

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 265, 266, 273, 274, 287, 304, 305, 307, 311.

320, 325, 327, 331, 334, 360, 364, 368, 369,

370, 381, 395, 401.

321
36

THE

NIRNAYASINDHU

By

KAMALĀKARA BHATTA

With a Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopāl S'āstrī Nene, Professor,
Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS I to XXII. १ से २२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1930

Printed Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press Benares,*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ५२

नं० २६५, २६६, २७३, २७४, २८७, ३०४, ३०५, ३०७, ३११, ३२०, ३२५,
३२७, ३३१, ३३४, ३६०, ३६४, ३६८, ३६९, ३७०, ३८१, ३९५, ४०१.

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्या-
पकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा
संशोधितं छिप्पण्या परिकृतञ्च ।



प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत स्त्रीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
बनारस सिटी ।

१९८७

इस कार्यालय द्वारा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “काशीसंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई है तथा अन्य सब स्थानों के छोटे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छापाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

श्रीगुरुः शरणम्

प्रास्ताविकम् ।

उपक्रमः—

विदितमेवेदं सर्वेषां जनानां यच्चतुर्विधपुरुषार्थेषु धर्मरूपः प्रथमः पुरुषार्थः, संप्राप्ते च धर्मे पुरुषार्थे नातिदुर्लभा इतरे काम-अर्थ मोक्षाः पुरुषार्था इति । स च धर्मः कथं प्राप्तव्य इत्यत्र शब्द एव प्रमाणम् । प्रत्यक्षादीनामलौकिकेऽनवतारात् धर्मस्य चालौकिकत्वात् । तदाह मीमांसासूत्रकारस्तत्र भवान् भगवान् जैमिनिः—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” १-१-२ इति । विधिवाक्यैकगम्य इष्टार्थसाधको धर्म इति तदर्थः । विषयश्च श्रौताः स्मार्ताः पौराणाश्च । तत्र श्रौता विधयो ‘दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः । स्मार्तास्तावत्—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इत्यादयः । पौराणाश्च—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य, प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥

इत्यादयः । ते च धर्माः केन कदा कस्मै कुत्रानुष्ठेया इति निर्णयस्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु एकत्रानुपलब्धेरस्मादृशां मन्दधीनां कृतेऽस्य हेमाद्रिमाधवादिमत्तमीमांसापूर्वकं सकलसंशयोच्छेदकस्य निबन्धस्यान्व-र्थनामधेयस्य निर्णयसिन्धोः कियानुपयोग इति धार्मिकाणां न तिरश्चीनम् ।

ग्रन्थावश्यकता ।

हेमाद्रिमाधवादिकृतेष्वन्येषु सत्स्वपि ग्रन्थेषु यथाऽनेन निबन्धेन विष-यसंशयजनकतदप्रामाण्यसन्देहानां विचारविधया निवृत्त्या निर्णयो, तथा

न तैर्जायते इत्यनन्यथासिद्धोऽयं निबन्ध इति । ग्रन्थकृताऽपि प्रतिज्ञातम्—

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ।

तथाप्यमुष्य वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ इति ।

विषयाः ।

अयं निबन्धः खलु परिच्छदत्रये विभक्तः । तत्र प्रथमे परिच्छेदेऽव्दायनर्तुमाससक्रान्तीनां सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणनिरूपणमुख्येन तत्र कर्तव्याकर्तव्यनिरूपण, ततस्तिथितद्वेषतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपण मुख्येन भक्तैकमक्तायाचितोपवासादिप्रतानां लक्षण-तदधिकारि तदारम्भकाल तन्नियम-तदुद्यापननिरूपणं तद्वज्जे प्रायश्चित्तनिरूपणं च, तत आशौचादिप्रतिबन्धेऽनेकप्रतानां युगपत्सन्निपाते वा प्रतानुष्ठानविधिनिरूपणं तत प्रतिपदादिषोडशतिथिविशेषतत्कृत्यनिरूपणमिष्टिदर्शपिण्डपितृयज्ञकारनिरूपणमुख्येन दर्शे वार्षिकादिप्राप्तौ तदनुष्ठाननिरूपणं ततो ग्रहणतत्कालतत्कर्तव्याकर्तव्यनिरूपणमन्ते समुद्रस्नाननिरूपणमिति सामान्यतः कालनिर्णयः ।

द्वितीये चैत्रादिफाल्गुनान्तद्वादशमासेषु यस्मिन् पक्षे यस्यातिथौ यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्यापि निरूपणं तिथिद्वये तद्वाह्याग्राह्यानिरूपणं चेति विशेषतः कालनिर्णयः ।

प्रकीर्णनिरूपकश्च तृतीयः परिच्छेदः । स च द्वेषा विभक्तः पूर्वार्धे उत्तरार्धे इति । तत्र पूर्वार्धे प्रथमं गर्भाधानादिविवाहान्तां सस्कारां सविशेषं निरूपिता । तेषामेव प्रसङ्गतो गर्भिणीतत्पतिधर्मा, अशुभकालजननशान्तयस्तत्फलानि च जन्मदापूजनादौ सूतकामाव, दत्तकपुत्रपरिग्रह, यमलविषये ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽनुपनीतकामचारादि, सस्कारलोपे प्रायश्चित्त, ब्रह्मचारिधर्मा, द्विजानां नैमित्तिकं पुनः सस्कार, अनध्याया, महानामन्यादिप्रत, स्नातकप्रत, छुरिकाबन्ध, मापिण्ड्य, गोत्राणि, प्रवराश्च, सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्त, विवाहे शुर्वर्कषल, वृहस्पतिशान्ति, कुम्भविचारा, विवाहे प्रतिकूलानि, मातृ रजोदोषे विवाहादिकर्तव्याकर्तव्यता,

युगपदनेकेषां समानसंस्कारः, कन्याया रजोदोषे वृषलीत्वादि, तत्र प्रायश्चित्तं, विवाहादौ सद्यः शौचं, पुंसः पुनर्विवाहो युगपद्द्वयपाणिग्रहणेऽग्निद्वयसंसर्गः, आधानमग्निहोत्रं परिवेदनादि प्रासङ्गिकं कर्मजातं निरूपितम् । ततश्च जलाशयोत्सर्गः, प्रतिष्ठा, देवताप्रतिमा तत्पूजनं, पार्थिवपूजा, पञ्चायतनसन्निवेशः, केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणानि, पुनःप्रतिष्ठा जीर्णोद्धारः, तुलसीग्रहणं, पुष्पादेः पर्युषितत्वं, शिवनिर्माणं तद्वाह्याग्राह्यते, कुच्छ्रादित्रतानि कृप्यादि च यथाविधि निरूपितमन्ते च कलिवर्ज्यानि सप्रमाणं निरूपितानि । उत्तरार्धे च प्रकरणद्वयं निरूपितम् । तत्रार्धे श्राद्धप्रकरणम् । तत्रैव प्रसङ्गतो द्रव्यशुद्धिः, द्वादशविधाः पुत्राः, श्राद्धे वर्ज्यानि, श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः, श्राद्धे विप्रवमने प्रायश्चित्तम्, अशक्तादेः श्राद्धानुकरणः, श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तं, श्राद्धविघ्ने निर्णयश्च, श्राद्धाङ्गं तर्पणं, जीवात्पितृकस्याधिकारः, विभक्ताविभक्तत्वादीनि निरूपितानि । द्वितीयं त्वाशौचप्रकरणम् । अस्मिन् हि सर्वविधमाशौचं सापवादं निरूप्य दुर्मरणादिप्रायश्चित्तं दशदानानि च प्रदर्शयन्त्योष्टिसंस्कारानिरूपणपूर्वकं भेद-अधिकार-पद्धति-यतिधर्मसहितः संन्यासः, आतुरसंन्यासो यतिसंस्कारश्च निरूपितः । एवं परिच्छेदत्रयात्मकोऽयं निबन्धः प्रायः सकलस्मार्तपौराणवर्मविषये श्रौतधर्मविषये च याथातथ्येन साकर्येण च निर्णायक इति ।

टीका ।

अस्योपरि अद्य यावदेकैव टीका रत्नमालाभिधा आर्षोपाहकृष्णभट्टविरचिता समुपलब्धाऽस्माभिरस्मिन् संस्करणे निवेशिता ग्रन्थरहस्यजिज्ञासूनां ज्ञानसौलभ्याय । महतीयं टीका ग्रन्थस्य सर्वतोभावेन व्याख्यानरूपा ग्रन्थकाठिन्यहारिणी वर्तते । अस्यामपि ग्रन्थव्याख्यानप्रसङ्गेन प्रासङ्गिकाः पदार्था निरूपिता वर्तन्ते । यथा नवरात्रे घटस्थापनविधिप्रसङ्गे सर्वतोभद्रमण्डलं, पूजनप्रसङ्गे स्नानपुण्ड्रमस्मधारणविधिः, आचमनाविधिः, पूजनेऽपराधास्तत्प्रायश्चित्तं कलिधर्माश्चेत्यादयः ।

(ग्रन्थटीकाकर्त्रोः परिचयः)

अस्य महानिवन्धस्य रचयिता तत्र भवाननेकग्रन्थनिर्माता सु
 गृहीतनामधेयो विश्वामित्रसगोत्रो मृदुलमलकराख्य प्रसिद्ध एव ।
 न खल्वेतदन्ववायोऽविदितस्तत्र लोकेऽल्पसम्भृतज्ञानामपि, यतो ना
 रतवर्षे चतसृष्वपि दिक्षु नैतादृशी विद्वत्परम्परा सजाता कस्मिंश्चिद
 प्येकस्मिन्नेव कुलेऽविच्छेदेन, यादृश्यनवच्छिन्नविद्वत्परम्परा पुत्रपौत्रा
 दिक्रमेणैतस्मिन् मृदुकुले दृश्यते । अनेन कमलाकरभट्टेन धर्मशस्त्रे
 ऽन्येऽपि आचारदीप आह्निकप्रयोगो गयाकृत्य दानकमलाकर गो
 त्रप्रवरदर्पण पूर्वकमलाकर व्रतकमलाकर शान्तिकमलाकर समयकम-
 लाकर मस्कारकमलाकर मन्त्रकमलाकर नीतिकमलाकर प्रायश्चि
 त्तरेण शूद्रधर्मतत्त्वं कर्मविपाकरत्न विवादताण्डवश्चेत्यादयो ग्रन्था आ-
 रचिता, पूर्वमीमांसाया मीमांसासूत्राणा व्याख्यानं धर्मतत्त्वं शास्त्रमाला
 वा, तन्त्रवार्तिकटीका, शास्त्रोपिकाटीका शास्त्रोपिकालोकाश्च ;
 काव्यसाहित्ये काव्यप्रकाशव्याख्या, गीतगोविन्दमाप्य रत्नमालामित्रं,
 रामकौतुकमहाकाव्ये चेत्यादयो बहव प्रसिद्धा ग्रन्था रचिता वर्तन्ते ।

अनेन ग्रन्थकृताऽय ग्रन्थ १६६८ तमे वैक्रमे शैले सम्प्रसरे
 माघमासे कृष्णपक्षे शिवरात्र्या चतुर्दशीतिथौ पूर्णता गमिन इति तद
 न्तश्लोकेन निश्चीयते । यथा—

यमुक्ततुक्ततुभूमिते गतेन्द्रे
 नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
 तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं
 रघुशतिपादसरोरुहेऽपि नश्च ॥ इति ।

अस्य खलु माता उमा, पिता मृदुलीरामकृष्ण, ज्येष्ठो अता च
 दिवाकरभट्ट आसन् । रामकृष्णभट्टस्य पिता नारायणभट्ट तपिता
 रामेश्वरभट्ट तपिता गोविन्दभट्ट तपिता अह्नदेवभट्ट तपिता च
 श्रीनागनाथभट्ट इति पितृपरम्परा तत्तद्ग्रन्थस्यश्लोकतो निर्णयिता । तथा

हि, प्रकृतग्रन्थमङ्गलाचरणे—

“वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ।
 पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणावहयम् ॥
 यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्राप्तिभूर्मता ।
 तान् भट्टरामकृष्णाख्यान् श्रीतातचरणान्नुमः ॥
 सर्वकल्याणसंदोहादिदानं यत्पदद्वयम् ।
 द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादगम् ॥
 विन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ।
 ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥

श्रीमन्नारायणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायां —

भट्टश्रीनागनाथात्समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः
 प्रासोष्टासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसञ्ज्ञम् ॥
 विश्वामित्रान्ववायाम्बुधिविधुराधिकं वर्धते तत्तनूजो
 विद्याब्धौ लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥
 नारायणेन सुधिया काश्यां निवसता सता ।
 वृत्तरत्नाकरे टीका तदुभवा रचिताऽश्विता ॥ इति ।

टीकानिर्माता च आर्दे इत्युपनामा कृष्णशर्मा वर्तते इत्यवोचम् ।
 अनेनापि बहवः प्रसिद्धा महान्तो ग्रन्था न्यायशास्त्रे रचिता वर्तन्ते ।
 केवलमयमेवैको ग्रन्थो धर्मशास्त्रे एतत्कृत उपलभ्यते । न्यायशास्त्रे च
 षष्टिः सप्ततिर्वा ग्रन्था उपलभ्यन्ते प्रकृतग्रन्थकर्तृरचिताः । अस्य माता
 कमला, पिता रङ्गनाथो, ज्येष्ठो भ्राता नारायणः गुरुश्च हरिरासीत्
 इति तदीयमङ्गलाचरणेन ज्ञायते । अयं खलु प्रथमपरिच्छेदान्तिमश्लो-
 केन एकोनविंशतिशतकस्य तृतीये भागे संजात इति ज्ञायते । यथा—

गुणरसेभमनाथमिताब्दकाधिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।

सुरगुरावलिखल्लघुमूलजित् प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥

तदेवं बहुशः संस्क्रियमाणस्यापि निर्णयसिन्धोः सटीकस्य कु-

त्राप्यसंस्कृततया कने टीका च सशयसिन्धूयमानतया मन्दर्षजिनानां
दुर्ज्ञेयतादुःखमनुमिन्वाद्भिरस्माकं पूज्यपादैर्गुरुवर्यैः महामहोपाध्याय
विस्दावलीविराजितै श्री १०^५ माद्वि पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयैः
प्रथमेव मुद्रापणकार्ये प्रवर्तयद्विस्तच्छिष्टमुपदेष्टुमेवैतत्संस्करणमारवा-
हनायादिश्यमानस्तत्प्रदर्शितरीतिमनुसृत्य तदुपदिष्टविशेषार्थास्तत्र तत्र
टिप्पण्या निवेशयन् प्रायशो भीमामाधिकरणानि सशयपूर्वपक्षसिद्धान्त-
प्रदर्शनेन च विवृण्वन्नद्य तत्कृपयैवैतत्कार्यं समापयन् क्षिप्तशिरोभार
श्रीमद्गुरुचरणेष्वेव समर्पये संस्करणमिदम् ।

दशादर्शपुस्तकान्यालम्ब्यैतत्संस्करणं सम्पादितम् । तत्र सप्त
पुस्तकानि टीकायाश्चत्वारि मूलमात्रस्यासन् । तत्राप्येकं सटीकम् ।
तच्च 'ख' सञ्ज्ञकमस्मत्सुहृद्भैः कच्छमुजराजधानीराजप्रतिष्ठापितसंस्कृत-
विद्यालये व्याकरणादिशास्त्राध्यापनमनुतिष्ठद्भिः श्रीदुर्गाप्रसादमहो-
दयैः समर्पितम् । 'क' सञ्ज्ञकमूलमात्रमस्मत्कुरुक्षेत्राभिः काशिकराजक्रीय-
प्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणधर्मशास्त्राध्यापकानां गुरुवराणां
धर्मधिकारिनामेश्वरपन्तमहोदयानां पुस्तकसंग्रहात्तदीयमुपुत्रैः श्रीलक्ष्मी-
धरपन्तैः प्रत्यर्पितमतीव शुद्धम् । प्रथमपरिच्छेदमात्रस्यैकमपरं च द्वितीयप-
रिच्छेदस्य टीकामात्रं पुस्तकद्वयमलमोडाऽऽङ्गलपाठशालाध्यापकैर्वाराण-
स्यभिजनैः पर्वतीय श्रीकृष्णानन्दशर्मभिः समर्प्ये महत्साहाय्यमाचारितम् ।
काशिकराजक्रीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां भूतपूर्वव्याकरणशास्त्रशास्त्र-
प्रधानाध्यापकानां महामहोपाध्यायतात्याशास्त्रपरनामधेयश्रीरामकृष्ण-
शास्त्रिणामेकं सम्पूर्णं नामिशुद्धं टीकायां पुस्तकमुपलब्धम् । अन्यत्र
पुस्तकम्याधारेण टीकासंस्करणं सम्भवति । इमानि त्रीणि व्यवज्ञकं
चेति च वारि पुस्तकानि टीकासंस्करणम्याधारभूतानि वर्तन्ते । धर्मज्ञ-
कमन्ते खण्डितं टीकामात्रमशुद्धपाय्यं शतिलाघटस्थजडेहृत्युपनामकगवु-
दीक्षितानां पुस्तकमंग्रहात्तेषामेव कृपयोपलब्धम् । 'ङ' सञ्ज्ञकं च श्रौत-
विद्यापुरं धरयाज्ञिकपर्वश्रीवामनाचार्याणां पुस्तकालयात्तदीयसत्पुत्राणां ।

रमानाथआचार्याणां कृपालेशेन तृतीयपरिच्छेदैकभागमात्रमुपलब्धम् । एकं च टीकायाः पुस्तकमशुद्धप्रायं खण्डितं च सम्पादनसमाप्तिसमयेऽस्मत्सुहृ-
द्वरैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापकैः भारद्वाज-
श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभिः समर्पितम् । निर्णयसागरयन्त्रालयमुद्रितं मूलमात्रं
संस्करणाधारमूतं च गसंज्ञकम् । छसंज्ञकं च मदीयं संपूर्णं मूलमात्रमिति ।

अन्ते च उक्तमहोदयेभ्यः पुस्तकप्रदानेनापूर्वसाहाय्यमाचरद्भ्यो
बहुशो धन्यवादान् कृतज्ञतया वितीर्य प्रूपमंशोधनादिसाहाय्यमाचरद्भ्यां
चास्मत्प्रियशिष्याभ्यां वेहेरे-चिन्तामार्णशास्त्रि केलकर-दामोदरशास्त्रि-
भ्यामाशिषं प्रदाय हंसक्षीरन्यायेन दोषदृष्टीरपहाय गुणैकपक्षपातिनो
भवतश्चैतत्पुस्तकसंग्रहकरणेन श्रेष्ठिवर-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया-
नामेतत्पुस्तकमुद्रापणव्ययभारमुद्धृतामरूपशः साहाय्यदानाय सम्प्रार्थ्य
भवानीविश्वनाथयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य च विरमामि इति । शुभम् ।

गवन्मेन्ट संस्कृत कालिज
वनारस ।
गुरुपौर्णिमा सम्वत् १९८७

}

निवेदकः—
गोपाल शास्त्री नेने

वंशवृत्तः

भट्ट श्रीनागनाथ

अङ्गदेव भट्ट

भट्ट गोविन्द

दिवाकर भट्ट रामेश्वर भट्ट

अनन्त भट्ट भट्ट नारायण (१६०२ वै०)

भट्ट रामकृष्ण (धर्मपत्नी उमा)

भट्ट कमलाकर (१६१६) दिवाकर ज्येष्ठ

सटीकनिर्णयसिन्धुविषयसूची ।



विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१	१	संक्रान्तौ आह्वयम्	१६	६
ग्रन्थकर्तृपरिचयः	२	३	एकादशीव्रतविषये विशेषः	१७	१३
संचेपतः कालनिर्णयः	४	२	सूर्यसंक्रान्तिस्नानस्य नित्यत्वम्	१७	१९
अब्दः पञ्चधा माधवमते	४	४	विष्णुपदादिस्वरूपम्	१८	१२
अब्दस्त्रिधा हेमाद्रिमते	५	२	अत्र च पिण्डराहितं आह्वयम्	१८	१७
तत्र चान्द्रसम्बत्सरनिर्णयः	५	५	कुत्रचित् संक्रान्तिषु रात्रौ स्नानम्	२०	३
सौरसम्बत्सरनिर्णयः	५	८	रात्रौ आह्वयनिषेधः	२०	२४
सावनसम्बत्सरनिर्णयः	५	१४	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ विशेषः	२३	९
अब्दानां षष्टिभेदाः	६	५	जन्मर्क्षे संक्रान्तौ स्नाने विशेषः	२३	११
तन्नामानि	६	६	कुत्रचित्सायंसन्ध्यानिषेधः	२३	२७
सम्बत्सरारम्भानिर्णयः	७	११	अयनविषुवविषयकान्ध्याये विशेषः	२३	२४
नर्मदोत्तरे बार्हस्पत्यसम्बत्सरः	८	५	चान्द्रादिमासकथनम्	२५	१
सर्वकर्मसु चान्द्रः सम्बत्सरो ग्राह्यः	८	७	आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे इतरग्र-		
अयननिर्णयः	८	९	हाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च		
अयनयोर्विनियोगः	८	१३	पुण्यकालनिर्णयः	२५	८
तत्र गृहप्रवेशदेवताप्रतिष्ठादि उत्त-			तत्र स्नानादिविधानम्	२५	१५
रायणे	८	१४	मासारम्भानिर्णयः	२५	१
दक्षिणायने उपदेवताप्रतिष्ठा	९	३	चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारम्भकालः	२६	५
उत्तरायणे शुभं कर्म कार्यम्	९	९	शुक्लादिर्मासो मुख्यः, कृष्णादिर्गौणः	२६	४
गर्हितं दक्षिणायने	९	११	सावनादिमासानिर्णयः	२६	१०
अत्र काश्यां विशेषः	९	१३	सङ्कल्पे मासायनुल्लेखे फलराहित्यम्	२४	१९
ऋतुनिर्णयः	९	१६	सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः,		
ऋतुभेदाः	९	१८	विन्ध्योत्तरे कृष्णादिर्मासो ग्राह्यः	२६	५
ऋतुनामानि	१०	५	प्रातःस्नाने सङ्कल्पे तिथ्यादिग्र-		
मासनिर्णयः	१०	७	हणनिर्णयः	२६	७
चैत्रादिमासलक्षणम्	११	४	कर्मभेदेन मासभेदाः	४०	४
संक्रान्तिनिर्णयः	११	१२	मन्त्रदीक्षायां चैत्रादिमासफलम्	४३	५
तत्र सामान्यतः षोडश घटिकाः			मलमासस्य मासत्वानिर्णयः	४८	१६
पुण्यकालः	१२	३	मलमासानिर्णयः	४८	८
मेघादिसंक्रान्तिषु पुण्यकालः	१२	४	मलमासे अधिमासानिर्णयः	५१	५
संक्रान्तिषु दानविशेषाः	१२	१४	अधिकमासागमनकालनियमः	५२	४
संक्रान्तावुपवासनिर्णयः	१४	४	मलमासे क्षयमासानिर्णयः	५३	४
पुत्रिणां गृहिणामुपवासनिषेधः	१६	२	क्षयमासागमनकालनियमः	५८	१

विषय	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषय	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मलमासे कार्याकार्यनिर्णय	५८	१५	नक्ते धर्माचरणम्	१११	१
स्यमासे वज्र्यावज्र्याविचारौ	७०	५	अपाचितनिर्णय	११२	३
षोडशमहादानानि मुख्यानि	८४	४	नक्षत्रव्रतकालनिर्णय	११३	५
मलमासे वज्र्यानि	७२	१	व्रतपरिभाषा	११४	३
शुक्लशुक्लस्तदिविचार	७८	२	उपवासाधिकारनिर्णय	११४	७
शुक्लशुक्लस्तदौ वज्र्यानि	७९	७	शुद्धवैश्यवर्णधर्मा	११६	३
दोषा चात्र यागदीक्षा अत्यागमदीक्षा	८०	४	स्त्रीणां पत्यनुज्ञायाः व्रताधिकार	११८	१
सिद्धये कन्यागते वायुरौ गोदा			स्त्रीणां स्नाने विशेषः	११७	२
वरीकुणास्तानम्	८१	१६	व्रतसङ्कुलम्	१२०	२
शुक्लशुक्लयोर्वीर्यवृद्धत्वविचारः	८१	१९	व्रतारम्भकाल	१२०	६
शुक्लदीनां बाल्यादेस्तक्षणम्	८०	२६	भद्रानिर्णय	१२१	८
बाल्यादेर्देशपरत्वेन व्यवस्था	८१	२२	भद्राप्रवृत्तिनिर्णय	१२३	७
अस्नादेरपवाद	८२	२	द्रुमा सर्पिणी कुक्षिकी च	१२३	१०
मलमासे व्रतविशेष	८२	१४	दिनभद्रा रात्रिभद्रा	१२३	१६
पञ्चनिर्णय	८३	१७	व्रत रम्भ विशेष	१२३	६
तिथिनिर्णय	८२	२०	सप्ततिथिलक्षणम्	१२६	८
तिथिवैभानिनिर्णय	८४	२	नक्षत्रगणनया स्त्रीपुरुषयोः कर-		
शतलक्षणपञ्चनिर्णय	८४	६	ग्रहे विचार	१	१३
पञ्चदशतिथ्यात्मक पञ्च	८४	७	व्रतारम्भे धर्मा	१२८	१
रात्रौ स्नानादिनिषेध	८४	१३	व्रतस्वधर्मा	१२९	३
कुञ्चितात्काले की तिथिर्षा	८४	२६	स्नानात्पूर्वं केषाञ्चित्पदाधानां भ-		
स पञ्चतर्षधलक्षणम्	८८	१	क्षणम्	१२९	७
तिथिविशेषे वैधविशेष	८९	२	व्रते ब्राह्मणभाजनम्	१२८	३
कर्मकालव्यपिनी तिथि	८९	६	सहस्रभोजने विशेष	१३८	७
सामान्यतो दशमी	९२	१	द्विविधपमानकनृके	१३८	११
वधोदशी	९३	१	व्रते निषेधत्याग	१३८	१४
प्रतेपद्	९३	७	पतितादिदर्शने सूर्यावलोकन क-		
सर्वदशदिवसक्षणम्	९४	६	र्तनम्	१३८	१७
निकर्षे अपराह्णिकी प्रगष्टा	९४	११	पतितादिस्वर्गो सम्भाषणे च विशेष	१३८	१७
दानाभ्यसन देयदश वपिनी प्रगष्टा	९७	१	शुद्धस्य विप्रशया व्यहृतिहोम	१३८	२
अपहृष्टादिषु न-कालव्यपिनी तिथिः	९८	५	प्रतेम स्वस्त्वनिर्णय	१३०	५
एकभक्तकालनिर्णय	९९	३	द्रव्याह्नदेशे आज्यद्रव्यम्	१३१	३
नैत्यके भोजने प्रसा	१००	१६	मन्त्रालुकां समस्तव्यहृत्यारम्भको		
प्रदेयविचार	१०३	५	मन्त्र	१३१	५
नदेशे निषेधानि	१०४	२	देवताऽऽन देशे देवता प्रस्थापति	१३१	५
संशाल्यम्	१०४	१	महादिपूजायां होममस्या	१३३	१
यतिवक्तु विवरणकृत्	१०७	८	अनुक्तसख्यायां निर्णय	१३३	१०
संशाल्यम्	१०७	१४	उपवासस्वरूपानिरूपणम्	१३३	१
हरिनक्षत्रम्	१०८	१	व्रतोपापनालुकी गोमुपवर्णनम्	१३३	१०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
व्रतोद्यापनाशक्तौ विप्रवाक्यस्मरणम्	१३२	४	सर्ववर्णानां धर्मकृत्येषु पुरोधा प्र-		
वृथाविप्रवचनग्रहणे नरकप्राप्तिः	१३२	६	तिनिधिः व्रताविषये प्रतिनिधीनां		
देवकार्ये रजते निषिद्धम्	१३२	१२	दक्षिणार्थं शुश्रूषा विहिता	१४३	१५
परान्नभोजननिषेधः	१३२	१५	पुरोधसे हिरण्यं दक्षिणा देया	१४३	२०
स्नानपदार्थनिषेधः	१३३	३	स्त्रीणां शुद्ध्यर्थं भ्राजापत्यं पञ्चम-		
स्नानस्वरूपनिर्णयः	१३३	५	व्यं चरेत्	१४५	५
गोधूमप्रतिप्रसवः	१३३	९	शूद्रस्य पञ्चगव्यपाननिषेधः	१४५	८
केषाञ्चिन्मतेन परान्नापवादाः	१३३	११	पञ्चगव्यपदार्थाः	१४५	११
व्रते ब्राह्मध्यानानि	१३४	१	स्त्रीशूद्रपतनानि षट्	१४५	१५
कूष्माण्डादिनिषेधः	१३४	३	ब्राह्मणो हीनवर्णकर्मकुर्वन्नधः पतति	१४६	१
प्रतिपदादिषु हविष्यपदार्थाः	१३४	४	जन्मप्रभृति कृतपापं पुष्करे विनश्यति	१४६	५
गृहीतव्रतयोगे दोषः प्रायश्चित्तं च	१३५	३	सधवास्त्रीणां पृथग्यज्ञो नास्ति	१४६	१०
उपवासप्रत्याम्नायाः	१३५	८	विधवायाः स्वातन्त्र्येण कर्मनिषेधः	१४६	१६
प्रायश्चित्ताङ्गं सुडनं रात्रावपि	१३५	१७	अवस्थामेदेन क्षिया रक्षकभे-		
व्रते नियमाः	१३७	५	दनिरूपणम्	१४६	१९
स्त्रीव्रते विशेषनिर्णयः	१३७	११	वेदश्रवणकीर्तनात् शूद्रस्य नरकपातः	१४६	२२
गोब्राह्मणार्थेऽनृतं न जुगुप्सितम्	१३७	११	शूद्रस्य विप्रसेवाविरोधेन यात्रादौ		
व्रते रक्तवस्त्रधारणम्	१३८	५	नाधिकारः	१४६	२५
विधवाया विशेषः	१३८	७	कुत्रचित्प्रातिनिधिनिषेधः	१४७	४
एकादश्यां ताम्बूलनिषेधः	१३९	१	व्रतादिसञ्चिपति निर्णयः	१४८	३
अश्रुपातादिनिषेधः	१३९	१३	शिवरात्रौ प्रातः पारणम्	१५०	९
सूतकादौ व्रतनिर्णयः	१३९	१८	भूताष्टम्यादौ दिवाभोजननिषेधः	१५०	५
क्षतजाशौचे निर्णयः	१३९	२१	संक्रान्त्यादौ रात्रिभोजननिषेधः	१५०	९
जाताशौचे निर्णयः	१३९	२१	चान्द्रायणे एकादश्या भोजनं प्रा-		
मृताशौचे निर्णयः	१४०	१	सनियमेन कार्यम्	१५०	१५
गर्भिण्यादीनां व्रतं प्रति निषेधः	१४०	८	प्रतिपन्निर्ययः	१५१	६
सूतके मृतके च पूर्वसङ्कल्पितं व-			धारणपारणव्रतान्यसर्वेषूपवासेषु		
तं दानार्चनविवर्जितं कार्यम्	१४०	१५	दिवा पारणम्	१५३	२६
सूतकान्तरं दानार्चनादिकं कार्यम्	१४१	२१	सर्वतिथिषु वर्ज्यानि	१५४	१
स्त्रीणां रजोदर्शने आरब्धव्रतस्या-			द्वितीयानिर्णयः	१५४	११
नुपरोधः	१४२	१	तृतीयानिर्णयः	१५६	१
पूर्वसङ्कल्पितव्रते रजस्वलासु प्रति-			चतुर्थानिर्णयः	१५७	२
निषेधः	१४२	३	सङ्कटीनिर्णयः	१५८	४
पितृमात्रार्थे व्रते शतगुणं पुण्यम्	१४२	१३	पञ्चमीनिर्णयः	१६१	३
मातामहार्थं कृते व्रते समप्रफल-			षष्ठीनिर्णयः	१६३	१
प्राप्तिः	१४२	१५	सप्तम्यष्टमीनिर्णयः	१६४	१
भर्तृपुत्रादयः यात्रायां धर्मकार्येषु			बुधाष्टमीनिर्णयः	१६७	१
प्रातिनिधयः	१४३	३	नवमीनिर्णयः	१६७	६

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का	विषयाः	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
दशमीनिर्णय	१६०	९	वैष्णवानां न कुत्राप्येकादशीव्रतत्याग	१८४	१३
एकादशीनिर्णय	१६८	४	वैष्णवपरिष्कार	१८४	१६
शङ्केन जलपाननिषेध	१६८	६	वैष्णवस्मार्तभेदेन दशमीविधानि-		
(१) हर्म्य (२) करनामककन्द-			रूपणम्	१८५	८
मचणनिषेध	१६८	६	केषाञ्चिर्धरात्रे दशम्या वेध	१८५	११
एकादश्या भोजननिषेध	१६८	७	एकादशीविषये वैष्णवमतनिरूपणम्	१८७	८
गृहस्थब्रह्मचार्याद्विताग्नीनामेका			एकादशीविषये स्मार्तमतनिरूपणम्	१८९	७
दश्या भोजननिषेध	१६९	१	गृहस्थयतिपरत्वेनैकादशीविनिर्णय	१९०	६
एकादशीव्रतस्वरूपनिर्णय	१६९	४	तियिष्यैकादशीव्रते कतुशतं पुण्यम्	१९१	१९
एकादशीव्रत शिष्यमत्तादिभिरपि			निष्कामसकामपरत्वेनैकादशीविशेषः	१९४	१३
कार्यम्	१६९	७	वैष्णवमते विशेष	१९६	६
एकादशीव्रतस्य नित्यत्वम्	१७०	२	मोक्षकाङ्क्षिणां मते एकादशीनिर्णय	१९९	६
एकादशीव्रतस्य काम्यत्वम्	१७०	६	श्रद्धयश्रद्धामते एकादशीनिर्णय	२००	१
गृहस्थस्य शुक्लैकादशीव्रतविधानम्	१७१	१	विद्यायां पयोदधिकलानां सकृद्रक्षणम्	२००	६
एकादशीव्रताकरणे दोषः	१७१	१०	गृहस्थेन एकादशी रात्रिशेषे		
भक्त्यादिपूजनासनिषेध	१७१	९	त्रयोदशी चेन्न कार्या	२०१	२
शयनीविधाने मध्ये कृष्णैकादशी			दिनस्य सत्युपशासनिषेध	२०१	५
गृहस्थेनैवोपस्था	१७१	९	दशमीविद्धा एक दशी द्वादशश		
मोगसन्तानवर्धनी शुक्लैकादशी			दशीफलं हति	२०१	११
गृहस्थे कर्तव्या	१७१	८	त्रयोदश्या पारण धर्मापत्यधना		
वैष्णवेकमैकादशीव्रत कार्यम्	१७४	१	युधि हति	२०१	१२
वैष्णवगृहस्थपरत्वेन कृष्णैकाद			बहुवक्यविरोधेन सन्देहे त्रयोद-		
शीवनस्यापि नित्यत्वम्	१७४	८	श्या पारणम्	२०१	१७
उपवासनिषेधे कलाहाराभ्युत्था	१७६	१	सन्दिग्धेषु वाक्येषु द्वादश्यां समु		
दशमीविधेः द्वेषः	१७६	८	पोषणम्	२०१	१०
दशमीनियम	१७७	१	वेधसं देहे परा कार्येति वैष्णवसिद्धात	२०२	१
अरुणोदयस्वरूपनिरूपणम्	१७७	३	दशम्यामैकादशीयोगे दशमीमध्य		
गृहस्थस्यैकादशीविषये घटिका			परं शुद्धीत	२०२	४
निर्णय	१७७	६	आधिकारिनिरूपणम्	२०२	१२
हेमाद्रिमते अरुणोदयनिरूपणम्	१७९	५	ब्रह्मचारी नारी च गृही च शुद्धा-		
वैष्णवैक दशव्रततत्त्वम्	१८०	१३	मेव कुर्यात्	२०३	४
व्रतज्ज्ञाने	१८०	१६	पत्यौ जीवति मर्त्येननुत्तया स्त्रीणां		
तत्र प्रायश्चित्तम्	१८१	४	व्रतनिषेध	२०३	६
शुद्धादिरहिमाणनिरूपणम्	१८१	१३	उपवासशकावैक्यकादिनिर्देश	२०३	९
उदयोपरि दशम्या विद्वैक दशी दा			खण्डा यतिथैकादशीव्रतं विना घ		
नवार्थ मदत्ता	१८४	६	न्धतामिच्छे पच्यते	२०३	१३
जम्भामुराय दत्तैकादशीस्वरूपम्	१८४	९	बालशुद्धादुरा एकमक्तादिना क्षिपेत्	२०४	१०
			व्रताकरणे प्रायश्चित्तम्	२०५	२
			काम्यव्रतविधि	२०५	५

(१) 'कणगे' (२) कोद' इति महाराष्ट्रे प्राप्तम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र दशम्यां विधिः	२०५	८	एकादशीव्रतसङ्कल्पादिनिर्देशः	२१३	४
व्रतघ्नानि	२०६	७	स च सन्ध्योत्तरः कार्यः	२१३	१७
पात्रं भूमावनाधाय जलपानम्	२०६	१७	एकादशीव्रते रात्रौ जागरणं कार्यम्	२१५	६
ब्राह्मणः पीतोच्छिष्टपानीयं पीत्वा			एकादश्यां पञ्चामृतेन विष्णोः		
विरात्रं व्रतं चरेत्	२०६	२०	स्नापनम्	२१५	२७
मैथुनस्याष्टाङ्गानि	२०६	२५	एकादश्यां विशेषपूजाप्रकारः	२१६	२
अशक्ताश्चन्द्रपानेन नोपवासनाशः	२०७	१	मोक्षैकादशीविधिः	२१६	१०
व्रतघ्नकृत्यप्रायश्चित्तम्	२०७	७	विमलैकादशीविधिः	२१६	१६
अष्टाक्षरमन्त्रनिरूपणम्	२०८	३	नन्दैकादशीविधिः	२१६	२२
उपवासे श्राद्धे च काष्ठेन दन्तधा-			कल्याण्यैकादशीविधिः	२१७	३
वननिषेधः	२०८	१४	कामप्रदैकादशीविधिः	२१७	८
उपवासे विधिः	२०८	२५	जयैकादशीविधिः	२१७	१६
प्रतिषिद्धदिवसे दन्तानां काष्ठसंयो-			धार्म्यैकादशीविधिः	२१७	२१
गे प्रायश्चित्तम्	२०९	४	सौम्यैकादशीविधिः	२१७	२५
पारणदिनेऽपि मासौषधं वर्ज्यम्	२०९	७	दमनैकादशीविधिः	२१८	३
काष्ठानामलाम्बे निषेधे च पर्णादि-			बहुलैकादशीविधिः	२१८	८
ना जिह्वोद्धेजः कर्तव्यः	२०९	१५	मोहिन्यैकादशीविधिः	२१८	१७
निषिद्धायां त्रिंशो अयां द्वादशग-			सिद्धैकादशीविधिः	२१८	१९
ण्डूषैर्दन्तधावनं विदध्यात्	२०९	१८	त्रिविक्रमैकादशीविधिः	२१८	२३
प्रदेशिन्या दन्तधावननिषेधः	२०९	२१	योगिन्यैकादशीविधिः	२१९	६
एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ तन्निर्णयः	२१०	१	पद्मैकादशीविधिः	२१९	१२
उपवासदिने पितृसेवितमसेवमान-			कामिकैकादशीविधिः	२१९	१७
स्य देवाः पितरश्च हव्यकल्पे न			पुत्रदा-एकादशीविधिः	२१९	२३
गृह्णन्ति	२१०	९	अजा-एकादशीविधिः	२२०	१
मुख्योपवासदिने पितृमातृश्राद्धपा-			कामिका-एकादशीविधिः	२२०	६
त्तौ श्राद्धशेषाज्जावग्राणेन पितृतृ-			इन्दिरा-एकादशीविधिः	२२०	१२
तिर्व्रताभङ्गश्च	२१०	१८	पापाद्भुजा-एकादशीविधिः	२२०	१९
कन्दमूलद्यनुकल्पे तु देवपितृपा-			रमा-एकादशीविधिः	२२०	२५
त्रपरिवेषणशेषभक्षणं कार्यम्	२१०	२५	द्वादश्यां व्रतनिवेदनमन्त्रः	२२१	१
एकादश्यामज्जदातुर्भोक्तुर्वा पितृ-			प्रबोधिनी-एकादशीविधिः	२२१	६
णां नरके पातः	२११	१०	उत्पत्तिका-एकादशीविधिः	२२१	१२
एकादश्यां पितृमातृश्राद्धमित्र-			द्वादशवर्षाणि व्रतं कार्यम्	२२१	१३
श्राद्धादिनिषेधः	२११	१५	उद्यापनमासयोर्विचारः	२२१	१४
सूतकादौ प्राप्ते सूतकान्ते श्राद्ध-			एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दोषः	२२१	१८
विधानम्	२११	२०	व्रतभङ्गे प्रायश्चित्ताद्यनन्तरमुद्याप-		
एकादशीश्राद्धं द्वादश्यां कार्यम्	२११	२१	नं कार्यम्	२२१	२४
अव्रतघ्नानि	२१२	२	द्वादश्यां शक्त्या ब्राह्मणभोजनम्	२२२	३
शयनीविधिनीपार्श्वपरिवर्तिनीधूप-			द्वादश्यां तुलसीमिश्रनैवेद्यो हत्या-		
वास एव कार्यः	२१२	१३	कोटिविनाशकः	२२२	५

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्वादश्यां वर्ज्यपदार्था	२२२	७	स्मार्तानां शुद्धैकादशीपट्ट	२३७	१
श्वशुराद्यन पराश नहि	२२२	२५	स्मार्तानां विद्वैकादशीपट्ट	२३९	१
उपवासफलप्रणामाका	२२३	३	द्वादशीनिर्णय	२४१	१
असम्भाष्यान् सम्भाष्य प्रायश्चित्तम्	२२३	८	त्रयोदशीनिर्णय	२४१	४
असम्भाष्यपरिगणनम्	२२३	१०	एकादशी षष्ठी अमात्रास्या चतु		
कतिपयस्थले नानृत जुगुप्सितम्	२२३	२५	र्धौ च पूर्वविद्योपोध्या	२४२	७
असम्भाष्यान् सम्भाष्यान्त्यदेव प्रा-			द्वितीया पञ्चमी दशमी त्रयोदशी		
यश्चित्तम्	२२३	२०	चतुर्दशी परमुता निविद्धा	२४२	१०
चाण्डालादिदर्शने सूर्यावलोक			शुक्लत्रयोदशी अपराह्णिकी ग्राह्या	२४२	१२
न कार्यम्	२२४	१३	प्रदोषव्रतम् (टिप्पण्यम्)	२४२	७
सूर्यैस्तमिते चाण्डालादीनां स्पर्शे			प्रदोषव्रते पुजाविधि	२४२	१३
अग्निसमीपे दिशद्वतजले स्ना			तच्च मन्दारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम्	२४२	१३
नादि कार्यम्	२२४	१७	आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः	२४२	२५
साक्षात्स्पर्शे यत्नोक्त तदभा-			चतुर्दशीनिर्णय	२४३	१
न्तरितेऽपि प्रायश्चित्त कार्यम्	२२४	२६	पूर्णिमाऽमावास्यानिर्णय	२४४	१
दिवा चाण्डालादीनां स्पर्शे स्ना			अमायां भौमवारे जाह्नवीस्नानमा		
नादि प्रायश्चित्तम्	२२४	२७	वेणु मङ्गलगोदानकलम्	२४४	६
रजस्वलादीनां ध्वनिश्रवणे व्रत-			सोमवत्यमावास्याकलम्	२४४	८
ह्येन प्रायश्चित्त कार्यम्	२२५	५	भानुसप्तमीकलम्	२४४	८
आशौचे द्वादशीव्रतम्	२२५	८	भौमचतुर्थीकलम्	२४४	९
मौनलोपे प्रायश्चित्तम्	२२५	१४	अमायां सोमवारादियोगे अयोग		
मानसे नियमे लुते प्रायश्चित्तम्	२२५	१८	लक्ष्मणो भ्यतीपात	२४४	१४
रजस्वलायां एकादशी	२२६	१	इष्टिकालनिर्णयः	२४५	१
अष्टौ मह्यदिश्य	२२६	१२	पूर्णिमास्यां विशेष	२५०	३
अष्टमहाद्वादशीनां कलानि	२२६	२३	अमायां विशेष	२५०	६
अष्टमहाद्वादशीनां काम्यत्वम्	२२७	१६	शेषपर्वणीशो विशेषः	२५३	१
पारणदिनेऽल्पायां द्वादश्यामुष-			अचिन्त्यतिपञ्चयीशोऽपि याग	२५४	२
काले प्रातर्भाष्याह्निक इव कार्यम्	२२९	६	चतुर्थीशो यागनिषेधनातिपादनम्	२५४	२०
प्रदोषादिसङ्कटे निर्णय	२२९	११	मलमासादौ प्रथमारम्भनिर्णय	२५५	७
पारणे मरणे तात्कालिकी त्रिविधाऽह्ना	२२९	१७	बिकृतीष्टि	२५७	१
द्वादशालङ्घने दोषविशेषः	२२९	२१	पशुसोमयागकल्	२५९	६
शुद्धायां त्रयोदश्यां पारण पृथे			पशौ तु विशेषमाह	२५९	११
वादानकलकम्	२३०	७	सोमे त्वाहाऽप्यस्तम्ब	२६०	५
हविषासरलक्षणम्	२३१	१	आधानकाल	२६१	७
सर्वेषामुपवासानां प्रातः पारणम्	२३१	६	आधाननक्षत्राणि	२६१	६
पराह्णे पारण गुरुणा मतम्	२३१	८	अमात्रास्यायां श्राद्धनिर्णयः	२६३	१२
उपवासातिक्रमे द्वादशी उपोष्या	२३१	१४	प्रतिषम्बः सरः सोमः-पशुः-परयय-		
वैश्वानरां शुद्धैकादशीपट्ट	२३२	१	न-आमयगोष्टिचातुर्मास्यानि क-		
वैश्वानरां विद्वैकादशीपट्ट	२३५	१	र्तयानि	२६३	१६

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
एषामभावे वैश्वानरीं कुर्यात्	२६३ १८	ग्रहणे पश्चात् परावनिषेधः	२८३ ८
पश्चान्त-वैश्वदेवं-पिण्डयज्ञादि ए-		सुक्तौ महानिशातः प्रागेव भोज-	
कदिने एव कुर्यात्	२६३ २३	नविधिः	२८३ ९
पिण्डपितृयज्ञनिर्णय-	२६४ १	प्रसङ्गात् महानिशानिर्णयः	२८३ १०
तर्पणार्थं पितृयज्ञं निर्वर्त्य पि-		अशक्तौ भोजनव्यवस्थाः	२८३ १४
ण्डान्वाहार्यकं कार्यम्	२६४ ६	ग्रहणकाले शयननिषेध-	२८३ १६
अपराहणे पार्ष्णं कार्यम्	२६५ ३	तत्काले जपादिविधानम्	२८३ १७
सायाह्ने आह्नं न कार्यम्	२६५ ९	निद्रया रोमो जायते	२८३ २०
भूतविज्ञायामभावास्याया आह्नकर्तृ-		सूत्रोत्सर्गे दारिद्र्यम्	२८३ २०
णामाशुः क्षीयते	२६६ २	पुरीषोत्सर्गे कृमिष्वम्	२८३ २१
पितृयज्ञकालनिर्णय-	२६८ १	मैथुनेन ग्रामसूक्तो जायते	२८३ २१
बहुषुचैः खर्वा कार्या	२६८ ५	अभ्यङ्गे कुठी	२८३ २२
अध्वर्युभिः कुहूः कार्या	२६८ ६	भोजने अधोगतिः	२८३ २२
अपराहणव्यापिनी आह्ने पितृणां		वचने सर्पः	२८३ २३
ग्राह्या	२६९ १३	वधे नरकं व्रजेत्	२८३ २३
साग्निकस्य सिनीवालीष्टा	२६९ २४	चन्द्रप्रस्तास्ते स्नानहोमादौ न दोषः	२८४ ४
निराग्निकस्य कुहूर्मता	२६९ २४	बालवृद्धानुसाराणां ग्रहणयामापूर्व-	
क्षीभिः शूद्रेभ्यः कुहूः कार्या	२६९ २७	मेकयामो भोजने निषिद्धः	२८४ १२
सिनीवालीकुहूलक्षणं	२७० १०	सर्ववर्णानां राहुदर्शने सूतकम्	२८५ ३
कुतुपं प्रथमे भागे कार्यम्	२७१ ४	तत्र आरनालक्षीरादौ गृहीते न दोषः	२८५ १०
रौहिणोल्लङ्घननिषेधः	२७१ ८	गाङ्गेतरजलग्रहणे दोषः	२८५ १५
कुतुपकाललक्षणम्	२७१ १०	टीकाया विशेषः	२८५ १८
शुहूर्तपञ्चकलक्षणम्	२७१ १५	वैधकाले ग्रहणे च भोजने प्राय-	
अन्वष्टकालनिर्णय-	२७५ ३	श्चित्तम्	२८६ १
पश्चान्त-वैश्वदेवपिण्डयज्ञक्रमानिर्णयः	२७७ ५	ग्रहणे त्रिरात्रमेकरात्रं षोपवास-	
पिण्डपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तम्	२७७ १०	विधानम्	२८६ ५
वैश्वदेवाकरणे प्रायश्चित्तम्	२७७ १०	ग्रहणे पुत्रिणा पारणोपवासनिषेधः	२८६ १२
पतितान्नभोजने प्रायश्चित्तम्	२७७ १०	रविवासरे पुत्रिणां पारणोपवासनिषेधः	२८६ १२
दर्शआह्नेऽन्यआह्नसंपाते निर्णय-	२८१ १	संक्रान्तौ पुत्रिणा पारणोपवास-	
अनुपनीतोऽपि दर्शआह्नाधिकारी	२८१ ११	निषेधः	२८६ १२
सर्वावस्थायां सर्वैकधिकारिणः	२८१ १४	स्वर्गप्रस्तास्ते पुत्रिणः प्रहरद्वयं हि-	
अमाआह्नाकरणे प्रायश्चित्तम्	२८१ १५	त्वा भोजनविधानम्	२८६ १४
अथ ग्रहणनिर्णयः	२८२ ३	आरनालादीनां व्याख्यानम्	२८६ १६
तत्र चन्द्रग्रहणे पूर्वकाले भोजन-		सूर्यग्रहणकालानुसारेण पुत्रिणां	
निर्णयः	२८२ ३	भोजनकालमेव	२८७ ३
सूर्यग्रहणे पूर्वकाले भोजननिर्णयः	२८२ ४	प्रसङ्गात् शारदकालार्थः	२८७ ५
चन्द्रग्रहणे ग्रस्तोदये विशेषः	२८२ १५	माधवमते ग्रहणे पुत्रिणामप्युपवासः	२८७ ५
ग्रस्तास्ते द्वयोरपि ग्रहणे शुद्धवि-		रविवासरे रविग्रहणे तथा सोमवासरे	
म्बदर्शनपर्यन्तं भोजननिषेधः	२८२ १७	चन्द्रग्रहणे चूडामणियोगः	२८७ १६

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
चूडामणिषोमे अन्यग्रहणविषया		
कोटिगुण फलाधिक्यम्	२८७	१८
ग्रहणे स्पर्शमोक्षयो स्नानद्वयवि-		
धानम्	२८८	२
ग्रहणे सचैतस्नानविधानम्	२८८	९
रात्रावपि स्नानादीनां कर्तव्यता	२८८	१०
ग्रहणे स्नानदानतपश्चाद्यादीनां विधि	२८८	१४
रात्रावप्येतत्करणे दोषाभाव	२८८	१५
दानस्य ग्रहणे अत्यावश्यकत्वम्	२८८	१६
ग्रहणे अपावापावि दानविधानम्	२८८	२०
मसद्भार्य भोजियाश्रोजियपात्रविप्र		
मुवाणामर्थ	२८८	२३
मुक्तौ स्नानाकरणे तदपरग्रहण		
पर्यन्त सूतकित्वम्	२८९	३
ग्रहणे स्नानमन्त्रक कार्यम्	२८९	५
ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नान		
विधानम्	२८९	७
महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चि		
च्छेदा	२८९	९
टीकायां विशेष	२९०	१६
ग्रहणे गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	२९	२
असम्भवे पाण्यादावपि स्नान कार्यम्	२९०	६
शीतोष्णोदकादिभेदेन तत्तत्फला		
धिक्यम्	२९०	११
ग्रहणे सर्वदानानां भूमिदानसमत्वम्	२९०	२५
ग्रहणे सर्वे द्विजा ब्रह्मसमा	२९०	२५
ग्रहणे सर्वेषां जलानां गङ्गाजल-		
समत्वम्	२९०	२६
आतुरस्य अण्णोदकस्नानविधानम्	२९१	१
ग्रहणे समुद्रस्नाने गोदानभूदाना		
दियावदानां पुण्य प्राप्नोति	२९१	६
तत्तत्तीर्थस्नानासम्भवे तत्तत्तीर्थ		
स्मरण दर्शन स्पर्शो वा कार्य	२९१	१५
ग्रहणे अण्णोदकस्नाननिषेध	२९१	२९
मसद्भार्य मरण-जन्म-संक्रान्ति-		
अस्पृश्यस्पर्शनिमित्ते अण्णोद		
कस्नाननिषेध	२९१	२९
ग्रहणे श्राद्धविधानम्	२९२	३
ग्रहणे तर्पणविधानम्	२९२	१४

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
ग्रहणे श्राद्धाकरणे प्रत्यवाय	२९२	८
इदं च आमामेन हेम्ना वा का		
र्यम्, न त्वमेन	२९२	११
अपराकर्मते पाकामावे पतच्छू		
द्धम् कार्यम्	२९३	३
सूर्यग्रहणे गजच्छायायोगः	२९३	७
तत्र श्राद्धं घृतेन विप्रभोजनम्	२९३	९
ग्रहणे श्राद्धे भोक्तृदोषो दातृमूल		
भ्युरप	२९३	११
ग्रहणे श्राद्धे भोजननिषेध	२९३	१६
ग्रहणे आशौचमध्येऽपि स्नान		
श्राद्धादीनां विधानम्	२९४	३
ग्रहणे रजश्मला पात्रान्तरिततो-		
येन स्नानं कुर्यात्	२९५	२
ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम्	२९५	१०
यदा दिने चन्द्रग्रहणे रात्रौ वा		
सूर्यग्रहणं तदा स्नानदानादि न		
कार्यम्	२९५	१५
ग्रहणे वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ अत्रेना		
सम्भवे हेम्ना आमेन वा कार्यम्	२९६	१
ग्रहणश्राद्धं भोजनमकृत्वा कार्यम्	२९६	२३
तर्पणं तु मुक्त्वाऽपि कार्यम्	२९६	२५
ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्त मन्त्रदीक्षा		
पुरश्चर्यादिविधानम्	२९७	१
ग्रहणे, सत्तीर्थे, पवित्रारोपण-दम		
नापेपणकालयोश्च मन्त्रदीक्षादौ		
मासार्द्धादीञ्च शोधयेत्	२९७	६
सूर्येतामे मन्त्रग्रहणप्रकार	२९७	२९
चन्द्रग्रहणे दीक्षादानं नियिद्धम्	२९८	६
ग्रहण जन्मराश्यादौ नियिद्धम्	२९८	९
दाक्षादौ सूर्यग्रहण प्रशस्तम्	२९८	२४
सूर्यमक्रमोऽपि जन्मराश्यादौ नियिद्ध	२९९	२
तस्य शान्ति	२९९	४
शान्तस्य शान्तिविशेष	२९९	१५
शातौ सुवर्गनिर्मितनागदानविधानम्	२९९	१५
तस्य मन्त्र	३००	१५
अथ शांतिरन्त्युक्ता हेमाद्रौ मासस्ये	३००	१६
ग्रहण प्रत्यक्षं न परयेत्, किन्तु		
पट्टादिभ्यः, तैलाभ्युदर्यैर्वा परयेत्	३०२	१८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
खग्रासग्रहणे त्रयोदशीतश्चतु-		
र्थीपर्यन्तं मङ्गलकृत्यं निषिद्धम्	३०२	२१
पूर्णग्रासे चन्द्रग्रहणे द्वादशीत-		
स्तृतीयापर्यन्तम्, तथा सूर्यग्र-		
हणे एकादशीतश्चतुर्थीपर्यन्तं		
मङ्गलकृत्यं निषिद्धमिति प्रका-		
रान्तरम्	३०२	२४
खण्डग्रहणे पूर्वोत्तरदिक्सौ ग्रहण		
दिवसश्च माङ्गल्ये निषिद्धः	३०२	२६
ग्रहणे पुरश्चरणप्रकारः	३०३	८
केषांचिन्मते ग्रस्तोदये उत्तराविदिनं		
निषिद्धम्	३०३	१०
राजभिः अथर्ववेदोक्ताः शान्तय		
कारणीयाः	३०३	१२
नाडीदोषवारणाय राजभिस्नादित-		
रैश्च ग्रहणे स्नानादि कार्यम्	३०३	१५
ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च पुरश्चरण-		
निषेधः	३०३	२६
पुरश्चरणप्रकारोक्तहोमाभावे तद्य-		
त्तुर्गुणं जपं कुर्यात्	३०४	११
ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रे प्रतिग्रहे प्रा-		
गथितविधानम्	३०५	२
प्रतिगृहीतधनं वापीकूपायर्थं विमृजेत्	३०५	५
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यस्य ग्रहणान्तरि-		
तत्वे तद्द्विगुणं दातव्यम्	३०५	७
प्रायश्चित्तं च प्रतिगृहीतधनोत्स-		
र्गान्तरं कर्तव्यम्	३०५	९
वृत्रियवैश्ययोर्होमाभावे षड्गुण-		
मष्टगुणं क्रमेण जपविधानम्	३०५	१३
तेषां स्त्रीणां तेषामेव समो जपः	३०५	१४
शूद्रस्य स्वामिवर्णानुसारेण जपः	३०५	१५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
केषांचिन्मतेन अहोरात्रातिक्रमे		
पूर्वमङ्कल्पितद्विगुणं दातव्यम्	३०६	१
पक्षातिक्रमे दशगुणं दातव्यम्	३०६	३
चन्द्रग्रहणातिक्रमे शतगुणं देयम्	३०६	३
सूर्यग्रहणातिक्रमे सहस्रगुणं देयम्	३०६	४
मरणे अनन्तं देयम्	३०६	४
स्नानदानादौ ग्रहणदर्शनस्यैव		
निमित्तत्वं न तु शास्त्रीयज्ञानस्ये-		
ति मतान्तरम्	३०६	५
तत्रैव मते मेघाच्छादने न स्नानादि	३०६	१२
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च न		
स्नानादि	३०६	१३
तत्रैव मते योग्यतानिर्वचनम्	३०६	१७
तत्खण्डनपुर सरं शास्त्रीयज्ञानस्यै-		
व निमित्तास्थापनम्	३०६	२०
योग्यतानिर्वचनम्	३१०	६
अन्धादीनां निषिद्धदर्शनानां च		
स्नानायाधिकारः	३१६	९
मेघाच्छादने च सर्वेषां स्नानायाधि-		
कारः	३१६	९
अथ समुद्रस्नानविधिः	३१६	१२
पर्वसु अमायां विशेषतः स्नातव्यम्	३१६	१३
मौमभृगुवारयोः समुद्रस्नाननिषेधः	३१६	१४
प्रसङ्गात् अववत्थस्पर्शनिषेधः	३१७	१
विधेरन्यत्र सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	१
मन्दवारे अश्वत्थस्पर्शविधानम्	३१७	२
कुशाग्रेणापि सागरस्पर्शनिषेधः	३१७	११
सागरस्नानविधिः	३१८	४
सागरस्नानमन्त्राः	३१८	७
सागरेऽर्घ्यदानमन्त्रः	३१८	२०
विष्पलाद-रामादीनां तर्पणविधिः	३१८	२३

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीः ।

द्वितीयपरिच्छेदः ।

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
(अथ चैवमास)			तेषु आद्धकरणे पितृवृत्तेऽस्त्यत्वम्	३२४	१५
तत्रादौ तिथिकृत्वे विवाहादौ च			चैवशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम्	३२६	२
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णय	३२१	४	चैवशुक्लाष्टम्यां भवाभ्यां उत्पत्ति		
मीनसंक्रान्तिनिर्णय	३२१	७	अष्टम्यां निर्णयश्च	३३६	४
चैवशुक्लप्रतिपत्तिनिर्णय	३२१	११	अथ भवानीयाशोक्ता	३३६	९
तत्र शक्रादिभवनं कार्यम्	३२२	५	अत्राशोककलिकाप्राशनम्	३३६	१३
तद्धि निम्बपत्राणि प्राश्य शृणुयत्	३२२	७	तस्य मन्त्र	३३६	१६
तत्र ध्वजारोपणं कर्तव्यम्	३२२	९	अत्र लैहियतोये स्नानं कर्तव्यम्	३३७	४
वर्षेऽनिर्णय	३२३	२	तस्य मन्त्र	३३७	७
अधिकश्रेष्ठत्रयत्वादौ वरसंस्कारमभ्युपनिर्णय	३२३	१२	चैवशुक्लनवमी (रामनवमी)		
अथ तैत्तिरीयस्यो नित्य	३२४	६	निर्णय	३३७	११
अथ नवरात्रारम्भ	३२४	१०	अथ पितृवृत्तेऽस्त्य तर्पणमपि कार्यम्	३४०	६
अथायुक्तायां प्रतिपदि दुर्गापूजनं			श्रीरामपूजाविधि	३४२	७
न कर्तव्यम्	३२५	१	रामस्य प्रियकरं स्नानमुद्देश्येण	३४२	१९
प्रसादानम्	३२५	८	श्रीरामस्य स्नानमन्त्र	३४४	१५
धर्मकुम्भदानं प्रत्यहं कार्यम्	३२५	१७	श्रीरामार्चनस्य विशदययोग	३४४	१४
तस्य मन्त्र	३२५	२१	कौशल्यापूजनमन्त्र	३४४	१
चैवशुक्लतृतीयायां सशिशो गौरी			दशरथस्य पूजने मन्त्र	३४४	४
सम्पूज्य दोलोत्सव कार्य	३२६	१	दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतनि		
चैवशुक्लतृतीयादिनिर्णय	३२६	७	र्थेयं तत्प्रयोगश्च	३४७	१९
अथ सौभाग्यशायनव्रतम्	३२६	९	रामनवमी मलमासे न कार्य	३४७	९
तृतीयेय मन्त्रादि, प्रसङ्गात् सर्व			चैवशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव	३४८	१०
मन्त्रादिनिर्णय	३२६	१३	चैवशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सव	३४८	१३
अथ आद्धमुक्त मास्ये	३२७	१०	तिथिविशेषे दमनारोपणम्	३४९	९
मलमासेऽपि मन्त्रादिश्च शुक्लम्	३२७	१५	अगमोक्तदोषावतो दमनारोपण		
तद्धि विष्णुहस्तित्वं कार्यम्	३२७	१७	विधिः	३५०	७
मन्त्रादिआद्धकरणे प्रायश्चित्तम्	३२८	१	चैवशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतम्	३५३	१४
वर्णव्रतिआद्धनि	३२८	५	चैवशुक्लत्रयोदशीनिर्णय	३५३	१९
चैवशुक्लतृतीया मत्स्यजयन्ती	३२८	१०	चैवशुक्लचतुर्दशीनिर्णय	३५४	२
प्रसङ्गात्तत्राजयन्त्य	३२८	१०	चैवशुक्लपूर्णिमानिर्णय	३५५	२
दशावतारजयन्तीनां विशेषनिर्णय	३२९	५	अथ चित्रवस्त्रदानस्नानाभ्युपनि		
चैवशुक्लपञ्चमी कन्यादि, प्रस			आद्धाशुक्लम्	३५५	३
ङ्गादयसकल्पादय	३३४	१	अथैव सर्वदेशानां दमनपूजनमुक्तम्	३५५	७
त्रिंशत्कल्पादयस्तेषां निर्णयश्च	३३४	१३	चैवशुक्लपञ्चदश्यां महावाक्ययोग	३५६	५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अत्र महामहाधारणीयोगः	३५६	७	अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम्	३७०	११
अत्र वारुणीयोगः	३५६	१८	वैशाखशुक्लतृतीया परशुरामजयन्ती	३७१	६
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां शिवसावित्री			तार्जिर्ण्यः	३७१	१३
स्नानम्	३५७	३	वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्ति-		
चैत्रकृष्णचतुर्दशीनिर्णयः	३५७	५	स्तानिर्णयश्च	३७१	१७
(अथ वैशाखमासः)			वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषः	३७१	२४
मेषसंक्रान्तिः	३५७	९	वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहजय-		
अत्र धर्मघटादिदानम्	३५७	१०	न्ती तार्जिर्ण्यश्च	३७२	११
अथ वैशाखस्नानविधिः	३५७	१५	नृसिंहजयन्तीयं योगविशेषेणाति-		
तत्र स्नानमन्त्रः	३५८	५	प्रशस्ता	३७४	५
तत्र स्नाने तीर्थविशेषनामानि	३५८	१२	संक्षेपतो लक्ष्म्या सह नृसिंहपू-		
संकल्पे तत्तत्तीर्थानाम् प्राज्ञम्	३५८	१७	जनविधिः	३७५	१
तीर्थनामाज्ञाने विष्णुतीर्थेति	३५८	१७	विशेषतस्तत्पूजनविधिः	३७६	१४
वैशाखे तुलस्यादिपुष्पैर्विष्णुपूजनम्	३५९	२	वैशाखपूर्णिमायासुदकुम्भादिदानम्	३७८	२
वैशाखेऽश्वत्थमूलसत्तेचनादि	३५९	७	अत्र कृष्णाजिनदानम्	३७८	११
अत्र प्रपागलान्तिकयोरुपानच्छत्र-			(अथ ज्येष्ठमासः)		
सूक्ष्मवासः सक्त्वादीनां च दानम्	३६०	४	वृषसंक्रान्तिनिर्णयः	३७९	१
अत्र सर्वस्नानाशक्तौ त्रिदिनं स्ना-			ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशाश्वमेध-		
नं कार्यम्	३६०	१४	स्नानम्	३७९	११
वैशाखे मलमासे सति निर्णयः	३६०	१९	ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रम्भाव्रतं त-		
अत्र दानाविशेषः	३६१	१	र्जिर्ण्यश्च	३७९	३
वैशाखव्रतोद्यापनं कार्यम्	३६१	४	ज्येष्ठशुक्लदशमी (दशहरा) निर्णयः	३७९	१०
तस्य विधिः	३६१	५	प्रसङ्गात् दशपापनिर्वचनम्	३७९	१९
उद्यापनाशक्तौ कृसरेण दशब्राह्म-			ज्येष्ठे मलमासे सति दशहरानिर्णयः	३८०	१३
णभोजनम्	३६२	८	प्रतिपदमारभ्य आशुक्लदशमि		
वैशाखशुक्लेऽश्वत्थतृतीयानिर्णयः	३६२	११	दशाश्वमेधे स्नानम्	३८१	५
इयं युगादिः	३६३	९	दशहराव्रतम् (गङ्गापूजनम्)	३८१	१४
अत्र आहूतिनिर्णयः	३६४	८	गङ्गास्तोत्रपाठः	३८२	२३
अत्र गङ्गायां स्नानमाहात्म्यम्	३६६	१९	प्रतिपदादि दशमीपर्यन्तं दिनवृ-		
अत्र यैवहोमः विष्णुपूजनादिकञ्च			द्धिसंख्यया स्तोत्रं पठनीयम्	३८४	१
कार्यम्	३६६	२१	एवंकुर्वतः फलम्	३८४	४
अत्र धर्मघटादिदानम्	३६७	१	अस्यां सेतुबन्धरायेश्वरस्य पूजनम्	३८४	८
तस्य मन्त्रः	३६७	७	ज्येष्ठशुक्लेकादशीनिर्णयः	३८४	१५
अत्र पिण्डवर्जितं आहुतं कार्यम्	३६७	१२	ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमायां सावित्रीव्रत-		
अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तम्	३६७	१५	निर्णयः	३८५	१
वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः	३६८	४	अत्र स्त्रीव्रते विशेषविधयः	३८८	२
महालयशब्दस्य मघात्रयोदशी-			अत्र टीकायां विशेषः	३८८	२५
परत्वम्	३६८	११	सावित्रीदाने मन्त्रः	३८८	१४
तत्प्राण्डनम्	३६९	४	ज्येष्ठपूर्णिमायां तिलादिदानम्	३८८	१९
अत्र आहुत्करणे प्रायश्चित्तम्	३७०	८			

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
इय मन्वादिपि	३८९	६	वनत्रये	४०८	८
(अथाथादमास)			तन्निर्णय	४०८	१५
मिशुनसक्रातिर्निर्णय	३८९	११	अत्र शिवशयनो मवस्तन्निर्णयश्च	४०८	१६
आषाढशुक्लद्वितीयायां रधे तस्य	३८९	१३	अत्रैव व्यासपूजा तन्निर्णयश्च	४०९	२
आषाढशुक्लदशमी	३९०	१	(अथ श्रावणमास)		
आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायो			कर्कसक्रान्तिर्निर्णय	४१०	८
गराहितायां पारणम्	३९०	२	कर्के केशनिकृन्तन वर्ज्यम्	४१०	२१
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुशय			नदीनां रजोदोष	४११	३
नोत्सव	३९१	१४	मिहाके लुदनदीपु स्नानादि		
आषाढशुक्लैकादशी	३९१	९	निषेधः	४११	४
भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिव			गर्तलक्षणम्	४११	१६
र्तनमुक्तम्	३९१	१५	महानदीपरिगणनम्	४१२	३
अत्रैकादशीद्वादशयोर्देशभेदेन			सतनदनामानि	४१३	३
न्यवस्था	३९४	६	तीरवासिनां रजोदोषो नास्ति	४१३	२१
इदं भद्रमासे न कार्यम्	३९५	१	रजोदुष्टमपि जलं गङ्गाजलयोगे		
अत्र चातुर्मास्यवत्तरम्	३९६	१	पावनम्	४१३	१२
स चाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्या			क्वचित् रजोदोषमात्र	४१३	१८
पौर्णमास्यां वा	३९६	८	आषाढशुक्लचतुर्तीया (मनुस्मृति)		
अस्य समानिस्तु कार्तिकशुक्ल			निर्णय	४१४	६
द्वादश्यामेव	३९६	९	श्रावणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुगा	४१४	७
अभ्यास्य शुक्लास्तदावपि कार्यं	३९६	११	श्रावणशुक्लपञ्चमी (नागपञ्चमी)		
आशौचमध्येऽपि द्वितीयावारम्	३९६	१७	निर्णय	४१४	८
व्रतमिदं शिवभक्तादिभिरपि कार्यम्	३९८	२	तस्या विधि	४१४	१५
वनप्रहङ्गनकारः	३९८	६	श्रावणशुक्लद्वादश्या दधिव्रतम्	४१५	१
चातुर्मास्ये मह्यमभ्यर्चननिर्णय	३९८	२३	अत्र विष्णोः पवित्रारोपणम्	४१५	४
तत्र दश शाका	४००	५	शिवस्य पवित्रारोपणम्	४१५	९
तत्र षड्धा आमिषाणि	४०१	११	अथ देशानां पवित्रारोपणम्	४१५	१२
अन्यान्यन्यामिषाणि	४०१	१७	पवित्रारोपणे गौणकाल	४१५	१४
तत्र हविष्यणां परिगणनम्	४०२	९	पवित्रनिर्माणप्रकार	४१५	१७
अन्यान्यपि व्रतानि	४०२	१२	शिवस्य पवित्रनिर्माणे विशेष	४१६	१६
तेषां व्रतानां कलानि	४०२	१५	पवित्रारोपणेऽधिकारिण	४१७	६
वनविशेषेण दानानि	४०४	१९	तत्र मन्त्रकथनम्	४१७	१०
शयनविशेषोर्मये शम्यदिभिर्दे-			देशविशेषेण पूजने नियम	४१७	१०
वनाभ्यर्चनम्	४०५	८	पवित्रारोपणविधि	४१७	२५
चातुर्मास्ये आषाढादीनि वर्जनी-			ममङ्गात् वनमालायां लक्षणम्	४१८	२०
यानि	४०५	११	वनमालायां लक्षणान्तरम्	४१८	२४
चातुर्मास्ये भारतध्ययनम्	४०५	२४	पवित्रारोपणं कारणं प्रयश्चितम्	४२०	२
तत्रमुद्राधारणनिर्णय	४०५	२०	श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुगा प्राप्ता	४२०	७
आषाढशुक्लपौर्णमास्यां केचिज्जा-			अयोगाकर्म निर्णय	४२०	८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र बहुवृत्तानां निर्णयः	४२०	८	यनव्रतम्	४४७	१
श्रवणमुत्तदिने संक्रान्त्यादौ उपा-			(अथ भाद्रमासः)		
कर्माकरणम्	४२४	१	सिंहसंक्रान्तिनिर्णयः	४४७	५
ग्रहणसूतकादावपि न कार्यम्	४२४	१५	अत्र गोः प्रसवे शान्तिः	४४७	६
एतच्छुक्रास्तादावपि कार्यम्	४२८	१२	पौषादिमासे महिष्यादीनां प्रसवे		
गुरुभार्गवयोरस्ते प्रथमारम्भो न			शान्तिः	४४८	४
कार्यः	४२८	१९	अर्धरात्रे निशीथे वा सदा गवा क्रन्द-		
अत्र प्रथमारम्भे वृद्धिश्चाहं कुर्यात्	४२९	३	ने पूर्ववच्छान्तिः	४४८	१०
वृद्धिश्चाहं टीकायां विशेषः	४२९	१५	माद्रकृष्णतृतीया (कज्जली) निर्णयः	४४८	१७
एतदधिमासे न कार्यम्	४२९	४	माद्रकृष्णचतुर्थी (बहुला)		
वायुयाः पर्वणि कुर्युः	४३१	६	निर्णयः	४४८	१९
एतच्चपस्वर्गैरौदयिकं प्राज्ञम्	४३१	७	अत्र गोपूजा यवःकाशनं च	४४९	८
दोषसंयुक्ते पर्वणि उपाकर्मनिषेधः	४३१	१५	माद्रकृष्णपञ्चमी हलपञ्चमी निर्णयः	४४९	९
कर्मकालकथनम्	४३२	८	माद्रकृष्णसप्तम्या शीतलाव्रतनिर्णयः	४४९	१०
उपाकरणशब्दव्याख्या	४३९	९	अथ जन्माष्टमी निर्णयः	४४९	१२
उत्सर्जनशब्दव्याख्या	४३९	१४	अष्टम्याः द्विप्रकारत्वम्	४५०	५
वनस्थादिभिरपि-उपाकर्मोत्सर्जने			तत्र केवलष्टमी	४५०	५
कार्ये	४४०	४	जयन्त्याख्याष्टमी	४५०	१६
पौषमासे उत्सर्जनं कार्यम्	४४१	४	अष्टम्या गृध्रमांसादि भक्षणं पापम्	४५३	७
वैधायनतैत्तिरीयादीनामुत्सर्जने स-			कृष्णाष्टमीव्रताश्रयणे प्रायश्चित्तम्	४५३	२२
मयनिर्देशः	४४२	४	व्रतकरणेशक्तिश्चेत्यतिनिषिः कार्यः	४५३	२६
ऋक्शाखीयानां परगात्रया उपा-			जयन्त्याः नित्यत्वं काम्यत्वञ्च	४५४	५
कर्मोत्सर्जनकरणे निषेधः	४४३	२१	अष्टम्यां रोहिणीयोगस्य भावत्वे-		
उपाकर्मोत्सर्जनयोर्कृष्णिपूजनम्	४४३	११	नाऽभावत्वेन कर्तव्यनिर्णयः	४५९	१
उपाकर्मण्युत्सर्गे चानध्यायः	४४४	२	अष्टमीजयन्त्योर्भेदकथनम्	४६२	२
अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति	४४४	३	रोहिणीरहिताया अष्टम्या चतु-		
श्रवणपौर्णमास्यां रक्षावन्धन-			र्धात्वम्	४६७	१०
निर्णयः	४४४	७	तन्नु कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१
रक्षावन्धनं भद्रायानं कार्यम्	४४४	१८	रोहिणीसहिताया अष्टम्या अपि		
रक्षावन्धनं प्रतिपद्युताया पौर्णमा-			चतुर्धात्वम्	४६८	१२
स्यां न कार्यम्	४४५	३	अत्रापि कर्तव्यनिर्णयः	४६८	१२
रक्षावन्धनं भद्रावर्जग्रहणदिनेऽपि			पारणानिर्णयः	४७४	४
कार्यम्	४४५	१०	पारणासमयः	४७४	१२
रक्षावन्धने मन्त्रः	४४५	१८	अष्टम्यां देवकीकृष्णादिनातिमा-		
अत्र हयग्रीवोत्पत्तिः	४४६	३	स्यापनम्	४७२	७
अत्र श्रवणकर्म	४४६	७	अष्टविधाः प्रातिभाः	४८०	२
अथगार्कर्मसर्ववर्त्योरकरणे प्रायश्चि-			प्रातिमास्थापनापूर्वदिने नियमाः	४८०	३
त्तम्	४४६	२३	प्रातिमास्थापनस्य विशेषविधिः	४८०	५
श्रवणकृष्णादिनीयायामश्नन्यश-			मूलमन्त्ररक्षणम्	४८१	२१

विषया.	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अथ प्रतिमास्थापनविधि	४८१ ३	अथ प्रार्थनामन्त्र	५१० ५
भद्रामाया कुशप्रहणम्	४८२ ७	व.मनावतारनिमित्तोपवास	५१० ९
रात्रौ सन्ध्यौ च कुशप्रहणविधि	४८२ ७१	अथमुपवास एकादश्यां कर्तव्य	५११ ४
अथस्य दर्भातुल्यगणम्	४९० १२	भागवते तु द्वादश्यां वामनोत्पत्ति	५११ ४
भद्रशुक्लप्रतिपदि द्वादशतानिर्णय	४९० २०	तत्र पूजाविधि	५११ ११
भद्रशुक्लतृतीयाया हरितालिकावत		पूजा म पादौ कार्या	५१२ ११
निर्णयः	४९० ८	अथ दुग्धव्रतविधि	५१२ ११
द्वितीयायुक्तायामस्यां वक्रकरणे म		दुग्धव्रते पायसादि वर्ज्यप्रवेति	
स्थानम्	४९१ ५	विच्चा	५१३ १
भद्रशुक्ल(गणेश)चतुर्थीनिर्णय	४९१ १२	भद्रशुक्लचतुर्दश्यामन तत्रतानिर्णय	५१४ ५
अथ चतुर्दशीन निषिद्धम्	४९२ १४	अगस्त्यार्घ्य	५१५ ७
दशैने सति तद्दोषशान्तये मन्त्र	४९३ ९	अथ पूजाविधि	५१५ १२
अथ टीकायां विशेषः	४९३ २१	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्या	५१५ २१
भद्रशुक्लरज्जधी (कविप्रज्जधी)		"अगस्त्य खनमान " इत्यादि	
निर्णय	४९३ ११	अथेदीपमन्त्रकथनम्	५१६ १६
भद्रशुक्लषष्ठीनिर्णय	४९५ ४	अर्घ्यदानमन्त्र	५१७ ८
भद्रशुक्लसप्तम्यां युक्तामरणव		प्रतिपद्यमन्त्र	५१७ ११
तनिर्णय	४९६ ४	भद्रचौर्णमास्यां भद्रम्	५१८ ४
भद्रशुक्लदश्यां (दूर्वादिनी) निर्णय	४९६ ६	नाम्दीपुल्लभादुप	५१८ ८
इदमगस्त्योदये कथाऽर्कं च न		नाम्दीपुल्लभे प्रदक्षिणकुशासनम्	५१८ ११
कार्यम्	४९७ ४	भागवततुल्यगणम्	५२० १५
इदं क्त्रं श्रीणां निःस्पृह	४९८ ६	भागवतस्य दानविधिस्तत्फलम्	५२० २५
वतस्यास्य पूज विधि	४९८ १४	(अथाधिनमास)	
दूर्वायां मन्थनामन्त्र	४९९ ८	कथासंक्रान्ति निर्णय	५२१ १
अथानभिपकाद्यारुर्ध्वगणम्	४९९ ९	अथ महालय	५२१ १
मदि अविभासे सति अगस्त्योदया-		षोडशमहालयविर्णय	५२१ ४
दर्शकं दूर्वावर्तनं कार्यम्	४९९ १२	अथ डेयादि षोडशत्व मेधा	
जनेष्टव्रतविधि	४९९ १६	व्याचक्षेप	५२१ १६
तनिर्णय	४९९ १९	महालये विधवाया पार्वणचतुष्टयम्	५२५ ११
भद्रशुक्लद्वादश्यां भवगायीगरहिता		विधवाया दर्शभादे पुत्राभावे	
या वारणम्	५०१ १३	तद्देवाधिकारः	५२६ १४
अथ विष्णुशरितवनेसन	५०२ १४	अशक्तौ स यां विधवा स्वयं सकलम्	
विष्णोः मार्गेन मन्त्र	५०१ १५	कृताङ्ग यन्त्रद्वारा कारयेत्	५२६ ६
अथ शक्रपञ्चमोत्थागणम्	५०२ १८	महालये वर्ज्यतियमश्वत्थदि	५२७ १
अथद्वादशीनिर्णय	५०३ १	अस्यापवादः	५२८ १४
अष्टमीतक दशविनश्वेदेकदश्यां		पितृभूतानि निषिद्धदिनेषु सक्तु	
मुक्ता द्वादश्यामुपवास	५०७ ५	महालय कर्तव्य	५२९ ४
अथ पार्यानिर्णय	५०८ १	पञ्चश्राद्धकरणेऽपि नन्दादिषु न	
अथ पूजाविधि	५०९ ३	निष्ठादिषु	५२९ १०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विवाहव्रतचूडासु पिण्डदानादिनिषेध	५३४	९
तस्यात्रापवादः	५३४	११
संन्यासिनां महालयः द्वादश्याम्	५३५	११
अत्र आद्धाकरणे गौणकालः	५३५	१५
कालातिक्रमे वृश्चिकपर्यन्तं गौ-		
णकालः	५३६	५
इदञ्च आद्धमन्त्रेनैव कार्यम्	५३७	१२
अथात्र देवताः	५३७	१६
अत्र विशेषः	५३९	९
जीवन्मातृकः सापत्नमातुरेकोदित		
कुर्यात्	५३९	६
संन्यस्तपितृकादौ विशेषः	५३९	१२
महालये पितृपारिव्रहनिर्णयः	५४०	९
अत्र पार्वणैकोदितयोर्व्यवस्था	५४१	२
अशक्तौ सत्यां विशेषः	५४१	४
एकोदितस्वरूपम्	५४२	८
अत्र पाणिहोमः	५४३	२
अत्र धूरिलोचनौ विश्वेदेवौ	५४३	७
पार्वणैकोदितयोः क्रमः	५४३	८
महालयः संन्यस्तपितृकादिना		
जीवत्पितृकेणापि कार्यः	५४४	४
दर्शआद्धादि जीवत्पितृकेण पि-		
ण्डरहितं कार्यम्	५४५	८
महालये तर्पणनिर्णयः	५४६	७
निषिद्धदिनेऽपि तर्पणम्	५४६	१८
एतच्छ्राद्धं मलमासे न कार्यम्	५४६	२४
इदं नित्यकाम्याभ्यां द्विविधम्	५४७	६
महालयाकरणे दोषः	५४७	१०
महालयाकरणे प्रायश्चित्तम्	५४७	१२
“दुरो अवश्य” मन्त्रकथनम्	५४७	२१
भरणीश्राद्धम्	५४८	३
कपिलाषष्ठीविधिः	५४८	१०
तस्या निर्णयः	५४८	१७
कपिलाषष्ठ्याः पूजनविधिः	५४९	४
इयं चन्द्रषष्ठी तर्जिण्यश्च	५५०	९
अष्टम्यां माघ्यावर्षे आद्धम्	५५०	१६
आश्विनकृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मी-		
व्रतम्	५५१	६
भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विनकृष्णा-		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ष्टमीपर्यन्तं महालक्ष्मीयात्रा	५५१	२०
इयं चन्द्रोदयन्यापिनी	५५२	१४
अत्राष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफल-		
कम्	५५३	१८
नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम्	५५३	७
इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम्	५५४	५
अत्र मर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं		
न कार्यम्	५५५	६
अन्वष्टकाश्राद्धमनुपनीतेनापि		
कार्यम्	५५६	१
टीकायां विशेषः	५५६	२२
अन्वष्टकाश्राद्धे सुवासिनीभोजनम्	५६०	८
अत्राशक्तावतुकल्पः	५६०	१६
अकरणे प्रायश्चित्तम्	५६१	२
प्रायश्चित्तपारिहारमन्त्रकथनम्	५६१	२०
द्वादश्यां संन्यासिनः श्राद्धम्	५६१	६
मघानवयोदशी	५६२	१
अकुर्वतां दोषभ्रवणादस्य नित्यत्वम्	५६२	११
एतच्छ्राद्धमविभक्तैरापि पृथक्कार्यम्	५६३	४
इयं गजच्छाया	५६३	९
श्राद्धमिदं पिण्डराहितं कार्यम्	५६६	४
इदं मलमासेऽपि कार्यम्	५६६	८
मघानवयोदशीमहालयशुगादिश्रा-		
द्धानां तन्त्रेण प्रयोगः	५७०	१
शस्त्रविषाद्यपघातविपन्नानां चतुर्द-		
श्यां श्राद्धम्	५७०	४
अत्र विशेषः	५७०	९
शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नि-		
यमः नतु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्य	५७३	३
चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिना हते सति		
तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोदितं		
वा कार्यम्	५७५	४
अमायां गजच्छायानिर्णयः	५७९	५
आश्विनशुक्लप्रातिपदि दौहित्रेण		
मातामहस्य श्राद्धं कार्यम्	५८०	८
टीकायां विशेषः	५८०	२२
इयं संगवन्ध्यापिनी ग्राह्या	५८१	१
श्राद्धमिदं मलमासे न कार्यम्	५८१	६
मातामहश्राद्धं जीवत्पितृकेणैव कार्यम्	५८१	८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आहमिदं मं पिण्डं कार्यमिति कश्चित् ५८०	२		अस्या प्रणाममन्त्रः	६०३	११
जीवित्यनुकेयं पिण्डरहितमेव कार्यम् ५८२	२		द्वादशभुजाचण्डिकाया ध्यानम् ६०२	१३	
अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रा- रम्भनिर्णयः ५८२	८		अस्या प्रणाममन्त्रः	६०३	१८
तत्र पूजने अमायुक्ता प्रतिपदि विद्धाः ५८३	९		दशभुजाचण्डिकाया ध्यानम्	६०३	२१
दुर्गाया पूजनसमयनिर्णयः ५८५	१		अस्या नमनमन्त्रः	६०४	१
सम्यक्त्वोद्दिताचनकरणाशकौ ५८७	१९		अष्टभुजाचण्डिकाया ध्यानम्	६०४	४
अष्टम्यामर्धरात्रे पूजनकालम् ५८८	१६		अस्या प्रणाममन्त्रः	६०४	८
प्रतिपद्युपवासादिरात्रिपूजाविचारः ५९०	१		षड्भुजाचण्डिकाया ध्यानम्	६०४	११
किरातानां त्रिना मन्त्रैर्मिता पूजा ५९०	११		प्रणाममन्त्रः	६०४	१४
पूजायैवाध्ययः ५९०	२१		चतुर्भुजाऽतिचण्डिकाया ध्यानम्	६०४	१७
दुर्गाचर्चनं रात्रौ कार्यम् ५९१	५		अस्या प्रणाममन्त्रः	६०४	२०
बैभूत्यादिदुष्टयोगमुक्ता प्रातपत्राद्या ५९२	७		येषां कुले कुम्भस्थापनादि नास्ति तैर्न कार्यम् ६०४	२३	
यदा तु वैभूत्यादिपरिहारेण प्रति पत्रं लभ्येत तदा कर्तव्यनिर्णयः ५९६	९		कुमारिपूजनविधिः	६०५	१
कलशास्थापनं रात्रौ न कार्यम् ५९६	३२		तत्र टीकायां वक्ष्यमाणेन कुमारि कादिमहाकथनम् ६०५	१९	
कलशास्थापनविधिः ५९७	४		कुमारिकादीनां क्रमेण पूजामन्त्राः ६०६	१	
पूजाविधिः ५९७	१२		कुमारिकादीनां क्रमेण पूज्यफलानि ६०७	१	
विशिष्टपूजाविधिः ५९८	५		एतासामलभे विशेषः ६०७	१९	
कुम्भस्थप्रतिमायां पूजा कार्यः ५९८	५		एतासां कुमारिकादीनां पूजामन्त्राः ६०७	२१	
आचाराचत्वारः कलशा स्थाप्या ५९८	८		आवाहनं सर्वसां सामान्यतः एक एव मन्त्रः ६०८	१	
सर्वतोभजननिर्णयकारः ५९८	११		वर्षनीया वालिका ६०८	८	
तत्र देवते स्थापनक्रमः ५९८	२१		पूजायां ब्रह्मणादेः कथानां ब्रह्म ण फलानि ६०९	४	
वैदिको नाममन्त्रो वा पू- जाहोममन्त्रः ५९९	१५		नवरात्रे वेदपारायणचण्डीपाठा- दिविधिः ६०९	७	
अथ कथय ५९९	१८		ज्येष्ठे सप्ताकथनम् ६०९	१८	
सर्वोध्यः ६००	१९		पाठको ब्राह्मण एव कार्यः ६०९	२५	
पञ्च पल्लवाः ६००	२०		चण्डीपाठे आयायास्त एव विरमेत ६१०	९	
सनमृदः ६००	२१		चण्डिका कामपाठकालम् ६१०	११	
पञ्चरत्नानि ६००	२६		नवमीपर्यन्तं प्रत्यहं नृत्या पाठ- कर्तव्यं ६११	६	
आवाहनमन्त्रः ६०१	४		स्वस्थाशक्ताव्ययेन पूजादि कारणीयम् ६१२	६	
जपहोमादिमन्त्रः ६०२	६		वचनाभावात्फलमाप्ते न भवति ६१२	१६	
अष्टशक्तयः ६०२	११		प्रतिपद्यो नवमीपर्यन्तं सावस्या श्रुपूजनम् ६१२	१४	
द्वादशभुजाचण्डिकाया ध्यानम् ६०२	१२		प्रतिपदादौ देव्यै केशसंस्कारद्वया- वर्षणम् ६१२	१६	
त्र्यम्बकचण्डिकाया प्रणाममन्त्रः ६०२	२१				
षोडशभुजाचण्डिकाया ध्यानम् ६०२	२३				
प्रचण्डिकाया प्रणाममन्त्रः ६०२	४				
सप्तदशभुजाचण्डिकाया ध्यानम् ६०३	७				

विषया	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
नवम्या बोधनमन्त्रः	६१४ २०	तत्र प्रार्थनामन्त्राः	६२८ ११
लीकर्तृकव्रते विशेषः	६१५ १	दुर्गायाः बलिदानमन्त्रौ	६२९ १२
आशौचे संप्राप्ते पूजादौ कर्त्तव्यनिर्णयः	६१५ २	विकिरलक्षणम्	६२९ २५
समर्पकलीणा नवरत्ने ताम्बूलादिचर्चणम्	६१६ १	देव्या आवाहनमन्त्राः	६३० ६
आश्विनशुक्लपञ्चम्यामुपाङ्गलालितावतम्	६१६ ७	वित्त्वपत्रसमर्पणमन्त्रः	६३१ ३
उपाङ्गललितायाः पूजाविधिः	६१८ २	प्रार्थनामन्त्राः	६३१ ९
आश्विनशुक्ले मूलनक्षत्रे पुस्तकेषु सरस्वतीस्थापनपूजनादि	६१६ २१	कदल्यादिपत्रेषु ब्रह्माण्याद्यावाहनम्	६३२ १
ज्येष्ठानक्षत्रयुतायाः षष्ठ्या वित्त्वाभिमेवणम्	६१७ १४	नवपत्रिकाविंशतिपूजाविधिः	६३२ ७
तत्र वित्त्वाभिमेवणे विधिः	६१९ २	अथ शस्त्रादिपूजा	६३४ १
पत्रिकायाः पूजाविधिः	६२१ ४	दुर्गास्तुतिमन्त्राः	६३४ ३
तत्र प्रार्थनामन्त्रा	६२१ ५	महाष्टमीव्रतनिर्णयः	६३५ ७
नवमीबोधनपक्षे विशेषमन्त्रः	६२१ २१	इयं मूलयुक्ता चेन्महानवमी, तन्निर्णयश्च	६३६ १३
मूलनक्षत्राभावे केवलसप्तम्या प्रवेशनम्	६२२ ३	अष्टम्युपवासश्च पुत्रवता न कार्यः	६४० १
सप्तमीयमुपवासपूजादादौदधिकी ग्राह्या	६२२ ६	लौहामिसारिककर्मविधानम्	६४२ ७
पत्रिकापूजा पूर्वाह्ण एव कार्या	६२३ २	तत्र षोडशहस्तामितमण्डपकरणम्	६४२ ८
पूर्वाह्णपूजायाः फलमुक्तम्	६२३ २०	कुण्डनिर्माणम्	६४२ ११
नव पत्रिकाः	६२३ ४	छत्रस्य मन्त्रः	६४३ १०
अस्योमेव सप्तम्या विराजम्	६२३ ८	चामरस्य मन्त्रः	६४३ १३
प्रातिपदादिनवमीपर्यन्तमुपवासोऽशक्तौ सप्तम्यादिदिनत्रये वा कार्यम्	६२३ ८	रेवन्तपूजनमन्त्रः	६४४ १
देवीगृहप्रातिमादिकरणविधिः	६२५ १	अश्वस्य मन्त्राः	६४४ ३
देव्याः प्रतिमालक्षणम्	६२५ ८	ध्वजस्य मन्त्राः	६४४ १६
दुर्गायाः लक्षणन्तर्निर्माणप्रकारश्च ध्यानमन्त्राः	६२५ १५	पताकाया मन्त्राः	६४४ २३
हेमाद्रौ प्रातिमाकरणम्	६२७ ५	गजस्य मन्त्राः	६४५ १२
मन्मथौ प्रतिमां कृत्वा वित्त्वे पूजनम्	६२७ २४	खड्गस्य मन्त्राः	६४६ १
दक्षिणादिदिवक्त्रेण दुर्गायाः स्थापने फलमुक्तम्	६२७ १०	छुरिकाया मन्त्राः	६४६ १२
प्रातिमाऽभावे विशेषः	६२७ १२	कट्टारकपूजा	६४६ १९
चित्रमृन्मय्यादौ स्नानायसम्भवे खड्गादौ स्नापनम्	६२८ ५	धनुःपूजा	६४६ २३
सप्तम्या पत्रिकादेवीपूजनादिविधिः	६२८ ७	कुन्तपूजा	६४७ २
		चर्मपूजा	६४७ ५
		कनकदण्डमन्त्रः	६४७ ८
		दुन्दुभिमन्त्रा	६४७ १६
		शंखमन्त्रः	६४७ २०
		सिंहासनमन्त्र	६४७ २३
		शिविकामन्त्र	६४८ १२
		सर्वगन्धलक्षणम्	६४८ २५
		बलिदानमन्त्राः	६५० ५
		महानवमीनिर्णयः	६५० १५
		होमबल्यादिनिर्णयः	६५२ ४

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का	विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
होने विशेष	६९९	४	अवैश्वर्यमुजौकर्मविधि.	६८९	४
अथ बलिदानप्रकार	६९७	८	अवैश्व दीपदानारम्भ	६८९	२२
होमद्रव्यप्रमाणम्	६९७	२०	आभयगणनिर्णय	६८९	७
होमे तिष्ठो मुद्रा	६९८	३६	आभयगणदिने बहूदैवत्यश्वाच्च कार्यम्	६८९	२०
अशक्तौ, ब्राह्मणेन च कूप्याण्डा-			अस्याकरणे प्रायश्चित्तम्	६८६	१
दिमिर्बलिदानम्	६९८	११	'समिन्द्र राया समिधा' इति मन्त्र		
प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानम्	६६३	५	पाठो वा	६८६	२८
कुण्डमण्डपयोरावश्यकत्वम्	६९४	१४	(अथ कार्तिकमास)		
अष्टादशमुजालक्षणम्	६९४	२१	तुलाक्षक्रान्तिनिर्णय	६८७	२
अष्टमुजालक्षणम्	६९५	१७	कार्तिकस्नानविधिः	६८७	३
छहस्रचण्डीविधानम्	६६६	२	स्नाने देशविशेषेण फलानि	६८८	२
नवरात्रपार्व्यानिर्णय.	६६७	११	स्नानमिदं काशीस्थपचनदेगति-		
अष्टरात्रादिपञ्च	६७०	११	प्रशस्तम्	६८८	८
सप्तरात्रपञ्च	६७०	२१	स्नानमन्त्र	६८८	१७
पञ्चरात्रपञ्च	६७०	२५	अर्घ्यमन्त्र	६८९	२
क्रीणां रजोदर्शने पाण्यानिर्णय	६७१	१०	सम्पूर्णस्नानाशक्तौ श्रद्धा स्नान		
दशम्या देवीविसर्जनविधि	६७२	२१	कार्यम्	६८९	२०
तत्र देव्या उत्थापनमन्त्रा	६७२	८	कार्तिके तुलस्य दिमात्प्रधारणम्	६८९	१४
जले प्रवाहकरणमन्त्रा	६७२	१६	तुलस्य दल्लक्षणे हरेर्वर्जनम्	६९१	८
इय विजयादशमी तत्रिण्यपञ्च	६७४	२	धार्मीच्यायाया पिण्डदान तत्फला		
अथ शर्माब्रुवाचर्चनम्	६७६	१	हारादिकञ्च कर्त्तव्यम्	६९१	११
तत्र मन्त्र	६७६	४	कार्तिके दिदलादेवर्जनम्	६९२	१
पेशात्प्राप्त्यतश्चर्माब्रुवाचर्चनम्	६७६	१४	उत्पलिस्रमये यस्य दल्लक्ष्यं भवति		
शमीरहितदेशेऽभ्यर्चनमन्त्रा	६७७	१	तस्य वर्जनं कार्यम्	६९२	१२
तत्प्रार्थनामन्त्र	६७७	३	विष्णुमूर्त्यये दीपदानम्	६९३	१
राक्षोपराजिताचर्चनं कार्यन्तद्विधिश	६७७	४	कार्तिके कृच्छ्राप्राज्ञापत्यदिकं कार्यम्	६९३	५
तत्र पराजिताप्रार्थना	६७८	१९	मासोपवासव्रतस्य फलं तस्य वि		
अपराजिताधारणम्, तद्विधिश	६७८	१६	शिष्टविधिशोक*	६९३	२४
तत्र बलयाभिमन्त्रणमन्त्रौ	६७९	७	कार्तिके व्रीहादिकं माघम्	६९५	२
दक्षिणबाहौ धारणमन्त्रौ	६७९	१२	कार्तिके मध्यादित्याग्रे घृतादिक		
विसर्जनमन्त्र	६७९	१७	दद्यात्	७००	५
दशम्या बलिनीराजनम्	६७९	१	कार्तिके आकाशदीपदानं तद्विधिश	७०१	८
नीराजनं कृत्वा यस्मिन्दिदर्शनम्	६७९	५	तत्र यज्ञ	७०१	३०
यस्मिन्दिदर्शनमन्त्रा	६७९	२०	अपराकं अग्नौ मन्त्र	७०१	१२
अस्य दर्शनफलानि	६८०	९	कार्तिककृष्णचतुर्थी (करकाख्या)	७०२	२५
आदिचतुर्णामानिर्णय	६८०	२	कार्तिककृष्णशुद्धशी (गोवत्सा-		
रात्रौ लक्ष्मीपूजनादिविधि	६८०	५	ख्या) निर्णय	७०२	२
नारिकेलोदकं पीत्वाऽस्त्रीजनम्	६८१	८	अथ गोपदानादिविधि	७०२	५
होतृसमूहो तदुदरपाननिमित्तम्	६८१	११	प्रार्थनामन्त्रा	७०३	२
			प्रार्थनामन्त्रस्य व्यवस्था	७०३	२३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
द्वादश्यादिषु पंचदिनेषु नीराज-		
नविधिः	७०३	१३
कार्तिककृष्णत्रयोदश्या यमदीप-		
दानम्	७०३	१८
तत्र मन्त्रः	७०४	१
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यामभ्यङ्गस्ना-		
नविधिः	७०४	४
अपामार्गादिकं स्नानमध्ये भ्राम-		
णीयम्	७०९	११
तत्र मन्त्रः	७०९	१३
अस्यामेव प्रदोषे दीपोत्सव-		
अत्र नरकोद्देशेन चतुर्वर्त्तिद्युक्तं		
दीपदानं कार्यम्	७१०	८
तत्र मन्त्रः	७१०	९
अस्यां माषपत्रशाकभोजनम्	७१०	१३
अत्र यमतर्पणं कार्यम्	७१०	१५
तत्र तर्पणप्रकारः	७११	८
चतुर्दश्यां तपोधनेभ्यः भोजनं दा-		
तव्यम्	७११	१७
तर्पणमिदं जीवत्पितृकेणाऽपि कार्यम्	७१२	१
अत्र भीष्मतर्पणमपि कार्यम्	७१२	३
चतुर्दश्यां चित्रानक्षत्रभौमवारयोगो-		
क्तिप्रशस्तः	७१२	१७
कार्तिकामावास्यायां प्रानरभ्यङ्गः	७१२	५
अत्र लक्ष्मीपूजनादीर्घोत्सर्जन्यश्च	७१३	१९
लक्ष्मीपूजनानन्तरं प्रार्थना कार्या	७१४	६
अत्र कुवेरपूजाऽपि कार्या	७१४	९
तत्र मन्त्रः	७१४	११
दीपदानमन्त्रः	७१४	२५
अत्र राजकृत्यम्	७१५	२६
अलक्ष्मीनिस्सारणं कर्तव्यम्	७१६	१२
प्रदोषे उल्कादानमपि कार्यम्	७१७	२०
तद्ग्रहणे मन्त्रः	७१७	२२
तद्दानमन्त्रः	७१८	६
तद्विसर्जनमन्त्रः	७१८	९
कार्तिकशुक्लप्रातिपदि गोक्ताडनम्	७१८	१
अस्यामेव रात्रौ बले पूजा कार्या	७१८	२
वत्युद्देशेन दापादिदानमपि कार्यम्	७१९	२२
बलिनमस्कारमन्त्रः	७२०	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गोकुलक्रीडायां द्वितीयानिवेधः	७२०	१६
अत्रैव द्यूतं कर्तव्यम्	७२३	१
द्यूते आख्यानम्	७२३	१३
अत्र गोकर्धनपूजोत्सव-	७२३	५
तत्र मन्त्रः	७२३	१०
गोमन्त्रः	७२४	१
अन्यो गोमन्त्रः	७२४	१०
मार्गपालीवन्धनम्	७२४	५
यमद्वितीया	७२५	१३
यमपूजनं यमुनास्नानं च कार्यम्	७२५	१६
अस्यां भगिनीहस्ताद् भोजनम्	७२६	८
यमस्यार्धमन्त्रः	७२७	१०
भणाममन्त्रौ	७२७	२१
कार्तिकशुक्लनवमी युगादि-	७२८	५
अत्र पिण्डराहितं भ्रातृ कार्यम्	७२८	६
अत्र विष्णुविरात्रव्रतम्	७२८	७
कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपञ्चक-		
व्रतम्	७२८	१३
कार्तिकशुक्लचतुर्थ्यां नागव्रतम्	७२९	७
कार्तिके कूष्माण्डदानं कार्यम्	७२९	९
तद्दानमन्त्रः	७२९	१३
स्त्रिया कूष्माण्डो न लेयः	७२९	१७
भीष्मपंचकव्रते सर्वेषामधिकारः	७२९	२२
विष्णोः प्रथमदिनादारभ्य इत्यवि-		
शेषैः पादादिस्थानेष्वर्चनङ्कार्यम्	७३१	१५
भीष्मायार्घ्यदानमन्त्रः	७३३	१
भीष्माय जलदानमन्त्राः	७३३	२०
कार्तिकशुक्लद्वादश्यां पारणम्	७३३	५
अस्यामेव रात्रौ देवोत्थापनम्	७३४	८
बोधनप्रकारः	७३४	१९
द्वादश्यां प्रबोधे रेवत्यन्तपादो ब्राह्म-	७३४	२३
उत्थापनमन्त्राः	७३६	३
अस्यां चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिः	७३६	१३
तत्र मन्त्रः	७३६	१९
अत्र वाराहोक्तो बोधिनीविधिः	७३७	२
कार्तिकशुक्लद्वादशी पौर्णमासी च		
मन्वादिस्तर्जिर्ण्यश्च	७३८	३
कार्तिकशुक्लचतुर्दशी (वैकुण्ठच-		
तुर्दशी)	७३८	५

विषया	पृष्ठाङ्का	पदकयङ्का
अस्यामेव विशेषवर्णनात्	७१८	१०
अथ कार्तिकव्रतोत्थापनप्रकार	७१९	८
तुलसीविवाहविधि	७२१	१४
कार्तिकीपौर्णमासीनिर्णय	७२३	१
अथ योगविशेष	७२३	२
अस्यां पञ्चकयोग	७२३	१३
अस्यामेव मलप्राप्ततार	७२३	१९
अथ विपुलोत्सव	७२४	१
अथ वृषारोहोत्सवप्रसङ्ग	७२४	८
अथ कार्तिकेयदर्शनम्	७२४	११
(अथ मार्गशीर्षमास)		
शुद्धिपञ्चक्रान्तिनिर्णय	७२४	१६
कालभैरवाष्टमी तत्रोपवासादिविधि	७२४	१९
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्या मागपूजा		
निर्णय	७२६	१०
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चमी (चम्यापञ्चमी)		
निर्णय	७२७	४
इयमेव स्कन्दपञ्चमी	७२७	१६
मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्या पिशाच		
मोचनीश्राद्धविधि	७२८	६
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां द्वाविंशत्योमि	७२८	१३
मार्गशीर्षपौर्णिमान्तश्राद्धो अष्टक	७२९	१
अष्टकानिर्णय	७३०	८
अष्टकापक्षे द्वात्रिंशति	७३०	२४
अथ कामकालौ देवी	७३१	७
श्राद्धश्राद्धे कृतुदशौ देवी	७३१	८
अथ श्राद्धाकरणे पादाश्लिषम्	७३१	९
मलमासे सति निर्णय	७३२	९
मार्गादिषु सविशारवतविधि	७३३	९
(अथ पौषमास)		
धनुःपञ्चक्रान्तिनिर्णय	७३३	९
पौषपुष्कराष्टम्यां योगविशेषेण अप		
होमादिविधिः	७३३	१३
अथैव रोहिण्यार्द्रायोगे विशेष	७३३	१९
पौषशुक्लैकादशी मन्त्रादि	७३३	१६
पौषपौर्णमासी	७३३	१७
अर्धेदयानिर्णय	७३३	१९
अथ दावादिविशेषः एक	७३५	८
तत्र विधि	७३६	३
तत्र मन्त्र	७३६	१०

विषया	पृष्ठाङ्का	पदकयङ्का
(अथ माघमास)		
माघस्नानविधि	७३६	१७
अथ यात स्नानस्यैव कर्तव्यता	७३६	१८
अथ हविष्यत्रयवर्धयितुं महाफलम्	७३६	१९
स्नानारम्भमसमयिकालनिर्णय	७३६	२३
अत्राधिकारी	७३७	१३
अशक्तौ अण्योदकस्नानम्	७३७	१८
शक्तौ तत्रिविध	७३७	१९
अथ विष्णुपूजाविधि	७३७	२३
मूलकमक्षणदाननिषेध	७३७	२३
तद्वक्षणे चाप्रायणव्रतमाचरेत्	७३७	२४
अस्मिन्मलमासे स्नानादिनिर्णयः	७३८	३
मासोपवासचा द्वायणादीनां मलमा		
से एव समापनम्	७३८	४
माघस्नाने मन्त्र	७३८	१०
प्रत्यङ् मन्त्र	७३८	१३
सूर्यार्घ्यानां प्रत्यङ् दातव्यता	७३८	१८
तस्य मन्त्र	७३८	१९
स्नानकालं सूर्योदय	७३८	२३
अह्नीगोदयस्यापि स्नानकालत्वम्	७३९	९
तत्र उत्तममध्यमादिभेदा	७३९	१४
तीर्थविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७३९	१७
यत्र कुत्रापि प्रयागस्थरूपेण स्ना-		
ने गङ्गास्नानफलम्	७४०	६
माघस्नानं काम्ये नित्यकाम्य वा	७४०	११
सम्पूर्णमाघस्नानाशक्ती दिनत्रयमेक		
दिने वा स्नायत्	७४०	१३
तत्रापि प्रयागे महाफलम्	७४०	१६
दिनत्रयानिर्णय	७४०	२९
तीर्थार्थे तडागादौ स्नानम्	७४१	१८
स्नानान्तरे अर्घ्यादिदानादि	७४१	२४
वाङ्मिसेननिषेध	७४१	६
स्नानान्तरे तिलदानादि	७४१	७
अशक्तस्य अन्नचर्चार्थं स्वेच्छा	७४१	१
स्नानादौ तिलमाहात्म्यम्	७४२	६
नयगात्रमन्त्रे कार्यां दशाक्षयेष्टा		
चारुमयामतीये स्नानम्	७४२	१
स्नानोपरकृत्यम्	७४२	११
अथ भोज्यकर्मनादिदानम्	७४२	१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अत्र व्रतोयापनम्	७६३ ११	जीवत्यितुकस्याप्येतत्तर्पणविधानम्	७७४ १०
अथ मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः	७६३ १८	एतदपसव्येन कार्यम्	७७५ ३
प्रसङ्गात् सर्वसंक्रान्तिपुण्यकालः	७६४ २०	अत्र आर्द्धं काम्यम्, तर्पणं नित्यम्	७७५ ४
मकरे दानविशेषः	७६६ १५	तर्पणं ब्राह्मणैः सव्येन, इतरैर-	
अत्र रात्रावपि आद्धमुक्तम्	७६७ ३	पसव्येन	७७६ २०
माघामायाम् अर्धौदयः	७६७ ४	माघशुक्लद्वादशी भीष्मद्वादशी	७७६ १
माघकृष्णचतुर्दश्या यमतर्पणविधिः	७६७ ५	माघशुक्लैकादशी भीष्मैकादशी	७७६ २२
माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी	७६७ ८	इयं पूर्वयुता	७७६ ४
तस्यां दुष्टिपूजनादि	७६७ ९	परविद्धेयं ब्राह्मणैः	७७६ २६
तिलप्राशनादिविशेषः	७६८ १६	माघीपूर्णिमायाः कालनिर्णयः	७७६ ५
इयमेव कुन्दचतुर्थी	७६७ १४	अस्या एव महामाघीत्वम्	७७६ ६
तस्याः कालनिर्णयः	७६८ १	इयं प्रयागेऽतिप्रशस्ता	७७७ १५
टीकायां विशेषः	७६८ २१	अस्यां तिलप्राशनादिदानविधिः	७७७ ७
माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी	७६८ ५	तच्चदानमन्त्राः	७७७ १८
तत्र श्रीपूजा कार्या कृष्णपूजा च	७६८ १४	माघ्यटकानिर्णयः	७७७ ८
चैत्रशुक्लीयेयमिति मतान्तरम्	७६८ ८	(अथ फाल्गुनमासः)	
माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी	७६८ १०	कुम्भसंक्रान्तिः	७७८ ४
अस्याः कालः	७६८ १०	सीताष्टमी	७७८ ६
अस्याः प्रयागे माहात्म्यविशेषः	७६८ १५	महाशिवरात्रिव्रतनिर्णयः	७७८ ११
अत्र विधिर्माविष्ये	७७० ६	रविभौमसोमवारयुतञ्जातिः	
अस्या चन्दनलिखितपद्मपूजा	७७० १९	प्रशस्तम्	७८३ ३
अस्यां स्नानमन्त्रः	७७१ ३	अत्र कृत्तिकासेश्वरपूजनम्	७८३ ५
अर्घ्यमन्त्रः	७७१ १५	शिवरात्रिपारणानिर्णयः	७८३ ८
अर्घ्यस्य अष्टाङ्गविधित्वम्	७७१ २०	इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेत्युक्तम्	७८५ १०
अर्घ्यदानप्रारम्भः	७७२ २४	व्रतलक्षणम्	७८६ १९
अर्घ्यदानमन्त्रनिर्देशः	७७२ २६	तद्धि चतुर्दशाब्दं कर्तव्यम्	७८८ ९
अर्घ्यदानप्रकारः	७७३ १७	अस्यां व्रतारम्भो हेमाद्रौ	७८८ १३
अर्घ्य-अर्घ्य्यादिभेदाः	७७३ २६	उद्यापनविधिः	७८८ १७
साष्टाङ्गनमस्कारविधानम्	७७५ १४	अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः	७८८ २०
तेषां लक्षणम्	७७५ १५	माघामावास्या युगादिः	७९१ १
अत्र तिलपिष्टादिदानविधिः	७७२ ८	अत्र विशेषयोगे आद्धेन पितृणां	
दानमन्त्रः	७७२ १३	तृतेरानन्त्यम्	७९१ ४
अस्या मन्वादित्वमपि	७७३ २	गोविन्दद्वादशीनिर्णयः	७९१ १९
तत्र कालनिर्णयः	७७३ २	होलिकानिर्णयः	७९२ १
माघे मलमासे मासद्वयेऽपि मन्वा-		भद्रानिर्णयः	७९३ ११
दिनिमित्तं आर्द्धं कुर्यात्	७७३ ३	अत्र चन्द्रग्रहणे निर्णयः	७९६ ३
माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी	७७३ ७	होलिकापुजामन्त्रः	७९६ १५
तस्या भीष्मतर्पणश्राद्धयोः कर्तव्यता	७७३ ८	मलमासे सति निर्णयः	७९७ ३
तर्पणमन्त्रः	७७४ ४	इयं मन्वादि	७९७ ४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ गोविन्दोलोत्सव	७९७	७	अथ विशेष	७९८	७
होलिकार्थ काष्ठस्तेय कर्तव्यम्	७९७	११	होलिकाविभूतिषु दनम्	७९८	१५
चाण्डालसूतिकोण्डाच्छिद्यशुद्धारित			तत्र मन्त्र	७९८	१७
वह्निना होलिकोदीपनम्	७९७	१४	आमकुसुमप्राशनविधिः	७९८	१९
अथ लिङ्गभगाङ्कितशब्दकथनं			तत्र मन्त्रः	७९९	३
कर्तव्यम्	७९७	२२	चैत्रामावास्या मन्वादि	७९९	६
वसन्तोत्सवनिर्णयः	७९८	१	ग्रन्थकर्तुरभ्यर्थना	७९९	८

इति द्वितीयपरिच्छेदस्तुकमणिका ।

सटीकानिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदः

अथ गम्भीरानम्	८०१	७	प्रथमज्योदर्शने भुवनेश्वरीशा		
तत्र प्रथमज्योदर्शने त्रिचिन्मन्त्रा			गतिविधानम्	८०४	८
दिकलम्	८०१	११	प्रथमज्योदर्शने गोदानविधानम्	८०६	२३
इस्ते समार्ज्यादिदधाना प्रथम			प्रथमज्योदर्शने अनङ्गद्वानविधानम्	८०६	२४
तृमतीचैत्र कुलटा भवति	८०१	१४	प्रथमज्योदर्शने आश्विनभोजनवि		
तत्त्वोपभोगे भाग्यवती,	८०१	१८	धानम्	८०६	२५
पूर्वाङ्गादिकालफलम्	८०१	२१	प्रथमतो स्मृतिचण्डिकायां कृत्य		
ग्रहणे प्रथमज्योदर्शनमशुभम्	८०१	२३	विशेषः	८०८	१
विष्टा प्रथमज्योदर्शनमशुभम्	८०१	२३	यदि प्रथमज्योदर्शनं दुष्टमाला		
प्रथमज्योदर्शने रम्यादिवारफलम्	८०१	१	सौ, तदा अथमाचारो द्वितीयर		
प्रथमज्योदर्शने दत्तार्थदिकलम्	८०१	७	ज्योदर्शने इति केचित्	८०८	२६
प्रथमज्योदर्शने शुभशाय	८०१	१६	द्वितीयाष्टमस्तु रजस्वलाया अङ्ग-		
भवेतादिवस्त्रधृतायां प्रथमज्योद-			नाभ्यङ्गादिनिषेधः	८०८	८
र्शने शुभाशुभफलम्	८०१	१९	प्रथमज्योदर्शने द्वितीयशुभसंनि		
प्रथमज्योदर्शने समविषमरक्त-			पाते आहुतिसंख्याद्वैगुण्यादि		
विन्दुफलम्	८०१	२३	बोध्यम्	८०८	२४
दुष्टज्योदर्शने शुद्धज्योदर्शने या			प्रथमतो पूर्वं कीर्तननिषेध	८०९	३
वन्तु कीर्तनार्थं वच्यं	८०१	२	आहुतस्य पुरुषस्य गौरवस्थाया		
दुष्टज्योदर्शने शान्तिविधानम्	८०१	३	फलया गमनविधानम्	८०९	८
प्रथमज्योदर्शने मासादिकलम्	८०१	७	अन्यथा वीर्यपाते दोष	८०९	९
प्रथमज्योदर्शने तत्त्वज्ञफलम्	८०१	१८	आहुतमत्याः विद्यापर्यन्तं स्वमुक्त		
प्रथमज्योदर्शने लग्नफलम्	८०१	२४	अदर्शनस्वभावकप्रारम्भनिषेध	८०९	१८
प्रथमज्योदर्शने विष्कम्भादिप्रोग			रजस्वलास्नानविधानम्	८०९	२०
फलम्	८०४	१	अनौ गमनविधानम्	८०९	२१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अनृतावपि गमनम्	८१०	२
दिवागमननिषेधः	८१०	४
दिवागमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
खरोष्ट्र्याने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	६
नग्नस्थाने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
नग्नेन भुक्ते प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	७
दिवाभैद्युने अन्यत् प्रायश्चित्तम्	८१०	९
नग्नपरस्त्रीदर्शने प्रायश्चित्तविधानम्	८१०	१०
ऋतावगमने पापमाह	८१०	१८
सकामा भार्यामनृतावप्युपेयात्	८१०	२३
ऋतौ रात्रिसंख्या	८११	१
तत्र निन्द्या रात्रयः	८११	२
तत्र तिथ्यादीनाह	८११	७
रजस्वलायास्त्रिरात्रं चाण्डाल्यादिभेदाः	८११	२४
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकृत्यम्	८१२	१४
समविषमरात्रिफलम्	८१२	४
टीकायां विशेषः	८१२	२४
चतुर्थ्यादिरात्रिफलानि	८१३	५
रजस्वलायाश्चतुर्थदिने स्नानेन गर्भाधानयोग्यता	८१३	२०
चतुर्थदिनस्य गमनविकल्पः	८१४	२
भौतिककर्मण्यपि रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि अधिकारः	८१४	१५
रजसि निवृत्ते एव रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि स्नानम्, नतु रजसि अनिवृत्ते	८१४	४
टीकायां विशेषः	८१४	२३
सर्वास्तु युग्मास्तु गमनमावश्यकम्	८१४	७
एकस्यां रात्रौ सकृदेव गमनं कार्यम्	८१४	८
श्राद्धादौ स्त्रीगमने निर्णयः	८१४	११
अनेकभार्यस्यर्तुयौगपथे गमननिर्णयः	८१६	३
गमनात्पूर्वं योनिं स्पृष्ट्वा 'विष्णु-योनिं' इति सूक्तजपविधानम्	८१६	६
ऋतावगमने दोषः	८१६	९
स्त्रीणामप्युतावगमने दोषः	८१६	१९
ऋतावगमने प्रायश्चित्तविधानम्	८१६	२३
भर्तुर्वर्षमाने स्त्रियाः प्रायश्चित्त-विशेषः	८१७	१३

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गमनावधिः	८१७	१५
परमावधिः	८१७	२३
व्याधितादेः पत्युः ऋतावगमने-		
ऽपि दोषाभावः	८१७	१२
गर्भाधानाङ्गहोमाकरणे प्रायश्चित्तम्	८१७	३
अत्र मलमासशुक्रास्तादिनिर्णयः	८१७	७
स्त्रीगमने शुद्धिमाह	८१७	११
टीकायां विशेषः	८१८	६
गर्भाधानादीनां होमो गृह्याग्नौ कार्यः	८१८	१७
गृह्याग्निनाशे व्यवस्था	८१८	२१
प्रमादादिनाऽग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तविधानम्, द्रव्यदानविधानं च	८१८	२२
अर्धाधानिनो द्रव्यदाननिषेधः	८१९	१०
सर्वाधानिनः प्रायश्चित्तस्यापि निषेधः	८१९	११
द्विभार्यव्यवस्था	८१९	१४
रत्यनन्तरं स्त्रीणां स्नानानावश्यकता	८१९	२
रात्रौ रजसि जननादौ च पूर्वोक्त-रदिननिर्णयः	८१९	१
रजस्वलायाश्चतुर्थदिनस्नानानन्तरं अपूर्णकाले पुनः रजोदर्शने अ-शुचित्वनिर्णयः	८१९	५
कालज-द्रव्यजादिरजोभेदाः	८२०	१६
रोगजरजोदर्शने आशौचनिर्णयः	८२०	१०
रजस्वलाया रजस्वलान्तरस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	८२१	९
तत्रासवर्णानां स्पर्शे विशेषः	८२२	१
सर्वणसपत्नीविषये स्नानमात्रम्	८२२	७
अकामतःस्पर्शे व्यवस्था	८२३	२
टीकायां विशेषः	८२३	११
रजस्वलायाश्चण्डालस्पर्शे व्यवस्था	८२४	१७
प्रसङ्गात् अन्यजपारिगणनम्	८२५	१४
रजस्वलायाः शुनस्पर्शे व्यवस्था	८२६	१
टीकायां विशेषः	८२६	८
भुञ्जानाया रजस्वलायाश्चण्डाला-दिस्पर्शे विशेषः	८२६	२
रजस्वलाया उच्छिष्टस्पर्शे व्यवस्था	८२७	१
टीकायां विशेषः	८२७	४
रजस्वलायाश्चण्डालेन सह एक-वृक्षारोहणे प्रायश्चित्तम्	८२७	१८

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भोजनकाले अथा रजस्वला दृ			अथ गर्भिणीतत्पतितनियमाः	८१८	२
द्वा रजस्वलाया भोजने व्यवस्था	८२७	२१	तत्रादौ गर्भिण्या सामिषभोज		
भोजनकाले चण्डालदर्शने विशेष	८२७	२४	ननिषेध	८१८	१
रजस्वलाश्वादिदर्शने व्यवस्था	८२८	२	गर्भिण्या अङ्गारमस्मास्थिकपा-		
रजस्वलाया आशौचविशेष	८२८	६	लचुन्लीशूर्पादिकेषूपवेशननिषेध	८१८	५
रजस्वलाया आशौचि स्पृष्ट्वा			गर्भिण्या जलेऽवगाहननिषेध	८१८	१०
भोजने विशेष	८२८	९	गर्भिणी धूमि अङ्गारधूत्या नष्टे-		
आशौचि स्पृष्ट्वा स्नानात्माक्र-			र्न लिखेत्	८१८	११
जोदर्शने	८२८	११	गर्भिण्या वपुर्मङ्गनिषेध	८१८	१२
रजस्वलाया शावाशौचप्रसक्तौ			गर्भिणो मुक्तकेशी बिबशा वा		
व्यवस्था	८२८	१४	न भवेत्	८१९	१
स्नानिका स्पृष्ट्वा स्नानात्माक्रजो			गर्भिण्या सध्याकाले भोजनश		
दर्शने स्नानविधि	८२९	१	यननिषेध	८१९	२
रजस्वलास्नानविधानम्	८२९	६	गर्भिण्या अमङ्गलवाक्योच्चारण		
ज्वरवत्या रजस्वलाया स्नाने			निषेध	८१९	११
व्यवस्था	८२९	१२	गर्भिण्या शून्यगृहे वृक्षतले च		
रजस्रोऽज्ञाने सति विचार	८३०	३	वासनिषेध	८१९	४
गर्भाधानहोमादीनि सर्वकर्माणि			गर्भिण्या कट्यादिभक्षणनिषेध	८१९	६
विष्णोरर्पयेत्	८३०	१०	गर्भिण्या अत्युत्तमभोजननिषेध	८१९	६
दण्डिष्ठया द्विजाते रजोदर्शने			गर्भिण्या आयासयवायनिषेध	८१९	७
व्यवस्था	८३१	२	गर्भिण्या सर्वदा शयास्तुत्वनिषेधः	८४०	२०
अथ पुसवनम्	८३१	४	गर्भिण्या छट्वाटयाश्रयणनिषेध	८४०	२०
तत्र पुसवनकालानिर्णय	८३१	५	गर्भिणी उत्तराशिरा अधःशिरा वा		
टीकाया विशेष	८३१	९	न शयीत	८४०	२१
पुसवनकर्तृनिर्णय	८३२	६	गर्भिणी वस्त्रहीना टाङ्गिना वा		
पुनश्चाणि	८३३	६	न शयीत	८४०	२२
पुसवने तिथ्यादिनिर्णय	८३३	१३	गर्भिणी आर्द्रारणा न शयीत	८४०	२२
टीकाया विशेषः	८३३	२१	गर्भिणीपत्यु मुण्डन-पिण्डदानादि-		
अनवलोभनकालनिर्णय	८३६	१९	निषेध	८३९	९
अथ सीमन्तोन्नयनविधि	८३४	१	गर्भिणीपत्यु समुद्रजले स्नाननिषेध	८४०	३
तत्र सीमन्तोन्नयनकालनिर्णय	८३४	१	गर्भिणीपत्यु नखकेशादिकर्तननिषेध	८४०	३
विष्णुदण्डिकालनिर्णय	८३४	१२	गर्भिण्या कुञ्जराश्वदिप्यारोहण		
सीमन्ते वाशादिनिर्णय	८३५	१	निषेध	८४०	१५
अमावास्यायां पितृमरणतिथौ च			गर्भिण्या व्यायाम शीघ्रगमन		
सीमन्तोन्नयननिषेध	८३५	५	शकटारोहणनिषेध	८४०	१६
छकृदेव सीमन्तोन्नयन कार्यम्	८३५	११	गर्भिण्या शोकादिकरणनिषेध	८४१	१
अतिगर्भे वा सीमन्तोन्नयन कार्यम्	८३६	३	गर्भिण्या व्यवसाय दिनानिश्चयनिषेध	८४१	२
सीमन्तोन्नयनाभावे व्यवस्था	८३६	१०	गर्भिण्या हारिद्राकुटुमादि माङ्गल्या-		
सीमन्तोन्नयने भोजने प्राशश्चिन्-			मरण केशमस्कारादिवर्जननिषेध	८४१	२४
विधानम्	८३६	३०			

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
गर्भिण्याश्चतुर्थपञ्चाष्टममासेषु	
यात्रानिवेधः	८४१ ९
गर्भिण्या आषाढे विशेषतो यात्रानिवेधः	८४१ १०
गर्भिण्याः प्रियमवश्यं कर्तव्यम्	८४१ १२
गर्भिणीपत्युः वपन-मैथुन-तीर्थगम- ननिवेधः	८४१ १५
गर्भिणीपत्युः सप्तममासादूर्ध्वं श्राद्ध- भोजननिवेधः	८४१ १६
गर्भिणीपत्युः शवानुगमन-नखकु- न्तननिवेधः	८४१ १९
गर्भिणीपत्युर्मुद्गादि-वास्तुकरण-अ- तिदूरगमननिवेधः	८४१ २०
गर्भिणीपत्युरुद्गाह-औपनयन-समुद्रा- वगाहननिवेधः	८४१ २१
तत्करणे आयुःश्रयो भवति	८४२ १
गर्भिणीपत्युः दहन-गिरि-नावा- रोहणनिवेधः	८४२ ३
गर्भिणीपत्युः समुद्रयान-मृतवाहन- गयादितीर्थकरण-यागादि- निवेधः	८४२ ६
गर्भिणीपत्युः धुरकर्मनिवेधः	८४२ ३, ७
अथ रोहिण्यादिशुभयोगे स्मृति- कागृहप्रवेशविधानम्	८४२ १२
शुभयोगासम्भवे प्रसूतिकाले सद्य एव प्रवेशविधानम्	८४२ १७
स्मृतिकागृहं नैर्ऋत्या दिशि कार्यम्	८४२ १८
स्मृतिकागृहप्रवेशे प्रागादिद्वार- विचारः	८४२ २३
स्मृतिकागृहप्रवेशकाले गोब्रा- ह्मणादिपूजाविधिः	८४२ २४
परण्डभूलचूर्णातुलेपनविधिः	८४२ २५
प्रसूतिगृहे आवश्यकः पदार्थाः	८४२ २१
प्रसूतिकाले 'प्रमन्दिने' इति मन्त्र- जपविधिः	८४३ ७
प्रसूतिकाले नारी मनसा इन्द्रं ध्यायेत्	८४३ ८
प्रसूतिकाले नार्याः 'विजिहीर्षं वनस्पते' इति मन्त्रोदकपानवि- धानम्	८४३ ९

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
महिषीदुग्धमभिर्तैरण्डतैलपान-	
विधिः	८४३ १०
पानमन्त्रः	८४३ ११
सन्तानोत्पत्त्यनन्तरं पितुः स्नानविधिः	८४३ ४
इदञ्च स्नानं शीताद्भिः कार्यम्	८४३ २३
इदं स्नानं रात्रावपि कार्यम्	८४३ २५
सूतिकायाः दशाहेन तत्पत्युः स्नानमात्रेण स्पृश्यता	८४४ ५
जातकर्मविधिस्तत्कालश्च	८४४ २
नाडीच्छेदानन्तरं आशौचम्	८४४ ६
नाडीच्छेदात् प्रागेव दानप्रतिग्रहौ कार्यौ	८४४ ८
प्रतिग्रहे कृताञ्जभक्षणनिवेधः	८४४ १२
भक्षणे प्रायश्चित्तविधिः	८४४ १३
दानं रात्रावपि कार्यम्	८४४ २५
तत्र सुवर्णादिदानविधिः	८४५ १८
नाडीच्छेदात्प्राक् जातकर्माभावे सूतकानन्तरं तत्कार्यम्	८४५ ३
अत्र वृद्धिश्राद्धं नाभिच्छेदात्प्रा- कार्यम्	८४५ ५
वृद्धिश्राद्धं रात्रावपि कार्यम्	८४५ ९
नपुंसकस्य जातकर्मनिवेधः	८४६ १६
अथ श्राद्धमात्रेण हेम्ना वा का- र्यम्, न तु पङ्कान्नेन	८४५ १६
हेमाद्रिमते आमनापि श्राद्धनिवेधः	८४६ ४
टीकायामामश्राद्धस्यैव कर्तव्यता	८४६ १८
एतच्च श्राद्धं जननाशौचे मरणा- शौचे च कार्यम्	८४६ ६
अत्रामश्राद्धं नैमित्तिकम्, हेम- श्राद्धं तु काम्यामित्येके	८४६ २०
अन्येषां मते हेमश्राद्धमेव नैमि- त्तिकं, तदसंभवे आमश्राद्धम्	८४६ २१
नैमित्तिकक्रममाह	८४६ २२
केषांचिमते आशौचानन्तरं जा- तकर्म कार्यम्	८४६ २१
स्पृश्यर्थसारे विकल्प उक्तः	८४६ १८
मृदादिनक्षत्रेष्वेव जातकर्मवि- धानम्	८४७ १
मृदादीनां लक्षणम्	८४७ ३

विषया	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
वितरि ग्रामान्तरगते स यस्तादौ		विकृतप्रसूतौ व्यवस्था	८५७ ९
वा पितृव्यादिगोत्रजो ज्येष्ठक		युग्मप्रसूतौ व्यवस्था	८५७ १०
मेघ जातकर्म कुर्यात्	८४७ ८	अमानुष-अमुष्णोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७ १०
दीक्षितस्य दीक्षाकाले जातकर्म		हीनाङ्ग-अधिकाङ्गोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७ ११
व्यवस्था	८४७ १७	पशुपक्षिमरीमृषोत्पत्तौ व्यवस्था	८५७ १२
कर्तुरस्वास्थ्यदिना अतिक्रान्ते		पतेषु देशान्धिकासनविधानम्, शा-	
कर्मणि व्यवस्था	८४७ २०	न्तिविधानं च	८५७ १४
महारोगार्तस्य जातकर्मकरणनिषेध	८४७ २२	प्रथमादिपञ्चममासपर्यन्तं द	
तत्र व्यवस्था	८४७ २५	न्तोत्पत्तौ प्रथमपुत्रपदितोत्पत्तौ	
मुख्यकालातिक्रमे नक्षत्रादिक		दन्तेन सह जन्मनि वा पितृमा-	
क्षेपम्	८४८ ४	तुनाशो धननाश स्वनाशश्च भवति	८५७ १६
जातकर्मनन्तरं कर्तव्यमाह	८४८ १५	विपनाडीषु जन्मनि पितृमातृ	
अथ जन्मनि दुष्टकाला	८४८ १९	धनस्वनाशो भवति	८५७ २४
पित्राद्यरिष्टसूचककाले जन्मनि		प्रसङ्गात् विषयदीनिरूपणम्	८५७ २६
गोमुत्रप्रसवाख्यंशांतिविधानम्	८५० २२	दोषवारणार्थं कर्तव्यं कर्म	८५८ ३
तिथिगण्डादिभेदेन अनङ्गुष्ठादिदा		पूर्वपुत्रि दन्तोत्पत्तौ दोषनिरूपणम्	८५८ १६
नविधानम्	८५० ११	तरोषवारणार्थं शान्तिविधानम्	८५८ १८
उत्तरादिनक्षत्रभेदेन तिलपाश-		तत्र मन्त्र	८५९ ३
दिदानविधानम्	८५१ २	जन्मकाले गण्डान्तनामानिर्देशा	८६० १२
उत्तरादौ नक्षत्रे शान्तिविधानम्	८५१ ४	तत्र प्रसूतौ महादोषो भवति	८६० १८
जन्मनि आश्लेषानक्षत्रफलम्	८५१ ६	अथ यमघण्टक	८६० २२
जन्मनि ज्येष्ठाफलम्	८५१ ९	अथ विक्रयसवशान्ति	८६० १
जन्मनि मूलफलम्	८५१ ९	बालकजन्मदिनतः षट्शराशौ	
जन्मनि अमृतमूलफलम्	८५१ १५	जागरणविधि	८६१ १६
कवयपसंहितायां स्वल्पथोक्तम्	८५१ १५	बालकजन्मदिनतः षष्ठे अष्टमे	
अथ मूलवृक्ष	८५१ २३	तथा प्रथमे दिने दाने आशौचं	
अथ स्वल्पथोक्तम्	८५१ ७	न भवति	८६१ २१
दुष्टनक्षत्राणां क्रियत्कालपर्यन्तं दो-		वैश्यव्रात्यदिजतीनां छद्मे राका	
ष इत्यस्य निर्णय	८५४ २१	दिचतसृकन्यानां पूजाविधानम्	८६२ ३
जन्मनि त्र्यतीपातादिदुष्टयोगफलम्	८५५ ३	अथ दत्तपुत्रपरिमहविधि	८६२ ७
दुष्टयोगे जन्मनि शान्तिविधानम्	८५५ १४	अपुत्रस्य घृतपुत्रस्य च दत्तपुत्रप-	
प्रसङ्गात् सिनीवाल्यादिनिर्णय	८५५ १५	रिमहाविधानम्	८६२ ८
वृष्णचतुर्दश्यां जन्मनि तत्तत्का-		वन्ध्याया दत्तपुत्रपरिमहाधिकार	८६२ १२
लफलम्	८५५ १३	दत्तपुत्रपरिमहे दत्तपुत्रप्रतिहो-	
अथ पित्रोर्नक्षत्रे जन्मदोष	८५६ ५	रुत्तेज	८६२ १४
ग्रहणकाले प्रसूतौ दोष	८५६ १२	आधुष्यायणे ऽपेक्षविशेष	८६२ १५
तत्र शान्ति	८५७ १५	तत्र उपशोरापि गणेशार्चननाम्नी-	
अकालप्रसूतौ व्यवस्था	८५७ ८	आदान्तं कर्तव्यम्	८६२ ७
कान्तातीतप्रजसु व्यवस्था	८५७ ८		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
दत्तपुत्रपरिग्रहे आचार्याय वासो-	
द्वयकुण्डलोष्णीषाङ्गुलीयकदान-	
विधानम्	८६३ १
दत्तपुत्रपरिग्रहे सवन्धुब्राह्मणभोज-	
नविधिः	८६३ २
दत्तपुत्रपरिग्रहे अन्वाधानादि का-	
र्यम्	८६३ ३
दत्तपुत्रपरिग्रहे दातुः समक्षं गत्वा	
पुत्रयाचनविधिः	८६३ ४
तत्र दातुर्दानविधिः	८६३ ५
ब्राम्हणस्यायने दातुः 'न मम' इत्ये-	
तत्कथननिषेधः	८६४ १०
सजातीयपुत्रस्यैव परिग्रहाविधिः	८६५ १५
पुत्रदाने मातृपितरौवाधिकारः	८६५ २१
आपयेव पुत्रो दातव्यः	८६६ ६
अनेकपुत्रसत्त्वेऽपि ज्येष्ठो न देयः	८६७ १९
उभयोर्जीविनोः पत्युरपि पत्यनुम-	
त्यैव दातृत्वं ग्रहीतृत्वं च	८६८ ५
अत्यन्तापदि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि	८६८ ६
पत्यास्तु पत्यनुमत्यैव दातृत्वम्,	
पत्यौ मृते तु स्वातन्त्र्यम्	८६८ १, ७
दत्तप्रतिग्रहे सवर्णासवर्णादिविचारः	८७३ ६
श्रीशूद्रयोर्दत्तकविचारः	८७० २
श्रीशूद्रकर्तृकहोमे विशेषः	८७० २
एकभ्रातुः पुत्रसत्त्वे द्वितीयभ्रातुः	
पुत्रप्रतिग्रहे नाधिकारः,	
भ्रातृपुत्रेणैव तस्य पु-	
त्रित्वात् इति कोचिद्	८७९ ६
औरस इव दत्तकोऽपि पित्राया-	
ज्ञापानपित्रादिश्राद्धादि कुर्यात्	८८४ ४
दत्तप्रतिग्रहानन्तरम् औरसोत्प-	
त्तौ चतुर्थ्यांशं दत्तको गृह्णीयात्	८८४ ८
जातकर्मादिसंस्कृतस्तु समांशं गृ-	
ह्णीयात्	८८४ २२
प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानादिसं-	
स्काराभावे विवाहमाश्रयः, न	
तु अन्यधनलाभः	८८४ २३
यदि प्रतिगृहीतस्य दत्तविधानं न	
कृतं, किन्तु जातकर्माद्युपनय-	
नान्तसंस्कारः कृतः, तदा और-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
सस्यैव सर्वधनलाभः	८८४ २५
ब्राह्मणादिवर्णानां दत्तकप्रतिग्रहे	
सपिण्डसगोत्रादिनिर्णयः	८८५ ७
सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रादौ क्रमेण मु-	
ख्यत्वम्	८८५ १९
एकगोत्रासपिण्डाभ्यां प्रतिगृही-	
तयोः असपिण्डाभिनाभिगोत्र-	
जयोः कन्यापुत्रयोः परस्परं वि-	
वाहनिर्णयः	८८६ ८
दत्तक(पुत्र)मरणे आशौचनिर्णयः	८८७ १
पालकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७ २
जनकमरणे दत्तकस्य आशौचनिर्णयः	८८७ ३
ब्राह्मणादिवर्णत्रये दौहित्रभागिने-	
ययोः दत्तकप्रतिग्रहनिषेधः	८८७ ७
शूद्रेण दौहित्रो भागिनेय एव वा	
प्रतिग्राह्यः	८८७ २३
ब्राह्मणादिवर्णत्रये मातृश्वसृसुतप्र-	
तिग्रहनिषेधः	८८८ ११
दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणां पत्यु-	
रेवाधिकार इत्यन्ये	८८८ १२
दौहित्रभागिनेयाभावे अन्योऽपि	
शूद्रेण प्रतिग्राह्य इति भट्टा-	८८८ २५
ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ	
ग्राह्यौ, बाधकाभावात् इति	
च भट्टाः	८८९ ९
दत्ताद्यादीनां पुत्रत्वविचारः	८८९ २
दत्तकादिकर्तृकश्राद्धादौ पित्रादि-	
निर्णयः	८९३ २४
प्रसङ्गात् ब्राम्हणायणलक्षणम्	८९६ २०
दत्तकविवाहे सपिण्डादिविचारः	८९६ २९
क्रांतिकन्यानिर्णयः	८९८ १६
कृत्रिमकन्यानिर्णयः	८९६ २३
अपावेदकन्यानिर्णयः	८९६ २६
अथ पुत्रादिदानविचारः	८९९ १
अथ यमलसंस्कारे ज्येष्ठकनिष्ठ-	
विचारः	९०३ २
अथ सूतिकास्नानम्	९०३ २१
अथ नामकर्मकालाः	९०४ १

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का	विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
नामकर्मणि ब्राह्मणादिष्वर्णभेदात्			कर्णवेधकाल	९१०	११
कालभेद	९०४	१२	कर्णवेधे द्वितीयादिष्वेपु जन्ममा		
नामकर्मणि दुष्टकाला	९०४	११	सो वज्र	९१०	१४
ब्राह्मणस्य शर्मान्त नाम कार्यम्	९०५	७	कर्णवेधे शुभमासा	९११	२
क्षत्रियस्य शर्मान्त कार्यम्	९०५	७	कर्णवेधे शुभा नक्षत्रादयः	९११	४
वैश्यस्य धनसयुत कार्यम्	९०५	८	राजपुत्रस्य कर्णवेधे सौवर्णी सू		
शूद्रस्य मेथ्यसयुत कार्यम्	९०५	८	ची कार्या	९११	१२
मासनाम गुरुनाम च दद्यात्	९०५	१३	विप्रवैश्ययो कर्णवेधे रजतस्य		
मासभेदात् कृष्णादिनामकरण			सूची कार्या	९११	१२
कुर्यात्	९०५	११	शूद्रस्य अयेनिर्मिता सूची कार्या	९११	१२
कालातिक्रमे व्यवस्था	९०५	१८	सूच्या परिमाणम्	९११	१२
नामकर्मणि पूर्वोक्तमध्याह्नौ क्र-			विप्रस्य कर्णवेधेऽङ्गुष्ठाधिक		
मेण उत्तममध्यमौ	९०५	१५	छिद्रानिवेध	९११	१५
अपराह्णं रात्रि च नामकर्मणि			शिशोः प्रथमतः भूतदानकाल	९११	२०
वज्रवेद	९०५	१६	शिशोः प्रथमतः भूतमक्षणे शु		
मासनामकरणान्तर नाक्षत्र ना-			भनक्षत्रादय	९११	११
म कृत्वा व्यावहारिक नाम			अथ निष्क्रमणकाल	९११	१
कार्यम्	९०६	१२	छन्दोगानी निष्क्रमणे बुद्धिभाज		
नामकर्मणि सकलसर्विचार	९०६	१२	नास्ति	९१२	१०
कर्तुं विशेषानामकरण प्रशस्तम्	९०६	१३	निष्क्रमणकाले विष्णुगगनपूजा-		
नामकरणे नाम्नोऽक्षराविचार	९०७	६	विधानम्	९१२	२३
तत्र अक्षर चतुराक्षर वा घेष			शिशोः लेखनदर्शनाविधानम्	९१३	४
दायत्वात्तस्य दीर्घाभिनिष्ठान कृ			अथोपवेशनकाल	९१३	८
दत्तं कुर्यात्	९०७	६	उपवेशनकाले वाराहपूजोपूजा		
तद्धितम् अयुग्माक्षरम् ईकं श			विधानम्	९१३	१३
स्त च न कुर्यात्	९०७	४	अथ अनाशमकाल	९१३	२३
तद्धितादिष्व निषे प्रशस्तम्	९०७	४	आणामप्रशाशने पञ्चमसप्तम-		
घेषवता परिमाणम्	९०७	५	मासौ शुभौ	९१४	२
अन्तर्यामी परिमाणम्	९०७	६	अनप्राशने तिथ्यादिविचार	९१४	४
दीर्घाभिनिष्ठानार्थ	९०७	७	अनवन्धे, राज्याभिषेके जन्मदि		
विसर्गान्त नामावि प्रशस्तम्	९०७	११	व्ययमशुभम्	९१४	१३
नृपादेन मकरणनिषेध	९०७	२०	विषये सीमतयाशादिमङ्गलेषु		
दास्तं काली प्रशस्तम्	९०७	२३	अन्यविषयमशुभम्	९१४	१५
देशालयादीनां नाम कार्यम्	९०७	१	अनप्राशने पूर्व ब्रह्मादेदेवतापू		
लक्ष्मणारोक्तान्यनामकरणनिषेध	९०८	११	जनादिविधानम्	९१४	१८
नक्षत्रनामकरणप्रकार	९०८	६	अनप्राशने देवमन्त्रम्	९१४	२१
नक्षत्रेषु प्रशस्तनक्षत्राणि	९०९	८	अयान्दपूर्वा मार्कण्डेयादिपूजा		
अथ दोष्दोहनकाल	९०९	१२	विधानम्	९१४	१४
दोष्दोहे प्रशस्तनक्षत्राणि	९१०	२			
अथ शुभान्नकाल	९१०	८			

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अब्दपूर्तौ मार्कण्डेयप्रसादपयः-	
पानविधानम्	९१९ २५
अब्दपूर्तौ नखकेशखण्डननिषेधः	९१९ २६
अब्दपूर्तौ मेयुननिषेधः	९१९ २६
अब्दपूर्तौ मार्गभ्रमणनिषेधः	९१९ २६
अब्दपूर्तौ आमिषकलहहिसानिषेधः	९१६ १
अब्दपूर्तौ दुष्टयोगाः	९१६ ३
तत्र सर्वौषधिस्नानविधानम्	९१६ ६
सर्वौषधिपरिगणनम्	९१६ १०
जन्मदिने उष्णोदकस्नाननिषेधः	९१६ ८
प्रसङ्गात् मृते, जन्मनि, संक्रान्तौ, श्राद्धे, अस्पृश्यस्पर्शे च उष्णोद- कस्नाननिषेधः	९१६ ८
अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या	९१६ १०
युगादयोऽपि उदयेन ग्राह्याः	९१६ १०
टीकायां विशेषः	९१६ २६
अथ कटिसूत्रबन्धनम्	९१६ १३
कटिसूत्रबन्धने गोदानादिविधानम्	९१६ १४
कटिसूत्रबन्धने होमविधानम्	९१७ २
अथ चौलकालनिर्णयः	९१७ ४
तत्रादौ मासादिनिर्णयः	९१७ ५
चौलकाले तिथिनिर्णयः	९१७ १०
चौलकाले वारनिर्णयः	९१७ ६
चौलकाले नक्षत्रनिर्णयः	९१७ ११
मातरि गर्भिण्यां चौलं न कार्यम्	९१९ ४
पञ्चवर्षातिक्रमे मातरि गर्भिण्यामपि चौलविधानम्	९१९ १०
गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोषः	९१९ १६
ज्वराधिष्ठिते मङ्गलकार्यनिषेधः	९२० ७
मातरि रजस्वलायां विवाहादिमङ्ग- लनिषेधः	९२० १०
पत्न्या रजस्वलाया श्राद्धनिषेधः	९२० १५
सङ्कटे व्यवस्था	९२० १७
मण्डनोत्तरं चौलनिषेधः	९२० २१
अब्देभेदे न दोषः	९२० २७
सेदरयोः समानक्रियानिषेधः	९२१ ५
आशौचादौ प्राप्ति निर्णयः	९२१ ७
षष्ठाब्दादौ मुण्डननिषेधः	९२१ १२
शिखाधारणविचारः	९२१ १८

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
उपनयने मध्यशिखावर्जं वपनं	
कार्यम्	९२१ २२
सत्रे तु सशिखं वपनं कार्यम्	९२२ २
शूद्रस्य शिखाविचारः	९२२ १३
श्रीशूद्रयोः शिखाछेदे प्रायश्चित्तवि- धानम्	९२२ १८
सामगाना सशिखमुण्डनविधानम्	९२३ १४
सिंहस्थे गुरौ नर्मदोत्तरभागे	
शुभकर्मनिषेधः	९२२ १२
दाक्षिणे देशे निषेधो नास्ति	९२२ २३
जातकर्मणि, नामकरणे, चूडाकर्मणि च भोजने सान्त्वनं प्रायश्चित्तम्	९२३ १
अन्यसंस्कारे भोजने उपवासः प्राय- श्चित्तम्	९२३ ४
एते संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः	९२३ ५
होमस्तु स्त्रीणामपि समन्त्रकः	९२३ ५
होमोऽप्यमन्त्रक इत्येके	९२३ १०
अथ पञ्चमेऽब्दे विद्यारम्भः	९२४ २
तत्रादौ शुभकालविचारः	९२४ ३
विद्यारम्भे नक्षत्रादिविचारः	९२४ ८
विद्यारम्भे पूर्वं गुरुगणेशादिपूजा- विधानम्	९२४ २२
विद्यारम्भे पूर्वं विष्ण्वादिपूजाविधानम्	९२४ १३
विष्ण्वादिहोमविधानम्	९२४ १५
अनध्यायेषु पठननिषेधः	९२५ १७
अथ धनुर्विद्यारम्भकालनिर्णयः	९२४ १७
अनुपनीतस्य अभ्यस्यमरणे दोषाभावः	९२५ १
अनुपनीतस्य रजस्वलादिसंस्पर्शे शिशु-बाल-कुमार-इति भेदेन अभ्युत्थणादिविधानम्	९२५ ४
शिद्ववादिलक्षणम्	९२५ ६
पञ्चवर्षानन्तरं बालस्यापि स्नान- विधानम्	९२५ ११
कामचारादिकेऽप्येवम्	९२६ १
इदं च महापापातिरिक्तविषयम्, महापापस्तु पञ्चवर्षात्प्रागपि वर्ज्यम्	९२६ ९
लज्जनादिमक्षणमपि षष्ठवर्षात्प्रागेव कार्यम्	९२६ १८

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चवर्षान्तरं लग्नादिमण्डणे		
महाप्राये ११ पित्रादिभिः प्राय		
शितं कार्यम्	१२६	१९
आचार्यस्य विशेष	१२६	२१
अयोपनयनकालनिर्णय	१२६	६
धनादिकामनायां कालनिर्णय	१२७	२
उपनयने गौणकालनिर्णय	१२७	१२
उपनयनकालाद्बुधमनुपशीतानां		
प्रपञ्चविषयिणां पातित्यम्	१२८	१
पातित्ये प्रायश्चित्तासमर्थस्य निर्णय	१२८	११
शक्तस्य सामग्रीवैकल्येन पञ्च		
दशादिवर्षातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	१२८	२४
सामग्रीसम्बन्धेऽपि कामतो गौण		
कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	१२९	२२
उपनयनकालातिक्रमे नात्यस्तोम		
स्य अथव्यय कर्तव्यता	१२९	२३
बुद्ध्या मुख्यकालत्यागे प्रायश्चित्तम्	१२९	२४
उपनयने कसु-मासादिनिर्णय	१२९	२
उपनयनादिमण्डले ज मधिष्ठ्य-ज-		
ममास-अमादिनानि वज्यानि	१३१	२०
जममासस्यागाधामर्धे निर्णय	१३१	७
उपनयने भीतार्कयुक्तश्चैव		
भग्नस्तम	१३२	१७
उपनयने तिथ्यादिविचार	१३२	८
गलग्रहे उपनयननिषेध	१३४	२
अवर्णहलक्षणम्	१३४	४
गलग्रहलक्षणम्	१३४ } १३६ }	६ २
अनध्यायतत्पूरपरसमावर्तन विषा		
रम्भ दिनवये उपनयननिषेध	१३५	४
अटकाद्यु, युगादिमन्वादिषु, सोप		
पदसु च अनध्याय-कर्तव्य	१३५	४
युगादि-मन्वादिनिष्पन्नम्	१३५	१६
सोपरापरागणनम्	१३६	६
प्रदोषेऽपि अनध्याय	१३६	१०
प्रदोषलक्षणम्	१३६	१०
अनध्यायेऽपि वैश्वेश्वराद्यशुद्धिना		
मा, माघशुद्धिस्तनवी, पञ्चमस्तनू		
आर्द्रतीर्था अपनयने प्रशस्ते ति		

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मतीष मासपूर्वक तत्पश्चानम्	१३७	२
महर्षे दशाहानि अनध्याय	१३८	१२
केतुहर्षे दशाहानि अनध्याय	१३८	१२
भूकल्पे दशाहानि अनध्याय	१३८	१३
उत्काशाते दशाहानि अनध्याय	१३८	१३
व्रते दशाहानि अनध्याय	१३८	१४
केचित्त्रयादशाहानि अनध्याय		
वदन्ति	१३८	१५
सर्वेभ्राह्मभर्तृप्रासादिभेदेन भक्ष्ये		
अनध्यायदिनसंख्यानिर्णय	१३८	२३
सकटे अनध्यायनिर्णय	१३८	१६
उपनयने नचवादिनिर्णय	१३९	३
श्रम्यशु सामाथर्वभेदेन कालभेदा,	१३९	११
श्रम्यादिभेदेन निविद्धवारा	१३९	२
पूर्वसंध्यायां मेघगर्जने उपनयन		
निषेध	१४१	६
नान्दीश्राद्धान्तर गर्जने बद्ध्वाति		
रिक्तानामुपनयनविधानम् वेदा		
रम्भनिषेधश्च	१४१	६
सायकाले मेघगर्जने सधोत्तर हो-		
माविधानम्	१४१	१५
सायकाले मेघगर्जने औदनपाचन		
निषेध	१४२	२
अथ पके दद्यामात्र	१४२	३
अथ शास्त्रिप्युक्ता	१४२	५
शास्त्रिप्रयोग	१४२	१८
उपनयने कर्तृनिरूपणम्	१४३	१
हविषादे पुरोहित एव कर्ता	१४३	६
उपेयभ्रातृभावे पितृव्यस्यकर्तृत्वम्	१४३	८
(टीकायां) पितृव्याभावे एव उपे		
यभ्रातृरधिकार	१४३	१८
उपनयने कण्डूपूजादीनां विशेष	१४४	३
मन्मथप्राप्त्योपनयननिषेध केषां		
चिन्मते	१४४	२
मनोमन्त्रयो सस्काराभावेऽन्यथा-		
तित्यम्	१४४	१०
मूर्खविपरीतानां सावित्री स्मृत्या ज-		
पविधानम्	१४४	२२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मत्तोन्मत्तयोः अपत्यादेः संस्कार-		
रहित्वम्	९४४	११
मत्तोन्मत्तपुत्रसंस्कारे आचार्य		
एवाधिकारी	९४४	१२
षण्ढोदोर्विवाहाभावे तदनुजस्य न		
परिवेदनदोषः	९४४	२६
कुण्डगोलकयोः संस्कारनिर्णयः	९४५	१
कुण्डगोलकयोः श्राद्धे अनधिका-		
रित्वम्	९४५	२
विज्ञानेश्वरमते कुण्डगोलककानीना-		
दीनामसवर्णत्वमेव	९४५	१९
उपनयने पूर्व कुमारस्य भोजन-		
विधानम्	९४५	६
गोयश्रुपदेशे स्थाननिर्णयः	९४५	७
भिक्षायां मातृभिक्षायाः प्राथम्यम्	९४७	१
मात्रभावे प्रथमभिक्षादनुनिर्णयः	९४७	३
भिक्षायाचनमन्त्रे भवच्छब्दप्रयोग-		
निर्णयः	९४७	१३
संस्कारलोपे प्रायश्चित्तनिर्णयः	९४७	५
ज्येष्ठसंस्कारेऽजाते कनिष्ठसंस्कार		
निषेधः	९४८	२४
गायश्रुपदेशानन्तरमेव सन्ध्या कार्या	९४९	९
उपनयनाभिधारणे दिननिर्णयः	९४९	१५
वेदानारम्भे ब्रह्मयज्ञे वेदस्थाने गा-		
यत्रीप्रव्रणविधानम्	९५०	३
ब्रह्मचारिणां षड्व्याः पदार्थाः क-		
र्माणि च	९५०	७
ब्रह्मचारिणां मेखलादिधारणविधानम्	९५१	१६
ब्रह्मचर्ये मेखलानिर्णयः	९५२	३
ब्रह्मचर्ये दण्डनिर्णयः	९५४	१
ब्रह्मचर्येऽजिननिर्णयः	९५४	५
ब्रह्मचर्ये वस्त्रनिर्णयः	९५४	१२
यज्ञोपवीतनिर्णयः	९५५	२
आश्रमभेदेन यज्ञोपवीतसंख्या-		
निर्णयः	९५७	३
उपवीतिप्राचीनीवीतिनिर्णयः	९५७	१३
उत्तरीयनिर्णयः	९५७	१५
जीवात्यितुकस्य उत्तरीयादिधारण-		
निषेधः	९५७	१७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
सर्वदा वद्धशिखेन उपवीतिना च		
भाव्यम्	९५७	२३
उपवीतिनाशे निर्णयः	९५८	६
यज्ञोपवीतधारणानन्तरमाचमन-		
निर्णयः	९५८	८
ब्रह्मचर्ये अग्निकार्यनिर्णयः	९५८	१४
समिदाहरणनिर्णयः	९५८	२२
नटानां मेखलादीनां जलप्रवाह-		
विधानम्	९५९	२
ब्रह्मचर्यकर्मलोपे प्रायश्चित्तम्	९५९	४
आपदि लोपे व्यवस्था	९५९	७
सकृत्लोपे जपादिविधानम्	९५९	११
ब्रह्मचारिणां मधुमासभक्षणे प्राय-		
श्चित्तम्	९६०	१३
भोजनोत्तरमनाचान्तोत्थाने प्राय-		
श्चित्तम्	९६१	५
संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्	९६१	८
भोजनसमये वार्तालोपे तदन्नत्यागः	९६१	१६
यज्ञोपवीतेन विना भक्षणे प्राय-		
श्चित्तम्	९६१	१९
अनुपवीतिन उच्छिष्टे ऊर्ध्वाधरा-		
दिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	९६१	२१
ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	२
जलेन विना मूत्रपुरीषोत्सर्गे प्रा-		
यश्चित्तम्	९६२	६
आपदि विनाजलं मूत्रपुरीषोत्सर्गे		
प्रायश्चित्तम्	९६२	१०
जले मूत्रायुत्सर्गे प्रायश्चित्तम्	९६२	१३
धृतोपवीतस्य मलमूत्रोत्सर्गे तदुपवी-		
तत्यागः, अन्योपवीतधारणं च	९६२	१९
यज्ञोपवीताभावे व्यवस्था	९६२	२२
यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तम्	९६२	४
नदोपवीतस्य भक्षणे विण्मूत्रोत्सर्गे		
च प्रायश्चित्तम्	९६३	३
उपनयनानन्तरमनुप्रवचनीयपर्यन्तं		
ब्रह्मचारी तिष्ठेत्	९६३	११
अतिष्ठतो दोषानिरूपणम्	९६३	१३
ब्रह्मचर्यापालने प्रायश्चित्तम्	९६३	१६
अभिवादनप्रकारानिरूपणम्	९६३	६
मन्त्रादीनामभिवादननिषेधः	९६४	२४

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्करणे प्रत्ययस्य	१६८	०	पुन संस्कारे अजिनमेखलादण्डभे		
देवताप्रतिमादिदर्शने अभिवादानाक			स्थचर्यावतानां विवृति	१६९	२५
रणे प्रायश्चित्तम्	१६९	८	पक्षवेदाध्ययनानन्तरमन्यवेदाध्य-		
समादिषु ब्रह्मणान् नपसकुर्वीत न			यनेच्छायां पुन संस्कारविधानम्	१७०	१
सु अभिवादयेत्	१६९	१३	वेदेतराध्ययनेच्छया पुन संस्कारे		
उदकयादीनामभिवादाने प्रायश्चित्तम्	१६९	१६	कर्तव्याकर्तव्यनिर्णय	१७०	१७
प्रत्यभिवादनज्ञानिनमेवाभिवादयेत्	१६९	१९	शास्त्राण्डानिरूपणम्	१७१	१०
अध्यायान् ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठमपि			शास्त्राण्डस्य पुनरुपनयनम्	१७१	१३
वादेयत्	१६९	१	पुनरुपनयनप्रयोगनिरूपणम्	१७१	१४
कनिष्ठेषु शिष्यपुत्रद्विषद्विष्टेषु			पुनरुपनयने आश्रयलाभनानां विशेष	१७१	१८
तिषु अभिवादननिषेध	१६९	३	कलौ स्त्रीणां पुनरुपनयननिषेध	१७३	१
लघुनादिमरणे पुनरुपनयनविधानम्	१६९	३	अथ प्रतिपदादिदिधिषु अनध्याया	१७३	८
श्रोष्ट्रीनां चौराग्ने पुन संस्कार-			विष्णो शयनबोधनतिथ्योरनध्याय	१७३	१३
विधानम्	१६९	१	शुभादिमन्त्रादिध्वनध्याय	१७३	१३
मेतश्चाप्यतिप्रहे पुन संस्कार-			चातुर्मास्यद्वितीयान्नध्याया	१७३	१५
विधानम्	१६९	८	चातुर्मास्यद्वितीयान्निरूपणम्	१७३	१८
तीर्थयात्रां विना सिन्धुसौवीरादिदे			अपाकमौलसर्गयोरनध्यायानिर्णय	१७४	३
शागमने पुन संस्कारविधानम्	१६९	१०	अटकासु श्रुत्वन्तासु चानध्या		
सरोद्वाय रोहणे प्रायश्चित्त			यनिर्णय	१७४	४
विधानम्	१६९	१६	गुरुशिष्यादीनां मरणे अनध्याय-		
मन्त्राणां गुरुसंमृदिषु प्रप्राशने			निर्णय	१७५	३
पुन संस्कार	१७०	३	मेघाजने दन्तकारणे भूकम्पे		
ब्रह्मचारिणो मासादिमरणे पुन			चानध्याय	१७५	४
संस्कार	१७०	१३	वेदाध्ययनसमाप्ते अनध्याय	१७५	५
विजस्य चण्डालाजमरणे प्राय			मरणे श्रुतसन्धिषु आदिकप्रतिप्र		
श्चित्तम्	१७०	१५	हे सुभक्ता चानध्याय	१७५	७
ब्रह्मचारिण विवाहनिरेकशव			मण्डूकमार्जादिभिरन्तरेऽहोरा		
बहने प्रायश्चित्तम्	१७०	१८	जनध्याय	१७५	८
अध्याय गृहीत्वा पुनर्गृहस्थाश्रम			शक्र वज्ररातीच्छ्राययोरनध्याय	१७५	९
भरणे प्रायश्चित्तम्	१७०	२४	शक्रध्वजपातकालनिरूपणम्	१७५	१३
मृतकतोऽनुत्ता कृते धौरेहिकस्य			शक्रध्वजोच्छ्रायकालनिरूपणम्	१७५	१५
पुनरागमने प्रायश्चित्तम्	१७०	५	अस्नास्तादिभेदेन महणे अनध्या-		
सैन्यस्य गर्हस्थभर्मचिकीर्षायाम्			यनिर्णय	१७६	१
प्रायश्चित्तम्	१७०	९	पक्षे विटश्राद्धप्रतिपदे व्यवहृतध्याय	१७६	४
कर्मनशजन्मसंशे, करतयेवैत			प्रथमाध्ययने पशुमण्डूकचतुरा		
हने, बाह्या गण्डकारिणे च			ये व्यवहृतध्याय	१७६	६
पुन संस्कारार्हता	१७१	१६	वक्त्रे दुर्गन्धमादीनां शम्भेऽनध्याय	१७७	३
पुन संस्कारे कर्तव्यविशेष	१७१	१९	अमेध्यादीनां समीपे अमुचिदेशे		
			चानध्यायनिर्णय	१७७	३
			सामवेदपठनकाले वेदाजानध्याय	१७७	३

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
मुक्त्वाऽऽर्पणनिर्वाणीयत	९७७ ९
जलमध्येऽर्धरात्रिऽतिथौ धूलि- र्धने दिग्दोहे सन्ध्यायां चानध्यायः	९७७ ६
सन्ध्याकालनिर्णयः	९७७ २३
पूतिगन्धेऽनध्यायनिर्णयः	९७७ २६
धावतः, शिष्टे गृहागते, खरायारोह- णे चानध्यायनिर्णयः	९७८ १
शिष्टागमने तदनुज्ञायां नानध्यायः	९७८ ८
नृत्यगीतादिशब्देषु अनध्यायः	९७८ १४
तत्काले गर्जने अनध्यायनिर्णयः	९७८ ९
प्रसङ्गात् अपर्जनिरूपणम्	९७९ १३
विवादादौ अनध्यायः	९८० २
वसनसूतकषिरेखावादाव- नध्यायः	९८० ३
त्रैलोक्यात्कादीनां छायासु अनध्यायः	९८० ६
शयनादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१ २
भ्रमणद्वादश्यादौ अनध्यायनिर्णयः	९८१ ६
असपिण्डगुणादिमरणेऽनध्या- यनिर्णयः	९८१ ७
अग्न्युत्पातेन गोविप्रमरणे अनध्या- यनिर्णयः	९८१ ९
गङ्गादीनामवेषुनेऽनध्यायः	९८१ १४
आरण्यमाजारादीनामन्तरागमने- ऽनध्यायनिर्णयः	९८२ १
चतुष्पथादावनध्यायः	९८२ ८
काकादीनामन्तरागमनेऽनध्या- यनिर्णयः	९८२ १२
विवाहाद्युत्सवेऽनध्यायनिर्णयः	९८३ १
प्रदोषेऽनध्यायनिर्णयः	९८३ ८
प्रदोषकालनिरूपणम्	९८३ ११
अङ्गेतिहासादीनां नानध्यायः	९८४ ४
चतुर्दश्यादिदिनेषु अङ्गादीनाम- नध्यायः	९८४ १६
यज्ञपारायणादौ नानध्यायः	९८४ ७
दुर्मेधसां विस्मृतिशीलानां, बहुवे- दपाठिनां चानध्यायनिर्णयः	९८५ ६
श्राद्धाण्यस्य निष्कारणं वेदपठनवि- धानम्	९८५ १२
स्वशास्त्रां त्यक्त्वा परशास्त्रापठन- निषेधः	९८५ १४

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
अनध्याये, शूद्रसमीपे, अर्थनिमि-	
चञ्चाधीनं नरकाय भवति	९८५ २०
विद्याप्रतिबन्धकनिरूपणम्	९८६ ५
अथ महानाम्न्यादिव्रतनिरूपणम्	९८५ १
महानाम्न्यादिलोपे निर्णयः	९८६ १
महानाम्न्यादीनां कालातिक्रमे निर्णयः	९८६ २२
अथ समावर्तनकालनिर्णयः	९८७ ५
समावर्तनं वृद्धिभ्रातृ च स्वयमेव कुर्यात्	९८७ २१
समावर्तनं च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्राय- श्चित्तं कृत्वा कार्यम्	९८८ ७
समावर्तनोत्तरं विराजं पूर्वभृतानाम् आशौचं कार्यम्	९८८ १२
जननाशौचे निर्णयः	९८९ ५
स्नातकव्रतानां निरूपणम्	९८९ ११
टपाकर्मानन्तरमेव विवाहः कार्यः	९८९ २३
अथ छुरिकावन्धननिर्णयः	९८९ १९
अथ विवाहे कन्यापरीक्षणम्	९९० ६
मातृमपिण्डकन्यया विवाहनिषेधः	९९१ ५
पितृसगोत्रकन्या विवाहे निषिद्धा	९९१ ६
कुलपरीक्षणोत्तरं कन्यापरीक्षणं कार्यम्	९९२ १०
विवाहे सापिण्ड्यनिर्णयः	९९२ १
सापिण्ड्यनिर्वचनम्	९९२ १
पिश्रदिश्याणां पिण्डभागित्वम्	९९३ ७
चतुर्थादीनां लेपभागित्वम्	९९३ ७
पितृव्यनत्यत्यादीनां सापिण्ड्यसङ्कति	९९३ ९
गुरुशिष्यनृपतीनां न सापिण्ड्यम्	९९३ १७
पितृसापिण्ड्यं मातृपौरुषम्	९९४ १
मातृसापिण्ड्यं पात्रपौरुषम्	९९४ १
वरस्य वधूसापिण्ड्यानिवृत्तौ, वध्याश्च वरसापिण्ड्यानिवृत्तावेवाद्वादः	९९५ ४
कच्चित्तु सापिण्ड्यस्यैकतो निवृत्तौ विवाहमाहुः	९९५ ९
आशौचेऽपि इदमेव सापिण्ड्यम्	९९५ १५
पञ्चमसतमपुरुषपरिगणना मूलपु- रुषतः कार्यं	९९८ १
मूलपुरुषलक्षणम्	९९९ १

३४ सटीकनिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धस्य-

विषय	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषय	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
गौडमते विवृत्यमपुत्रतः सातथो-			मातापितृद्वारकसापिण्डवतीनां क		
रूपं, मानुष्यमपुत्रतश्च पाञ्चवी-			न्यानां सख्या	१०२५	२
रूप सापिण्डमपि विवाहे वर्ज्यम्	१०००	१	मातुत पञ्चमातुः पितुत सप्तमातु-		
वितृक्त्वा मातृवन्धुनिरूपणम्	१०००	१९	ध्वं सपिण्डतानि वृत्ति	१०२७	१
पञ्चमा-सप्तमाचार्यागपि त्रिगोत्रा			सङ्केपतो गोत्रपदविर्णय	१०२८	३
स्तरिता विवादा	१००१	१	सगोत्राय कन्या न प्रयच्छेत्	१०२८	४
सपिण्डतानिरूपणम्	१००२	११	असमानप्रवैर्विवाहः	१०२९	१
गोत्रलक्षणम्	१००२	१३	गोत्रलक्षणम्	१०२९	२
समानोदकधर्मेतात्क्षणम्	१००३	३	अत्र विशेषः	१०३१	१
सोदकलक्षणम्	१००३	६	प्रवरानिर्णय	१०३१	२
गोत्रजलक्षणम्	१००३	६	अत्र विशेषः	१०३३	१
सपिण्डलक्षणम्	१००३	७	गोत्राणां प्रवराणाञ्च प्रवचनम्	१०३५	३
कन्यापरिमहविचार	१००४	१	गोत्रसख्यानिरूपणम्	१०३५	४
पञ्चमसप्तमक-योडाहे दोष	१००५	२	प्रवरसख्यानिरूपणम्	१०३६	१
मातृवमृकन्या केचिदुद्वाहित	१००७	२	अत्र बोधायनकारिका	१०३६	१०
वितृक्त्वा मृकन्याडाहे दोष	१००७	६	अथान्तरसगोत्रनिरूपणम्	१०३७	१
मातृलकन्याडाहे विन्द्यामाह	१०१२	८	अथ मातृसगोत्रनिरूपणम्	१०३८	१५
मातुतः पञ्च पितुतः सप्त त्वक्त्या			केवलान्तरसगोत्रनिरूपणम्	१०३९	१
कन्यासुडहेतु	१०११	२०	विवाहमिश्रगोत्रनिरूपणम्	१०४५	१
दोषायनुष्ठितं श्रुतस्मृतिविद्वद्			कदम्बगोत्रनिरूपणम्	१०४६	६
नानुष्ठेयम्	१०१२	२०	वशिष्टगोत्रनिरूपणम्	१०४७	४
तदुक्तं धर्ममाचरेत्	१०१२	२१	अगस्त्यगोत्रनिरूपणम्	१०४८	२
मातृसपिण्डा पितृसगोत्रा कन्या			अथ त्रिगोत्रप्रवरानिर्णय	१०४८	२३
विवाहे प्रशस्ता	१०१७	१५	अगस्तिसाम्प्रदायादीनां गोत्रैक्या-		
मानुष्यसु सापनपुत्रकन्याप-			त्परस्पर जोडाह	१०४८	१६
विवादा	१०१९	१२	त्रिगोत्रभेदा	१०४८	१५
त्रेयोचिन्मते ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगि			सकुलीनां वधितैरविवाह	१०५०	१६
नी न विवादा	१०२०	२	वशिष्टानां वधुर्विधत्वम्	१०५०	१६
कन्यादकवृद्धदात्री पित्री-			अधियवैरययोस्तु पुरोहितागोत्र		
अमर भेद	१०२०	५	प्रवरानि	१०५४	१
शुक्राय वितृक्त्वं सापिण्डाय	१०२०	६	गोत्राङ्गानि पुरोहितादिगोत्रप्रवरो		
सजापि निवर्त्य	१०२०	६	भवति	१०५५	७
पतेना कया नोद द्या	१०२०	७	मातृगोत्रवर्जननिर्णय	१०५६	१३
वत्ससम्बन्धकृतानां स्नेहसम्बन्ध-			स्वगोत्रशाने काश्चय गोत्रम्	१०५६	१३
- मागिना विवाहो न कर्तव्य	१०२१	१	सगोत्रसापिण्यादेविवाहे प्रायाश्चितम्	१०५७	१२
दण्डविषये विशेषः	१०२१	४	व-प्राविवाहकाल	१०५९	४
अपुत्रेण परस्वने वियोगेभ्योऽपि			समानप्रवरा मातृसगोत्रा मातृना		
'सुत' उपपरिवयो विण्ड			विकां पारिणीय प्रायश्चित्तम्	१०६१	१५
दत्ता च	१०२१	१७	शुगधर्मव्यवस्थया मापश्चित्तम्	१०६१	१७

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मोहोद्वाहे प्रायश्चित्तम्	१०६१	१८
ज्ञानतः परिणयने प्रायश्चित्तम्	१०६१	१९
कन्यादातुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०
ज्ञानतः सगोत्रकन्योद्वाहे कन्यादा- तुः प्रायश्चित्तम्	१०६१	२०
व्रताकरणे प्रत्याम्नायं समाचरेत्	१०६१	२१
सगोत्रविवाहे जाते पुनः अन्य- गोत्रेण सह विवाहस्तादृशश्च	१०६१	२२
मातृनाम्नाविवाहे विशेषः	१०६२	२३
कृच्छ्रे गामेकिका दद्यात्	१०६३	३
चाक्षायणे तिलो दद्यात्	१०६३	३
भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वशिष्टवाशिष्ठगणयोर्विवाहः	१०६३	१९
द्वौ वशिष्ठौ	१०६३	१९
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरस्यासशु- कादयः	१०६३	१७
द्वितीयाल्फण्डनादयः	१०६३	१८
पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः	१०६३	१२
षड्बन्धमध्ये कन्या नोद्वाह्या	१०६४	१
अग्नये वर्षे दुर्भगा भवति	१०६४	४
सुग्मे विधवा भवति	१०६४	४
गर्भान्विते सुग्मे विवाहे पतिव्रता	१०६३	९
द्व्यदशवर्षाणि कन्याऽपदत्ता गृहे स्थिता तदा पितुः प्रायश्चित्तम्	१०६४	१२
विवाहसमयः	१०६४	६
विशद्वर्षे ब्रह्मवर्षे वा षोडशान्दा- मष्टवर्षे मायौ क्रमेण विन्देत	१०६५	१
सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं सार्ववर्षिको विवाहः	१०६४	५
स्त्रीणां वैवाहिको विधिरौपनाय- निकः	१०६५	१४
अष्टवर्षायाः कन्यायाः विवाहः प्रशस्तः	१०६६	५
अतुमती त्रीणि वर्षाणि पितृशासनं काङ्क्षेत	१०६६	९
स्त्रीसम्वन्धे दशकुलानि वर्जयेत्	१०६६	११
वर्णवश्यप्रदमैत्र्यादिविचारो ज्यो- तिर्विद्वद्यो ज्ञेयः	१०६६	१८
गुर्वर्कबलम्	१०६६	२१
स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पुरुषाणां स्वर्बलं श्रेष्ठम्	१०६६	२२
चन्द्रबलमुभयोः श्रेष्ठम्	१०६६	२३
निषिद्धगुरोः पूजया माहृत्यम्	१०६६	२४
स्त्रीणां गुरुबलश्रेष्ठत्वादवश्यं विवा- हे तत्रिरीक्षणम्	१०६७	७
रजस्वलाकन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत्	१०६७	१७
वृहस्पतिशान्तिः	१०६८	१
सिंहस्थे निर्णयः	१०७२	१
गुर्वीदित्यादिषु विवाहादिनिषेधः	१०७१	२
सिंहस्थगुरोरपवादः	१०७२	९
शुक्रास्तादिनिमित्ते	१०७१	९
रविशान्तिः	१०७०	२१
कन्यादाने पित्रायधिकारिणः	१०७३	१
भ्रातृणां संस्कृतानामधिकारः	१०७३	६
स्वयंवरे नान्दीभ्रातृम्	१०७४	१
संस्कृतभ्रात्रायमावे स्वयमेव वरः नान्दीभ्रातृं कुर्यात्	१०७४	४
मातृदातृत्वे नान्दीभ्रातृम्	१०७४	१
परकीयकन्यादाने	१०७५	९
अनाथकन्यादाने द्विगुणं फलम्	१०७५	२०
गौर्यादिदानफलम्	१०७६	१२
विवाहे माघादिमासानां प्राशस्त्यम्	१०७६	६
विवाहे चैत्रपौषमासानिषेधः	१०७७	८
मकरस्थेऽर्के पौषेऽपि विवाहः कार्यः	१०७७	२
मेषस्थेऽर्के चैत्रेऽपि कार्यः	१०७७	३
ज्येष्ठमासनिर्णयः	१०७८	१२
जन्मनक्षत्रादिषु शुभकार्यानिषेधः	१०७८	१७
त्रिज्येष्ठे शुभकार्याभावः	१०७८	२०
द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ	१०७८	२५
एकं ज्येष्ठं शुभाषट्मम्	१०७८	२५
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत	१०७९	१
धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणम्	१०७९	३
अधर्म्येषु कालपरीक्षणे न कर्त- व्यम्	१०७९	४
वेधादेदशदोषाः	१०७९	१०
गुरोरतिचारे	१०७९	२४
घातचन्द्रविचारः	१०७९	१८

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
यात्रादिषु धातुचन्द्रम्याम्	१०७९	२३	ग्रहस्थापनप्रकारः	१०८९	९२
विशाखादिषु धातुचन्द्रो नैव चिन्त्य	१०७९	२४	सूर्यादिग्रहाणां पीठस्थ कृत्वायाका		
अकालवृष्ट्यादौ विचारः	१०८०	९	रिनिरूपणम्	१०९१	१
अकालवृष्टिलक्षणम्	१०८०	८	अर्कामादेस्तु अमुतादिहोमा म		
भूकम्पादौ विचारः	१०८०	११	हमला	१०९७	६
ईकान्ते प्राक् षोडशघटस्थ पु			तत्र कुण्डभेदाः	१०९७	७
प्यकाल तत्र खनयनव्रतादयो			तत्र विमलक्या	१०९७	११
वज्रौ	१०८०	१८	तत्र मण्डपाविचारः	१०९७	२४
दिग्दाहे एक दिन म्याज्यम्	१०८०	२१	होमभेदेन कुण्डभेदा	१०९८	९
गृहे दग्धे सत दिनानि	१०८०	२१	नवग्रहदानानि	११००	२३
सूक्ये समुत्पन्ने ग्रहम्	१०८०	२१	तत्र सूर्यदानम्	११००	१४
उष्णपाते विदिनम्	१०८०	११	चन्द्रदानम्	११०१	१
धूमे पञ्चदिनानि	१०८०	२१	भौमस्य दानम्	११०१	६
वत्सपाते दिनमेकम्	१०८०	२४	बुधस्य दानम्	११०१	९
दर्शनादर्शनान्न हुक्तेवो सतदिना			गुरोर्दानम्	११०१	११
निग्यजेत्	१०८०	१८	शुक्रोर्दानम्	११०१	१५
अस्यापवादः	१०८१	२	शनेर्दानम्	११०१	२०
नादीशब्दे भूकम्पादिरपवाद	१०८१	६	राहोर्दानम्	११०१	२५
कम्पाया वैभध्ययोग	१०८१	७	केतोर्दानम्	११०१	४
अपदिष्टार्थे दुष्टयोगे कम्पाविवाहः	१०८१	९	सहितमदीये सूर्यादीनां दानम्	११०१	९
दुष्टयोगपरिहाणार्थे विष्णुपतिमा-			नवरत्नमुद्रिकाघटनम्	११०१	१४
दानम्	१०८१	१	मातु रजोदोषे निर्णयः	११०१	९
अथ पुनर्भूदोषाभावात्	१०८१	११	नादीशब्दोत्तर मातु रजसि निर्णयः	११०४	२३
कुम्भविशङ्कमयोगः	१०८१	१५	एकमातृश्रकम्पापुत्रयोरैक विवा-		
कुम्भभार्यनामन्त्र	१०८१	९	हादीर्निर्णयः	११०५	१
प्रतिहृज्जादि	१०८४	६	पुत्रोद्देशात्परमपुत्रवयमभ्ये पुत्री-		
विवाहनिश्चये वधुवरगृहे कस्यापि			विवाहनिषेधः	११०५	१
मृतौ निर्णयः	१०८४	१०	मण्डनमुण्डनविचारः	११०६	११
शेकटे समुत्पन्ने निर्णयः	१०८६	१	एतदपवादस्तथैव	११०७	६
पितुरभ्यमाशौचम्	१०८६	६	सङ्कटे विशेषः	११०८	९
तदर्धे मातुराशौचम्	१०८६	६	विवाहमध्ये आह्वयान्ते निर्णयः	११०९	१
तदर्धे भार्याया आशौचम्	१०८६	७	मासिकभान्तापकरीः	११०९	१३
तदर्धे भ्रातृपुत्रनोरशौचम्	१०८६	७	शुद्धि विवापकरी दोषः, यमलयोः		
अप्येषां कृतेष्टानां मासमेकमा			सहोदरयोश्च विशेषः	११११	४
शौचम्	१०८७	१	भित्तमातृजयोर्विवाहः	११११	१६
मृते स्मर्तु विधाय मन्त्रविधानम्	१०८७	२	प्रत्युद्वाहनिषेधः	१११२	६
विधायकप्राप्ति	१०८७	६	विवाहात्प्राक् कन्यारजोदर्शने दोषः	१११३	१
अवेष्टान्तर द	१०८८	१	कन्यारजोदोषनिवृत्तये मयश्चित्तम्	१११३	१
महशक्ति कर्त्री	१०८९	१४	रजोदर्शने कन्याया वृत्तान्तम्	१११३	५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
तस्याः पितुः भूणहत्या	१११३	८	कन्यावरयोर्वरणं वाग्दानञ्च	११२८	१०
तस्याः पत्युः अपाङ्ग्यादिमत्त्वम्	१११३	९	वाग्दानोत्तरं वरमरणे अन्यो विवाहः	११२८	१६
पितृमातृदत्तं कन्याधनं गृह्णन्			विवाहिताया अपि अपिद्वयोनि-		
स्तेयी भवति	१११५	४	निर्णयः	११३०	२
अतुमती कन्यामाददानस्तत्पित्रे न			वरस्यान्यजातीयत्वादितोषसत्त्वे	११३०	५
किञ्चिद्व्यात्	१११५	७	कलौ पुनरुद्वाहनादिनिषेधः	११३०	५
तां अतुमतीमाददानं कूष्माण्डहो-			वरस्य देशान्तरगमने निर्णयः	११३०	१५
मं कुर्यात्	१११६	१२	शुल्कदाने विशेषः	११३१	४
विवाहकाले अतुमतीज्ञाने प्राय-			अनेकेभ्योऽपि दत्तायाम्	११३१	१०
श्चित्तम्	१११६	१४	विवाहे नान्दोभ्रातृ विशेषः	११३३	२
अग्नेदिधिपूवरिणयने प्रायश्चित्तम्	१११७	१०	लग्नघटीस्थापनविधिः	११३४	११
गान्धर्वाद्यैः विवाहाः	१११८	७	मधुपर्कविधिः	११३४	१५
तेषां नामानि	१११८	१७	अन्यशास्त्रीयमधुपर्कनिर्णयः	११३५	४
तेषां लक्षणानि	१११८	२९	विट्तरक्षणम्	११३५	११
पाणिग्रहणहस्तकारात्सप्तमे पदे प-			कन्यादानविधिः	११३५	१४
तित्वम्	११२१	५	गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषः	११३६	१६
कन्यायाः बलादपहरणे	११२१	१५	राजाहोमप्रकारः	११३६	२६
विवाहादावाशौचप्राप्तौ निर्णयः	११२२	९	देवकोत्थापनम्	११३६	१
नान्दीमुज्जदिनावधिश्च	११२२	७	विवाहोपनयनयोः स्वस्तिवाच-		
सूतके प्राप्ते प्रायश्चित्तम्	११२३	११	नपीठम्	११४५	११
अन्नादौ विशेषः	११२४	१	विवाहोत्तरं निषेधादि	११४६	१
धर्मार्थं विवाहे महापुण्यम्	११२४	११	मङ्गले स्पृष्टास्पृष्टिदोषाभावः	११४६	६
प्रजोत्पत्तिपर्यन्तं कन्यागृहे न			मङ्गलोत्तरं स्नाननिषेधः	११४६	९
शुज्जीत	११२४	२०	मङ्गलानन्तरं वर्षपर्यन्तं निषिद्ध-		
भोजनकाले नूतनवस्त्रधारणे दो-			कर्माणि	११४६	१२
षामादः	११२५	२	विवाहोपनयनोर्ध्वं मुग्धननिषेधः	११४६	१७
विवाहे क्रिया सह भोजनम्	११२५	५	गोपीचन्दनधारणनिषेधः	११४६	१८
अवनतीं क्षुवतीं जूम्भमाणां क्षि-			विवाहात्प्रथमे वर्षे कन्यानिवास-		
यं नेक्षेत	११२५	२५	विचारः	११४६	२१
विवाहादन्यत्र क्रिया सह भोज-			विवाहव्रतोर्ध्वं पिण्डदानादिनिषेधः	११४७	८
ने दोषः	११२५	११	अथ वधूपवेशः	११४७	१४
विवाहे नक्षत्राणि	११२६	२	तत्र मासादिनिर्णयः	११४७	१५
वर्ज्यवाराः	११२६	३	विवाहाच्छष्ठादिदिवसे वधूपवेशः	११४७	१८
अनिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तम्	११२६	४	प्रतिशुक्रविचारः	११४८	१४
विवाहे मण्डपादिप्रमाणम्	११२६	११	गुरुशुक्रास्तादिनिर्णयः	११४९	२
तैलहारिशालापनादि	११२६	१८	शस्तानि नक्षत्राणि	११४९	१२
विवाहवेदिका	११२७	८	माङ्गलिके भासश्राद्धाभ्यपि न		
मृदाहरणम्	११२७	१९	कार्याणि	११५०	५
अङ्कुरार्पणविधिः	११२८	७	द्विरागमननिर्णयः	११५०	७

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र मासपचादिविचार	११५०	१०	कृपादेस्त्वमार्करणे दोष	११०६	२१
मार्ग्यामयप्रजादिदोषयुक्तायां पु	१		बृहदारोपणम्	११०७	६
नर्विवाद	११५०	१५	मूर्तिपतिष्ठाकालनिर्णय	११०७	११
तत्र कारणनिर्णय	११५१	४	प्रतिष्ठानक्षत्राणि	११०७	१२
बहुभार्य्ये ज्येष्ठायामाधिकार	११५२	२	मासानिर्णय	११०७	१७
द्वितीयविवाहोमेऽग्निमाह	११५२	७	प्रतिष्ठानिधयस्तत्कालानि च	११०७	२५
अग्निद्वयसमर्गाविधि	११५२	१६	वारफलानि	११०९	२
द्वितीयविवाहकाल	११५४	९	अयनतुल्लानि	११०९	४
तृतीयविवाहनिषेधादर्थविवाह	११५४	१२	लिङ्गे विशेष	११०९	७
तस्य विधि	११५५	१	विष्णुमूर्तिविषये विशेष	११८०	६
अग्न्याधानकाल	११५६	७	देवीस्थापने विशेष	११८०	१४
तत्र नक्षत्राणि	११५६	८	प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णय	११८१	४
अग्निहोत्रकाल	११५७	११	शुश्रावितलिङ्गादौ निर्णय	११८२	१
आवसथयाधानम्	११६०	१	शुद्धमस्पृष्टलिङ्गादौ नमनविषेध	११८२	५
पितृमृगतेऽवश्यमग्निहोत्रम्	११६०	५	पात्रण्डादिपूजनलिङ्गादौ नम-		
अगृहीताग्नेरक्तनिषेध	११६०	६	नविषेध	११८२	७
ज्येष्ठे धाने पितरौ च सत्यापि	११६०	८	अपूजितलिङ्गादौ नमनविषेध	११८२	९
गृहस्थस्य ययनमाह	११६०	१२	मन्त्रविद्धि, प्रातिष्ठितलिङ्गादिस्य-		
गृहस्थाध्ययनाविहितया ज्येष्ठे			शौ श्रीशुश्रावा नाधिकार	११८२	१२
धाने कृताधाने कनिष्ठस्थान-			श्रीशुश्रादीनां लिङ्गादिस्यापने		
धिकारः	११६०	१३	नाधिकार	११८२	१६
परिवेत्नादिनिर्णय	११६१	१	श्रीशुश्रादीनां लिङ्गादिस्यशनिविषेध	११८२	२०
ज्येष्ठे षोडशे कृति विषेध	११६१	४	प्रतिमादिपूजने दिग्निषेध	११८२	२
तदुक्त्या देवामात्रं तन्त्र	११६२	१	प्रतिमानिर्णयः	११८२	६
देशान्तरे विशेष	११६२	३	गृहे प्रतिमामात्मम्	११८२	११
श्रीवाद्याव्यशेष	११६३	६	प्राणमतिष्ठादिविधि	११८४	१०
कविस्वशां विनाऽप्यशेष	११६८	९	प्रतिमापट्टयन्त्राणां पर्यादिवसे		
स्वशाखां परित्यज्य परशाखाऽपु			स्तान् कारयेत्	११८४	१३
वत्ने दोष	११७१	१४	मृदादिद्वयभेदेन लिङ्गे कलविशेष	११८५	२
शुश्रावास्तु मन्त्रादिता मस्कारा	११७३	१	चरलिङ्गस्य मन्त्रविधत्तम्	११८५	१२
षोडशसंस्कारा	११७३	५	पञ्चमूर्तीनिर्णय	११८५	१६
द्वितीयां षोडशसंस्कारा	११७४	२	गृहे शङ्खशालग्रामादिपूजननिर्णय	११८६	१५
शुश्रावां षोडशसंस्कारा	११७४	३	सुवर्णसहितशालग्रामशिलादाने		
मिथ्यातीनां पञ्चसंस्कारा	११७४	२	पृथिवीदानफलम्	११८७	११
कृति मस्कारप्रकरणम्			शनसंख्याकशालग्रामशिलापूजने		
अथ धुशकालः	११७४	२५	फलान्नस्यम्	११८७	१५
वर्षादिप्रदानमार्गकाल	११७४	२६	दानमन्त्र	११८७	२६
कूपदेशस्तत्कालश्च	११७५	२५	विष्णुपूजायां नित्यनम्	११८८	५
वर्षादिपूजासर्गविधि	११७६	६	अथवा दारपूजा कार्या	११८८	११

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चायतनपूजा कार्या	११८८	१०
शीतोदकेन नैयादौ स्नानं मुख्यम्	११८८	१८
तदभावे सशिरस्कं उष्णोदकेन स्नानम्	११८८	१८
अशक्तस्य कण्ठस्नानम्	११८८	१९
मन्त्रस्नानम्	११८८	२१
भस्मस्नानम्	११८८	२२
वारुणस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानलक्षणम्	११८८	२५
मानसस्नानस्य श्रेष्ठत्वम्	११८९	१
तत्लक्षणम्	११८९	२
क्रापिलस्नानलक्षणम्	११८९	५
सारस्वतस्नानम्	११८९	७
गायत्रस्नानम्	११८९	८
गुरुपादोदकादिस्नानानि	११८९	१२
गौणस्नानैर्जपादि कार्यम्	११८९	१५
देवतार्चादि न कार्यम्	११८९	१५
मृदा ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२५
भस्मना त्रिपुण्ड्रकम्	११८९	२५
चन्दनेनोभयं कुर्यात्	११८९	२६
जलमध्ये जलेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
स्नात्वा मृदा पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
हुत्वा भस्मना पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२२
देवानभ्यर्च्य गन्धेन पुण्ड्रं कुर्यात्	११८९	२३
अग्निहोत्रादिर्जं भस्म ब्राह्मणा-		
दिना धार्यम्	११९०	११
समिदग्निस्समुत्पन्नं ब्रह्मचारिणा		
धार्यम्	११९०	१३
श्रोत्रियागारपंचनाग्निस्समुद्भवं शूद्रे-		
ण धार्यम्	११९०	१४
दावानलोत्पन्नं भस्मान्येन धार्यम्	११९०	१५
शिवमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१६
अष्टाक्षरमन्त्रेण त्रिपुण्ड्रं कुर्यात्	११९०	१८
श्रौतभस्मनो मुख्यत्वम्	११९०	२०
स्मार्तस्य गौणत्वम्	११९०	२०
औपासनस्समुत्पन्नं भस्म गृहस्थेन		
धार्यम्	११९०	२१
अग्निरित्यादिभिरभिभूतं भस्म		
शिवमन्त्रादिना धार्यम्	११९०	२२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भस्मधारणविधिः	११९०	२५
भ्रातृमुख उदङ्मुखौ वा देवता-		
पूजनं कुर्यात्	११९१	१०
शिवावर्चने उदङ्मुखत्वम्	११९१	११
अर्घदानादौ द्विराचमनं कार्यम्	११९१	१२
पौराणाचमनप्रकारः	११९१	१६
स्मार्ताचमनप्रकारः	११९२	२१
श्रौताचमनप्रकारः	११९३	३
देवार्चादिषु प्राणायामालयः	११९३	१२
अष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिदेवताक-		
थनम्	११९३	१६
पञ्चाक्षरमन्त्रेण पूजनमाहिमा	११९३	२२
पूजने पूजनसामग्र्यासादनम्	११९४	४
षट्सु स्थानेषु देवतापूजनम्	११९४	९
स्थानभेदेन पूजने आधिकारिनिरू-		
पणम्	११९४	११
विष्णुपूजनविधिः	११९४	२७
नत्र अङ्गन्यासप्रकारः	११९६	१७
पञ्चाष्टषोडशद्वित्रिशत्पूजनोपचाराः	११९७	३
तेषां निरूपणम्	११९७	४
स्नाने वस्त्रे नैवेद्ये चाचमनं दद्यात्	११९९	२१
शालग्रामशिलायां आवाहनविस्-		
र्जने न भवतः	११९९	२६
शिवस्यार्घदाने पदार्थाः	१२००	९
विष्णोर्ऋष्यपदार्थाः	१२००	१२
गन्धाः	१२००	१६
शक्तिगन्धाटकम्	१२०१	११
शैवगन्धाटकम्	१२०१	१५
वैष्णवगन्धाटकम्	१२०१	२०
शाम्भवगन्धाटकम्	१२०१	२२
अथ पुष्पाणि	१२०२	८
अथ धूपः	१२०२	१२
दशाङ्गधूपः	१२०३	२१
धूपदीपदानसमये विष्णोर्नाम		
कीर्तयेत्	१२०४	२
विष्ण्वेदेवार्थं पृथक्पाकः	१२०४	८
दरिद्रः स्वभोज्यं हरये निवेदयेत्	१२०४	९
अनिवेद्य भोजने दोषः	१२०४	१७

विषया.	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषया.	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
नैवेद्यनिवेदनप्रकार	१२०४ १७	भक्तकायद्रुमोद्योगमपि हस्तेन	
तुलसी प्रसिध्य वामाङ्गुल्येन भो-		कार्यम्	१२०८ १०
जनस्पर्श	१२०४ २४	शङ्कस्थितप्रलेन हरेर्भूमि धाम-	
ताम्बूलम्	१२०५ ९	यित्वा शुद्धप्रोक्षणम्	१२०८ १२
एकपुगादि	१२०५ २५	नवमिस्तीर्थविवरणम्	१२०९ १
देवदक्षिणे भागे नमस्कार कार्य	१२०६ १०	तीर्थग्रहणे फलविशेष	१२०९ ४
देवस्थाने पृष्ठे धामभागे समीपे		तीर्थविन्दुनिपातने दोषः	१२०९ ५
गर्भमन्दिरे च अग्रे न कार्य	१२०६ ११	तत्र पात्रेणैव कार्यम्	१२०९ ६
होमश्च न कार्यः	१२०६ १२	कोण ग्रहणे दोष	१२०९ ७
नमस्कारोऽपि न कार्य	१२०६ १२	तीर्थग्रहणे मन्त्र	१२०९ १९
शिवस्य पुरतो नमस्कार कार्य एव	१२०६ १४	वैदिकमन्त्र	१२०९ २२
वामाङ्गुल्येन नमस्कारे दोष	१२०६ १७	पौराणो मन्त्र	१२०९ २४
सूर्याभिवन्दनमुत्थायोत्थाय द		तीर्थग्रहणान्ते अशुचिशङ्काया	
ण्डवत् कर्तव्यम्	१२०६ २१	आचमने दोष	१२१० ६
सूर्यप्रदक्षिणे न कुर्वीत	१२०६ २२	विष्णुपादोदकाल्पुर्व विमपादोद-	
अष्टाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०६ २५	कानम्	१२१० ८
पञ्चाङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७ ४	अशानाद्विद्वद्वाचरणे दोष	१२१० ९
असम्भवे कराभ्यां नमस्कारः	१२०७ ११	तत्र मन्त्राः	१२१० ११
एकहस्तेन नमस्कारनिषेधः	१२०७ १२	शङ्कगोदपूजनम्	१२१० १६
एका प्रदक्षिणा न कार्या	१२०७ १२	धूर्वास्तिर्कार्चनं कार्यम्	१२१० १८
अकालदर्शनं न कुर्यात्	१२०७ ११	पूजनप्रकार	१२११ १
प्रणामप्रकारः	१२०७ १५	शालग्रामादौ भाग्यप्रतिष्ठा न कार्या	१२११ ११
चतुरङ्गप्रणामलक्षणम्	१२०७ १८	देवतकलक्षणम्	१२११ १८
सूर्या अटोत्तराशते प्रदक्षिणा		अथ द्वाविंशत्युत्पापपराधाः	१२११ २०
कार्या	१२०७ २१	एषु प्रत्येकं पापाधिकम्	१२११ २१
अत्रेण देवेण तिस्रः प्रदक्षिणाः		प्रकारान्तरेण द्वाविंशत्युत्पापपराधा	१२११ २
कर्तव्या	१२०७ २२	अथापराधशतं गारुडे	१२११ २०
सूर्ये सप्त द्वे वा प्रदक्षिणे कार्ये	१२०७ २२	अपराधपायविचलानि	१२११ २६
विष्णो चत्वारि त्रीणि वा कुर्यात्	१२०७ २२	अविमक्तानां पृथग्देवपूजा	१२११ १
सूर्यायां एकत्रैव कुर्यात्	१२०७ २६	सौम्यराणां केशवशिवस्पर्शनिषेध	१२११ ९
शिवस्य प्रदक्षिणात्रयम्	१२०७ २४	शालग्रामाश्चैलायां मूल्याकरण	
विनायके तिस्र एका वा प्रदक्षिणा	१२०८ १	निषेध	१२११ २६
अश्वत्थे सप्त प्रदक्षिणा	१२०८ २	आश्रमादिभिः कनिसख्याः प्र	
आर्यनामप्रकारः	१२०८ ५	तिपाः पूज्या	१२११ ११
तत्र मन्त्रः	१२०८ ७	नवधा इत्यस्य प्रतिपत्तय	१२११ १५
कैवल्यवत्कस्तमार्चनम्	१२०८ ११	गृहे चतुरङ्गलतेऽधिकारमन्त्र-	
तत्र मन्त्रः	१२०८ १६	मूर्तिपूजाविषेधः	१२११ ४
अश्वत्थेन वीराजनम्	१२०८ १७	वितस्त्यधिकभातुसम्भवमूर्ति	
		पूजानिषेध	१२११ ५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शालग्रामशिवनाभिपरीक्षा	१२२०	१२	शालग्रामशिलासङ्गात् शिवनि-		
शालग्रामशिलापरिमाणकथनम्	१२२०	९	मर्त्यम्	१२५८	८
शालग्रामशिलासमीपमरणे मो-			प्राजापत्यलक्षणम्	१२५८	१८
क्षयातिः	१२२८	४	पादकृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	५
अथ पार्थिवपूजा	१२२८	१०	पादोनकृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	१२
षडक्षरमन्त्रेण पूजनम्	१२२९	१	कृच्छ्रलक्षणम्	१२५९	१५
मृदाहरणसङ्घटनादौ हरादिनाम्ना			पराकलक्षणम्	१२६०	३
प्रयोगः	१२२९	९	शिशुकृच्छ्रलक्षणम्	१२६०	४
देवताविशेषेवाविशेषनिषेधः	१२३०	७	शुद्राय जपहोमराहितं प्रायश्चित्तं		
श्रीवृक्षपत्रादिना पूजने महत्फलम्	१२३०	२	प्रदातव्यम्	१२६०	९
अशुच्यमस्तकं शिवं कुर्वीत	१२३१	२	अशक्तौ एका धेनु दद्यात्	१२६०	१२
महेश्वरमपूजयित्वा न भुञ्जीत	१२३१	५	तदभावे निष्कं दद्यात्	१२६०	१३
विना भस्मान्निपुण्ड्रेण विना रुद्रा-			तदभावे मृत्युनिर्णयः	१२६०	१४
क्षमालया च पूजनं निष्फलम्	१२३१	८	अथवा ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१२६०	१९
रुद्राक्षधारणे एकवक्त्रादिभेदेन			ब्राह्मणसंख्यानिर्णयः	१२६०	२१
फलविशेषः	१२३१	११	अतिकृच्छ्रलक्षणम्	१२६१	१२
रुद्राक्षामिमन्त्रणम्	१२३३	२	अशक्तौ धेनुत्रयं दद्यात्	१२६१	१५
रुद्राक्षमालाधारणम्	१२३३	८	प्राजापत्ये गामेका दद्यात्	१२६१	२४
तत्र संख्याभेदेन फलविशेषः	१२३३	१२	अतिकृच्छ्रे गोद्वयं दद्यात्	१२६१	२४
रुद्राक्षधारणे नीलकण्ठत्वम्	१२३३	१९	कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम्	१२६२	२
शिवमहास्नानं पञ्चासृतस्य	१२३३	२४	तप्तकृच्छ्रलक्षणम्	१२६२	२१
विष्णवादौ महास्नानं पञ्चासृतस्य	१२३४	६	सान्तपनलक्षणम्	१२६३	१५
विष्वक्सेनादीना नैवेद्याविभागः	१२३४	१३	ब्रह्मकूर्चलक्षणम्	१२६३	१८
पञ्चायतनस्थापनप्रकारः	१२३५	२	पञ्चगव्यपदार्थाः	१२६३	१९
केशवादिमूर्तिलक्षणम्	१२३६	३	पञ्चगव्यनिर्माणमन्त्राः	१२६३	२१
देवप्रतिष्ठाप्रयोगः	१२३८	१	पञ्चगव्येन होमः	१२६३	२५
लिङ्गप्रतिष्ठा	१२३९	५	प्रणवेन पञ्चगव्यप्राशनम्	१२६४	३
ब्रह्मादिमण्डलदेवताः	१२४१	२६	यतिसान्तपनलक्षणम्	१२६४	१२
प्राणप्रतिष्ठा	१२४५	९	महासान्तपनलक्षणम्	१२६४	१६
पुनःप्रतिष्ठा	१२४५	१६	अशक्तौ धेनुदानम्	१२६५	७
जीर्णोद्धारः	१२५१	१५	पराकलक्षणम्	१२६५	१३
मूर्तिपासादभेदेन	१२५१	१९	अशक्तौ कृच्छ्रत्रयम्	१२६५	१५
तुलसीग्रहणम्	१२५३	२१	यावकव्रतलक्षणम्	१२६५	१६
तुलसीच्छेदने दोषः	१२५४	२	गोमूत्रयावकलक्षणम्	१२६५	२२
तुलसीग्रहणे मन्त्रः	१२५४	१५	अशक्तौ पञ्चधेनवः	१२६५	२४
पुष्पादीनां पर्शुषित्तत्वाविचारः	१२५४	१९	चान्द्रायणव्रतविधिः	१२६६	८
शिवनिर्माल्याविचारः	१२५६	१	अशक्तौ अष्टौ गावो देयाः	१२६७	५
निर्माल्यग्रहणे प्रायश्चित्तम्	१२५७	२	प्राजापत्ये एका गौर्देया	१२६७	९
वाणलिङ्गलक्षणम्	१२५७	१९	कृषिकर्मनिर्णयः	१२६९	१२

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तत्र नञ्वादिविचार	१२६९	१७	अज्ञापवाद	१२७०	९
धा-याग रे मन्त्र लिखित्वा			ज्वरादौ फल परिहारश्च	१२७०	१२
स्थापयेत्	१२६९	२४	भेषजप्रदणम्	१२७८	१७
बुधशनिवासरे धनधा-यस्ययो			आरोग्यस्तानम्	१२७८	१९
न कार्य	१२७०	१	दन्तधावनम्	१२७९	६
वस्त्रपरिधाननिर्णय	१२७०	२	बलाभे अशक्तौ वा द्वादशगण्डू		
तत्र नञ्वादिविचार	१२७०	४	प्रेक्षितविशोधन कार्यम्	१२७९	२४
अलङ्कारणलयादिधारणनिर्णय	१२७०	१४	आमलकस्तानम्	१२८०	२
सूचीकर्मोपचार	१२७१	४	तैलस्ताननिषेध	१२८०	१७
श्रम्यानिर्माणविचार	१२७१	७	अस्यापवाद	१२८०	१६
ज्ञानधारण विचार	१२७१	१२	मङ्गलेश्वदोष	१२८१	२१
स्वामिसेवा	१२७१	१७	गृहार्थमुहूर्त	१२८२	४
गजश्वदौलारोहणम्	१२७१	२२	गृहप्रवेश	१२८५	१४
नृत्यारम्भ	१२७१	०२	कलिवर्ज्यानि	१२८७	१७
राजदर्शनम्	१२७२	६	समुद्रयानकर्तृणां व्यवहारप्रतिषेध	१२८७	२६
क्रमविक्रयनिर्णय	१२७२	९	असर्गोऽसु कस्यासु शिजानां		
वस्त्रकरणे विचार	१२७२	१४	उपपतित्वनिषेध	१२८७	१९
सेतुबन्धनम्	१२७२	१७	देवरास्तुनोत्पत्तिनिषेध	१२८८	१
पश्ना कयादिनिर्णय	१२७२	२०	मधुपर्क पशुवधनिषेध	१२८८	१
मजदस्तच्छेदः	१२७२	३	आद्ये मांसदाननिषेध	१२८८	२
धननिक्षेप	१२७२	६	दानप्रस्थापननिषेध	१२८८	२
श्रृणुमोच	१२७२	११	दत्ताश्रताकन्याया पुनर्दाननिषेध	१२८८	४
राजपुत्रनिर्माणम्	१२७२	१६	दीर्घकालपर्यन्त व्रतसर्पनिषेध	१२८८	४
नौकनिर्माणम्	१२७२	१९	नरमेधाश्चमेधयागनिषेध	१२८८	४
भोगनिर्णय	१२७२	२४	व्रतसर्पकालप्रमाणम्	१२८८	१३
समश्रुर्धनिर्णय	१२७४	१	महाप्रस्थाननिषेध	१२८९	१
क्षैरे निषेद्धिद्वानि	१२७४	११	गेमेधनिषेध	१२८९	१
पठ्य दैतेथिषु तैलदयो वज्या	१२७४	१४	गुरुपुत्रेषु गुरुवदाचरणम्	१२८९	४
देवकार्यादिषु क्षैरकर्मनिषेध	१२७४	१७	महाप्रस्थानलक्षणम्	१२८९	१९
राजकार्यकर्तृणां क्षैरे न कल-			कमण्डलुधारणनिषेध	१२८९	०४
विशोधन विचार	१२७४	२०	ऊढाया पुनरुद्वाहननिषेध	१२९०	१
क्षैरे दिङ्निगम	१२७५	६	सगोत्रसपिण्डकन्याविवाहनिषेध	१२९०	७
यतीनां क्षैरे विशेष	१२७५	१२	कक्षां मानुष्कस्याविशद्वनिदा	१२९१	१
काष्ठसङ्ग्रह	१२७५	१६	मर्त्यनिषेधः	१२९०	८
नवाग्रमुहूर्त	१२७६	१	सुरापाननिषेध	१२९१	९
नवमोजनपञ्चमुहूर्त	१२७६	६	दवाविधमयानि	१२९१	१३
नवमोजन दैमद्यमुहूर्त	१२७६	९	विधिवत् दैवरेण नियोगनिषेध	१२९२	२
हमे अदुनिर्णय	१२७६	१४	आततायिदिजानां धर्ममुद्घेन हि		
इष्टनिर्णय	१२७७	६	धनेनिषेध	१२९४	२

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
आततायिषधविचारः	१२९४ १०	बलात्कारादिदुष्टजीपरिग्रह-	
सौत्रामण्या मुराग्रहणनिषेधः	१२९५ ४	निषेधः	१३०० २
कामकृते महापापादौ मरणान्तं		यतीनां सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्यानिषेधः	१३०० ३
प्रायश्चित्तम्	१२९५ ७	नवोदके दशाहनिषेधः	१३०० ४
अग्निहोत्रहव्याश्र लेहनिषेधः	१२९५ ५	गुरुचोदितदक्षिणानिषेधः	१३०० ४
लीढापरिग्रहनिषेधः	१२९५ ६	ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादि-	
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षयाघसङ्कोच-		निषेधः	१३०० ५
नादिनिषेधः	१२९५ ६	भृङ्गघ्नपतननिषेधः	१३०० ६
सत्रदीक्षानिषेधः	१२९५ २	गोतृसंश्लेषे पयसि आचमनक्रि-	
संसर्गिणस्तु प्रायश्चित्तम्	१२९७ २	यानिषेधः	१३०० ७
मथमापेक्षया द्वितीयादिप्राय-		पितापुत्रविरोधे साक्षिदण्डकल्प-	
श्चिने द्विगुणादिकं प्रायश्चित्तम्	१२९८ ८	ननिषेधः	१३०० ८
चतुर्थे निष्कृतिर्नास्ति	१२९८ ९	यत्ते सार्यगृहत्वप्रतिषेधः	१३०० ९
वरातिथिपितृभ्यः पशूपाकरण-		कृतपापप्रायश्चित्ताविमर्शः	१३०१ १
क्रियानिषेधः	१२९८ १	कलौ पञ्चानिषेधाः	१३११ २
दक्षैरमेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रह-		यावद्वर्णविभागस्तावत्सत्यास-	
निषेधः	१२९८ २	मान्होत्रं च कुर्यात्	१३१२ २
सर्वगान्याङ्कनासंसर्गनिषेधः	१२९८ ३	समयशकुनप्रभसासुद्रिकादयः कलौ	
अथोनौ संग्रहे दृष्टे गुरुलियः परि-		फलदा न भविष्यन्ति	१३१२ १५
त्यागो निषिद्धः	१२९८ ४	संक्षेपतः कलिधर्माः	१३१२ १९
परोद्देशात्ममत्यागनिषेधः	१२९८ ५	कलौ विद्वेश्वरादीनामाराधनम्	१३१२ ५
कथितवर्जुननिषेधः	१२९८ ५	कलौ विष्णोरााराधनम्	१३१२ ८
भतिमाभ्यर्चने सधर्मकसंकल्प-		कलौ काशीशासेन कृतार्थता	१३१२ १६
निषेधः	१२९८ ६	कलौ गीतादिसप्तकस्य सौलभ्यम्	१३१२ १८
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनिषेधः	१२९९ १	कलौ केवलं गङ्गा	१३१२ २३
विषाणां शामित्रनिषेधः	१२९९ २	कलौ दानमेव फलदम्	१३१२ २६
सोमविक्रयनिषेधः	१२९९ २	कलौ हरिकीर्तने मह न गुणः	१३१४ २
पद्मकानशने हीनकर्मणोऽज्ञा-		कलौ हरिकीर्तनमहिमा	१३१४ ८
हरणनिषेधः	१२९९ ३	श्रीकृष्णक्रियायोगनिन्दनेन नरक-	
शूद्रेषु दासादिभोज्यान्नानिषेधः	१२९९ ५	नमो नारायणायोतिर्कीर्तनेन कलि-	
गुरुदारेषु शिष्यस्य गुरुवद्वृत्ति-		धाधानिवृत्तिः	१३१४ २७
शीलतानिषेधः	१२९९ ७	प्रह्लादकृतहरिस्तोत्रम्	१३१५ २
द्विजाभ्यागामापद्वृत्तिनिषेधः	१२९९ ८	पङ्कशरमन्त्रजपेन शुद्धिः	१३१५ १९
अश्वस्तनिकृतानिषेधः	१२९९ ८	शिवशङ्करादीनामोच्चारणेन कलि-	
मजारिणपरिग्रहनिषेधः	१२९९ ९	धाधानिवृत्तिः	१३१५ २२
अश्वस्तनिकानिरूपणम्	१२९९ २३	कलौ शङ्करकीर्तनावधीष्टाभिद्धिः	१३१५ २५
दूरतस्तीर्थयात्रानिषेधः	१२९९ ६	शिवभक्तस्य जनार्दनद्वेषेन	
ब्राह्मणानां प्रवासनिषेधः	१३०० १	नरकावाप्तिः	१३१६ १
मुखाग्निधमनक्रियानिषेधः	१३०० १		

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का	विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
कलौ न्यायार्जितधनदानेनाभीष्ट			कलौ गङ्गासहिष्मा	१२१६	२१
सिद्धि	१२१६	५	कलौ गङ्गासम तीर्थं नास्ति	१२१७	१६
काशीसमाश्रयणे महत्फलम्	१२१६	९	कलौ केशवात्मरो देवो नास्ति	१२१७	१६
कलौ गङ्गैव मुक्तिदा	१२१६	१६	कलौ ब्राह्मणेभ्य पर नास्ति	१२१७	१७

श्राद्धप्रकरणम् ।

कलौ गङ्गाकीर्तनादिना मुक्ति	१२१७	२०	शूद्रमरुष्टमग्नौ प्रक्षिप्य प्र		
श्राद्धनिर्णयप्रतिष्ठा	१२१९	१	खाल्य गृह्णीयात्	१२१२	७
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	१२१९	२	काश्यपात्रे गण्डूपादिकृते च		
नित्यश्राद्धे विषयनिषेध	१२२०	८	भासाच्छुद्धि	१२१२	१०
शूत्रश्राद्धादौ भोजननिषेध	१२२१	६	लोहानां दहनीदिना शुद्धि	१२१२	१६
यजुर्वेदिनां पिण्डदान प्रधानम्	१२२२	६	काठानां तक्षणादिना शुद्धि	१२१२	१८
बहुवृत्तानां द्विजार्चन प्रधानम्	१२२२	६	सामान्यशुद्धिविधायक वचनम्	१२१६	१
सामवेदिनामुभयमभिमतम्	१२२२	७	भटतयात्रे तु विशेष	१२१६	२०
श्राद्धप्रशसा	१२२३	७	मृदाण्डशुद्धिर्न केनापि प्रकरणे	१२१६	२२
वितर श्राद्धमकर्तृ रक्तं पिबन्ति	१२२३	९	धान्यादेखाण्डलादिसर्षो प्र-		
श्राद्धभेदा	१२२३	११	खालनेन शुद्धि	१२१६	१७
श्राद्धलक्षणम्	१२२३	१७	मृदाण्डस्य चाण्डालादिसर्षो		
श्राद्धस्य वैविध्यम्	१२२३	२३	त्याग एव	१२१६	१८
तेषां लक्षणानि	१२२४	१	बहुनां महानां राशीकृतानां		
पार्वणादिश्राद्धनिरूपणम्	१२२५	१	मध्ये चाण्डालादिभिः कृष्टा-		
सर्वप्रायश्चित्तविधानम्	१२२७	८	नां प्रक्षालनम्, अस्पृष्टानां तु		
श्राद्धदेशः	१२२८	१	प्रोक्षण विधेयम्	१२१६	१०
स्वगृहे श्राद्धकरणे नीर्वाणेष्वपि अष्ट			यत्र कृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टा-		
शुणित कलम्	१२२८	८	नामल्पत्वं तत्र निर्णय	१२२४	४
सर्विण्डं करणान्पूर्वमेकैर्दिष्ट			कृष्टानां समत्वे प्रोक्षणम्	१२२४	७
कर्तव्यम्	१२२८	११	अल्पधान्ये विशेष	१२२४	११
सप्तधा शुशुद्धि	१२२९	६	बहुधान्ये काश्यपमतम्	१२२४	१४
अमे यदिभू भिनिरूपणम्	१२२९	१५	गृहदोषे समुत्पन्ने दग्धे च पशु		
शुद्धिविभागकथनम्	१२२९	२१	मातुषे भानुपावस्यधा यदि		
गयाश्राद्धम्	१२३०	८	न्य ग कार्य	१२२४	२३
द्वयशुद्धिप्रतिपादनम्	१२३०	१५	मृन्मयेनापवद्धानाम्येभुवि च		
मौनश्राद्धेयवशुद्धिप्रकारानि			निर्धनां यत्रमाश्रितत्वादीनां		
रूपणम्	१२३१	११	प्राप्तत्वम्	१२२४	२५
अश्राद्धप्रियविशां सकृत्सम्मा					
जैत्रशुद्धिः	१२३२	६			

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
यत्र गृहदाहे न प्राणिवधः तत्र-	
स्थव्रव्याणां ग्राह्यत्वम्	१३३५ १
नपुंसिकताघाणां शुद्धिप्रकारः	१३३५ ५
कास्यस्य भस्मना शुद्धिः	१३३५ १८
तामस्याम्लेन शुद्धिः	१३३५ १८
देशकालाद्यपेक्षया शौचं विधेयम्	१३३६ ३
सौवर्णराजतादिसर्वेषाममेधो-	
पहतानां शुद्धिप्रकारकथनम्	१३३६ ५
अमेध्या मला द्वादश	१३३६ ८
पुरुषेण नाभेरूर्ध्वं कराति-	
रिक्तानामभ्यामेध्यस्पर्शो	
स्नानं कर्तव्यम्	१३३६ २१
सूतिकाच्छिष्टादिभाण्डानाम-	
ग्निप्रक्षेपादिना शुद्धिः	१३३७ ६
आविककौशेयकुतपानां शुद्धि-	
प्रकारः	१३३७ २३
अल्पोपघाते देवलवचनम्	१३३८ ५
यन्त्रनिर्मुक्तवृत्तनवाससां प्रोक्षणा-	
च्छुद्धिः	१३३८ २०
उच्छिष्टस्नेहलितमृन्मयस्य पुनः-	
पाकेन शुद्धिः	१३३८ २४
शयनासनगतानां वस्त्राणां तु	
संहतवच्छुद्धिः	१३३९ १
वरिचचर्मचामरवल्कलानां	
चैलवच्छुद्धिः	१३३९ ८
पक्षिजन्धादिविषये विशेषः	१३३९ १०
देवयानाविविहयज्ञादिषु काका-	
दिर्घस्पृष्टाजस्य न त्यागः	१३३९ १९
प्रकृतेषु अवश्यंभावविपर्योत्स-	
वेषु विशेषः	१३३९ २२
अल्पान्ने तु जमदग्निवचनम्	१३४० ३
द्रवाणां पदार्थानामुत्पवनम्	१३४० १६
घृतादीनां शुद्धपात्रात्यावांतरितेन	
शुद्धिः	१३४० २०
मृत्पणतृणकाष्ठानां सोमस्पर्शाशु-	
मारुतेः शुद्धिः	१३४१ ८
श्वकाकादिसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीञ्च	
नश्यति	१३४१ १५
अग्निवायुदाधिघृतादीनां मेध्यत्वम्	१३४१ २१

विषयः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
चाण्डालादिभिन्ना छाया मेध्या	१३४१ २३
रामभादिभिन्ना रेणवो मेध्याः	१३४१ २५
मेध्यानि	१३४१ ३
मार्जारः कर्मकालादन्यत्र शुचिः	१३४१ ७
ज्ञाताज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं कृच्छ्रं संव-	
सरमध्ये प्रायश्चित्तम्	१३४२ १४
कारुहस्तपण्यभैद्ययोगिन्मुखानां	
शुचित्वम्	१३४२ १७
कारुहस्तादीनां शुचित्वाविभागः	१३४३ २
मुखजविन्दूनां शुचित्वम्	१३४३ १३
ताम्बूलचर्वणान्तेआचमननिषेधः	१३४३ २३
दन्तसंलग्नस्य नोच्छिष्टत्वम्	१३४३ २६
आत्मशय्याऽऽसनादीनां शुचित्वम्	१३४४ २
शयनश्रुतभोजनशीवनादीनामन्ते	
आचामेत्	१३४४ १३
गयाशिरःप्रमाणम्	१३४५ ४
गङ्गादितीर्थे पितृणां श्राद्धमख्य-	
फलकम्	१३४५ ९
श्राद्धे पृथिव्याः पञ्चगव्यादिना	
शुचित्वम्	१३४५ १३
बराहकृतश्राद्धम्	१३४५ १९
धर्माख्यधर्मपृष्ठादिस्यले श्राद्ध-	
प्रशंसा	१३४६ १
गयाशीर्षे शमीपत्रमणेन पिण्ड-	
दाने सप्तगोवैकोचरशतकुलाना-	
मुद्धरणम्	१३४६ ४
सप्तगोत्राणि	१३४६ ६
एकोत्तरशतं कुलम्	१३४६ ८
शालग्रामसमीपे श्राद्धस्य फला-	
धिक्यम्	१३४६ १४
चक्राङ्गस्य सान्निध्ये स्नानादीना-	
महत्त्वफलता	१३४७ १
निषिद्धदेशाः	१३४७ ३
परकीयगृहे श्राद्धे कृते गृहस्वामिनः	
फलभागिनः	१३४७ १९
कीकटदेशप्रमाणम्	१३४७ २०
कीकटेषु गया पुण्या	१३४७ २२
परगृहे श्राद्धं निषिद्धम्	१३४८ १
श्रावणस्य शूद्रश्राद्धनिषेधः	१३४८ १८

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अस्त्रमिकदेशा	१३४९	७	सर्वेषामभावे ब्राह्मणा रिक्य		
नेकवाससा आह्व कार्यम्	१३४९	१५	भागिन	१३७३	१३
पारिभाषिकमन्त्रैकवासो वर्ज्यम्	१३४९	२३	ब्राह्मणार्थस्य ब्राह्मणोऽधिकारी	१३७३	१६
म्लच्छदेशालक्षणम्	१३४९	२५	राज्ञा ब्राह्मणद्वय न ब्राह्मणम्	१३७३	१९
म्लच्छदेशो राज्ञी सायाया आह्व			ब्राह्मणेतद्वय राज्ञा ब्राह्मणम्	१३७३	२२
न कार्यम्	१३५०	२	अपुत्रस्य क्रियदि	१३७४	१
आह्वकाला	१३५०	४	पुत्राभावे कन्या, नदभावे सपत्नी		
नवावथाह्वम्	१३५०	७	पुत्रश्च अधिकारी	१३७७	९
नवावथाह्वे विशेष	१३५०	११	कन्यया पुत्रवत् मातापितारिको-		
शङ्खरुद्रादियोगा	१३५१	७	दिष्ट कार्यम्	१३७९	१
अमावास्यादीना आह्वकालत्वम्	१३५१	२७	मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरो		
भतिकृष्णपञ्चमाह्वम्	१३५२	१	धर्मोदिक आह्व कृत्वा वनस्थो न		
सर्वकृष्णपञ्चाशन्तो	१३५६	२	व्रतात् भ्रजयते	१३७९	६
व्यतीपाते आह्वम्	१३५६	९	अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा रिक्य-		
यदा भोजियोऽभ्येति तदा आह्व			भागिन	१३७९	११
कार्यम्	१३५७	७	पुत्राभावे पत्नी पत्युभावे महोदर		
वडाहपुत्रजननादौ जं वरापितृके			आह्वेपत्यदीना पुत्रपुत्राभावे		
णापि आह्व कार्यम्	१३५८	३	उत्तरोत्तरोऽधिकारी	१३८१	६
तिथिविशेषे आह्वम्	१३५८	६	एकजातनामेक पुत्रवाञ्छितसर्वे		
अमावास्यादिषु आह्वकरणे			पुत्रिय	१३८१	१०
नरकमाप्ति	१३५९	१	आह्वधिकारिण	१३८१	६
नववथाह्वम्	१३५९	११	भागिनीतत्सुतयोर्निर्णय	१३८२	११
योगथाह्वम्	१३५९	१५	सर्वाभावेऽवनीपाति आह्वधिकारी	१३८६	११
दुःस्वप्नदर्शनादौ आह्व कार्यम्	१३६०	५	ब्राह्मणस्यायकियनिषेध	१३८७	६
आह्वकरणे अधिकारिर्निरूपणम्	१३६०	७	अधिकारविशेषेण क्रियाव्यव-		
द्विदशपुत्रभेद	१३६०	१४	हवीकता	१३९०	१
औरसपुत्रनिरूपणम्	१३६१	१	धनदारक प्रेतकार्याण्यकृत्वा मा-		
तेषां द्विदशपुत्राणां लक्षणानि	१३६१	१३	यश्चिच्च चेत	१३९२	३
पुत्रपौत्रपर्याये स्वर्गदियानि	१३६५	६	पुत्रस्य माता पिता ज्येष्ठभ्राता च		
पुत्रेषु विद्यमानेषु नन्द आह्व			आह्व न कुर्यात्	१३९२	११
धिकारी	१३६७	७	गयायां कनिष्ठभ्रातु पुत्रस्य च		
अनुपनीतश्च पुत्रोऽधिकारी	१३६८	२	आह्व कार्यम्	१३९२	१०
अनुपनीतो वेदोपेत न कार्येत	१३६९	५	अन्याभावे विवादिनापि कार्यम्	१३९२	१८
द्विदशविधपुत्राभावे पत्यवादय रि-			ब्रह्मचारिणां तु विशेषः	१३९३	२१
क्थभागिन	१३७१	१३	ब्रह्मचारिण सुतके न कर्मत्याग	१३९३	६
अविभक्ते समूहे वा तादृशे मृते			ब्रह्मचारिण पतिनैष्टदक न कार्यम्	१३९३	११
धर्मेव रिक्यभक्त	१३७१	२०	अमङ्कृतानां भूमौ पिण्ड देयम्	१३९६	२०
भर्तापिण्ड पतिदेयत्	१३७१	१	संस्कृतनां दृशेषु पिण्ड देयम्	१३९६	२०
			अविभक्तधननां विशेषः	१३९७	२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
विभक्तधनानां च विशेषः	१३९४	९
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्राणां आह्लादि	१३९५	८
जारजानां विषये विशेषः	१४००	१
धर्मार्थ आह्लाकरणे फलम्	१४००	६
धर्मार्थं गयायां आह्लाकरणे फलम्	१४००	९
अथ स्त्रीशूद्राणां आह्ला मन्त्रवर्ज्यं		
तृष्णीं भवति	१४०१	७
पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः	१४०२	६
वृषलसन्निधौ पुराणपाठनिषेधः	१४०२	१०
शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा पुराणश्रवणे-		
ऽधिकारः	१४०२	१२
शूद्रस्य पुराणाध्ययननिषेधः	१४०२	१६
ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव शूद्रं पुराणं		
भावयेत्	१४०३	१३
शूद्रस्य सदाऽऽमश्राद्धमेव	१४०४	१०
शूद्राणां गोत्राभावे काश्यपगोत्रम्	१४०५	१५
शूद्रस्य गृहपाकेन पिण्डनिषेधः	१४०५	२०
भारते यवनादीनां आह्लादि-		
करणेऽधिकारः सजाती-		
यमोजनपरः	१४०६	१०
राजकार्यनियुक्तादीनां आह्लानिर्णयः	१४०६	८
आह्ला पितरः	१४०७	१४
पितृणां जन्मान्तरेऽपि आह्लादत्तार्जं		
तत्तद्रूपरूपेण उपतिष्ठेत्	१४०७	१९
वसुरुद्रादित्यानां स्वरूपम्	१४०८	७
ब्राह्मणादिधर्माणां पितरः	१४०८	१८
केवलपितृपार्वणनिषेधोऽत्रापवादश्च	१४०९	५
दर्शदौ सपत्नीकानां निर्णयः	१४०९	१३
विश्वेदेवनिर्णयः	१४१०	४
पुत्रे अजाते मृते वा ऋतुकालात्		
पठे दिने दम्पती आभ्युदयिकं		
वृद्धिआह्लां कुर्याताम्	१४११	१९
इष्टिआह्लां क्रतुदत्तौ	१४१२	५
नान्दीआह्लां सत्यवस्	१४१२	६
नैमित्तिकआह्लादौ कामकालौ	१४१२	७
काम्यआह्लां धुरिलोचनौ	१४१२	८
पार्वणआह्लां पुरुषवाक्ष्वौ	१४१२	९
आह्लां त्रिविधम्	१४१२	११
आह्लां उत्तमा विप्राः	१४१२	१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पङ्क्तिपावननिरूपणम्	१४१३	८
यतीनामनादरे दोषः	१४१७	२
यतीनां आह्लाभोजने फलाधिक्यम्	१४१७	५
समनुभ्रातातिथिविचिकित्सानिषेधः	१४१७	११
आतिथ्यरहिते आह्लां काकयो-		
निप्राप्तिः	१४१७	१७
पङ्क्तिपावनपावनाः	१४१८	३
योगिनोऽतिश्रमो नास्ति	१४१८	१९
आह्लां ब्राह्मणाः	१४१८	६
आह्लांऽरिमित्रौ वर्ज्यौ	१४१९	५
पितृपुत्रौ भ्रातरौ च वर्ज्यौ	१४१९	८
मध्यमा विप्राः	१४१९	११
अथ ग्रन्थकर्तुः श्लोकः	१४२०	७
ब्राह्मणातिक्रमे दोषः	१४२०	१५
गुण्यतिक्रमे दशपणा दण्डः	१४२१	५
ऋत्विग्लक्षणम्	१४२१	११
आह्लां अवश्यं भोजनीयनिरूपणम्	१४२१	१७
विप्रस्यापि दोषः	१४२२	३
आह्लां वर्ज्या विप्राः	१४२३	४
तत्र काण्डपृष्ठविप्रलक्षणम्	१४२८	१
देवलकवाधुषिकादीनां लक्षणम्	१४३०	१५
वृषलीपतिलक्षणम्	१४३१	१७
जारउपपत्तिदिधिधूमाहिषकादीनां		
लक्षणम्	१४३१	२३
देवे विज्रे च वर्ज्या विप्राः	१४३२	१६
अपाङ्क्त्या ब्राह्मणाः	१४३४	१
त्रिशंकुवर्वादिविप्रा वर्ज्याः	१४३५	३
काणकुब्जादयो वर्ज्याः	१४३५	१०
द्विर्गनादयो वर्ज्याः	१४३५	१९
द्विर्ग्नलक्षणम्	१४३५	२१
द्विर्ग्नलक्षणं टीकायाम्	१४३६	१७
अविद्वकर्णादयो वर्ज्याः	१४३६	२
लम्बकर्णलक्षणम्	१४३६	८
षण्डः सप्तविधः	१४३६	१५
पराशरमाधवीये चतुर्दशविधः षण्डः	१४३६	१६
तेषां नामानि	१४३७	१६
प्रतिमाविक्रयकर्तुं पातित्यम्	१४३७	११
मातुलकन्यापरिणेत्रादयो वर्ज्याः	१४३८	२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
तत्तमुदङ्कितविप्रनिषेध	१४१८	७	निमन्त्रितवाङ्मनकनूकमार्गममन		
शङ्कचक्रादिधरणनिषेध	१४२८	२२	हिमनमारोहदहनकल्हकरणादि		
शूद्राणां तत्तमुद विधय	१४३८	३१	यु जातेषु श्राद्धकर्तृपितृणां वा		
ब्राह्मणेन तत्तमुदधारणे प्रायश्चित्तं			सुभोजनरुधिराशनस्वेदभोजन		
कार्यम्	१४३९	४	मलभोजनादि	१४५३	६
कुष्ठिकाणादिरपवाद	१४४०	४	श्राद्धकर्तृभोक्तृषु स्त्रीगमना		
गयास्थविनपाशस्त्यम्	१४४१	४	दिनिषेध	१४५३	१५
तीर्थेषु ब्राह्मणविचार	१४४१	१५	पृष्ठाग्रदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे		
देवे विधे च कर्मणि ब्राह्मणविचार	१४४१	१८	चान्द्रायण प्रायश्चित्तम्	१४५३	१८
गायत्रीमात्रसरोऽपि सुयन्त्रितो			निर्धनस्य लोमादिनाभतिक्रमे		
विम श्रेष्ठ	१४४१	३१	दोषाभाव	१४५३	१९
अयन्त्रितश्रुतेर्देहा विशेषे न श्रेष्ठ	१४४१	२४	श्राद्धभोक्तृकर्तृभिः पुनर्भोजना		
श्राद्धे विप्रनिमन्त्रणम्	१४४२	१	दयो वज्र्या	१४५४	११
ब्राह्मणदीनो निमन्त्रणप्रकार	१४४२	८	श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१४५४	२४
सर्वेणैव विना निमन्त्र्या	१४४३	२	अमाया निषेधा	१४५५	३
निमन्त्रणे शूद्रनिषेध	१४४३	७	श्राद्धभोजने होमादिनिषेध	१४५५	८
रात्रिकार्येनेयुक्तो बन्धनिमहव			कर्तृभोक्तृदत्त जावननिर्णय	१४५५	१४
तो विप्रेण श्राद्ध कारयेत्	१४४३	४	श्राद्धकर्त्ता सप्तर्क वज्र्यम्	१४५५	१७
श्राद्धे ब्राह्मणसत्त्या	१४४३	१४	श्राद्धदिने दत्तधादने प्रायश्चित्तम्	१४५५	२०
अशक्तौ एकविप्रभोजने निर्णय	१४४५	९	श्राद्धभोक्तृषु त्र्यर्क वज्र्यम्	१४५६	१
देवदेवे विशेष	१४४६	४	वनस्पतिगते सोमे वृषभवाहना		
विप्रामात्रेऽप्यौ जले वा दद्यात्	१४४७	१२	दि निषेधाः	१४५६	४
एकविप्रे स प्रेर्विशेषः	१४४८	३	वनस्पतिगतस्वरूपम्	१४५६	११
सर्वथा विप्रालम्बे षष्ठश्राद्धम्	१४४८	६	श्राद्धे सौरविचार	१४५६	१५
तत्र दक्षिणादाने विचार	१४४८	९	अशक्तौ पुत्रादिभतिनिधय	१४५६	२१
दर्भवटी दर्भग्रहणे विशेषः	१४४८	१७	श्राद्धे यजमानपत्नीनियमा	१४५७	५
मातृश्राद्धे विशालाभे सुव सिध्य	१४४८	१९	पिण्डदानात्प्राक् गृहे भोजननिषेध	१४५७	९
लिङ्गशालाप्रामाद्विधौ श्राद्ध कार्यम्	१४४८	२५	गन्धादिधारणनिषेध	१४५७	१०
श्राद्धकर्तृभे कर्तृ नियमा	१४५०	२	श्राद्धपदार्था	१४५७	११
निमन्त्रितवाङ्मनतिक्रमे	१४५०	४	दर्भग्रहणम्	१४५७	१६
प्रमदाक्यगे निर्णय	१४५०	८	दर्भकृशयोर्भेद	१४५७	२४
प्रमदाभावे निर्णय	१४५१	१	पवित्रलक्षणम्	१४५८	२
शूद्राभोजननिषेध	१४५१	१५	पवित्रे दर्भसख्या	१४५८	५
गृहगत शूद्राभ सन्निवेशे प्राज्ञम्	१४५१	२१	पवित्राभावे	१४५८	१४
ब्राह्मणेन गृहीतामन्त्रान्यगणे	१४५२	२	दर्भग्रहणे मन्त्र	१४५९	६
अपचक्ष्यार्कं मुक्त्वा चान्द्रायण			दर्भग्रहणे विधि	१४५९	९
कर्तव्यम्	१४५२	११	दशदर्भा	१४५९	११
अपचक्ष्यजनम्	१४५२	१४	काश्यादि विशेष	१४६०	१
आमन्त्रिते चिरकारिणो वि			निषिद्धदर्भा	१४६०	५
प्रस्य दीप	१४५३	१	सुवर्णविषयम्	१४६१	७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
आदौ हविर्निर्णयः	१४६१ ९
शाकादिवस्तुनि	१४६२ १३
आदौ मांसमधुपहणम्	१४६८ १०
आदौ दत्तस्य मांसस्याभक्षणं दोषः	१४६९ १०
आदौ मांसमधुनोः प्राशस्यकथनम्	१४६९ १३
मधुशरीरघृताभावे क्रमेण गुडदधि-	
घृतवतीजपादयः	१४६९ २२
कलौ मांसनिषेधः	१४७० ९
अत्र देशाचाराद् व्यवस्थोक्ता	१४७३ २
क्षीरादौ विशेषमाह	१४७५ १
स्नेहाक्तं पर्युषितमन्नं भोज्यम्	१४७७ ९
कालशाकादिपहणम्	१४७७ १०
आदौ वर्ज्यवस्तुनि	१४७८ ९
द्वारतलवणभक्षणं प्रायश्चित्तम्	१४७९ १६
आदौ तुलसीभक्षणनिषेधः	१४७९ ४
आदौ तुलस्या पितृपूजने फला-	
धिक्यम्	१४७९ २२
आदौ पिण्डालकादिदानेऽधः पातः	१४८० ३
विडालोच्छिष्टं आदौ वर्ज्यम्	१४८० ८
आदौ कूष्माण्डमहिषीक्षीरादिनिषेधः	१४८० ९
आदौ तिलमुद्रमाषमिश्रकृष्णधा-	
न्यादीनि त्याज्यानि	१४८१ १९
आदौ मसूरशणनिष्पादादयो	
वर्ज्याः	१४८२ २
मारिषादीनामसुराश्रवम्	१४८५ १०
वृत्तार्कं श्वेतं त्याज्यम्	१४८६ १०
आदौ तु कृष्णश्वेतादिसर्वं त्याज्यम्	१४८७ १
कास्यताम्रादिपात्रे नारिकेलोदकम-	
धुघृतादिस्थापिते तेषां मयतु-	
त्यत्वम्	१४८८ १०
क्षीरे ज्वणम् उच्छिष्टे घृतं रजकतीर्थे	
स्नानं ताम्रे गव्ये सुरातुल्यम्	१४८८ ७
आदौ जलनिर्णयः	१४९० १
कुतपा अटविधा उक्ताः	१४९१ ११
दोहिवलक्षणम्	१४९२ ३
आदौ सप्त पवित्राणि	१४९२ ९
तिलनिर्णयः	१४९२ १४
आदौ वर्ज्यानि	१४९२ १९
आदौ दिनकृत्यम्	१४९३ २०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
आदौ दिने कस्त्रिकादिदाननिषेधः	१४९३ २२
पिण्डदानाद्याविकाञ्चित्र देयम्	१४९४ २
आदौ स्वले तिलान् विकीर्य अजा-	
नां बन्धनम्	१४९४ ५
आदौ कर्ता स्वयं स्नानपूर्वकं पाका-	
रम्भं कुर्यात्	१४९४ ७
अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः	
पाकः कार्यः	१४९४ १०
आदौ पाकाधिकारिणः	१४९४ १४
आदौ पाके वर्ज्यं क्षिय-	१४९४ २०
सुस्नाता गृहिणी पाकं कृत्वा	
स्नानमाचरेत्	१४९४ १७
आदौ पाकमाण्डानि	१४९५ २
आदौ त्याज्यमाण्डानि	१४९५ ९
महानसे नियुक्तानां कार्यदर्श-	
ननिषेधः	१४९५ १८
आदौ ताम्रमाण्डे पाकस्य प्रा-	
शस्त्यम्	१४९५ २१
तैजसाभावे पिठारमृण्मयपात्रे पाकः	१४९५ २३
पाकाग्निनिर्णयः	१४९६ ७
आदौ पिण्डात्पाककृत्यानिर्णयः	१४९८ ४
आदौ भुग्ग्राह्यगोभ्यः तैलमुद्रतना-	
दिकं देयम्	१५०० २
आदौ कर्तुः शुरुवस्त्रादिधारणम्	१५०० १९
आदौ कर्तुं ताम्बूलादयो वर्ज्याः	१५०१ २
वस्त्रविषये विशेषमाह	१५०१ ४
कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात्	१५०१ १०
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यज्ञादेर्नैकृत्यम्	१५०१ १४
अन्येषां मते आदौ काले ऊर्ध्वपु-	
ण्ड्रादयो वर्ज्याः	१५०१ १९
वामहस्ते दर्भधारणनिषेधः	१५०२ २
गृहे रक्षावलीनिषेधः	१५०२ २
पुण्ड्रनिर्णयः	१५०२ ४
अज्ञाचाराद् व्यवस्था	१५०२ १३
दर्भहस्तस्य तिलक्करणनिषेधः	१५०२ २३
आदौ रम्भकालः	१५०३ १
कुतपकालनिर्णयः	१५०३ १०
आदौ परिभाषा	१५०४ १
तत्र जातुपातनम्	१५०४ २

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्ये दर्भनियमा	१५०४	५	पाथार्थमण्डलविचारः	१५२०	८
गोत्रनामोच्चारणनिर्णय	१५०४	८	तत्र गोमयेनोपलेये विचारः	१५२०	२४
गोत्रनामोच्चारणक्रम	१५०५	९	तत्र गोमयग्रहणे विचारः	१५२८	११
गोत्रविषये सकारणहितोच्चारणं			आसने द्विजानुपपन्नस्य पादप्रक्षालनं		
कर्तव्यम्	१५०५	१२	कार्यम्	१५२८	७
नामोच्चारणे विभक्तिविचारः	१५०५	२१	पापविधि	१५२८	१४
गोत्रस्यापरिज्ञाने निर्णय	१५०६	१०	तत्र मन्त्र	१५२८	१८
नामोच्चारणे विशेष	१५०६	२३	कुशमन्त्रिहस्तेन पाय न देयम्	१५२८	२०
विश्रादिनामाश्रिते पृथिवीवशादयो			मार्गास्त्रापितत्राणि पादप्रक्षालन		
वाच्या	१५०६	१८	कार्यम्	१५२८	२३
स्त्रीणां नामोच्चारणे विशेष	१५०७	१	आद्ये वामभागस्थया स्त्रिया पाद-		
सकल्पादौ विभक्तिविचारः	१५०७	६	प्रक्षालनार्थं जल न देयम्	१५२८	२४
तत्र मातृविशेष	१५०८	३	विश्रादिकर्मसु अपि पादप्रक्षालन-		
अथ शास्त्राभिदाह व्यवस्था	१५०७	१४	निषेध	१५२९	३
सन्धापस्यस्यवस्था	१५०९	७	द्विराचमनम्	१५२९	८
वैश्वदेवार्थं पाकानिर्णयः	१५१०	४	पादप्रक्षालनपादोदकैराचमननिषेध	१५२९	१३
सर्वे दक्षिणतोऽपस्येनाहतेत्यम्	१५१०	८	अक्षयोपवेशनविधि	१५२९	१४
वैश्वदेवमन्त्रादिकं जप्त्वा आह्वा-			सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणाभा		
हम्. कार्य	१५११	१८	गस्या	१५२९	१८
वैश्वदेवार्थं सन्धेन कार्यम्	१५११	४	रूपविशेषे प्र सकृत्तियमपि भजयेत्	१५३०	१०
परिवेषणक्रम	१५११	११	यस्यातिथिर्नाभाति न तच्छ्राद्धम्	१५३०	१३
अपस्यध्वेन परिवेषणनिषेध	१५११	१५	विप्रनियमाः	१५३०	१४
आह्नपूरदिने ब्रह्मनिमन्त्रणक			नवासनानि	१५३०	१७
र्तव्यता	१५११	२०	नीवीनम	१५३१	१९
दक्षिणाश्रयेन आह्न कार्यम्	१५१५	२१	तिलान् विकिरेत्	१५३१	९
पादप्रक्षालनं विश्रादिसाधने			उपवेशनोत्तरं विप्रधर्मा	१५३२	२३
कृतेऽप्यग्रासेत्यम्	१५११	८	तद्विध्योरिति मन्त्रेणाश्रदिप्रोक्षणम्	१५३३	१
अनुपनीतस्त्रीश्राद्धे सन्धापस्य			श्राद्धपूर्वैः गयादीनां ध्यानम्	१५३३	४
निर्णयः	१५१७	१	देवताभ्य इति मन्त्रजपः	१५३३	६
सूक्तस्तोत्रजगादौ सन्धापस्यम्	१५१८	२	प्रोक्षणे मन्त्रविशेषः	१५३३	११
आचमनविचारः	१५१९	८	देवार्चनम्	१५३३	१५
विश्रादिसर्जनान्नाह्न दानादिनिषेध	१५२०	५	विश्रादये देवपितृदेवदेव यज्ञतिलस		
आद्ये नैवेद्यनिर्णय	१५२०	९	हितद्वन्द्वानम्	१५३३	२३
देवायर्चाक्रमः	१५२०	२४	विश्रादग्रहे मन्त्रपाठ	१५३४	१
आद्ये दर्भत्यगविचारः	१५२१	२	अर्घ्यपात्रनिर्णय	१५३५	४
आद्ये मन्त्रदौ ऋह	१५२१	७	विपैक्यदित्वादौ अर्घ्यपात्रनिर्णय	१५३५	१३
सङ्क्रान्तात् पूर्व प्रयश्चिन्तादिकर्तव्यता	१५२६	४	अर्घ्ये वक्ष्यमाणानि	१५३६	८
सङ्क्रान्तविचारः	१५२६	७	पात्रप्रमाणम्	१५३६	११
निमन्त्रणप्रकारः	१५२६	१२	पात्रविच्छेदनमन्त्र	१५३७	१

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पात्रे तूष्णीं पावित्रस्थापनम्	१५३७	६
पात्रे जलप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	९
यवप्रक्षेपमन्त्रः	१५३७	१४
तूष्णीं पुष्पचन्दनप्रक्षेपः	१५३७	११
विश्वेषां देवानामावाहनविधिः मन्त्रश्च	१५३८	१
एतेषामुत्पत्तेः नाम्नश्चाज्ञानेऽन्यो मन्त्रः	१५३८	१०
पित्र्ये मूर्धादिपादान्तं पूजनम्	१५३८	१७
दैविके पादप्रभृतिमूर्धान्तं पूजनम्	१५३८	२०
अर्घ्यपात्रासादनादिविधिः	१५३९	५
अर्घ्यदानम्	१५३९	८
प्रातिविप्रं यादिव्येत्यस्यावृत्तिः	१५३९	१९
गन्धपुष्पाद्यर्चनम्	१५४०	२
तत्र गन्धाः	१५४०	६
पवित्रराहितेन हस्तेन गन्धद्वारेति गन्धदानम्	१५४०	८
आसनादिदाने प्रातिवचनम्	१५४०	१०
त्रिषाणामूर्ध्वपुण्ड्रादिकरणे विचारः	१५४१	३
आह्वे प्रतिकादिनिषेधः	१५४१	१८
सपावित्रकरणे द्विजसमालम्भननिषेधः	१५४१	२१
आह्वे योग्यपुष्पाणि	१५४२	३
यवदूर्वाङ्गुराणि पितृपूजनम्	१५४२	१०
आह्वे वर्ज्यपुष्पाणि	१५४२	१८
तुलस्या पितृणां तत्त्वप्रतिः	१५४३	२
जातीकुसुमाबलेष्वपत्रादेनां पितृपूजननिषेधः	१५४३	६
कुन्दादिभिः देवताविशेषस्य पूजननिषेधः	१५४३	१६
अगस्त्यादीनां पितृवल्लभत्वम्	१५४३	१९
केचित् पिण्डेऽपि तुलसीं प्राप्तिं	१५४४	४
अथ धूपः	१५४४	८
अथ दीपः	१५४५	१
वर्ज्यदीपः	१५४५	३
अथ वस्त्रम्	१५४५	४
यज्ञोपवीतदानम्	१५४५	८
आह्वे देयवस्तुनिर्णयः	१५४५	११
कञ्चुकादि देयम्	१५४५	१८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
क्षीणां श्राद्धे सिन्दूरादि देयम्	१५४६	२
कृष्णावर्णादिनिषेधः	१५४६	५
यज्ञोपवीतदानावश्यकता	१५४६	९
कमण्डलवादिपात्रदानम्	१५४६	१३
उपानच्छत्रादिदानम्	१५४७	२
अलङ्कारादिदानम्	१५४७	१०
आदर्शव्यजनादिदानम्	१५४७	१६
स्वर्णादिभोजनपात्रदानम्	१५४७	२५
आह्वे वर्त्याकृतभोजने फलम्	१५४८	३
देवाज्ञया पित्रर्चा	१५४८	९
पित्रर्चायां विशेषः	१५४८	११
तत्रार्घ्यकल्पना	१५४८	१४
पात्रलक्षणम्	१५४९	७
एकप्राश्नपक्षे अर्घ्यपात्रासादने निर्णयः	१५४९	११
पित्रादीनामावाहनप्रकारः	१५५०	१४
अर्घ्यानुमन्त्रणादिविशेषः	१५५१	१५
अर्घ्यनिवेदनादि	१५५३	९
अर्घ्ये सव्यापसव्यम्	१५५३	१
संस्त्रवशेषविचारः	१५५३	१४
पितृपात्रस्थापननिर्णयः	१५५४	६
गन्धपुष्पादिदानम्	१५५५	१४
मण्डलानि कर्तव्यानि	१५५६	६
तत्र ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्था	१५५६	९
मण्डलामात्रे राक्षसास्तद्वरसम-पहरन्ति	१५५६	१५
आह्वे भोजनपात्राणि	१५५६	१९
आयस्यपित्तलपात्रनिषेधः	१५५७	१
कांस्यादिभोजनपात्रमानम्	१५५७	५
आह्वे कांस्यपात्रनिषेधः	१५५७	९
आह्वे पालाशादिपात्राणि	१५५७	१२
अभावे कदलीपात्रनिषेधः	१५५७	१४
आह्वे कदलीपात्रनिषेधः	१५५७	१६
यस्ममर्यादाकरणे दोषः	१५५८	२३
अग्नौकरणनिर्णयः	१५५८	२६
पाणिहोमनिर्णयः	१५५९	३
बहुवृत्तातिरिक्तानां निर्णयः	१५५९	१३
तीर्थश्राद्धे पाणिहोमनिर्णयः	१५५९	१६
अनाग्निरूपस्य पाणिहोमनिर्णयः	१५५९	२३

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का	विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
विधुरस्य पाणिहोमनिर्णय	१५७१	९	सकल्पदिकर्मक्रम	१५८४	११
देवविप्रनेकत्वे पाणिहोमनिर्णय	१५७१	१०	सकलितज्ञेन पितृवृत्ति	१५८५	११
मृतभार्यस्य पाणिहोमनिर्णय	१५७२	१	आर्द्धायात्रस्य मूमादेव प्रदानम्	१५८५	१४
सभार्यस्य नष्टान्नेर्निर्णय	१५७२	४	आपोशानानन्तरं गायत्रीधुवाता		
अनुपनीतत्रयचर्यादे	१५७२	१	दिमन्वजप	१५८५	१९
दैवे विद्ये च होमे सव्यापस			यथ मुज उपश्रामेति भोजनवेला		
ध्याननिर्णय	१५७३	१	या वाच्यम्	१५८६	९
सन्नेर्विदेशादौ पाणिहोम	१५७४	१	असकलितज्ञात्रभोजने निषेध	१५८६	१०
अन्यदूरभार्ययो पाणिहोम	१५७४	५	उभाभ्यां हस्ताभ्यां पितृगन्नेत्र		
पाणिहोमाविधि	१५७४	१४	परिवेषणम्	१५८६	१७
तत्र वर्ज्यकर्माणि	१५७५	२	अपोशने विशेष	१५८७	१
पाणिहोमे प्रवृत्तादि	१५७५	७	पुनरापूर्यापोशाननिषेध	१५८७	५
पाणिहुवात्रस्य विनियोग	१५७६	१	चित्राहुतिनिषेध	१५८७	७
हुतशेष पितृगन्नेषु देयम्	१५७७	९	पायसाज्यादिना चित्राहुतिनिषेध	१५८७	१०
आयस्तस्मान्नाभग्नौ कर्णम्	१५७८	६	भोजने लवणादि न पूच्छेत्	१५८७	१३
हन्द्वागदीनां पाणिहोम	१५७८	१३	पेद्गौरुधसूकादिमन्त्राद्वा प्राणना-		
परिवेषणम्	१५८१	६	च्छ्रावयेत्	१५८७	१८
तच्चोपवीत्यैव देवपूर्वम्	१५८१	६	सर्वाभावे गायत्रीजप	१५८८	६
स्वयं भार्यया वा परिवेषण			वीणादीनां वादनम्	१५८८	५
कार्यम्	१५८१	१६	आह्वात्रगुणकर्तृत्वनिषेध	१५८८	९
अप विवेकैकहस्तेन परिवेषणं न			मौढगादादिना भोजननिषेध	१५८९	१
कार्यम्	१५८१	१८	अपेक्षिताय चने दोष	१५८९	१०
आयसादिपक्षेय परिवेषणे शेष	१५८१	१९	भोजनकाले विप्रनियमा	१५८९	१५
परिवेषणे पत्रवृषाणां	१५८१	६	मैदप दलक्षणम्	१५८९	१५
द्व्यां घृतादि देयम्	१५८१	९	एकपङ्क्तौ परस्परस्पर्शो प्राय		
पङ्क्त्या विधमदने दोष	१५८१	१३	श्चित्तम्	१५९०	३
भोज्यगान्ने तिलनिषेध	१५८२	१४	नि शेषण भोजननिषेधः	१५९०	६
हस्ततल्लेहलवणादिभोजने			अनुपपातादि वर्ज्यम्	१५९०	९
दोष	१५८२	१७	अभिप्रवर्णयमन्त्रा	१५९०	१३
घृतपक्षे विशेष	१५८२	१	विप्राणां मुदस्त्रावे प्रायश्चित्तम्	१५९१	५
लवणव्यञ्जनादिक हस्तदण			विप्रवमने प्रायश्चित्तम्	१५९१	९
मन्वनीयत्	१५८३	६	आह विष्णे प्रायश्चित्तं दि	१५९२	४
अगव तैलपक्वं च हस्तदणं			आह विष्णे पुन आहम्	१५९२	१०
मन्त्रम्	१५८३	७	पिण्डदोजोत्तरं वान्तौ	१५९२	१४
पाषाणमनर्जनिर्णय	१५८३	८	पिण्डदणत्यावाता	१५९३	१
अह्नुगुष्ट नेवेशने विशेषः	१५८३	१८	आहपङ्क्तौ मुञ्चनस्य वमने वा		
आहपेक्षिताकरणे दोष	१५८३	१४	यश्चित्तम्	१५९३	३
आह अह्नुगतजम्पहस्तनादिनिषेध	१५८३	१७	एकविप्रभोजने हर्दिने प्रायश्चित्तम्	१५९३	६
अह्नदणविधि	१५८४	४	दर्शदौ वमने आमआहम्	१५९४	४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भ्रातृविक्षेपे पुनरावृत्तिनिर्णयः	१५९४	८
मृषिण्डिकरणात्प्राक्शोडशभ्रातृ		
पिण्डप्रधानत्वम्	१५९५	५
वृद्धिभ्रातृ विकल्पः	१५९५	१२
संकल्पसंज्ञके भुक्तिक्रियायाः प्रा-		
धान्यम्	१५९६	२
घटाकार्दिपत्रेषु भोजने प्राय-		
श्चित्तम्	१५९६	११
वामहस्तविभुक्ते प्रायश्चित्तम्	१५९६	१९
भोजने कृते रिक्तपात्रकरणे दोषः	१५९६	२२
पिबतो मुखनिःसृततोयपतने दोषः	१५९६	२५
दुग्धपानानन्तरं तक्तपाननिषेधः	१५९७	२
भोजने भोक्तृनिग्रहः	१५९७	५
घृतिप्रवनादि	१५९८	७
भ्रातृविशेषे प्रवनेभेदः	१५९८	१२
विकिरदानम्	१५९८	१६
तत्र मन्त्रः	१५९९	१०
आचमनदाननिर्णयः	१६००	६
हस्तप्रक्षालननिर्णयः	१६०१	७
गण्डूषप्रकारः	१६०१	११
गण्डूषादिकरणे कांस्यपात्रं वर्ज्यम्	१६०२	२
पिण्डदाननिर्णयः	१६०२	५
दन्तलग्नानि निर्हित्य आचमनं कार्यम्	१६०२	८
शास्त्राभेदेन व्यवस्था	१६०३	२
पिण्डदानं कुत्र कर्तव्यम्	१६०३	८
पिण्डदाने कुशादयः	१६०४	४
स्मयेन कुशैर्वा ललेखनम्	१६०५	६
बहुवृत्तानां करणैव ललेखनम्	१६०५	७
लेखाकरणे मन्त्रः	१६०५	१४
अष्टाङ्गपिण्डः	१६०६	४
पिण्डादौ माषनिषेधः	१६०६	९
पिण्डार्थमन्त्रग्रहणाविचारः	१६०६	१५
पिण्डप्रमाणम्	१६०७	१०
विकिरप्रमाणम्	१६०७	१५
तत्रैकोदितभ्रातृ पिण्डप्रमाणम्	१६०८	२
प्रत्यब्दे तीर्थे दर्शे च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	३
महालये गद्यायां च पिण्डप्रमाणम्	१६०८	५
प्रेतपिण्डप्रमाणम्	१६०८	९
प्रत्या पिण्डाः करणीयाः	१६०८	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महालयादौ पिण्डशब्दप्रयोगः		
कर्तृ कर्तव्यः	१६०८	११
पित्रादिनामाज्ञाने पिण्डदाने ऊहः	१६०९	६
मन्त्रोच्चारणे प्राणनिरोधः	१६०९	१०
पित्रादिपिण्डेभ्यः पश्चिमे मात्रादि-		
पिण्डाः देयाः	१६०९	१३
अन्वष्टकादौ स्त्रीणां पृथक् भ्रातृम्	१६११	६
दर्भमूले हस्तलेपादिनिर्णयः	१६११	१०
तत्र मन्त्रः	१६११	१२
काचिद्वर्भमूले हस्तलेपानिषेधः	१६१२	२
पिण्डेषु पितृनार्थं पानीयं निषिञ्चेत्	१६१३	५
पिण्डेषु अवनजनं देयम्	१६१३	७
नीवीर्विसर्जनम्	१६१३	११
अञ्जनाभ्यञ्जनं	१६१३	१३
वासादानादि	१६१३	१३
अञ्जनाभ्यञ्जनलक्षणे	१६१३	२०
पिण्डपूजनम्	१६१४	२
पिण्डानां सर्वाङ्गनैवेद्यं देयम्	१६१४	७
अत्र सञ्चापसञ्चययोर्विकल्पः	१६१४	९
पिण्डावघ्राणम्	१६१४	१०
पिण्डोपस्थानम्	१६१४	११
अचान्तेषु उदकादिदानम्	१६१४	१२
द्विजेभ्य आशीर्ग्रहणम्	१६१४	१७
स्वस्तिवाचनात्प्राक् पात्रचालनं		
कर्तव्यम्	१६१५	१
पात्रचालनं केन कार्यम्	१६१५	६
स्वस्तिवाचनम्	१६१५	९
अस्य्योदकदानम्	१६१५	११
दक्षिणादानम्	१६१५	१४
देवेभ्यो हिरण्यम्	१६१५	१५
पितृभ्यो रजतम्	१६१५	१५
दक्षिणया सफलत्वम्	१६१५	१७
पितृदेशेन दक्षिणादाने अपसञ्चयम्	१६१५	१९
विप्रोद्देशेन सञ्चयम्	१६१५	१९
स्वधावाचनम्	१६१६	४
दक्षिणादाने क्रममाह	१६१६	१०
दक्षिणा विप्रमाहपि देया	१६१६	१२
एकपङ्क्त्युपविष्टानां भक्ष्यभोज्या		
दिकं समं देयम्	१६१६	१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ऊर्जवहन्तिमिति धारा दयात्	१६१७	३	नित्यश्राद्धम्	१६१८	११
पिण्डप्राशनम्	१६१७	६	एतद्विनाऽसम्भवे श्रावत्रपि कार्यम्	१६१७	१
विषयविमर्जनम्	१६१७	१०	तच्च वैष्णवमभिन्नपरम्	१६१७	१०
विषयार्थना	१६१७	१७	नित्यश्राद्धे पात्राभावे	१६१९	१
भोजनात्ते ब्रह्मणानी विन्द-			नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गासिद्धि	१६१९	७
खिण्डम्	१६१८	४	घृते मनि घृतसहितान्नेन श्राद्धेन		
प्रदाशनायां कनिष्ठा मथमा व्येष्टा			भोजने दोष	१६१९	१६
इक्षरमा	१६१८	६	श्राद्धे एकादश्यादौ भोजननिर्णय	१६२१	१
ब्रह्मणाम्प्रति हृदस्मिन्नल्पत्वमुच्च			श्राद्धे कृते दिवौ च भोजनम्	१६२१	४
कचचनानि	१६१८	८	तद्दिने परापाकमेवनिषेध	१६२१	५
विमर्जनात्ते क्षीमास्तगमनम्	१६१८	११	श्राद्धशेषभोजनस्य कचिन्निषेध	१६२१	६
पिण्डप्रतिपत्ति	१६१८	१४	श्राद्धावशिष्टभोजने निषेध	१६२४	३
मध्यमपिण्डप्राशननिर्णयः	१६१८	२१	अस्यापवाद	१६२४	५
तत्र पिण्डप्राशने मन्त्र	१६१८	२१	श्राद्धकर्त्ता ताम्बूलादि वर्ज्यम्	१६२४	११
पिण्डप्राशने मन्त्र	१६१८	२२	श्राद्धदिने गृहे गृह न भोजयेत्	१६२४	१४
तीर्थश्राद्धे तीर्थ एव पिण्डमन्त्रे	१६१९	१२	श्राद्धान्ते बन्दीमागधसूतादिभ्योऽपि		
गवादिभ्यः पिण्डा देया	१६१९	१३	विमज्ज्य देयम्	१६२४	२३
पत्न्या योगादिपुत्रायां भक्षणे निर्णयः	१६१९	१५	श्राद्धानुकल्पा	१६२५	३
इक्षुशूलात्म्यैः पिण्डे हृष्टे			तत्र विभातामे दर्भवद्दुः	१६२५	५
कर्तुंरायुःपराश	१६२०	२	आमश्राद्धम्	१६२६	५
पिण्डोपघातप्रायश्चित्तम्	१६२०	५	श्राद्धाकरणे दोष	१६२६	११
पिण्डे काकपृष्ठे न दोषः	१६२०	७	आमश्राद्धं कुत्र कार्यम्	१६२७	१
पुनः पिण्डदाननिर्णयः	१६२०	१०	सौम्यद्वयप्राधान्यामायामश्राद्धम्	१६२८	३
पिण्डदाने निषिद्धकालः	१६२१	१	सूर्यस्य श्राद्धे पञ्चनिषेध	१६२८	८
विवाहादौ कृते पिण्डनिषेधे मासः			मृताहादौ आमश्राद्धं न कार्यम्	१६४१	६
सख्यः	१६२१	२	आम क्रियत्यगमित देयम्	१६४१	५
कृते शांतेनैव पित्रोः पिण्डदान			आमश्राद्धविधि	१६४१	११
कार्यम्	१६२१	१०	आमश्राद्धे पिण्डदाननिर्णयः	१६४१	७
अथहे विशेष	१६२१	१	आमात्रेण पिण्डं दत्वा पाकेन विष-		
पुत्रेभ्यः भर्तृणादित्यथादौ			भोजननिषेध	१६४१	१४
पिण्डः वर्ज्यः	१६२१	५	पक्वेन पिण्डं दत्वा ब्राह्मणाय आ-		
अष्टिपिण्डासननिर्णयः	१६२१	१०	मात्रदाने दोष	१६४१	१
श्राद्धोच्छिष्टं सूर्यादिभ्यो न देयम्	१६२१	१५	अथ देशाचाराद् व्यवस्था	१६४१	३
अष्टिपिण्डं भूमौ नितानयेत्	१६२४	४	आमश्राद्धे ऊहविचारः	१६४२	४
श्राद्धदिने वैश्वदेवे नैर्णयः	१६२४	५	आमश्राद्धे वर्ज्यकर्त्तव्यं	१६४४	४
विषयपाकेन वैश्वदेवश्राद्धनिषेध	१६२५	११	सूर्यस्य आमश्राद्धविधिः	१६४५	१५
दत्तिसंक्षमम्	१६२६	११	आमश्राद्धदे कालः	१६४६	१
पिण्डनिर्वहणान्तरे गृहपतिशिशुदेवयति			रात्रौ श्राद्धनिषेध	१६४६	१०
ब्रह्मचारिभ्यः विषयपाको न देयः	१६२६	११	श्राद्धे सन्त्यलक्ष्यम्	१६४६	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
रात्रौ स्नानदानादिनिषेधः	१६४८	११	अत्र चान्द्रमानं ज्ञेयम्	१६६६	६
तीर्थे न समयापेक्षा	१६४९	२०	मलमासमृते सौर मानम्	१६६८	१
अनैमित्तिकसर्वश्राद्धे प्रातः काल-			प्रतिसावत्सरिकं केषां कार्यम्	१६६९	२
स्य निषेधः	१६५१	१४	सर्वश्राद्धेषु सावत्सरं श्रेष्ठम्	१६७०	१
हिरण्यश्राद्धम्	१६५३	६	सावत्सरिकाकरणे दोषः	१६७०	३
हेमश्राद्धे पिण्डदानपदार्थाः	१६५४	८	तत्र पार्वणिकोद्दिष्टोर्विचारः	१६७०	६
पुत्रजन्मनि हेमैव श्राद्धम्	१६५४	५	अत्र देशाचारवशाधर्मव्यवस्था	१६७२	९
पिण्डदाने विकल्पः	१६५५	३	सन्ध्यासिना श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१०
हेमश्राद्धं शुद्धैः कथं कार्यम्	१६५४	१०	सङ्ग्राममृतानां श्राद्धनिर्णयः	१६७३	१७
हेमश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५५	४	ज्येष्ठभ्रातृ कनिष्ठेन कर्तव्यम्	१६७३	२२
हेमश्राद्धे मन्त्राहः कालश्च पूर्ववत्	१६५५	७	कनिष्ठस्य च ज्येष्ठैर्नकोद्दिष्टं कार्यम्	१६७३	२२
श्राद्धीयस्य हेमोदलम्बस्य विनि-			सपिण्डीकरणः दूर्ध्वं मातापित्रोः पा-		
योगः	१६५५	१०	र्वणम्	१६७४	१०
आमादौ शूद्राह्नन्धे निर्णयः	१६५५	१५	पितृव्यभ्रातृविमातृणामेकोद्दिष्टम्	१६७४	११
शूद्रात्मज्ञाश्राद्धेग्राह्याश्राद्धनिर्णयः	१६५६	२	अपुत्रपितृव्यश्राद्धनिर्णयः	१६७४	१३
साङ्कल्पिकश्राद्धम्	१६५६	१३	पत्न्याः कर्तृत्वे श्राद्धनिर्णयः	१६७५	५
साङ्कल्पिकश्राद्धे वर्ज्यकर्माणि	१६५७	२	अपुत्रमृतानां किं कार्यम्	१६७६	४
विकिरे विकल्पः	१६५८	५	एकोद्दिष्टं केषां कार्यं तन्निर्णयः	१६७६	१२
मघादिश्राद्धेषु साङ्कल्पविधिरेव	१६५८	९	सयाह्निके निर्णयः	१६७८	१०
विवाहादूर्ध्वं सपिण्डानां पिण्ड-			रौहिणलक्ष्मणनिषेधः	१६७९	३
निषेधः	१६५८	१२	रौहिणलक्ष्मणम्	१६७९	४
अस्थापवादः पूर्वमुक्तः	१६५९	१	तत्रैकोद्दिष्टे तिथिनिर्णयः	१६८०	२
अनाग्निकादीनां साङ्कल्पिकविधिः	१६५९	३	पार्वणश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८०	३
श्राद्धेऽन्यन्ताशक्तौ अनुकल्पाः	१६५९	५	प्रत्याब्धिकश्राद्धे तिथिनिर्णयः	१६८२	५
श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्	१६६१	१४	दिवा विधे रात्रावपि श्राद्धम्	१६८४	५
संस्कारेषु भोजने प्रायश्चित्तानि	१६६२	१	श्राद्धं विना मृताहातिक्रमे दोषः	१६८४	६
नवश्राद्धैकादशाहादौ भोजने प्रा-			ग्रहणदिने श्राद्धप्राप्तौ निर्णयः	१६८४	११
यश्चित्तम्	१६६२	३	मलमासे प्रत्याब्दिकनिर्णयः	१६८५	१
आमहेमसङ्कल्पश्राद्धेषु भोजने			दर्शे वार्षिकं चेत्तन्निर्णयः	१६८५	१४
प्रायश्चित्तम्	१६६४	२	एवं मासिकादिश्राद्धमपि	१६८६	७
यस्यादीनां श्राद्धभोजने निषेधः	१६६४	३	मृतादि वृषोत्सर्गे उक्तः	१६८६	७
सत्रियादिभेदेन नवश्राद्धे प्राय-			शुद्धश्राद्धनिर्णयः	१६८६	१४
श्चित्तम्	१६६४	५	वर्षत्रयपर्यन्तं श्राद्धभोजने निषेधः	१६८६	१५
अपाङ्क्त्यात्रमुद्दिश्य एकादशे-			प्रथमवर्षमध्ये आस्त्यमज्जाभोजनम्	१६८७	३
ऽहनि श्राद्धार्त्रं भुक्त्वा प्रायश्चित्तम्	१६६४	२५	द्वितीयवर्षमध्ये मांसभोजनम्	१६८७	३
दर्शदौ भोजने प्रायश्चित्तम्	१६६५	१	तृतीयवर्षमध्ये रुधिरभोजनम्	१६८७	४
सयाह्नश्राद्धम्	१६६६	१	सयाह्नज्ञाने निर्णयः	१६८७	१६
तत्स्वरूपम्	१६६६	२	श्राद्धविघ्ने निर्णयः	१६९०	१
मृततिथिनिर्णयः	१६६६	५	तत्र निमित्ततद्विप्रस्याशौचे प्राप्ते		
			निर्णयः	१६९०	३

विषया*	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आद्धकर्तृराशौचे प्राप्ते निर्णय	१६९०	६	अयकाले अयातिथापन्वारोहणे		
आद्धारम्भनिर्णय	१६९०	९	निर्णय	१७०९	२३
दातुगृहे मरणार्थे निर्णय	१६९०	२०	सहगमनआद्धे पाकनिर्णय	१७०९	२२
विशेषु भुञ्जन्तेषु सूतके प्राप्ते निर्णय	१६९१	१०	अत्र आद्धे सुवासिनीभोजनम्	१७१०	१३
दातुमौक्त्युपार्शौचे प्राप्ते निर्णय	१६९१	१९	आद्धसम्पत्ते निर्णय	१७१०	१४
तत्र भोजतुरेव प्रायश्चित्तम्	१६९१	१९	तत्र पित्रोर्मृतितथ्येकाले निर्णय	१७१०	१४
अशौचमध्ये आद्ध प्राप्ते चेत्			पार्ष्णीकोरिष्ठयो संपत्ते निर्णय	१७११	७
तन्निर्णय	१६९१	१७	एककाले मृतानां आद्धनिर्णय	१७११	११
दर्शादिनित्यकर्मलोपे उपवासमा			एकस्मिन् दिने अनेकआद्धप्राप्तौ		
यश्चित्तम्	१६९२	११	कर्तुर्निर्णय	१७११	१३
सूतकादिविध्व चेन्मूत्राद्ध कदा			युगपन्मरणे निर्णय	१७११	१६
कर्तव्यम्	१६९२	१६	नित्यनैमित्तिकदर्शादिप्राप्तौ निर्णय	१७१२	२०
मार्यारजोदर्शने निर्णय	१६९५	६	अस्य देवताभेदादपवादः	१७१३	६
तत्र दर्शआद्धनिर्णय	१६९६	१३	आद्धाङ्गतर्पणम्	१७१४	६
महालययुगादिआद्धनिर्णय	१६९६	१३	परेषुस्तर्पणेऽकुते दोष	१७१५	३
आब्धिकआद्धनिर्णय	१६९६	१४	नित्यतर्पणे निविद्धकाल	१७१६	१४
रजस्वलायां मार्यायां क्षयादपरि-			आद्धदिने नित्यतर्पणे तिलातिर्णय	१७१७	६
त्यागनिषेध	१६९७	५	प्रत्यक्षे आद्धे परेषुस्तर्पणशुक्तम्	१७१६	४
अपुनरस्य मार्यारजोदर्शने निर्णय	१६९८	५	महालये परेषुस्तर्पणम्	१७१६	१०
गर्भिणीसूतकादीनां निर्णय	१६९८	२१	आन्वष्टक्ये सयस्तर्पणम्	१७१८	१६
केशाश्रिम्भते रजोदशमे सप्ताहा			तीर्थेआद्ध दर्शयत्	१७१८	१४
च्युद्धि	१६९८	१९	माघ्याय वटकादावन्ते तर्पणम्	१७१८	१४
तद्वर्जोनिवृत्तिपरम्	१६९८	२०	अनेकआद्धसम्पत्ति तर्पणनिर्णय	१७१८	१६
अनुपनीत दे। आद्धाधिकार	१७०८	१३	आद्धाङ्गतर्पणविधि	१७१८	२९
अम्भारोहणे निर्णय	१७०१	१९	पितृणां वस्त्रादिरूपता	१७१९	४
एककाले मृतानां निर्णय	१७०२	५	तर्पणेऽङ्गलेभ्यश्चा	१७२०	३
पत्न्या सह आमरणे निर्णय	१७०७	३	मातामहीनामङ्गलत्रयमेकाङ्गाले		
भर्तृराशौचमध्येऽन्यदिने आमरणे			वैति विरुन्ध	१७२०	२७
निर्णय	१७०८	४	प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यतर्पणम्	१७२१	१०
भर्तृशौचोत्तरमम्भारोहणे निर्णय	१७०८	१४	देशादीनां देवादितीर्थेन तर्पणम्	१७२१	८
देशा-तरमृताम्भारोहणे निर्णय	१७०८	१३	देशादीनांतीर्थानां विरुणम्	१७२१	१२
भर्तृशौचमध्ये पृथक् चित्रो वा			उपवांतिनां देशानां तर्पणम्	१७२१	१५
निर्णय	१७०९	९	निर्वीतिना मनुष्यादीनां तर्पणम्	१७२१	१५
भर्तृशौचोत्तर मृतौ तु निर्णय	१७०९	१३	मृतले सत्यं जान्वाच्य अपस येन		
सुद्धहतस्य मय शौचे त्वन्व रोह			पितृतर्पणम्	१७२१	१७
णे निर्णय	१७०९	१५	मन्व दे। तर्पणनिर्णय	१७२३	२
अ यद्यपिऽशौचमध्ये विदेशान्त			नित्यतर्पणनिषेध	१७२३	१०
रमृताम्भारोहणे निर्णय	१७०९	१७	अप्राप्य द	१७२४	११
			नितामात्रे तर्पणे सुवर्णादि	१७२५	६

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
वृद्धिश्चाद्वनिर्णयः	१०२५	९	रक्तमालानिवेधः	१०४८	१३
वृद्धिश्चाद्वनिमित्तानि	१०२५	१०	वृद्धौ कुशस्थाने दूराः	१०४८	१९
वृषोत्सर्गादौ वृद्धिश्चाद्वं वर्ज्यम्	१०२९	१	वृद्धिश्चाद्वे विप्रसंख्या	१०४९	२
वृद्धिश्चाद्वकालमाह	१०२९	१८	अत्र विप्रालम्बे स्त्रियो भोज्याः	१०४९	५
अत्र श्राद्धत्रयम्	१०२९	१५	अर्घ्यदाने प्राप्तिर्द्विजं मन्त्रावृत्तिः	१०५०	११
अशक्तौ वृद्धशातातपः	१०२९	२१	विप्रसन्निधौ मधुवातेति जपः	१०५०	१५
अत्राप्यशक्तौ	१०३०	३	सम्पन्नमिति पृच्छेत्	१०५१	२
अत्र गृह्यपरिशिष्टाद् व्यवस्था	१०३०	९	अच्छय्योदकदानम्	१०५१	४
प्रातःशन्दलक्षणम्	१०३०	१२	शकुनिमूक्तस्वस्तिमूक्तादिपाठः	१०५१	७
मातृश्राद्धनिरूपणम्	१०३०	१६	शाल्यन्नदधिमधुवदराणि दद्यात्	१०५१	१०
मातृणां प्रथमपूजनम्	१०३०	२०	प्राक्कूलेषु कुशेषु देवतीर्थेन पि-		
केषां नान्दीमुखत्वम्	१०३०	२६	ण्डा देयाः	१०५२	६
मातामहानां सपत्नीकत्वम्	१०३१	१३	पात्रस्याधोमुखस्थापननिषेधः	१०५२	७
इदं वृद्धिश्चाद्वं नवदैवत्यं कार्यम्	१०३१	१२	नान्दीश्राद्धे पिण्डदानमन्त्रः	१०५२	८
वैश्वदेविके नान्दीमुखे सत्यवस्त्र			वृद्धिश्चाद्वे पिण्डान्मौकरणे निर्णयः	१०५२	१४
सङ्कल्पौ	१०३१	१७	अत्र सङ्कल्पे विशेषः	१०५२	१८
अर्घ्यदानप्रकारः	१०३२	२२	वृद्धिश्चाद्वप्रयोगक्रमः	१०५२	२३
पितृपितामहप्रपितामहानामश्रुमुख-			वृद्धिश्चाद्वे वैश्वदेवानिर्णयः	१०५४	५
त्वम्	१०३२	२४	अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं वर्ज्यम्	१०५५	८
तेभ्यः पूर्वेषां नान्दीमुखत्वम्	१०३३	१	जीवात्पितृकश्राद्धम्	१०५५	११
नान्दीमुखश्राद्धकालः	१०३३	९	जीवन्मातामहकश्राद्धम्	१०५६	२३
मातृपूजापूर्वकारणे दोषः	१०३३	२०	पतितसन्ध्यस्तपितृकादेश्राद्धम्	१०५७	१५
कुष्ठे घृतेन वसोर्धासपूजनम्	१०३४	३	संन्यासिनामेकादशेऽङ्गि पार्वणम्	१०५८	८
आयुष्यमन्त्रजपः	१०३४	५	त्रिदण्डग्रहणाप्रेतत्वविनाशः	१०५८	१०
स्वगृहोक्ताधिकारास्तुकूल्येनैव कर्त-			प्रासङ्गिक्या गयप्राप्तौ निर्णयः	१०५९	१०
व्यम्	१०३४	१८	अयं पितामहे जीवति सति नि-		
स्वकर्मत्यागेऽन्यकर्मकरणे दोषः	१०३४	२३	र्णयः	१०६२	१
मातृणां निरूपणम्	१०३६	६	विपु जीवत्सु निर्णयः	१०६५	४
कुत्र श्राद्धं कार्यं क्व च नेति	१०३८	५	देशाचाराद्यवस्था	१०६५	८
जातश्राद्धे पक्वान्निषेधः	१०३९	२३	जीवत्पित्राऽन्वटकादौ श्राद्धं न		
अत्राधिकारिणः	१०४१	१	कार्यम्	१०६५	१२
जातकर्मादौ वृद्धिश्चाद्वनिर्णयः	१०४१	२	विभक्ताविभक्तनिर्णयः	१०६५	१८
सांमिकस्य जीवात्पितुरधिकारः	१०४१	४	अविभक्तानां वैश्वदेवानिर्णयः	१०६७	१४
समावर्तनादौ वृद्धिश्चाद्वनिर्णयः	१०४२	८	विभक्ताविभक्तानां ब्रह्मयज्ञादिनि-		
प्रथमविश्राह वृद्धिश्चाद्वनिर्णयः	१०४४	६	र्णयः	१०६८	१०
पितुरभावे वृद्धिश्चाद्वधिकारिक्रमः	१०४५	१	विभक्तेऽपि षोडशश्राद्धपृथक्क-		
जीवत्पितृकस्य विशेषः	१०४६	२	रणनिषेधः	१०६९	२
कर्माङ्गवृद्धिश्चाद्वयोर्निर्णयः	१०४७	१०	विभक्ते सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वे-		
नान्दीश्राद्धं कर्तव्यम्	१०४८	११	ऽधिकारिणः	१०६९	५

विषया	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्काः
मघाश्वयोदशीभ्रातृ त्वविभक्ता		असमर्थेन यानेनापि कृते उक्त-	
नामपि पृथक्कार्यम्	१७१९ १०	फलप्राप्ति	१७७६ १९
देवपूजायां विकल्पः	१७१८ ११	अन्य प्रति यात्रा कारयित्वा फलम्	१७७५ ४
दशमहणादेशाङ्कादौ निर्णय	१७१८ ११	यात्रामध्ये आशौचि रजसि वा भाते	
अविभक्तानां युगपत्तीर्थप्राप्तौ नि		निर्णय	१७७५ ६
र्णय	१७१८ १२	यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ निर्णय	१७७५ ७
गयाभ्रातृव्येवमेव	१७१८ १३	वाण्डिज्याद्यर्थं भूते तीर्थप्राप्तौ	
गयाभ्रातृदेन परमगतिप्राप्ति	१७१८ १५	निर्णय	१७७५ ८
काम्यदानादि अनुमत्या	१७१८ १८	मार्गा-तरे तीर्थप्राप्तौ निर्णय	१७७५ ११
विषयैः पृथक् साधनसरिक कार्यम्	१७१८ २१	अधिमाराज-मदिनगुरुशुक्रास्ता	
विभक्तानां पित्रोर्विद्वत्त आङ्का-		दिसमयेऽपि गयाभ्रातृ कर्तव्यम्	१७७७ ८
दिक्रियानिर्णय	१७१८ २३	यात्रायां द्विर्भोजने निर्णय	१७७६ ३
तीर्थभ्रातृनिर्णय	१७७० ६	यानादिना यात्राकरणे निर्णय	१७७६ ४
तत्र यात्रायां सप्तमीकेनैव गन्तव्यम्	१७७० ८	मार्गा-तरे नदीप्राप्तौ निर्णय	१७७७ ३
भ्रातृभ्रातृव्येवमेव		अधिमारे ज-पठे शुक्रशुक्रपूर-	
गच्छेत्	१७७० १०	स्ते च तीर्थयात्रा न कार्या	१७७७ १३
विषयया पुत्राद्यनुष्ठया कार्यम्	१७७१ ७	यदि तीर्थयात्रायै चालित परावर्त-	
सधवाया पत्न्या सहैवेति	१७७१ ८	ते तदा निर्णय	१७७७ १४
पत्नीविराहितस्य गमने कलाभाव	१७७० ११	यदा तीर्थं प्राप्ति चालित तीर्थम्	
वट् कं शुद्धपतनानि भवन्ति	१७७० १६	मायैव घृतहनदा निर्णय	१७७७ १८
निरन्तरतीर्थयात्रया तेषां पापावह		तीर्थप्राप्तौ लुप्टं कार्यम्	१७७८ ५
त्वम्	१७७१ ११	यात्रायां कार्यदिक्रियेव कार्यं	१७७८ १०
कुत्रापि न स्नात्वा स्वतन्त्र्यम्	१७७१ १२	प्रथम तीर्थसमीपं गत्वा भगवेन	
स्वतन्त्र्येव कार्यकरणे निषेध	१७७१ १६	तीर्थजलस्पर्श	१७७८ १९
स्नात्वा पृथग्यज्ञादिनिषेध	१७७१ २२	ततो मन्त्रेण तीर्थजलावगाहनम्	१७७८ १९
प्रसङ्गार्थं यात्रायां फलनिरूपणम्	१७७१ २७	तीर्थप्राधान्यमात्रा	१७७९ ३
तीर्थयात्राविधि	१७७१ २	तीर्थे उपवासमुपहननिर्णय	१७७९ ७
यात्राकाले व्रतविचार	१७७१ ३	अन्येऽपि तीर्थप्राधान्यमात्रा	१७७९ १४
गमनदौ घृतभ्रातृनिर्णय	१७७१ ११	शुद्धेवादिषु मुण्डनोपवासनिषेध	१७८० ३
तीर्थान्वत्यगमने घृतभ्रातृम्	१७७४ १	तीर्थे प्राधान्यमात्रमुच्चारणे फ	
भ्रातृव्येव गमनप्रकारः	१७७४ ४	लहानि	१७८० ७
घृतस्य भोजनम्	१७७४ ९	दशमाशौचं पुनस्तीर्थप्राप्तौ निर्णय	१७८१ ३
भ्रातृव्येव भोजननिषेध	१७७४ १०	तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि स्नानमात्र-	
गयायां भ्रातृदिने एव प्रस्थानम्	१७७५ १	व्यक्तम्	१७८१ ३
तीर्थान्तरे तु भ्रातृव्यदिने प्रस्था-		वपने दिङ्निर्णय	१७८१ ६
नम्	१७७५ ३	सधवायां भ्रयागे वपननिर्णय	१७८१ ८
तीर्थे द्विर्भोजनादिना कलाभाव	१७७६ २	यनानां तीर्थे वपननिर्णय	१७८१ १
तीर्थे गोपनेन गोवध	१७७६ ९	जीवन्मुक्तिवृत्त्य वपननिर्णय	१७८१ ४
इयमानादिना कलाभाव	१७७६ ९	भ्रयागे प्रनियान्न वपनं कार्यम्	१७८१ ८

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अन्यतीर्थे आययात्रायामेवेति	१७८३	९
यतिश्रद्धविधवानां सशिखं वपनम्	१७८३	१६
परार्थयात्रायां फलम्	१७८४	१
जले प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२५
स्थले आदित्याभिमुखः स्नानं कुर्यात्	१७८४	२६
प्रतिकृतिद्वारा तीर्थे स्नानफलम्	१७८५	२
तीर्थेऽविलम्बेन श्राद्धं तर्पणञ्च कार्यम्	१७८५	६
तर्पणे मन्त्राः	१७८५	२०
तीर्थविधौ कालनियमो नास्ति	१७८६	७
सङ्घिततर्पणमन्त्राः	१७८६	१७
विधवयाऽपि तर्पणं कार्यम्	१७८६	२५
अशौचेऽपि तीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८७	६
सन्ध्यासिना श्राद्धतर्पणादि न कार्यम्	१७८७	१३

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मलमासे तीर्थश्राद्धादिनिर्णयः	१७८८	२
आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१७८८	७
तीर्थश्राद्धे वज्र्यकर्माणि	१७८८	११
तीर्थश्राद्धं पक्वान्नादिना कार्यम्	१७८९	१७
पिण्डद्रव्याणि	१७८९	१९
पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेपः	१७८९	२२
सपुत्रविधवया तीर्थविधिर्न कार्यः	१७८९	२५
अनुपनीतेनापि बालकेनैतत्कार्यम्	१७८९	२६
तीर्थे ब्राह्मणपरीक्षानिवेध	१७९०	२
पातित्यादिदोषयुक्तस्तु त्याज्य एव	१७९०	३
तीर्थे व्येनगृन्नादिपक्षिणां प्रतिषेधो न कार्यः	१७९०	८
सन्ध्यासिनां तीर्थविधिः	१७९१	३
तीर्थे प्रतिग्रहनिर्णयः	१७९१	११

इति श्राद्धविधिः ।

अथाशौचप्रकरणम् ।

प्रतिज्ञावचनम्	१७९३	३
स्नावलक्षणम्	१७९३	४
पातलक्षणम्	१७९३	४
प्रसृतिलक्षणम्	१७९३	५
गर्भस्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं सूतकम्	१७९३	१०
गर्भस्त्रावे सपिण्डानां सूतकमात्रः	१७९३	१०
गर्भपाते मातुर्यथामास सूतकम्	१७९३	११
सपिण्डानां तु दिनत्रयं सूतकम्	१७९३	११
गर्भस्त्रावे पुरुषस्य स्नानमात्रम्	१७९५	३
अजातदन्ते तनये तथा गर्भपाते सपिण्डानामेकरात्रमशौचम्	१७९५	७
सप्तममासादिजनने पूर्णाशौचम्	१७९६	१
जाताशौचे विप्रादीनां दिनसंख्या	१७९६	४
पुत्रे जाते मातापित्रोः स्नाननिर्णयः	१७९६	७
कन्योत्पत्तौ स्नाननिर्णयः	१७९६	९
सर्ववर्णानां सूतिकाशुद्धिनिर्णयः	१७९७	५
असच्छूद्रायास्त्रयोदशेऽह्ने शुद्धिः	१७९७	९
सूतके संसर्गनिर्णयः	१७९७	१५

सूतिकायाः संस्पर्शे स्नानम्	१७९७	१६
मैथुने पुंसोऽशौचम्	१७९७	१८
असपिण्डस्यापि शयनासनादिना पूर्णाशौचम्	१७९८	५
पितृवत्सापक्षमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम्	१७९८	११
सूतिकायाः कर्माधिकारनिर्णयः	१७९८	१७
प्रथमषष्ठदशमदिनेषु जातकर्माधिकारः	१८००	४
पुंजन्मनि दशाहः स्त्रीजन्मनि त्र्यहः	१८००	१०
सूतकामेति मतान्तरम्	१८०२	६
मृताशौचम्	१८०२	६
जातमृते मृतजाते वा निर्णयः	१८०२	६
नालच्छेदनात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	९
नालच्छेदनोर्ध्वं दशाहमध्ये शिशुमरणे निर्णयः	१८०२	१०
नामकरणात्प्राक् शिशुमरणे निर्णयः	१८०३	७

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
ब्राह्मणादीनां नामकरणकाला	१८०३	१४
नामोत्तर दन्तोत्पत्ते मातुः शिशु		
मरणे	१८०६	९
दन्तजननात्प्राग् दाहस्य विकल्प	१८०७	४
दन्तोत्पत्त्यनन्तर विवर्णात्प्राग्मरणे	१८०७	११
विवर्णोर्ध्व कृतचूडं मृते निर्णय	१८०८	२
प्रथमवर्षादौ कृतचूडे मृते व्यवह	१८०९	१०
शूद्रशिशुमरणे निर्णय	१८१०	९
विवर्णात्पूर्वं शूद्रशिशुमरणे निर्णय	१८१०	१२
विवर्णोर्ध्व शूद्रशिशौ मृते	१८१०	१३
षड्वर्षानन्तर शूद्रशिशुमरणे	१८१०	१४
अनूढमार्ये शूद्रे मृते	१८१०	१६
षडब्दात्मगपि कृते दाहे मासः	१८१०	१८
कन्यामरणाशौचनिर्णय	१८१०	२२
गर्भस्थे मृते निर्णय	१८११	१
कन्यासु चौलात्म रघुतो स्नानम्	१८११	७
चौलोत्तरं वाग्दानात्पूर्वं मृतौ		
निर्णय	१८१२	१
अविवाहितशूद्रस्य षोडश विराज,		
तत पूर्णम्	१८१३	१
पितृगृहेऽनूढकन्यारजस्वतामरणे	१८१३	२१
अस्तुवतीमृतानां दाहादिनिर्णय	१८१४	१
व्यवाशौचे पिण्डदानविधि	१८१७	८
शिशुलक्षणम्	१८१७	१३
बाललक्षणम्	१८१७	१३
कुमरलक्षणम्	१८१७	१४
पौगण्डलक्षणम्	१८१७	१५
एतेषां मृतानां क्रियाविधिः	१८१७	१७
कौण्डिण्डात्माहूतानां पिण्ड		
दाननिर्णय	१८१९	१७
आत्मशौचम्	१८२०	१४
तत्र विमादीनां दशा हादिनिर्णय	१८१०	१६
मित्रादयो महागुरुव	१८२१	१५
महागुरुलक्षणम्	१८२१	१९
कौण्डि पतिरेव गुरु	१८२२	१
अभ्यगत सर्वेषां गुरु	१८२२	१
सपिण्डानां लक्षणम्	१८२१	७
समानोदकलक्षणम्	१८२१	८
संगोष्ठलक्षणम्	१८२१	९

विषया	पृष्ठाङ्का	पङ्क्त्यङ्का
सपिण्डगोत्रसकुन्यानां सूतकम्	१८२२	१२
स्त्रीशूद्रयोर्विवाहोर्ध्व आत्म्याशौचम्	१८२३	१
आशौचसङ्कोचे निर्णय	१८२४	१४
सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धिः	१८२४	२१
चतुर्थसपिण्डादीनां शुद्धिकाल	१८२५	१
अस्थिसञ्चयनात्प्रागाशौचानिर्णय	१८२६	१४
विमस्य स्नानाद्यकरणेन सर्वदा सू		
तकम्	१८२७	१
पूर्णाशौचे स्वर्शनिर्णय	१८२८	७
वणसङ्कटजानामाशौचनिर्णय	१८२९	८
मूर्धावसिक्तानामाशौचनिर्णय	१८२९	८
यस्य विपस्य क्षत्रविट्शूद्रजातीयो		
बाधवा तेषामाशौचे विम		
स्य दशाहाः शुद्धि	१८२९	१९
प्रतिष्णेमजानामाशौचनिर्णय	१८३०	२
दत्तकौतादि पुत्राणामाशौचनि-		
र्णय	१८३०	१
अभिचारिणीषु सपिण्डत्वादिति		
र्णय	१८३०	६
अनौरमेषु पुत्रेषु	१८३०	९
पुनर्भूषु स्त्रीषु	१८३०	१०
अयाधितस्त्रीणामाशौचनिर्णय	१८३२	१
परपत्नीमृतानामाशौचनिर्णयः	१८३२	१
दत्तके मृते पूर्वपरपित्रोराशौच-		
निर्णय	१८३२	४
दत्तकस्य पुत्रशौचाणां जनने मरणे		
सपिण्डानामाशौचनिर्णय	१८३३	८
पूर्वापरमर्षोदित्यत्रयो पुत्रयो	१८३४	१
ऊढकन्यायां पितृगृहे प्रसवे मर-		
णे च	१८३४	६
मातापितोराशौचम्	१८३४	१०
धत्तुराशौचनिर्णय	१८३४	१५
परस्परं धत्तुमिच्छेराशौचम्	१८३४	१८
धत्तुमिच्छनामाशौचम्	१८३४	१९
एतियुहे प्रसवे निर्णय	१८३५	१
कन्यामृतौ पित्रोराशौचनिर्णय	१८३५	४
मज्जातदन्तसु कन्यासु पित्रोरेव		
रात्रमाशौचम्	१८३५	१०
जन्तदन्तसु विराजम्	१८३५	१०

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
ग्रामान्तरे कन्यामृतौ पित्रो-	१८३६	२	द्विजस्य मरणे निर्णयः	१८४२	९
श्वश्रूवशुरयोर्मरणे निर्णयः	१८३६	५	गृहे पञ्चादौ मृते निर्णय-	१८४२	१९
भगिनीमरणे आशौचम्	१८३६	५	क्रियाकर्तुं राशौचनिर्णयः	१८४३	१८
मातुलमातुलान्योर्मरणे आशौ-			युद्धे मृतस्याशौचम्	१८४४	१०
चम्	१८३६	५	युद्धे मृतस्य क्रियाविनिर्णयः	१८४५	३
पित्रोः स्वसरि मृतायामाशौच-			शृङ्गिदंष्ट्र्यादिभिर्हतानामाशौचम्	१८४५	७
निर्णयः	१८३६	६	हिम्वाहवगोविप्रपालनादिषु मृता-		
सौदरमरणे आशौचम्	१८३६	८	नामाशौचनिर्णयः	१८४५	११
पित्रोर्मरणे स्त्रीनामाशौचनिर्णयः	१८३६	१०	शस्त्रं विना पराङ्मुखहते आशौ-		
भ्रातृभगिन्योरन्योन्यगृहे मरणे			चम्	१८४५	१३
आशौचनिर्णयः	१८३६	१४	राज्ञा वधे हते निर्णयः	१८४५	१४
पुत्र्याः पितृव्याशौचम्	१८३६	१८	खतेन मृते निर्णयः	१८४५	१५
मातामहादीनां मरणे निर्णयः	१८३७	३	शस्त्राघाते व्यहोर्ध्वं मृते निर्णयः	१८४५	१७
स्वगृहे परमृतौ निर्णयः	१८३७	११	शवस्य स्पर्शे आशौचम्	१८४६	२
शिष्यसतीर्थव्रजचारिषु मृतेषु			संसर्गाशौचं कर्माधिकारः	१८४७	२
आशौचम्	१८३९	३	निर्हरणायाशौचम्	१८४७	४
बन्धुव्रजमरणे आशौचनिर्णयः	१८३७	५	निर्हरणं विना तदन्नाशने ऽशौ-		
स्वल्पसम्बन्धयुक्ते मृते निर्णयः	१८३७	११	चम्	१८४७	५
दौहित्रभागिनेययोराशौचम्	१८३७	१२	निर्हरणं विना तद्गृहवासे आ-		
मातुलादौ सन्निधिविदेशयोर्मृते	१८३८	२	शौचम्	१८४७	५
श्रोत्रिये स्वगृहे मृते निर्णयः	१८३८	६	तदज्ञानशने तद्गृहवासे चाशौ-		
श्रद्धाविश्विषये निर्णयः	१८३८	९	चम्	१८४७	५
बन्धुव्रजनिर्णयः	१८३९	७	तद्गृहवासे तदज्ञाभक्षणे च		
पितृष्वलादिकन्यानामाशौचनिर्णयः	१८३९	१०	निर्णयः	१८४९	१
जामातृमरणे निर्णयः	१८४०	८	भृतिग्रहणेन निर्हारे दाहे च आ-		
शालकानां मरणे निर्णयः	१८४०	९	शौचनिर्णयः	१८४९	२
वसपिण्डे स्ववैशमनि मृते आशौच-			विजातीयनिर्हारे निर्णयः	१८४९	६
निर्णयः	१८४०	११	अत्र भृतिग्रहणे द्विगुणमाशौ-		
ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च मृ-			चम्	१८४९	७
ते निर्णयः	१८४०	२२	आपदि मूल्येन विजातीयनिर्हारे		
मित्रगुरुगुरुवङ्गनामातामह्यादिमृति-			निर्णयः	१८४९	१२
षु निर्णयः	१८४०	१४	सौदकनिर्हरणे निर्णयः	१८४९	१४
शश्वद्विषितगृहशुद्धिविधानम्	१८४२	११	प्रेतालङ्कारणे कृते निर्णयः	१८४९	२५
ग्राममध्ये शवस्तिष्ठति चेदाशौच			धर्मधिमनायाहरणे क्रियाकरणे		
निर्णयः	१८४२	१७	चाशौचनिर्णयः	१८५०	२
शुनि द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४	असम्बन्धिद्विजान् वहित्वा दहित्वा		
युद्धे द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	४	च सद्यः शौचम्	१८५०	८
पतिते द्विजमन्दिरे मृते निर्णयः	१८४२	५	सम्बन्धे त्रिरात्रम्	१८५१	२
अन्यात्यन्त्ययोर्विश्रगृहमृतौ			मृतं द्विजं श्रद्धेन न दारयेत्	१८५१	५
निर्णयः	१८४२	६			

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
शूद्र द्विजेन न हारयेत्	१८५१	६	दासस्याशौचम्	१८५२	४
ब्रह्मचारिणा शूद्रदादादिकृते प्रा- यश्चित्तम्	१८५१	७	गर्भदासस्याशौचम्	१८५२	६
आचार्यपितृवाध्यायानां निर्हारेण	१८५१	१०	भक्तदासस्याशौचम्	१८५२	५
सविण्डानुगमने न दोष	१८५१	११	एव दास्यादीनामपि	१८५०	४
असापेण्डानां निर्हारेण निर्णय	१८५१	४	दत्तदासादीनां स्वामिसापिण्डम-		
समोक्तृत्वानुगमने निर्णय	१८५१	५	रणदौ निर्णय	१८५०	११
प्रेतानुगमने कृते पञ्चाकर्तव्य- निर्णय	१८५१	१२	दासान्तेवासिभृतकाशिष्यानामे कथवासिनां स्वामितुल्येन शौचे		
हीनवर्णस्य दाहादिकरणे निर्णय	१८५४	७	न शुद्धि	१८५१	१
रोदने आशौचनिर्णय	१८५५	४	पञ्चदश दासभेदा	१८५१	६
तत्र समोक्तमवर्णयोराशौचनि- र्णय	१८५५	४	दासत्वनिरूपणम्	१८५१	१६
हीनवर्णेषु	१८५५	५	अन्तेवासिलक्षणम्	१८५१	१५
विमस्य द्वात्रिंशद्वैश्यविषये	१८५५	६	आचार्यलक्षणम्	१८५१	१
स्त्रियस्य वैश्येऽपि	१८५६	१	अनुलोमदासानामाशौचम्	१८५१	१
विमस्य शूद्रे आशौचनिर्णय	१८५६	१	प्रतिलोमदामानामाशौचम्	१८५१	४
स्त्रियवैश्ययोः शूद्रे आशौचनिर्णय	१८५६	१	दासलक्षणम्	१८५१	१
शूद्रस्य शूद्रे आशौचनिर्णय	१८५६	१	तत्रौ जनने मरणे वा निर्णय	१८५१	८
सविण्डानां रोदने निर्हारेण च वि- र्णय	१८५६	२	अहितामर्दाह्वादिनिर्णय	१८५१	१
पूतस्यानुगमनादिकं कृत्वा तद- होरात्र दानादिकं वर्जयेत्	१८५६	११	अतिकाताशौचम्	१८५४	११
आशौच्यभ्रमकृते आशौचम्	१८५७	१	तत्र शौचमध्ये जननादौ ताते शुद्धि	१८५४	१२
ब्राह्मणदीनमरानेन आशौचाभ्रम- कृते प्रायश्चित्तानि	१८५७	७	दशादिमध्ये श्रुत चेदाशौचम्	१८५४	१४
अभ्यासे द्विगुण प्रायश्चित्तम्	१८५८	१	देशान्तरे अतिकाताशौचे निर्णय	१८५५	१
आपत्तवज्रभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१८५८	१	दशार्द्धेऽर्धेऽसप्तम्यमध्ये श्रुत चेदा- शौचम्	१८५५	८
मत्स्यापदे तु सर्वगाशौचे प्राय- श्चित्तम्	१८५८	१	षण्मासपर्यन्तं श्रुत चेन्न निर्णय	१८५५	५
स्त्रियाशौचे निर्णय	१८५८	४	नवमासपर्यन्तं श्रुत चेन्न निर्णय	१८५५	१०
वैश्याशौचे निर्णय	१८५८	४	तदूर्ध्वं श्रुतं चेन्न निर्णय	१८५५	१०
शूद्राशौचे निर्णय	१८५८	५	जननेऽतिक्रान्ताशाचनिर्णय	१८५५	११
स्त्रियवैश्ययोराशौचे निर्णय	१८५८	५	तत्र पितृराशौचम्	१८५६	१
शूद्रस्य वज्रमेषु निर्णय	१८५८	६	अतिकाते आपदनापह्नववस्था	१८५७	१
मत्स्याभ्रमपदे विमस्य वर्णेषु प्राय- श्चित्तानि	१८५९	१	देशान्तरे बलीकादिभृतो निर्णय	१८५७	४
अभ्यासे विमस्य वर्णेषु प्रायश्- चित्तानि	१८५९	२	देशान्तरे भृङ्गव्यादिभृतो निर्णय	१८५७	१६
			देशान्तरे सगोत्रभृतो निर्णय	१८५७	२६
			देशान्तरलक्षणम्	१८५८	४
			देशान्तरे मातापितृभरणे निर्णय	१८५९	५
			अपुमयोः परस्परं मरणे	१८५९	६
			सपत्नीयुः परस्परं मरणे निर्णय	१८५९	७
			सम्पत्सारादूर्ध्वं वन्धुमृति श्रुते चेत्	१८५९	९

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
बन्धुलक्षणम्	१८६९	१२
सापलमातुराशौचम्	१८७०	१
द्वानवर्णसापलमातृषु मृतासु निर्णयः	१८७०	४
आशौचसम्पात्ते निर्णयः	१८७०	११
तत्र जनने जननाशौचनिर्णयः	१८७१	८
शावे शावाशौचनिर्णयः	१८७१	८
एकदिने समं न्यूनमधिकं वा प्राप्तं चोर्णिगयः	१८७०	१४
सूतके शावाशौचम्	१८७२	३
शावे सूतकम्	१८७२	८
मरणोत्पत्तियोगे मरणस्याधिक्यम्	१८७२	१५
स्वल्पाशौचे दीर्घाशौचम्	१८७३	९
दीर्घाशौचे स्वल्पाशौचम्	१८७४	९
सूतकाद्विगुणं शावाशौचम्	१८७२	१०
शावाद्विगुणमार्तवाशौचम्	१८७२	१०
आर्तवाद्विगुणा सूतिः	१८७२	१८
ततोऽपि शवदाहकाशौचम्	१८७२	१८
शुरुणा लघुशुद्धिः	१८७४	१
लघुना न शुरुशुद्धिः	१८७४	१
काचिदल्पकालेनापि दीर्घकालाशौचनिवृत्तिः	१८७४	९
दशमिऽहनि आशौचान्तरपाते निर्णयः	१८७०	१०
पित्राशौचे मात्राशौचम्	१८८४	१
मात्राशौचे पित्राशौचम्	१८८४	३
एवं भर्तुरपि	१८८४	८
अन्वारोहणे विशेषः	१८८५	७
भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे निर्णयः	१८८६	१५
सहगमने निर्णयः	१८८६	१८
यदा आशौचे पुत्रजन्म तदा निर्णयः	१८८७	१२
यदा पुत्रजननाशौचे मृतिस्तदा निर्णयः	१८८७	१५
अथाशौचापवादः पञ्चधा	१८८८	७
नत्र कर्तृतः	१८८८	८
यत्यादीनामाशौचाभावः	१८८८	९
ब्रह्मचारिणा शववाहादिका क्रिया न कार्या	१८८९	२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
व्रती आचार्यादीन् निर्हृत्य व्रतन		
न विद्युज्यते	१८८९	६
ब्रह्मचारिणा पित्रोरन्यकर्म कार्यम्	१८८९	९
एवं मातामहस्यापि दौहित्रः कुर्यात्	१८९०	१
सन्ध्यादिकर्मलोपाभावः	१८९०	१४
ब्रह्मचारिणो द्वितीयदिने विशुद्धिः	१८९१	१०
प्रथमदिने सन्ध्यादिलोपः	१८९१	१३
आशौचाग्रभरणे तु प्रायश्चित्तमुप-		
नयनादिकञ्च कार्यम्	१८९१	११
ब्रह्मचारिणोऽन्यकर्माकरणे आशौचाभावः	१८९२	२
समावर्तनोत्तरं व्यहाशौचम्	१८९२	४
दुर्मिक्षायापञ्चानामाशौचाभावः	१८९२	१३
स्वस्थकाले सूतकादिकं कथितम्	१८९३	६
कर्मत आशौचम्	१८९३	१०
तत्र सन्निवृत्त्यादीनामाशौचम्	१८९३	११
कार्वादीनामाशौचाभावः	१८९४	१
राजादीनामाशौचाभावः	१८९४	२
सकल्पसरहस्यषडङ्गवेदाध्ययनादि-		
सम्पन्नस्य नाशौचम्	१८९४	२३
व्रतयज्ञविवाहादिषु आरम्भोत्तरं नाशौचम्	१८९५	३
आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ निर्णयः	१८९५	८
दीक्षावता जपपुरश्चरणादिपूजातुष्टा-		
नादावाशौचाभावः	१८९६	२
सूतकिनः पूजाधिकारः	१८९६	१३
श्रौतकर्मणि विशेषः	१८९६	८
दीक्षितस्य अवमृथात्पूर्वमेवाशौचाभावः	१८९७	८
श्रुत्वजामाशौचाभावः	१८९९	१
तुलापुरुषदानादौ दोषाभावः	१८९९	७
अत्रापवादान्तरम्	१८९९	११
आह्वादादौ विशेषः	१९००	५
आग्निहोत्राधिकरणे प्रायश्चित्तम्	१९०१	४
स्मार्ताग्निहोमादौ सूतकाभावः	१९०१	११
आशौचे पञ्चमहायज्ञनिषेधः	१९०३	४
सन्ध्यादीनामपवाद-	१९०३	१०
सूतके सन्ध्याविधिः	१९०४	५

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
महणे आशीषापवाद	१९०४	१३	वृषेण निहते	१९१९	१
भोजनकाले अशुचिर्भवति चेत्	१९०५	७	शय्यामृते	१९१९	४
कन्याविवाहौ सूतकनिर्णय	१९०५	५	शौचहीने मृते	१९१९	६
दम्यत शुद्धिनिर्णय	१९०५	१३	सस्कारहीने मृते	१९१९	७
विषादमारम्भात्पूर्व कूमाण्डहो			अश्वहते	१९१९	८
मादिकमावश्यकम्	१९०५	२०	शुना हते	१९१९	९
तत्र लवणादिद्रव्यविषये	१९०५	२५	सूकरेण हते	१९१९	१०
पशून्द्रव्येषु नाशौचम्	१९०६	१	कृमिभिर्मृते	१९१९	११
सर्वे आपान्नदौ दोषामात्र	१९०७	४	वृक्षहते निर्णय	१९१९	१२
पक्षाज्जादिभक्षणनिषेध	१९०७	५	शुक्तिणा हते निर्णय	१९१९	१३
बभाम्यामपरिहाते सूतके निर्णय	१९०८	२	शकटेन हते निर्णय	१९१९	१४
विशोढोक्तकालेषु सूतक निर्णय	१९०८	४	भृगुपातमृते निर्णय	१९१९	१५
पक्ष्णापि परिहाते सूतके निर्णय	१९०८	६	अग्निना निहते निर्णय	१९१९	१६
भुञ्जन्तेषु विरेषु सूतके निर्णय	१९०८	६	दारुणा निहते निर्णय	१९१९	१७
पुस्तकशुद्धि	१९०९	४	शस्त्रेण निहते निर्णय	१९१९	१८
मृतदोषत शुद्धिनिर्णय	१९०९	६	अश्वना निहते निर्णय	१९१९	१९
तवात्मघाते	१९०९	७	वृषेण मृते निर्णय	१९१९	२०
पतितानां मृत्तानां दाहादिनिर्णय	१९०९	१०	वदन्धनेन मृते निर्णय	१९१९	२१
शापादिमरणे निर्णय	१९१०	२	जलेन मृते निर्णय	१९२०	१
अभिचारहते	१९१०	३	विषाधिकामृते निर्णय	१९२०	२
यस्य भार्या मृताया तद्वयार्थं शा-			कण्ठाक्षरकाले मृते निर्णय	१९२०	३
रीरं पतति	१९१०	२०	कासरोगेण मृते निर्णय	१९२०	४
चाण्डालादिव्यो मरणे निर्णय	१९११	१	अतिसारमृते निर्णय	१९२०	५
मयपरशुहस्तलग्नादिभिः सह स			शाक्त्यादिप्रहर्षते निर्णय	१९२०	६
स्वक्षिप्तं तत्समत्वम्	१९११	१७	विद्युत्पातेन मृते निर्णयः	१९२०	७
पतितानामभ्यन्तकर्मकरणे प्राय-			अन्तरेण मृते निर्णय	१९२०	८
श्चित्तम्	१९१२	१०	अस्त्वृक्षस्पर्शतो मृते निर्णयः	१९२०	९
आत्मन्यग्निना क्रियाकरणे प्रा-			पतिते मृते निर्णय	१९२०	१०
यश्चित्तम्	१९१४	६	अपत्यराहिते मृते निर्णय	१९२०	११
अज्ञानेन कुले निर्णय	१९१४	८	वैधमरणे निर्णय	१९२०	१२
तनूकृच्छ्रविधि	१९१५	८	भुङ्क्तेत्यनशानाम्भुभिः आत्मघाते		
आहितमग्नेर्विशेष	१९१६	५	निर्णय	१९२०	१४
अमृदमरणे स्वशौचनिर्णय	१९१८	२	व्याधिपतितस्य आत्मतनुत्याग		
सर्वहते मृते विशेष	१९१८	१४	निषेध	१९२१	१
दुर्मरणमिषितदानादि	१९१८	१८	कनियस्य अग्राये मृते निर्णय	१९२१	१०
तत्र व्याधेण निहते निर्णय	१९१८	२०	अभ्यघातव्यवस्था	१९२१	५
सर्वदृष्टे मृते निर्णयः	१९१८	२३	अङ्गस्यभ्यघातनिषेध	१९२१	५
राक्षा निहते निर्णय	१९१९	१	आत्मघातविधि	१९२१	६
चौराण निहते	१९१९	१	शापणस्याभ्यघातविधिस्तत्कालम्	१९२४	१

ॐ नमः सदुद्धराय माधवाय ।

सव्याख्येनिर्णयसिन्धौ

प्रथमःपरिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

*कारुण्यैकानिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥

विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्ब्यशाखिनं वन्दे ॥१॥

*लक्ष्मीसहायं कल्पद्रु*तलं रञ्जितगोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनारायणं नत्वा पितरौ च गुरुनपि ॥

कृष्णशर्मा वितनुते सारार्थं सिन्धुदीपिकाम् ॥ १ ॥

कमलाभू राङ्गनाथिः कृष्णो नारायणानुजः ॥

अधिनिर्णयसिन्ध्वाह संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥

विघ्नध्वंसार्थं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-कारुण्ये
ति । अन्ववायो वंशः । व्रततिर्लता, प्रतानत्वात् । उभयतो लता-
द्वययुक्तशाखिरूपकं चेदं समस्तदेशविवर्त्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशाखी स्वकुललतासमालम्ब्य इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मतयोगः, तथाऽपि नमस्कार्यताप्रयोजकरूपाजन्तःपातिनस्तादृ-
शसमालम्ब्यस्य वन्द्यतोपपादकतया ऽभिधानात्तद्विधेयतायामतात्प-
र्यान्न दोषः ॥ १ ॥

विघ्नबाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विघ्ननाय
मङ्गलान्तरमाह-लक्ष्मीनि । तलम्—स्वरूपम् । अधःस्वरूप-

यर्हापीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपास्महे ॥ २ ॥

*वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्व*मङ्गलप्रतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपां *श्रीतातचरणान्नुमः ॥ ४ ॥

सर्वकल्याणसन्दोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

द्युनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ ५ ॥

योस्तलम्' इति कोशात् । कल्पद्रुत्वाभिधानं चाचिन्त्यमहिमव्यञ्ज-
कम् । कल्पद्रुस्तलमधो यस्येति वा । मुक्तेरपि दावृत्वात् । रञ्जित-
गोकुलमिति सुगमम् । 'तलरञ्जितगोकुलम्' इति पाठे कल्पवृक्षै रञ्जितं
गोकुलं येनेति । तत्र कल्पवृक्षा गोकुले वर्तन्ते । श्रीभगवानेव क-
ल्पवृक्ष इति तु वस्तुगतिः । 'कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम्' इति पाठे क-
ल्पद्रुस्तरलो येनेति उक्तदेतोर्जितमायत्तं गोकुलं यस्येति बोध्यम् ।
स्वस्य धर्मज्ञत्वमवगमयितुं धार्मिकपरम्परितत्वमाह—वेदा-
र्थेति । मायामानुषरूपिणं हरिमिति न्यूनाभेदरूपकम् ।

मङ्गलेति । यद्यपि नमस्कियाया एव मङ्गलत्वं न तु
स्तुतेः, विघ्नध्वसार्यविहितसुवर्णदानादिवत्, तथाऽपि तत्तुल्य-
त्वमक्षतमित्येवमर्थं प्रतिभूपदम् । पितृपादस्तुतिश्च तदन्तर्गतन-
तिरूपेति मङ्गलरूपत्वम् । सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापको व्यापारः स्तुतिः,
स्वोत्कर्षज्ञापकः स नतिरिति भेदः । श्रीतातेति । यद्यपि
चरणशब्दस्य राजपुङ्गवादिशब्दवन्न पूर्वपदार्थगतश्रेष्ठ्यमर्थः ।

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशाल्दूनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्यगोचराः ॥'

इत्यनुशासने तदनुक्तेः, साजात्यासम्भवात्, तथा स-
मासाननुशासनाच्च । नापि 'शुरुचरणा आहुः' इति वत्क्रिया-
कारकत्वारोपः । तद्वत् क्रियान्वयाभावात् । तथाऽपीह चरणः

विन्दुमाधवपादाब्जरोलम्बीकृतविग्रहम् ॥

ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥ ६ ॥

*हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्य-

गालोच्य तत्त्वमथ *तीर्थकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरारूपः

काले* यथामति विनिर्णयमातनोति ॥ ७ ॥

सन्ति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः ॥

शाखाध्येता बोध्यः । अथैवं कर्मधारये तातबहुत्वलाभाद्विरुद्धमति-
कृत्वं दुर्वारम् । मैवम् । काव्यमीमांसामांसलमनसामेव तथा मतिः,
न तु वेदमीमांसामांसलमतीनाम् । तेषां पुनर्गौरवस्यैव चरणशब्दव्य-
वायेन लाभात् । यद्वा 'नागाद्याः' इत्याद्यपदेन 'पादपद्मचन्द्राद्याः' इति
क्षीरस्वामिवचनात्पादचरणादिशब्दानामपि श्रैष्ठ्यार्थकत्वम् । तदु-
त्कटताविशेषस्फोरकं च बहुवचनम् । केचित्तु चरणयोरेव तदा-
ख्यामारोप्य द्वित्रा इतिवद्वैकत्वाविवक्षया बहुवचनम्, यत्पादेति
कर्मधारय इत्यप्याहुः । 'तं भट्टरामकृष्णारूपं श्रीतातं सादरं
नुमः' इति तु रमणीयम् ।

उन्मत्तप्रलपितत्वशङ्कां निरस्यन्नेव प्राचीनग्रन्थैरन्यथासि-
द्धिशङ्कां परिहरति-हेमाद्रीति । तीर्थम्-शास्त्रम् । तथा च हे-
माद्यादिमतस्यैव प्रामादिकांशं परिहृत्योपादानान्नान्यथासिद्धिरिति
भावः । कालानङ्गीकर्तृसांख्यनिरासार्थं काले इति । वैपयिक
आधारः । ज्योतिःशास्त्रादौ स्वरूपतो निर्णयतिस्थापि 'सायं जुहो-
ति' इतिवत् 'चतुर्थ्या पूजयेद्देवम्' इत्यादिनाऽधिकरणसप्तमीवशाल्लब्ध-
स्य विनायकपूजाद्यङ्गत्वस्य चतुर्थ्या दिनद्वयसत्त्वे संशयः स्यादिति
तस्याः पूर्वत्वादिनाऽप्यङ्गत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । तादृशनिश्चयश्च कचि-
देकतरकोटेः साधकस्य, कचित्तु बाधकस्योपन्यासेन । तच्च साधकं
बाधकं च द्विविधम्, न्यायवचनभेदादिति तत्सर्वं प्रदर्श्यते इति यावत् ।

तथाऽप्यमुष्य *वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमिशते ॥ ८ ॥

तत्र *संक्षेपतः कालः पोढा-अब्दो, ऽयनम्, ऋतुः, मासः, पक्षो, दिवस इति ।

तत्राब्दो *माधवमते पञ्चधा*— सावनः, सौरः, चान्द्रो, नाक्षत्रो, बार्हस्पत्य इति । गुरोर्मध्यमरा-

वैदर्भीमिति । निर्णयकमलाकरतया निर्णया उन्मज्जन्त्येव । विषयसंशयजनकतदप्रामाण्यमन्देहभञ्जकानि विशेषदर्शनानि तु संख्यावतामेव प्रतिभासन्ते इति व्यञ्जनाय । तत्र—न्यायवचनाभ्यां निश्चेतव्येऽङ्गत्वे । संक्षेपत इति । यद्यपि साक्षाद्याप्येन विभागे सम्भवति परम्परासाधारण्येन सोऽमङ्गतः, कलाकाष्ठादिनाऽपि तत्प्राप्तेरिति प्रथमतो जन्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव विभागो वाच्यः, तथाऽपि नित्यस्य तस्य कर्मानङ्गत्वात्त्यागः । कर्मादौ तत्स्मरणस्यैवाङ्गत्वात् स्मृतिद्वाराऽपि तस्याङ्गत्वे मानाभावात् ।

माधवमते इति । एवमादिप्राचीनग्रन्थतत्कर्तृनामलेखनं च प्रायशः स्वोत्प्रेक्षामूलकत्वशङ्कानिराकरणाय । स्वानभिमतं तु अरुचिं दर्शयामः । पञ्चधेति । तथा चोक्तं माधवेनैव—

‘सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः । म-
तल(३६५)—पतला(३६१)—ऽतल(३६०)—वमल(३५४)—वरगाश्च-
(३२४)वत्सराः पञ्च’इति । पतलपाऽवरगाः क्रमेण पञ्चपद्व्ये-
कशून्यचतुर्द्व्यर्थकाः । अद्धानां च वापतो गतिः । अत्रारुचिं दर्श-
यन्नेवाऽऽह—हेमाद्रिस्त्विति* । अत्र सावनादीनामनियमेन ग्रहणं
तु न शङ्काम् । यतो यत्र नियमविशेषरूपं स्पष्टं लिङ्गम्, यथा—

‘वसन्ते किंशुकाशोरुशोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नान नियममास्थितः’ ॥

इत्यादौ शुरुप्रतिपत् । तत्र—

‘ललाटपट्टे तिलकं कुर्याच्चन्दनपङ्कजम् ।

शिभोगेन बार्हस्पत्यः । स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । *हेमाद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्म*शास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्र एव

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिष्ठकालङ्कनं मुखम् ॥

धार्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम् ।

इत्यादितिलकव्रतादौ । यथा वा 'शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम्' इत्यादि 'नव वर्षाणि पञ्च च' इतिसंवत्सरावृत्तिसाध्येऽनन्तादिव्रतं शुक्लचतुर्दश्यादि । तत्रोभयत्रापि चान्द्र एव संवत्सरः ।

यत्र वा मेषसंक्रमणे 'सोपवासो नरोत्तम' इत्यादौ संक्रमरूपं तत् तत्र 'कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म' इतिसंवत्सरसाध्ये सुजन्मावाप्तिव्रते, यत्र वा 'अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः' इत्यादि अयनादिरूपं तत् तत्र 'एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्' इतितादृशधान्यदानादिव्रते, तत्र संवत्सरः सौर एव ।

यत्र तु "गोसत्रं वै संवत्सरो, य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्ति" इत्यादौ गवामयनस्य संवत्सरशब्देन व्यवहारात्संवत्सरकालस्य तदङ्गत्वप्रतीतौ अभिप्लवपडहचतुष्टयैकपृष्ठयपडहयोः सावनैकमाससाध्ययोः सांवत्सरिकीणां द्वादशावृत्तीनां चान्द्रसौराभ्यामनिर्वर्त्तनम्, तत्र पारिशेष्यात्सावन एवाब्दः । एवम्—

"ज्यहं प्रातस्ज्यहं सायं ज्यहमग्रादयाचितम् ।

ज्यहं परं च नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विजः" ॥

इति द्वादशाहोरात्रसाध्यानां प्राजापत्यानां षष्ठ्युत्तरशतत्रयरूपं द्वादशाब्दं तस्य चान्द्रसौराभ्यामनुष्ठानासम्भवात्सावन एवाब्दः ।

*एवं द्वादशाब्दादिस्थाने नवाब्दादावपि । यथा पराकादिमिश्रप्राजापत्यादौ पराकषडब्दे ज्यब्दं प्राजापत्यं षडब्दं चेति, तत्र द्वादशाब्दानपेक्षायामपि सावन एव तत्राब्दः । अत एव

विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः *सावनादिद्वादशमासै-
स्तत्तदब्दम् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको
मास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धम् । तथाच व्यासः—
'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो चादराग्रणैः' इति ॥

तत्र चान्द्रोऽब्दः षष्टिमेदः । तदाह गार्ग्यः—

'प्रमथो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।

अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥

मर्तुकामस्यैव दक्षिणा मुरुषा, नान्यस्येति सिद्धान्तः । तस्या
अब्दानङ्गत्वात् । एवं यत्र "सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपा-
सना" इतिसमयपालगादौ विशेषवचनम्, तत्रापि सावन एव ।

एव च यत्र विशेषतो न लिङ्गादि तत्रेन्द्रया विकृ-
त्पः । यथा 'एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रभूयान्नासंवत्सर-
वासिने' इतिव्यतिरेकमुखेनाज्जातगुरुकुलवासादौ । *धर्मेति ।
अथ ताक्षत्रस्यायुर्द्वाये एवोपयोगाद् माऽस्तु धर्मशास्त्रे तत्प्र-
पञ्चः, 'गौतम्यां सिंहगे गुरौ' इत्यादौ अपेक्षणात्तु चार्हस्पत्यस्य
तं को वारयिता ? इति चेत् । तिलकत्रतादौ हि चान्द्रादेर्वत्सरत्व-
ज्ञानमपेक्षितम्, न तु कापि कर्मणि चार्हस्पत्यस्य तत् । 'सिंहगे
गुरौ' इत्येव श्रवणात् । यदपि—

"गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः ।

अधिसंवत्सरेस्तस्मिन्कारयेन्न सवत्रयम् ॥

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रतिष्ठाः सर्वनाकिनाम् ।

स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केऽप्याङ्गुराधिमासवत्" ॥

इत्युत्तरसौरं, तदपि चार्हस्पत्यस्य संवत्सरत्वाज्ञानेऽपि मध्यमगण-
नया गुरुसंक्रमणान्ये चान्द्राब्दे बृहस्पतिसत्त्वादिस्फुटगणनया तादृशे
तत्राधिमासवत् कामादि च न कार्यमित्यर्थकमिति न कश्चिद्दिरोधः ।
*सावनादीति । तिथियद्धद्वादशादिमामैरब्दमपि द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः ।
 चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥
 सर्वाजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ।
 मन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥
 हेमलम्बो विलम्बोऽथ विकारी शार्वरी प्लवः ।
 शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥
 प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण(१)विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रसादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ।
 दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ॥ इति ।

यद्यपि ज्यौतिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवा-
 दीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता, तथाऽपि प्रभवादीनां चान्द्र-
 त्वमप्यस्ति । ‘चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्च-
 अन्यथा “मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्” इति वत्सरत्व-
 ज्ञानसापेक्षे आविदकादौ अनियमेन वत्सरापत्तेः । लिङ्गाभावेन
 चान्द्रसौरयोरसम्भवादन्यवत्सरकर्तव्यताकगोसत्राद्यन्यतया सा-
 वनस्य च नियमासम्भवात् । प्रभवादीनां चान्द्रत्वमप्रामा-
 णिकमित्याशङ्कते—*यद्यपीति । मध्यमगणना गुरोः शराः ५
 खमिति । प्रत्यहं पञ्चकला गुरोर्गतिरित्यर्थः । *भोगेनेति प्रभ-
 वान्वयि, न तु प्रवृत्तौ असम्भवात् । माघादौ प्रभवादीनामित्या-
 दिपदे विभवादेः फाल्गुनादिप्रवृत्तिमूचके ।

“तपसि खलु यदाऽसाबुद्धमं याति मासि
 प्रथमलवगतः सन् वामवे वासवेज्यः ॥
 निखिलजनहितार्थं वर्षवृन्दे वरिष्ठः ॥”

(१) इदं लुप्तविभक्तिकम्, साधारणसहितो विरोधकृदिति
 उत्तरपदलोपी वा ।

८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेद-

के युगे' * इति माघवोक्तेः । तेन चान्द्रः प्रम-
चादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते । वार्हस्पत्यस्तु माघादौ ।
तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते-

‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ।

योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवो वा नर्मदोत्तरे’ ॥

आर्ष्टिपेणः—

* ‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्र संवत्सरं सदा ।

नान्यं * यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता’ ॥ इति ।

अयननिर्णयः । अयनं तु * सौरर्तुत्रयात्मकम् ।

‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तेः । तद्विधि-
धम्-दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनम्,
मकरेऽन्त्यम् ।

अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—

‘देवताऽऽरामवाप्यादिप्रतिष्ठोद्द्मुखे रवौ ।

प्रभव इति स नाम्ना जायतेऽब्दस्तदानीम्” ॥

इत्युपक्रम्य

“इयं हि पट्टिः परिवत्सराणां बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् ।

उदाहृता पूर्वमुनिप्रवर्यैर्नियोजनीया गणना क्रमेण” ॥

इत्युपसंहारात् । * युग इति ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदा वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सहो युगसंज्ञकः” ॥ इत्युक्तेः ।

‘जैवो वा’ इति वाकारोऽस्वरसमूचनाय । को व्यावहा-
रिकसंज्ञकः काल इत्येत आह—* स्मरेदिति । * यस्मादिति च
शुक्रादिर्मुख्य इत्येतदर्थम्, न तु कृष्णादेः कर्मानङ्गत्वार्थम् ।
अनेकवचनविरोधात् । * सौरेति मासातिदेशमाप्तवान्द्र-

‘दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात्’ ॥

वैखानसः—

*‘मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥

महिषासुरहन्त्र्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने’ ॥

वैशब्दोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणायन एवेति नियमः ।

पूर्ववचने दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया
देवविशेषे प्रतिप्रसवमात्रात् ।

रत्नमालायाम्—

*‘गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् ।

सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं

यद्गर्हितं तत्खलु दक्षिणे च’ ॥ इति ।

अस्यापवादः काशीखण्डे—

*‘सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तूत्तरायणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम्’* ॥

इत्ययनम् ॥

ऋतुनिर्णयः । ऋतुर्मासद्वयात्मा । मलमासे तु
मासद्वयात्मक एको मासः, तेन मासद्वयात्मकत्वमवि-
रुद्धम् । स द्वेधा चान्द्रः सौरश्च । ‘चैत्रारम्भो वस-
न्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भो, मेषारम्भो वा सौरः । *‘मी-

त्वादिव्युदासार्थम् । *मातृ इति उग्रकर्मोपलक्षणम् ।

“उग्रे कर्मणि सौम्ये च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे”

इति माधवोक्तेः । तदेवाह—*गृहेति । *सदा कृतेत्या-
दि अपवादत्वाभ्युपगमवादः । अस्तित्वाशीर्लोटिः कृतयुगादि-
कार्याप्रापकत्वात् । *सतामिति निगूढदुर्वृत्तानां भासमान-
साधुभावानां व्यावृत्तिः ।

*मीनेति । एतदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो विकल्प्यन्ते ।

नमेपयोर्मेपवृषयोर्वा वसन्तः' इति वौधायनोक्तेः ।
अनयोर्विनियोगमाह त्रिकाण्डमण्डनः—

‘श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

*तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतम्’ ॥

स द्विविधोऽपि षोढा । वसन्तो, ग्रीष्मो, वर्षाः,
शरद्, हेमन्तः, शिशिरः । इत्यनुः ॥

मासनिर्णयः । मासश्चतुर्द्धा । सावनः, सौरः, चा-

तदभावे तु इति सौरर्तुगौणत्वार्थम् । एवं कृष्णादिमासानां गौण-
त्वाच्चघटितमासद्वयात्मकर्तृनामपि गौणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादौ नानैव वाक्यार्थः । अन्यथा मुख्यत्व-
गौणत्वविवेचनवैयर्थ्यात् । तत्र मुख्यवाक्यार्थे शुक्लादिचान्द्रमासद्वय-
घटितो मुख्य एव वसन्तः । कृष्णादिचान्द्रमासद्वयघटितस्य वसन्त-
पदार्थस्य गौणत्वात् । सौरमासद्वयघटितस्य तस्य गौणतरत्वात् ।
मुख्यासम्भवे गौणवाक्यार्थोऽवलम्बनीयः ।

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम्” ॥

इतिमनुवचनात् । एवं च ‘श्रौतस्मार्तक्रियाः’ इत्यत्र श्रौतपदं
सङ्गच्छते । “चान्द्रमासर्तुषु” इत्यत्र चान्द्रमुख्यगौणर्तुभ्यां गौ-
णमुख्यभावोऽपि विवक्षितः । अन्यथा सौरर्तुना गौणभाव-
प्रदर्शनासङ्गतेः । एवं शरदादिपदेऽपि । एवं च—

“मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति” ।

“नवमिश्रं तु षड्वत्” इत्यादौ ऋतुषट्कत्वेन मुख्यचान्द्रमा-
सग्रहणे मृताहे श्राद्धं न स्यादिति मृतातिथेर्मृततिथिं याव-
च्चान्द्रो मासः, तद्युगम च ऋतुरिति तत्र मासानां गौणत्वेन
ऋतुपदं गौणमेव । अस्तु वा तत्र ऋतुपदं मुख्यचान्द्रमासारब्ध-
परतया मुख्यमेव । मृताहकर्तव्यत्वं च—

न्द्रो, नाक्षत्र इति । त्रिंशद्दिनः सावनः । अर्कसंक्रान्तेः सं-
क्रान्त्यवधिः सौरः ।

यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादर्शाद्यालोचनेन,
'मेषसंक्रान्त्यां समाप्तामावास्याकत्वं चैत्रत्वम्'
इति लक्षणाच्च मेषसंक्रान्तेश्चैत्रत्वं प्रतीयते; तथा-
पि मेषसंक्रमे दर्शद्वये सति वैशाखस्यैवाधिकात्त-
त्पूर्वभावित्वेन मीनस्यैव चैत्रत्वं युक्तम् । एवं मे-
षादयो वैशाखाद्याः । अतो मीनसंक्रान्तिमध्यस्थपौर्ण-
मासीकत्वम्, तादृशाद्यतिथिकत्वं वा चैत्रत्वमिति ल-
क्षणात् मीन एव सौरश्चैत्रः । एवं वैशाखादयोऽपि मे-
षाद्या ज्ञेयाः ॥

सौरमासप्रसङ्गात् *संक्रान्तिनिर्णय उच्यते । तत्र-

'मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्' ।

इतिवचनात् । तथा च मासि मासीत्यस्य प्रतिधुक्कादिमासं
संवत्सरं यावन्मृततिथौ श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । ऋतुश्च तद्व्या-
त्मक इति ।

*संक्रान्तिरिति । मण्डलनेमिमध्यं केन्द्रः । तस्य पूर्वराशिसम्ब-
न्धत्यागेनोत्तरराशिप्रवेशः संक्रान्तिः । तत्कालश्चातिसूक्ष्म इति
तत्रैकस्यापि कर्त्तव्यस्याननुष्ठाने प्रसक्ते तद्योग्यतया तत्स-
न्निहितः पूर्वोत्तरः कालो ग्राह्यः । स च यावता का-
लेन केन्द्रपूर्वापरौ भागवुत्तरराशिचक्रं प्रविशतस्तावान् । स एव च
भोगः । भुज्येते पाल्येते विधिनिषेधावत्रेति व्युत्पत्तेः । स च सा-
मान्यतः पञ्चदशपञ्चदशनाडीरूपः ।

'अतीतानागते भोगे नाख्यः पञ्चदश स्मृताः' ।

इत्युक्तेः । एतेन-

'संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः ।

‘पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्

पुण्यकालघटिकास्तु षोडश’*—

इति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । विशेषस्तु-
‘च्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः—

‘प्रागूर्वा दश, पूर्वतः षडवनि, स्नद्धत्पराः, पूर्वत-
स्त्रिंशत्, षोडश पूर्वतो, ५ परतः, पूर्वाः पराः स्युर्दश ।

पूर्वाः षोडश, चोत्तरा ऋतुभुवः, पश्चात् खवेदाः, पुनः
पूर्वाः षोडश, चोत्तराः पुनरधो पुण्यास्तु मेपा-

दितः’इति ॥

अस्यार्थः—मेघे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः
पुण्यकालः । वृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षो-
डश । कर्के पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश ।
कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्वा दश । वृश्चि-
के पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चत्वारिं-
शत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माघवमते त्वञ्च
परा विंशतिः पुण्याः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः
षोडशेति ।

‘याऽप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता

*सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।

पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते*

तथोगादप्यधोर्ध्वं त्रिंशद्भाज्यः पवित्रिनाः’ ॥

इतिवचनस्य पूर्वं त्रिंशत् परं च त्रिंशदिति व्याख्यानमनादेयम् ।
पूर्वापरं मिलित्वा त्रिंशदित्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि कदाचित्तात्का-
लिकरविमण्डलवशात् प्रवेश एरुद्यत्याधिक्यमपेक्षते तदाभिप्रायेणा-
ह—*षोडशेति । *सायं—सूर्यास्तात् प्राक् । वक्ष्यति माघे ‘यदा तु
सूर्यास्तात्प्राक्’इति । *विभाते—उदयोत्तरम् । वक्ष्यति च श्रावणे

साऽप्युत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥

अर्वाङ् निशीथाद्यदि संक्रमः स्यात्

पूर्वेऽहि पुण्यं परतः परेऽहि ।

आसन्नयामद्वयमेव पुण्यं

निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् ॥

कर्के क्षयेऽप्येवमिति श्रुवाच

हेमाद्रिसूरिश्च तथाऽपरार्कः ।

क्षयः प्रदोषे यदि वाऽर्धरात्रे

परेऽहि पुण्यं त्वथ कर्कटश्चेत् ॥

प्रभातकाले यदि वा निशीथे

पूर्वेऽहि पुण्यं त्विति माधवार्यः' ॥

अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्यादिषु
द्रष्टव्यानि ।

सर्वासु संक्रान्तिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानका-
ण्डे उक्तः ।

विश्वामित्रः-

‘मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

वस्त्रान्नपानदानानि मिथुने विहितानि तु ।

घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥

ससुवर्णं छत्रदानं सिंहेऽपि विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥

तुलाप्रवेशे तिलानां(धान्यानां)गोरसानामपीष्टदम् ।

अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥

(अन्नकी वृश्चिकः) ।

घनुषप्रवेशे वस्त्राणां यानानां च महाफलम् ।

स्रवप्रवेशे दारुणा दानमग्नेस्तथैव च ॥

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुतृणस्य च ।

मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चोत्तमम् ॥ इति ।

अत्रोपवासमाह हेमाद्रावापस्तम्भः—

‘सूर्योदयोत्तरं संक्रमेतु’ इति । मूलवचनानि—

‘मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णौ दाक्षिणायने ।

पदशीतिमुखेऽतीते ह्यतीते चोत्तरायणे’ ॥

इत्यादीनि, ‘अहि संक्रमणे पुण्यम्’ इत्याद्यग्निमाणि च । अत्रो-
भयतः मसक्तस्य षोडशत्वादेः—

‘वर्त्तमाने तुलामेपे नाढ्यस्तुभयतो दश’ ।

इति विषुवयोरपवादः, विष्णुपदीषु पूर्वत एव, पदशीत्यास्येषु
परत एवेति च नियम इति केचित् ।

यस्तुतस्तु सर्वसंक्रान्तिषु भोगसाम्येन व्यवस्थायां माना-
भावाद्दिशेषतो दशत्वादीनि पुण्यतमत्वार्थानि ।

‘या याः सन्निहिता नाढ्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’—

इत्युक्तेः । अत एव—

‘धनुर्मानावातिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाढ्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि’ ॥

इतिस्कान्दे तमनुपात्तः । उभयत्वपूर्वत्वादीनि चोभयभो-
गिनीत्वपूर्वभोगिनीत्वादिव्यवहारार्थानि । एतेन—

‘पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश’ ।

इति वचनादुभयतः षोडशत्वस्य विष्णुपद्यामुपसंहार इत्य-
पास्तम् । तत्र विष्णुपदीग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एवं च—

*अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
स्नात्वा यस्त्वर्यगेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

अशक्तौ तु वृद्धवसिष्ठः—

‘अयने संक्रमे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

अत्रोपवासः संक्रमदिने, दानादि तु पुण्यकालदिन
इत्याचार्यचूडामणिः । विधिलाघवात्पुण्यकालदिन एवो-
भयमिति वृद्धाः ।

‘षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः’ ।

इति कृत्स्नदिवसाभ्यनुज्ञानं प्रत्युक्तम् । षडशीत्या आरभ्य
चतसृणां प्रत्येकं पञ्चदशेत्यर्थात् ।

‘षडशीतिमुखेऽतीति नाड्यः पञ्चदश स्मृताः’ ।

इत्युक्तेः ।

*अयने इति । अत्रायनविषुवपदम्—

‘अयने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुपदीफलम् ।

षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥

शतभिन्दुक्षये दानमनन्तं तु दिनक्षये ।

विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते ध्वनन्तकम्’ ॥

इतिवृद्धवसिष्ठोक्ताद्यन्तोपग्रहमुखेन तदुक्तसर्वसंक्रान्तिपरम् ।

‘नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं च तत्’ ॥

इतिवत्प्राधान्याभिप्रायं वा । तेन सर्वसंक्रान्तिलाभाश्चात्र त-
त्पदासङ्गतिः । एवं संक्रान्तिसामान्ये व्युपवासप्राप्तेस्तत्राशक्तस्या-
ग्निमैकोपवासोक्तेरपि । अहोरात्रोषित इति क्तप्रत्ययार्थो (भूतकालः)

इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्ताविषयम् ।

*‘आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा’ ॥

इति जैमिनिवचनात् ।

अत्र आद्यमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—

‘आद्यं *संक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते’ ।

अपराकैऽपि विष्णुः—

न विवक्षितः ।

‘अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

पताः प्रशस्तास्तथयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्’ ॥

इतिसांवर्तैकवाक्यत्वात् । अस्तुतस्तु त्रिरात्रोपोषित इति पूर्ववाक्ये प्रत्ययार्थो विवक्षितः । ‘अगृहिभिः पुत्रीतरैः सहक्रमे मान्यद्वा त्रिनयेऽथवोपवसनं कार्यम्’ इति दीपिकायां ‘प्राचि’ इतिविशेषणात् । तद्दहोरात्रोपित इत्यत्रापि स विवक्षित एव । सांवर्तं तु संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तरमिति ।

*आदित्ये इति ।

‘रविवारार्कसंक्रान्तावेकादश्यां सितेतरैः ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही’ ॥

इति पारणनिषेधात्तदङ्गिनः पूर्वस्य उपवासस्य एकादस्य वा उपवासस्य निषेधोऽपि द्रष्टव्यः । इत्यमेव—

‘सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।

सप्तजन्मकृतात्पापात्तत्क्षणादेव हीयते’ ॥

इति रविशन्युपवासयोः साक्षात्, पारणानिषेधमुखेन वा ‘आदि-
त्येऽहनि’ इति ‘रविवार’ इति च निषेधः । परं तु संक्रान्ताविसस्य

आदित्यसंक्रमश्चैव (१)विशेषेणायनद्वयम् ।

व्यतीपातो ऽथ जन्मर्क्षं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

(जन्मभमभ्युदयश्च) ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्वै *काम्यानाह(२) प्रजापतिः ।

इति ।

द्वादशादिदिनैरर्वागयनांशप्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तु-
मयनग्रहणम् । अन्यथा संक्रमेण सिद्धेरयनग्रहणं व्यर्थं
स्यादित्यपरार्कः ।

हेमाद्रावपि शालवः-

*अयनांशकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

तन्निमित्तकमर्थः, न तु तदधिकरणकेति । प्रयुक्तान्तरनिमित्त-
कोपवासपारणयोरावश्यकत्वात् । 'तत्प्रयुक्तोपवासस्य'इत्यादिन्या-
यसाम्यात् । एवं च-

भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥

इति विष्णुधर्मादि संगच्छते । *संक्रमणे इति पुण्यका-
लीनत्वार्थम् । *विशेषेणेति मेषायनादौ श्राद्धसूचकम् ।
*नित्यानिति ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्यादरिद्रश्चापि जायते ॥

इति स्नानवत् श्राद्धस्यापि नित्यत्वं नैमित्तिकत्वादित्यपि द्र-
ष्टव्यम् । सर्वसंक्रान्तावयनांशसत्त्वे किं मानमित्यत्राऽऽह-*

(१) यद्यपि लिखितपुस्तकेषु "विषुवं चायन" इति पाठस्तथाऽपि
टीकायां 'विशेषेण' इति प्रतीकसत्त्वादयमेव युक्त इति ।

(२) अत्र 'नित्यानाह' इति पाठः साधुः । नैमित्तिकत्वेन तेषां
काम्यत्वाभावात् । टीकायां 'नित्यान्' इति प्रतीकाच्च ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ॥

तदा संक्रान्तिकाले स्युरुक्ता विष्णुपदादयः । इति ॥

अयनांशकच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन *तत्प्रयुक्त पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचख्यौ । तच्च मेघायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माघर्षायेऽपि जावालिः—

*संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ इति ।

मकरायने पूर्वा विंशतिघटिकाः पुण्याः । मकरसंक्रान्तौ तु पश्चाद्विंशतिः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तिवदित्यर्थः ।

विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्—

हर्षद्भिर्हृषसिंहदृश्चिकघटेष्वर्कस्य यः संक्रमः,

कन्यामीनधनुर्नृयुधु पडशीत्यास्य, तुलामेषयोः ।

प्रोक्तं तद्विषुवं, क्षपेऽयनमुदक्, कर्काटके दाक्षिणम् । इति ।

हर्षद्भिः—विष्णुपदम् । नृयुक्—मिथुनम् । अत्र च

*पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापराकं मात्स्ये—

नांशोति । मकरादिगे सूर्ये सति यदुदगयनादि, तत्र सति योऽयनांशकालस्तत्तुल्यकालेनैव कुम्भादौ सिंहादौ चायनं पुण्यकालः स्फुटं भवेत् । तत्र यः संक्रमकालः, सोऽपि च पुण्यकाल इत्यर्थः ।

सर्वं विष्णुपदायुक्तं विद्यादिह यथाऽन्यथा ।

इतिप्रथमश्लोकोत्तरार्द्धपक्षे अयनांश एव विष्णुपदादि ।

अन्यथा—तत्र तदकरणे इत्यर्थः । *तत्प्रयुक्तम्—अयनांशप्रयुक्तम् ।

विष्णुपदाद्ययनांशे पूर्वादिभोगिनीत्वं सापवादमाह—*संक्रान्ति-

पिबति । *पिण्डरहितमिति तत्सहचरितधर्मोपलक्षणम् ।

‘पिण्डनिर्वापरहितम्’—‘पिण्डो यत्र निवर्त्तेत’ इत्याद्यग्रे सत्त्वात् ।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥ इति ।

श्राद्धशूलपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात्, समूलत्वेऽपि—

ततः प्रभृतिं संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोदिष्टं मृतेऽहनि ॥

इति मात्स्योक्तं (१) ग्रहणा *ग्रहणवद्विकल्प एवेत्याह ।

*नन्न । अस्य *पार्वणानुवादकत्वेन पिण्डाविधायकत्वात् । पिण्डो—व्यक्तिः । *अन्यथैकपदे *पिण्डानुवादे त्रित्व

विधौ च वषट्कर्तुः प्रथमभक्षव *वैरूप्यापत्तेः । तथा चो-
भयसमूलत्वे पिण्डरहितं पार्वणं कर्तव्यमित्युभयव-
चनयोरर्थः । त्रिपिण्डशब्देनैकोदिष्टव्यावर्तनमात्रम् ।

मङ्गलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबन्धे नारदः—
त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाज्यः षोडश षोडश ॥ इति ।

एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् ।

*ग्रहणेति । वैधीं प्राप्तिमनूयैकार्थस्य निषेधस्य पाक्षिकनन्निवृत्तौ
पर्यवसानात् । येषां मृताहन्येकोदिष्टसमाचारस्तेषामपि संक्रान्त्यादौ
त्रिपिण्डं—पार्वणं श्राद्धमित्येवार्थ इत्याशयेन दूषयति—*नन्नेति ।

*पार्वणानुवादकत्वेनेति अमावास्याविकृतित्वेन षड्दैवत्यत्वा-
र्थम् । बाधकमप्याह—*अन्यथेति । *एकपदे—एकप्रसरे पदे ।

*वैरूप्यम्—उद्देश्यत्वविधेयत्वरूपम् । “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः”
इत्यत्र भक्षणमुद्दिश्य प्राथम्यविधिर्न युक्तः । विधिप्रतीतेरुद्देश्यप्र-
तीतिपूर्वकत्वेनैकप्रसरताभङ्गापत्तेः । न चैवं “लोहितोष्णीषा ऋत्वि-

(१) ज्योतिष्टोमसंस्थाभूते ऽतिरात्रे ‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’
‘मातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ इति विधिनिषेधाभ्यां षोडशिसंज्ञकपात्र-
ग्रहणविकल्पवदित्यर्थः ।

भानोः संक्रान्तिभोगश्च *कुलिकश्चार्धयामकः ।

इति ज्योतिःशास्त्रे चर्ज्येषु परिगणनात् ।

अयनव्यातिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु रात्रौ (१) स्नानश्राद्धादि न कार्यम् ।

अह्नि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानगोः ॥

*अर्धरात्रादधस्तास्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयान्प्रहरद्वयम् ॥

पूर्णे चेदधरात्रे तु यदा संक्रमते रात्रिः ।

प्राहुर्दिनद्वयं* पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥

इतिवृद्धवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या,

जः प्रचरन्ति' इत्यत्रोष्णीषमुद्दिश्य लौहित्यविधिर्न स्यादिति वाच्यम् । तत्रोद्दिश्यस्यान्यतः सिद्धत्वात् । इदं तु भक्षणस्य पिण्डस्य च विधानादन्यतः सिद्धं पार्वणमनूयते इत्येव युक्तमित्यर्थः । *कुलिक इति ।

कुलिकः कालवेला च यमघण्टश्च कण्टकः ।

वाराद् द्विधे क्रमान्मन्दे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥ इति ।

वाराद् द्विधे क्रमान्मन्दे घटघ्नः कुलिको निशि । इति च ।

भौमभार्गवमूर्यज्ञसौरीन्द्राङ्गिरसक्रमात् ।

वानरेषु द्वितीयाद्या अर्द्धयामा बुधः स्मृताः ॥

इति चार्द्धयामः । किं तदिनार्धमित्यत्राऽऽह *अर्धरात्रादिति । *दिनद्वयामेति अर्धावच्छिन्नं बोध्यम् । दिनार्धमित्युपक्रमात् ।

(१) मयुरण्याह—“रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा । सन्ध्ययाद्यमयाश्चैव सूर्ये चैवाचिरादिते” इति । (अ०३५७०२७)

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् ।
पूर्वस्मात्परतो वाऽपि प्रत्यासन्नस्य तत्फलम् ॥

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदये ऽस्तमये ऽपि वा ।

मानार्द्धे भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

इति देवीपुराणाच्च ।

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे-रात्रेरष्टममुहूर्त्ते ! उदये-प्रातःसन्ध्यायाम् । अस्त-
मये-सायंसन्ध्यायाम् । अपूर्णे शर्वरीदले-निशीथपूर्वोत्तरभागयोश्च
संक्रमे । भास्करे-भासं करोतीति व्युत्पत्त्या दिवसे यन्मानार्द्धं, त-
त्पुण्यमिति तदर्थः । 'अर्द्धमन्तर्वेदि' इतिन्यायेन कृत्स्नां रात्रिमनूद्य
दिनमानार्द्धत्वाविधेः ।

आदौ पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

इति देवीपुराणं च दिनद्वयपुण्यत्वे नैमित्तिकावृत्तिवारणा-
र्थम् । निशीथे संक्रमे तिथेः पूर्वदिनतिथ्यभेदे पूर्वं दिनार्द्धं
पुण्यम्, परदिनतिथ्यभेदे च परदिनार्द्धमिति चाऽऽर्थिकम् ।
इत्थं च तत्र दिनद्वयतिथिसत्त्वे पूर्वभोगिनीषु पूर्वम्, उत्त-
रभोगिनीषुत्तरम्, उभयभोगिनीषु तु इच्छया विकल्प इति
मन्तव्यम् । "आहत्य पूर्वदिनतिथ्यभेदोक्त्या तद्विपरीतस्तत्तिथिभेद
एवाऽऽर्थिकः, न तूत्तरतिथ्यभेदस्तादृशः । येन निमित्तद्वयसन्निपा-
तेन व्यवस्थापेक्षायामुक्तव्यवस्था घटेत । तथा चोत्तरभोगिन्यादा-
वपि पूर्वातिथ्यभेदे पूर्वमेव पुण्यम्" इति हेमाद्र्यादयः । व्यतीते
त्वित्यत्र द्वितीयपादानुपपन्नादर्द्धरात्रादूर्द्धं संक्रमे पूर्वतिथ्यभेदेऽपि
परेऽनुरेवेत्यर्थः । अर्द्धरात्रौ मध्यवर्त्तिदण्डद्वयम् । केचित्तु या
या इत्यनेन दश पूर्वा दशापराः' इत्यादिविशेषशास्त्रप्रसिद्धसंख्या
नानुव्रते । सकलशिष्टाचारविरोधात् । किं तु सामान्यतः प्राप्त-
घटीषु तत्तत्संख्या । तदनुरोधेन च क्षण एवार्धरात्र इत्याहुः ।

इति वसिष्ठवचनाच्चार्याः*द्रात्रौ स्नानादिनिषेध-
प्रतीतेः । यानि तु—

विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रतिष्ठा*ऋतु(१)जन्मसु ।

तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥ इति-
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्पयवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि, *तानि म-
करकर्कसंक्रान्तिविषयाणि । 'मुक्त्वा मकरकर्कटौ'
इति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्वादिनि हेमाद्रि-

*अर्थादिति । अहःसंक्रमे तत्पुण्यत्वमिद्धेरद्वेतिनियमः।येषां
त्वेकान्यये इतरान्वयेन समुच्चयासम्भवादितरव्युदासे शब्दतात्पर्य-
कल्पनयैव नियमः—यथा 'याजनाध्यापनप्रतिग्रहव्राह्मणो धनमर्जयेन्'
इत्यादौ, अत्रार्जने उपायत्रयान्वये कृष्णादेर्नान्वयः—प्रकृते च संक्र-
मे पूर्वोत्तरभागत्वेन रात्रिभागस्यापि समुचित्यान्ययः सम्भवतीति न
नियम इति मतम्, तेषां मते परिसंख्येव । एवं चैकतरभोगिनीनां
संधोपजातानामपि न पुण्यं, केव कथा रात्रावुपजातानामिति
स्थिते तत्र कथन्तायां रात्रावित्याद्युक्तम् ।

*ऋत्विति । 'ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्'इत्यादि ऋतुगमन-
निमित्तं स्नानं वक्ष्यति । *तानीति । मुक्तवेगस्यार्द्धरात्रमा-
त्रनिर्णयशेषत्वं कृत्स्नरात्रिनिर्णयशेषत्वं वा उपेत्य कर्कमकरौ
विवाहेत्यादेर्विषयो वाच्यः । इत्थं च 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः'
'कामुकं तु परित्यज्य'इत्येवमादीनां रात्रिमपरिहृत्यार्थवत्त्वा-
य विकल्प उपेत्येति भावः । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—

माधवादयः । *वस्तुनस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दि-
नद्वयपुण्यत्वादेरेव पर्युदासान्मकरकर्कटयोरपि *स्ना-
नं दानं परेऽहनि' इत्यादिभिरहःपुण्यत्वोक्तैरहःपु-
ण्यत्वानुपपत्त्या कल्प्यरात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरा-
त्रिविधिना बाधात्सर्वसंक्रान्तिषु रात्रावनुष्ठानविक-
ल्पः । स च देशाचाराद्व्यवतिष्ठत इति युक्तः पन्थाः ।
अपनयोस्तु वक्तव्यो विशेषः श्रावणे माघे च व-
क्ष्यते । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः-

यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् ।
तन्मासाभ्यन्तरे तस्य वैरक्लेशधनक्षयाः ॥
तगरमरोरुहपत्रै रजनीसिद्धार्थलोभ्रसंयुक्तैः ।
स्नानं जन्मर्क्षगते रविसंक्रमणे नृणां शुभदम् ॥
हेमाद्रौ-

अहि चेद्रात्रियुग्मं स्प्राद्रात्रौ चेद्वासरद्वयम् ।
संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया *दानाध्ययनकर्मसु ॥
यत्तु गौडाः-

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सायंसंध्यां न कुर्वीत कुर्वश्च पितृहा भवेत् ॥
इति कर्मोपदेशिन्यां व्यासोक्तेः सायं पुण्यकाले

*वस्तुनस्त्विति । नन्वेतयोरर्थत एव रात्रिपुण्यत्वं स्यादत
आह-***स्नानमिति** । तथा चान्यथापि कथंताशान्तेर्न रात्रिपुण्य-
त्वापत्तिरिति भावः । *दानं-वेदस्य । अध्ययनपदसन्निकर्षात् । अ-
ध्यापनमिति यावत् । एतच्चायनविषुवमात्रानध्यायविषयम् ।

निशाद्वयं दिवा, रात्रौ संक्रमे वासरद्वयम् ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत अग्रने विपुत्रे तथा ॥

संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलम् । अन्यच्च *बहु वक्तव्यं
विस्तरभीतेर्नोच्यते ॥ इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

इति नव्यधृतवचनात् । *बह्विति ।

सूर्ये घोरा, विधौ ध्वाक्षी, पापवारे महोदरी ।

बुधे मन्दाकिनी नाम, मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्, राक्षसी च शनैश्चरे ।

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥

क्षिमे ध्वाक्षी विजानीयाद्, उग्रे घोरा प्रकीर्तिता ।

चरैर्महोदरी ज्ञेया, क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ॥

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्ऋक्षैस्तु सक्रमे ।

द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश तासु तु ॥

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ।

पारमार्थिकं—सूक्ष्मतमे संक्रमकाले यत्पुण्यं धर्मानुष्ठानात् तदे
तासु तत्तद्वारे तत्तन्नक्षत्रे तत्तत्कठं पूर्णम् । वार्षर्षयोर्विपर्यासे व्या-
मिश्रमिति बोध्यम् ।

मन्दा विप्रजने शस्ता, मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वाक्षी वैश्येषु विज्ञेया, घोरा शूद्रे सुखप्रदा ॥

महोदरी तु चरैषु, शौण्डिकेषु तु राक्षसी ।

चण्डालपुलकसानां च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥

सर्वेषां दारुणानां च मिश्रिता वृद्धिकारिणी ।

एवं—

पूर्वाह्नकाले नृपतीन्, द्विजेन्द्रान्मध्यन्दिने, चाय विशोऽपराह्णे ।

शूद्रान् रथावस्तमिते, प्रदोषे पिशाचकान्, रात्रिचरान्निशीथे ॥

नद्यादिकांश्चापररात्रिकाले, मृत्यूपकाले पशुपालकांश्च ।

संक्रान्तिर्ऋक्षस्य समस्तलिङ्गितं च सन्ध्यासमये निहन्ति ॥

इति वेलाफलम् । अत्र यस्य या शुभा संक्रान्तिः, तेन तस्यां

पक्षयुगजश्चान्द्रो मासः । स द्वेधा* । शुक्लादिर-
मान्तः, कृष्णादिः पूर्णिमान्तश्चेति । तथा च त्रि-
काण्डसंख्येयः—

चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः, कृष्णादिर्वेति च द्विधा ।
इत्युक्त्वा देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह—

परमोदयसाधनं महादानादि कार्यम् । यस्य याऽशुभा, तेन
तस्यामरिष्टहानिकरं तत्तच्छान्त्यादि । तदर्थ एव च षोडशघटि-
कादिः सामान्यकालः । आदित्यस्य नक्षत्रसंक्रमे, ग्रहान्तराणां
राशिनक्षत्रयोः संक्रमे च पुण्यकालं स्नानादि चाऽऽह जैमिनिः—

नक्षत्रराश्यो रविसंक्रमे स्युरर्वाक् परस्ताच्च रसेन्दुनाड्यः ।
पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युगैकैव नाडी युनिभिः शुभोक्ता ॥
नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य, बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ।
सार्द्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ता गुरोश्च, शुके सपलाश्चतस्रः ॥
द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।
आद्यन्तमध्ये जपहोमदानं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम ॥

इति । अर्वाक् परस्तादिति सर्वत्र सम्बध्यते । रसेन्दुः—षोडश ।
त्रिधरा—त्रयोदश । सपलाः—एकपलाधिकाः । मनवः—चतुर्द-
श । नागाः—अष्ट, द्विगुणिताः षोडश । एषु संक्रमेषु दिवापदाभा-
वाद्गात्रौ जातेषु तत्रैव पुण्यम् ॥ इति संक्रमटिप्पणी ॥

*द्वेधेति । गवामयनविकृतौ उत्सर्गिणामयने ऽतिदेशतः प्रति-
मासं प्राप्तेषु त्रिंशदहःसु द्वितीयादिमासीयप्रथमाहस्यागे “अमा-
वास्याया मासान् सम्पाद्याहरस्तृजन्ति, अमावास्याया हि मासान्
सम्पश्यन्ति” । “पौर्णमास्या मासान् सम्पाद्याहरस्तृजन्ति, पौर्ण-
मास्या मासान् सम्पश्यन्ति” इति श्रुतेः । यस्तु यत्कि-
ञ्चिन्निशचित्तिथिसमुदायत्वेनानुगतधर्मेणाक्रान्तस्तिथिवद्भो दत्तिकञ्चि-
त्तिथिमारभ्य तत्तिथ्यवधिकश्चान्द्रः, स न विभक्तः । विशेष-

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति के च न ।

येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥

इति । विन्ध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधादुत्तरतो*

द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते । तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः, कृष्णादिर्गौणः । *शास्त्रेषु चैत्रशुक्लप्रातिपद्येव चान्द्रसंवत्सरारम्भोक्तेः । तदुक्तं दीपिकायाम्-

‘चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्लग्रन्थिपदारम्भः’ इति । न

हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते, तेषां वत्सरारम्भो भिद्यते ।

अतः शुक्लादिर्मुख्यः । कृष्णादिना मलमासासम्भवाच्च ।

चन्द्रस्य सर्वनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो मास । सावनादीनां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धान्ते ।

पवाचिनां चैत्रादिशब्दानां तत्रापयोगात् । न च तस्य सावन एवान्तर्भावः । पदसवनस्नानविधिवशात्सवनशब्दो दिनस्य रात्रेश्च तृतीयभागार्थक इति तदुभयसम्बन्ध्यहोरात्रद्वारकतत्सम्बन्धिनः त्रिशदहोरात्रसमुदायस्यैव सावनत्वात् ।

*उत्तरत इति । विन्ध्यस्येति शेषः । नर्मदोत्तरभागे इत्यप्याहुः । ननु कर्मवर्णविशेषेषु अग्निमवचनसद्भावादस्य को विषय इति चेत्सङ्कल्प एव । आचारात् । त्रिकाण्डमण्डनवचनस्याऽऽचारमूलकत्वात् । एवं च मुख्यचान्द्रमासातिरिक्तगौणमासप्रयुक्तकर्मस्वपि सङ्कल्पे विन्ध्योत्तरे शुक्लाद्युल्लेखाचाराभावात् कृष्णादिरेवोल्लेख्यः । विन्ध्यदक्षिणे तु शुक्लादिः, न तु गौणमासः ।

यत्तु ‘द्वयोरभ्यनुज्ञा’ इत्युक्तं, तस्य तिथिकृत्ये चेति विषयः । *शास्त्रेऽपि विति । ‘चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा’ इत्यादिकल्पयुगादिप्रवृत्तेः शुक्लप्रातिपत्त्युपयोगादयकालीनत्वोक्तेरित्यर्थः । अथ कृष्णादिर्गौणत्वमयुक्तम् । संवत्सरमासयोरारम्भतिथिरैकवेत्यनियमात्, वैशाखादौ गतत्वात् । न चैवं कृष्णादिना मलमासापत्तिः । तस्य शुक्लादित्वोपगमात् ।

अत एव माघस्नानादौ चातुर्मास्यादौ च कृष्णादेर्विनियोगः । अन्यथा गौणमुख्यन्यायेन तदसङ्गतेः । न चानुगमः । स्वीयपञ्चदशकलावृद्धिक्षयपरिच्छेदपर्याप्तिमत्त्वसम्बन्धेन चन्द्रवत्त्वं चान्द्रत्वं ह्यनुगतम् । एतच्च तिथिवद्धचान्द्रेऽपि । आदौ कासां चित्कलानां वृद्धिः, ततः पञ्चदशानां तासां क्षयः, ततः पुनस्तासां कासाञ्चिद् वृद्धिः; आदौ वा कासां चित्तासां क्षयः, ततः पञ्चदशानां तासां वृद्धिः, ततः पुनः कासां चित्तासां क्षय इति पौर्वापर्यभेदेऽपि अन्यूनानधिकपञ्चदशकलावृद्ध्यादिसत्त्वात् । एकव्यादिकलावृद्ध्यादिमत्तिथिद्वयादिवारणाय स्वीयत्वं यावत्कलालाभार्थम् । तथा च स्मरणम्—

मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकलावृद्धिहानितः ।

मासा एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः ॥ इति ।

तथा च तिथिवद्धचान्द्रापरिगणने न्यूनता; इति चेन्न । एतद्वि तिथिवद्धचान्द्रव्यावृत्तमेव स्वीकार्यम् । अन्यथा एते इति चैत्रादिविशेषवाचिसर्वनामदर्शनात्तस्य चैत्रत्वाद्यापत्तेः । एवं स्थिते 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायेन शुक्लकृष्णाद्योरेकतरस्य गौणत्वे आवश्यकं कृष्णादेरेव तथात्वमुपेयते । स्वकलावृद्धिहानीत्यत्र वृद्धिहान्योः क्रमस्यापि विवक्षणात् ।

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

इतिलघुहारीतेनाऽऽदिमध्यसमाप्त्युपादानात्तदुपलक्षितकालविशेषत्वरूपमाससामान्यलक्षणस्य दर्शान्तचान्द्र एव सत्त्वाच्च । उक्तसाधारणलक्षणं तु व्यर्थमेवेति न तिथिवद्धचान्द्रो गणितः । एवं चैत्रादयोऽपि दर्शान्तचान्द्रे एव मुख्याः । मुख्यमासलक्षणमभिधाय 'एते' इत्यभिधानात् । किञ्च इन्द्राग्नी यत्रेत्यादिशुक्लादिमाससामान्यलक्षणमभिधाय

चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सावत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौषमाद्याद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥

इति लघुहारीतेन—सावत्सरश्राद्धं पूर्वोक्तमासचिह्नितं कार्यं, यच्च मासचिह्नं तत्पौषमाद्याद्यमित्युक्तेः दर्शान्तमकरणात्तादृशपौषादिलाभाच्च सौरयोस्तयोः पुष्यमघायोगासम्भवात् । अथैवमपि “तपस्तपस्यां शैशिगवृत्” “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्” “शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृत्” अथेतदुदगयनं देवानां दिनम् । “नभश्च नभस्यश्च वार्षिकीवृत्” “इषश्चोर्जश्च नारदावृत्” “सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत्” अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतावयवयोः सौरत्वात्तद्वटकक्रतुप्रविष्टा मासास्तपआदयोऽपि सौरा एव वाच्याः । ततश्च तत्पर्यायतया माघादीनामपि सौरत्वमुपेयम् । पर्यायत्वं च—

माघमासस्तपाः प्रोक्तः, तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः ।

चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तो, वैशाखो माधवो भवेत् ॥

ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्याद्, आपादः शुचिरुच्यते ।

नभो मासः श्रावणः स्यात्, नभस्यो भाद्र उच्यते ॥

इषश्चाश्वयुजो मासः, कार्तिकश्चोर्जसंत्रकः ।

सहो मासो मार्गशिराः, सहस्यः पौषनामकः ॥

इति स्मरणादवगम्यते । तथा च श्रुतेर्वलीयस्त्वाच्चान्द्रस्यैव गौणत्वं स्यात्प्रमैवम् । सन्ति हि ‘या वैशाखस्यामावास्या रोहिण्या सम्पद्यते’ इत्यादीनि वचनानि, तत्र वैशाखो न सौरः । मेपस्यसूर्येऽमाया रोहिण्यृक्षीयवृषस्थचन्द्रवत्त्वामम्भवात् । तस्या सूर्याचन्द्रमसोरेकराशिस्थत्वनियमात् । किं तु दर्शान्तचान्द्रः । तत्रामायां चन्द्रसूर्ययोरेकराशिस्थत्वसम्भवात् । उभयोः श्रौतत्वाविशेषेऽपि अनेकार्थत्वमयेनैकत्र गौणत्वे आवश्यकं अर्थवादगतेष्वेव तपआदिशब्देषु

तत्कल्प्यते, न विधिगतेषु वैशाखादिशब्देषु । “न विधौ परः शब्दार्थः” इति न्यायात् । एवं च चान्द्रसौरभिन्ने चैत्रादिशब्दानां प्रयोग एव नास्ति, चान्द्रसौरयोरपि अनेकार्थत्ववारणाय चान्द्रे एव मुख्यत्वमुपेयम् । “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “साऽस्मिन् पौर्णमासी-ति” (१) संज्ञायाम् इति पाणिनिस्मरणात् । तेन हि तत्तच्चान्द्रमासतत्तत्पूर्णिमासु कादाचित्कतत्तन्नक्षत्रयोगमभिप्रेत्यावयवार्थः प्रदर्श्यते । सौरेषु त्वाश्विनपौषमाघेषु कन्याधनुर्मकरेषु तस्यां कदाचिदपि नाश्विनीपुष्यमघायोगः । तथा सति चन्द्रस्य यथाक्रमं मेषकर्कसिंहस्थत्वेन सूर्यचन्द्रयोः पूर्णिमान्ते षष्ठकेनावस्थानापत्त्या “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति-अन्योन्यं राशिसप्तकेनावस्थानरूपपरविप्रकर्षकथनविरोधात् । ननु एवमपि चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्चित्रादियोगाभावे कथं चैत्र्यादिशब्दार्थता, तद्धितार्थवाधात् । दृष्टश्च-“पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च । दत्तानामिह दानानां पुण्यं दशगुणं भवेत्” कार्त्तिक्यां तु यदा ऋक्षम्” इत्याद्याग्निमवचनैः पूर्णिमायां तत्तन्नक्षत्रविरहः । एवं च चैत्रादिशब्दानां योगासम्भवाद् रूढा एव स्वीकार्याः । रूढचैत्रादिमासयोगाश्च चैत्र्यादिशब्दाः ।

आषाढे कार्तिके वाऽपि माघवैशाखयोरपि ।

पौर्णमासीषु दातव्यं महादानं युधिष्ठिर ॥

इति भारतात् पौर्णमासीष्विव “प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः” “क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्गे आपाढ्यां संविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कार्त्तिक्याम्” इत्यादौ पौर्णमासीभिन्नेऽपि प्रौष्ठपद्यादिशब्दप्रयोगः । तथा च प्रयोगाविशेषाच्चान्द्रेऽपि यौगिकत्वासम्भवात् रूढ्याश्रयणे चैत्र्यादिशब्दानां सौरचान्द्रयोर्मुख्यत्वं दुर्वारम् । सत्यम् । चैत्र्यादिशब्दा यौगिका एव पौषी रात्रिर्माघी रात्रिरितिवत्तत्त-

नक्षत्रयुक्ततत्त्वव्यक्तिवचनाः । चैत्रादिशब्दास्तु चान्द्रे योगरूढाः ।
संज्ञायामिति पाणिन्युक्तेः । तत्र तेषु योगः चित्रास्वात्यादि-
व्यादिभयोगवचनतया ।

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति वचनात् । मासानां च पौर्णमासीद्वारकं द्विभत्वादि ।

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णेन्दुमंगमे ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति सकर्षणकाण्डवचनान् । ततश्चैत्रादिशब्दो न चित्रामात्रा-
दियोगनिमित्तको, ऽपि तु चित्रास्वात्यन्यतरादियोगनिमित्तः । चै-
व्यादिप्रकृतिचित्रादिपदे च चित्रास्वात्यन्यतरत्वादिनाऽजहत्स्वार्थ-
लक्षणा, मनोतास्याग्निपदे इव सोमसहिताग्नेः । न च चित्राशब्दस्य
चित्रायां शक्तिः, स्वात्यां लक्षणेति वाच्यम् । युगपद्दृष्टिद्वयापत्तेः ।
दृश्यते चायःशूलिको दाण्डाजिनिक इत्यादौ प्रकृतेरपि सा-
हसदम्भयोर्लक्षणा । साहसिको दाम्भिक इत्येव प्रतीतेः । चैव्यादौ
हस्तादिपाते तूत्पातः । 'प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' इति लक्षणात् । एवं
तिथिवद्चान्द्रोऽपि सौरादितो मुख्य एव । चान्द्रत्वात् । दर्शान्त-
चान्द्रस्य सर्वतो मुख्यत्वेऽपि वार्षिकादावेतस्य विनियोगः परम्,
वचनात् । यथा गौणस्यापि कृष्णादेर्नियतः पाक्षिको वा वि-
नियोगः, सौरादेश्च गौणतरस्य वचनादेव । नन्वेवं मासचातु-
र्विध्यानुपपत्तिः । गौणमुख्ययोरसमत्वात् । न च त्रिंशद्गुणितदि-
नावच्छिन्नत्वमनुगतमासत्वमिति वाच्यम् । नाक्षत्रमासे ऽव्याप्तेः ।

माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशदिनः स्मृतः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । न च तावद्दिनेष्वेव भागकल्पनया
त्रिंशत्त्वं वाच्यम् ।

चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।

तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादशराशयः ।

त्रिंशंशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्यसन्निकृष्टं तु भागद्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

इति तिथिं भागं च प्रदर्शय—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

आदित्यराशिभोगेन सौरो दिवस उच्यते ।

चन्द्रनक्षत्रयोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृतः ॥

इतितत्तादिनप्रदर्शकविष्णुधर्मे नक्षत्रव्याप्त्यैव नाक्षत्रदिनप्रदर्श-
नात् । वस्तुतस्तु “इन्द्राग्नी यत्र हूयेते” इति वत्सङ्कोचकस्पष्टलिङ्गा-
भावेन मासशब्दमात्रश्रवणेन च चान्द्रगौणमुख्यसाधारण्येन तथा-
त्वमुपेत्याचान्द्रेषु मासेषु मासपदप्रयोगो भविष्यति, अनौरसेषु
पुत्रपदवत् । नाक्षत्रे तत्प्रयोगवीजं तु चन्द्रकर्तृकैकसमुदाय-
गोचरभोगावच्छेदकत्वेन चान्द्रवृत्तिधर्मेणैव । तथा च—

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिषट्कं तदा राम मासाद्धेन न संशयः ॥

भागद्वादशकं पूर्वं तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ॥

सन्निकृषादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।

चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ॥

सावने तु तथा मासे त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ।

सूर्योदयाः—सूर्योदयरूपपूर्वोत्तरावधिकाः सावनाः ॥

आदिसराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्वाह्यणस्य तु ।
संक्रान्तिपूर्णिमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥

सर्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ॥

इति विष्णुधर्मवचन तच्चातुर्विधे विरुध्यते इति चेत्,
किञ्चातः । पुत्रद्वादशत्वादिवत्संख्यानं भविष्यति । स्वरूपकथनं तु
तत्तत्कर्मसु तत्तद्द्वन्द्वविहितानां तेषां स्वरूपजिज्ञामायामुपयुज्यते,
द्वादशपुत्रादिस्वरूपकथनवत् । एतेन स्वरूपकथनं मासपदस्य ना-
नार्थत्वद्योतनायेत्यपाकृतम् । उक्तरीत्यैवोपपत्तौ नानार्थत्वे माना-
भावादित्यलं पल्लवेन ।

अमावास्येति । ननु मासशब्दस्य चैत्रादिशब्दस्य च शुक्लादेव
मुख्यत्वे “मासमग्निहोत्र जुहोति” “मासं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत”
“मासं चातुर्मास्यैः” ।

“यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाशनन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्” ॥

“पयसा वापि मासेन” ।

“गोमूत्रयावकाहारो मासं मासार्द्धमेव च” ॥

इत्यादिषु प्रत्यक्षैः, शुभाशुभफलकथनोन्नेयैर्वा विधिनिषेधैः
मासविशेषाङ्गकेषु विवाहोपनयनदेवतडागादिप्रतिष्ठापन्वर्दीक्षादिषु,
विवाहाद्युत्तरपिण्डदानादिनिषेधेषु, संख्याविशेषावच्छिन्नमासापेक्षेषु
व्रतादिषु च, तादृशेषु गर्भाधानादिषु च साक्षान्मासानपेक्षेष्व-
पि षोडशदिनाद्यात्मककुन्वादिरूपस्वकालघटनार्थं मासविशेषापेक्षे-
षु च सर्वत्र गौणमुख्यन्यापाच्छ्रुतादिचान्द्रस्यैव ग्रहणादव्यवस्था-
या अप्रसङ्गाद् “अमावास्या परिच्छिन्नो मासः” इति वचनं, “सौरो
मासो विवाहार्द्ध” इत्याद्यग्निप्रवचनानि च न संगच्छेरन् । सौरादि-
व्यवस्थाविधेर्नियमविहितया सौरादेः पाक्षिकमाप्त्यपेक्षणात् त-
स्याथासत्त्वात्, दर्शान्तचान्द्रव्यवस्थावचनं च न कार्यम् । तस्य

नित्यप्राप्तत्वादिति चेत् । न, यतो न्यायप्रवृत्तेः प्राक् सर्वमासानां प्राप्तिर्वाच्या । अन्यथा तस्यापि नियामकत्वं न स्यात् । तथा च तस्या अवश्यवाच्यत्वे तद्दशायां मन्थरान्न्यायात् प्राक् प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यैव नियामकत्वमुपेयते ।

इत्थमेव (१) मुख्यद्रव्योपादानाशक्तिनिर्णये न्यायेन सुसदृश नियमात्प्रागेव प्रधानविधिवोधितप्रधानकर्तव्यताक्षेपात् सर्वद्रव्याणां पाक्षिकप्राप्तिसमये प्रवृत्तः पूतीकानां विधिर्नियमविधिरेवेत्युच्यते ।

एवम् “ऐन्ध्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादिरूपस्थाने करणभूताया ऐन्ध्या विधिस्तस्या नियमाय पाक्षिकप्राप्त्या वाच्यः । तत्र न्यायेन मुख्यसामर्थ्यवत्या आग्नेया एव कस्याश्चिन्नियमः स्यात्, समीपे स्थित्वाऽभिधानात्मकमुपस्थानं मन्त्रैककरणकमित्यव्यभिचारात् लिङ्गमात्रेणापि मन्त्रस्य विनियोगसम्भवात्, देहादिभिन्नात्मज्ञानस्येव पारलौकिकफलककर्मात्तुष्टाने । तथा च यावन्न्यायः मुख्यसामर्थ्यवर्ती कां चनाऽऽग्नेयीं नियन्तुमुपक्रमेत, तावच्छीघ्रप्रवृत्तेन प्रत्यक्षविधिनैवैन्द्री नियम्यते इति ।

एवमेव “तिलमापैश्च सर्पपैः” इत्यादिषु माषनिषेधप्रवृत्तिपूर्वकालीनां निषेध्यप्रसक्तिरूपां पाक्षिकप्राप्तिमपेक्ष्यैव तन्नियमविधित्वमिति दिक् ।

एवं च ‘सौरो मासो विवाहादौ’ इत्यादेः—एतेषु कार्येष्वेते एव मासा ग्राह्या इत्यर्थे, शेषेषु मुख्यचांद्र एवेतिव्यवस्थार्थं दर्शान्तचान्द्रवचनान्यप्यावश्यकानि । अन्यथा

१ मुख्यस्य द्रव्यस्य सोमस्योपादाने ऽशक्तौ लाभाभावादिभिर्ग्रहणाशक्तौ निर्णये कस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति सन्देहे तत्करणे प्राप्ते न्यायेनेत्यर्थः ।

यावद्व्यवस्थाप्यविषयानुपादानात्तदसङ्गतेः । दर्शान्तचान्द्रवचने केषां-
चित्कार्याणामुपादानं चोदाहरणमात्रम् । एवं कृष्णादिसौरादिमा-
साना गौणत्वेऽपि मासशब्दवत्सु शास्त्रेषु, सङ्कल्पाद्युल्लेखे वा कचि-
त्तेषामपि ग्रहणं मासत्वाभिधानात् । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' 'पितुः
पुत्रेण कर्त्तव्या' इत्यादौ क्षेत्रजादीनामिव पुत्रत्वाभिधानादिति ।

अथ "कृष्णपक्षादिकं मासम्" इत्यादित्रिकाण्डमण्डनस्थदेश-
विशेषव्यवस्थावाक्यमाचारमूलकम् । इच्छन्ति इष्ट इत्युक्तेः । तच्च विं-
न्ध्यदक्षिणे न कृष्णादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च न शुक्लादिरित्यर्थकम् ।
क्वापि शिष्टाचारे तत्र शुक्लाद्युल्लेखादेरदर्शनात् । विन्ध्यदक्षिणतः
शुक्लादिरेवेष्टः, अन्यत्र कृष्णादिरेवेति चाऽऽर्थिक एवार्थः । एवं च
कर्मवर्णविशेषव्यवस्थावचनैर्विरोधे आचारस्य बाध्यत्वात्तद्वचन-
मद्युद्धमेव; इति चेत्-न हि तद्वचनस्य कर्मादिव्यवस्थावच-
नैर्विरोधः । तथा हि-कर्मवर्णव्यवस्था ऽद्भूतमामविषया, न तु
विन्ध्यदक्षिणतः शुक्लादिरेव, ततोऽन्यत्र कृष्णादिरेवेति व्यवस्था-
ऽपि । तस्या अद्भानङ्गसाधारणसङ्कल्पाद्युल्लेख्यलौकिकाधिकरणमात्र-
मासविषयत्वात् । कर्मसत्तावच्छेदकतया सूक्ष्मकालवन्मासादिस्थू-
लकालस्यापि अस्मिन् वर्षे ऽस्मिन् मासे कृतमिति प्रतीत्या तादृ-
शाधिकरणत्वात् । स्मर्यते च—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्यवेत् ॥—

इति सङ्कल्पादौ मासाद्युल्लेखः । निमित्तानामिति । देशक्षेत्रा-
दीनां नक्षत्रयोगकर्णुणादीनां च । अत एव व्यतीपातादिकमनु-
ल्लिख्य स्नातस्य तदुल्लिख्य पुनः स्नानमिच्छन्ति ।

ननु मासादिविधिवोऽन्यो मासाद्युल्लेखो ऽद्भूतमा-
सादिविषय एवास्तु, तदुल्लेखविधेस्तदनुसन्धानार्थत्वात् ।
अद्भूतस्यैव चानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षते । तस्य मन-
सा सम्भवेऽपि विधिवशादेवोल्लेखेनैव कर्त्तव्यत्वम् । यद्य-

प्यहरहःस्नानादौ विध्यभावान्मासादेर्नाङ्गत्वं, तथापि यत्र यस्य मासादेरङ्गत्वं तत्रैव तस्योल्लेखविधिरस्तु । यद्यपि च निमित्तस्यानङ्गत्वाद् दृष्टानुसन्धानार्थं तदुल्लेखविधिर्न वदते, तथापि निमित्तत्वमनुष्ठानप्रयोजकं, तच्चाज्ञातस्य नोपपद्यत इत्यनङ्गस्यापि तस्यानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षत एवेति तदुल्लेखविधिरपि निष्प्रत्यूहः । तथा च सङ्कल्पवाक्यगतोल्लेखोऽङ्गभूतमासविषय इति कर्मवर्णव्यवस्थावाक्यविरोधो दुर्वारः; इति चेन्न । उल्लेखस्यादृष्टार्थत्वमेव । अनुसन्धानार्थत्वे च सर्वशब्देन च प्रतीयमानस्य सर्वेषां सर्वत्रोल्लेखस्य बाधापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अवच्छेद्यकालस्याधिकरणत्वेन सर्वत्र प्राप्तत्वात् कालविधयः सर्वे तदवच्छेदककालोपाधिपराः । ते च कालोपाधयः कर्मप्रयोगाधिकरणकालपरिच्छेदमुखेन कर्मप्रयोगाङ्गाः । परिच्छेदश्चाऽऽद्ये कालविषयकर्तृव्यापारे स्पेक्षितः । स च व्यापारः कर्मप्रयोगारम्भार्थं प्रति ईक्षा । प्रयोगारम्भश्च सङ्कल्प एव । तथा च प्रयोगाङ्गकालस्य सङ्कल्पे उल्लेखार्थं ततः पूर्वमनुसन्धानमपेक्षितम् । ततश्च पूर्वमनुसन्धानेनोल्लेखे जाते ततो जायमानमप्यनुसन्धानमग्रे ऽनुपयोगान्नोल्लेखप्रयोजनं भवितुमर्हति, यद्वशेन तस्याङ्गभूतमासविषयकत्वं, वचनसङ्कोचो वा स्यात् । एवं निमित्तस्य ज्ञातस्यानुष्ठानप्रयोजकत्वात्सङ्कल्पात्पूर्वमेव तदनुसन्धानमपेक्षितं, न तूल्लेखकृतेन तदनुसन्धानेन कश्चिदर्थः । तत् इत्थं सङ्कल्पादिगतो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गानङ्गसाधारणमासविषयो ऽदृष्टार्थः ।

यथा चाहुः—‘असङ्कल्पितान्निषिद्धादिव तादृशाद्विहितादप्यदृष्टं जायते । आद्यं पापम्, उत्तरं पुण्यमित्यन्यदेतत् । मासाद्युल्लेखश्चाभ्युदयविशेषहेतुरित्यत्र व्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् ‘उल्लेखनमकुर्वाण’ इत्यादि, न तु तस्य विहितस्य कर्मणः मासाद्युल्लेखे

फलं न जायते इति । तद्विषयं च देशव्यवस्थावचनं नाङ्गभू-
तमासविषयकर्मादिव्यवस्थावचनवर्धाधितुं शक्यम् । भिन्नवि-
षयत्वात् । एवं चाधानादौ वर्णविशेषव्यवस्थावचनेन दर्शा-
न्तादेर्विवाहादौ कर्मविशेषव्यवस्थावचनेन सौरादेर्मासस्याङ्गत्वेऽपि
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्रादेरेव, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च कृष्णादेरे-
वाधिकरणत्वेनोल्लेखो वचननिबद्धाच्छिष्टाचारादिति—

अथोपःकालीनाहरहःस्नानादावौदयिक्यास्तित्थेर्वारस्य चामस्यै
सङ्कल्पे कस्योल्लेखः ? । अत्र केचित्—उदयस्य कर्मकाल-
त्वाभावेऽप्युपःकाले स्नानादिसङ्कल्पे औदयिकयोरेव तिथिवार-
योरुल्लेखः ।

सप्ताहं मातरस्नानी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।

इतिनिन्दास्मरणादाचाराच्च तत्रावश्यकसन्ध्यादिविविना
स्नानलोपो मा मसाङ्गीदिति अल्पद्वादश्यां माध्याह्निकापकर्षवदुपसि
स्नानापकर्षोपगमात् साकल्यवचनज्ञापिताहार्यातिथ्युल्लेखवदुपःस्ना-
ने प्रातःस्नानत्वव्यवहारादुन्नीताहार्यप्रातस्त्वमन्वाचेत्याहुः ।

वस्तुतस्त्वहरहःस्नानादौ तिथिवारयोर्न विप्रिः । तिथिवा-
राङ्गकस्य च प्रतिपदादिभानुवारादिस्नानादेरुदयोत्तरमेवानुष्ठानं
हेमाद्यादिसम्मतम् । सप्ताहमिति वचनं गौणकालातिक्रमे दोषाधि-
व्यर्थं, न तु तिथ्यादेरङ्गत्वार्थम् । तथा च सङ्कल्पे ऽधिकरणतयोपो-
गततिथिवारयोरेवोल्लेखः । तथाविधस्नानजनितशुचित्वं तु वच-
नात्सरलकर्षोपयोगि । आचारस्तु स्मृतिविरोधाद्विगीत एवेति ।
मासपक्षेत्यादिवचनाबोधितत्वोक्तु नोपस उल्लेखः ।

इदं तु बोध्यम् । नैत्यके स्नान-देवपूजादौ, नैमित्तिके ग्रहण-
संक्रान्ति-स्नानश्राद्धादौ, काम्ये च-सर्वत्र प्रधाने गौणकालकर्तव्ये-
ऽपि मुख्यचान्द्रवत्सरवत्, तादृश एव ऋतुः सङ्कल्पे उल्लेख्यः । स च
गौणवसन्तादिरूपो ग्रीष्मादिः । अङ्गे तत्र मुख्यस्य तस्यावाद्यादा-

*अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण
*‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत’ इत्यादिवत् मास उक्तः ।
तत्र दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते, न तु सर्वकर्मसु दर्शान्त

चाराच्च, प्रधानविधिस्थवसन्तादिपदवृत्तिसजातीयवृत्तिलभ्यार्थकत्वे
मानाभावाच्च । मासस्तु विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोः
कृष्णादिः प्रागुक्त एवेति ।

अथ ‘अमावास्यापरिलिप्त’ इत्यादिवर्णव्यवस्थावचनादे-
र्दर्शान्तमासविधायकत्वेन सर्वकर्मविषयता स्यात् न तु मासो-
पवद्धकर्मविषयतेत्यत आह *अत्रेति ।

वसन्ते इति । ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनादिकालवस-
न्तादिप्रविष्टत्वेन मासे प्राप्ते विशेषमात्रं विधीयते, ब्राह्मणादेर्यो
मासः स दर्शान्त एवेति । अङ्गत्वेन मासविशेषविधाने मा-
सपदस्यापि विधेयार्थकत्वेन गौरवादिसर्थः । इदमुपलक्षणं,
विवाहादिषु विधिनिषेधमुखेन शुभाशुभफलसूचकतया, तदुत्तर-
पिण्डदानादिनिषेधविषयत्वेन च यज्ञेषु मासाग्निहोत्रादिषु सत्रा-
दिषु चाङ्गत्वेन, अहीनगर्भाधानादिषु चाङ्गभूताहोरात्रघटनार्थं
मासे प्राप्ते “सौरौ मास” इत्यादिर्विशेषविधिः । यो विवाहा-
दिषु मास उपादेयः, स सौरादिरिति तदर्थः ।

ननु कर्मव्यवस्थावाक्ये मासस्योद्देश्यत्वे शुद्धतदुद्देशासम्भवात्
कर्मविशेषीयमासो वाच्यस्तदपेक्षया शुद्धं कर्मानूयैव मासविशेष-
विधिः । वर्णव्यवस्थावाक्ये च कर्मणीत्यध्याहारेण कर्तृपण्यङ्गी-
कारेण च ब्राह्मणकर्तृककर्मोद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । उभयत्रापि
मासपदं विशेषाविनाभावादेव प्राप्तत्वादनुवाद एव । यद्वा पण्यन्तै-
कपदार्थब्राह्मणसम्बन्धाद्युद्देशेनैव दर्शान्तादिविधिः । किं तद्ब्राह्मण-
सम्बन्धीत्याकाङ्क्षायां च विधीयमानविशेषोपस्थापितस्य मासस्यैव
तत्त्वावगमात्तत्तद्वर्णविशिष्टमासोद्देशस्यार्थात्सिद्धेर्मासपदं नित्यानुवाद

एव; इति चेन्न । उक्तरीत्या मासपदस्योद्देश्यार्थकत्वसम्भवे अनर्थकानुवादत्वाद्भीकारानौचित्यात् । वर्णव्यवस्थावचने श्रुतमाससम्बन्धजनितपट्टीसम्भवेऽश्रुतकर्मसम्बन्धाधीनपट्टयद्भीकारस्यायुक्ततया कर्मणीत्यध्याहारवैयर्थ्याच्च । ब्राह्मणकर्तृककर्ममात्रमुद्दिश्य दर्शान्तविधौ एतस्य कर्मव्यवस्थावाक्यस्य च बलात्प्रलाम्भवेन विवाहादौ तद्वचनप्राप्तेः सौरादिभिर्विकल्पापत्तेः ।

ननु कर्मवर्णव्यवस्थावचनेषु कर्मानूयैव मासविशेषविधिरस्तु, न तु तद्विशिष्टमासमनृग, इति चेन्न । यत्र मासमात्रस्य चैत्रादीनां वाऽङ्गतयाऽन्यथा वा कथञ्चित्प्राप्तिः, तत्रैव विधिर्निर्यायः । अपेक्षिताविधित्वात् सामान्यप्राप्तिलाघवाच्च । यथा “पुरा वाचः मवदितोर्निर्वपेत्” इत्यादिनिर्वापाद्गविशेषविधिरिव पौर्वाहिकप्रधानाद्गनिर्वापे अद्धानां प्रधानकालत्वेन तत्र प्रातःसामान्यस्य प्राप्तेः । अन्यथा माध्याह्निकप्रधानाद्गनिर्वापे तदप्रवृत्तिदौर्लभ्यं स्यादिति । अत्र च कर्मविशेषेषु वर्णविशेषेषु च यथाप्राप्तमासानां गौणमुख्यानेकतद्विशेषोपप्लवो मा मसाङ्गीदिति कर्मविशेषव्यवस्थावचनं यथा तदनुवादेन तत्तन्मासनियामकं तत्तन्मासोपबद्धतत्तत्कर्मविशेषविषयमेव, न तु सर्वकर्मविषयम्; एवं वर्णविशेषव्यवस्थावचनमपि येष्वध्यानोपनयनादिषु ब्राह्मणादिपुरस्कारेण साक्षाद्, ऋत्वादिघटकतया वा मासोपदेशः तत्कर्मगतब्राह्मणादिसम्बन्धिमासोद्देशेन तत्तन्मासनियामकं तत्तत्कर्मविषयमेवेत्याभिप्रेत्य यत्र कर्मविशेषे इत्युक्तम् । तथा च भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न विकल्प इति ।

नन्वेवमप्युपनयने समानविषयत्वाद्विरोधो दुर्वारः । तत्र हि वर्णव्यवस्थावाक्येन “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयोत, शरदि वैश्यम्” इति ब्राह्मणस्य वसन्तोपदेशात्तद्वृत्तौ चैत्रवैशाखौ दर्शान्तौ, वैश्यस्य च शरद्वृत्तौ पूर्णिमान्तावाश्विनकार्तिकौ । कर्मव्यवस्थावाक्येन तु

एवेति । वृष्ट्याद्यर्थसौभरे (१) हीषादिनिधननियमवद्विधिलाघवात् ।

विवाहादावित्यादिपदार्थतया सौरौ । मैवम् “सौरौ मासो विवाहादौ” इत्यस्योपनयनांशे वर्णव्यवस्थावचनसंवादेन क्षत्रियमात्रपरत्वात् । वस्तुतस्तु वर्णव्यवस्थावचनमेव तत्र कर्मव्यवस्थावचनाद्वलीयः । विशेषरूपत्वात् ।

अत्र कर्मव्यवस्थावचनं कर्मांशे विशेषरूपमपि वर्णांशे सामान्यरूपं, वर्णव्यवस्थावचनं तु वर्णांशे विशेषरूपमपि कर्मांशे सामान्यरूपमित्याशङ्क्य तत्परिहारार्थं दृष्टान्तमाह* हीषिति । “हीषिति दृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्” इत्यादौ हीषादेर्दृष्टिकामतादर्थ्यसम्बन्धघटनाय सौभरमालोच्यम् । अन्यथा दृष्टिकामाय हीप्निधनविधाने निधनस्यापि विधेयत्वापत्त्या सर्वसामविषयकतापत्त्या च गौरवात् । एवमुद्देश्यस्य मासस्य षष्ठ्यर्थब्राह्मणादिसम्बन्धघटनार्थमुभयसम्बन्धविहितकर्मविशेष आलोच्यः । अन्यथा ब्राह्मणादेर्दर्शान्तादिमासविधाने मासस्यापि विधेयतापत्त्या सर्वकर्मविषयकतापत्त्या च गौरवात् ।

एवं च यथा सौभरमालोच्य हीषित्यादिना वृष्ट्यर्थसौभरसम्बन्धिनिधनमुद्दिश्य हीष्मात्रं विधीयते । एवमेव वर्णव्यवस्थावचनेन कर्मविशेषमालोच्य ब्राह्मणादेस्तत्तत्कर्मणि विहितं मासमुद्दिश्य दर्शान्तत्वादि विधीयते इति वाच्यम् । कर्मव्यवस्थावचने तु न वर्णविशेषालोचनमावश्यकम् । तदनालोचनेऽपि विवाहादौ कर्मणि यो मासः स सौरादिरिति समन्वयसम्भवात् । तथा च वर्ण-

(१) वृष्ट्याद्यर्थमित्यत्रादिशब्देन वृष्ट्यर्थमन्नाद्यर्थं स्वर्गार्थं च सौभरे सौभराख्यसाम्ना क्रियमागायां स्तुतौ हीषादि होप् उर्क ऊ एषां निधननियमवत् निधनं साम्नोऽन्तिमभागरतस्य नियमो यथा वृष्ट्यर्थं हीप् निधनम्, अन्नाद्यर्थमूर्क स्वर्गार्थम् ऊ इति तद्विधिलाघवात् ।

त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मामविशेषविधेः साव-
नादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेति गुरुचरणाः ।
व्योतिर्गर्गः-

सौरो मासो विवाहादौ, यागादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिक्ते पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ॥

ऋष्यशृङ्गः-

व्यवस्थावचनेन वर्णांश इव कर्मांशेऽपि विशेषरूपतया स्वविषये
वर्णांश सामान्यरूपस्य कर्मव्यवस्थावचनस्य बाधादुपनयनादौ
वर्णव्यवस्थैवाऽऽश्रयणीया । न च विवाहादावित्यादिपदेनोपन-
यनं ग्राह्यं श्रीकरेणोक्तमिति वाच्यम् । उपनयने सौरमामविधा-
यकानां मूर्द्धावसिक्तादिविषयकत्वस्य तेनोक्तत्वादित्याखण्डला-
र्थः । नन्वेतादृशयासमपेक्ष्य वर्णव्यवस्थावचनस्य कर्मव्यव-
स्थावचनेन बाधात्तद्विषयस्नानादिविषयत्वमस्तु इति चेत्तर्हि
कर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णव्यवस्थावचनेन बाधात्तद्विषयमूर्द्धा-
वसिक्तादिविषयत्वं स्यादिति ।

वर्णव्यवस्थावचने कर्मविशेषानालोचने बाधकान्तरमाह*
त्रैवर्णिकानामिति । विवाहादाविति । ननु श्रीकरादिभि-
स्तावद्विवाहादावित्यादिपदेनोपनयन-चूडा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-
शृङ्गकरण-स्नान-यात्रा-महापट्टी-महासप्तमी-विजयद्वादशी-दशह-
रा-युगाद्यादीनां ग्रह इत्यभिहितम् । तत्र मासान्तरस्य प्रापकाणां
का गतिः ? । तथा हि विवाहोपनयनादौ उदगयनविधिः सौरस्य,
शुरुपक्षतिथिविधिस्तु चान्द्रस्य, तत्रैव “गर्माष्टमे ऽष्टमे वाऽन्दे” तृतीये
वर्षे चौलं, गोदानं षोडशे वर्षे “अष्टवर्षी भवेद्गौरी” इत्यादौ गर्भग्रह-
णमम्बान्विनमहोरात्रं तिथिं वाऽऽरभ्य वर्षमासादिगणनेन सावन-
स्य, तिथिरुद्धचान्द्रस्य वा, तथा यज्ञेषु “या वैशाखस्यामावास्या
तस्यामाद्धीत” इति चान्द्रस्य, “विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानम्” इति

सौरस्य च, पितृकृत्येषु “कन्यागते सवितरि” इति “अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिः पौत्रमिह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के” इति सौरस्य ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवं च कथं वर्णकर्मव्यवस्थावचनैर्व्यवस्थाप्यम् ? ।
सत्यम् । वर्णव्यवस्थावचनस्य वर्णकर्मोभयांशे विशेषरूपतयाऽति-
वलीयस्त्वात्तद्विषये आधानोपनयनादौ मासो ब्राह्मणादिभिर्दर्शान्ता-
दिरेवोपादेय इत्युक्तम् ।

ननु यज्ञादौ सावन इत्युक्तेराधाने सावनोऽस्तु । मैवम् ।
तस्य स्वतो यज्ञभिन्नत्वात् । सद्यो निरूप्याणि पवमानहवीं-
पीति यज्ञसंवलितत्वेऽपि न सः । वसन्तादृतुद्वारकस्य मासस-
म्बन्धस्य सत्त्वेऽपि साक्षात्तदसम्बन्धात् । ऋतूनां सौरचान्द्रान्यतर-
मात्रत्वेऽप्यसावनत्वात् ।

एवं च वर्णव्यवस्थावचनविषयभिन्नेषु तेषु तेषु कर्मव्यवस्था-
वचनविषयेषु सौरादिरिति स्थितम् । तत्रापि विवाहादाविति
विवाहपदं संस्कारत्वसाधर्म्याच्चौलोपनयनादिग्राहकम् । तत्र विशेष-
णामभिर्विहिता निषिद्धाश्च मासाः सौराः । ते च यथा तत्र वि-
वाहाधिकारे नारदः—

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।

मध्यमः कार्तिको मार्गशीर्षो वै निन्दिताः परे ॥

इत्यादि । तत्र च तिथिपक्षविशेषविधिः सम्भवत्येव । आका-
ङ्क्षावशात् । एवम्—

“एकोदरभ्रातृविवाहकृत्वात् स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

षण्मासमध्ये मुनयः समृचुः” ।

“एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियौ ।

भ्रात्रोर्युगे, युगे स्वस्रो, भ्रातृस्वस्रयुगे तथा ॥

विवाहो ऽब्ददलादर्वाङ् नैकस्मिन् मण्डपे गृहे” ।

“कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्” ।

“विवाहश्चैकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि” ।

“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्” ।

इत्यादौ सौरा एव मासाः । तेषां विवाहाद्यनङ्गत्वे-
ऽपि विवाहादिसम्बन्धस्याविशिष्टतया विवाहाधिकरणमासस्य
सौरत्वेन तदधिकानां तेषामपि तादृशानामेवोपस्थितेः । परं
तु यस्मिन्सौरे माघादौ यत्पक्षगतयां यस्यां तिथौ विवाहादि
जातं, तदधिकः सौरा एव फाल्गुनादयस्तत्पक्षगततत्तिथि-
पर्यन्ताः षडादयो मासा एषु बोध्याः । यज्ञेष्वितिपाठान्तरम् । चू-
डोपनयनाधिकारे वृद्धगार्ग्यः-

“माघादिषष्ठमासेषु मेखलाधन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमप्यत्र”

इत्यादि । नारदः—

दृश्यमाने गुरौ, शुके, शाखेशे चोत्तरायणे ।

शरद्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् ॥

मूल्यं, माधारणं तेषां तपोमासादिषष्ठकम् ।

गर्गः—

ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव वा ॥

व्यासः—“या चैत्रवैशाखसितावृतीया” इत्यादि । व्रतानि निय-
माश्च संक्रान्त्यादिसामान्यविशेषप्रयुक्ता एव । विवाहव्रतयज्ञेष्विति
व्रतशब्देऽप्येते एव । मूर्तिप्रतिष्ठाधिकारे मात्स्ये—“चैत्रे वा फाल्गु-
ने वाऽपि” इत्यादि । जलाशयोत्सर्गाधिकारे भविष्ये—“तस्मिन् स-
लिलसम्पूर्णे कार्तिके च” इत्यादि । गृहारम्भाधिकारे—“वैशाखे फा-
ल्गुने पापे” इत्यादि । सौराधिकारे—

न भाद्रमासे न च चैत्रमासे सौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

इत्यादि । यात्राधिकारे मनुः—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

*विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासं प्रति यथावलम् ॥

अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम् ।

तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ इति ।

मन्त्रदीक्षाधिकारेऽगस्त्यसंहितायाम्—

मधुमासे भवेद् दुःखं, माधवे धनसञ्चयः ।

मरणं भवति ज्येष्ठे, आपाढे बन्धुनाशनम् ॥

समृद्धिः श्रावणे नूनं, भवेद्भ्रात्रे धनक्षयः ।

प्रजानामाश्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥

ज्ञानं स्यात्कार्तिके मासि, मार्गशीर्षे भवत्यरिः ।

पौषे ज्ञानक्षयो, माघे भवेन्मेधाविवर्द्धनम् ।

फाल्गुनेऽपि च वृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् ॥ इति ।

महासप्तम्यादीनां योगानां तत्तद्वांशिस्थसूर्यं पुरस्कृत्यैवा-

भिधानात्, महाषष्ठीदशहरायुगादीनां च

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्ममहाषष्ठ्योर्द्वितदिष्टं वृषादितः ॥

इति तत्तन्मासेऽधिके सति तत्रैव कर्तव्यत्ववचनेन तदुत्प-
त्तिवाक्यगतज्येष्ठवैशाखादिशब्दानां सौरपरत्वावगमात्तत्तन्मासाः
सौरा एव ।

*विवाहव्रतयज्ञेष्विति । यज्ञो निरूप्यशुबन्धादिः । तत्र “प-
शुःप्रत्ययनं तथा” इत्ययनघटकक्रतुप्रविष्टमासः सौर एव । विवाहोत्स-
वयज्ञेष्विति पाठान्तरम् । एवम्—“उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याह”
इत्यादिवचनादुत्सर्गतो दैवकर्मणि सौर एव मासः । एवमन्येऽपि
तत्तत्कर्मसु तत्तन्मासविशेषनामभिस्तत्तद्विशयो बोध्याः । एतच्च
श्रीकराद्युक्तादिपदग्राह्यम् । यज्ञादावित्यादिपदेन लौकिकानां शा-
स्त्रीयाणां च सावनं विना कर्तुमशक्यानामहोरात्रसाध्यानां ग्रहः ।

पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाऽऽब्धिके* ॥
स्मृत्यन्तरे-

तत्र लौकिकानि भूतिवृद्धिग्रहणादीनि । मासिकी भूतिवृद्धिर्वा का-
यिका । कायनिर्वाहार्थं दिनविभागेन गृहपाणत्वात् । तदुक्तं-

कायाविरोधिनी शब्दत् पणपाद्रादिकायिका । इति ।

कायनिर्वाहश्चाहोरात्रकृत्यं, न तु तिथिकृत्यम् । शास्त्री-
याणि च श्रीकरादिभिरुक्तानि । यथा दान-होम-गर्भाधान-सी-
मन्तोन्नयन-जातरुर्म-ऋण-ऋणविक्रयव्यहारादीनि । तत्र होमो
मासाभिहोत्रहोमादिः । दानमपि तादृशमेव किञ्चिद् ग्राह्यं,
ग्रहादिसाध्यानि महादानव्याधिप्रतिमादानादीनि च, सद्-
नञ्जननादौ विहितानि सप्ताहब्राह्मणभोजनादीनि च । गर्भा-
धाने च रजोदर्शनदिनमात्रं षोडशदिवसात्परं ऋतुः सा-
वन एव । सावनस्य तत्प्रथमदिनस्य द्वेषा त्रेधा विभागा-
दिना व्यवस्थादर्शनात् । सीमन्तोन्नयनपरिगणनं तु अशुद्धमेव ।
योपि व्यवहारानुरोधेन तत्र तिथिवद्धचान्द्रस्यैवाश्रयणात् । जा-
तरुर्म तु कालातिपन्नम् । अन्यथा तस्य निमित्तानन्तरकालत्वेना-
नियतकालत्वात्सावननियमविषयेषु गणनानुपपत्तेः । ऋणे तु सौ-
रेण विकल्पः । “ऋणादौ सौरसावनौ” इत्युक्तं । ऋणविक्रयौ त्व-
होरात्रसाव्यौ । आदिपदाद्वादशादिमाध्यानि कृच्छ्रातिकृच्छ्रपरा-
कादीनि, “यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मा
सेनाशनम्” इत्यादिविहितचान्द्रायणं च । “तिथिवृद्ध्या चरोत्पिण्डान्”
इत्याद्युक्तचान्द्रं तु शुक्रादिः, ऋणादिर्वा चान्द्र एव, न तु सा-
वनः । एवं दशाहाद्याशौचमासाशौचादीनि पञ्चादिसत्तुर्मास्या-
दीनि ऐकादशाहिकानि नामकरणकोटिष्ठानि । एकाद्विष्टे मौर-
विधानं तु कन्यासंक्रान्त्यादिनिमित्तकतत्परम् ।

* आदिके इति । आदिकम्—अब्दसापेक्षम् । चीलो-

पनयनविवाहव्रतगोदानादौ गर्भधारणं जन्म वाऽऽरभ्य वर्ष-
गणनम् । यच्चैत्रादिमासगतयत्पक्षगतायां यत्तिथौ गर्भधार-
णं जन्म वा तां तिथिमारभ्य वैशाखादिमासगततत्पक्षग-
ततत्तिथिपर्यन्तैकव्यादिमासगणनया द्वादशमासात्मकमेकं वर्षम् ।
एवं द्वितीयादीत्येवं रूपम् । तत्र तिथिवद् एव चान्द्र उपयुज्यते ।
एवमनन्तादित्रतेषु, द्वादशाब्दादित्राचर्यासु च । “ब्रह्महा द्वादशा-
ब्दानि” । “पिण्याकं वा कणान्वाऽपि भक्षयेत्रिसमा निशि” इत्यादेः,
“गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुध्यति” इत्यादेश्च आहृतिं वि-
ना सिद्धेः । प्रायश्चित्तक्रिया तथा सावनेनैवेत्यादिकं तु आहृत्या
क्रियमाणपाजापत्यादिपरमिति न तद्विरोधः । एवं वर्षवृद्धावपि
द्वितीयादिवर्षादिभूतायां द्वितीयादितन्मासतत्पक्षीयतत्तिथौ स एव,
सर्वैश्च जन्मादिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविमाश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिसंवत्सरश्चैवं कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥

इति ब्राह्मे जन्मदिनोत्सवपर्यायतदभिधानात्, न तु सौरः ।
तदुपगमे कदाचित्तत्तिथेरप्राप्त्या तल्लोपप्रसङ्गेन प्रतिसंवत्स-
रिकत्वव्याघातापत्तेः । पुंसवनादिगर्भसंस्कारेषु निष्क्रमणान्नप्रा-
शनादिषु च यस्तृतीयादिमासः सोऽपि गर्भग्रहणजन्मति-
थिवद् चान्द्र एव । एवमुपनिषदादावुक्ताः प्रथममासमारभ्य
गर्भावस्थाः, दन्तजन्म सप्तमे मासीत्याद्याश्च, तत्र तिथिवद्-
चान्द्र एव । प्रतिमासप्रायग्रहणादवस्थितयोर्भूतिवृद्धयोरपि ष-
ष्ट्युत्तरशतत्रयतिथ्युत्तरं गृह्यमाणतया तथाविधवर्षवृद्धका मासास्त
एव । पितृकार्ये चेति असम्भवाच्चान्द्राणामेव पैत्राणां सा-
वनप्रवेशः ऐकादशाहिकादीनां न त्वतथाभूतानां त्रैशक्तिकादी-
नामिति सूचनाय । ‘अनेन विधिना श्राद्धम्’ इति तु स्वविषये
एतदपवादः । तत्प्रयोजनं च वर्षमध्ये तिसृष्वेवामावास्यासु श्रा-

द्धपक्षे सौरमासस्थानामेव तामां ग्रहणम् । कन्यादावधिमासवाते
तु तत्स्थानामेव, न तूत्कर्ष इति । कन्यागते सवितरीति च न
सौरमासविधायक, किं तु तत्प्राशस्त्यबोधकमिति तत् न सौ-
रनियामकम् । *व्रतेति । व्रतपदं च न हरिशयनायुत्सवपरम् ।
तस्य तिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । एवं च 'तत्र —

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुमूदनम् ।

तुलाराशिगते तत्र पुनरुत्थापयेत्तु तम् ॥

कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाऽऽश्विने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम् ॥

इति वचनात्सौर एव मासो युक्तो, न तु चान्द्रः । हरि-
शयनप्रबोधयोश्चान्द्रमासकर्तव्यत्वे चातुर्मास्यव्रते सौरवाधापत्तेः,
तस्य हरिशयनोत्थानोपक्रमावसानत्वात् इति प्रत्युक्तम् । शक्रध्वजो-
त्थापनादेश्चातुर्मास्यव्रतस्य च चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासोपवा-
सादिपरं तत् । तस्यादिवनशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशी-
पर्यन्ततिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासिरूपयोत्रतादिपरम् ।
तस्य तिथिवद्धचान्द्रकर्तव्यत्वात् । 'तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान्' इति
मुख्यचान्द्रं तु अमान्तेन पूर्णिमान्तेन वा मासेन कार्यम् । कार्ति-
कवैशाखस्नानादिनियमाश्च पूर्णिमास्यन्त-तिथिवद्ध-चान्द्रान्यतरं,
सौरं वा माममाश्रित्य कार्याः । सर्वत्र वचनसत्त्वात् । तथाहि—
आश्विनशुक्लैकादशीपूर्णिमासीषु तदुपक्रमाभिधानात् ।

कार्तिकस्य तु यत्स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

कुच्छादिनियमानां च चान्द्रमानं प्रमाणकम् ॥

इति पितामहोक्तेः । 'तुलामकरमेपेयु' इति वचनात् । उपा-
कर्मणि सामगानां सौरः । 'उशार्कर्ममहापृष्ठयोः' इति वचनात् ।
अन्येषां चान्द्रः । 'श्रावण्यां मौष्ठपद्यां वा' इति तिथिकर्तव्यत्वात् ।
एवं च यत्र न विशेषतो वचनं, नियामकं वा; तत्र विकल्पः । 'ता
यताः संहिता नानन्तेवासिने प्रनूयान्नासंवत्सरवासिने' इतिवत् ।

*एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौरसावनौ ।

ज्योतिर्गर्गः—

आयुर्दायविभागश्च प्रायाश्चित्ताक्रिया तथा ।

‘अपर्याप्ताष्टतुं प्रति’इत्यत्र तिथिवद्धचान्द्रमासद्वयात्मा गौण एव ऋ-
तुः । एवम्—

एकाहेन तु पण्णामा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सरश्चैव, स्यातां पाण्मासिकेतरे ॥

इत्यत्रापि तिथिवद्धचान्द्र एव । यद्वा—

पाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेषुरेव ते

मानिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा ॥

इत्येतदेकवाक्यतया गौणचान्द्रः । मुख्यचान्द्रग्रहणे दशे त्रयो-
दश्यां वा ऊनपाण्मासिकद्वयापत्तेः । मासिकेषु तु मुख्यचान्द्रः ।

पितृकार्ये चेत्युक्तेः । मृताहर्कर्तव्यत्वस्य च

मृतेऽहनि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

इति वचनसिद्धत्वात् । एवं च ‘मुख्यं श्राद्धं मासि मासि’
इत्यस्य वत्सरं यावत् प्रतिशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तं मासं मृतितिथौ
श्राद्धमित्यर्थः ।

यस्तु ‘प्रतिसंवत्सरं चैव’इत्यादौ ‘न्यूनाः संवत्सरश्चैव’इत्या-
दौ च संवत्सरः स मृतितिथिमारभ्य यावत्तादृशमृतितिथिं पञ्च-
धिकत्रिंशत्तिथिसमुदायरूपो गौण एवेति दिक् ।

अष्टकेति हेमन्तशिशिरमासां सौरत्वात्तद्व्युदासाय । अन्यथा
तदीयत्रिंशद्भागरूपाष्टमीत्वस्य कदाचित् नवम्यामपि सत्त्वेन तत्रा-
प्यष्टकाकरणापत्तेः ।

*एकोद्दिष्टेति । पार्वणस्थाने, एकोद्दिष्टमतुष्टातृणां
मलमासमृतविषयम् ।

सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना* ॥

विष्णुधर्म—

“*नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-

र्मासेन कुर्याद्भगणात्मकेन” । इति ।

ब्राह्म—

तिथिकृत्ये च कृष्णादि, व्रते *शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादि माम कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

अथ मलमासः । *तत्रैकमात्रसंक्रान्तिराहितः

एकोद्दिष्ट तु यच्छाद् तन्मैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वकाले च कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

इति गभस्तिवचनात् । *उपासना—समयप्रतीक्षा । सत्रेषु

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन”इति निर्द्धारित सावनस्तदपवादमा-

ह—*नक्षत्रेति । *व्रते इति । व्रतकाण्डोक्तेषु व्रतेषु मासः

शुक्लादेरेव ग्रह इत्यर्थः ।

॥ इति मासग्रन्थटिप्पणी ॥

अथ मलमासस्य कथं मासत्वम् ? । न च मीनस्थाद्यादित्या-
वच्छिन्नकालत्वं तत्, तन्न सौर एवेति स एव मुख्य इति
वाच्यम् । तस्य चान्द्रत्ववाधापत्तेः । मिवम् । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुरुप्रतिपत्कत्वादिकं चैत्रादिस्त्वम् ।

मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ॥

भवेत्, तेऽन्दे चान्द्रमासार्थवाद्या द्वादश स्मृताः ॥

इत्युक्तं । एतच्च दर्शान्तचैत्रादावेव, न तु पूर्णिमान्ते । कृष्णप्र-
तिपत्क्षणस्य मीनस्थादित्यवच्चानिपदात् । द्वादशेति च मलस्य शुद्ध-
शेषत्वमालम्ब्य । *नक्षत्रेति । मासेष्वित्यर्थः । मीनस्थाद्यादित्यारब्ध-
शुरुप्रतिपत्कसंसक्रान्तात्रिंशत्तिथिकत्वं शुद्धत्वम् । तादृशासक्रान्तात्रिं-
शत्तिथिकत्वं च मलत्वम् । असंक्रान्तत्वं चैकसंक्रान्तिशून्यत्वमित्या-
शयेनाह—एकेति । न च यत्रामायां तुलासंक्रान्तिः ततो मासमति-
प्ताः साहता नानन्वयास्य शुद्धमासत्वमिति चेत् ।

क्रम्य प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽव्यवहितामायां धनुःसंक्रान्तिः । तत्रासंक्रान्तः कार्त्तिकः, तुलास्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपत्कत्वात् । तदुत्तरक्षयमासो मार्गशीर्षः पौषात्पूर्वः, धनुस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपत्को हि पौषः, तत्रा(१)व्याप्तिः । वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र वृश्चिकोपधानाभावेऽपि तत्स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति ॥

इति वचनादसंक्रान्ताऽमैव स्वभावतो वृश्चिकसंक्रान्तिस्थानं, गतिमान्धातु तस्याः प्रतिपदि भवनम् ।

यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं भवेत् ।

क्षत्रियाणामसृग्धारां तदा पिवति मेदिनी ॥

इत्युक्तेः । वक्रातिचाराविह शीघ्रमन्दगती ।

ननु यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो दर्शमतिक्रम्य प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्यायामसंक्रान्तः । ततो वृश्चिकधनुषी शुक्लप्रतिपदोरेव । तदनन्तरदर्शे एव मकरसंक्रान्तिरिति धनुषि क्षयः । ततः कुम्भमीनौ दर्शयोरेव । ततो ऽनन्तरदर्शमतीत्य मेषसंक्रान्तिरिति मीने पुनरसंक्रान्तः । तत्र क्षयस्य वृश्चिकस्थरव्यारब्धत्वान्मार्गशीर्षत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पौषमासविलोपापत्तेः । यतस्तदुत्तरो न पौषः, धनुस्थरव्यनारब्धत्वात् । न च धनुर्योग्यकालस्थरव्यारब्धत्वं तत्र पौषत्वमिति वाच्यम् । प्रतिपदस्तुलाकालत्वेन तस्या एव स्वाभाविकधनुःस्थानत्वादमायाश्वातथात्वात् । किं तु मकरस्थरव्युपक्रान्तत्वान्माघः । तदुत्तरश्च न माघः, मकरस्थरव्यनारब्धत्वात्, किन्तु फाल्गुनः । कुम्भस्थरव्युपक्रान्तत्वात् । तदुत्तरो न फाल्गुनः, कुम्भस्थरव्यनारब्धत्वात्,

(१) तत्र-मार्गशीर्षे इत्यर्थः ।

किन्तु चैत्रः । मीनस्थरव्युपक्रान्तेत्वात् । प्रतिपज्जातमेपसंक्रान्ति-
स्तु द्वितीयश्चैत्रः, मीनस्थरविसत्त्वात् । तदुत्तरे तु वैशाखादय ए-
वेति । सन्ध्यम् । मकरकुम्भमीनानां दर्शजातानामपि स्वाभावि-
कतदुत्तरप्रतिपत्स्थानत्वमेव । 'या तिथिं समनुपाप्य'इत्यु-
क्तैः । एवं च तत्र मकरादिसंक्रान्तिमदमाया धनुरादियो-
ग्यकालत्वादेव धनुरादिस्थरव्यारब्धत्वघटितं पौषत्वादिकं क्रमे-
णासंक्रान्तावधिकमासत्रयस्योपेयम् । धनुरादिस्वरूपयोग्यकालोत्त-
रस्वीयमथमक्षणत्वमारब्धत्वार्थ इति न तत्राव्याप्तिः ।

ननु तथापि यत्र दर्शे कन्यासंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तः, ततः
प्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तरदर्श एव वृश्चिकसंक्रान्त्या का-
र्तिकक्षयः । ततो ऽमास्वेव मेपान्ताः सक्रान्तयः, ततो दर्शमतीत्य प्रति-
पदि वृषसंक्रान्त्या वैशाखोऽसक्रान्तः । तत्र क्षयस्य कथं कार्तिकत्वम् ? ।
तुलापूर्वतनामायास्तुलायोग्यत्वासम्भवात् । 'यां तिथिं समनुपा-
प्य'इतिवचनाविरोधात् । तेन हि तुलासंक्रान्तिमात्तिथिमजातीय-
तिथेरेव वृश्चिकादिमत्त्वं बोध्यते, न तु तुलाप्राक्तनामायास्तुला-
दियोग्यत्वम् । मैवम् । एकवर्षे जातयोर्द्वयोरसंक्रान्तयोरन्यतरस्य
त्रिंशन्मात्रनिधिकृत्यात्प्राकृतत्वे वाच्ये-

एकस्मिन्नपि वर्षे चेद् द्वा मासावधिमासका ।

पूर्वो मासः प्राकृतः स्यादुत्तरस्त्वधिमासकः ॥

इत्यादिवचनात् तुलापूर्वतनामावास्यायास्तुलायोग्यत्वमव-
सीयते । अन्यथा प्राकृतत्वं व्यर्थ्यात् । एकशक्तिमत्त्वेन चामाप-
सत्योस्तद्योग्यता । ततश्च तदुत्तरस्य कार्तिकत्वम् । आश्विन-
स्य योग्यतया तुलासम्बन्धान्बुद्धत्वं च । एवं च विद्यमानस्यै-
व कार्तिकादेः क्षयः नाममात्रतया । सङ्कल्पे क्षयमासस्य तत्त-
न्मामत्वेनैवांल्लेख इति नवीनानुसारी पन्थाः ।

माघवानुसारिणस्तु मेपादिस्थरविसमाप्यत्वं तत्तन्मासत्वम् ।

'मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

सितादिश्चान्द्रो मासो मलमासः। एकमात्रसंक्रान्तिराहित्यमसंक्रान्तत्वेन संक्रान्तिद्वयसत्त्वेन च भवतीति मलमासो द्वेधा । अधिमासः, क्षयमासश्चेति । तदुक्तं काठकगृह्ये—

*यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासः स्यात्तु त्रयोदशः* ॥ इति

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमासोऽन्त्यः” ॥ इतिवचनात् । यत्र पूर्वोक्तरीत्या धनुषि क्षयः, तत्र धनुस्थरविमदन्त्यक्षणकामान्तत्रिंशत्तिथिकत्वं मार्गशीर्षत्वं लुप्यते । क्षयसंज्ञाया लोपनिवन्धनत्वात् । किन्तु तत्र मकरस्थरविसमाप्यत्वं पौषत्वमेवेति संकल्पे पौष एवोल्लेख्य इति वदन्ति । तदसत् । प्रागुक्तकार्तिकक्षये कार्तिकत्वलोपस्य दुरुपपादत्वात्, वृश्चिकस्थरविसमाप्यत्वसत्त्वात् । अथ—तत्र तुलासंक्रान्तिकालसजातीयत्वयोग्यतया प्रतिपद एव वृश्चिकसंक्रान्तिकालत्वान् तत्पूर्वदर्शस्य तुलासम्बन्धयोग्यता वाच्या । तथा च तुलास्थरविसमाप्यत्वरूपाश्विनत्वसत्त्वात् कार्तिकत्वलोपः । सङ्कल्पे चाश्विन एवोल्लेख्य इति चेत्—तर्हि तदुत्तरस्य धनुस्थरविमप्यत्वरूपमार्गशीर्षत्वसम्भवात् क्षीणकार्तिकत्वविशिष्टमार्गशीर्षत्वानुपपत्तिरिति कृतमतिविस्तरेण ।

*यस्मिन्निति । न चात्र क्षयस्य तत्पूर्वभाविनश्च संसर्पस्यैकसंक्रान्तान्यत्वेऽपि अनधिककालत्वात्कथं मलत्वम् ? ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् ।

इतिवचनादधिकस्यैव मलत्वात्; इतिवाच्यम् । तयोस्तादृशमलत्वाभावेऽपि

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः, संक्रान्तिद्वयमेव वा !

संसर्पाहस्पती मासावाधिमासश्च निन्दिताः ॥

इतिवर्ज्यत्वरूपमलत्वोक्तेः । *त्रयोदश इति । अधिक-

सत्यव्रतोऽपि-

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलः* ॥ इति ।

अधिकमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः-

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥ इति ।

एतच्च *सावनादिमानेन संभवार्थं, न तु नियमार्थम् । *अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानन्तरं कृष्णपक्षनियमेन शुक्लादित्वभङ्गापत्तेः । *तेन न्यूनाधिककाले मलमासपातेऽपि न दोषः । अत एवोक्तं

मासो, न तु द्विसंक्रान्तः । तस्य तत्त्वासम्भवात् । *केवल इति चतुर्दशत्ववारणार्थम् । *सावनादीति । आदिना सौरग्रहः । तदुक्तं विष्णुधर्मै-

सौरैणान्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनपदकं पवर्द्धते ॥

ऊनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण पद् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥ इति ।

अत्र चान्द्रसमाद्वयात्सौरसमाद्वयं द्वात्रिंशतिदिनैराधिकं, चान्द्रमासाष्टकाच्च सौरमासाष्टकं सार्द्धसप्तदिनैरिति मिलित्वा दिनार्द्धन्यूनो मासः स्यादित्याशङ्क्यां दिनार्द्धपूरणाय दिनैः षोडशभिर्घटिकानां चतुष्केणेत्युक्तं, तच्च सावनमात्रान्वयीति सूचनाय सावनपदोपादानम् । चान्द्रमासं निरूपयति-~~*~~अन्य-

माधवीये—‘मासे त्रिंशत्तमे* भवेत्’ इति । क्षयस्यापि
ज्योतिःशास्त्रे—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः *स्फुटं स्यात्

द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

येति । नियमाङ्गीकारे बाधकमाह—*तेनेति ॥ *त्रिंशत्तमे
इति* । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

दिवसस्य हरसर्कः पष्टिभागमृतौ ततः ।

करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधिमासक्रम ॥

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दौ चान्द्रतिथिपरौ । मलमासस्य चान्द्रत्वात्तत्रापे-
क्षणात् । सूर्येण चन्द्रेण च प्रतितिथि तिथिषष्टिभागस्य दण्डस्य
च्छेदेनार्कषेणन ऋतौ मासद्वये प्रत्येकं ताभ्यामेकैकतिथ्या-
कर्षणात् तिथिद्वयलाभक्रमेणार्द्धतृतीये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते ।
एवं पञ्चाब्दमध्ये द्विः सम्भवेऽपि पूर्वं ग्रीष्मे एव वैशाखादिमासष-
ट्के एव । “यां तिथिं समनुप्राप्य” इतिवचनात् । तुलादौ तिथेरवृद्ध्या
ऽसंक्रान्तपाताभावादिति । अयं च माधवेन शकवर्षाणामष्टपञ्चा-
शश्रुतशतद्वयाधिके सहस्रे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंवत्सरः, तत्र
श्रावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंवत्सरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्म-
ध्यगौ युवधातृवत्सरावित्युदाहृतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंव-
त्सरोत्तराचित्रभानुसंवत्सरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तार-
णसंवत्सरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरात्रिंशत्तमत्वेन दुर्मुखसंवत्सरे
श्रावणोऽधिकः । विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चत्रिंशत्तम-
त्वेन च न्यूनाधिकपात उदाहृतः । *स्फुटं—स्फुटमानेन । *कार्त्ति-
कादीति । यत्र कन्यायां संसर्पः, ततः क्रमेण तुलावृश्चिकसंक्रान्ती,
ततो धनुषि क्षयः । तत्र संसर्पमाया एव तुलायोग्यस्थानत्वा-

क्षयः *कार्तिकादित्रये, नान्यतः* स्यात्
तदा चर्पमध्ये ऽधिमासद्वयं च ॥

एकः क्षयात्पूर्व, परतश्चैक इत्यधिमासद्वयं भ-
वतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह जाबालिः-

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

*प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधि*मासस्तथोत्तरः ॥ इति ।

त्संसर्पपरयोः क्रमेण कार्तिकादिकृत्यं बोध्यम् । *नान्यतः-नै-
कतः । क्षयोभयपार्श्वयोरिति यावत् ।

*प्राकृत इति । प्रकृतिः स्वभावः त्रिंशद्दिनरूपस्तद्युक्तः,
अनधिकः, शुद्धः, कर्माहं इति यावत् । *अधिः-अधिको मासः ।

नन्वस्तु संसर्पोऽपि पष्टिदिनो मासः । एकराशिस्थरव्यारव्यत्वात्,
'पष्ट्या तु दिवसैः' इति वचनाच्च । तत्र च पूर्वार्द्धस्य निन्द्यत्ववाधार्थं
प्राकृत इत्युक्तम् । तन्वाश्विने संसर्पे द्वितीयाश्विनोत्तरमेव कार्तिको
मासः । तुलास्थरव्यारव्यत्वात् तत्र प्रथमाश्विने यथायथं शु-
क्लकृष्णपक्षकर्म कार्यमेव, मत्याब्दिकादि च । तस्य शुद्धत्वेन प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावात् । द्वितीयाश्विने च न पुनस्तत्करणम् ।
'सकृत्करणेन कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायादद्भूतकालानुरोधेन
प्रधानीभूतकर्मवृत्तेर्युक्तत्वात् । काम्पारम्भाश्च द्वितीयाश्विन एव ।
आद्यस्य तस्य "न कुर्याद्भानुलङ्घिते" इत्यनेन निषेधात् । एव दी-
पावल्यादिकमपि परत्रैव, न पूर्वत्र । आश्विनस्य कथमपि कार्ति-
कसम्बन्धाभावात् । एवं च संसर्पोऽपि उत्तरमाससंज्ञोऽस्त्विति चेन्न ।
पूर्वोक्तकार्तिकरूपक्षयाव्यवधानेन जातस्य संसर्पस्य पष्टिदिना-
त्मकत्वासम्भवात् । तस्य पष्टिदिनात्मकत्वापगमे त्वेकमासत्वेन
क्षयस्य कार्तिकत्वानुपपत्तेः । द्वितीयाश्विनस्य क्षयत्वे च "क्षयः
कार्तिकादित्रये" इतिनियमभद्रापत्तेः । अत्र त्रिंशत्तिथिक्रमसंच-

उत्तरे एव* कालाधिक्यं, न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ।

यकालापेक्षिकं पौर्वापर्यं विवक्षितम् ।

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिम्लुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः ॥

इतिज्योतिःपराशरानुरोधात् । यत्र क्षयमासोभयपार्श्वयोरा-
श्विनादिषट्के एवासंक्रान्तद्वयं तत्र पूर्वं ऽसंक्रान्तः त्रिंशत्तिथिक्रमस-
ञ्चयकालादुपरि चेज्जायते तदा षष्टिदिनात्मको ऽधिक एव । तादृ-
शकालात् प्राग् जनने तु स त्रिंशदिनात्मकः प्राकृत एव । एवमुत्त-
रोऽपि चेत्तादृशकालादूर्ध्वं पतेत्तदा ऽधिकां, न तु ततः प्राक् पतने ।
तथा च पूर्वस्यैव प्राकृतत्वमुत्तरस्यैवाधिकत्वमिति न नियम
इति तदर्थः । यदा तु पूर्व आश्विनादिषट्के, उत्तरस्तु चैत्रा-
दिषट्के तदा तिथिक्रमसञ्चयकालादूर्ध्वं पतन्नपि, पूर्वं नाधिकः ।

चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

इत्यपवादात्; इति मतं निरार्कत्तुमाह—*उत्तर एवेति । पूर्वं
ऽसंक्रान्तः कार्तिकादित्रयान्यतमपातिनः क्षयात्पूर्वं एव । तेन
व्यवहितो ऽव्यवहितो वाऽऽश्विनादिषट्के नियमितो, न तु तद्व्यव-
धानेन चैत्रादिषट्के भवितुमर्हः । उत्तरोऽसंक्रान्तस्तु शघ्नम-
न्दगतिभ्यां चैत्रात्पूर्वतनपट्के 'यां तिथिं समनुप्राप्य'इति, स्वा-
भाविकक्रजुगत्या चैत्रादिषट्के वा भवन्तीति क्षयमास एव पू-
र्वत्वोत्तरत्वयोरवधित्वेन ग्राह्यः, उपस्थितत्वात् । न तु त्रिंशत्ति-
थिक्रमसंचयकालः । तस्याबुद्धिस्थत्वेन पराश्रष्टुमशक्यत्वात् । एवं
च यत्र त्रिंशत्तममासादुत्तरत्वेऽपि नाधिक्यं कल्पयितुमर्हं, त्रिं-
शत्तमात् प्राग्भवे तु तत्र त्रिंशत्तिथित्वं, प्राकृतत्ववचनात् । प्रा-
कृतत्वोक्ता च यथास्थिते वर्षे यस्त्रिंशदिनात्मकः शुद्ध आयाति,
स एवायमिति बोध्यते इति भवति तस्य षष्टिदिनात्मकत्व-
बाधः । तथा च प्रोक्तकार्तिककृत्ये न कस्यापि विषतिरिति ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते-

*चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः, परतस्त्वधिको भवेत् ।

इति । तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिकः,*
किंतु *पर इत्यर्थः । यच्च ज्योतिःसिद्धान्ते-

*घटकन्यागते सूर्ये *वृश्चिके वाऽथ धन्विनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

तिथिसञ्चयकालात्पूर्वापर्याभिप्रायेणेदमिति तु न सत् । चैत्रा-
त्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिक इत्यनेन विरोधात् । तेन चैत्रात्पूर्व-
स्य तिथिसञ्चयक्रमकालोत्तरस्याप्युत्तरचैत्रादिपदकपातेऽनाधिकत्वा-
भिधानात् । *चैत्रादर्वाङ् गिति । मासस्यैवावधित्वे सर्वस्याप्युत्तर-
स्य तथात्वाच्चैत्रादर्वाङ् नाधिमास इत्यस्यासङ्गतिः । त्रिंशत्तिथिस-
ञ्चयक्रमकालस्यावधित्वे तु आश्विनादिपदकपातिनोऽप्युत्तरासंक्रा-
न्तस्यैव नियतमाधिरयम् । प्राथमिकासंक्रान्तस्यापि कदाचित्तथा-
त्वात् । चैत्रादिपदकपातिनस्तु तस्य नियतं तदित्यर्थ इत्याभिमानः ।

*नाधिक इति कालतःपदगर्भम् । *पर इति । का-
लोऽधिक इत्यनुवर्तते । अत्र यद्यपि ऋजुगत्या चैत्रात् परतो
मेपादिष्वेवाधिकमास इति क्षयरहितसाधिमासवर्षपरत्वं सम्भव-
ति । तदुक्तम्-

मध्ये विपुवतोर्भानुर्वर्द्धयेत्स्वान्यहानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येप त्रयोदशः ॥ इति,

तथापि ब्रह्मसिद्धान्तः क्षयमासप्रकरणस्थ इति तथा नोक्तम् ।

*घटेति । क्षयोत्तरस्याधिकत्वाद्विरोधः । *वृश्चिके वेति । अत्र
मीनमपि प्रवेश्य वृश्चिकादिपञ्चके इति(१) विवक्षितम् । यत्रामायां
कन्यासंक्रान्तिः, ततोऽमोत्तरमतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तर-
दर्शो एव वृश्चिकसंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तोत्तरमतिपदि धनुःप्रवे-

। (१) तेन 'चैत्रादर्वाङ्' इत्यनेन न वैषम्यमिति बोध्यम् ।

तद् वृश्चिकादिचतुष्टये मलमासे सति पूर्वं तुलाकन्या-
गते सूर्ये क्षयपूर्वभाव्यधिमासस्य कालाधिक्यमात्रनि-
षेधार्थं, न त्वधिकमासस्य ।

दशानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च कश्चित् ।

*नपुंसकत्वं भवतीत्येष शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविरोधात् । *मलमासेऽष्टका-
दिनिषेधानुपपत्तेश्च । *‘मकरे वाऽथ कुम्भे वा’ इति
*दृष्टान्तार्थम् । प्राप्त्यभावात् ।

शः, तदभिप्रायेण वृश्चिकपदम् । कन्याग्रहणं चाऽऽश्विनस्य
चैशाखादिषट्कपातित्वात्तत्र कालाधिक्यशङ्कावारणार्थम् । वस्तुतस्तु
क्षयस्य कार्तिकादित्रयनियततया तुलादित्रये क्षयमासे सति
कन्यादेर्न कालाधिक्यमित्यर्थः । तथैव मकरे चेत्यादिसंगतेः । *न-
पुंसकत्वम्—पुंसो मण्डलाधिष्ठातुः सूर्यस्याभावात् । तथा चोक्तम्—

अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चन्द्रो रविर्गर्भस्तिथश्च ।

अर्यमा हिरण्यरेता दिवाकरो मित्रविष्णू च ॥

एते द्वादश सूर्या माघाद्येषूदयन्ति मासेषु ।

निःसूर्योऽधिकमासो मलिम्लुचारुयस्ततः पापः ॥ इति ।

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥ इति च ।

न च चैत्रादिषट्क एव कालाधिक्यान्नपुंसकत्वं नान्यत्र, “म-
ध्ये विषुवतोः” इति वाक्यादिति वाच्यम् । आश्विनादित्रयस्य मा-
घफाल्गुनयोश्चासंक्रान्तत्वस्य क्षयमासनिवन्धनत्वात् । तुलादौ ना-
धिमास इत्यर्थं निरसितुमाह—*मलमासे इति । पष्टिदिनात्मक-
मासपूर्वभागे इत्यर्थः । हेमन्तादेर्मलतया “पष्ट्या तु दिवसैः” इति
निषेधोपपत्तिरिति भावः । ननु क्षयस्य तुलादित्रयनैयत्यान्मकरे
इत्येव न युज्यते, कैव कथा कुम्भे इत्यस्येति । तथा च कथं वृश्चिका-

क्षयस्याऽऽगमनकाल उक्तः सिद्धान्तशिरोमणौ-

गतोऽब्धयद्रिनन्दैर्मिते शाककाले

तिथीशैर्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

गजाग्रभिभूभिस्तथा प्रायशोऽयं

*कुवेदेन्दुवर्षैः कचिद् गोकुभिश्च ॥ इति ।

अब्धयः—चत्वारः, अद्रयः—सप्त, नन्दाः—नव,
एषां प्रातिलोम्बेन पाते ९७४ । तैर्मिते वर्षे कश्चित् क्ष-
यमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । तिथयः—पञ्चदश, ई-
शाः—एकादश, १११५। एवंमिते पाते कश्चिद्भविष्यती-
त्यर्थः । अङ्ग ६, अक्ष ५, सूर्याः १२, एकत्र १२५६ ।
गजाः ८, अद्रयः ७, अग्रयः ३, भूः १, एकत्र १३७८ ।
कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४१ । गावः ९, कुः
१, एकत्र १९ । एतैर्मिते वर्षे पाते कश्चिद्भविष्य-
तीत्यर्थः ॥

अथ *मलमासे कार्याकार्यं निरूप्यते । तत्र जायालिः—

न्तार्थम्—व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । वृथिकादिद्वये क्षयमासे मति यथा
मकरादेरधिकमासत्वं कालाधिक्यात्, तथा तुलादेर्नास्तीत्यर्थः ।
एवं च वृथिकादिचतुष्टये मलमासे सतीत्येव सम्यक् ।

*कुवेदेन्दुवर्षैरिति । अब्धयद्रिनन्देषु (९७४)कुवेदेन्दु-
(१४१)योजने तिथीशाः(१११५) । तत्र तद्योजने अङ्गाक्षसूर्याः
(१२५६) । तत्र गोकु(१२)न्यूनतद्(१२२)योजने (१३७८)
गजाग्रभिभूमयः । तथा च गोकुभिश्चेति पूर्वोक्ते क्षेपके तावन्न्यू-
नाधिकपातेऽपि सम्भवार्थम् । *मलमासे—

“अभावास्याद्वयं यत्र मासि मासे प्रवर्तते ।

एतदत्रोक्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मानिस्तत्रः” ॥

*नित्यनैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं, काम्यं नैव कदाचन ॥

अयं च काम्यनिषेध आरम्भसमाप्तिविषयः ।

*असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम संमतः ।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भश्च समापनम् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । असूर्या अधिकमासा इत्य-

“त(१)पतिक्रम्य तु रविर्यादि गच्छेत्कथं च न ।

आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः” ॥

इत्याद्युक्तेः ।

*नित्येति । मलमासे अनन्यगतीनि नित्यनैमित्तिकानि,
आवश्यकानि काम्यानि च आरम्भणीयानि । सावनमानसाध्यानि
तु प्रागारब्धानि तत्र समाप्यानि । तत्र तदितरेषामारम्भः, समा-
प्तिश्च न; किं त्वनुवृत्तिमात्रमित्याखण्डलार्थः ।

सिनीवालीपतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

रविणा लङ्घितो मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु ॥

इत्यादिसामान्यतोनिषेधानां विशेषप्रतिप्रसवैर्वाधात्तदितरका-
म्यादिपरत्वमेव ।

*असूर्या इति ।

प्रवृत्तं मलमासात्प्राक् काम्यं कर्मासमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यमसंशयम् ॥

इति तु सावनमानप्रवृत्तकृच्छ्राहीनसत्रादिपरम् । एतेनैत-
त्समाप्त्यनुज्ञानात्तद्वर्जनवचनं मोहात्तत्र प्रक्रान्तकाम्यसमाप्तिपर-
मित्यपास्तम् । अनियतकालानां तत्रानुवृत्त्यैव प्रयोगप्राशुभावाभङ्गे
प्रतिप्रसवस्य तत्साधारण्यायोगात् । ननु कारीरीराक्षोग्राभिचार-
प्रत्यभिचाररोगग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तकस्य शान्त्यादेः काम्यत्वा-

र्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रवेः' इति वचनात् । *कारी-
र्षादेः काम्यस्य त्वारम्भसमाप्तिं भवत एवेत्यादि-
रन्यत्र विस्तरः । काठकगृह्येऽपि—

मले*ऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां* नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
इति ।

तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामुक्तानि-
यन्नैमित्तिक*मग्निनष्ट्यनुगताग्न्याधानमर्चासु वा

मलमासे कथमनुष्ठानमत आह—*कारीर्षादेरिति । विलम्बा-
सहत्वादिति शेषः ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षोक्तेः ।

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्राऽऽवश्यकाद्विधेः ।

इति गृह्यपरिशिष्टाच्च ।

नित्यनैमित्तिकान्यपि विशिनष्टि—*मले इति । *अ-
नन्यगतिम्—यस्या मासान्तरे ऽनुष्ठाने कालातिक्रमनिमि-
त्तक्रमायश्चित्तपातो, विहितकालालाभेन लोपो वा, ताम् ।
*नित्यामिति ।

अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीय वर्जयेत् ॥

इति तु दिङ्मात्रम् । अवषट्कारहोमाः—अग्निहोत्रौपासनहोम-
वैश्वदेवादयः । पर्व-दर्शपूर्णमासेष्टी, पार्वणस्थालीपाकश्च ।

*अग्नीति । अग्नेर्नष्टौ सत्यामनुगताग्न्याधानम् । तद्विलम्बे
मायश्चित्तापत्तेः ।

अग्न्याग्नेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च ।

वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥

संस्कारादिविलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकम् ।
इति । *गत्यन्तरयुतं तु सोमादि हेयमेव ।

*तत्र कर्तव्यान्युक्तानि कालादर्श-

*द्वादशाहसपिण्डान्तं कर्म, ग्रहणजन्मनोः ।

सीमन्ते पुंसत्रे श्राद्धं, द्वावेतौ, जातकर्म च ॥

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धं व्रतानि च ।

प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात्पूर्वं परत्र वा ॥

माङ्गल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ।

इत्यत्र तु अग्न्याधेयप्रतिष्ठे नैमित्तिकातिरिक्तपरे । संस्कारा-
दिलोपः चण्डालादिस्पर्शप्रयुक्तः । *गत्यन्तरेति ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे ।

षष्ठीष्व्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥

इति काठकगृह्यात् । अत्र गत्यन्तरयुक्तत्वं बीजं बोध्यम् । षष्ठी-
ष्टिः—काठकप्रसिद्धा पुत्रेष्टिः । पुष्टीष्टिरिति पाठे जातेष्टिः । शौच-
कालरूपाङ्गोपग्रहार्थं तस्या आशौचोत्तरत्वे मलोत्तरत्वस्यापि
न्याय्यत्वात् ।

इदानीं विशिष्य कार्याकार्यमाह—*तत्रेति । विशेषतः
प्रपञ्चनीये कार्याकार्यसमुदाये । *द्वादशाहेति ।

जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानश्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

इति वचनात् । यत्तु—

*अब्दोदकुम्भमन्नादि महालययुगादिषु ।
 आद्यं दर्शोऽप्यहरहः आद्यः *मूनादिमासिकम् ॥
 मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां आद्यमादिकम् ।
 आद्यं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेवं युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिलगोभूहिरण्यानां *मन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥

अधिमासे न कर्त्तव्यं आद्यमभ्युदयं तथा ।
 तथैव काम्यं यत्कर्म घत्सरात्प्रथमाद् कृते ॥
 इति वचनं, तत्र आद्यं द्वादशाहसपिण्डनान्त-ग्रहणा-ऽलभ्य-
 योग-गर्भसंस्काराऽऽभ्युदयिका-ऽधिकमासिक-प्रथमसांवत्सरि-
 क-मलमासमृतसांवत्सरिकभिन्नं ग्राह्यम् । सपिण्डनान्तोपादानाच्च-
 दुत्तरं न कार्यमिति लभ्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छादिकं भवेत् ।
 इष्टं वाऽप्यथ वा पूर्वं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे ॥
 इत्यादिवचनात् । ग्रहणजन्मनोः आद्यं तन्निमित्तकदानादे-
 कपलक्षणम् । वृद्धिआद्यस्य जातकर्मानङ्गत्वात् पृथगुक्तिः ।

*अब्देति ।

अब्दमभ्युदयं दद्यादन्नं चापि सुसञ्चितम् ।
 संवत्सरे विष्टब्देऽपि प्रतिमासं च मासिकम् ॥
 इति कौशुमिवचनात् त्रिंशत्सोदकुम्भान्नदानानि, अधि-
 कमासिकं चेत्यर्थः । *ऊनादीति । अनन्यगतिकत्वात् ।

*सन्ध्योति ।

कुर्यात्प्रात्यहिकं कर्म प्रपन्नेन मलिम्लुचे ।

नैमित्तिकं च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत् ॥

इति वचनात् । "कामं तु व्रीहियवातिलैः" इति चौपासनपरम् ।
 नैमित्तिकं-विधिनिषेधातिक्रमानिमित्तककुच्छचान्द्रायणादि, उप-

पर्वहोमश्चाग्रयणं* साग्नेरिष्टिश्च पर्वणि ।

नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवताऽतिथिपूजनम् ॥

स्नानं च स्नानविधिनाऽप्यभक्ष्यापेयवर्जनम् ।

तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्र च ॥ इति ।

*एतौ—पुंसवनसीमन्तौ । एतच्च गर्भाधानाद्यन्नप्रा-
शनान्तसंस्कारोपलक्षणम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

स्थितनिमित्तप्रयुक्तश्रौतस्मार्त्तप्रायश्चित्तम् । एवंजातीयकमन्यदपि ।

*आग्रयणम् । “पर्व चाग्रयणं तथा”इति विधिः पुराणान्नालाभे ।

तज्जाभे तु “षष्ठीष्व्याग्रयण”इति निषेधः । *एताविति ।

रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपि च ।

यद्दानादि समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति ॥

इति । अत्र सीमन्तपुंसवशब्दावुपलक्षणम् ।

गर्भे वार्जुषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेः । गर्भे—गर्भसंस्कारे ।

जातकर्म च पुंसूतिः सीमन्तोन्नयनं रतम् ।

मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तं यदि जायते ॥

इत्युक्तेः । वस्तुतस्तु—

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा ।

इति वाक्ये आभ्युदयिकस्याङ्गत्वेन तान्निवेधात्तदङ्गकस्य चौला-
देरिव सीमन्तादेरपि निषेधे प्राप्ते यद् “वत्सरात्प्रथमादृते”इत्याभिधा-
नं, तद् प्रथमवर्षसम्बन्धित्वेन मासविशेषनियतानां गर्भजन्मसम्ब-
न्धिनामन्नप्राशनान्तानां प्रतिप्रसवार्थम् ।

नामान्नप्राशने चौलं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् ।

निष्क्रमणं जातकर्म काम्यं वृषविसर्जनम् ॥

‘गर्भाधानमुखं च चौलाविधिनः प्राग्जातयागं(१) विना
कृच्छ्रेष्वाग्रयणं *गजेन्द्रपुरतश्छाया मघानङ्गयोः ।
तीर्थेन्दुक्षययोश्च पित्र्यमाधिके मास्येवमायाचरेत्’
इति । अलम्भयोगे ऽर्धोदयपञ्चकादौ* काम्यान्यपि म
तादीनि कार्याणीत्यर्थः । पूर्वं परब्र-मले शुद्धे वेत्यर्थः ।

अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति तु अतिपन्नजातकर्मनामकर्मन्निर्माशननिष्क्रमणपरम् ।
“जातकर्म च पुंभूतिः” इत्यत्र चकारेण नामकर्मादिग्रहः । एतेषां
पुंभूत्यादेरिव मलमासादिव्यतिरेकेण विहितादिनभावे तत्रैवेति
सूचनाय ‘निमित्तं यदि’ इत्यादि । केचित्तु जातकर्मनामकर्मणोः प्रति-
पदीकृतप्रसववशात्तथात्वेऽपि निष्क्रमान्नमाशनयोर्नातिपन्नाविषयत्व-
मिति नित्यानिषेधमाहुः । जातकर्मदेः प्रतिप्रसवेनाऽऽभ्युदयि-
कस्यापि तदङ्गतयैव प्रतिप्रसवो बोध्यः । वार्द्ध्यपिके—तत्कृत्ये
शुद्धिग्रहणे । मृत्ये—तत्कृत्ये मृतिग्रहणे । मासिकम्—अमावास्या-
श्राद्धम् । नित्यम्—अहरहर्दानादि, सन्ध्योपासनादि चेति ।

*गजेन्द्रेति । इयं च—

परमान्न च यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।

छायाया तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दाक्षेणामुखम् ॥

इति यौगिकी ग्राह्या । “यदेन्दुः” इति पारिभाषिक्या-
स्तस्या मलेऽसम्भवात् । अमावास्याप्रत्यासन्नायां कृष्णपक्ष-
त्रयोदश्यां मघायोगे रवेरवस्थानं चेत्तर्हि तत्सम्बन्धिशुक्लादिचान्द्रे
कन्यासंक्रान्तेरवश्यभावेन तस्य मलत्वासम्भवात् । *पञ्चकादा-
विति । आदिना कपिलापष्ट्यादिग्रहः । “महालयाष्टकाश्राद्ध”

*महालयशब्देन मघात्रयोदश्युच्यते इति माधवः । दर्श-
श्राद्धं मलेऽपि कार्यम् । यत्तु—ऋष्यशृङ्गः

संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्लुचः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥

इति, तत् *काम्यदर्शश्राद्धविषयम् । 'काम्यं नैव क-
दाचन' इति वचनात् । दर्शं च काम्यं श्राद्धं 'कन्यां क-
न्यावेदिनश्च' इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु
मलेऽपि भवत्येव ।

दर्शोऽप्यहरहः श्राद्धं, दानं च प्रतिवासरम् ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्लुचे ॥

इति मात्स्योक्तेरिति हेमाद्र्यादयः । दिवोदासीयेऽपि-

इत्यादिपूर्वोक्तनिषेधादाह— *महालयेति ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ॥

इत्युक्तेः । अत्रेदमरुचिबीजम् । महालयशब्दस्य मघात्रयोदश्यां
लक्षणा व्यर्था ।

वृद्धिश्राद्धं तथा सोमप्रग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ।

इतिभृगुक्तनिषेधस्य स्वकालातिपन्नमहालयविषयकत्वात् । य-
तः संसर्प आश्विनदिपट्टे एवेति मतेऽतीतो महालयस्तत्र-
प्राप्तोऽपि न कार्यः, किं तु तदुत्तरगौणतत्काल एवेति । यदि तु
भाद्रपदोऽपि संसर्प इति मतं, तदा प्रत्याब्दिकादिवत्स्वकालप्राप्तो
महालयो भवत्येव । एवमेव "तथाऽधिगाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ।
प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्" इति संसर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव
संसर्पत्वे तत्रोपाकर्माप्राप्तेरेव निषेधानुपपत्तेरिति । *काम्येति ।
एतेनामावास्यामृतस्य मासिकं मासवृद्धौ न वर्द्धनीयमित्येवमर्थ-

अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति । अनिन्दुः—दर्शः ।

द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ।

इत्युक्तेः 'पष्ट्या तु दिवसैर्मासः' इति शुद्धमा-
सकरणेऽपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमिति
प्राचीनगौडाः, शूलपाणिश्च । संवत्सरप्रदीपेऽपि—

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदाऽऽदौ स्यात् *न परत्र मलिम्लुचे ॥

*अत्रापि *प्राग्ब्रह्मवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वं*
वार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, *तथापि हेमाद्रिमा-
घवापरार्कादिमतात् प्रथमवार्षिकं मलमासं, द्वितीया-
द्याब्दिकं तु शुद्धमासे एव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं* द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

*न परत्रेति ।

मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वे ऽधिमासोऽन्त्यः ॥

इति मेपाद्यधिकरणकदर्शान्तत्वरूपचैत्रादिलक्षणाभिप्रायकम् ।

अपरार्कादिमतं निरस्यति—*अत्रापीति । अपिना "तत्र यद्विहितम्"

इत्यस्य समुच्चयः । *प्राग्ब्रह्मन्—नित्यकाम्यभेदेन । तथा च मले निर्मू-

ल एव नित्यामावास्याश्राद्धनिषेध इति भावः । *सर्वमिति । उभय-

त्र चेति शेषात् । अभिमानं निराकरोति—*तथापीत्यादि । *प्रथ-

ममिति । अद्वादौ क्रियमाणमाब्दिकमिति समारूपया तस्य द्विती-

(१) त्रयोदशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्धिकम् ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तेश्च । *पुनराब्दिकं *द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे मासेऽस्तीति चतुर्दशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः । यत्तु सत्यव्रतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति, तद् द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

*आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

इति पूर्वोक्तवचनात् । तेन यत्र द्वादशं मासिकं शु-

याब्दिकत्वेऽपि महैकोद्दिष्टश्राद्धोत्तराब्दिकानां मध्ये प्राथम्यमभिप्रेत्य तस्य तत्त्वम् । मासादौ क्रियमाणं मासिकम् । तच्च मलमासमृतस्य एकादशेऽहनि मले, शुद्धे वा मासे । ‘आद्यमेकादशेऽहनि’ इत्यस्याऽऽदौ क्रियमाणमाद्यमित्यर्थात् । तेनैव ‘अधिके त्वधिकं भवेत्’ इतिवचनानुग्रहात् । ऊनमासिकोत्तरं शुद्धतन्मासीयमृततिथौ च, ‘तत्र यद्विहितं कर्म’ इत्यादिवचनात् । एवं क्रमेण मासिकद्वयं मिलितमाद्यमासिकं, तदुत्तरं द्वितीयमासिकादि । अधिकमग्रे वक्ष्यामः । सम्प्राप्ते इत्यस्य प्रारब्धे इत्यर्थमभिप्रेत्याऽऽह—*पुनरिति । *द्वितीयादिवार्षिकमिति ।

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धं सांवत्सरादिकम् ।

इतिकौशुमिनिपेक्षश्च उक्तरित्या प्रथमाब्दिकविषयकत्वासम्भवाद् द्वितीयाब्दिकविषयक इति भावः ।

*आब्दिकमिति । आद्याब्दिकं द्वादशे मासे पूर्णे सति मलिम्लुचे त्रयोदशे एव कुर्वीतेति तदर्थः । “एतच्च शुद्धमासमृते । मलमासमृते तु सौरम् । अधिकमृतस्य” इत्यादिपाठान्तराभिप्रायं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

द्विमासे भवति, तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाऽऽद्यादिकं कार्यम् । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमादिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादि शुद्धमासे एव । पृथ्वी-चन्द्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैवम् ।

मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांवत्सरिकं कार्यम् । यथाऽऽह पैठीनसिः-

मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ इति ।

हेमाद्रौ व्यासोऽपि-

मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव द्विसप्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु(१) ॥

(१) "अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यन्देशेऽपि सौरविधिः । द्वितीयादायन्याधिके वाऽपूर्वनियमविधिवैरूप्यात् । किन्तु प्रथमादिकस्य मले नियमात् सत्यव्रतेन तद्विधस्य सर्वम्याधिके निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवमात्रं लाघवात् । अतो न द्वितीयादां सौरमासप्रसङ्गः । 'चान्द्रमिष्टं तथाऽऽदिके' 'मासपक्षतिथिरूपे' इत्यादिविरोधाच्च" इति कवित् पुस्तकेऽधिकं पाठः ।

अस्यार्थः । वैशाखादायन्याधिके मृतस्य यदा पुनः परिवर्तनक्रमेणाधिको वैशाखो भवेत् तदाऽऽदिकश्राद्धार्थं सौरमानं समाश्रयेत् । मेषादिस्थे सवितरि अधिके एव तस्यादिकश्राद्धादि कुर्यात्, नतु वृषादिस्थे सवितरि शुद्धवैशाखादौ इति यावत् ।

वैशाखाद्यधिके मृतस्य (सप्तसरे पूर्णे) द्वितीयवर्षादौ, वैशाखाद्यधिकपाते तत्र च आदिकश्राद्धार्थं सौरमानं समाश्रयेत् इत्यत्रिशेषेण सौरविधिर्नास्ति । तथा नति द्वितीयवर्षादौ आदिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य केनापि घचनेनाप्राप्तस्य विधानेऽपूर्वविधित्वम्, वैशाखाद्यधिकपाते तत्र आदिकश्राद्धार्थं सौरमानस्य "मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यम्" इति घचनेन मलमासे कर्तव्यतायोधनेन प्राप्तस्य "सौरं मानमेवाश्रयेत्" इत्येवं नियमेन 'मलमासेऽपि' इति अपिशब्दस्वारस्येन प्राप्तस्य शुद्धमासस्य निवृत्तिः

(१) जातयागे-ज्ञाताष्टमत्ययः ।

इति नियमविधित्वमिति वैरूप्यप्रसङ्गात् । किं तु “असङ्कान्तेऽपि कर्तव्यमाव्दिकं प्रथमं द्विजैः” इति हारीतेन “आव्दिकं प्रथमं यत्स्यात् तत्कुर्वीत मलिम्लुचे” इति स्मृत्यन्तरवचनेन च प्रथमाव्दिकस्य मले नियमनात् अधिकमृतस्यान्यत्र मृतस्य च द्वितीयादेर्वार्षिकस्य “वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि । मलमासे न तत्कार्यम्” इति सत्यव्रतवचनेन अधिके निषेधे प्राप्ते वैशाखाद्यधिकमृतस्य वैशाखाद्यधिकपाते तत्रैव वार्षिकश्राद्धं कार्यं “सौरमानाश्रयेणेति प्रतिप्रसवमात्रं क्रियते लाघवात् । अतः अधिकमृतस्य द्वितीयवर्षादौ क्रियमाणे प्रथमाव्दिकादौ सौरमासप्रसङ्गे न । “चान्द्रमिष्टं तथाऽऽव्दिके” “मासपक्षतिथिस्पृष्टे” इत्यादिवचनविरोधाच्च “सौरमानं समाश्रयेत्” इत्यनेन न अविशेषात् द्वितीयाद्यव्देऽपि प्रथमादि वार्षिकार्थं सौरमानविधिरिति ॥

केचित्तु—“मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिक” इति उपक्रमग्रन्थार्थमनवगच्छन्तः “मलमासमृतानान्तु सौरं मानं समाश्रयेत्” इति वचनं “यदा स एवाधिकः स्यात्तावन्मात्रविषयम्” इति सांवत्सरिकश्राद्धप्रकरणोक्तं निर्णयसिन्धुग्रन्थं तत्रत्यकृष्णभट्टीयव्याख्याग्रन्थं चापर्यालोचयन्तः कृष्णादिमानमविविच्यैवाङ्गीकुर्वन्तः वैशाखाद्यधिककृष्णमृतस्य सांवत्सरिकश्राद्धं कृष्णादिमानेन वैशाखकृष्णादौ आचरन्ति । तदुपपृम्भकतया च मलमासमृतानामिति वचनमुपन्यस्यन्ति, अत्राधिकमृतस्येत्यादिप्रक्षिप्तपाठं च ।

ते तु अधिकमृतस्य अविशेषात् सौरमानाश्रयेण वैशाखाद्यधिकशुक्लमृतस्य चैत्रशुक्ले प्रथममार्षिकापस्यादिदूषणगणग्रासेन, पूर्वोक्तनिर्णयसिन्धुग्रन्थविरोधात्, तत्रत्यटीकाग्रन्थविरोधात्, अत्राधिकमृतस्येत्यादिग्रन्थेन तदर्थस्यास्पर्शनाच्च सर्वथोपेक्ष्याः । कृष्णादिमानाश्रयणं तु अधिकविषये न केनापि गौडेन दाक्षिणात्येन वा निवन्धारेणाश्रितम् । तस्य कृष्णादित्वासम्भवात् ।

अत एव वाचस्पतिमिश्रैः नरहरिमिश्रैश्च द्वैतनिर्णये वैशाखाद्यधिककृष्णमृतस्य शुक्लादिमानेन वैशाखकृष्णे सांवत्सरिकं प्रतिवर्षमनुष्ठेयम् उल्लेखश्च तस्य कृष्णादिमानेन ज्येष्ठत्वेऽपि वैशाखत्वेनैव कार्यं इत्युक्तम् । श्राद्धप्रकरणीयकृष्णभट्टीयेऽप्येवम् ।

तुल्यन्यायात् वैशाखाद्यधिककृष्णजन्मनो जन्मतिथ्युत्सवश्च शुक्लादिमानेन वैशाखकृष्णे एव कार्यं इति चैत्राधिमासनिर्णये विनायकशास्त्रादयः । तस्मात् वैशाखाद्यधिककृष्णमृतस्य शुक्लादिमाने-

यत्तु वृद्धवसिष्ठः—

आद्धीग्राहनि मंप्राप्ते अभिमासो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्यात् आद्धमेधं न मुह्यति ॥

यच्च व्यासः—

*उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति,
तन्मासिकादिविषयम् ।

यौगादिकं मासिकं च आद्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । तैर्थिकं—*तैर्थिआद्धम् ।

*तच्च दैवात्तीर्थप्राप्तौ मासद्वयेऽपि कार्यमिति त्रिस्थली-
सेतौ भट्टाः ।

केचित्तु—

प्रतिमासं मृताहे च आद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥

इति मरीचिवचनात्,

धर्मे धर्मे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

*उत्तरे इति ।

द्वौ मासावेकनामानवेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

इति पूर्वार्द्धम् ।

*आपरपक्षिकं—कृष्णपक्षप्रयुक्तं, दर्शश्राद्धं, वा ।

*तैर्थिआद्धमिति । अपूर्वे एव गयादिरूपे तीर्थे । तत्प्रयुक्तस्य
स्नानश्राद्धपिण्डदानापूर्वदेवतादर्शनजपयात्रादेरुपलक्षणाभिदम् ।

“पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव” इति कालादर्शस्तु अपूर्वतीर्थमुद्दिश्य गमननिषेध-
पर इति व्यक्तमग्रे । *तच्चेति । निमित्तस्य नित्यत्वादिति भावः ।

न वैशाखकृष्णे सांवत्सारिकश्राद्धं प्रतिवर्षमनुष्ठेयम्येन गौडदाक्षि-
णात्योभयनिबन्धकाराणां समतम् । कृष्णादिमानमाश्रित्य तदनुष्ठा-
नं तु भ्राज्जिमूलकान्यपरम्पराप्राप्तमेवेति दिक् ॥

(१) जातयाग-जाताष्टामत्ययः ।

मासद्वयेऽपि तत्कुर्वाद्यघ्नस्य वचनं यथा ॥

इति गालवोक्तेश्च प्रत्याव्दिकं मासद्वये कार्यमि-
त्याहुः । तत्तुच्छम् * । *“प्रतिमासं मृताहे क्रियमाणं
मासिकम्, प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धम्”
इति मरीचिवचसो मदनरत्नेन व्याख्यानात् । गालवी-
यस्य च मासद्वयात्मके क्षयमासे इति माधवेन* व्या-
ख्यानात् ।

यच्च कैश्चिदुक्तं प्रथमाव्दिकं मासद्वये कार्यम्—

*आव्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

त्रयोदशे च संप्राप्ते कुर्वीत पुनराव्दिकम् ॥

इति यमोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम्(१) । पुनराव्दिकं द्विती-

*तत्तुच्छमिति । प्रत्याव्दिकावृत्तौ मानाभावादिति हेतुरूढः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते ऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्नस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतेन मलमासे द्वितीयाव्दिकादिनिषेधात्, प्रथ-
माव्दिकस्य च हारीतादिभिर्मलमास एव विधानादिति भावः ।
एवं सति उक्तवाक्यादेरावृत्तिविधायकत्वप्रसङ्गं वारयितुं प्रका-
रान्तरेण योजनामाह—*प्रतिमासमिति । कल्पाद्यश्राग्ने । *मा-
धवेनेति । वस्तुतस्तु प्रथमाव्दिकं मलमासमृताव्दिकं च मलमा-
से एव, अन्यत्तु शुद्धमासे एवेति रीत्योभयत्राऽऽव्दिकं कार्यमिति
गालवार्थः । तेन स्वाभाविकगतिमाश्रित्य यत्संज्ञकः क्षयस्तन्मा-
सीयाव्दिकस्य तत्रैव सिद्धावपि न क्षतिः ।

*आव्दिकं—वार्षिकश्राद्धम् । रुढेर्योगापहारित्वात् ।

(१) एवं सति यत् केपां चित् शिष्टम्मन्यानां वार्षिकश्राद्धस्य
मलमासेऽपि सङ्क्षेपेण स्वयमनुष्ठानम्, अज्ञान् प्रति तथोपदेशेन तथा
ऽऽचारप्रवर्तनं च, तदनिसाहसमिति कालतत्त्वविवेचने स्पष्टम् ।

यादिवार्धिकं त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा-

सांवत्सरं न वर्धेत* आद्धं तत्र मृतेऽहनि ।

इति पैठीनसिविरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वी-
चन्द्रोदये च । एतेन 'न वर्धेत न चिच्छिन्यात्, शुद्धेऽपि
कुर्वादेव' इत्यनन्तभट्टव्याख्या मानाभावात्परास्ता । पूर्व-
व्याख्याया तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् ।

यदपि निर्णयामृते *पूर्वोक्तकालादर्शवचनात् म-
लमासे आद्धादिनस्य बन्धवत्वनिरासार्थं पिण्डदेशेन
*ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं आ-
द्धं कुर्यात् ।

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसवत्सरं आद्धमेव मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृद्धपराशरोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम्* ।

*न वर्धेत—नातिवर्धेत । “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्धिकं
प्रथमम्” इतिहारीतवाक्ये वत्सरान्तरीयवार्पिकश्राद्धस्य शुद्ध-
भागमात्रकर्त्तव्यत्वे एवाऽऽब्धिकस्य प्रथमत्वविशेषणं युज्यते ।
न च ‘असंक्रान्तेऽपि’ इत्यपिना शुद्धभागसमुच्चयः सुवचः । तस्य शु-
द्धभागरूपस्वाभाविकस्यानिरुत्त्वलाभद्वारा तत्र कर्त्तव्यतानिवर्त्त-
कत्वात् । यथा “भ्रस्जो रोपय्यो रमन्यतरस्याम्” इत्यत्र स्थानप-
ष्टीनिर्देशादोपधयोर्निवृत्तिस्तद्वत् । एवं च मसंक्रान्तस्य प्रथमाब्दि-
क्रमसंक्रान्ते कार्यमित्यर्थे इति, द्विःकर्त्तव्यतायां न सायकमिति भावः ।

*पूर्वोक्तेर्नि । निमित्तनित्यतानियन्त्रनं द्विःकर्त्तव्यत्वं स्वा-
रसिकतदर्थः । यदाब्धिकं तन्मलिम्लुचे प्रथममाद्यं कुर्यात् ।
त्रयोदशे संप्राप्ते सम्पूर्णे ऽतीते सति पुनश्चतुर्दशे मासि पुनर्द्वितीयं कु-
र्वीतेति हारीतवाक्यार्थोऽङ्गीकार्य इत्यभिमानः । *ब्राह्मणानि-
ति । मलमासे श्राद्धनिषेधानां सपिण्डकश्राद्धपरत्वमित्याशयः ।

पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाव्यधिकमासविषयत्वात् ।
तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तम् । तदाह सत्यतपाः—

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ॥ इति ।

मासद्वयगतं—पूर्वासंक्रान्तगतं, क्षयगतं च । मल-
मासे—क्षयमासे, अपिशब्दात् तत्पूर्वाधिमासे चेति
हेमाद्रिः । दीपिकाऽपि

*तत्प्राक्सङ्गयधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसांवत्सरं

तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात्कुर्याद्वयोः कोविदः ।

इति । *कालादर्शोऽप्येतद्विषय* एवेत्यलं बहुना ।

मलमासे वर्ज्यान्युक्तानि कालादर्शे—

अनित्यमनिमित्तं च *दानं च महदादिकम् ।

मलमासमृतानां मृतिमासे ऽधिके श्राद्धद्वये प्राप्ते “वर्षे वर्षे तु यच्छ्रा-
द्धम्” इति शातातपवाक्यं शुद्धपरिसंख्यार्थम् । नेन तत्र तस्य सपि-
ण्डकत्वमिति बोध्यम् ।

*चिन्त्यमिति । तद्वीजं च यदाब्दिकं तन्मले प्रथमं
कुर्वीतेति नार्थः । “संक्रान्तिद्वयसंयुतः” इत्यग्रे विशेषाभि-
धानेविरोधात् । अन्यासंक्रान्तमाधारण्येन तत्रापि द्विःकर्तव्य-
तासिद्धेरिति । एवं च वृद्धपराशरवचनार्थमाह—*पूर्वोक्तेति ।

क्षयगतस्य संसर्पसामान्यकर्तव्यताभ्रमं निरस्यति—*तत्प्रा-
क्सङ्गीति । क्षयसमनन्तरपूर्वः संसर्प इत्यर्थः । “नास्तिवचनस्याति-
भारः” इति न्यायादिति भावः । एतावता नित्यनिमित्तकतया सर्वं
वार्षिकं मासद्वये कार्यमिति यथाश्रुतकालादर्शः—प्रथमाब्दिकं मलमासे,
द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्धे इति योजितः । परं तु निमित्तस्य नित्यत्वादुभय-
त्रेत्यत्र न स्वरस इत्यत आह—*कालादर्शोऽपीति । *एताद्विषय
इति । क्षयमासे उभयत्रेत्यस्य स्वारस्यादिति भावः ।

*दानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः मत्तवायाधिक्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वो, हिरण्याश्वरथो, घरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरयस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पलता तथा ॥

सप्ताब्धी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कुण्डमण्डपादीतिकर्त-
व्यताकलापनियमेन तत्र महादानत्वस्य मुख्यत्वात् तेषामेवायं

(१) घरा चात्र हैमी बोध्या ।

कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवर्णां मध्ये मरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदशतोपेतामन्ते सागरव्येष्टिताम् ॥

इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्या तिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्विताम् ॥

इत्यादिना हेमाद्रौ स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विषुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठ पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठ स्याद्विद्वच्चक्रमुदाहृतम् ।

अन्योद्दिशपलादूर्ध्वमशकोऽपि निवेदयेत् ॥

षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमशैम्यष्टकावृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पाद्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।

इति । अरो—नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामी शलाकारुतिरवयवविशेषः ।

योगारूढ—दृढेशवस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्रौ मात्स्यपुराणे
च स्पष्टम् ।

अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रा(१)ऽमरेक्षणम् ॥
 देवारासनडागादिप्रतिष्ठा *मौञ्जिवन्धनम् ।
 आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥
 *राजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्म व्रतानि च ।
 अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
 स्नानं विवाहो नामातिपन्नं देवमहोत्सवः ।

निषेधः, न तु

कनकाश्वतिला नागा दासीरथमहीगृहाः ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥

इति कौर्मोक्तानाम् । तत्र कुण्डमण्डपाद्यसत्त्वेन महादानत्वस्य
 गौणत्वादित्याहुः, तन्न। “काम्यं नैव कदाचन” इत्यनेन विरोधात् ।

*मौञ्जीति । वटाश्वत्थादेरपि । *राजाभिषेक इति ।

वर्षष्टुद्धयभिषेकादि कर्त्तव्यमाधिके न तु ।

इति कौशुम्युक्तेरपि —

राज्ञो ऽभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं प्रतीक्षते ।

प्रत्याब्दिकस्य नित्यत्वात्कालमात्रेऽपि वा भवेत् ॥

इति वाक्येन व्यवस्थापनात् । यत्तु वर्षष्टुद्धिः—राजजन्मदिनो-
 त्सवः, अभिषेकसाहचर्यात् । तयोश्चाधिके निषेधः । अन्यवर्णजन्म-
 दिनोत्सवस्त्वधिके एव । यत्तु ‘उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाह’
 इति वचनं, तद् “दशहरासु नोत्कर्षः” इति वाक्ये उपाकर्मोत्सर्ज-
 नयोः सौरस्यैव नियमितत्वात्तत्सहचरिते प्रसवाहेऽपि सौरे ध्रु-

(१) अयं निषेधो गयातिरिक्ते तीर्थे ।

गयायां सर्वकाले च पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ।

इति वायुपुराणात् । अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद्यात्रायामपि
 न निषेध इति पुरुषार्थचिन्तामणौ । दैवात्तत्तीर्थप्राप्तौ गयाश्राद्धं
 त्यक्तव्यमित्यर्थो मम भाति ।

व्रतारम्भसमाप्ती च कर्म *काम्ये च पाप्मनाम् ॥

प्रायश्चित्तं तु *सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ॥

अवरोहश्च हैमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः ।

ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिधर्तनम् ॥

दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वज्रिणः ।

पूर्वत्र प्रतिपिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकम् ॥ इति ।

अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाधवादिभ्यां ज्ञेयानि ।

दिवोदासीयेऽपि-

यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च ।

मलमासे न कुर्वीत व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अयं निर्णयः क्षयमासेऽपि ज्ञेयः ।

*रविसंक्रमहीने यो वज्र्यावज्र्यविधिः स्मृतः ।

स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युदीरितः ॥

इति काठकृष्णोक्तेः । क्षयमासस्मृतानां प्रत्याब्दिके
विशेषो हेमाद्रौ-

वे यत्र सौरमासस्यैव वृद्धिवशाज्जिज्ञासित आधिक्यं, तत्रोपा-
कर्मादितिर्द्वेधेन परतिथिपरमिति, तदसत् । राजजन्मदिनोत्सव-
स्यातिरिक्तस्यासत्त्वेनैतादृशार्थस्याशुद्धत्वात् । राजतदितरकर्तृकत्व-
रूपविशेषस्य कविकल्पितत्वात् । "आरभ्य जन्मदिवसम्" इत्यादिनो-
क्तस्य जन्ममासस्य चान्द्रत्वात्तन्मासकर्तृव्यजन्मदिनोत्सवस्य वर्णा-
न्तरेणापि पूर्वकर्तृव्यताया असन्तायुक्तत्वाच्च ।

*काम्ये इति-द्विवचनात् पूर्वान्वयि । *सर्वस्य-पाप्मना-
मित्यन्वयः । आसन्नमृत्युकस्य तु मलमासेऽपि सर्वप्रायश्चित्तं भवत्येव
शुद्धमासासम्भवेन निषेद्ध्युपशक्यत्वात् ।

*रवीति । रविसंक्रमहीनत्वेन संसर्पाधिमासयोरनुगमः

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्धे तथोत्तरः ।

मासाविति बुधौश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितौ ॥

इत्युक्तेः । तत्र क्षयसंसर्पयोर्निन्द्यत्वं विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेष्वेव ।

एकत्र वर्षे ऽधिकमासयुगं यत्कार्तिकादित्रितये क्षयाख्यः ।

तद्वर्जनीयं त्रितयं प्रयत्नाद् विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥

इति वचनात् । तत्र मङ्गलम्—

चूडां मौञ्जीबन्धनं च अग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

इति वचनोक्तं चूडादि । भानुलङ्घितः—संसर्पः ।

चूडां मौञ्जीबन्धनं च अग्न्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च मलमासे विवर्जयेत् ॥

इत्यधिकमासे पुनर्वचनात् मौञ्जीनिषेधो वैश्यपरः । संसर्पे दाक्षि-

णायनान्तःपातेन विप्रक्षत्रयोस्तदप्रसक्तेः । महालयनिषेधश्च स्व-

कालातिपन्नतद्विषय इत्युक्तम् । एवं च

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिम्लुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः ॥

इति संसर्पस्य सर्वहरत्वस्मृतिर्व्याख्याता । यानि मासविशे-

षसापेक्षाणि चोलोपनयनविवाहमन्त्रदीक्षादीनि, यानि च तन्निर-

पेक्षाणि ऋत्वयनमात्रापेक्षाणि संसर्पाहस्पत्यतिक्रमेण कृतान्यपि

स्वकालकृतान्येव, यानि चानावश्यकत्वाद्दत्तरान्तरीयतन्मासे सु-

कराणि व्रतविशेषतदुद्यापनादीनि, तेषामधिमासे इव संसर्पे-

ऽप्यकर्तव्यत्वात्, तयोश्च न काम्यस्य प्रथमारम्भः । वत्सरान्तरे

सुकरत्वात् । अत एव मासविशेषसापेक्षाणां प्रत्यावृद्धिादीनां शु-

द्धमासे सम्भवत्कर्तव्यताकतया ऽधिमासे ऽकरणेऽपि न संसर्पा-

हस्पत्योरकरणं तद्वद् भागद्वयाभावात् । एवं चाऽऽश्विनस्य संसर्पत्वे

*आब्दिक्ववर्द्धनार्पणेऽपि ज्ञेयम् । यन्मलमासे वर्ज्यमु-
क्तं, तच्छुक्रगुरोरस्तादिष्वपि ज्ञेयम् । तदाह-वृहस्पतिः-
चाले वा यदि वा वृद्धे शुके वाऽस्तगते गुरौ ।

तत्र कार्तिकस्नानं कार्तिकस्य क्षयत्वे तत्र चातुर्मास्यव्रतम-
माप्तिः, पौषस्य क्षयत्वे तत्र मावस्नानं च न वारयितुं शक्यम् ।
संसर्पे च नाधिकमासिकम् । कालस्यानाधिकयात् । तथा च क्ष-
यसंसर्पाधिमासानां त्रयाणां समानविषयकनिषेधमिद्वयं वर्ज्या-
वर्ज्यविधिरित्यस्य भानुलङ्घितसाधारणविधिनिषेधविषयकत्वमेवार्थ-
इति न कश्चिदोपः ।

*आब्दिक्ववदिति । तिथ्यर्द्धवृत्तेर्मार्गशीर्षादेः कदाचिद्वा-
त्रिपाते ऽष्टकाश्राद्धादिलोपप्रसङ्गः । एवं तन्मासमितिपूर्वार्द्धमृत-
स्य जनमासिकं तत्तिथिमासूतिथ्युत्तरार्द्धे प्राप्स्यति । द्विती-
यमासिकं तु प्रागायमासिकात्तत्तिथ्युत्तरार्द्धे एव प्राप्नुयात् ।
अकरणे तु स्वोत्तरस्य मलत्वात्तत्माहित्येन सप्तदशानामनुष्ठा-
नापत्तिरित्यत आब्दिक्ववर्द्धनयोरेवंतद्वचनं वाच्यम् । अन्यत्र तु-
एकस्मिन् मासि मासौ द्वौ यदि स्यातां तयोर्द्वयोः-

ता एव पक्षौ ता एव तिथयस्त्रिंशदेव हि ॥

इति वाक्यात्सर्वतिथीनां मासद्वयात्मकत्वमिति मदनरत्रानु-
रोधिनः । संसर्पे उक्तरात्वा कालाधिक्याभावाच्चाष्टकादिलो-
पापत्तिः । तिथ्यर्द्धवाग्यं त्वेकमासलोपभ्रान्तस्य कस्य चिदाधुनि-
कस्यैव । परं तु क्षयमासजातवर्द्धनार्पणे तन्मृतमस्याब्दिक्वादौ च
यौक्तिकतया तदुपयुज्यते । यत्तु-गतवर्षीयमार्गशीर्षपौषोभयश्राद्ध-
मेकस्मिन् क्षये कार्यमुक्तवचनादिति, तदशुद्धम् । सयोत्तरस्य
पौषत्वोपपादनात्क्रमेणैव तद्वयौचित्यात् । यत्तु-

मासः संक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः शीघ्रमन्दप्रचारैः

संसर्पोऽहस्पतिः स्यात्समविषमतया चालनं तत्क्षयस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्कयोर्गर्विरुहविहितसंक्रान्तितत्त्वचालनं स्या-

मलमास इवैतानि* वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

आवृत्ततीर्थे दोषाभावमात्रं, न तु फलमिति वा-
चस्पतिमिश्राः । तत्र । असति बाधके फलहेतुत्वाक्ष-
तेः । लल्लोऽपि-

*नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा

द्वकस्यार्कस्य मासे यदि च न चलति वै मासयुग्मं विचिन्त्यम् ॥

इति वटेश्वरसिद्धान्ते मासयुग्मचिन्ताभिधानं, तत्त्वशुद्धमेवेति
निष्कर्षानुसारिणः । *एतानि—अग्न्याधेयादीनि ।

ननु सामान्यतः कथं देवदर्शननिषेधः ।

अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते ।

नित्यांस्वभ्यासयोगेन तथैवैकादशीव्रते ॥

इति ज्योतिःपराशरविरोधादित्यत आह—*अनादीति । अत्र
निन्दापेक्षितविधेराक्षेपमपेक्ष्य लाघवेन विवर्जयेदित्यनुत्यम् । एवं
च 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादौ अरुणयेत्यस्य कारकपदत्वात्प्रथमं
क्रीणातिनाऽन्वयः, पश्चादेकहायन्याऽन्वय इतिवत् अनावृत्तामित्यस्य
द्वितीयान्तत्वात्तदन्वितस्य वर्जनेऽन्वयादेवतादर्शनेऽप्यनावृत्तत्वं
लभ्यते । यदि च दातृपदात्रादिपदवदनावृत्तपदस्य यौगिकत्वा-
त्प्रथमतो विशेष्यपदार्थान्वयात् पश्चाद्वर्जने ऽन्वयो वाच्यः । स च न
सम्भवति । तदन्वययोग्यदर्शनपदाभावादित्युच्यते; तदा अपिना
अनावृत्तदेवतादर्शनं समुच्चित्य निन्दोपपाद्या । अनावृत्तेति समस्त-
प्राठेऽपि तत्समुच्चय इति न ज्योतिःपराशरविरोधः । *नष्टभार्गवे
इति । नष्टेति बालादेः, भार्गवे इति गुरोश्चोपलक्षणम् ।

सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

। तदेतदाह—*नीचस्थे इति । नीचो—मकरः,

रविणाऽऽसत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

ततोऽर्वाग्वार्धकं प्रोक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितम् ॥
इति ।

बाल्यादिपरिमाणं च वृत्तशते—

बालः शुक्रो दिवसदशकं, पञ्चकं चैव वृद्धः,

पश्चाद् अहां त्रितयमुदितः, पक्षमैन्द्र्यां क्रमेण ।

जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा, पक्षमन्यैः शिशू तौ,

वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं, चापरैः सप्तरात्रम् ॥

पश्चिमत उदये दशदिनानि बालः, अस्ते पञ्चदि-
नानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं बालः, पक्षं च वृद्ध इत्य-
र्थः । जीवो—गुरुः । अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—

प्राक्पश्चादुदितः शुक्रः पञ्चसप्तदिनं शिशुः ।

विपरीते तु वृद्धत्वं, तद्वदेव गुरोरपि ॥ इति ।

एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह मिहिरः—

बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्धकेऽपि वा ।

ग्राह्यास्तत्राधिकाः, शेषा देशभेदादुतापदि ॥ इति ।

देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुः प्राक्च पराक्च बालो

विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च

कालान्तरस्य वक्तव्यत्वात् । गुर्वादित्यादि विवाहे वक्ष्यामः ।
केचित्तु—

सिंहस्थौ गुरुशुक्रौ च सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।

इति पठन्ति ।

सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।

अन्यत्र सिंहभागे तु सिंहस्थोऽपि न दुष्यति ॥

इति केचित् ।

शेषे च देशे त्रिदिनं षदन्ति ॥ इति ।

अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—

*न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये ।

त्रिस्थलीसेतौ वायवीये-

गोदावर्या गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये ।

सुरासुरगुरुणां च मौल्यदोषो न विद्यते ॥

ग्रहणद्वये—तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रा-दानादाविरप-
र्धः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ लल्लः—

उपप्लवे शीतलमानुमान्वो-

रधोदये वै कपिलाख्यपष्ठयाम् ।

(१)सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थे

यात्राविधिः संक्रमणे च शस्तः ॥

इत्यलं बहुना ।

मलमासे च व्रताविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्मे—

अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिर्युतानि च ।

अथस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥

साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते (२)अथस्त्रिंशत्तु देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदानफल लभेत् ।

अथस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥

*न ग्रहेति । काशीस्तुतिरिति केचित् ॥ इति मलमा-
सटिप्पणी ॥

(१) न मूढदोषो न च रात्रिदोषो न चाधिमासे न मृतिर्न सृतिः ।
एवमुत्तरार्धे केचित् पठन्ति ।

(२) “अष्टौ षसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
सप्तदेवताः” इति श्रुत्युक्तान्यप्यभिहितम् ।

सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥

अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ।

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ॥

व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धय ।

यस्य हस्ते गदाचक्रे गुरुडो यस्य वाहनसू ॥

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना ॥

यो वञ्चयति भूतानि, तस्मै कालात्मने नमः ।

कुरुक्षेत्रमयं देशः, कालः पर्व, द्विजो हरिः ॥

पृथ्वीसमामिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ।

मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ॥

पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ।

मन्त्रेणानेन यो दद्यात् त्रयस्त्रिंशदपूपकान् ॥

प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥ इति ।

इति निर्णयसिन्धौ मलमासानिर्णयः ॥

पक्षनिर्णयस्तु—

दैव मुख्यः शुक्लपक्षः, कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

इति माधवेनोक्तः ।

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र *तिथिर्देधा । शुद्धा वि-

*तिथिरिति ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

इति प्रभासखण्डे । अमानास्नी सर्वानुस्यूता नित्यकला । तदन्याः

१ : पञ्चदशकलाः । तत्रैकैकस्याः कलायाः चन्द्रमण्डलस्य

द्धा च । *दिने तिथ्यन्तरसम्यन्धरहिता शुद्धा । तत्स-
हिता विद्धा ॥ तत्र शुद्धायामसन्देहा *विद्धा निर्णीयते ।
सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षः, परमविप्र-
कर्षानन्तरं सन्निकर्षो वा यावता कालेन भवति, तावान्समयो
लक्षणया शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपदादितिथिपदार्थः ।

तत्र पक्षाद्युभौ मासे शुक्लकृष्णौ सदैव हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः, कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः, पूर्णिमान्ताश्च शुक्ले ॥

इति पट्विंशन्मतात् । *दिने—दिवसे, न त्वहोरात्रे ।

तेन यथा—

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इत्युक्तसंपूर्णाया ग्रहः, तथा अहोरात्ररात्रिमात्रान्यतरसाध्या-
न्यकर्मसु उदयास्तमयव्यापिन्या अपि ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्यात्—अहःसु यास्तिथयस्ताः पुण्याः । दिवैव
कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गात् । “पूर्वाह्णे वै देवानां, मध्यं दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम्” इत्यहर्भागेष्वेव देवादिकर्मवि-
धानात् सूर्योदयं विना नैव स्नानादिक्रम इति ।

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राहुरदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति सामान्यतो रात्रिनिषेधाच्च ।

प्रातः संध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।

इति सामान्यतो दिनारम्भे एव संकल्पविधानाच्च । *असं-
देहादिति । अयं मात्रः—विधिस्तन्प्रीयमानस्य विधेयस्याभ्यास-
संप्रदकारश्च” इति अत्युक्ताभ्यासविधानम् ।

तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पैठीनसिः—

यहेतुत्वं प्रमेयं तिथिद्वैधे कः?, सकृत्करणेनैव शास्त्रार्थसिद्धेर्गुणानुरोधे-
न प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादिति सन्देहः । न चैष पूर्णायां तिथौ ।
तस्या एकत्वादिति । निषेधेषु तु कालविशेषे कर्मकरणस्यानर्थहेतुत्वं
प्रमेयम् । यदा कदापि तत्काले कर्मकरणेऽनर्थप्रसङ्गानपायेन
सर्वदैव तत्काले तद्वर्ज्यत्वाद्यावत्तिथिनिवृत्तिसिद्धेः । तदुक्तम्—

निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र, निषेधः कालमात्रकः ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥ इति ।

नन्वेवमपि विधौ कथं सन्देहः ? । कालस्य निमित्ततया प्रकृतानु-
पयोगात् । यदा कदाचित्तत्काले निमित्ते कर्मणोऽनुष्ठातुं शक्यत्वात् ।
सत्यम् । तस्याङ्गतया तत्प्रतीक्षया सन्देहः । तिथीनां विधिनिषेधा-
ङ्गत्वं च तत्र तत्र सप्तम्यैव । न च सा निमित्तसप्तमी । उपपदविभ-
क्तिः कारकविभक्तेर्वर्लीयस्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यादौ तु
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिसिद्ध्यर्थं निमित्तसप्तमी । अन्यथा वसन्ता-
देः केवलाङ्गत्वे सकृदेव तत्कर्मकरणं स्यादिति वीप्सावैयर्थ्यात् । तत्र
च न केवलनिमित्तत्वम् । तस्मिन्काले निमित्ते विदिते कालाकाङ्क्षायां
विशेषासत्त्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवाङ्गत्वस्यापि उपेयत्वात् । संक्रा-
न्त्यादिकालस्य तु केवलनिमित्तत्वम् । तस्य सूक्ष्मत्वाद् दीर्घकाल-
व्यापिश्राद्धादिकर्माङ्गत्वासम्भवेन तत्पूर्वोत्तरकालस्यैवाङ्गत्वात् । एवं
रविवारादिनिमित्तकस्नानादौ निमित्तभूतसूर्योदयपूर्वकालस्य, क-
रणनिमित्तोपवासप्रतिनिध्यैकभक्ते निमित्तोत्तरकालस्य च वचना-
दङ्गत्वं बोध्यम् । नन्वेवं वचनान्यायतश्च सर्वनिषेधानां ता-
त्कालिकत्वे

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

*पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति । हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः—

*उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्व्यवकव्ययोः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इत्यभ्यङ्गमैधुनदन्तधावननिषेधेषु तात्कालिकत्वं व्यर्थम् । न च साकल्यवचनात्तत्तिथिरुद्यास्तमयर्चिनीति तद्वर्तितत्तिथिस्पृष्टेतरतियावपि तत्तिथिनिषिद्धानां तेषामननुष्ठानं स्यादिति तथोक्तमिति वाच्यम् । यतस्तत्तत्कर्मकालभूताहर्मागविशेषे तत्तिथ्यभावेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं साकल्यवचनम् । न च तस्य निषेधेषु प्रवृत्तिरिति । तादृशेतरतिथौ निषेधाप्रसक्तेः । सत्यम् । साकल्यवचने हि “स्नानदानजपादिषु” इति आदिशब्देन “दानाध्ययनकर्मसु” इति बहुवचनेन चानुष्ठेयानामेव कर्मणां ग्रहणम् । एवं च तदपवादे एतद्वचने अभ्यङ्गादित्रयस्योपादानं सकलनिषेध्यानामुपलक्षणम् । जननमरणयोस्तु तद् दृष्टान्तविधया । न ह्यननुष्ठेययोस्तयोः साकल्यवचनं प्रवर्तते । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकं कर्म गृह्यताम् । तथाविधे साकल्यस्येष्टत्वात् । जननादिग्रहणं च तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणकोत्पादनादेरुपलक्षणम् । तन्निमित्तककर्मणः साकल्यस्येष्टत्वात् ।

*पक्षद्वयेऽपीति । अत्र पूर्वया तिथ्योदयादुत्तरम्, उत्तरया चोदयात्पूर्वं त्रिमुहूर्तर्या वेध इति नार्थः । वेधस्य दिनमात्रसाध्यत्वभङ्गापत्तेः । तस्य तादृशसाध्यत्वे मानम्— “उदिते दैवतं भानौ” इत्येव ।

*उदिते इति । उदिते भानौ यद् द्विमुहूर्तं तदैवतं—देवकर्माहम् । अस्तमिते—अस्तं गन्तुमारब्धे यद् द्वात्रिमुहूर्तं तद् पित्र्यं—पितृकर्माहमित्यर्थः । अह इत्यन्वयादस्तमिते इति आदि-
व्यतीपाते इति श्रुत्युक्त्याभ्यासः ।

इति विष्णुधर्मोक्तेः । *द्विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः* ।

*द्विमुहूर्ताऽपि कर्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनी ।

कर्मणि क्तः । “पक्षद्वयेऽपि” इति वेधिका त्रिमुहूर्तसंबन्धेन वेधोक्ते-
स्तस्यास्त्रिमुहूर्तसत्त्वं वाचनिकम् । वेध्यायास्तु तदार्थिकं न्याय-
साम्यादिति । द्विमुहूर्तसत्त्वस्य कथं निवेश इत्यत्राह—*द्वि-
मुहूर्तत्वं चेति । *अनुकल्पः—स्नानदानादिविषय इति
तदर्थः । न च वेध्यायास्त्रिमुहूर्तत्वस्यार्थिकत्वे मानाभावाद्
द्विमुहूर्तत्वं नानुकल्प इति वाच्यम् ।

पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवे कार्ये फलप्रदाः ।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येनाहः पञ्चभागेष्वद्यभागरूपपूर्वा-
हभवत्वोक्तेः । “प्रातः संकल्पयेद्विद्वान्” इति त्रिमुहूर्तात्मकोपक्रमका-
लावच्छिन्नायास्तिथेरेव “यो यस्य विहितः कालः” इत्यनेनाहत्वो-
क्तेश्च । माधवाचार्या अपि पञ्चधा विभागो बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वत्र
ग्राह्य इति बहुसमयकर्तव्यव्रतदानादौ त्रिमुहूर्ता तदनुकल्पतया
पौर्वाहिकत्वमितरपक्षोपग्रहार्थमिति रीत्या त्रिमुहूर्तत्वं मुख्यं वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पक्षद्वयेऽपीति यदि पूर्वा तिथिमुत्तरास्तिथय-
स्त्रिभिर्मुहूर्तैर्युक्ता एव सत्यः (१) स्पृष्टाश्चेद्विद्धा इति व्यवहा-
र्याः, तदोत्तरां तिथिं पूर्वा अपि मुहूर्तत्रयावच्छिन्ना एव स्पृश्या
इत्यर्थः । तथा सत्येव युग्मखर्वसाकल्यादिशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगितया
त्रिमुहूर्तत्वविशिष्टतिथिद्वयसम्बन्धस्य वेधत्वसिद्धेः त्रिमुहूर्तोन्वे-
धिकासम्बन्धस्य त्रिमुहूर्तोन्वेध्यासम्बन्धस्य च किञ्चिन्न्यूनतिथि-
द्वयसम्बन्धतया प्रकृतानुपयोगात् ।

*द्विमुहूर्ताऽपीति ।

(१) स्पृष्टा इत्यस्य विध्यन्ति इत्यनेनाऽन्वयः । स्पृष्टाः सत्यः
पूर्वा तिथिं विध्यन्ति चेद् विद्धाः । एवमुत्तरत्रापि मुहूर्तत्रयावच्छि-
न्ना एव स्पृश्याः सत्य उत्तरां तिथिं विध्यन्ति चेद् विद्धा इति व्यव-

इति दक्षेणापि*शब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

*यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्तगा तु सक-
ला सायम्’ इति । यानि तु—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि *तानि वैश्वानराधि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

इति पूर्वार्धम् । *अपिशब्देति । तथा च पूर्वार्धेऽप्यपि-
शब्दान्वयान्न त्रिमुहूर्तत्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकल्पत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तव्या-
प्तिबाधनाय, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वविधित्सयेति त्रिमुहूर्तव्या-
प्तेर्मुख्यत्वमित्यन्ये । क्षयिण्यां त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधस्तदन्यस्यां
तद्ग्राह्यतासाधकः, निषेधस्य भातिपूर्वकत्वादिति तस्यामुख्यत्व-
मितीतरे ।

ननुदितवाक्ये यथासंख्यानवयस्यानिर्वाजत्वात् सायमपि
द्विमुहूर्तत्वमनुकल्पोऽस्तु इत्यत्राह—*यामिति । त्रिमुहूर्तैवेत्ये-
वकाराद्,

यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा तां विदुर्बुधाः ॥

इति विष्णुरहस्ये उद्देश्यविधेयभावेन त्रिमुहूर्तवत्तयैव पूर्ण-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवेशासम्भवाच्च ।

*वैश्वानरोति । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते” इत्याम्नाय “यद्दृष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन
पुनाति, यन्नवकपालो भवति प्रितृतेजसिंस्तेजो दधाति” इत्यादिना
पिब्यं—पितृकमाहापत्यपुः ॥ ३४ ॥ यत्र न त्रिमुहूर्तग्राह्यता

करणन्यायेनावयव*स्तुत्या त्रिसुहृत्प्रशंसापराणि ।

तिथिविशेषे वेधविशेषः स्कान्दे—

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

*भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ॥ इति ।

अयं चो*पवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥

तत्र सर्वा तिथिर्यदहःकर्मकाल*व्यापिनी, सैव ग्राह्या ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

*तथा कर्माणि कुर्वीत, हासवृद्धी न कारणम् ॥

फलवदष्टाकपालाद्युक्तम् । तत्रोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे उत्पन्न-

शिष्टानामष्टाकपालादीनां निवेशे वाक्पभेदः स्यादतोऽवयवद्वारा-

ऽवयवभूतद्वादशकपालस्तुतिराश्रीयते तद्वदित्यर्थः । *अवयवः-

एकघटिका । *नागः-पञ्चमी । *दिक्-दशमी । *भूतः-चतुर्दशी ।

*उपवासातिरिक्तेति । “सर्वप्रकारवेधोऽयम्” इति वाक्यात् ।

*कर्मकालेति । कर्म पट्विधम् । उपवास-एकभक्त-नक्त-भया-

चित-व्रत-दानभेदात् । अत्रोपवासे अहोरात्रस्तत्कालः । तस्याहो-

रात्राभोजनसङ्कल्परूपत्वात् । तदहोरात्रावच्छिन्नद्वितीयभोजना-

भावविशिष्टं मध्याह्नभोजनमेकभक्तम् । तादृशं प्रदोषभोजनं नक्तम् ।

अयाचितलब्धस्य तादृशं सकृद्भोजनमयाचितम् । तेष्वपि विशेषणांशे

मध्याह्नादिः, विशेषणांशे चाहोरात्र एव कालः । एवं दानव्रतयो-

रपि प्रातरादिः । तत्तत्कर्मणि तत्तद्व्यापिनीत्यर्थः ।

*तथा कर्माणीति । तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद् यथा तत्त-

त्तिथिपरित्यागेन कर्म दुष्करं, तथा तत्तदहर्भागपरित्यागेना-

पि । अन्यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति यावज्जीवका-

लात् प्रातरादिभागं विहायापि अग्निहोत्रं हूयेतेति भावः । कर्मकाल-

व्याप्तिर्द्वेधा । साकल्येन एकदेशेन वा । सापि पुनर्द्वेधा । पूर्वैद्युरेव,

परैद्युरेवेति । एषु पक्षेषु सैव ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्त्यादौ त्वाह-

इति विष्णुधर्मोक्तः । *दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तावेक-
देशव्याप्तौ वा *युग्मवाक्यान्निर्णयः । *तस्य पूर्वाऽवाधे-
नोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानाङ्गत्वाच्च । युग्मवाक्यं तु
निगमः ।

*दिनद्वये इति । *युग्मवाक्यात्, खर्वादिवाक्यात्, शुक्लादि
वाक्याच्च। नन्वस्तु कर्मकालशास्त्राद्द्वासष्टदिशास्त्र(१)दुर्वलम् । एक-
दिन एव तत्सत्त्वेनासन्देहात्, 'द्वासष्टदी न कारणम्'इत्युक्तेः॥ न तु
युग्मशास्त्रम् । तथा च तेन कर्मकालशास्त्रबाधो दुर्वार इत्यत्राह—
*तस्येति । अयं भावः—तत्तत्कर्मसु विहितायां तत्तत्तिथौ ख-
ण्डायां संदेहे सति निर्णयार्थं युग्मवाक्यादित्रयप्रवृत्तिः । तिथ्या-
दिविधिप्रवृत्तिसमकालमेव च मातरादिभागविधिप्रवृत्तिः । प्रयो-
गविधिना कालस्योपादेयत्वात् । एवं च तेषां प्रथमावगतत्वात्
तत्तत्कालीनातिथिलाभे तस्यां तत्तत्कर्मणि न संदेहः । एतदेव
कर्मकालशास्त्रेण बाधो भङ्ग्या बोध्यते । ततश्च कर्मकाल एव
प्रवर्तको, न तु द्वासष्ट्यादि । दानव्रतयोरपि “पौर्वाहिकास्तु
तिथयः” इति कालविशेषमत्त्वेन स एव कर्मकालः प्रवर्तकः ।
'द्वासष्टदी न कारणम्'इत्यत्र द्वासष्टदिपदस्य युग्माद्युपलक्षण-
तया युग्मादिशास्त्रं खर्वादिशास्त्रं च न कुत्रापि पुरस्तात्प्र-
वृत्तिप्रयोजकम् असन्देहादिति । यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयो दु-
ष्करः दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ, साम्येनैकदेशव्याप्तौ च प्र-
वर्तितेऽपि कर्मकालशास्त्रे सन्देहानपायात्, दिनद्वये तद्व्याप्तौ
कर्मकालशास्त्रौदासीन्येन संदेहतादवस्थयात्; तत्रैव विषये इत-
रशास्त्राणि निर्णायकानीति युग्मशास्त्रादेरुपरिष्ठादेव प्रवृत्तिः ।
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ तु आधिक्यानुगृहीतकर्मकालशास्त्रादेव संश-
यनिरास इति । एवं च

(१) “सर्वो दर्पः” इति मूले वक्ष्यमाणं शास्त्रम् ।

युग्माग्नियुग्मभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्* ।

एतद्व्यस्तं* महादोषं, हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

अत्र रन्धान्ताः शब्दा द्वितीयादिनवस्यन्ततिथिवा-

चकाः । रुद्रः—एकादशी । द्वितीया तृतीयायुता, सा च

द्वितीयायुतेति *सप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे

*अमाप्रतिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादिति के-

दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेव तिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामारभेत्तद् व्रतं व्रती ॥ इति ।

त्रिसन्ध्यव्यापिनी या स्यात्सैव पूज्या सदा तिथिः ।

इत्यादिकं कर्मकालशास्त्रसिद्धार्थकमेव । यदा तिथिरेकत्र दिने

अहोरात्रयोगिनी, अन्यस्मिन्वाहर्मात्रयोगिनी, रात्रिमात्रयोगिनी वा;

तदा ऽहोरात्रसाध्ये उपवासादौ अन्यतरमात्रयोगिनीं त्यक्त्वोभय-

योगिन्या एव(१)। न्यायतः कर्मकालशास्त्राच्च प्राप्तेः । *महाफलं-

तत्तत्तिथिकृततत्तत्कर्मफलदातृ । *व्यस्तम्—अन्यथा कृतम् । म-

हादोषम्—कर्मवैगुण्यकारि ।

*सप्तेति । युग्मगता पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा उदयव्या-

पिनी, उत्तरा च पूर्वविद्धा अस्तमयव्यापिनी ग्राह्येत्यत्र ता-

त्पर्यम् । *अमेति । द्वितीयादिकयुग्मस्य पक्षद्वयवर्तित्वात्

त्यागः । अत्र साहचर्यस्य नियामकत्वमयुक्तम् । तस्य स-

न्निद्धिरूपतया स्थानावान्तरभेदत्वान्मुख्यवृत्त्या पक्षद्वयवर्तित्ति-

थिवाचिद्वितीयादिपदश्रुत्या बाधात् । तदुक्तं—“श्रुतिलिङ्गवाक्य-

प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्वल्यम्”इति । (अ० ३ पा० ३ सू. १५

जै०) अत एव ताण्डिशाखायां “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत”इत्यने-

चित् । *तत्त्वं त्वमा*प्रतिपद्युमात् कृष्णपक्षलिङ्गात् पक्ष-
द्वयपरमिदं *तत्तद्विशेषवाक्यैः *कृष्णे त्रिविविशेषेऽपो-
द्यते इति । दशमी तूक्ता पुराणसमुचये—

*संपूर्णे दशमी कार्या मिश्रिता, पूर्वयाऽथवा । इति ।

संपूर्णे-शुक्लपक्षे । त्रयोदशी तु सुमन्तुनोक्ता—

कतञ्छाखोक्तगुणैरुद्गीथाख्यभक्त्युपासनं, सन्निधिविशेषात्स्वशा-
खोद्गीथस्य वेति पूर्वपक्षो मुख्यवृत्त्या सामान्यवाचकोद्गीथपदश्रु-
त्या तत्सामान्योपस्थितेस्ताण्डिनादौलादिसर्वशाखोद्गीथोपासनमुपेत्य
निरस्तो ब्रह्ममीमांसायामित्यभिप्रायवानाह—*तत्त्वं त्विति ।

*अमेति । पूर्णिमामात्रं च शुक्लपक्षलिङ्गं द्रष्टव्यम् । *तत्तद्विशेषेति ।

“प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्”इत्यादिभिरित्यर्थः । यदि च तेषामपि
सामान्यवाक्यत्वमुच्यते, तदा तत्तत्कर्मकालशास्त्रोत्तरमवृत्तिर्नैतद्वा-
क्येन संकष्टचतुर्थ्यादेर्हिन्द्वयसत्त्वे प्राप्तं परविद्धत्वं “चतुर्थी गणनाय-
स्य”इत्यादिनाऽपोद्यते इत्यर्थः । *कृष्णे इति शुक्लोपलक्षणम् ।

*संपूर्णे इति । अत्र हेमाद्रिः संपूर्णेति पाठः । संपूर्णे इति,
संपूर्णे शुक्लपक्षे इति च प्रमादात् । अन्यथा कृष्णपक्षे विशेषा-
लाभापत्तेः । न च शुक्लपक्षे इत्युक्तमप्यतन्त्रम् ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो मुखी ।

इतिवाक्यशेषात् । यतः सा सर्वतोमुखी अतोऽविशेषेण पूर्वा,
परा वेत्यर्थादिति वाच्यम् । “शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”
इत्यत्र हेतुवाचिहिशब्दाद् यस्मादन्नसाधनमतः शूर्पेण होतव्यमिति
शूर्पत्वाद्यविवक्षया पिठरादेः प्राप्तमपि होमसाधनत्वमानुमानिकमिति
विभक्तिश्रुत्यवगतशूर्पसाधनत्वाद् दुर्बलत्वादुज्झितं, तद्वत् प्रकृते-
ऽपि सप्तमीविभक्तिश्रुत्या शुक्लपक्षावच्छिन्नदशम्या एव पूर्वापर-
विद्धात्वं स्यात् । तस्मात्संपूर्णेति पाठः । तत्र मूलाग्रयोरुभयोरपि
मुख्यत्वोक्तेरविशेषबोधनद्वारा त्रीदिव्यवद्विरूप इति । वस्तुतस्तु

त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने । इति ।

कृष्णपक्षे त्वापस्तम्बः—

*प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्, द्वितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिशुक्लकृष्णवाक्यमेव तत्र व्यवस्थापकं न तु तुल्यवद्विकल्पः ।

उदासीने तु शास्त्रार्थे पुरुषेच्छा नियामिका ।

इति पुमिच्छाश्रयणानौचित्यात् । एवं च संपूर्णे इति पाठोऽपि सुयोज्यः । शुक्लपक्षे दशमी परविद्धा, अथ वा-पक्षान्तरे कृष्णपक्षे सा पूर्वविद्धेत्यर्थात् इति ।

*प्रतिपदिति । इदं च सामान्यवचनं तत्तद्विशेषैरपोद्यम् । एवं च यत्र परस्परविरुद्धं युग्मवाक्यद्वयं प्राप्नोति, यथा तृतीयायाम् । तत्र “रम्भाख्यां वर्ज्जयित्वा तु” इत्यादिकं प्रबलं व्यवस्थापकम् । यत्र च तादृशं न व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, तत्र पूर्वोक्तं शुक्लकृष्णवाक्यं व्यवस्थापकम् । विरुद्धयुग्मवाक्यद्वयाविषय इव तद्विषयेऽपि तस्य निष्प्रत्यूहं प्रवृत्तेः । न च शुक्लकृष्णवाक्यं युग्मवाक्यप्रवृत्तिसमये तत्तद्विशेषवाक्यप्रवृत्तिसमये वा कुतो न प्रवर्तते ? । (१) युग्माग्नियुगादौ पूर्वस्या उत्तरविद्धाग्राह्यत्वेन (२) परस्य, उत्तरस्याः पूर्वविद्धाग्राह्यत्वेन पूर्वस्य च विरोधात् । एवं “प्रतिपत्सद्वितीया” इत्येतत्प्रवृत्तिसमयेऽपि । अत एव

(१) ‘युग्माग्नियुगभूतानाम्’ इत्यत्रेत्यर्थः ।

(२) ‘कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या, इत्यस्येत्यर्थः । एवं पूर्वस्येत्यस्य ‘शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या’ इत्यस्येत्यर्थो बोध्यः ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या, पराविद्धा न कुत्रचित् ।

दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ॥

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः पर्युताः पूज्याः, पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ।

*यस्तु व्याघ्रः—

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं त्रियिलक्षणम् ।

खर्वदर्पो परौ पूज्यौ, हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

इति । खर्वः—साम्यं, दर्पो—वृद्धिः, तयोः परा ।

हिंसा—क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छाब्दादि*विषयम् ।

दैवपिण्डसाधारण्येन प्राप्तमौदयिकत्वं

दैवे कर्मणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराङ्मिकी ॥

इतिपरिसंख्यातमिति कथं दैवेऽस्तमयतिथिग्रह इत्यपाकृतम् । उ-
क्तरीत्या दैवेऽप्यस्तमयतिथिध्रौव्ये शुक्लकृष्णसामान्येन पित्र्ये
आपराङ्मिकत्वं तेन विधीयते, तत्स्तुत्यर्थं च दैवौदयिकत्वोक्तिरित्यु-
पगमात् । त्रिदोषपरिसंख्याऽनुपगमात् । “उत्तरेऽहन् द्विरात्रम्य गृह्यते”
इत्यौत्तराहिकस्य षोडशिग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे “वैखानसं पूर्वेऽहन्
साम भवति, षोडशुत्तरे” इति परिसंख्यानान्न सर्वद्विरात्रे षोडशि-
ग्रह इति प्राप्तस्य त्रिदोषादेव वैखानसस्य विन्यथेवादत्वमुपेत्य
निरासात् । न च ‘कृष्णपक्षे तु’ इत्यसङ्गतं युग्माग्निवाक्यवत् ‘प्रतिप-
त्सद्वितीया’ इत्यादेरपि शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्यादिति वाच्यम् । पा-
रिशेष्यात्तस्य कृष्णपक्षविषयत्वात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यते ।

*यत्तिवति । यदा युग्मवाक्यं प्रवर्तते, तदैवास्य प्रवृत्तेः
सन्देहो दुर्वार इत्याशयः । *आब्दादीति । कर्म द्विविधं—दैवं,
पित्र्यं च । तत्र खर्वादिवार्थं पित्र्यविषयमित्यर्थः । एतेन

*द्वितीयादिक्युग्मानां पूज्यता *नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ हासवृद्ध्यादिचोदना ॥

इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु-व्रतदानादिदैव*कर्मसु ।

*एकोद्दिष्टादितिथिवृद्ध्यादावित्यर्थः ।

युग्मादिवाक्यस्य दैवविषयकत्वं ध्वनितम् । तदाह—*द्वितीयादिकेति । नियमो-व्रतम् । आदिपदं सादृश्यात्सर्वदैवकर्मपरमिसाह—*दैवेति । हासवृद्ध्यादिचोदना—स्वर्वादिवाक्यम् । ननु वृद्ध्यादाविति वृद्धिपदमयुक्तं वृद्धिश्राद्धस्य तिथ्यप्रयुक्तत्वादत आह—*एकोद्दिष्टादीति । अथ हासवृद्धौ चन्द्रहासवृद्ध्युपलक्षितकृष्णशुक्लपक्षौ तच्चोदना—शुक्लकृष्णवाक्याधीनः—शुक्लपक्षतिथिः (१)उत्तरा, कृष्णपक्षतिथिः पूर्व्वेति निर्णयः तत्र एकाद्दिष्ट्यादि-माध्याह्निकं पित्र्यं, वृद्ध्यादि-पौर्वाह्निकं पित्र्यं विषय इत्यर्थो ऽस्तु; आपराह्निकपित्र्ये तु पक्षद्वयेऽप्यस्तमयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।

ययाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं, तेभ्यो ऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवा ।

इतिहेतुमन्निगदरूपवाक्यशेषादिति चेन्न । यतो दैवेषु युग्मवाक्यमेव निर्णायकमिति नार्थः । तदविषये शुक्लकृष्णवाक्यप्रवृत्तेः, किन्तु युग्मवाक्यं दैवविषयमेवेति । अत एव पश्चाद्धेऽपि शुक्लकृष्णवाक्यमेव पित्र्ये एव निर्णायकमिति नार्थः, तस्य दैवेऽपि प्रवृत्तेरिति । हासवृद्ध्यादिचोदनाशब्दे लक्षणापत्तेश्च ।

वस्तुतस्तु अव्यवस्थाप्राप्तौ पूर्व्वोत्तरतिथिव्यवस्थापकं शुक्लकृष्णपक्षवाक्यम् । तच्च पित्र्ये न प्रवर्तते । एकैकदिने कर्मकालव्याप्तौ तथैव, वैष्म्येण तद्व्याप्तावाधिक्येन, साम्येन तद्व्याप्तौ—उभयत्र तद्व्याप्तौ—तदस्पर्शे वा अस्तमयापराह्णव्याप्तिभ्यां स्वर्वादि-

(१) उत्तरतिथिविद्धेत्यर्थः । एवं पूर्व्वेत्यत्रापि बोध्यम् ।

*कर्मकालव्याप्त्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्या ।
 कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिभिर्ग्राह्या, न युग्मादरः ।
 इति दीपिकोक्तेः । यानि तु—

वाक्यवशेन व्यवस्थासत्त्वात् । नापि “ययाऽस्तं सविता याति”
 इत्यादेरापराद्धिरपि व्यविषयत्वात् माध्याह्निकादिपिञ्च्येऽव्यवस्था-
 पत्तिः । “उदिते दैवम्” इत्यादिसामान्यवाक्यवशादपराद्धोऽहो
 ऽपरभाग इति कुतपपूर्वाद्धोपक्रमिण एकोद्दिष्टस्यापि तादृशापराद्धे
 समाप्यत्वेन सङ्गहात् । अन्यथा शुरुपक्षे कुतपपूर्वाद्धोपक्रमिणः
 पार्वणस्याप्यसङ्गहात् ।

शुरुपक्षस्य पूर्वाद्धे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराद्धे तु रौहिणि तु न लङ्घयेत् ॥

इत्युक्तेः । उपक्रमे रौहिणिलङ्घनं निषेधना चानेनोपक्रमकाल
 एवोच्यते, न तु रौहिणे समाप्यत्वम् । येन

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणि बुधः ।

इतिवदेकोद्दिष्टमात्रविषयकत्वं स्यात् । अत एव वृद्ध्यादौ—वृ-
 द्ध्यादिप्रयुक्ते संशये ह्रासवृद्ध्यादिचोदना—शुरुकृष्णवाक्यमित्यपि
 नार्थः । तिथिखण्डत्वभिन्नस्य वृद्ध्यादेः सन्देहोत्थापकताया अनै-
 कान्तिकत्वाच्च । वृद्ध्यादीत्यादिना क्षयसाम्यग्रहः । एतच्च कर्मकाल-
 शास्त्रावाधेन खर्वादिसास्त्रमवृत्तिः युग्मादेशास्त्रवदिति बोधनाय ।
 एकोद्दिष्टादीत्यादिना पार्वणस्य यज्ञोपवीतित्वादिदैवधर्मकस्य दै-
 वश्राद्धादेश्य पिञ्च्यस्य ग्रहः । एतेन वृद्धिः—लक्षणाया पुत्रोत्पत्तिनि-
 मित्तकश्राद्धं तदादिः प्रकृतिर्यस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दै-
 वश्राद्धग्रह इत्यपाकृतं, लक्षणापत्तेः । *कर्मकालेति । एवकारेण
 कर्मकालेनानिर्णये ययुग्मशास्त्रस्य निर्णायकत्वमुक्तं, तत् तदुपक्रम-
 स्य निर्णायकत्वासंभवे एव, नान्यथा । तस्य कर्मकालसमत्वात् ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इत्यादीनि*, तानि *त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयशैली ॥

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोदितोपक्रमेण तु ॥

इति बौधायनवाक्याच्चेति सूचितम् । यथा साम्येन एकदेशव्याप्तौ यत्कर्म मध्याह्नादावेवोपक्रम्य समाप्यते, तत्रैव कर्मोपक्रमयोगिनी युग्मशास्त्रवाधश्चेत्यर्थः । दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शे वा पूर्वमेवोपक्रम्य मध्याह्नादावनुष्ठीयमाने कर्मणि साम्येन तदेकदेशस्पर्शेऽपि युग्मवाक्यात् खर्वादिवाक्याद्वा निर्णयः । तत्र कर्मकालशास्त्रेण निर्णेतुमशक्यत्वात्, यो यस्येत्युपक्रम्य तदुपक्रमे इत्युक्तेरावृत्त्या तस्मिन्काले, तस्य कर्मण उपक्रमे—तत्कालीनतत्संकल्पे इत्यर्थात्तदप्रवृत्तेश्च । उपक्रमः—सङ्कल्पः । “सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः” इत्युक्तेः । *इत्यादीनीति । आदिना

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इत्यादिसङ्ग्रहः । *त्रिमुहूर्त्तादीति । आदिना केवलौदयिकगौरीव्रतादिरूपतन्मन्यूनसंग्रहः । वस्तुतस्तु त्रिमुहूर्त्तादिस्तुतिरित्यसङ्गतम् । एतद्वचनयोरुदयास्तमयगततिथेः साकल्यप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनं च प्रमाणान्तरेण त्रिमुहूर्त्तायास्ततो न्यूनाया वा पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेर्ग्राह्यत्वे सिद्धे तत्तदहर्भागे तिथेरभावेऽपि तत्रैव कर्मानुष्ठानार्थम्, न तु युग्मादिवाक्याविषयिण्या अपि तिथेरेतद्वाक्यवशाद्ग्रहः । त्रिमुहूर्त्तादिवेधवैयर्थ्यात् । एवं च यत्राङ्गभूतायास्तिथेः कर्मसङ्कल्पकालेऽभावस्तत्रापि कर्मतिथिमत्तयैवोल्लेखः सङ्कल्पतिथेस्तदधिकरणत्वस्य तत्तिथियोगप्रयुक्तत्वात् । निमित्तिके तु कर्मणि न निमित्ततिथेरुल्लेखः । तस्या

अनङ्गत्वात् । अनेकदिनसाध्ये कर्मणि तु अथ प्रभृत्पेतावद्दिनपर्यन्तमित्येव । मध्यवर्त्तितिथेः शास्त्रतोऽङ्गत्वाभावेऽपि अनायत्याङ्गत्वोपगमात् । साकल्यवचनात्तत्काले एव तिथ्यभावेऽपि यत्कर्मानुष्ठानं, तत् मन्वादिकर्तव्यस्नानश्राद्धादिव्यतिरिक्ताविषयम् ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

इति स्कान्दात् । तस्माद् यानि

आदित्योदयवेलायां या ऽल्पापि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

इत्यादीनि मुहूर्त्तत्रयन्यूनाया अपि सम्पूर्णात्वप्रतिपादकानि, तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तस्तुतिरिति दिक् । के चित्तु युग्मवाक्यमुपवासमात्रपरम् । यतः त्रिमुहूर्त्तया पूर्वतिथ्या विद्धा सती या उत्तरदिने त्रिमुहूर्त्ता तदधिका वा यद्युत्तरैव युग्मा, तदा युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । तद्वशाद्द्वयोर्भावाभ्युपगमि पूर्वतिथौ या उदयवाक्यं चोत्तरस्या अङ्गत्वयोग्यतारूपमौपचारिकं साकल्यं बोधयति तत् यदि एकभक्तादौ मध्याह्नादिमात्रकर्तव्ये तत्कालस्पर्शिन्या अपि तिथेः साकल्यं प्रतिपादयेत्, तदोपवासेऽपि तद् द्रवयेत् । “प्रातः सङ्कल्पयेत्” इति वचनेनाहोरात्रस्य कर्मकालत्वलाभात् । अत एव न प्रातः कालो नाकालः येनाकाले प्रक्रान्तस्य समाप्तिरङ्गीक्रियेत । नापि शिष्टकालोऽत्र गौणः, येन गौणकाले समाप्तिरुपगन्तव्या स्यात् । एवं यदि सा तिथिः पूर्वैव युग्मा तदाऽपि युग्मवाक्यमेव निर्णायकम् । उक्तं चेहाप्यस्तमयवाक्यस्य सङ्कल्पकाले तत्तिथेरभावेऽपि साकल्य-

अथैकभक्तम् । तत्कालः पादौ-

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । इति ।

मध्याह्नश्च *पञ्चधाविभक्तदिनतृतीयांशः । तेन
यद्यपि द्वादशदण्डानन्तरं प्राप्यते, तथाऽपि—

प्रापकत्वम् । इत्थं च या शुद्धा सती परेऽहनि त्रिमुहूर्त्ताऽपि, तत्र
पूर्वा । कर्मकालशास्त्रस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । या च विद्धा सती क्षयेण
पर्युर्नास्ति, त्रिमुहूर्त्तन्यूना वा, सापि पूर्वैव । युग्मशास्त्रप्रवृत्तेः ।
तत्प्रवृत्तेस्त्रिमुहूर्त्तसत्ताया आवश्यकत्वात् । नाप्यौदयिकशास्त्रं तत्र
प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तेरपि तथात्वात् । अथ

उदये तूपवासस्य, नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

इत्यादिवाक्यात् परा स्यात् । न स्यात् । तेषां कैमुत्यन्यायेन
त्रिमुहूर्त्तस्तावकत्वात् । न च या त्रिमुहूर्त्तन्यूनया पूर्वया युक्ता सती
परादिने किञ्चिद्वर्त्तते, सा परैव स्यात् ।

द्वितीया पञ्चमीवेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ।

इति विशेषतो वचनादिति वाच्यम् । उपवासभिन्ने त्रिमुहूर्त्त-
योगे दोषः, उपवासे त्वल्पयोगे स इति वैरूप्यवारणायास्त-
मयवर्तिन्यास्त्रिमुहूर्ताया एव पूर्वतिथिदूषकत्वम्, उदयवर्तिन्यास्ता-
दृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वमित्यर्थोपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्त्रीदृशउपोष्यतिथिनिर्णयः । परं तु
युग्मैवाक्यं सकलदैवकर्मविषयमेव । “एतद्व्यस्तं महादोषम्” इति नि-
न्दाश्रवणात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ॥

*पञ्चधेति ।

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ॥

*दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्यादिवैव हि ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मवद्विष्कृतः ।

इति व्यासेन

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

सद्भस्त्रिमुहूर्तस्तु मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ।

ततस्त्रयो मुहूर्तास्तु अपराह्नो विधीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स मायाह्न इति स्मृतः ।

इति पराशरेण चोक्तेः । *दिनार्द्धेति । भुज्यते-भावे लक्षणाद्
भोजनं तदर्थः । यद्विति क्रियाविशेषणं, न तु कर्म । तथा च यद्
भोजनं तदेकभक्तमित्यर्थः । एकं द्वितीयभोजनाभावविशिष्टं भोजनं
व्रतस्वरूप भक्तपदे तद्भोजने लक्षणोपगमात् । द्वितीयभोजनाभावश्च
न नियमपदार्थः । तस्यैकमेवलाभ्यर्थत्वात् । नापि ब्रह्मचर्यादिः
साधारणविधिनैव तज्ज्ञाभात् । किं तु ग्रासत्रयन्यूनत्वम् । नैसर्गिके भोजने
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।

तक्रममाणपिण्डांस्तु ग्रसेदेकैकशः पुमान् ॥

इत्यास्यप्रमाणसंख्यायां

दिनार्द्धसमये ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभुक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रामत्रयेण तु ।

इति देवलेन तदुक्तेः । एकभक्तपर्याय एकभुक्तम् । एकं भुक्तं
भोजनमिति व्युत्पत्तेः । तत्र नियमो ब्रह्मचर्यादिः सामान्यविशेष-
विधिलभ्यः । वस्तुतस्तु अयाचितवत् पाक्षिकोपवाससम्भावनया
भोजनोपवासान्तरस्यैतद्व्रतस्वरूपता स्यादतो नियमपदम् । उप-
वासावृत्तिधर्मवत्त्वं तदर्थः । तादृशभोजनस्यादव्यादिफलादिभिरपि

इति स्कान्दोक्तेः *षोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः
कालः । दीपिकायां तु- *‘मध्याह्नान्त्यदले त्रिभागदिवसे
स्यादेकभक्तम्’ इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । ‘दिवैव
हि’ इत्यस्य *वैयर्थ्यापत्त्यैतत्परत्वात् । अत्र पूर्वेष्वुर्व्या-
प्तिः*, परेषुः, उभयेष्वुर्व्याप्तिः, *तदभावः, अंशव्याप्तिः ।
तत्रापि साम्यं वैषम्यं चेति षट् पक्षाः । तत्राद्ययोरसंदेह
एव, तृतीये तु पूर्वोऽहि गौणमुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्वा
इति साधवः । *युग्मवाक्यान्निर्णय इति हेमाद्रिः ।

सम्भवेन न प्रतिग्रहानुज्ञाप्रसङ्गः । ब्रह्मचर्यवत्तन्निवृत्तेरपि सामान्यवि-
धित एव सिद्धेः । *षोडशसप्तदशादिदण्डा इति । सप्तदशाष्टा-
दशदण्डाविति त्वपपाठः । सन्ध्याभोजननिषेधस्य रागप्राप्तभोजन-
परतपेहाप्रवृत्तेः । *मध्याह्नेति । “पूर्वाह्नो वै देवानां, मध्यन्दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्नः पितॄणाम्” इत्युक्तेस्तेषां विभागो ग्राह्यो न
तुक्तः पञ्चधा । नापि

पूर्वाह्नः प्रहरं प्रातर्मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आतृतीयादापराह्नः सायाह्नश्च ततः परम् ।

इति गोभिलोक्तश्चतुर्धा । अहो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्ति-
विरोधात् । तुना च एवं सति पञ्चधा पक्षस्य वैयर्थ्यं स्यादतो ऽन्य-
त्रैव बहुस्मृत्युक्तत्वेनेहापि स एव ग्राह्यो नान्य इत्यसंखिः ।

*वैयर्थ्येति । न ह्यनेन नक्तं व्यावर्त्यम् । तस्य व्यपदे-
शान्तरेणैव *व्यावर्तितत्वात्, तत एव च दिवाभोजनसिद्धेः ।
कथं चिन्मुख्यकालाख्ये प्रधानस्य लोपवारणाय गौणकालो
विधीयते “अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इति सूत्रात् प्रधाना-
नुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वादिति तदर्थः । *व्याप्तिः—मध्याह्नो-
त्तरदलव्याप्तिः, न तु मध्याह्नव्याप्तिः । तत्पूर्वदलस्य एकभक्तकाल-
त्वाभावात् । *तदभावः—उभयेष्वुस्तदस्पर्शः । *युग्मेति । अत्र

चतुर्थपक्षे पूर्वैव* । गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् । वैषम्ये-
णांशव्याप्तौ याऽधिका, सा ग्राह्या । साम्ये पूर्वा । अयं
च *स्वतन्त्रैकभक्तनिर्णयः । *अन्याङ्गे *उपवासप्रति-

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः ।

इति मध्याह्नोत्तरकाले प्राप्ते “दिवैव हि” इति पुनर्विधिवैयर्थ्य-
मतः सायाह्नस्यापि संग्राहकतया निर्णायकं न युग्मवाक्यमित्यरु-
चिः । *पूर्वैवेति । मुख्यकाले तत्तिथ्यभावेऽपि तत्रैकभक्तं कार्यम् ।

तिथ्यादौ च भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परे ऽहनि ।

तावान् ग्राह्यः स पूर्वैद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति कृत्स्नहासपक्षेपोक्तेः । यत्तु

तिथेः परस्या घटिकास्तु या स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

इत्यर्द्धपक्षेपवाक्यं, तदुपसंहारेणैष्टयङ्गसन्धिनिर्णयपरम् । सङ्कल्प-
श्च सर्वेषु पक्षेषु प्रातः ।

प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासत्रतादिकम् ।

इत्युक्तेः, तत्र साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वाच्च । *स्वतन्त्रेति ।

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रद ।

इत्यादि । स्वातन्त्र्यं च हेतुगर्भम् । कर्मणः प्रधानत्वात्तदेव निर्णया-

र्थमनुसर्तव्यं न त्वङ्गं तिथ्यादीत्यर्थः । एतेन “पूर्वाह्निकास्तु तिथयः”

इति कर्मांशे सामान्यं यथा ‘उपोष्याः परसंयुताः’ इति तदंशे विशेषेण

तिथ्यंशे सामान्यमिदं ‘प्रतिपदमंमुखी कार्या’ इति तदंशे विशेषेण वा-

ध्यते, तथा मध्याह्न-प्रतिपदचर्यादिना कृतो न वाध्यते इत्यपास्तम् ।

*अन्याङ्गे—दशम्यार्द्धे प्रधाने निर्णायिकां तिथौ तत्पूर्वदिनादौ

तदुचितत्वात् । *उपवासेति । तच्च

एकभक्तेन नक्तेन तथैवापाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

निधौ च *तदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । *तच्च दिनानशनपूर्वं रात्रिभोजनम् ।
तत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
इति वत्सोक्तेः । प्रदोषस्तु—

त्रिसुहूर्ते प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः । तत्रापि त्रिदण्डोत्तरं
कार्यम् ।

इत्यादिनोक्तम् । *तदनुसारेणेति ।

तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा ।

इति सौमन्तवमपि उपवासप्रतिनिध्येकभक्तपरम् । तेनाष्टौ तानी-
ति गुर्वाज्ञा कृतैकभक्तमुपोष्यदिन एव ।

“नक्तं निशायां कुर्वीत”इत्यादौ नक्तपदं न का-
लार्थकं, विधातुमशक्यत्वापत्तेरित्यत्राह—*तच्चेति । न च
नक्तं नक्तसाध्यमित्येवार्थः, तावता कथं भोजनलाभ इति वाच्यम् ।
प्राजापत्यादिषु भूयस एकभक्तायाचितोपवासादिभिः साहचर्यात्
प्रायिकप्रतीतिकस्य भोजनस्य सिद्धेः । अत एव “नक्ताशी”इत्यादौ
भोजनार्थकपदप्रयोगो न व्यर्थः । तावतैवार्थतो दिनाभोजनं विशे-
षणं लभ्यते । एवं च

मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत् ॥

इत्यादौ पृथक् क्रियानिर्देशादेव प्रायिकप्रतीतिकं भोजनं
रात्रौ लभ्यते । तदनुरोधेन चाङ्गभूतपूजादेर्दिवानुष्ठानमेव । अत
एव नवरात्रस्य नक्तव्रतत्वं माधवाचार्यैरुक्तं संगच्छते । भोजनस्य
प्रायिकप्रतीतिकतया तदप्रत्ययेऽप्यक्षतेः ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।
इति स्कान्दोक्तेर्दण्डत्रयस्य संध्यात्वात् । तत्र
चत्वारिमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहार, मैथुनं, निद्रां, स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजननिषेधात् ।

*मुहूर्त्तो न दिनं नक्त प्रवदन्ति मनीषिणः ।

*नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

इति माधवीये भविष्योक्तेश्च । गौडास्तु-

प्रदोषो *ऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥

इति चत्सोक्तः प्रदोषः । सन्ध्या च दिनरात्र्योः सन्धौ
मुहूर्तः ।

इति स्कान्दाच्च । यत्यादीनामपि सायाहे-

ननु निषेधो वास्तविकसन्ध्यापर एवास्त्वित्यत आह-
*मुहूर्त्तो नमिति । नक्षत्रदर्शनादिति पूर्वत्राप्यन्वेति, काकाक्षिन्यायात् ।
नक्षत्रदर्शनावधिकं मुहूर्त्तो न वास्तविकसन्ध्यारूपं नक्तं वद-
तीत्यभिधानेन तस्य नक्तत्वव्युदासः नक्षत्रदर्शनमादायाहं मन्य
इत्यभिधानेन तस्य पारिभाषिकसन्ध्यारूपस्य तद्व्युदासः । व-
स्तुतस्तु ननूक्तप्रदोषः कुतो मुख्यः कालः “न नक्त निशि भोज-
नम्” इति निषेधोपबृंहितस्यात्मनो द्विगुणच्छायेत्युक्तदिनस्य मुख्य-
कालत्वेन तस्य “स्वकालादुत्तरः कालो गौण” इति वाक्येन गौ-
णत्वस्यैव सम्भवादित्यत्राह-
*मुहूर्त्तो नमिति । शिवेनाहं मन्य
इति स्वाभिपतेनाभिधानात् । प्रवदन्तीत्यनेनोन्नेयनिषेधस्याप्रस-
क्तस्यायोगाच्च । प्रदोषमुपजीव्य तत्प्रवृत्तेस्तस्य मुख्यत्वमिति भावः ।
*नक्षत्रेति । ल्यब्लोपपञ्चमी । नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । *अस्त-
मयादिति । तारकोदयादिति यावत् । सन्ध्याप्रदोषयोर्भेदात् ।

अर्धास्तमयात्सन्ध्या व्यक्तीभूतान नारकायावत् ।

तेजःपरि(१)हानिवशाद्भानोरर्धोदयं यावत् ॥

इति घराहोक्तेरित्याहुः, तन्न । *अस्य सन्ध्यावन्द-
नानध्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र खण्डमण्डलस्य
सन्ध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण । यच्च मदनरत्ने नक्तस्य
वैधत्वाद् रागप्राप्तभोजनगोचरो निषेध इत्युक्तम् । तन्न ।
*विधेर्निषेधाविरोधात् । अन्यथा *कपिञ्जलानित्यत्र

तस्यार्द्धास्तमयादित्यर्थमभिप्रेत्याह—*अस्येति । *विधेरिति ।
निषेधविषयपरिहारेणापि विधिचारिताध्यादिति भावः(२) । *क-
पिञ्जलो—गौरतित्तिरिः । अत्र वदन्ति नक्तभोजनस्य त्रिदण्डो-
त्तरत्वमयुक्तम् ।

निशानक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ।

इति मुख्यतरकालस्य नैरर्थक्यात् । किं च दण्डत्रयं मुख्यकालः ।

(१) तेजःपरहानिवशादिति पाठः साधुः । तेजनः परस्य—
अन्यस्य हानिवशात् । तमोहानिमारभ्येत्यर्थः ।

(२) अत एव 'मा हिंस्यात्' इति निषेधविषयचतुर्थ्यादिकपिञ्जलप-
रिहारेण कपिञ्जलानिति बहुवचनस्य साधारण्येऽपि त्रित्वसंख्यायां-
मेव पर्यवसानात् कपिञ्जलत्रिकमेव आलम्ब्यं, न तु ततोऽधिकमि-
ति सिद्धान्तितमधिकरणमालायां कपिञ्जलाधिकरणे (अ० ११ पा० १
अधि० ८) तथा हि

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्यान्न त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥

अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालमेत" इति त्रित्वचतुष्पादिसंख्यानां
बहुत्वसाम्यादिच्छया या काचिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या इति चेत् । न,
त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्पादिसंख्यामुपादत्ते, तेन न
तदन्तर्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम् । त्रित्वमुपाददानेन त्वनन्तर्भूतं च-
तुष्पादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यंभावित्वेन प्रथमभावित्वेन ला-
घवेन च त्रित्वे उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकपाक्षिर्हिंसायां प्रत्यवा-
यात् । तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयमिति ।

मदोपोऽस्तमयादूर्ध्व घटिकात्रयमुच्यते ।

इत्युक्तेः । त्रिमुहूर्त्तं मध्यमः । “त्रिमुहूर्त्तं मदोपः स्यात्”
इत्युक्तेः । निशीथान्तमधमः । “नक्तं निशायां कुर्वीत”
इत्युक्तेः । एवं “चत्वारिंशानि” इति वाक्ये सन्ध्या न पारिभा-
षिकी । मानाभावात् । परिभाषायाश्च अनध्यायप्रयोजकसंख्याग-
जितादौ चारिताध्यात् । मदनरत्रोऽपि सम्यगेव । तथा हि-मैथु-
नादिसमभिव्याहारान्निषेधो रागमाप्तभोजनपर एव न तु वैधतत्प-
रः । विधितो यदर्थतया यत्प्राप्तं तदर्थतयैव तन्निषेधे विकल्पापत्तेः ।
न च निषेधो विशेषविषयत्वेन बलीयान् । तस्य सामान्यविषय-
त्वादिना दुर्बलेनापि विधिनोपजीवितत्वादेव तुल्यबलत्वात् ।

यदपि कपिञ्जलत्रित्वेन विधिचारिताध्यान् चतुर्यादीनां निषे-
धविषयत्वादालम्भनं, तदपि न । यतोऽग्नीषोमीयवत् फलार्थतया
विहिताया हिंसाया एव न निषेधस्पर्श इतीहापि न तत्स्पर्शः, परं तु
स्वव्याप्यत्रित्वाद्यन्यतरद् बहुवचनार्थः । तत्र लाघवेन त्रित्वमेव
विधिविषयो न चतुष्टादि । द्रव्यगतसंख्याया अपि विधेयतायाः
सिद्धान्तितत्वादिति नातिप्रसङ्गः । अत एव पर्वरविवारादौ प्राप्तं
नक्तभोजनं रात्रौ भवत्येवेति वक्ष्यति । न च

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुङ्क्षीरन्निषेधाद्रात्रिभोजने ॥

इति वचनाद्गौणकाल एव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । निषेधादिति-
हेतूपन्यासवशान्निषेधस्य वैधेऽप्रवृत्तेः । वैधेऽपि तत्प्रवृत्तावन्याङ्गनक्ते-
ऽपि प्रवर्त्तते । तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तद्द्वारा तद्वृत्ता-
ङ्गत्वसिद्धौ भानुसप्तम्यादिविहितनक्तादौ प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वमादाय
निषेधस्यापि कर्त्तर्यत्वपुरुषार्थत्वरूपं स्यात् । तस्मादेतद्वाक्यं
भानुसप्तम्यादिविहितनक्तप्रतपरमेवेति ।

ननु मदोपमात्रस्य कर्मकालत्वमसंगतम् ।

मदोपव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

त्रिंशोऽधिकानां हिंसनं स्यात् । *सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ज्ञेयम् ।

अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्वाग्यतो हि सा ।
इति जाबालिवचनात् ।

*प्रदोषव्यापिनी न स्यादिव नक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दाच्च । *यत्यादीनामपि सायाहे नक्तम् ।

नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम्* ॥

इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुत्रविधुरोपलक्षणम् ।
पुत्रवतस्तु रात्रावेव ।

अनेाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवान् ।

इति संग्रहोक्तेः । सौरनक्तं तु दिवैव ।

*त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

तत्र नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् ॥

इति वाक्येन सायमोऽपि लाभादित्यत्राह—*सायमिति
“यतो हि” इति सायमो गौणत्वार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । सायंकाल
एव नक्तानुष्ठानविधानपूर्वककालवचनमप्याह—*प्रदोषेति । *य-
त्यादीनामिति । यद्यपि सायंकालो गौणः “नक्तादिव्रतयोगेषु”
इति वाक्यात्, तथापि यत्यादिषु स मुख्यः । *सदिवाकरमिति ।

सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमं घटिकाद्वयम् ।

इति वचनं तु तस्य मुख्यतरत्वबोधकम् । पूजादिकं तु प्रधाना-
विरोधेन तत्रैव प्रागेव वा कार्यम् । *त्रिमुहूर्तोति । सायंप्रदोषव्या-
प्त्योः प्राक्पश्चान्निर्देशाभ्यां सायंव्याप्तेर्मुख्यत्वप्रत्ययेन दिवैवेति ला-

इति सुमन्तूक्तेः । हरिनक्ते *विशेषः कालादर्शे स्कान्दे-
उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ।

इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव ।
*निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधाबाधकत्वात् ।
दिनद्वयव्याप्तौ परा ।

उभयोर्पदि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति कालादर्शे जाबालिचचनात् । अन्यपक्षेषु *एक-
भक्तवन्नर्णयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे-

भः । एतेन सायाह्नमुख्यकालिकनक्ते एकैकदिन एव कात्स्न्येन
एकदेशेन वा व्याप्तौ सैव ग्राह्या । दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा । गौणमुख्य-
व्याप्त्योः सत्त्वात् । दिनद्वयास्पर्शे साम्येन वैषम्येण वा दिन-
द्वयस्पर्शे च पूर्वैव गौणव्याप्तेः सत्त्वादित्युक्तं भवति । *विशेषः—
सायाह्नप्रदोषव्याप्त्योरपवादः । *निषेधस्य—

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इसादिलभ्यस्य । प्रदोषमुख्यकालिकनक्ते त्वाह-
येति । *परेति । तिथ्यादिषु भवेद्यावान्”इति वाक्येन
कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालासत्त्वयोतनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
*एकभक्तवदिति । यथा एकभक्ते गौणमुख्यव्याप्तौ निर्णा-
यिके, तथा नक्ते ऽपीत्यर्थः । तेन एकैकदिने एव व्याप्तौ
मुख्यकालव्याप्तिरेव । दिनद्वयास्पर्शे गौणकालव्याप्तिरेव । तदुक्त-
वान् सायंकाले नक्तं त्वित्यादि । साम्येन वैषम्येण वांशतो व्याप्तौ
परैव । गौणकालव्याप्तेराधिम्यात् । यत्र वैषम्येणांशतो व्याप्तौ पूर्व-
वाधिका तत्र पूर्वैव, आधिक्यात् । आधिक्यस्यापि निर्णायकत्वात् ।
आधिक्यं च देवपूजा-भोजनपर्याप्तं विवक्षितमिति संप्रदायः । अयं

च निर्णयो भोजनरूपे नक्त इव पूजादिरूपे नक्तेऽपीति मत्वा
त्रयोदशीप्रदोषगोवत्सद्वादश्यादौ न पृथक् निर्णयमभिप्रयन्ति मा-
धवाद्यः । ‘प्रदोषे शिवमर्चयेत्’ इत्यादिना प्रदोषस्य मुख्यकाल-
त्वावगमे सायाह्नस्य तत्र गौणकालत्वं लभ्यते । अन्यथा ‘प्रदो-
षव्यापिनी न स्यात्’ इत्यादिना तत्र नक्तविधानानुपपत्तेरिति त-
दभिप्रायः । उच्छृङ्खलास्तु त्रयोदशीप्रदोषे शिवपूजाया एव
प्राधान्यान्न त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः । ‘त्रिमुहूर्त्तं प्रदोष’ इत्यस्य भोजन-
रूपनक्तपरत्वात् । ‘नक्तं निशायां कुर्वीत’ इत्युक्तेः ।

अथास्तु तत्र सार्द्धसप्तनाडीरूपः प्रदोषः ।

अस्तमानं समारम्य सार्द्धाः सप्त च नादिकाः ।

प्रदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः शृणु ॥

इति वचनादिति, तत्र । एतस्य प्रकरणेन नैमित्तिकपूजाद्यङ्ग-
त्वादत्र प्रवृत्त्यसम्भवात् । किं तु नाडीचतुष्टयमेव ।

यजनं प्रति मानं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने प्रदोषे चार्द्धयामिकम् ॥

इत्यनारभ्याधीतवचनात् । यत्तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ।

इति माधवः, तत्र प्रशस्तमित्यध्याहार्यम् । यच्च

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ॥

इति तिथितत्त्वं, तत्र प्रशस्ततरमित्यध्याहार्यम् । तत्र एकत्र दिने
साकल्येन एकदेशेन वा प्रदोषव्याप्तौ न सन्देहः । दिनद्वये प्रदोष-
व्याप्तौ प्रदोषद्वयास्पर्शे साम्येनैकदेशव्याप्तौ च परा । संकल्पकाले
ऽपि भावात् । यत्र पूर्वप्रदोषेऽधिका उत्तरप्रदोषे त्वल्पा तदाप्युत्त-
रैव ‘दिवारात्रिव्रतं च’ इति स्कान्दात् । पठन्ति च

अस्तोत्तरं यत्र मुहूर्त्तयुगं त्रयोदशी चेत् खलु स प्रदोषः ।

दिनद्वयेऽप्यास्ति न वा समैकदेशे ऽथवा तत्र परैव कार्या ॥

व्याप्तिर्यदा स्याद्विषमांशिका तु तदा बहुत्वेन विनिर्णयः स्यात् ।

द्वयोरभावेऽप्यथ गौणकालव्याप्त्या तु पूर्वामपि केचिदाहुः ॥
इति । पूजा च त्रयोदश्युपलक्षितप्रदोषे कार्या ।

ये नार्चयन्ति गिरिशं महिते प्रदोषे

येऽभ्यर्चितं शिवपदं प्रणमन्ति नान्ये ।

ये तत्कथां श्रुतिपुटैर्न पिवन्ति मूढा-

स्ते जन्मजन्मसु भवन्ति नरा दरिद्राः ॥

इत्यनिष्टस्मरणात् । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः ।

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

आरभेतद्वृतं तत्र सन्तानफलासिद्धये ॥

इति तत्रैवोक्तेरित्याहुः । तत्र । माघवादिभिरवल्लभस्यार्द्धयाम-
प्रदोषस्य धार्मिकैरनादृतत्वात् । एवमन्याद्वा उपवासप्रतिनिधौ च
नक्ते तादृशैकभक्त्याय एवैकभक्तवदित्यनेन लभ्यते ।

इदं तु बोध्यम् । यथैकभक्तं कुरीतेत्यादौ एकभक्तं न रात्रि-
भोजननिवृत्तिमात्रं निवृत्तेरवतत्वात् ।

निपमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ।

इति कोशात् । पुण्यं मुक्तं पुरुषार्थसाधनादृष्टहेतुः क्रिया, ता-
दृशं द्रव्यं चेति तत्पर्यायव्रतपदस्यातदर्थकत्वात् । न हि नि-
वृत्तेर्भावनावाक्यार्थवादिनोऽदृष्टजनकत्वमुपयन्ति । तत्कुत इति चे-
त्कालान्तरभाविफलाभावात् । नापि कार्यवाक्यार्थवादिनः । तै-
स्तत्रादृष्टोपगमेऽपि तस्य पुरुषार्थसाधनत्वोपगमात् । कथं च “ने-
क्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादौ सङ्कल्पविधित्वसिद्धान्तः । निवृत्तेर्ब्रतत्वे
भावोपक्रमावाधेन निषेधत्वस्यैव ज्यायस्त्वात् । तस्य व्रतत्वनिर्वा-
हाय रात्रिभोजनाभावसङ्कल्पे लक्षणा वा स्यात् ।

अथैवं मासव्यापिचतुर्थकालिकत्वाद्यनुष्ठाने एकादश्यादौ
उपवासानापत्तिः । तद्विधिषु मत्वर्थीयठनप्रत्ययान्तचतुर्थका-
लिकादिपदानां चतुर्थकालाहार इत्याद्येकवाक्यतया भोजनो-
त्तरचतुर्थकालसम्बन्धपरत्वात् । अब्मसौ वायुमक्ष इत्यादावि-

‘हविष्यभोजनं *स्नानं सत्यमाहार*लाघवम् ।

वैकपदेऽप्यवधारणगर्भार्थवशेन त्र्यादिकालगतभोजननिवृत्तेश्चतुर्थ-
कालगतनियमस्य च प्रतीतेः । मैवम् । चतुर्थकालाहारा-
दिपदानां तादृशनिवृत्तावेव तात्पर्यात्, न तु नियमेऽपि । तत्पदस्य
कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशे नियमत्वे भिन्नप्रसरतापा-
तात् । व्रतत्वनिर्वाहश्च ‘चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्’इत्या-
दिविशेष्यभूतब्राह्मणभोजनादिनैव । चान्द्रायणादौ च चन्द्रगत्य-
नुवर्त्तनाद्यन्यथानुपपत्त्या इतरकालभोजननिवृत्तिविशिष्टचन्द्रेदय-
कालभोजनस्य व्रतत्वम् । तथा ‘नक्तं कुर्वीत’इत्यादौ न दिनभोजन-
निवृत्तिमात्रमित्यभिप्रेत्यैकभक्तवदिति, पूर्वं रात्रिभोजनमिति चोक्तम् ।
अत एव ‘एकभक्तं कुर्वीत’‘नक्तं कुर्वीत’इत्यादौ ‘चान्द्रायणं कुर्वीत’
इत्यादौ च न उपवासेन तत्सिद्धिः, नापि सङ्कल्पलक्षणापात्तिः ।
*स्नानमिति । पूजादेः प्राक् कर्माङ्गं प्रधानकालम् । *आहा-
रेति । यद्यप्यत्र ‘न्यूनं ग्रासत्रयेण तु’ इत्येकभक्तवद्विशेषतो न
वचनं दृश्यते, तथापि इह प्राजापत्यप्रकरणगता नक्तभोजनविषया
ग्राससंख्या ग्राह्या । साम्यात् । एवमेव

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इत्यादौ मितभुक्त्वमपि तद्वदेव अयाचितभोजनविषयग्रास-
संख्ययोपपाद्यम् । सा चापस्तम्बेन

सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः पङ्क्तिशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥

इति नक्ते द्वाविंशतिरुक्ता । तद्विरुद्धा च नक्ते पराशरेण

सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ॥ इति ।

तद्विरुद्धा च नक्तायाचितयोश्चतुर्विंशतिमते

प्रातस्तु द्वादश ग्रासा नक्तं पञ्चदशैव तु ।

*अग्निकार्यमयःशय्यां नक्तभोजी पडाचरेत् ॥

अग्निकार्यं व्याहृतिहोमः* । इति नक्तम् ॥

अथाचिते तु*विशेषवचनाभावात्पक्षे* उपवासे प्राप्त
उपवासवन्निर्यः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालः । विष्णुधर्म-

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमिषाद्रविः ।

अथाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

*अग्निकार्यमिति । यज्ञकौ विशेषतस्तन्नोक्तं, तत्राह-#व्याहृतिहोम इति । विशेषतो यदुक्तं तस्योपसंहारो उपमित्यन्ये । व्यसनसमस्तव्याहृतिः । समस्तव्याहृतिरेवेति केचित् ।

*अथाचिते त्विति । अथाचितान्नमोजने यदैव लाभस्तदैव दिने वा रात्रौ वा निषिद्धकालं विहाय इति तद् अहोरात्रसाध्यमेव, न तु कालविशेषापेक्षापि । परार्थीनत्वात् । तत्र च 'दिवारात्रिव्रतं यच्च'इति सामान्यमेव भवर्त्तते । यदा तु तत्तिथिरेकादिने दिने एव, परदिने रात्रावेव, तदाऽहर्व्यापिनी ग्राह्या । 'अहःस्रुतिथयः' इति सामान्यवचनात् । तदुक्तं *विशेषवचनाभावादिति । वस्तुतस्तु

एकभक्तायाचितयोर्था विशद्वटिका तिथिः ।

सा तिथिः सर्वदा ज्ञेया नक्ते सायाह्नसंगता ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेर्निर्णयः । सम्भावितपक्षान्तरेष्वाह—
*पक्ष इति ।

अथायाचितव्रतम् । अथापरं ज्यहं न कं च न याचेतेत्यादौ । अत्र नञो याचितमदनीयं न भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे लक्षणा । भावोपक्रमेण 'नेक्षेतोद्यन्तम्'इतिवन्निषेधरूपत्वाभावात् । तत्रोपवासेन सिद्धावपि 'ज्यहमद्यादयाचितम्' 'अयाचिताशी मितभृक्'इत्यादौ समस्त-

*युज्यते यत्र वा तारा निशीथे शशिना सह ॥ इति ।
साधयीये स्कान्दे-

नञ्श्रवणाद् व्रतविहितणिनिश्रवणाच्च याचितभिन्नमद्यादेवेत्येवं
साधनविशेषविशिष्टभोजननियमरूपवाक्यार्थप्रत्ययाद् याचितभिन्न-
मदनीयं भोक्ष्ये इत्येवंरूपस्यायाचितस्य कथमुपवासेन सिद्धिः ? ।
सैवम् । समस्तनञ्वाक्येष्वपि लाघवेन-प्राप्ते भोजने याचितभिन्न-
रूपसाधनविशेषनियम एवायं, न त्वशनरूपधात्वर्थनियमोऽपि
गौरवात् । “ऋतौ भार्यामुपेयात्” इत्यादौ तु केवलधात्वर्थनियम एव ।
अगौरवात्, ऋतोर्निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् । अधिकमन्यत्रानुसंधेयम् ।
दिनान्तरे याचितस्यापि तद्दिने भार्यादि प्रति विना यानं भोजने
व्रतभङ्गवारणाय तद्दिनाधिकरणकयाचितभिन्ननियमः, तादृशयाज्या-
वर्जनसङ्कल्पो वा व्रतमिति । गौणकालमाह—* युज्यते इति ।
एवं च परेद्युरेवास्तमययोगे निशीथयोगिनीं पूर्वा विहायोत्तरैव
ग्राह्या । अस्तमयस्य मुख्यकालत्वात् । दिनद्वयेऽस्तमयायोगे पूर्वैव ।
निशीथस्य गौणकालत्वात् ।

यत्रार्द्धरात्रादर्वाक् तु नक्षत्रं प्राप्पते तिथौ ।

तत्र ऋक्षव्रतं कुर्यादतीति पारणं भवेत् ॥

इति वचनाच्च । यत्तु

सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥

इति, तद् अहोरात्रासाध्यदानादिविषयम् ।

तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तङ्गतो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥

इति मार्कण्डेयं तु स्पष्टमेव तत्साध्यविषयकम् । औदयिकत्वं

च त्रिमुहूर्त्तत्वसहितमेव, न तु केवलम् । तिथौ तथा दर्शनात् ।

एवं च दिनद्वये तथात्वे पूर्वमेव पूर्णत्वात् । श्राद्धे त्वपराह्लादेः

*तत्रैवोपवसेदृक्षे यन्निशीथादधो भवेत् ।

उपवासे यदृक्षं स्यात्तद्धि नक्तैकभक्तयोः ॥

अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणो मदनरत्ने भविष्ये-

*अनग्रयस्तु ये विप्रास्तेषां श्रेयो विधीयते ।

व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥

अनग्रिग्रहणमुपवासविषयम् । अत एव देवलः-

*आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनङ्गताम् ॥

प्रतिपदोक्तत्वानक्षत्रस्य तद्व्याप्तिरेवाऽऽदर्शय्या । कर्मकालशास्त्रे
तिथिपदस्य नक्षत्रोपलक्षणत्वात् ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति माधवोक्तेश्च । नक्तैकभक्तयोरुक्तरीत्या प्रतिपदोक्ततत्त-
त्काले मासेऽपवादेमाह- *तत्रैवेति । उत्तरार्द्धेनोपवासन्यायाति-
देशादस्तमयव्याप्तिलाभेऽपि दिनद्वये तदभावे तिथिवत्प्रदोषमध्या-
न्हयोः मासौ तदपवादार्थं निर्णीतोपवासकालानुवादकं पूर्वार्द्धम् ।

फलभोक्तृत्वे सति कर्मकर्तृत्वमधिकारः । तद्वन्तः सर्वे वर्णा
अधिकारिणः । सामान्यतो

निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।

इत्यादिस्कान्दाद्युक्तेः । तत्र शूद्रादिरव्ययनाभावाद्देदमन्त्राद्यङ्गा-
सम्भवेन तद्वाराऽङ्गिन्यप्यनधिकारे मासे वक्ष्यति-शूद्रस्यापीत्यादि ।

*अनग्रय इति । विप्रत्वमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात्, नापि “राजा
राजमूयेन यजेत” इत्यादिवदधिकारसंकोचकम् । अन्येषामप्यधि-
कारात् । *आहिताग्निरिति । यत्तु “अश्नन्त एव सिध्यन्ति”
इत्युक्तावपि पञ्चाहुतिमात्रमोपवासदिने कार्यम् ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥

इत्यादौ प्राणाग्निहोत्रलोपे एव दोषोक्तेरिति, तन्न । तावता “अश्न-
न्त एव सिध्यन्ति” इति (१) तदसाधारणकार्यासिद्धेः, अनङ्गुष्ठान्तेन
तथैव प्रतीतेः । किं च यदि ‘यद्यदन्नं प्रथममागच्छेत् तत्तद्धोमीयम्’
इत्युपासनाविशेषरूपे परिपेचनादिपूर्वक ‘प्राणायस्वाहा’ इत्यादिभोज-
नाङ्गपञ्चाहुतिरूपे वा प्राणाग्निहोत्रविधौ भोजनं विधीयेत, तदा तल्लोपे
स्यादप्यवकीर्णत्वम् । रागप्राप्तभोजनमाश्रित्य गुणविशेषविधाने चो-
पवासविधिवशान्निषेधवशाद्वा भोजनरूपाश्रयाभावेन तदननुष्ठाने को
दोषः । यदि तु प्राणाग्निहोत्रपदेन तदाश्रयीभूतं भोजनमेवाच्यते । तच्च
नियमितमेव “सायं प्रातर्द्विजातीनाम्” इत्यनेन । तत्रोत्तराश्रमिणोश्च-
तुर्थकालिकैकभुक्तादिविधानेन पूर्वाश्रमिपरमिति तल्लोपे दोषोक्तिस-
ङ्गातिरिति, तदाऽपि सामान्यरूपस्य तस्य विधिनिषेधाभ्यां का-
म्यविधिना वा बाध एव । इत्थं च “प्राणाग्निहोत्रलोपेन” इति “तेन
ह्यन्नं क्रियते” (२) इति वद्वेत्त्वर्थवादः । “अनश्नन्” इति तु अविच्छि-
न्नानुष्ठीयमानमासोपवासादिपरम् । “कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्” इति-
वद् वर्तमानकालवाचिप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतेः । अयमपि निषेधः

(१) पञ्चाहुतिमात्रभक्षणेऽपि अशननिष्पाद्यनित्याग्निहोत्रहोमादि-
करणक्षमशक्त्यसिद्धेरित्यर्थः ।

(२) “तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यादौ हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वाव-
गमात् तस्य च ‘येन येनान्नं क्रियते, तेन तेन होनव्यम्’ इति व्याप्तिव-
चनोत्थापकतया सर्वान्नकरणविधिकल्पकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद् हेतु-
परत्वम् । तथा च शूर्पेण दूर्वापिठरादीनामप्यन्नसाधनत्वाविशेषा-
दिच्छया शूर्पेण सह दूर्वादीनां विकल्पः इति चेत् । न, ‘शूर्पेण जु-
होति’ इत्यन्नान्यानपेक्षतृतीयाश्रुत्या शूर्पस्य होमकरणत्वं, दूर्वापि-
ठरादिकानां तु कल्पितव्याप्तिवचनेनेति प्रचलश्रुतेः शूर्पस्यैव सर्वत्र
प्रवेशाद् विकल्पानुपपत्तेर्हेतोर्व्यर्थत्वात्प्ररोचनायाऽर्थवादत्वम् । तद्वत्
प्रकृतेऽपि, इति भावः ।

एकादश्यादौ तु *वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । शूद्र-
स्याप्यधिकारः ।

शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।

वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपदकारादभिर्विना ॥

श्रौताधिकारिण एव । मासोपवासादिविधेर्निरवकाशतापत्या सर्वेषु
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मामपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सता मतम् ॥

इति धारयाच्च । प्रधानकर्तृकतन्त्रपदेन चलवत्तरश्रौतग्रहणाद्
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तात्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारि-
श्रौताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकलितरत्पक्ष एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासत्रयापातादिति बोध्यम् । के-
चित्तु प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । अयं च पूर्वाश्रमिणोरेव
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दीपो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-
विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचख्युः ।

*वचनादिति । नित्यस्य काम्यस्य वा स्मार्त्तपौ-
राणिकान्यतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्याहिताग्न्योरशक्त्या-
ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्या-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-
त्यस्य (१)गोणपक्षसम्भवात्, किं तु काम्यस्यैव तदभावात् ।
न च काम्यस्य प्राबल्यम् । विरोधाभावेन श्रौताद् दुर्बलत्वात् ।
निषेधालनं तु तत्र द्वयोरपि 'गृहस्यो ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च'

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत ॥

शनेवायवोयवचनेन विहितानुकल्पफलादिभिरपि सिद्धेयोधनेन नि-
षेधाविरोधादिति भावः ।

इति व्यासोक्तेः । प्राच्यास्तु वैश्यशूद्रयोः*द्विरात्रा-
धिकोपवासनिषेधः ।

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।

त्रिरात्रं *पञ्चरात्रं वा तेषां *व्युष्टिर्न विद्यते ॥

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इति हेमाद्रौ वचनादित्याहुः । *यावदुक्तनिषेध इत्येके ।

प्रकरणात् *महातपोविषय इति युक्तम् ।

एवं स्त्रीणामपि* । यत्तु—स्कान्दे

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गङ्गो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताऽभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्यार्थं वै सा फलं नान्याचिता

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

आदित्यपुराणे—

इत्यग्रिमवचनादित्यर्थः । *द्विरात्रेति । द्विरात्राधिककालव्यापिन

उपवासस्य निषेध इत्यर्थः । *पञ्चरात्रमिति तु कैमुतिकन्यायेन

त्रिरात्रनिषेधस्तुतिः । *व्युष्टिः—फलम् । *यावदुक्तेति ।

यावदंशे निषेधवाक्यं, तावदंशे निषेध इत्यर्थः । एतन्मते

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ।

इत्येतन्नास्ति । नन्वेवं पञ्चरात्रनिषेधो व्यर्थः कैमुतिकन्याया-

वलम्बस्यागतिकगतित्वादत आह—*महातप इति । त्रिरात्राद्य-

ङ्गनिषेधोऽङ्गिनिषेधार्थ इत्याशयः । *स्त्रीणामपीति । अधिकारं

वर्त्तते । 'निजवर्णाश्रमाचारनिरत' इत्यादौ पुंस्त्वमतन्

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा वापि सुतेन वा ।

विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति । और्ध्वदेहिक—पारलौकिकम् । तद् भर्त्रननुज्ञा-
विषयम् ।

*भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्तदा ।

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र विशेषो हरिवंशे—

*भार्येति । “नास्ति स्त्रीणाम्”इति निषिद्धोऽधिकारो जनेन
प्रति प्रमूयत इति भावः ।

नन्वेवं विधवायाः कुतोऽधिकारः ? । भर्तुरभावेन तदनुज्ञाया
अप्यभावात् । न च ‘सुतेन वा’इति सुतानुज्ञयाऽधिकारः । ‘यत्करो-
त्यौर्ध्वदेहिकम्’इत्यस्य लेङ्गरूपत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्ना‘नास्ति
स्त्रीणाम्’इत्यादेर्न व्रतादिनिषेधे तात्पर्यं, किन्त्वनुज्ञामात्रे यतः । स्त्री
व्रतादिकमनुज्ञया कुर्यादिति कात्यायनवाक्यार्थः । *पत्युरिति
पितृपुत्रादेरुपलक्षणं, ‘न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियः’इत्युक्तेः । क्वचिदिति
प्रशस्त ब्राह्मणादिसङ्ग्रहार्थम् । अत एव प्रशस्ता विधवा ब्राह्मणा-
द्यभावे दासीदासादि अनुज्ञाप्य व्रतमारभन्ते । ‘सुतेन वा’इति तु
तत्सापेक्षतदीयधनाद्यभिप्रायकं, पित्रादेरुपलक्षणं च । अननुज्ञार्या
तु याज्ञवल्क्यः

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसार्यैव विशुद्ध्यति । इति ।

स्मृत्यन्तरे च

अथ वा यद्गुरुर्व्यात्तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ इति ।

अवमाने त्वधिकम् । ‘भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रम्’ इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

अनुज्ञातीति । आदिना पुष्पालङ्कारधारणादिस्वधर्मपरिग्रहः ।

र्थात् नाधिकारः । वेदाध्ययनाद्यभावात् ।

*स्नानं चेति

*स्नानं च कार्यं शिरसस्ततः *फलमवाप्नुयात् ।

*स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती ॥

*तथा—

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा ।

गोशृङ्गं दक्षिणं सिञ्च्य(१) प्रगृह्णीयाच्च तज्जलम् ॥

औदुम्बरं—ताम्रमयम्* ।

ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च ।

आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इत्यादिस्नानान्तरवारणाय । किं च

नित्यमभ्युदयात्पूर्वं स्नातव्यं शुद्धिमिच्छता ॥

एष साधारणो धर्मश्चतुर्वर्णस्य नित्यशः ।

स्त्रीभिः शूद्रैश्च कर्तव्यं मन्त्रवर्जं विगाहनम् ॥

इति स्नाने प्राप्ते पुनर्विधानं ज्ञापयति—सुवासिनीनामशिरस्कमेव प्रातः स्नानमिति । तत्र व्रताङ्गसशिरस्कताविधानार्थमेतत् ।

*फलं—व्रतवैगुण्यराहित्यम् । तेन नित्यव्रतसङ्ग्रहः । नियमान्तरमाह—*स्नात्वेति । *सतीति ।

उपवासार्थमथवा व्रतकार्यं धृतव्रता ।

स्पृष्टा कराभ्यां चरणौ सततं सक्तमस्य च ॥

इत्युत्तरश्लोकः । सक्तम्—अनुरक्तम् । चकाराद् विज्ञापना व्रतवैगुण्यहान्यर्थवत् स्वब्रह्मचर्यादिसंरक्षणार्थम्(२) । सङ्कल्पप्रकारमाह—

(१) सिक्त्वा इति पाठः क्वचित्पुस्तके ।

(२) प्रातरुत्थाय स्नात्वा धृतव्रता सती—पतिव्रता स्त्री अस्य—पत्युः चरणौ कराभ्यां स्पृष्ट्वा उपवासार्थं व्रतार्थं विज्ञापयेत्, सततं—निरन्तरं सक्तम्—अनुरक्तं पतिं तु स्वब्रह्मचर्यादिसंरक्षणार्थं च विज्ञापयेदित्यर्थः ।

उपवासेषु कर्तव्यमेतद्वि व्रतकेषु* च । इति ।
सर्वव्रतेषु सकल्पविधिश्च भारते-

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासं तु गृहीत्याद्यद्वा *संकल्पयेद्बुधः ॥

हस्तेनैवेत्यर्थः(१) ।

अथ व्रतारम्भकालः । मदनरत्ने गार्ग्यः-

अस्तमे च गुरौ शुके घाले वृद्धे मलिम्लुचे ।

उद्यापनमुपारम्भ व्रतानां नैव कारयेत् ॥

रत्नमालायाम्-

*सोमसौम्यगुरुशुक्रवासराः

सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः ।

भानुभौमशनिवासरेषु च

प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

तथा

*विरुद्धमंजा इह ये च योगा-

स्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।

*तथेति । *ताम्रमयमिति । 'उदुम्बरं स्मृतं ताम्रम्' इति विश्वः ।

*व्रतकेष्विति गोपलीवर्द्धन्यायेन । ताम्राभावे त्वाद- *यद्वेति ।

*संकल्पयेत्-हस्तेन जलं संगृह्य संकल्पयेत् । यद्वा 'वार्येव धार-
येत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'यथा संकल्पयेत्' इति पाठे यत्फल-
मिच्छेदित्यर्थः ।

*सोमेति । 'उद्यादुदर्य वार' इति वचनात् तत्र न निर्ण-
योऽपेक्षितः । *विरुद्धमंजाः-विरुद्धा-ऽतिगण्ड-शूल-

(१) यद्यपि पुस्तकान्तरे एतदुत्तर 'यथेति पाठे यत्फलमिच्छे-
दित्यर्थ' इत्यधिक पाठो दृश्यते, तथापि स टीकायामपि सत्त्वाद-
स्माभिर्मूले उपेक्षितः ।

सवैधृतिस्तु व्यतिपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः, परिघस्य चार्धम् ॥
*तिस्त्रस्तु योगे *प्रथमे, सवज्रे,
व्याघातसंज्ञे नव, पञ्च शूले ।
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाढ्यः
शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

संग्रहे—

कृष्णेऽग्निदिशयोरूर्ध्व सप्तमीभूतयोरधः* ।
शुक्ले वेदेशयोरूर्ध्व भद्रा प्राग्वसुपूर्णयोः ॥

गण्ड—व्याघात—वज्राः । पक्षान्तरमाह—*तिस्त्रस्त्विति । *प्र-
थमे—विष्कम्भे । अयं च निषेधो योगोपवासे न प्रवर्त्तते । तथा
सति तद्विधेरानर्थक्यापातात् । उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन तद्वटि-
तकालवर्जनासम्भवाच्च । तत्र पूर्वविद्धतिथिवत्पूर्वविद्ध एव योगो
ग्राह्यो, न तु नक्षत्रवदस्तमयव्याप्तो निशीथव्याप्तो वा । रात्रौ
पारणानिषेधे परेऽङ्गि तदप्राप्तेश्च ।

दानव्रतयोरौदयिकः, श्राद्धं त्वापराङ्गिकः ।

नक्षत्रे खण्डिते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव तु ॥

इति न्यायात् । करणेषु भद्रापरिमाणमाह—*कृष्णे इति । कर-
णान्तरं तु भद्रावत्तिथ्यर्द्धपरिमितम् । भद्रायां भविष्योत्तरे स्मर्यते ।

यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्यं एकभक्तं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

श्रीपतिः-

न सिद्धिमाप्नोति कृतं च विष्टयां
विपारिघातादिकमत्र सिद्धम् ॥

व्यवहारसमुच्चये-

*दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चमपरं
*हरिषी सप्तम्यां द्विदशघटिकान्ते त्रिघटिकम् ।
तृतीयाकायां खयम(२०)घटिकाभ्यः परमत्रं
शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥

तत्रैव-

सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।
सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माघवीये-

विष्टिर्पदाऽहनि तिथेरपरार्धजाता
पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ।

ब्रह्मयामले-

*दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।
न त्याज्या शुभकार्येषु प्राहुरेवं पुरातनाः ॥

महस्येत्युदाहरणम् । उदयोत्तरं किञ्चित्काले गते विष्टिप्रवृत्तौ
तात्पर्यम् । अत्र दिनरात्रयोः सत्वेनोपवासैकभक्तयोरेकतरस्य वि-
निगन्तुमशक्यत्वात्तदर्थमुक्तम् । ईदृशस्थले च भद्रापूजा तत्प्रवे-
शात्प्रागेव । तद्रहिते काले भोजनं शक्यत्वात् ।

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तितः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा प्रवर्तते ॥

इति भविष्योत्तरात् । करणान्तरे च भद्रान्यायात्तस्य रात्रि-
मात्रव्याप्तित्वे दिनद्वये एकभक्तमित्यादि । *ऊर्ध्वम्-उत्तरार्द्धे ।
*अधः-पूर्वार्द्धे । अथ यत्कर्म्म सर्वथा विष्टिं परित्यज्य द्रुपकरं तत्राह-
*दशम्यामिति । *हरिषुः-एकादशी । *दिनभद्रेति । दिन-

श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराच

पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि

चिरन्तनज्यौतिषिकैः स्मृतानि ॥

व्रतारम्भे विशेषो मदनरत्ने सत्यव्रतेनोक्तः—

*उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

इति । देवलः—

भद्रा—तिथेः पूर्वार्द्धभद्रा । रात्रिभद्रा—उत्तरार्द्धभद्रा । अत्र केषां
चित्पुस्तके श्रीपतिः—

षट् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराच पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।

पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्यौतिषिकैः स्मृतानि ॥

इति लिख्यते । तत्र

पूर्वभागयुजि भे पतिः प्रियो योषितामपरभागयोगिनि ।

स्त्री नृणां भवति, मध्ययोगिनि प्रेम नूनमुभयोः परस्परम् ॥

इत्युत्तरश्लोको रत्नमालायामेव दृश्यते । तदुत्तरं च

स्त्रीग्रहैर्वल्लभा नारी, पुंग्रहैर्वल्लभो वरः ।

सवलैरुभयोः प्रीतिरुभयोः स्यात्करग्रहे ॥

इति शेषकं च । टीका च—अन्तःपुरस्त्रीणां वारवधूनां राज-
सङ्गमे येषु नक्षत्रेषु यत्फलं तदाह—पडिति । रेवत्यादीनि प-
पूर्वभागयोगीनि । आर्द्रादीनि द्वादश मध्ययोगीनि । ज्येष्ठादीनि
नवापरभागयोगीनि । फलमाह—पूर्वेति । वधूवरयोर्नवसङ्गमे नादम् ।
शेषं स्पष्टम् । तत्र प्रकृतसङ्गत्यर्थं धार्मिकाः प्रष्टव्याः ॥

*उदयस्थेति । यथा विद्वैकादशीं निषिध्य परेद्युर्व्रतस्य
विधानेऽपि न तत्र तदुपक्रमः । एवंजातीयकेष्वन्येषु व्रतेष्वपि एषैव

*अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

रीतिः । *अभुक्त्वेति । पूर्वदिने प्रातराहारमभुक्त्वा एकभक्तं व्रतं कृत्वेत्यर्थः ।

सायमाच्यन्तयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं प्रप्सुर्जहाद् भुक्तचतुष्टयम् ॥

इत्यादौ तथा दर्शनात् । अत एव व्रतशब्दस्य श्राद्धोप-
लक्षणत्वात्तत्पूर्वदिने एकभक्तं वदन्ति । (१) आचम्येत्यादि तु पर-
दिनाभिप्रायमित्येके । पूर्वदिने एव सायंसन्ध्योत्तरं व्रतं ग्राह्यं
वारव्रतवत् । प्रातरित्यस्य स्नात्वेत्यनेनान्वय इत्यपरे । व्रतादिने
प्रातराहारमभुक्त्वेत्यर्थः । न चैवम्—

स्नानमन्ध्यातर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।

उपवासवता कार्यं मायंसन्ध्याहुतीर्विना ॥

इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । यथा “नानृतं वदेत्” इति
निषेधद्वयम् । तत्रैकस्य वैयर्थ्यवारणाय दुरदृष्टद्वयमङ्गीकृत्य एकस्य
पुरुषार्थविरोधित्वमपरस्य क्रतुविरोधित्वमि-युक्तं, (२) तथा प्रातरा-

(१) अत्र स्नात्वेत्यादि तु इति पाठः सम्पूर्णः ।

(२) “नानृतं वदेत्” इति श्रुतौ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनृतप्रतिषेधः
पुरुषार्थः । वदन्मय तदर्थत्वात् । तथा हि—आद्यातात् कर्ता प्रतीयते ।
“ल कर्मणि च” (पा० सू० ३-४-६९) इति चकारात् कर्तरि तस्य
स्मरणात्, ‘देवदत्त पचति’ इति सामानाधिकरण्याच्च । ततश्च तस्य
त्ययार्थतया प्राधान्येन तद्विशेषणतया गम्यमानं वदनं तच्छेष-तद-
विनिर्माणमाधनम् । प्रतिषेधोऽपि तद्विपरीतमर्थं बोधयन्मन्स्यैव बलवद-
निर्दिष्टमनतां बोधयतीति तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य आद्यातानां
भावनायायकतया कर्तुश्चाक्षेपादेवात्रगमोपपत्तौ न तत्र शक्तिकल्पन-
म् । “ल कर्मणि” (पा० सू० ३-४-६९) इति सूत्रं, “ह्येकयोः” (पा०
सू० १-४-१०) इति सूत्रकयावयतया कर्तुरेकत्वे लकारैकवचनमि-
त्याक्षेपलक्ष्यकर्तृत्वमिधानपरं, सामानाधिकरण्यं च गौ शुक्
इतिवत्लक्षणिककर्त्रेतिप्रायामिति न कर्तुराद्यातवाच्यत्वं, येन वदन-

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्* ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

*क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

हारे दुरदृष्टद्वयम् । तत्र एकस्य नित्यकर्मविरोधित्वमपरस्य व्रत-
विरोधित्वमित्यपौनरुक्त्याद् इतीतरे । *व्रतमाचरेत्—संकल्पये-
दिति केचित् ।

इक्षूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् ।

भक्षयित्वापि कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति चतुर्विंशतिमत्तादावभ्यनुज्ञातानामिक्षवादीनां निषेधार्थ-
मिदमिति तु वस्तुगतिः । 'सूर्याय' इत्यादिनिवेदनमन्त्रो जन्माष्टम्यां
वक्ष्यते । *क्षमेति । पुरुषार्थतया विहितानामप्येषां व्रताङ्गतया
पुनर्विधानं संयोगपृथक्त्वन्यायेन(१) पुरुषार्थविद्विष्टस्यापि व्रते आव-

तन्निषेधयोः श्रुत्या तच्छेषता स्यात् । ततश्चायं निषेधः क्रत्वर्थः । अना-
रभ्याधीतस्मृतिवचनबोधितनिषेधस्तु पुरुषार्थ इति तदुल्लङ्घने पुरुषः
प्रत्यवेयान्न तु क्रतुवैगुण्यमिति । एतद्व्यतिक्रमे तु क्रतोरेव वैगुण्यमिति
सिद्धान्तितं जैमिनिना (अ० ३-पा० ४-) नवमाधिकरणे ।

(१) "खादिरे पशुं बध्नाति" "खादिरं वीर्यकामस्य यूयं क-
रोति" इति श्रुतिभ्यां खादिरस्य नित्याङ्गत्वं काम्याङ्गत्वञ्च बोधितम् ।
काम्यञ्च कामनासापेक्षत्वादनियतम् । तथा च सति अनित्यसंयोग-
विरोधः । संयोगः—सम्बन्धः । प्रकृते तादात्म्यमिति यावत् । न च
खादिरः काम्य एव, तथा च काम्यत्वेन प्राप्ते खादिरे पशुबन्धनाश्च
यत्वमात्रं "खादिरे पशुं बध्नाति" इत्यनेन विधीयते, तेन यत्र कृ-
त्वाविरहाद् यूपाभावः तत्र पशुबन्धनाभाव एव इति वाच्यम् । खा-
दिरे इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सान्निध्यादेर्ब्रह्म-
भात् । यस्यानियताङ्गत्वं तत्र नित्याङ्गत्वं नास्त्येव । यथ
नापः प्रणयेद्, गोदोहेन पशुकामस्य" इति । चमसे काष्ठनिर्मितं
प्रणीतार्थं पात्रम् । गौर्दुह्यतेऽत्रति व्युत्पत्त्या गोदोहो दहनपात्रम् ।
गोदोहेनापां प्रणयनं कामनासत्त्वे एवेति तस्यान्यताङ्गतेति । तथा
च खादिरे नियतत्वमनियतत्वञ्च विरुद्धमित्यत्र सूत्रम्—"एकस्य तू-

॥ देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तेयवर्जनम् ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥

अग्निहोमस्तदैवत्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः ।

यत्तु तेनोक्तम्-

‘सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । *व्रतान्तरे तु विध्यन्तरसत्त्वे होमोऽन्यथा न । अत एवैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणम्’ इति, तन्न । ‘जपो होमश्च’ इति *वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वेनास्य काम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात् । *तत्त्वं तु साप्तदश्यस्य पशुमिन्द्रविन्दादिप्रकरणस्थेनेव तत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिर-
*स्योपसंहार इति । विष्णुधर्म-

व्यक्तवार्थम् । *देवपूजा—व्रतदेवताकार्यम् । व्याहृतिहोमो वेति वाकारादरुचिः । सर्वव्रताङ्गत्वेनापूर्वतद्विधाने मानाभावात् । *व्रतान्तरे त्विति । तस्य पुराणान्तरोक्तत्वेनाप्रकृतत्वात् । *वक्ष्यमाणेति । तद्वचन काम्यविषयम् । अतस्तत्र सर्वाङ्गोपसंहार आवश्यक इति भावः । *ममासीति दानान्तानामावश्यकत्वार्थम् । नन्वेतावता काम्यैकादश्यादी होमापात्तिरित्यत्राह—*तत्त्वं त्विति । *अस्येति । अनारभ्याधीतत्वाविशेषादिति शेषः ।

भयत्वे सयोगपृथक्त्वम्” (जै० सू० ४-३-३-५) इति । एकस्य-अङ्गस्य, उभयत्वे-नित्यत्वकाम्यत्वोभयत्वे सयोगयोः प्रयोजकधर्मसम्बन्धयोः पृथक्त्वद्वित्वं प्रयोजकमिति । नियताङ्गत्वप्रयोजकं याग प्रति नियतपूर्वसत्त्वं, काम्याङ्गत्वप्रयोजकं (यस्याङ्गत्वप्रयोजिका कामना तम्) याग प्रति नियतपूर्वासत्त्वम्, एतदुभयसम्बन्धयोः पृथक्त्वमस्त्येव । अयम्माय-यूपे पशु निरध्याय प्राक्षयेत्-आलमेत् । तत्र परिमाणया यूपे पशुनिरध्यायमावश्यकम् । तत्र सादिरयूपस्य नियतत्वमेव । तत्रैव यूपे काम्यत्ववैधितम् । अग्निना नियतत्वं कर्तुं समर्थम् । अतोऽत्र न नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । तेन यस्य न कामना तेनापि सादिरः कर्तव्यमप्येति ।

*तज्जप्यजपनध्याने तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ॥

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

कौर्मै—

*वहिरिमाऽन्त्यजान् सूर्तिं पतितं च रजस्वलाम् ।

इयांस्तु विशेषः—साप्तदशं स्वतोऽपूर्वासम्बन्धित्वात्सामिधेनीलक्षणं द्वारमपेक्षते, होमस्तु स्वत एव तत्सम्बन्धित्वान्न द्वारमित्यभेद एवोपसंहारः । अत एव सर्वशब्दस्य न सामान्यवाचित्वं, किं तु 'विष्णुर्घृतं, पाण्डुरङ्गो दधि, रामो दुग्धं, कृष्णस्तेमनं(१) भुङ्क्ते, हरिस्तु सर्वमेव' इतिवत् तत्तद्विशेषवाचित्वमिति मतेऽपि नासङ्गतिः । 'व्रतोपवासनियमैः' इत्यत्रोपवासपदं निराहारावस्थाने रूढमेव । तत्र च फलसाधनगायां के च न नियमा अप्युक्ताः ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगादिवर्जितः ॥

इत्यादि । सर्वो वायुपर्यन्तः भोगोऽभ्यवहारः । आदिपदाद् अदनीयस्मरणादि च ।

स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥

इत्युक्तेः । तत्र पापाः—व्रते निषिद्धा मैथुनानृतादयोऽतिविस्तृता इति तान्विहाय गुणानाह—*तज्जप्येति । कतिपयान् पापानाह—*वहिरिति । वहिष्पदं दोषाधिक्यार्थम् । हारीतः—पतितपाखण्डिनास्तिकादिसम्भाषणा—ऽनृता—ऽश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्जयेत् । आदिपदात् पुरुषार्थनिषेधेऽपि पुनर्व्रताङ्गतया निषेधो लभ्यते । अत एव व्रतमधिकृत्य सुमन्तुः—

(१) तेमनं दध्यादिनिष्पन्नव्यञ्जनमित्यर्थः । तिमत्यार्द्राभवति अन्नमनेन तेमनम् इति व्युत्पत्तेः सूपाद्यपि तेमनमुच्यते इति बोध्यम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे-

स्नात्वा व्रतवना सर्वव्रतेषु व्रतमूर्तयः ।

पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्त्या वै भूमिशायिना ॥

जपो होमश्च सामान्य व्रतान्ते दानमेव च ।

चतुर्विंशद् द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ॥

विप्राः पूज्याः यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

अत्र विप्रा इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुमांस एव *भोज्याः, न तु स्त्रियः । एव सहस्रभोजनादावपि ।

*विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनाऽयुक्तत्वात् ।

अत एव 'द्रव्योर्पजमानयोः *प्रतिपदं कुर्यात्, बहुभ्यो

यजमानेभ्यः' इत्यादौ विरूपैकशेषायोगात् पत्न्यभिप्रायं

द्वित्वं बहुत्वं वा न संभवति इत्युक्तमाचार्यैः, पार्थसा-

विहितस्यानुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयव्रतः ॥

पतितादिदर्शने विष्णुपुराणे-

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ।

स्पर्शादौ तु विष्णुधर्मे-

संस्पर्शे च नरः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ।

सम्भाष्य तैः शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ॥

'जपो होमश्च' इत्युक्तार्थसुपसंहारे लाघवात् । *पूज्या इति । पूजा भोजनान्तेर्त्यभिप्रेत्याह- *भोज्या इति । विप्रो विप्रा चेत्येकशेषात्कृतो न स्त्रियो भोज्या इत्यत आह- *विरूपेति । 'शिवौ नमस्कुर्यात्' इत्यत्र शिवाया ग्रहणे दुर्गापूजाप्रकरणमेव प्रमाणमित्यादि । *प्रतिपद-श्रुत्तमेदः । ननु चतुर्विंशदित्यादीना क्रियान्वयः संभवति, एवं 'सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत्' इत्यादौ सहस्रादेरपीत्यत आह-

रथिना च । *एतेनैकस्य ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं

*एतेनेति । ननु महाभाष्ये कर्मविशेषे सहस्रगोदक्षिणा दानरूपक्रियायां सहस्रत्वान्वयेनोपपादिता एकगोमता यजमानेन तत्कर्मचरणे वैगुण्यनिरासार्थे(१), तद्वादिहाष्येकब्राह्मणस्यावृत्त्या

(१) तथा च भाष्यम्—“ऋषिसहस्रमेकां ऋषिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तथा ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः” इति । अस्य कैयटः—ऋषिसहस्रमिति प्रतीकमुपादाय वित्तेन कृत्वा प्रत्येकं दत्त्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः सम्पन्ना इत्यर्थे व्याचष्टे । सहस्रदक्षिणाः—सहस्रदक्षिणादानजन्यफलभाज इत्यर्थः । वस्तुमस्तु येन प्रतिगृहीता ऋषिला तेनान्यस्मै दत्ता सती तां तेन तस्मात् प्रतिगृह्यान्यस्मै दीयते इति दानप्रतिग्रहमालासहजेण सहस्रदक्षिणोपपादनं युक्तम् । स्मृतिप्रतिषिद्धगोविक्रयकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति तत्त्वम् । यत्तु “तैलं न विक्रेतव्यं, मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं न विक्रीयते, अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते” इति “एओङ्” सूत्रस्थभाष्येणाव्यपवृक्तगोविक्रये दोषाभावप्रतिपादनेन ‘न हि कर्मणि कर्मारम्भ’ इति न्यायेन यदा यस्य यजमानत्वेन दातृत्वं, तदेतरेषां स्मृतिव्यवस्थेन प्रतिग्रहीतृत्वमिति, दक्षिणातः पूर्वतने स्वस्वकर्मण्येवानुष्ठानाधिकारवद् दक्षिणायामपि तथैवास्तित्येन युगपद् दानप्रतिग्रहयोरभावाच्च क्रयेणैव स्वत्वं सम्पाद्याऽन्यस्मै दानमिति सहस्रदक्षिणा सम्पाद्येति, तन्न । युगपद् दानप्रतिग्रहयोरुक्तन्यायेनाधिकाराभावेऽपि यजमानाङ्गां प्रतिगृह्यं तदनन्तरमन्यस्मै ऋत्विजे ददातीति दानप्रतिग्रहयोरैककालिकत्वाभावेनायौगपद्याद्विरोधाभावेन तत्राधिकारप्रतिबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा—स्वसङ्कल्पितसहस्रगोदानरूपकर्मसमाप्तितः पूर्वं क्रयोऽपि क्रयं तच्च सङ्गच्छते इति विभावनीयम् । तस्मात् “न हि कर्मणि” इत्यस्य प्रधानकर्मणि प्रारब्धे सति फलान्तरसोपकान्यकर्मप्रारम्भो न करणीय इत्येवार्थे इति तस्याङ्गभूते प्रतिग्रहेऽनवसरः । “अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते” इति गोविक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावप्रतिपादनपरं भाष्यं तु पुङ्गव्यक्तिक्रयस्य तत्प्रतिपादनपरं न तु स्त्रीगोव्यक्तीनामपि । अत एव वल्ली-चर्दा एव बाह्यन्ते विक्रीयन्ते च लोके इति तत्प्रसिद्ध्या तदर्थं पुंसां निष्कासने कृते स्त्रिय एव गावोऽवशिष्यन्ते इत्यर्थकं “गाव उत्कालि-

परास्तम् । बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन
भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । *शूद्रस्य तु प्रति-
ष्ठादिवद्विप्रद्वारा व्याहृतिर्होमः' इति वर्धमानः । व्रतमू-
र्तयो—व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने
भविष्ये-

अनुक्तद्रव्यतत्संख्या * देवताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजनी ताम्री वृक्षजा मार्तिकी तथा ॥

चित्रजा पिष्टलेखोत्था निजवित्तानुरूपतः ।

भोजनेन सहस्रभोजनं सम्पाद्यमिति चेत् । मैत्रम् । ईदृशरीत्या "सहस्रं
ब्राह्मणं भोजयेत्" इत्यत्रापि तत्तिद्धिः स्यादिति ब्राह्मणपदोत्तरबहुवच-
नव्यर्थोपपत्तेः । तत्र बहुवचनार्थबहुत्वस्य क्रियान्वयभ्रमं निराचष्टे-
*बहुत्वस्येति । *एकेति । सुविवेक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वव्युत्पत्तेः । यद्वा पदं—विभक्त्यन्ते, ततः प्रकृत्यर्थोप-
स्थितिः, विभक्त्यर्थोपस्थितिश्च ; तावदेव तत्समृतसामग्रीकं न धात्व-
र्थोपस्थितिपेक्षते इत्यर्थः ।

*शूद्रस्येति । अत्रेदमरुचिरीजम् । सर्वत्र व्याहृतिर्होमो
नाङ्गमित्युक्तमेव । किं च तत्तद्धोमोऽपि न सर्वत्र । व्रतत्वेन
ऋत्विजोऽनावश्यकत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेन विप्र आवश्यकः ।
विप्रे शूद्रप्रतिनिधित्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । *तत्संख्या-त-

तपुस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते" इति "त्यदा
दीनि सर्वैर्नित्यम्" (पा० सू० १-२-७२) इति सूत्रस्य भाष्यं सङ्ग-
च्छते । एवं च स्त्रीगर्वाणां विक्रयस्य प्रत्यवायजनकत्वेन तत्कल्पन-
या प्रकृतभाष्यलापनमत्यन्तमसङ्गतम् । "स्त्रीणां दानविक्रयातिम-
गां विचन्ते" (३-४-३) इति निरुक्तं शौन शेषहृष्टान्तेन मनुष्यजाती-
यस्त्रीणामेव तत्प्रतिपादनपरं, "त्यदादीनि" इतिसूत्रभाष्यस्यवि-
वरणे प्रायेणेति पदं च लोकव्यवहारपरमिति न तत्स्वारस्येन स्त्री-
गर्वाविक्रयं प्रामाणिक इति दिक् ॥

*आमाषात्पलपर्यन्तं कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

तत्रैव ब्राह्मे-

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

*मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपो मन्त्रः, प्रजापतिश्च देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानधृतदेवीपुराणे-

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्ति विधीयते ॥

मदनरत्ने-

*अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

वर्धमानधृतवृद्धशातातपः-

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासोऽभिजायते ॥

व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचन्द्रोदये नन्दिपुराणे-

*कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद् व्रतं निष्फलं भवेत् ॥

*यदि षोद्यापनं नोक्तं *व्रतानुगुणतश्चरेत् ।

दुर्गुरुत्वम् । *आमाषादिति "अङ्गुष्ठपर्वदारभ्य" इति तु प्रतिष्ठापरम् ।

*मन्त्रेति । मन्त्रस्यानादेशे (१) प्रजापतिः-प्राजापत्यो मन्त्र इत्याद्यन्वयः । *अनुक्तेति । यत्रेत्यस्य जपे होमे चेत्यर्थः । *कुर्यादिति

आदौ मध्येऽथ वाऽप्यन्ते व्रतस्योद्यापनं भवेत् ॥

इत्यनेन विकल्पते । यद्वा-व्रतोद्यापनानुक्ताविषयतारिकादर्शनात्तस्य व्रतस्य समाप्तौ उद्यापनं कुर्यात् । कीदृशम् ?, कार्यतयोदीरितमिति । अनुक्तोद्यापने कालमभिधायेतिकर्तव्यतामाह-यदि चेतीति व्याख्येयम् ।

*व्रतेति । एतदुक्तं भवति-यत्र व्रते या देवता, तां-सर्वतो

वित्तानुमारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ॥

गाश्चैव काञ्चनं दद्याद्भनस्य परिपूर्तये ॥

*अशक्तौ तु नारदीये-

*सर्वेषामप्यलामे तु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रयाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्तये ॥

यथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभम् ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते-

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

*सर्वत्र तु मयोदिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

यैजयापः-

*शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्रजते पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु यर्जयेत् ॥

टोडरानन्दे देवीपुराणे-

व्रते च तीर्थेऽध्ययने श्राद्धेऽपि च विशेषतः ।

मद्रमण्डले (१) तदेवताभ्यापनं कृत्वा कुम्भे विधानस्थापिते अविवास्य,
तदेवताको होमः कार्यः । रुद्रव्रते तु लिङ्गतो मद्रमण्डले इति विशेषः ।

तत्रायं नवरात्रे । द्वितीये शिवरात्रौ । तदन्ते शय्यादि दद्यादित्यग्रे
विस्तरः । *अशक्तौ-उद्यापनकरणे । *सर्वेषाम्-उद्यापन-

वस्तुनाम् । संपूर्णताविधिश्च भविष्योत्तरे जन्माष्टम्या वक्ष्यते ।

*सर्वत्र-वेदोपनिषदे इत्यन्वयः । वेदान्तश्रवणेऽपि याज्ञवल्क्याय
जनकैर्न दक्षिणादानीकः । *शिवेति ।

सर्वेषामेव दानानां सुवर्णे दक्षिणेऽप्यते ।

सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्यते ॥

इति त्वनाकरम् । दक्षिणायां तु न दक्षिणा । अनवस्थानात् (२) ।

(१) सवेतो मद्रमण्डलदेवताज्ञा स्थापनं पूजनं च कृत्वेत्यर्थः ।

(२) दक्षिणायां दीयमानदक्षिणाया अपि सदक्षिणात्वावश्यकतया

*पराश्रमोजनाद्देवि यस्यान्नं तस्य तत्फलम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे-

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः ।

क्षारं *क्षौद्रं च लवणं मधु* मांसानि वर्जयेत् ॥

*क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः-

तिलमुद्गादते शिख्यं सस्यं गोधूमकोद्रवौ ।

धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥

गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः—

*परान्नेति ।

श्वशुरान्नं गुरोरन्नं मातुलान्नं तथैव च ।

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां परान्नं नैव दोषकृत् ॥

इति तु निर्मूलम् । *क्षौद्रं-मधु । *मध्विति दोषाधिक्यार्थम् ।

मद्यादिनिषेधस्य सर्वदा सिद्धत्वात् । उन्मादकसामान्यं वा

तदर्थः । अनुज्ञातमद्यानामपि व्रताज्ञो निषेध इति वा । ननु 'क्षारं-

क्षौद्रं च लवणम्' इत्यत्र क्षारं लवणमिति नार्थः । क्षौद्रं चेत्यनेन व्यव-

धानादतः क्षारानाह- *क्षारास्त्विति । धान्यावरणं सूक्ष्मं, शमी-

स्थूलं शिम्वा । धान्यकं-कुस्तुम्बुरु । देवधान्यं-देवशालितण्डुलम् ।

ऐक्षवं-गुडफाणितादि, न तु सितादि । 'अगुडमैक्षवम्' इत्युक्तेः ।

स्विन्नं जलाग्न्यादिना धान्यं पृथुकादि । पण्यं-तद्दिनक्रीतम् ।

सम्भवे तु दिनान्तरक्रीतमपि । मूलं-मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूलकं

केमुकेतरत्' इति तु केमुकस्य सर्वधैवाग्राह्यत्वार्थम् । यद्वा मूलं

कन्दफलशाकादेरुपलक्षणम् । अग्रिमगौतमवचने फलादिसमभिव्या-

हारात् । तत्र पण्येतिविशेषणम् । 'मूलकं केमुकेतरत्' इत्यत्र च स्वा-

तत्रापि दक्षिणादानप्रसक्तेस्तस्या अपि दानरूपत्वेन दक्षिणान्तरप्रस-
क्तिरिति रित्यानवस्थाप्येतिव्यर्थः ।

व्रीहिपट्टिकमुद्गाश्च* कलायाः सनिलं पयः ।

श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः ॥

कूष्माण्डालाबुवार्ताकपालङ्कीज्योत्स्निकास्त्यजेत् ।

*चरुभैक्षं सकतुरुणाः शाक दधि घृतं मधु ।

श्यामाकाः शालिनीवारा यावक मूलतण्डुलम् ॥

हविष्यव्रतनक्तादाव*अग्निकार्यादिके हितम् ।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमपरितम् ॥ इति ।

शमीधान्य माषादि । पालङ्की मध्यदेशे 'पोई' इति प्रसिद्धा । ज्योत्स्निका पटोलिका (कोशातकी) । मिताक्षरायां गौतमः- 'चरु-भैक्ष-सकतुरुण-यावक-शाक-पयो-दधि-घृत-मूल-फलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पयो

र्थे कप्रत्ययान्मूलमर्थः । तत्र च केमुकसंज्ञकमूलैतरत्त्वान्वयः । प्रसिद्ध-मूलकं शाक इति तत्र विहितत्वविशेषणान्न तस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गः । *कलाया इति । शमीधान्यानां मामान्यतो निषेधान्निरवकाशतया हविष्यशास्त्रिकवाक्यतया च हविष्यसंकल्पे सतीनका ग्राह्याः । नीवाराश्च देवधान्यभिन्नत्वात् । यत्र त्वकृष्टपच्यं स्मर्यते तत्र देवधान्यादि ग्राह्यं तथैवाकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव च सामान्यविधि-निषेधौ तत्र न प्रवर्तेते । गोधूमानां तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । इयंस्तु विशेषः- यत्तत्र ग्रहणस्याभ्युदयार्थत्वाद्ग्रहणे न क्रतुवैगुण्यम्, इह तु इतरासत्त्वं एव गोधूमे व्रतसाद्गुण्यमितरसत्त्वे च तद्गुण्यमिति । एतेन 'गोधूमादीनामिति वाच्यम् । कलायाः नीवारयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वात्' इति प्रत्युक्तम् । मधु-मधुरं सितादि । सौद्रस्थापि निषिद्धत्वात् । चरुः-द्रवशेषः पुरोडाशादेरुपलक्षणम् । मूलतण्डुलं-मूलोद्भवास्तण्डुलाः । मर्जितमूलाविशेषास्तण्डुला इव निःसरन्तीति प्रसिद्धम् । *अग्निकार्यादिके इति । तेन तादृशव्रते आहिताग्नेरारिहारः सूचितः । मधु-सौद्रम्, आपपाद्यर्थं गुर्वनुज्ञा-

दधि घृतं च गव्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशी-
*चातुर्मास्यादिप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

गृहीतव्रतत्यागे तु मदनरत्ने छागलेयः—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् *काममोहितः ।

जीवन् भवति चण्डालो, मृतः श्वा चाभिजायते ॥

*तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये अग्नि-गरुड-
पुराणयोः—

क्रोधात्प्रमादाल्लोभाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत *मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

तमपि । *चातुर्मास्यादीति । आदिना व्रताङ्गतया विहितना-
न्दीमुखस्य सङ्ग्रहः ।

नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समारभेत् ।

इति शास्त्रात्पोक्तेः श्राद्धे वक्ष्यमाणत्वात् । *कामेति ।
व्याध्यादिनाऽनाचरणे तु न दोषः । “सर्वभूतभयं व्याधिः” इत्येका-
दश्यां स्कान्दात् । असकृत्त्यागे त्वाह—*तत्र प्रायश्चित्तमित्या-
दि । *मुण्डनमिति । प्रायश्चिताङ्गं मुण्डनं रात्रावपि कार्यम् ।

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इत्यग्निवचनात् । गयादिदेशे राज्यपराङ्मादिकाले च
निषेधः । मृतिनिमित्तं तु दिने एव । “श्वस्तनी वपनक्रिया” इति
विशेषात् । दिनत्रयोपवासश्चार्द्धमाजापत्यरूपः । एवं च मुण्डनपक्षे
दक्षिणा नास्ति ।

कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् ॥

इति वासिष्ठे कृच्छ्रपदादर्धकृच्छ्रादौ न वपनमिति मुक्तावली-
लिखतेन वपनेऽर्द्धकृच्छ्रव्यतिरेकलाभात् । सधवानां तु न मुण्ड-
नम् । तत्राङ्गुलत्रयादिकेशकर्तनपक्षसम्भवात् ।

उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।

मदनरत्ने वायवीये-

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथाऽपरार्के देवलः-

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं *सत्यमामिष*वर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

मात्स्ये-

तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्यकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं वृष ॥

*अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते । तत्र हेमाद्रौ व्रतकाण्डे
गारुडे-

गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनसञ्जनम् ॥ इति ।

इदं च सभर्तृकोपवासविषयम् ।

अथ वा हिममुखेभ्यो दद्याद्दानं च शक्तिः ।

इति स्मृतेर्यथाशक्तिदानपक्षोऽपि द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मचर्यं व्याख्यास्यते । शौचमतिविस्तृतत्वाच्चेह प्रस्तूयते । *सत्यं-

प्राणात्पये, दारपरिग्रहे च पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ।

इति वचनोक्तानि पञ्चानृतानि,

(स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

इत्युक्तानि च तानि)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ॥

इत्यादि चानृतं, तदन्यानृताभावः । *आमिषं-मांसं चातुर्मास्ये
चक्ष्यमाणं, पारिभाषिकमामिषं च । *अन्ये चेति । अथ

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म, तद् व्रतम् ।

अञ्जनं च सुताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी* ।

धारयेत्सोपवासाऽपि अवैधव्यकरं यतः ॥

विधवा *यतिमार्गेण, कुमारी वा घटच्छया ॥

इति तत्रैव भविष्योक्तेः । तथा विष्णुधर्मे-

सर्वेषु तृपवासेषु पुमान्वाऽथ सुवासिनी ।

धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥

विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥

मनुरपि-

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

मदनरत्ने व्यासः—

दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति । इति ।

यद्यपीदं* सर्वोपवासविषय प्रतीयते, तथापि शि-
ष्टाचारात्सौभाग्यायर्थं क्रियमाणनवरात्रित्रिरात्राद्युप-
वासविषयमेव, न त्वेकादश्यादिविषयम् ।

नियमस्तु स, यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥

इतियमनियमयोर्भेदादिह तादृशा वस्त्रग्रहणादयो नियमा ग्राह्याः ।
तेन स्थूलव्रतमालम्ब्य व्रताङ्गानां नियमानां लिखनादन्ये तादृशास्ते
क सन्ति?, इति परास्तम् । *रक्तवाससी—रञ्जितवामसी । द्वि-
वचनं कञ्जुकाभिप्रायम् । दक्षः—

श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन वस्त्र ग्राह्यं च धारयेत् । इति ।

“अश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमुया । पतिर्यद्वध्वो वाससा
स्वमद्रमभिवित्सते” इति दाशतयीश्रुतिः । स्मृतयश्च तत्र तत्र प्रसि-
द्धाः । एवं यज्ञोपवीतोपरस्त्रादि बोध्यम् । *यतिमार्गेणेत्युपमानो-
पादानात्फलाद्यनुकल्पानां निवृत्तिः । एवं यतिचान्द्रायण एव
विधवानामधिकारो न, तु यवमध्यादौ इत्यादि बोध्यम् । *हृदं-

असकृज्जलर्पानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥

इत्यपराकं देवलेन तन्निषेधात् । न चास्य पुंविषय-
त्वेन सावकाशत्वात् स्त्रीणां ताम्बूलादि प्राप्नोतीति
वाच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैवैकादशीतराविषयत्वेन
*वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु हरिवंशे-

अञ्जनं रोचनं चैव गन्धान्सुमनसस्तथा ।

व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनं *सौम्ये नैवमेतत्प्रशस्यते ।

न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ इति,
तत्तत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयं न तु सर्वत्र, पूर्वोक्तविरोधा-
दिति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव-

अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहस्य कृतिस्तथा ।

उपवासाद्गताद्वापि सद्यो भ्रंशयति स्त्रियम् ॥

स्त्रियमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने शिवधर्मे-

दानं व्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं हुतं जपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य वृथा भवेत् ॥

अथ सूतकादौ निर्णयः-‘तत्र शावसूत्याशौचयोः
सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्निबन्धेषु *स्पष्टैव । गौडास्तु क्षता-
शौचादावपि तामाहुः-

जानूर्ध्वं क्षतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।

नैमित्तिकं च तदधः स्रवद्रक्तो न चाचरेत् ॥

दन्तधावनताम्बूलचर्वणादिकर्तव्यतावाक्यम् । *वैपरीत्यस्यापी-
ति । सुभगाच्चिह्नानां सौभाग्यार्थव्रत एवौचित्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

*सौम्ये इति सम्बुद्धिः । *स्पष्टैवेति ।

स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

ऋलोकके च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि मैथुने ।

धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥

द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वापि किञ्चन ।

कर्म कुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥

इति कालिकापुराणात् । वस्तुतस्तु पूर्वं देवीपूजोपक्रमस्तन्मात्रादियपत्त्वमस्येति युक्तं प्रतीमः । तथा हेमाद्रौ पाद्ये—

गर्भिणी ऋसूतिकादिश्च कुमारी वाऽथ रोगिणी ।

पदाऽशुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्, ऋप्रयता स्वयम् ॥ इति ।

पुंसोऽप्येय विधिः । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । तेन 'यस्मिन्व्रते यत्पूजाशुक्तं तदन्येन कारयेत्, शारीरनियमान् स्वयं कुर्यात्' इति हेमाद्रिर्व्याचख्यौ । 'न व्रतिनां व्रते' इति विष्णूक्तेश्च । ऋआरम्भस्तु न भवत्येव ।

तदाह—शुद्धितत्त्वे विष्णुः—

बहुकालिकमङ्गुली गृहीतश्च पुरा यदि ।

सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति ॥

एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः । मदनरत्ने—

इत्युक्तेः । ऋलोकं—(१) लूतासंपर्कजः स्फोटभेदः । ऋसूतिकादिरिति । आदिना रजस्वलाग्रहः । सूतिकापदं विंशत्यादिदिनपर्यन्तपरम् । ऋप्रयतेति । (२) प्रयता तु स्वयं कुर्यादित्यर्थः । ऋआरम्भस्त्विति । स्वस्याशुद्धेः, तत्र प्रतिनिध्यभावाच्च । अत्राधिकः पाठः—
“तदाह—शुद्धितत्त्वे विष्णुः । 'बहुकालिकमङ्गुली गृहीतश्च पुरा

(१) लूता—तन्तुषा यो जन्तुविशेषस्तन्मूत्रसंपर्कजन्यः स्फोटभेद इत्यर्थः ।

(२) शुद्धेत्यर्थः ।

पूर्वसङ्कल्पितं यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं *दानार्चनविवर्जितम् ॥

माधवीये कौर्मै-

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥ इति ।

एतेन साङ्गोऽधिकाराद् व्रताङ्गदेवपूजादि कार्यमिति वर्धमानोक्तिः परास्ता *प्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नवरात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । *एवं रजस्वलाऽपि ।

यत्तु सत्यव्रतः—

यदि । सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति । एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः” इति । अथ व्याख्या गौडमतमाह—एतदिति । अत्र नित्ये शौचरूपाङ्गवाधापत्तिरित्यरुचिः । दानेति । अनन्यसाध्यजपहोमाद्युपलक्षणम् । *प्रारब्धं पूजादीति । ‘न व्रतिनां व्रते’ इति विष्णूक्तेः ‘पूजामन्येन कारयेत्’ इति निषेधस्य प्रारब्धपूजाशेषपरत्वासम्भवात् । तत्र दानं सूतकान्ते कार्यमिति वक्ष्यति । अर्चनं त्वन्येनैव कारणीयम् ।

सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

इति तु स्वयं पूजां विनाऽशनाकरणव्रतपरम् । ‘प्रणम्य मनसा हरिम्’ इति पाठे कायिक्याः पूजाया अन्येनैव कर्तव्यत्वार्थम् (१) । पठन्ति च

सूतकात्प्राक् समारब्धमनेकाहं तु यद् व्रतम् ।

कायिकं तत्तु कुर्वीत, न तु दानार्चनं जपम् ॥

सूतकाहे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।

सूतकान्तरे त्वद्धि तत्कर्तव्यमतन्द्रितैः ॥ इति ।

न हीदं प्रारब्धपूजाद्यर्द्धत्यागं बोधयति, किं तु दानादेरप्रारम्भम् । ‘दानाद्यन्तरितम्’ इत्येवोक्तेः । यत्र पूजायामन्यः कर्त्ता न लभ्य-

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥ इति,

तत् *प्रतिनिधिना कारयोदित्येतत्परम् । तदुक्तं
मदनरत्ने मात्स्ये-

अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । इति ।

प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः-

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च।पनिर्व्रतम् ।

असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्कान्देऽपि-

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एवामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः-

पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः ॥पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।

ते, कर्त्तव्येन दुष्करश्च पूजाविशेषस्तत्र सूतकान्ते इत्यर्थः । *एव-
मिति । दानादिकमन्ते कुर्यात्, इतरत्स्वयं कारयेदित्यर्थः । *प्र-
तिनिधिनेति । यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासादोवेव एक-
विधिविषये प्रवर्त्तते इति प्रतीयते, तथापि वर्षादिपर्यन्तमभ्यासेन
फलसाधनेष्वपि योजयितुं शक्यत्वात्तत्रापि प्रवर्त्तते इति भावः ।

*पुण्यामिति । अगृहीतव्रतः प्रतिनिधिरित्यादिः ।

कर्त्ता शतगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।

यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात् ॥

इत्युक्तेः । गृहीतव्रतस्य तु तस्य स्वोपवासफलमपि ।

उपवासफलं ताभ्यां समग्रं समवाप्यते ।

इत्युक्तेः । अनयोश्च दक्षिणा न देया पुण्यमाप्तेः सत्त्वात् । 'पि-
तृमातृस्वस्र' इत्याशुपक्रम्य-

कृते ते तु फलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ॥

मदनरत्ने प्रभासखण्डे—

भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखाऽपि च ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

तत्रैव वायवीये—

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयति पुरोधसा ।

इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविशेषात् । यत्तु कश्चिन्म-
होक्ष आह—‘शूद्रस्य ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न
शूद्रः ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति मरीचिवचनात्’ इति, तत्तुच्छम् । प्रव्रज्यादीनां
शूद्रेऽसंभवात्, ‘विशये प्रायदर्शनात्’ इति न्यायेनास्य
ब्राह्मणादिगोचरत्वात् । यदापि—

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।

इति वचनाच्च । अत्र कनिष्ठस्वस्त्रादेः कन्यादेः पुत्रादेश्च ज्येष्ठ-
भ्रात्रादिः प्रतिनिधिर्भवत्येव भार्यायाः पतिरिव । तत्र कापि न द-
क्षिणा । ‘शुश्रूषा विहिता हि सा’ इति हेतुमन्निगदात् । यत्तु ‘स्वयं
कर्तुमशक्तश्चेद्’ इत्युपक्रम्य

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या चानुरूपतः ।

इति पुरोधसे दक्षिणादानमुक्तं, तत् तदर्थिने द्रष्टव्यम् । *विशये
हानि । विशये संशये प्रायः पदान्तरसमाभिव्याहारस्तस्य दर्शना-
न्नियामकत्वोपगमादिसर्थः (१) । तथा च प्रव्रज्यासाहचर्येण ब्राह्म-

(१) अग्निहोत्रदोहाधिकारे “वत्समालम्बेन” इति श्रुतम् । तत्र
किमेनेन वाक्येनाग्निहोत्राङ्गतया पशुयागो विधीयते उत पशु-
स्पर्शमात्रमिति संशयः । अत्रोच्यते—वत्सालम्बो यजिकर्म प्राणिद्रव्य-

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

णाधिकारिकमातिनिध्यमेव तद्विषय इति भावः । *होम इति ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

इति (१) ब्रह्मकूर्चहोमनिषेधोऽपि साक्षादेव । विप्रद्वारा स्त्रीशूद्रयोरेत-

कालम्भत्वाद् घायव्यवदित्यनुमानेन यागत्वाध्यवसाये याग एव घत्सालम्भ इति । यदि च यागस्य द्रव्यदेवतास्वरूपत्वेन घायव्यादिवद्भूतदेवतासंयोगामावाद्य यागत्वाध्यवसाय । न च "आज्य द्रव्यमनादेशे देवता मान्त्रवर्णिकी" इति "पूयासीति घत्समुपसृजति" इति घत्सालम्भे 'पूयासि' इति-मन्त्रविधानात्तत्रत्यपूपदेवताया प्रकृते संयोगोऽस्त्येवेति वाच्यम् । उपसृजते समीपवारणार्थकनयाऽऽलम्भाधेकत्वाभावेन तेन वाक्येनाक्तमन्त्रस्य घत्सालम्भे विनियोगस्य विधानुमशक्यत्वात् । अस्तिशब्दसामानाधिकरण्येन पुष्टियोगेन च पूपशब्दस्य घत्सपरतया देवतापरतयाभावाच्च इत्युच्यते, तथापि "घायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम्" इत्यत्रालभतेत्यागार्थत्वावधारणे नात्रापि प्राणिकर्मतया प्रयुज्यमानत्वाविशेषात्पूर्वं यागार्थं तस्यावधारिते चोदकेनाग्रापोमीयस्य विध्यन्तातिदेशाद्देवतालाभसिद्धेर्यागत्वाध्यवसाय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् "विशये प्रायदर्शनात्" (जै० सू० २-३-६-१६) । विशये-सशये, यागविधिः सस्कारविधिरिति संशये प्राये-दोहनादिसस्कारप्रकरणे दर्शनात्-पाठात् सस्कारविधित्वमेवेत्यर्थः । अयं भावः "घायव्यमालभेत" इत्यत्र यागार्थतया "अध्वर्युमालभेत" इत्यत्र स्पर्शार्थतया च दृष्टस्य आलभतेः प्रकरणात् स्पर्शार्थकत्वमेव । न चोक्तानुमानेन यागार्थत्वाध्यवसाय । सामान्यतो दृष्टानुमानस्य वैदिकार्थे प्रवृत्त्यसम्भवात्, "अध्वर्युमालभेत" इत्यत्र व्यभिचाराच्च । न च स्पर्शो दोहनयलाद् "घत्समुपावसृजति" इत्युपावसर्जनयलाद्वा सिद्ध एवेति तद्विध्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । उक्तवाक्येन चादुकरणात्मकस्पर्शविशेषलक्षणसस्कारविधानात्तस्य चात्राप्राप्तेरिति घत्सालम्भस्तत्संस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

(१) ब्रह्मकूर्चहोम-पञ्चगव्यहोमः । स च "सप्तावरास्तु ये दर्मा अच्छिन्नाग्राः शुक्रत्विषः । एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि" । तत इत्यादिनेनैकतत्त्वनाविशिष्टं पराशरस्मृतावेकादशाध्याये स्पष्ट इति एवावगन्तव्यं । पञ्चगव्यद्रव्याण्यपि "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कृष्णैरुदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम्" इति तत्रैव स्पष्टानि ।

इति पूर्वार्थस्तदापि स एव दोषः ।

“*स्त्रीशूद्रपतनानि षट्” इति(१) मानवीये जप-
निषेधात् ।

द्वचनेन होमोक्तेरिति केचित् । द्विजस्त्रीणां पञ्चगव्यविकल्पः ।

स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिभवेत् ॥

इति पराशरोक्तेः । उत्तरार्द्धे च स्त्रीमात्रान्वयो न शूद्रस्य(२) ।

पञ्चगव्यं पिवेत् शूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिवेत् ।

उभौ तौ पापकर्माणौ पूयारूपे नरके वसेत् ॥

इति निषेधात् ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यं पिवेदेतत् श्वपाकमपि शोधयेत् ॥

इति तु यस्य पञ्चगव्येऽधिकारः तत्परं, न त्वपूर्वाधिकारं
बोधयति । ‘श्वपाकम्’ इत्यर्थवादात्(३) । *स्त्रीशूद्रेति ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

(१) अत्र यद्यपि लिखितपुस्तकेषु समग्रः श्लोकोऽयमुपलभ्यते,
तथापि टीकायां तस्योपलम्भादस्माभिर्मूले उपक्षितः ।

(२) वस्तुतस्तु उत्तरार्द्धे शूद्रस्याप्यन्वयो भवत्येव, तस्य प्रा-
यश्चित्ताङ्गपञ्चगव्यप्राशनेऽधिकारादेतद्वचनेन तदङ्गभूतस्यैव पञ्चगव्य-
स्य बोधनात् । अत एव “शूद्राणां नापवासः स्यात् शूद्रो दानेन
शुद्ध्यति । ब्रह्मकुर्वमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत्” ॥ इति पराशर-
स्मृतौ—“मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तापहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्य-
हमुपवसद्, ह्यहं राजन्यः, एकाहं वश्यः, शूद्रो नक्तं, सर्वे चान्ते
पञ्चगव्यं पिवेयुः” इति विष्णुस्मृता च शूद्रस्य पञ्चगव्यपानः सङ्गच्छते ।
अनुपदोक्तात्रिवचनं तु स्वतन्त्रपञ्चगव्यपानस्यैव निषेधकं च प्रस्य सुरा-
पानवदिति न ताद्विरोध इति बोध्यम् ।

(३) एतत्पञ्चगव्यपानं श्वपाकमपि शोधयेत् किं पुनरन्येषामि-
त्यर्थात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात् कर्म किं च न ।

स मां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति कालहेमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च ।

यद्यपि स्त्रियाः शूद्रस्य च तीर्थयात्रा वर्त्तते, भारते पुष्करं मरुस्य

जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

पुष्करे गतमात्रस्य सर्वमेव मण्डयति ॥ इति ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो या राजसत्तम ।

न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नात्वा तीर्थे महात्पनः ॥

इति च लिङ्गात्, तथापि सत्रवायाः स्त्रियः

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गङ्गो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं ससेवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्गङ्गो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृश्रृणुर्गैवैता लोकानिष्ठान् व्रजन्ति हि ॥

इत्यादौ यज्ञादीनामुपलक्षणत्वात्तीर्थयात्रादावपि भर्ता विना, प-
तिश्रृणात्यागे च नाधिकारः । विधवायास्तु

वाल्ययावन्नवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति मनूक्तेः,

रक्षेत्कन्यां पिता, (१)विना पतिः, पुत्रास्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कश्चित् स्त्रियाः ॥ (या० १-८५)

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुत्रज्ञान्याग्रनुमतिं विना नाधिकारः । एवं

शूद्रस्तु द्विजश्रृणुष्विच्छन्दं धर्ममाचरन् ।

नरके पच्यते तद्देदश्रवणकीर्तनात् ॥

इति भारतोक्तेः,

निरन्तरं तीर्थसेवा संन्यासो मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

(१) पाणिगृहीतीम् ।

॥वस्तुनस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यत इति प्रति-
निधेः का ॥वार्त्तेत्यलम् ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः—

॥काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

॥काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्याग्निदेवाग्निकर्मसु ।

स देशकालयोर्नास्ति नारणेश्वरिरेव सा(१) ॥

नापि प्रतिनिधानव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥

हिरण्यकेशिसूत्रेऽपि—न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्र-

इति शान्तातपोक्तेश्च विप्रमेवाविरोधेन निरन्तरं च तीर्थया-

त्रादौ शूद्रस्य नाधिकारः । एवं मति अनधिकारिस्त्रीशूद्रकृततीर्थ-

सेवायां पातित्यं मनुना बोध्यते । शान्तातपवाक्ये च “तेषाम्”

इतिशब्देन शूद्राः प्रतिलोमजाश्च परामृश्यन्ते । तेन प्रतिलोमा यथा

धर्महीनास्तथा निरन्तरं तीर्थयात्रापरः शूद्रा इत्यर्थः ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किं च न ।

स तां जातिमवामोति इह लोके परत्र च ॥

इति वाक्यस्य विप्रश्चेत् क्षत्रियादेः प्रतिनिधिस्तदा तस्य(२)

सम्पूर्णफलावाप्तिरस्त्येव, विप्रस्य तु दोष इत्यर्थः । एतेन ‘शूद्र-

व्रते शूद्रस्य ब्राह्मणादेश्च नाधिकारः । होमानाधिकारात् शूद्रस्य ।

दत्तके च नाधिकारः । दत्तकत्वप्रयोजकहोमानाधिकारात्’ इति

प्रत्युक्तम् । स्पष्टं चैतदग्रे । यत्र शूद्रप्रतिनिधिस्तत्र विप्रेण कथं

सम्पादनमित्यत्राह—॥वस्तुनस्त्विति । ॥वार्त्तेति । तादृश-

सम्पादनरूपपङ्गमाद्गुण्यमेवानेन बोध्यते न तु प्रतिनिधिरित्यर्थः ।

॥काम्ये इति । सामर्थ्यं परीक्ष्यैव काम्यस्यारम्भादिति भावः । अ-

(१) सा—अरणिः अग्निरेव, तत्सम्पादकत्वात् । अग्नेश्च प्रतिनिधि-
निषेधादित्यर्थः ।

(२) हीनजातीयस्येत्यर्थः ।

स्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः *शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते' इति(१) ॥

अथ व्रतादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र तिथिद्वयमन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि *क्रमेणानुष्ठेयम्, अविरोधान् । इदं पूर्वोक्तेष्वेव । एकमध्येऽन्यकाम्यकर्मारम्भस्तु न भवत्येव गुणफलादृते । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते न यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इतिराणकधृतश्रुतेः । यज्ञः-व्रतादिकर्ममात्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदोषस्तु सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु माघकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुला-भारतश्रवणाद्याचरन्ति, तन्निगममध्येऽस्तु, काम्यमध्ये तु चिन्त्यम् । यत्र तु नक्तैकभक्तादौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्त कार्यम् । नक्तं तु परेऽन्तरा सामर्थ्याभावत्वाद्-*काम्येऽपीति । *शब्दस्य-मन्त्रस्य । *क्रमेणेति । यत्रोपवासद्वयमेकभक्तादिद्वयं वा तत्राङ्गिनस्तन्त्रम् । भिन्नदेवत्यन्वादिना विरुद्धं पूजाहोमाग्रजं सदैव कार्यम् ।

पाकयज्ञान् समासाद्य एकाज्यानेकवर्हिषः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥

इति न्यायात् । इदं पूर्वोक्तेष्वेव । पूर्वोक्तमध्ये च कर्मारम्भो न भवति । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इति श्रुतेः । यज्ञे इति व्रतादिकर्मोपलक्षणम् । अनङ्गेन व्यवधानरूपादौषम्य तुल्यत्वात् । तत्रापि गुणफलकमनङ्गमपि

(१) वस्तुतस्तु पिण्डादकाक्यादौ पुत्रस्य प्रतिनिधिर्मवत्येव । 'क्षेत्रजादीन् सुतानतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीपिण ॥' इत्यादियचनात् । हिरण्यकोशिसूत्रयनिषधस्तु "तत्तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशास्ते" इत्याशीराशमने, पिता-पुत्रीये सामनि "अमुकस्य पिता यजते" इतिवाचने च पुत्रप्रतिनिधिकरणस्य बोध्यः ।

भवत्येव । तत्र “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्” इत्यादौ पुरुषार्थस्यैव कर्त्वर्थत्वात्(१) ।

यत्तु शिष्टानां माघकार्तिकस्नानादिमध्ये लक्षहोम-तुलादान-भारतश्रवणाद्याचरणं, तन्नित्यमध्ये, न तु काम्यमध्ये । वस्तुतस्तु ययोः पुरुषार्थयोर्व्रतादिकर्मणोर्न विरोधस्तयोरेकमध्येऽपरानुष्ठानं युगपदारम्भो वा भवत्येव । यथा काम्यकार्तिकादिस्नान-काम्यतद्व्रतयोः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारेण स्वयं तादृशद्वयस्य सुकरत्वात् । अन्यत्र च प्रथमोपक्रान्तमेव कार्यं प्राथम्याद्—अनुपसञ्जातविरोधित्वात्(२) ।

(१) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “चमसेनापः प्रणयेद्, गोदोहनेन पशुकामस्य” इति । गावो दुहन्ते यस्मिंस्तद् गोदाहनं—दोहनपात्रं तेनेत्यर्थः । तत्र गोदोहनस्य क्रतुपुरुषोभयार्थत्वमुत पुरुषार्थत्वमेवेति संशयः । अत्रोच्यते कामसमभिव्याहृतपष्ठ्याः शेषित्वार्थकतया तच्छ्रुत्या पुरुषार्थत्वावगतेः क्रतूपकारकतया कर्त्वर्थतावगनेश्चोभयार्थत्वमिति । न चोपकारकत्वरूपशेषत्वस्य तृतीये निराकृतत्वात् श्रुतिस्तत्र कर्त्वर्थत्वानवगतेः कथं तदर्थत्वमिति वाच्यम् । उपकारकत्वे सति सर्वपदार्थग्राहिणा प्रयोगविधिना गोदोहनस्य क्रतूपकारायाप्यवश्यविशेषतया कर्त्वर्थत्वोपपत्तेः, इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्—“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्” इति (जै० सू० ४-१-२) । यस्मिन्-स्वर्गादावनुभूयमाने पुरुषस्य तृप्तिर्भवति तस्य स्वर्गादिफलस्य लिप्सा अर्थलक्षणा-स्वारसिकी, फलस्य प्रीत्याऽविभगादित्यर्थः । अयं भावः—यस्मिन् वाक्ये फलश्रुतिस्तस्य पुरुषार्थत्वबोधकत्वमेवेति श्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव । न चोपकारकत्वेन प्रयोगविधिना कर्त्वर्थतयाऽप्यस्य विधानात् कर्त्वर्थत्वमपीति । कर्त्वर्थप्रयोगविधिना गोदोहनस्य कर्त्वर्थत्वाविधानात् । पुरुषार्थेनैव गोदोहनेन प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः । तस्माद् गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वमेवेति । एवं च तस्य कर्त्वनङ्गत्वे फलप्रयुक्त्यैव मध्येऽनुष्ठानम् ।

(२) अयं च न्यायो लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदीपरिशिष्टाधिकरणेषु विस्तरेण प्रतिपादितो मयेति तत एवावगन्तव्यः ।

स्तत्तिथौ *गौणकाले कार्यम् । *समकालीनविरुद्धव्रतादौ
तु 'एकं स्वयं कृत्वाऽन्यद्गार्गादिना कार्यम्' इति माध-
वः । यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणयाऽहि भो-
जनं प्रोक्तम्,

भूताष्टम्यादिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति तन्निषेधश्च, तत्र पारणया वैधत्वादिवैव भो-
जनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभोजनविषयः । एवमष्टम्या-
दिनक्तव्रते संक्रान्त्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्या च रात्रौ
भोजनम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः, संक्रमे
च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः । य-
द्यापि पुत्रिण उपवासोऽपि निषिद्धस्तथापि-

उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति वचनार्त्तिकचिद्वक्ष्यित्युपवासः कार्यः । चा-
न्द्रायणमध्ये एकादशादौ तु ग्राससंख्यानिषमेन भो-
जनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य कान्यत्वेन- नित्यवाध-
कत्वात् । *अवाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकान्त-
रोपवासादिपारणयां जलपारणां कृत्वोपचरेत् । "आ-

*गौणकाले-गौणकालसम्भवे । कालस्यात्यन्तवाधाभावा-
दिति शेषः । तदसम्भवे त्वाद- *समेति । एतेन

तिथिद्वयोदितं कर्म तद् व्रतं पृथगारभेत् ।

तिथ्योर्वेधं तु स्नानादि सकृदाहिकमाचरेत् ॥

इति पराचिवाक्यं व्याख्यानम् । पृथगाचरेदिति पाठे एकं स्वयम्,
अन्यद्गार्गादिनेत्यर्थः । नैमित्तिकं चान्द्रायणादि संश्रुताऽऽह- *अ-
वाधेनेति । चान्द्रायणादिवाक्येषु चन्द्रोदयकाले ग्राससंख्यावृद्धि-

पो वा अशितमनशितं च" इति श्रुतेः । एवं *द्वादश्यां मासोपवासश्राद्धप्रदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं *काम्य-
नैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलावलं स्वयमूह्यमिति दि-
क् ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतप-
रिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः । शुक्ला प्रतिपद् अपराह्-
व्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या । *युग्मवाक्यात् ।

*प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

द्वादश्यां कृष्णपक्षोभयकालविशिष्टभोजनविधेरुपगमात् । *द्वा-
दश्यामिति । द्वादश्यां प्रातः पारणा, मासोपवासे उपवासः,
श्राद्धादौ सायाह्नभोजनादि, तत्र पारणालोपः कार्यः । *काम्ये-
ति । यत्र काम्ये कृते नित्यनैमित्तिकयोरर्थतः सिद्धिस्तत्र काम्यं
बलीय इत्यर्थः ।

*युग्मेति । 'प्रतिपद्यप्यमावास्या' इत्यादि । नन्वेवं सायाह्नमात्र-
व्याप्ताऽपि पूर्वाविद्धा भवतीति किमपराह्णव्याप्त्येत्यत्राह—*प्रति-
पदिति । विवृतं च संमुखीत्वं

संमुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति पूर्वार्द्धेन । इदं च प्रतिपदः प्राप्ते पूर्वविद्धत्वरूपे सांमुख्ये
आपराह्निकत्वरूपं तद्विशेषं विधत्ते, प्रातःकालिके प्रधानाह्ननिर्वापे
प्रातःकालसामान्ये प्राप्ते "पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्" इति तद्वि-
शेषविधिवत्, नत्वापराह्णिक्याः सांमुख्यं गौरवात् । यत्त्रिदमा-
पराह्णिकपित्र्यविषयमिति, तन्न ।

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवकर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं च मनुरब्रवीत् ॥

इति माधवीपत्रचने दैवकर्मपदस्य एकभक्त-नक्त प्रतिपदिष्टीनां
पृथक्निर्णयसत्त्वेन उपवासपरत्वात् । पित्र्यं—मृताहश्राद्धम् । एको-

इति स्कान्दोक्तेः । *शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथ-
मतश्चेत्साऽपराह्णे भवेत्' इति दीपिकोक्तेश्च । अपराह्ण-
श्च पञ्चमा भक्तं दिने चतुर्थो भागः । *तदभावे सा-
याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

तदभावे तु मायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।

इति साधनोक्तेः । कृष्णा तु परा* । कृष्णा तूत्तर-
तोऽखिला' इति दीपिकोक्तेः । *कृष्णाऽपि पूर्ववेत्यनन्त-
भटाः । सर्वतिथिषु वर्ज्यान्युक्तानि सुहूर्नदीपिकायाम्-
दिष्टादेः "आमथाद्धं तु" इत्यादिना विशिष्यकालोक्तेः । *शुक्लेति ।
दिनान्तरवदेवापराह्णिकत्वे प्राप्ते पुनर्वचनं प्रतिपदोक्तापराह्ण-
स्पर्शेऽपि पूर्वदिनग्राह्यत्वार्थमित्यभिमानः । अत्रापराह्णव्याप्तेरनिर्णय-
यकत्वापत्तिरुचिः । *तदभावे इति । कथंचित्पूर्वदिनान्तराये
पूरेऽह्नि भवत्येव शेषिलोपस्यान्यादयत्वात् । *परैति । "प्रति-
पत्सद्वितीया स्यात्" इत्यस्य कृष्णपक्षे प्रवृत्तेः । *कृष्णाऽपीति ।

प्रतिपत् पञ्चमी चैव उपोष्या पूर्वसयुता ।

इतिजायान्युक्तः,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संगुली तिथिः ॥

इतिपैठीनस्युक्तेश्च,

प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसयुताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते उपवासे परविद्धानिषेधाच्च । 'उदये तूपवा-
सस्य' इति सामान्यवचनं तु बाध्यते । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'
इत्यापस्तम्बवाक्यं तु उपवासेनरदैवकर्मविषयं सामान्यवाक्यस्या-
स्योपवासविषयैः पूर्ववाक्यैः संकोचान्, उपवासेऽप्यनापराह्णिक-
प्रतिपद्विषयं च । उपवासेनरदैवकर्मसु शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या । 'प्रति-
पद्यप्यमावास्या' इति शुग्मवाक्यात् । सा तु पूर्ववदापराह्णिकी । तदभावे

तूत्तरैव । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्' इत्युक्तेः । इदं च वचनं सामान्य-
विषयत्वाद् विशेषविषयेण युग्मवाक्येनापराह्लिकपूर्वविद्धशुक्लप्रति-
पद्विषये बाधितमपि युग्मवाक्यानिर्णयपक्षेषु प्रवर्तते । "बाधकाभावे
वाच्यस्य निरपवादत्वात्" इति न्यायात् । अत एव तादृशदैवकर्म-
सु कृष्णोत्तरविद्धा ग्राह्या पूर्वोक्तसामान्यवचनादिति परिष्कुर्वन्ति ।
अत्रेदमरुचिवीजम्—अस्तु उपवासेतरदैवकर्मणि भवदुक्तमेव, उपवा-
से तु कथं पूर्वा ? तद्विधायकानां शुक्लपक्षपरतया संकोचसम्भवात्,
'प्रतिपत्सद्वितीया' इत्यस्य सामान्यतः कृष्णपक्षपरत्वादिति । उपवा-
सश्च सर्वतिथिषु नारदेनोक्तः ।

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तिथीन् ।

उपोष्यैव बलिं दत्त्वा विधिना ह्यपरे दिने ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

उपवाभोत्तरदिने च पारणं कार्यं, तच्च भोजनम् ।

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इतिदेवलोक्तेः । धर्मो—यमः । पारणं—कर्मसमाप्तिः, अभोजना-
त्मकोपवाससमाप्तिश्च भोजनमेव । न च रागप्राप्तं भोजनमनूद्य पूर्वा-
ह्णमात्रं विधीयताम् । शास्त्रीयकर्मसमाप्तेरुद्यापनादिवच्छास्त्रीयत्वाव-
श्यभावात् । "भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष" इति सङ्कल्पविषयत्वादप्राशन-
रूपप्रतिनिधिविधानाच्च । तच्च पारणं तद्दिने उपोष्य तिथ्यनुवृत्तौ
दिवा तिथ्यन्तप्रतीक्षया भोजनकालश्चेष्ट्यते तदा तिथ्यन्ते कार्यम् ।

पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥

इति निगमवचनात् । यदा दिवा तादृशः पारणकालो न
लभ्यते, तदा तिथ्यन्तो न प्रतीक्ष्यः, किं तु दिवैव पारणं कार्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते धारणपारणम् ॥

कृष्माण्डं (१) बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा
तैलं चामलकं *दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम् ।
निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो घृन्ताकसज्ञं मधु
घृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमा षोडश ॥
शीर्षं-नारिकेलम् । कपालम्-अलावु । अन्त्रं-पटोलम् ।
भूपालः-

कृष्माण्डं बृहती क्षारं *मूलकं पनसं फलम् ।
धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्मतिलानि* च ॥
धुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् ॥
नखं-*शिम्यी । चर्म-मसूरिका ॥
'द्वितीया तु *कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा' इति हेमाद्रिः ।

इति ब्रह्मवैवर्तम् । धारणमाहारं विना शरीरस्य, तदुत्तरदिने
च पारणं-तत् चतुर्यकालभोजनविधिना विहित, तद्विहायेत्यर्थः ।

न रात्रौ पारणं कुर्याद्वे वै रोहिणीव्रतात् ।

तत्र निश्चयि कुर्वीत वर्जयित्वा महानिशाम् ॥

इति भविष्योत्तरे रात्रिपारणनिषेधाच्च ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलमिति विवेचनकृतः । *दिवं प्रवसता-
स्वर्गेच्छुना । *मूलकं-गूलकमिति पाठे शाकभेदः । *तिलाः-
जतिलाः, प्रसिद्धतिला वा । *शिम्यी-तदुद्धवा निष्पावादयः ।
*कृष्णेति । "द्वितीया प्रतिपद्युना" इत्यापस्तम्बवाक्यं "युग्माग्नि"
इति युग्मवाक्यं चानयोः शुरुकृष्णवाक्यं च व्यवस्थापकम् । नन्वेवं
सर्वकर्मसु व्यवस्थासिद्धौ

तृतीयैकादशी पष्टी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्वन्युस्ता उपवासे तिथीस्त्वयाः ॥

‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा । पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा’ इति दीपिकोक्तेः । माधवानन्तभट्टमते तु* सर्वापि द्वितीया परा । तथा च माधवः—

पूर्वेशुरसनी प्रातः परेशुस्त्रिमुहूर्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति उपवास एव तृतीयाविद्धद्वितीयानिवेधः,

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति तत्रैव तद्विधिश्च व्यर्थः, तयोरपि शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । सामान्यतः सर्वकर्मसु व्यवस्थाया उपवासे निषेधेन बाधो मा प्रसाङ्गीदिति रीत्याऽर्थवत्त्वात् । एतेन प्रतिपद्विद्धत्वं यमाद्वितीयादित्रयविषयमित्यपास्तं, मानाभावात् ।
*मते त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च—

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विधौ ॥

इति स्कान्दे तादृशीति दृष्टान्तेन यथा प्रतिपत् शुक्ला पूर्वा, तथा द्वितीया शुक्लोत्तरेत्यस्य, यथा कृष्णा प्रतिपदुत्तरा तथा कृष्णा द्वितीया पूर्वैत्यस्यार्थतश्च लाभात्, न तु प्रतिपत् शुक्लकृष्णभेदेन द्वितीया तु वेधभेदेनेति । वैषम्यात् । विवेचनकृतस्तु या कृष्णद्वितीयोपवासेऽन्यत्र वा पूर्वविद्धोक्ता, सा-पूर्वदिने चेत्पूर्वाह्नप्रविष्टा भवति, तदैव । नो चेत्परैव ।

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशी ॥

इति स्कान्दात् । तादृशी—संमुखी पूर्वविद्धेत्यर्थः । पूर्वाह्णस्तु अह्नः पूर्वो भाग इति योगेऽपि न द्वेधाभक्तदिनाद्यभागः । तथा सति तत्रैवापरोऽह्न इति योगेनापराह्नो द्वेधाभक्तदिनान्त्यभाग एव स्यात् ।

तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव । ते-
न युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयम् ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु *सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *गौरीव्रतं तु विशेषमाह माधवः-

*मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

न चेष्टापत्तिः । सायाह्णमात्रव्याप्तावनापराह्निकत्वानापत्तेः । अतस्तत्र
पञ्चधा विभागेनापराह्नवत् पूर्वाह्नः पञ्चरात्रविभागेन प्रातरात्मकः ।
तत्र प्रविष्टा पूर्वा । इदं च वचनं कृष्णद्वितीयाविषयमेव । तत्र प्राप्ते
पूर्वविद्धत्वे पूर्वाह्निकत्वरूपविशेषमात्रविधाने लाघवात् । तेन या
पूर्वेद्युः सर्वं प्रातःकालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपरेद्युस्त्रिमुहूर्ता तदधि-
का वा, सा कृष्णाऽपि परैव । पूर्वेषुः पूर्वाह्निकत्वाभावात्, त्रिमुहूर्त-
सत्त्वेन च परविधायकवचनानां प्रवृत्तेः । या तु पूर्वेषुः सर्वं प्रातः-
कालं परित्यज्य प्रवृत्ताऽपि परदिने नास्त्येव, त्रिमुहूर्तन्यूनं वा,
सा पूर्वैव । एवं या शुक्ला द्वितीया परदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यू-
ना वा, साऽपि पूर्वैव, परेद्युस्त्रिमुहूर्तासत्त्वादिति हेमाद्रिमाधव-
योर्मतमेकीचक्रः ।

*सर्वकार्येष्विति ।

एकादश्यष्टमी पष्टी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चोपवासे(१)ऽवयुत्यानुवादः । गणो-गणेशः, तदैवसा चतुर्थी-
त्यर्थः । रम्भाख्यां वर्जयित्वेति पर्युदासाद् रम्भासदृशीत्यपि
लभ्यते । तत्सादृश्यं च त्रिमुहूर्तवैधवत्त्वेनेति गौरीव्रतव्यावृत्तिः ।
तत्र कलादिवैधस्यापि परविद्धत्वमयोजकत्वादित्यभिप्रायेणाह-
*गौरीव्रते त्विति । *मुहूर्तानि कलाकाष्ठादिपरं त्रिमुहूर्त-

(१) अवयुत्य-पृथक्कृत्य, तृतीयामित्यर्थः । एकदेशानुवाद इति यावत् ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥ इति ।
चतुर्थ्यपि सर्वमते *गणेशव्रतातिरिक्ता परैव । *युग्म-
वाक्यात् ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । 'नागचतुर्थी तु म-
ध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या' इति निर्णयामृते
माधवीये चोक्तम् ।

युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।
क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत्प्रयतो नरः ॥
विषाणि तत्र नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः ।

सद्भावानावश्यकत्वाभिप्रायम् ।

चतुर्थीसहिता या च सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥

इति विधेः अवैधव्यार्थगौरीव्रते एव शेषरूपसाहित्यप्रतीतेः ।

द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति शेषनिषेधवत् । यदि किञ्चिदपि परेद्युर्न लभ्यते, तदा पू-
र्वैव ग्राह्या ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इतिवृद्धवासिष्ठात् । व्रतान्तरे च मुहूर्त्तायाश्चतुर्थीयुताया ग्र-
हणं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाविद्धाया एव वर्जनम् । यदि परेद्युस्त्रिमुहूर्त्ता
न लभ्यते तदा विद्धापि पूर्वैव कालानुरोधेन प्रधानत्यागायोगा-
त् । *गणेशव्रतेति-गौरीव्रतोपलक्षणं तदन्यदेवताके उपवासे
व्रतान्तरे वेत्यर्थः । *युग्मेति । "युगभूतानाम्" इत्यादि । गणेशव्रते

इति माधवीये देवलोक्तेः । युगं-चतुर्थी । पूर्वर्त्र म-
ध्याह्न्यासां पूर्वा, अन्यपक्षेषु परैव; पञ्चम्यां पूजोक्तः ।
॥ गणेशव्रते तु तृतीयायुतैव चतुर्थी ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स ॥ गणनाथस्तुतोपिणी ॥

त्वाह ॥ गणेशव्रते त्विति । ॥ गणनाथेति । “सन्दिग्धेषु वाक्यशे-
पात्” इति(१) न्यायेनास्य गणेशव्रतपरता । न च तद्गणेशव्रतं

(१) “अक्ता शर्करा उपदधाति” इति श्रूयते, “तेजो वै घृतम्” इति
च । शर्करा-मृत्तिकामिश्रा क्षुद्रवापाणाः । तेज-तेजोजनकमित्य-
र्थः । तत्र तेजशब्दस्य “आयुर्वै घृतम्” इति बहुवचनलक्षणास्वीकारात् ।
तत्राय संशयः-किं विधिवाक्येऽक्तत्वमात्रश्रवणेनाक्तत्वस्य च द्रव-
द्रव्यमात्रमाध्यत्वात् तदाकाङ्क्षायां यस्य कस्यापि घृत-तैल-वसा-
दीनामन्यतमस्य ग्रहणं, किं वाऽर्थवादश्रुतघृतस्येवेति ? । यद्यप्यत्रा-
ज्ञनस्य विधिर्नास्तीति तदुपजीव्योक्तसहायां नोपपद्यते, तथापि अ-
क्तत्वविशिष्टशर्करोपधानविधानादज्ञनं चिन्ता शर्कराणां तत्त्वासम्भवे-
नाज्ञनक्रियाक्षेपात्तद्विधिः कल्प्यते इति न दोषः ।

अत्रोच्यते-यद्यर्थवादानुसारेण तत्साधनघृतमात्रस्य ग्रहणं, तदा
“अक्ता शर्करा” इति विधिवाक्येऽक्तशब्दस्य घृताक्ते लक्षणा स्यादिति
विधेरर्थवादोपेक्षया निरपेक्षत्वाद्, उपक्रमस्थत्वेनासङ्गातविरोधित्वा-
च्च प्राधान्येन गुणानुसारिप्रधानलक्षणाया अन्याव्यत्याद्विध्यनुसारेण
द्रवद्रव्यमात्रसाध्याज्ञनक्रियाविधौ कल्पिते यस्य कस्यापि द्रवद्रव्यस्य
ग्रहणम् । ततश्च “तेजो वै घृतम्” इत्यत्र विध्यनुसारिणी घृतशब्दस्य
घृताघृतसाधारणाज्ञनसाधकद्रवद्रव्यमात्रे लक्षणेति पूर्वपक्षे-

सिद्धान्तसूत्रम्-“सन्दिग्धेषु वाक्यशेपात्” इति (जै० सू० १-४-२९)
अयमर्थः-विधिषु सन्दिग्धेषु सत्सु अर्थवादरूपवाक्यशेपाभिर्णयः क-
र्तव्य इति । अर्थवादसमर्पिते विशेषे नान्यग्रहणं प्रामाणिकमिति या-
प्यम् । एवं च विधिवाक्यश्रुताक्तत्वान्यथानुपपत्तिप्रतिपत्ताज्ञनसा-
धनद्रवद्रव्यसामान्यस्याननुष्ठेयतया तद्विशेषाकाङ्क्षायांमर्थवादसमर्पि-
तघृतेनैव तस्याः शाम्यतया घृतस्यैवोपादानम् । न चैवमुक्तरीत्या
लक्षणापत्तिः । घृतेऽपि द्रवद्रव्यत्वपर्याप्त्या लक्षणाऽनङ्गीकारात् ।
तत् एव च न विरोधोऽपि, इति ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माधवीये तु गणेश-
व्रते मध्याह्नव्यापिनी मुख्या ।

चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥

इति बृहस्पतिवचनात् ।

*प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृप ।

इति तत्कल्पेऽभिधानाच्च । तेन 'परदिने तत्त्वे परा,
अन्यथा *पूर्वा' इत्युक्तम् । *वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्ल-
चतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तद्विष-
याण्येव प्रागुक्तवचनानि, न तु सार्वत्रिकाणि ।
*संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः । तेन

नास्त्येव यत्र तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । दूर्वा-
गणपतिव्रतादेः सत्त्वात् । *चतुर्थीति । अग्रे भाद्रशुक्लचतुर्थी
वरदचतुर्थीत्युच्यते ।

सुरासुरानामुवती गणेशं भक्तिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥

इतिवाक्यात् । तद्व्रत-सिद्धिविनायकव्रतयोर्भेदेऽपि निर्णयो न
भिद्यते । अतश्च वरदचतुर्थीप्रकरणस्थप्रमाणमुक्त्वा सिद्धिविनाय-
कव्रतस्थप्रमाणमाह-***प्रातरिति । *पूर्वेति ।** मातृविद्धापाश-
स्त्यादिति भावः । गणेशव्रतसामान्ये माधवोक्तं निर्णयं तद्विशेषे
व्यवस्थापयति — ***वस्तुतस्त्विति । *सङ्कष्टेति ।**

श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्दश्यां विधूदये ।

तस्मिन् दिने व्रतं कार्यं सङ्कष्टारुणं सुरेश्वरि ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायाध्वं च दीयते ।

इति विधूदयस्य कर्मकालत्वोक्तेः ।

चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

सर्वत्र गणेशव्रते *पूर्व्वेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्रैव *मातृयोगस्य सत्त्वात्पूर्व्वेति केचित् । *अन्ये तु दिने मुहूर्तत्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात् परादिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । *गौरीव्रते तु पूर्व्वेव* ।

गणेशगौरीषडुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।

चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयांगतः ॥

इतिवाक्याच्च । अत्रायान्तो मासः । “व्रते शुक्लादिमेव च” इति वचनात् । *मातृयोगस्येति न च “मातृविद्धा प्रशस्यते” इत्यस्य कयपिह प्रवृत्तिः । दिवा त्रिमुहूर्तवेधे हि तत्प्रवर्तते, न तु रात्राविति वाच्यम् ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्याद्रात्रिवेधस्यापि रात्रिसाध्यकर्मसु हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तत्वात् । दिनद्वये तदभावे पूर्व्वेव मातृयुक्तत्वात् । “गणेशगौरीषडुला व्यतिरिक्ताः” इत्यग्रिमवचनोपलक्षणमेतत् । *अन्ये त्विति । अत्रारुचिः । तथा हि-वेधवचांसि दिवावेधे एव प्रवर्तन्ते इत्यत्र मानाभावः । जन्माष्टम्यादौ रात्रिवेधस्यापि माधवादिभिरुक्तेः । महालक्ष्मीव्रतसमाप्तौ दिनद्वये चन्द्रोदयकालेऽष्टमीसत्त्वे “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव” इति पूर्व्वविद्धवाक्यस्य रात्रिवेधेऽपि प्रवृत्तेर्हेमाद्र्यादिभिरुक्तेरिति । *गौरीव्रते इति । तच्च—

माघशुक्लचतुर्थ्या तु गौरीपारायणेषु ।

इत्यादिनोक्तम् । *पूर्व्वेति ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी हसते पुनः ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धा न कारयेत् ॥

इति वाक्यस्य कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्ताया ग्राह्यत्वार्थत्वात् ।

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् । (१)

पञ्चमी तु माघचमते सर्वाऽपि पूर्वा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

*दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते (२) ॥

इति हारीतोक्तेः । हेमाद्रिमते तु *कृष्णा पूर्वा, सि-
ता परा । 'कृष्णा पूर्वयुता, सिता परयुता स्यात्पञ्च-
मी' इति दीपिकोक्तेः । *वस्तुतस्तु हारीतोक्ति*रुपवा-
संचिषया ।

प्रतिपत्पञ्चमी चैव *सावित्रीभूतपूर्णिमाः ।

*दैवे इति—“पूर्वाह्णो वै देवानाम्” इत्यादेरपवादार्थम्, पित्र्ये इति-
दृष्टान्तः । *कृष्णेति । “एकादशी तथा षष्ठी” इति पूर्वविद्धत्वं
“पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता” इत्युत्तरविद्धत्वं च शुक्लकृष्ण-
वाक्येन (३) व्यवस्थाप्यम् । अत्र “शुक्लपक्षे तथाऽसिते” इत्यनेन
विरोध इत्यत आह—*वस्तुतस्त्विति । *उपवासेति । न च—

प्रायः प्रातरुपोष्ठा हि तिथिदैवफलेप्सुभिः ॥

इत्यनेन विरोधः, तेनोपवासे उत्तरविद्धाविधानादिति वाच्यम् ।
प्रायःपदोक्त्या तस्य विधायकत्वाभावात् । *सावित्री—वटामा ।

(१) संकष्टचतुर्थी उभयेद्युश्चन्द्रोदयकाले सत्त्वेऽसत्त्वे वा परैव ।
मातृयोगस्य भाद्रशुक्लचतुर्थीपरत्वात् । रात्रिवेधस्य कृष्णाष्टमी-
चतुर्दशयोर्विधानात्तत्रैव पूर्वविद्धत्वं न चन्द्रोदयात्पूर्वकाले तृतीया-
योगेन तद्विद्धत्वं चतुर्थ्या उपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् । अपि तृदये
त्रिमुहूर्तात्मकतृतीयावेधे सत्येव तृतीयाविद्धत्वम् । तस्मात्परैव चतुर्थी
युक्तेति पुरुषार्थचिन्तामणिः ।

(२) असिते—कृष्णे इत्यर्थः ।

(३) शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इत्यनेनेत्यर्थः ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु-

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या पष्ठमा युक्ता तु नारद ।
इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दव्रतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।
इति चाद्यपशोपादिनि साधकः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तमट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्तामणौ-
पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्टीसमन्विता ।
तस्या तु तुपिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥ इति ।
*तेन नागपूजादी परैव । यत्तु-मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः आवणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् ।

आवणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।
तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥
इति संग्रहोक्तेः,—

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः ।
अरिमित्रे तयो पत्रे नागानामाखुर्धर्णिणौ^(१) ॥
इति पट्त्रिंशन्मताश्च आवणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्च-
म्योश्चतुर्थीयुतत्वमुक्ते, तद् *उपवासादिचिपयम् । पत्रे—
वाहने ॥

भूतं-चतुर्दशी । पूर्णिमा-वटपूर्णिमा । उपवामातिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह-*तेनेति । *उपवासादीनि । आदिपद
सम्पातायातम्, उपवामपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधाने
निर्णीतायास्तिथेस्तत्सहचरपूजायां ग्राह्यत्वात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभफलप्रदा, पष्टीयुक्ता चाशुभफलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमायुर्वाहनं, पष्टीयुक्तपञ्चम्याः
तच्छत्रुमयूरश्च वाहनमित्यर्थः ।

षष्ठी सर्वमने *स्कन्दव्रतानिरिक्ता परैव । *युग्म-
वाक्यात्,

*नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन ।
इति स्कान्दाच्च ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।

इति विशेषवचनात् । श्रावणपञ्चम्यपि उपवामे परा “श्राव-
णे पञ्चमी शुक्ला सम्प्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य”इति वच-
नात् । तथा च परेशुस्त्रिमुहूर्ता नागपञ्चम्यादिः पराऽन्यथा पूर्व्वेति ।
परे तु या पञ्चमी परा स्वीकार्या सा स्कन्दोपवासे नागपूजायां
चेति (१) व्यवस्थयाऽन्या सर्वापि सर्वव्रते पूर्व्वेव, ‘इतरा सचतुर्थिका’
इति स्मरणात् । विशेषवाक्येषु उपोष्यादिपदान्युपलक्षणम् । “दैवे
कर्मणि”इतिवचनादिति प्राहुः । मयूखे विवेचने चैतन्मतमेव दृश्यते ।
ग्रन्थकृता चोपवासादिपदानामुपलक्षणत्वं न मन्यते इति बो-
ध्यम् । *स्कन्देति ।

षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा ।

उपोष्या सा प्रयत्नेन कार्तिकेयप्रिया सदा ॥

इति सर्वमासीयशुक्लपष्ठ्याम्,

आषाढशुक्लपष्ठ्यां तु तिथिः कामारिकी स्मृता ।

इति आषाढशुक्लपष्ठ्यां च, स्कन्दोपवासे

कृष्णाऽष्टमी स्कन्दपष्टी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्व्वयुता कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति स्कान्देन पूर्व्वविद्धत्वाक्तेः । कृष्णाष्टमी—कृष्णपक्षाष्टमी रु-
द्रदेवत्या व्रतकाण्डोक्ता कृष्णाष्टमीसमाख्यातव्रतमम्बन्धिनी वा ।
कृष्णजन्माष्टमीति केचित् । *युग्मेति । “पशुपुन्योः”इत्यादिः ।
*नागोति ।

सप्तमी पूर्वैव *युग्मवाक्यात्,

*पष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा ।

इति स्कान्दाच्च ॥ निर्णयामृते-

पष्ठी च सप्तमी चैव चारश्चदंशुमालिनः ।

योमोऽयं पञ्चको नाम सूर्यकोटिग्रहैः समः ॥

(१) नागविद्धा न पष्ठी स्यात्पक्षयोरुभयोरपि ।

दैवे कर्मणि ता कुर्यात् पित्र्ये पूर्वैण संयुताम् ॥

इति स्पष्टमपि सौमन्तवं स्मर्यते ।

एकादश्यष्टमी पष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादावुपोष्यग्रहणं व्रतसामान्योपलक्षणम् । “नागोद्वादशना-
दीभिः” इति नागवेगः । तेन पण्डुहूर्त्तन्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव ।
तिथिक्षये तु-

एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहानि ॥

इति वासिष्ठ स्मर्त्तव्यम् । *युग्मेति “पण्डुन्योः” इत्यादि । *प-
ष्ठ्या युतेति । या पूर्वैर्गूरात्रिमारभ्य प्रवृत्तौ तिथिक्षयादष्टमीवि-
द्धा सा, सैव ग्राह्या । गुणानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्याप्यत्वात् । अतश्च

नागविद्धा तु या पष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः ॥

इति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्त्तते । नागः—पञ्चमी । रुद्रः—अष्टमी ।

दिवाकरः—सप्तमी । कामः—त्रयोदशी । विष्णुः—द्वादशी ।

ननु—

पष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा ।

पष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो रविः ॥

इति स्कान्दात्,

(१) नागः—पञ्चमी ।

अष्टमी तु *सर्वमते कृष्णा पूर्वा, सिता परा ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ।

इति साधवोक्तेः, 'परयुक् शुक्लाऽष्टमी, पूर्वयुक् कृष्णा' इति

पृष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह पृष्ठ्यामाहुरूपोषणम् ॥

इति भाविष्याच्च सौरोपवास एव पूर्वा युज्यते न सर्वत्र, इति चेन्न ।

“सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी । सर्वेषु व्रतकल्पेषु” इति ब्रह्मवैवर्त्तात् । एवं च

पृष्ठ्येकादश्यमात्रास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति वाक्ये उपोष्यशब्दस्य सर्वव्रतोपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम् । केचित्तु यत्र यत्र प्रधानलोपापत्तिभयेन विद्धा गृह्यते तत्र स्वस्योपवासनिषेधात् पुत्रादिप्रतिनिधिना ब्राह्मणभोजनादिप्रतिनिधिना वोपवास इत्याहुः । *सर्वेति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥

इति निगमोक्तेः ।-यत्तु “वसुरन्ध्रयोः” इति युग्मवाक्यं, यच्च-

नागविद्धा तु या पृष्ठी भानुविद्धो(१) महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धा तिस्रस्ता मलिनाः स्मृताः ॥

इत्यादि; तत्सर्वं शुक्लपक्षमात्रपरम् । यत्तु—

दीपिकोक्तेश्च । *शिवशक्त्युत्सवे च कृष्णाऽप्युत्तरा ।

पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ।

इति माधवोक्तेः । द्विषोदासीमे भविष्ये-

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति, तत्तु नेह भवतेति । सामान्यतः प्रमत्तयोर्व्यवस्थापकं हि तत्, न चेह तथा प्रसक्तिरस्तीति । नन्वन्तु उपवासे कृष्णाऽप्युत्तरा ।

एकादश्यष्टमी पष्टी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण सयुताः ॥

इति स्मरणादिति चेन्न । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धत्वबोधकोक्तनिगमवान्मान्ते

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

इत्याहत्योपवासोक्तेः । न चेदं रुद्रोपनामपरम् ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अग्नेषु व्रतरूपेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इति स्मरणादिति शङ्क्यम् । 'एष धर्मः सनातनः' इत्यनेन सर्वविषयकत्वस्य स्पष्टं प्रतीतिः । रुद्रव्रतेऽपि च व्रतमात्रपरं, न तूपवासमात्रपरमिति समानविषयत्वाभावात्, तेनोपसंहारसंभव इति भावः । *शिवशक्तीति मिलितशिवशक्तिदेवत्यः पूजोपवासादिः, उत्सवः-व्रतम् ।

अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरमाया उग्रमाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्त्याः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति पादो विहितः । अत्र शिवस्य शक्तेश्च य उत्सवः पक्षद्वयगतायामष्टम्यां-नवम्यां वा विहितः, स नवमीयुताष्टम्यां अष्टमीयुतनवम्यां च कार्य इत्येतावद्विशिष्टं, शिवक्षेत्रे इत्यनुवादः । शिवो-

*यदा यदा सिंताष्टम्पां बुधवारो भवेत्काचित् ।

तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशने नृप ॥

*सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रष्टुप्ते च जनार्दने ।

बुधाष्टमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अन्त्यं पथं हेमाद्रौ न धृतम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा शुभमवाक्यात्,

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या तु कदाचन ।

इति स्कान्दाच्च ।

दशमी तु पूर्वा परा चेति हेमाद्रिः ।

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

इति माधवः । *वस्तुतस्तु सुख्या नवमीयुतैव ग्राह्या ।

दशमी तु प्रकर्तव्या सद्गुर्गा द्विजसत्तम ।

इत्यापस्तम्बोक्तः । यत्तु—

त्सवस्य तत्रैव करणात् । शेषोऽर्थवादः । एवं च—

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्धन्त्युत्तरं दिनम् ।

पक्षयोरुभयोरेप उपवासविधिः स्मृतः ॥

इति वाक्यं शिवशक्त्युत्सवाभिप्रायम्, अन्योपवासाभिप्रायकत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।

*यदा यदेति । बुधयुक्तायां शुक्लाष्टम्पां बुधाष्टमीव्रतं विधी-

यते, तस्य तदुद्यापनस्य च विस्तरो व्रतार्कं द्रष्टव्यः । *सन्ध्या-

काले इति—शुक्लाष्टमीत्वात्परा ग्राह्या । तत्र यदि परदिने बुधवारो

नास्ति पूर्वदिने च सायंकाले नास्ति किं तु सन्ध्याकाले वर्तते,

तत्र प्रधानं कार्यमिति प्राप्तावयं निषेधः पूजापर्याप्तसायंकाले सत्त्वे

बुधाष्टमी कार्या नान्यथेतत्परम् ।

मतान्तरमाह—*वस्तुतस्तित्विति । अत्रेदमरुचिवीजम्—

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ।

संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वा परयाऽथ वा ।
इत्यद्विरसोक्त, तत्रवमीयुक्तालाभे औदधिकी ग्राह्ये-
त्येवं ज्ञेयम् ॥

अथैकादशी । *तत्रैकादश्युपवासो देवा- *निषेधप-
रिपालनात्मको व्रतरूपश्च । तत्राऽऽद्यः-

न शङ्खन विवेत्तोयं न खादेत् *कूर्मसूकरौ ।

एकादश्यां *न भुञ्जीत पक्ष्योरुभयोरपि ॥

इति कौर्मदेवलाशुक्तेः । अग्निपुराणेऽपि-

इति सर्वतोमुखत्वोक्तिविरोधात् साधयमतमेव सम्यक् । आप-
स्तेर्मेवैवाक्यं तु कृष्णपक्षपरम् ।

नन्दाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी मकरे सिता ।

भृगुणा नष्टचन्द्रा च एता वै निष्फलाः स्मृताः ॥ इति ।

नागविद्धा तु या पष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कथं च न ॥

इति निषेधश्च तथैव । उपवासपदं तूपलक्षणम् ।

उपवासे एकादशीं निर्णेतुमाह- *तत्रेति । *निषेधेति ।

विधेयत्राप्रधानत्वं प्रतिषेधे प्रयानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

निषेधस्वरूपं निवृत्तिः । *कूर्मसूकरौ—महाराष्ट्राणां 'कृण-
गे'इति प्रसिद्धः कन्दः कूर्पः । 'गोढारु'इति 'कोन'इति वा प्रसिद्धः
कन्दः सूकरः । *न भुञ्जीतेति । न च भोजनमभ्यवहारविशेष इति
फलादिभक्षणं दुर्वारमिति वाच्यम् । घातोः सकलादनीयार्थत्वात् ।
अन्यथा कृष्णाया विद्धाया चैकादश्यां व्रतरूपोपवासनिषेधे भो-
जननिषेधादेव फलादिभक्षणप्राप्तेः

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।

इति फलादिभक्षणविधिर्वैयर्थ्यात् । एवम् "अन्नमाश्रित्य पापानि"

*गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ।
 *न चात्र *पर्युदासनं व्रतविधिः । *तद्धेतुव्रतादि-
 शब्दाभावात् । व्रतरूपस्तु ब्रह्मचैवर्ते-
 प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।
 *दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवव्रतम् ॥ इति ।
 *इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।
 वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।
 इति शिवधर्मोक्तेः ।

वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाचरेत् ।

इति निन्दादौ “न पचेदन्नमात्मनः” इत्यादिवदन्नशब्दोऽदनीयपरं
 इति । निषेधपालने सर्वेषामधिकारमाह—*गृहस्थ इति *न
 चात्रेति । एकमूलकल्पनालाघवादिति शेषः । *पर्युदासः—
 विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

इति रीत्या नञः संकल्पलक्षणया । उत्तरपदेन—स्योत्तरनाम-
 धात्वर्थान्यतरान्वितार्थकतया । *तद्धेतुत्विति । यथा “नेक्षेतोद्यन्त-
 मादित्यम्” इत्यादौ “तस्य व्रतम्” इत्युपक्रमे व्रतशब्दोऽस्तीति
 संकल्पे लक्षणा, न चेह तथाऽस्तीत्यर्थः । ननु व्रतविधयन्यनिषेधो
 नोपगम्यते, तद्वचनयोरेकवाक्यतायां लाघवादिति चेन्न । तथा
 सति संक्रान्तिरविवारादिवदुपवासनिषेधे भोजनस्यैव सम्भवात्
 किञ्चिद्भक्षणविधानवैयर्थ्यात् । सति तु पृथक्निषेधे तत्पालनाय प्र-
 वृत्तस्य निवृत्तेः संकल्पाविनाभावात् । संकल्पे चोपवासनिषेधाति-
 क्रमशङ्कानिवृत्तये किञ्चिद्भक्षणविधेरर्थवत्त्वात् ।

*दशम्यां निशि उपवासस्य नियममित्यन्वयः । व्रते सर्वे-
 षामधिकारमाह—*इदं चेति । निषेधपालनस्य केवलनित्यत्वा-

इति सौरपुराणाच्च । *सोऽपि द्वेषा- *नित्यः काम्यश्च ।

उपोष्यैकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडोक्तेः,

पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदोक्तेश्च नित्यता ।

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रतं
गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव
व्रतं नित्यं, न कृष्णायाम् ।

दाह- *सोऽपीति । व्रतरूपोऽपीत्यर्थः । *नित्य इति । नित्यत्व-
साधकानि सद्भवे—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युक्त्याऽकरणे(१)दोषश्रुतेरयागबोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्दीप्त्या च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । इति ।

तत्राद्यन्तद्वयं ग्रन्थकारेणोक्तम्(२) । सदाशब्द उक्तः सनत्कु-
मारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

यावदायुःशब्दो विष्णुपुराणे—

द्वादशी न प्रोक्तव्या यावदायुः सृष्टिभिः ।

अतिक्रमनिषेधः कण्वेनोक्तः—

—एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुरपि—

(१) अत्र केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्युक्त्याऽतिक्रमे' इति पाठः ।

(२) नित्यर्थाप्तेति द्वयम् 'उपोष्यैकादशीं नित्यम्' 'पक्षे पक्षे च
कर्तव्यम्' इति पचनद्वयेनोक्तमतः सदैवपारम्य फलाश्रुतिपर्यन्तमेव
आधीक्ष्यते इति भावः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

*वनस्थयतिधर्माऽयं, शुक्लामेव सदा गृही ॥

इति देवलोक्तेः । न चानेन निषेधपालनमेव वन-
स्थयतिविषये उपसंह्रियते, न तु व्रतामिति वाच्यम् । अ-
स्य *पर्युदासेन व्रतविधिपरत्वात् । *अन्यथा पूर्वोक्ता-
ग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या वि-
रोधः स्यात् । *निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन *विशेषा-

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः । इति ।

अकरणे दोषः सनत्कुमारेणोक्तः—

न करोति यदा मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतम् ॥

अत्यागचोदना विष्णुरहस्ये—

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्यजेद्वादशीव्रतम् ॥

फलाश्रुतिः कात्यायनादिवाक्ये—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति ।

*वनस्थेति ब्रह्मचारिविधवयोरुपलक्षणमित्यग्रे स्फुटम् ।

*पर्युदासः—न भुञ्जीतित्यत्र भोजनाभावसंकल्पार्थकत्वम्(१) ।

*अन्यथा—पर्युदासाऽनुपगमे । नन्वाग्निपुराणे एकादशीसामान्ये
गृहस्थस्याधिकारः प्रतीयते, स च शुक्लायामुपसंह्रियते ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इत्युक्तेः । तथा च वर्णिगृहिवनियतीनां रण्डायाश्च निषेधपा-
लने शुक्ला, गृहिभिन्नानां तु तत्र कृष्णेत्याग्रेयदेवब्रह्मवाक्ययोर्निष्ठङ्कि-
तार्थ इत्यत्राह—*निषेधस्येति । *विशेषः—अधिकारिविशेषो व-
नित्वादिः । नन्वेवमपि नवः प्रधानीभूताख्यातान्वये लाघवान्निषेध

नपेक्षणादुपसंहारायोगात् । *अभावस्य धर्मत्वाभावा-
च्च । *नस्मादनेन सर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनां सामा-
न्यवाक्यानां वनस्थयतिविषये *उपसंहारात् गृहस्थ-
स्य कृष्णायां नित्यव्रतप्राप्तिः । कथं तर्हि-

संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधः ? ; *प्राप्त्यभावा-
दिति चेच्छ्रुत्यताम् ।

शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

एवार्थो न पर्युदासः । वनस्थत्वादिक तूदाहरणमात्रमित्यत्राह-
*अभावस्येति । तथा च यथा “नक्षत्रोद्यन्तमोदित्यम्” इत्यादौ प्रस-
क्तोऽपि नञः प्रयानान्वयो व्रतान्वयार्थं त्यज्यते, तथा प्रकृते धर्म-
त्वान्वयार्थं स त्याज्य इति भावः । नन्वेवं—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चन ।

इत्यादिसामान्यवाक्यानां । का गतिरित्यत्राह—*नस्मा-
दिति ॥ *उपसंहारादिति । ननु उभयैकादशीविष-
यवाक्यानां देवलादिवास्यैव नस्थादिविषयत्वेनोपसंहारे गृहिणः
सामान्यवाक्यैः शुक्लाया अप्राप्तेः “शुक्लमेव सदा गृही” इत्यस्य पृ-
थग्विधायकत्वापत्तिः । इष्टापत्तौ चैवकारवैयर्थ्यं, चाक्यभेदश्च
अनुपसंहारे तु सामान्यवचनैरेव गृहिणः शुक्लाप्राप्तेः “शुक्लमेव”
इत्येवकारस्य परिसंख्यार्थत्वापत्तिः । परिसंख्यायां त्रयो दोषाः ।

स्वार्थत्यागः, परार्थस्य क्लृप्तिः, प्राप्तस्य वाचनम् ।

इति वाक्यादिति चेन्न । विप्रशक्तिकुण्ठकैवकारदृशेनातिद्वष्टि
तत्रावयस्यानुवादन्वयार्थं पक्षद्वयोपादानवशाच्छुक्ला सर्वरूपोष्या कृष्णे
गृहिभिन्नेनोपोष्येत्युपसंहारोपगमात् । *प्राप्त्यभावादिति । वस्तु

इति पादौ गृहस्थस्य आपाहीकार्त्तिकीमध्यस्था या
कृष्णा विहिता, सा पुत्रवतो निषिध्यते । अन्यकृ-
ष्णायां तु न विधिः । सर्वविधीनां वनस्थयतिषूपसं-
हारात् । न निषेधः, प्राप्त्यभावात् । शयन्यादिवाक्यं
त्वपुत्रगृहिगोचरमित्यनन्तभट्टहेमाद्यादिग्रन्थाः । दीपि-
काऽपि—‘असिता तु शयनीबोधान्तरस्थाऽप्यथो न
स्यात्सा*ऽऽत्मवतोऽपि’ इति । मदनरत्ने भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया ।

शुक्ला गृहस्थैः *कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्धिनी ।

*मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा न *ते तेनोपदर्शिता ॥(१)

इति ।

निषेधपालनं काम्यव्रतं च सर्वकृष्णायां सर्वगृहि-
णां भवत्येव ।

तस्तु नैते शास्त्रप्राप्तार्थनिषेधा विकल्पप्रसङ्गात् । सामान्यरूपस्यापि
हि विधेर्विशेषरूपेणापि विधिनोपजीव्यत्वे तुल्यबलत्वं दुर्वारं किं तु
पर्युदासः । नवः पुत्रवद्गृहिपदान्वयात्पुत्रवद्गृहिभिन्नः संक्रान्त्या-
दाबुपपन्नमेदित्यर्थात् । ‘शुक्लमेव सदा गृही’ इत्यत्र च गृहिपदं पुत्र-
वद्गृहिपरम् । एवं च पुत्रवद्गृहिणः कृष्णायामुपवासप्राप्तौ तद्विशे-
षे शयन्यादिवाक्येन विधीयते इति सारम् । वस्तुतस्तु संक्रान्त्यादौ
पुत्रवद्गृहिण उपवासनिषेधो व्यर्थः । गृहिणस्तन्निषेधादेव सिद्धेः ।
अतो गृहिपदस्यातन्त्रत्वात्पुत्रवतां (२) विधुरविधवादीनां तन्निषेधः ।
एवमेवानुपदमग्रे ‘पुत्रवांश्च सभार्यश्च’ इति पृथग्द्वयोपादानं सङ्गच्छते
इति । *आत्मवतः—पुत्रवतः(३) *कर्त्तव्येति व्रतादेशः ।
*मुमुक्षुभिरिति । गृहस्थानां मुमुक्षापवादार्थम् । गृहिभिन्नैः

(१) कृष्णेति सम्बध्यते ।

(२) विधुरो मृतपत्नीकः ।

(३) “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति निरुक्तात् ।

- पुत्रवांश्च सभार्षश्च बन्धुयुक्तस्तथैव च ।
 उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ॥
 इति नारदोक्तेः । एतत् सर्वं कालादर्शं उक्तम्-
 विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वये ।
 उपवासो, गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ॥
 भुजेर्निषेधः कृष्णायां, सिद्धिस्तस्य ततो व्रते ॥ इति ।
 * प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णाऽपि नित्या ।
 नित्यं भाक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
 * पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥
 सपुत्रश्च सभार्षश्च सजनो भक्तिमंयुनः ।
 एकादश्यामुपवसेत् * पक्षयोरुभयोरपि ॥

कृष्णोपोष्येति पूर्वोक्तार्थस्याक्षरारूढत्वं सूचितम् । निषेधपालने
 गृहिणामधिकारो 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' इत्यनेन दर्शितः । * ते—
 तव । पूर्वमतेऽहं चि व्यजयन् स्वसिद्धान्तमाह—* प्राच्यां स्तिवति ।
 * पक्षे पक्षे चेति व्रतस्य नित्यत्वार्थम् । सपुत्रश्चेत्यादि पुत्रादेरु-
 पवासोपाधिकारार्थम् । बहुव्रीहिणा च 'पुत्रवदपुत्रगृहस्थयोर्निषेधोऽपि
 बाध्यते । अवैष्णवगृहस्थेषु पुत्रवदगृहस्थनिषेधो दोषाधिक्यार्थः ।
 * पक्षयोरुभयोरपीति कृष्णालोभः ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
 तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥
 इति वैष्णवलक्षणं भगवद्भक्तत्वेमेवेत्पाविष्कृतुं विष्णुपरा-
 यणैरिति ।

रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सिनेतरे ।
 पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥
 इति रविशरादौ पुत्रवदगृहिण उपवासनिषेधस्तु नेह प्रवर्तते ।
 तन्निमित्तोपवासस्येत्युक्तेः । व्यतीपातादावुपवासनिषेधस्तु काम्यो-

इति नारदोक्तेरित्याहुः । *पुत्रशब्दश्चापत्यमात्र-
वचनः । नारायणवृत्तौ—‘पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्’
इत्यत्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः(१) । ‘जनयेद्बहुपुत्राणि’इति
लिङ्गात् । ‘पौत्री मातामहस्तेन’इति मन्त्रोक्तेः । पुत्र्या
अपत्यमित्यर्थे तु “स्त्रीभ्यो ढक्”(पा०सू० ४-१-१२)
इति पौत्रेय इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ॥
उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः—

पवासपर इति । *पुत्रशब्दश्चेति । इदमापाततः । नारायण-
वृत्त्यादौ विशिष्टवाचिशब्दानां पृथग्विशेषणसंभविष्याहारे विशेष्य-
मात्रपरत्वमिति न्यायादेव तदुक्तेः । इतरथा ‘न कुर्यात् पुत्रवान्
गृही’इत्यादौ पुत्रशब्दः कथमपत्यमात्रवचनः ? ‘पौत्री मातामहः’
इत्यत्र च पौत्रो दौहित्रः । पुत्रपदस्य स्त्रीलिङ्गस्य दुहित्वार्थत्वात् ।
तथा चाभरः—

आत्मजस्तनयः सूनुः सुनः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥ इति ।

अत्रात्मजादिशब्दानां पुत्रदुहित्रादिः पृथगर्थो, ऽपत्यादेस्तदुभय-
साधारणोऽर्थ इति स्पष्टम् । “जनयेद्बहुपुत्राणि”इत्यनेकान्यपत्या-
नीत्यर्थः । तत्र पुमपत्यानामेव पुत्रपदार्थत्वे अजातपुमपत्यकजा-
तकन्यकधनादेर्दुहितृदौहित्रादिगामित्वानुशासनवाधापत्तेः । अत्र
चानेकापत्यानि न विधीयन्ते । एकपुत्रस्य दत्तकादिसंपादनाप-
त्तेः । किं तु सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायो निवर्त्यते । एवं
च एकौरसस्यौरसान्तरवदत्तकादेरेकदत्तकस्य वा दत्तकान्तरस-
खे न शास्त्रविरोधः ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

(१) ऋष्यपत्यव्यावृत्त्यर्थतया ‘पुमांस’ इति विशेषणोपादानेन
पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवाचित्वोक्तेरित्यर्थः ।

*उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफल लभेत् ॥

भक्ष्यं च तत्रैवोक्तम्-

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमधाम्बु चाज्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वाऽपि वायुः

*प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥ इत्यलम् ।

तत्र दशमीवेधो ऋष्या-अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः
श्चेति । आद्यो गारुडे-

इत्यत्रापुत्रादुपादानं प्रायिकृत्यार्थम् । 'एष्टव्या बहनः पुत्राः' इत्य-
त्राप्येवमेवेति । *उपवासनिषेधे त्विति । ननु सत्रायागूर्णं विश्व-
जिता सत्रफलमिव (१) किञ्चिद्भक्षणेष्वपि व्रतरूपोपनामफलं पापक्षया-
दिकं प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एव च सर्वथा व्रतरूपोपनामनिवृत्तिर्दुर्ल-
भेति चेन्न । कृष्णविद्धादां ह्युक्तरीत्या तादृशोपवासस्यैवाप्राप्तेः, प्राप्तौ
वा न दुष्यतीत्यनेन विरोधः, निषिद्धत्वे तदतिक्रमे दोषः स्यात् ।
किं तु सर्वपुरुषसाधारणः सकलकादशीसाधारणो यो व्रताविध्य-
तिरिक्तो निषेधस्तत्पालयितुं कामस्य 'इति विज्ञाय कुर्वीत' इत्या-
दिवचनादनुपपन्नो विशेषनियमरहितभोजनद्वयवर्जनसंस्काररूपव्रतः
प्राप्तेरुपवासनिषेधातिक्रमः शङ्क्यतेति तन्निवृत्त्यर्थं किञ्चिद्भक्ष-
णविधिः । तथा चोपवासेन निषेधेऽनुष्ठीयमाने आनुपद्भिकानि-

(१) "य. सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत" इति श्रुतौ सत्रसक-
ल्पपूर्वं तदनुष्ठानप्रवृत्ताप्रवृत्तयोरुभयोरपि विद्वज्जिज्ञागानुष्ठानमावश्य-
कम् । सकल्पमात्रस्यैव विद्वज्जित्पूर्वकालिकताया कृत्यामृत्ययेन प्रतीते-
सकल्पस्य चोभयत्रापि विद्यमानत्वादिति पूर्वपक्षोक्त्यै सत्रागो-
रणस्य निमित्तत्वेन श्रुतत्वात् सकल्प कृत्वा तदनुष्ठानाभावे प्रायश्चि-
त्तार्थं विद्वज्जिज्ञागो विधीयते इति मिद्धान्तितं जमिनिना "वि-
द्वजित्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्" इति सूत्रेण (जै० सू० ६-४-३२) ।
एव च विद्वज्जिज्ञागेन सत्रसकल्पजन्यफलस्य सिद्धिरिति स्पष्टम् ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥ इति ।

अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कान्दे-

*उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदयः ॥ इति ।

यदपि-

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद् गृही ॥

इतिगारुडसौरधर्मादिवचनम्, यच्च भविष्ये-

आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्तिता ॥

इति, तदप्युपसंहारन्यायेन दण्डचतुष्टयपरमेव ।

हेमाद्रावप्येवम् । *यत्तु ब्रह्मवैवर्ते-

चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।

चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासदर्शनाद्रवेः ॥

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

त्यत्रतात्मकोपवासानुष्ठानेन निषेधातिक्रमात्प्रसक्तं दोषं न प्राप्नोति ।

उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपं निषेधफलं च प्रत्यवायपरिहारं लभे-

दित्युत्तरार्द्धार्थः । कृष्णाविद्धादिनिषेधानां विद्धादिभिर्नां गृहस्थादि-

भिर्नोपोपवसेदिति पर्युदासत्वमते तु तुल्यफलत्वान्निषेधत्वोक्तिसङ्ग-

तिरिति तु बोध्यम् । *प्रशस्तमिति नक्तादेः समुच्चयवारणाय ।

*उदयादिति । उदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

घटिकाशब्दात् । मुहूर्तद्वयं कश्चिदण्डचतुष्टयात् न्यूनं, कश्चित्त्वधिक-

मिति विरोधः । नित्योपवासवर्ज्यवेधवचोविरोधं शङ्कते-*

यात्त्व-
प्रातिप्रथमदण्डत्वमरुणोदयत्वम् ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः ॥

इति, तदपि *अवयवद्वाराऽरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति
माधवीये मदनरत्ने च । अन्त्यस्तूदयवेधः* ।

*तथान्येऽपि वेधा हेमाद्रौ माधवीये च गारुडे-

उदयात्प्राग् द्विदण्डान्तःपातिप्रथमदण्डत्वमतिवेधत्वम् । उदयप्रत्या-
सन्नतत्पूर्वकालत्वं महावेधत्वम् । उदयवत्कालत्वं योगत्वमिति
भेदः । *अवयवेति । अतिवेधादेररुणोदयवेधावयवत्वादिरुणो-
दयवेधत्वमित्यर्थः । *उदयवेध इति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तियिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥

इति वचनादुदयात्प्राक् चतुर्दण्डत्वमरुणोदयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
अत एव काम्योपवासवर्ज्यवेधवाक्ये घटिकाशब्दोपादीनमित्युपो-
द्वलकं दर्शयति-तथेति । एकादशी त्रेधा-पूर्णा खण्डा विद्धा
चेति भेदात् । तत्र या द्वात्रिंशन्मुहूर्तव्यापिनी, सा पूर्णा ।

प्रतिपत्प्रभृतिः सर्वा उदयादौदयाद्वेधेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासात् तत्र-

उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णेकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

इति गारुडात् । अत्र विशेषापेक्षायाम्-

आदित्योदयवेलायाः आरभ्य षष्टिनादिकाः ।

सम्पूर्णेकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिः ॥

इति गारुडं द्रष्टव्यम् । अरुणोदयव्यापिन्याः परदिने न्यूनत्वे
खण्डा । अरुणोदयव्यापिनी तु विद्धा ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्याः परिकीर्तिता ॥

इति भविष्यात् । विद्धाऽपि त्रेधा-सन्निध्या संयुक्ता च । तत्र
एव च विद्याजयिनि सप्तसंयुक्ताः सन्निध्या संयुक्ताः च । तत्र

*उदयात् प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

संदिग्धेकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

*उदयात् प्राङ् मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तेकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मवृद्धये ॥

*हेमाद्रौ रात्रेरन्त्योऽष्टमो भागोऽप्यरुणोदय उक्तः-

निशः प्रान्ते तु यामार्धे देववादित्रवादने ।

सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । *अत्रैके-‘एषां सर्वपक्षाणां मुहूर्तद्वयेन कोडीकारात्, ‘निशः प्रान्ते’ इति वचनाच्च रात्रिमानव-
शात्सार्धत्रिदण्डादयोऽनेकेऽरुणोदयाः । तदाह हेमाद्रिः-
‘सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया ।
महत्तरास्तु रात्रिरपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तमिति’

पुत्रराज्यप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति विहितं काम्योपवासं सन्दिग्धां लक्षयित्वा तत्र निषेधति-

*उदयादिति ।

पुत्रपौत्रप्रसिद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति काम्योपवासं संयुक्तां लक्षयित्वा तत्र निषेधति- *उदयादिति ।

एतच्च वाक्यद्वयं वैष्णवेतरविषयम् । वैष्णवान् प्रति तन्निषेध-
त्रैयर्थ्यात् । “नैवोपोष्यं वैष्णवेन” इति सामान्यत एव नित्यसा-
धारण्येन निषेधसत्त्वात् । इदं च द्वादश्यां काम्योपवासविधान-
प्रक्रान्तसंवत्सरव्यापिकाम्यप्रयोगविषयं, न तूपक्रमविषयम् । तस्य
तिथ्यन्तरकाम्यव्रतव्रतं संपूर्णायामेवौचित्यात् । प्रक्रान्तविषय-
त्वेनाप्येतादृशोपपत्तेः । रात्रेरष्टमभागत्वं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति हेमा-
द्रिमतमाह- *हेमाद्रावित्यादिना । एतन्मतं दूषयितुमुत्थापयति-

इत्याहुः । तन्न । अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः । न च
 मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाऽप्येवमुप-
 पत्तेः । न हि तेषां यामार्थत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्व-
 यस्य यामार्थस्य च 'चतस्रो घटिकाः' इत्यनेनोपसंहाराच्च
 न तदर्थः । न च 'सार्धं तु घटिकात्रयम्' इत्यनेनापि तदा-
 पत्तिः । शङ्का । तेन चतुर्दण्डवेधस्यैवोक्तेः । चतुर्दण्डे-
 ऽर्धघटीदशमीसत्त्वे हि वेधस्तदर्थः । द्विघटिकादौ न तद-
 योगाच्च । यत्तु मतम्-कियताऽरुणोदयवेध इत्यपेक्षायां
 सार्धघटिकात्रयनिषमादरुणोदयेऽर्धघटिकातो न्यूनदश-
 मीसत्त्वे न दोषः । इति । तच्चुच्छम् । द्विदण्डादावपि
 तदापत्तेः ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । न
 नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतम् ॥

इति गारुडे भविष्ये च योगमात्रनिषेधात् । नारदी-
 येऽपि-

लवेवेधेऽपि विमिन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

स्कान्देऽपि-

फलाकाष्ठादिगतैव दृश्यते दशमी विभो ।

*अत्रैके इति । न चेति मष्टिनिमित्तैक्यान्न नानार्थत्वापत्ति-
 रिति भावः । *तदर्थाः-मुहूर्त्तद्वयमर्थः । *तदापत्तिः-मुहूर्त्तद्वय-
 लाभः । अष्टाविंशतिघटीरात्र्यां मुहूर्त्तद्वयं सार्धघटीत्रयं तत्र दशमी-
 प्रवेशमात्रेण विद्वत्वात् । *तदयोगात्-मुहूर्त्तद्वयालाभात् । इदमा-
 पाततः । चतुर्दण्डापत्यभावस्यापि सम्भवात् । सार्धघटिकात्रयस्य
 व्यापकत्वे दोषमोह-द्विदण्डादावपीति *तदापत्तेः-निर्दु-
 र्गत्वापत्तेः । तस्य व्याप्यत्वेऽर्धदण्डतो न्यूनदशमीसत्त्वेऽपि व्या-

एकादशीं न कर्तव्यं व्रतं राजन्कदाचन ॥ इति ॥
माधवोऽप्याह—‘सोऽयं कलादिवेधोऽरुणोदयवेधे
सूर्योदयवेधे च समानः’ इति । निगमेऽपि—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । इति ।

अत एव माधवेन—‘अरुणोदयाद्यदण्डेऽल्पदशमीस्पर्श
संपृक्ता, कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा, मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता,
उदये संकीर्णा’ इत्युक्त्वा—

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता—

संपृक्तैकादशा तां तु मोहिन्यै दत्तवान्प्रभुः ॥

इति गोभिलाशुक्तेः । *पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतो
विशेषतश्चारुणोदयवेधो निषिद्धः । *यत्तु—‘अष्टमभागो
ऽरुणोदयः’ इति हेमाद्रिणोक्तम्, यच्च ‘महत्तरास्तुरात्रीः’
इति, तत्परमतं स्वयमेव *दूषितम् । *अन्तेऽप्युक्तम्—

प्यत्वानपायादोपमाह—*दशमीति । *पूर्वोक्तेति ।

उदयात्प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धैकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति पूर्वोक्तेत्यर्थः । आदिना—

उदयात् प्राक् मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तैकादशी नाम वज्र्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति ग्रहः । इयमतिविद्धा ।

आदित्योदयवेलाया आरभ्य पष्टिनाडिकाः ॥

संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः ।

इति च ग्रहः । वेला—तत्प्रत्यासन्नकालः । उदये—संकीर्णैति

वाक्येऽप्युदयस्तत्प्रत्यासन्नकालः । इयं महाविद्धा । अतिवेधमहा-

वेधो ग्रन्थे दर्शितौ । राज्यन्ताष्टमभागत्वमरुणोदयत्वमिति हेमाद्रे-

रनिर्भरमाह—*यत्त्वित्यादि । *दूषितमिति । राज्यन्ताष्टमभा-

‘वेधतारतम्यं च दोषनारतम्यानुपपद्यते’ इति । - दोषता-
रतम्यं च प्रायश्चित्तनारतम्यादवगम्यते । तद्योक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरे-

अज्ञानाद्यदि वा मोहात्कुर्वन्नेकादशीं नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

तत्कृत्वा द्वादशं नरश्चीर्त्वा गां च दद्यात्सवत्सकाम् ।

सुवर्णस्यार्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

विधानान्तरं, तत्रैव-

॥ ६७ ॥

शरूपारुणोदयस्य । कदाचिद्द्वटिकाचतुष्टयरूपत्वात्तदुपलक्षणतया
सर्ववेधानामेक्यसंभवादितिः शेषः । अथैवं वेधतारतम्योत्कीर्त्तनं
व्यभिचित्यत्राह-अन्तेऽपीति । वेधतारतम्यादित्यादि ।

- दशमीशेषसंयुक्ता । गान्धार्या समुपोपिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ॥

तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ।

इत्याद्यनिष्टस्मरणार्त्तं । तत्र

दशमीशेषसंयुक्ता न तु कुर्यात्कर्मचर्चनं । ।

जम्भस्तेयं । पुरादिता दशमीशेषसंयुक्ता ॥

उपोष्य तां प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्दुष्टम् ।

इति वाक्यात् ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलिन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्धतामिह नरकं भृशदारुणम् ॥

इति । फलानुत्पत्तिप्रत्यवायोत्पत्त्योरुक्तेश्च वेधनिषेधातिक्रमे कर्तुः
पापं स्वीकार्यम् । वेधतारतम्यान्यथानुपपत्त्या च पापतार-
तम्यं तत्तारतम्याच्च प्रायश्चित्ततारतम्यम् । यद्वा श्राद्धेदिने मैथुना-
दिनिषेधवत् एतन्निषेधानामपि कर्माह्वं तदातिक्रमे प्रायश्चित्ता-

ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशद्वा च दद्यात्सवत्सकाम् ।

*धरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥ इति ।

करणे कर्तुरनिष्टोत्कीर्त्तनं तु न हि निन्दान्यायेन व्रतं स्तोतुमेव ।
तत्र व्रतवैगुण्यं तद्वशान्नित्यकाम्यान्यतरतत्फलस्य पार्ष्ण्यस्वर्ग-
विष्णुप्रीत्यादेरसिद्धिः ।

प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं शुद्ध्यर्थं तु व्रतस्य वै ।

निश्चिद्रं जायते येन धर्मः संतानमेव च ॥

इत्यर्थवादेन स्पष्टं तथा प्रतीतेः । प्रायश्चित्तमपि अतिक्रम्यमाण-
निमित्तभूतनिषेधोपस्थापितव्रताङ्गतया तत्समाधानार्थम् । तदाचरणे
फलश्रुतिश्चाङ्गे फलश्रुतित्वात् प्रधानस्तत्त्यर्थेव । एवं च वैगुण्यरूप
कर्मदोष एव वेधातिवेधारूयः तत्तारतम्याच्च तदतिक्रमनिमित्तक-
स्य तारतम्यमिति । *धरणं-सुवर्णं हेमचत्वारिंशन्माषाः ।

तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा

वल्लिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ ।

गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै—

वैलैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥

इति ज्योतिषं तु नेह प्रवर्त्तते धार्मिकसंप्रदायभङ्गापत्तेः ।

कृच्छ्रपादसवत्सगोदानोभयं केवलमेकत्रिंशद्ब्राह्मणभोजनेन वैक-
ल्पिकतिलद्रोणसुवर्णाद्भिः वा समुचितद्वयेन वाऽधिकेन युक्त-
मिति चत्वारः पक्षा वेधातिवेधमहावेधयोगेषु क्रमेण योज्याः । ननु

यातुधानव्रतं योगे महावेधे तु वाष्कलेः ।

जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेशिनी ॥

इति जम्भासुरवेधत्वेनोक्तेऽतिवेध एवैतत्प्रायश्चित्तं स्यात् ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तु ॥

। *अत्र वेधतारतम्याद्वयस्थोति हेमाद्रिः । । *निशः
 'प्रान्ते' इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । *तस्माच्चतुर्वटिका-
 त्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन पदपञ्चाशदण्डा-
 नन्तरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेध उक्तो भवति । अ-
 न्त्योऽपि तत्रैव कण्वेनोक्तः—

उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

*दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तत् ॥ इति ।

तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तद्वाक्येषु वैष्ण-
 वग्रहणात् । तत्स्वरूपं तु माधवीये स्कान्दे—

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यज्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ।

विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति ।

*यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं

इत्यग्रिमवचनादित्यत्राह—*अत्रेति उच्चावचानां पक्षाणां व्य-
 वस्यैव निवेशाद्वाक्यशेषस्तु निन्दामात्रमिति भावः । ननु दोषता-
 रतम्येन वेधतारतम्यमप्युक्तम्, अरुणोदयवेधे दोषतारतम्याभावा-
 दित्यत्राह—*निश इति । *तस्मादिति । एतच्च सर्वं जल्प-
 कथार्याग्रन्थकृताऽभिहितम् । वस्तुतस्तु महत्तरद्वयतररात्रिविरुणी-
 दयसाम्यस्यायुद्धत्वान्मुहूर्तद्वयमारुणोदय इति सिद्धान्तः । त्र्यटिका-
 दिपदानि च मुहूर्तार्द्धमराणि । वेधतारतम्यं च मुहूर्तप्रपञ्चीक्यैवेति
 शिष्टानां हेमाद्रिमतमेव सम्यगिति । *दशम्या इति । जम्भपदं त-
 त्प्रधानकयातुधानपरम् । उदेतीति दर्शनात्तद्वान्येषु द्वयमीशेपेत्यादि-
 वाक्येषु विष्णुमन्त्रदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वमालोच्य शङ्कते—*अश्रयीति ।
 दानप्रथमत एतान्नपानानां तद्वान्येषु द्वयमीशेपेत्यादि-
 तत्तच्च विस्वाजय

न तु पुत्रादेः, तथापि स्वपारस्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं
स्मार्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तत्त्वसागरे भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा, यथा कृष्णा तथेतराः ।

तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥

केचित्तु दशम्यां नवमीवेधमपि त्यजन्ति । तत्र मूलं
स्मृतम् । उदयवेधस्तु *परिशेषात् स्मार्तगोचरः । त-
दाह माधवः—

अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् ॥

हेमाद्रिस्तु केषांचिदर्धरात्रेऽपि दशमीवेधमाह—

अर्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेध इष्यते ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये *हरिप्रियाः ॥

न *तन्मम मतं यस्मात्रियामा* रात्रिरिष्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

*परिशेषादिति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः ॥

इत्युक्तेवैष्णवान् प्रति अतिवेधादीनां वेधत्वानिराकरणवाधादित्यर्थः ।

*हरिप्रिया इति ।

अयमर्थः—अतीतरात्रेः पश्चाद्धेनागामिरात्रेः पूर्वार्द्धेन सह

दिवसोऽद्यतनः, स एकादश्यामुपोष्यः । तत्र दशमीप्रवेशं

विद्धा सा त्याज्येति । एतन्निराकरोति—*न तन्मम मत-

मिति । *त्रियामेति । प्रथमपहरार्द्धस्य चतुर्थपहरार्द्धस्य च दि-

नकर्मसंबन्धितया तदन्या कथंचित्रियामा रात्रिः रात्रिकर्मणि प्रा-

प्नोत्यर्थः । एवं चोपवासे दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य प्राणातित्र

अस्यार्थः-‘अनद्यतने लङ्’ (पा०सू०३-२-१११) इत्यत्र
 ‘अतीताया रात्रेः पश्चिमयामद्वयमागामिन्या रात्रेः पूर्व-
 यामद्वयं दिवसश्च सकल एषोऽद्यतनः कालः’ इत्युक्तं
 महाभाष्ये । स एष वर्तमानः काल एकादशघटोरात्र
 उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशे विद्धा । सा त्याज्या ।
 अत एव हेमाद्रौ-

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

। इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवसस्येत्यर्थः ।
 स्वमते तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः ।
 तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्यरुणोदयोऽप्येव ।
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पम्’
 इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्याशुप्रवृत्तेस्तत्रैव नि-
 पेधः । तेन मतभेदाद्व्यवस्यति केचित् । कैमुतिक-
 न्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । य-

विद्धा हेया । यस्तु कपालवेधो नामार्द्धरात्रवेधः, स परेऽहनि उ-
 पवासे न त्याज्यः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

। दशम्याः सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिति । ये तु-रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्व-
 शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः इति वदन्ति, तदाशयं ते
 एव जानन्ति । अन्ये तु—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनात् ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पम्’ इति कोशादरुणोदयमारभ्य
 सूर्याशुप्रवृत्तेः तत्रैव निषेध इति न तन्मम मतमित्यस्यार्थमाहुः ।

स्तु 'दिक्पञ्चदशभिस्तथा' इति वेधः, स उपवासाति-
रिक्ताविषय इति माधवः ।

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्धसंसेमुहूर्तस्तु योगोऽयं बाधते व्रतम् ॥

इति निगमादित्यलम् । तत्र माधवमते *वैष्णवैरु-
णोदयविद्धा त्याज्या । यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती
वर्धते, द्वादशी चां, उभयं वा, तदा परोपोष्या ।

*एकादशी द्वादशी चाऽधिका चेत्यज्यतां दिनम् ।

पूर्वे, ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवानिर्णयः ॥

इति माधवोक्तेः । स्मार्तैस्तु सूर्योदयविद्धा त्याज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते, द्वादशी च समा

*वैष्णवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम् ।

इति वचनात् । इदमुपलक्षणं वैष्णवेतरैरपि काम्यव्रते अरुणो-
दयविद्धायास्त्याज्यत्वात् । माधवमते इत्यभिधानं च केषां-
चिद्वन्धे वैष्णवमधिकृत्योपवासो न लिखितस्तथावर्तनाय ।

*एकादशीति । नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

संपूर्णा च—“उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णै-
कादशी नाम” इत्युक्ता । भागवततन्त्रे—

संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

यत्तु—व्यासः ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

न्यूना वा, तदा *गृहस्थैः पूर्वा, यतिभिरुत्तरा कार्या ।
 प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ।
 द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥
 पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चात्तरा विभो ॥
 इति स्कान्दोक्तेः । वर्धमानोऽप्येवमाह । उभयवृद्धौ
 तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परैव ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमा गतिम् ॥

इति, तत्तु न शुद्धाधिकद्वादश्यां प्रवर्तते । लोपो हि सूर्योदयास्पर्शित्वं
 तस्यावमदिन एव सत्त्वेन विद्धाया एव लाभात् । न च लोपो=द्विती-
 यसूर्योदयास्पर्शित्वम् । “लुप्तादौ दशमीमिश्रितत्वात्” इति विद्धा-
 मस्तावगतमाधवविरोधादिति । हेमाद्रौ—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

*गृहस्थैरिति । यत्तु—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वाष्टपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति । तत्र, कामी=गृहस्थः, निष्कामो=यतिरित्येके, तत्र ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

मातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे निष्कामगृहिणोऽपि परैवेति गृहिसामान्ये पूर्वोप-
 वामाभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य सकामैः पूर्वा निष्कामैरुत्तरेति सा-
 मान्यतो वक्ष्यति । अत एव—

पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यत्तेस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥

इत्यादौ वनस्थादिशब्दानां निष्कामोपलक्षणत्वान्न वाक्य-
 भेदः । अत्र ‘उदयात्माक’ इति

*संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥
 इति नारदोक्तेः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धायां *पूर्वैव ।
 न चेदेकादशी विष्णो द्वादशी परंतः स्थिता ।
 उपाध्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥
 इति नारदोक्तेः ।

द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते ।
 शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः ॥
 इति माधवोक्तेश्च । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—
 विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।
 अविद्धाऽपि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥

रिभाषिता न ग्राह्या । नाडीपञ्चकात्मकतिथिवृद्ध्या विना परेशु-
 र्घटिकासत्वासम्भवात् तावत्तिथिवृद्धौ चास्मिकहोसस्य ज्योतिः-
 शास्त्रविरुद्धत्वादित्युदयद्वयमात्रे व्यापिन्येव वाच्या । प्रभातपदं तु
 द्वितीयदिनप्रातःपरमिति । 'प्रथमेऽहनि संपूर्णा' इत्युक्ते 'संपूर्णैकाद-
 शी' इत्यग्रिमे च 'उदयात्प्राक्' इति परिभाषितैव । तादृशपदसत्त्वात् ।
 एवं चैनद्वाक्यद्वयं स्मार्तपरमेव, न वैष्णवपरं तेषां विद्धत्वमात्रेण
 परत्वादिति । *संपूर्णेति । स्मार्तपरतावीजमुक्तम् । विद्धानिषे-
 धात्परेति स्मर्तव्यम् । *पूर्वैवेति ।

संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किञ्चन ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यामपि तत्र कथं भवेत् ॥
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः ।
 इति तु निर्मूलम् । 'विद्धाऽपि' इति स्मार्तपरम् । वैष्णवानां
 विद्धानिषेधात् । 'अविद्धाऽपि च' इति स्मार्तपरं, न वैष्णवपरं; तेषां
 द्वादश्यामेवोपवासविधानात् । किं तु स्मार्तपरं परं तु तेषां विद्धे-

इति हेमाद्रौ पाञ्चवचनं, तदेकादश्याः षृद्धौ-ज्ञेयम् ।
तदुक्तं माधवेन-

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं धर्षते यदा ।
तदा पूर्वं दिनं त्याज्यं स्मार्त्तार्थाद्यं परं दिनम् ॥ इति ।
विद्वैकादश्यां द्वादशीमात्रषृद्धौ च सर्वेषां *परैव ।
*तत्र चैकादशीमात्रषृद्धौ गृहिणः पूर्वा, यत्तेरुत्तरा ।
*पूर्वोक्तपाद्योक्तेः ।

एकादशी विषृद्धा चेच्छुद्धे कृष्णेऽविशेषतः ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद् गृही ॥

इति प्रचेतसोक्तेः *एतच्छुद्धाविद्यातुल्यामिति माधवः ।

कादशीत्यागो न युज्यते इत्यभिमानः--।- *एकादश्या इति ।
तथा च तत्र स्मार्त्तानामविद्वैकादशीत्यागो न युक्तः । *परैवेति ।
तत्रोपवासदिनं विद्वं यदा भवति पूर्वया ।
द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वरूपाऽप्येकादशी-तिथिः ॥
तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वदसूतज-
सूत उवाच--
यदा न माप्यते विप्रो द्वादश्यां पूर्ववासरः ।
रविचक्रार्द्धमात्रोऽपि तत्रोपोष्य परं दिनेम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

इति नारदीयात् । पारणपर्याप्तद्वादश्या लोभे तस्यापव । अन्यथा
तु तामुल्लङ्घ्यापि पारणे कार्यमित्यर्थः । *तत्र च = विद्वैकादश्यां
च । *पूर्वोक्तेति । 'विद्याऽप्यविद्या विज्ञेयो' इत्यादिः । *एत-
दिति । अविशेषत इत्युक्तेः निनु इदं प्रचेतोवाक्यं शुद्धोविषयमेव ।
संपूर्णैकादशी यव प्रभाते पुनरेव सा ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही ॥

इति वचने संपूर्णापदात् । विद्धा तु सर्वेषां परैव ।

द्वादशीभिश्चिन्ता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ॥

द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा ।

इति पाशोक्तेः । उपोषणस्य प्राधान्यात्तत्रान्त्यकालावाच्छिन्नति-
थिरपेक्षिता । पारणे त्वङ्गत्वादेव तादृशद्वादश्यलाभे न दोष इति ।
सैवम् । तथा सति—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिर्गामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इत्याद्येकवाक्यतयोक्तपादस्यापि शुद्धाविषयत्वापत्तेः । यदि च
तस्य शुद्धाधिकायां वैष्णवान् प्रति, विद्धाधिकायां स्मार्तान् प्रती-
त्याधिकारिभेदेन प्रवृत्तिरुपेयते, तदा एकाधिकारिणं स्मार्तं प्रति
शुद्धाविद्धासाम्येन प्रचेतोवाक्यप्रवृत्तिर्दुर्वारति । नन्वेवमप्यत्र गृ-
हिणः कथं पूर्वा ? ।

दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेन्नयोदशी ॥

इत्यादिदिनत्रयातिरिक्तदशमीविद्धायामुपवासनिषेधात् । अत्र
दिनत्रयं हि दशम्येकादशीद्वादशीरूपं, न तु एकादशीद्वादशीत्रयो-
दशीरूपम् ।

यदि वैवाच्यु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

इत्येकवाक्यत्वात् । इत्थं च सैवेति तच्छब्देन “सा वैश्वदेवी”
इत्यादौ सदाधिपयस इव दिनत्रययुतदशमीविद्धाया एव परामर्शो न
दशमीमात्रस्येत्ययमेव विधिः “एरं कृत्वोद्देयम्” इतिवत् । “नोपो-
ष्या दशमीयुता” इति तु “न गिरागिरा” इतिवदनुवादः । न च
नोपोष्येति विधिरेव, सैवेति त्वनुवादः । एवकारस्य विधिशक्ति-
कुण्ठकत्वादिति वाच्यम् । द्वादश्यवृद्धयर्थस्य परतश्चेदित्यस्य व्यव-

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिताऽपि च ॥ ८

इति स्कान्दात् ।

अविद्यानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।।

मुहूर्तैः पञ्चमिविद्धा ग्राह्यैकादशी तिथिः ॥ १०

इत्युष्पशृङ्गोक्तेश्च । मुहूर्तपञ्चकमरुणोदयमारभ्य शेष-
म् । अन्यथोत्तरेऽहि एकदिश्यभावासम्भवात् । तथा
च स एव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।।

प्रातर्भवतु वा मा भूयस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ इति ।

यदपि हेमाद्रिणा—'शुद्धसमा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वाद-
शिका चत्सर्वेषां परैव' इत्युक्तं, तदपि वैष्णवविषयम् ।
स्मार्तानां तु पूर्ववैयविरोधः ।

हितान्वयापत्तेः । मैवम् । कालादर्शादौ—

सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इत्युष्पशृङ्गवचसो विद्वाधिकैकादशिकायां विद्धोपवासविधाय-
कत्वेनार्थवत्त्वात् । अन्यथा प्रातर्भवत्वेत्यस्यापङ्कतेः । न च त्रयो-
दश्यां द्वादशी प्रातर्भवत्वेति तदर्थः । दशमीमिश्रितेत्युक्तेस्तद्व्य-
वहितोत्तरप्रातर्लभात् । अत्र संकल्पकाले एकादश्यसत्त्वेऽपि संक-
ल्पे यक्ष्यति । तथा च "दिनत्रयमृते देवि" "सर्वत्रैकादशी कार्या"
इत्याद्योर्विरोधप्रज्ञाय गृहिणां पूर्वा यतेरुत्तरेति व्यवस्था स्वीकार्या ।
त्रयोदश्यामिति वाच्यद्वयं विद्धसमापरं तस्यां यतीनां परा भ-
विष्यतीत्याशङ्कावारणार्थम् । अविरोध इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय

*हेमाद्रिमते सूच्यते । तत्र—

*शुद्धा विद्या द्वयी नन्दा, श्रेधा न्यूनसमाधिकैः ।

पदप्रकारा पुनश्चेधा द्वादश्यूनसमाधिकैः ॥

इत्यष्टादशैकादशीभेदाः । तत्र *शुद्धाऽधिका न्यूनद्वाद-
शिका, शुद्धाऽधिका समद्वादशिका च सकामैः पूर्वा, नि-
ष्कामैरुत्तरा कार्या । *‘प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा’ इति पूर्वोक्त-

स्मार्तान् प्रति हेमाद्रिजालमाह—

*हेमाद्रीति । हेमाद्रिमाधवयोः स्मार्तान् प्रति न शास्त्रभेद
इति स्मर्तव्यम् । *शुद्धेति । शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका १,
शुद्धन्यूना समद्वादशिका २, शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ३, शुद्ध-
समा न्यूनद्वादशिका ४, शुद्धसमा समद्वादशिका ५, शुद्धसमाऽधि-
कद्वादशिका ६, शुद्धाऽधिका न्यूनद्वादशिका ७, शुद्धाऽधिका सम-
द्वादशिका ८, शुद्धाऽधिकाऽधिकद्वादशिका ९, एवं विद्याऽपीत्य-
ष्टादशभेदा इत्यर्थः । परादेनसूर्योदयात्प्राक् समाप्तिर्न्यूनत्वं, सूर्यो-
दयात्किञ्चिद्नूतत्वं समत्वं, सूर्योदयोत्तरसत्त्वमाधिक्यम् । तत्र—

आद्यास्तु पदसु पूर्वैव व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

गृहमेधियतीनां स्यान्नवम्यां स्यात्परिऽहनि ॥

शुद्धाधिका न्यूनसमोत्तरा चेत् पूर्वा गृहस्थैर्यतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिक्यवती परैव, शेषास्तु शुद्धाः प्रथमाऽपोग्याः ॥

विद्यात्रये तु पूर्वा स्याद्व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

अपरिऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया ॥

विद्यासमा न्यूनसमोत्तरा चेद्विद्याधिका न्यूनपरा च तत्र ।

सैव व्यवस्था, यदि विद्धहीनां ग्राह्योपवासे प्रथमैव सर्वैः ॥

विद्यासमा यद्यधिकोत्तरां स्याद्विद्यासमा विद्धसमोत्तरा स्यात् ।

तदा परैव प्रतिसुक्तशङ्करैकादशी सर्वजनैरुपोग्या ॥

इति कारिकाऽनुसारेणाह—*शुद्धेत्यादि । *प्रथमे इति ।

स्कान्दात् ।

ऊनद्वादशिकार्यां तु विष्णुमीतिकामैरुपवासप्रपञ्चं
कार्यम् ।

प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्रसयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्यैव यतिभिश्चात्तरा विभो ।

इति स्कान्दादित्यर्थः । अत्र गृहस्ययतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वागुपवसेत्कामी निष्कामस्तु परां वसेत् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यैकवान्यत्वात् । न च सकामनिष्कामशब्दयो-
रेव गृह्यतिपरत्वमस्तु, मायशो गृहिणो सकामत्वायतीनां निष्का-
मत्वादिति वाच्यम् ।

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुचरैकादशीं सदा ।

। मातर्मथतु वा मा या द्वादशी च द्विजोत्तमा ॥

इति स्कान्दे गृहस्यस्यापि निष्कामस्योत्तरोपवासनिधानात् । इदं
च हेमाद्रेर्जालमात्रमिति । शुद्धाऽनधिकाऽनधिकद्वादशिका, शुद्धा-
नधिकाऽधिकद्वादशिका २, शुद्धाऽधिकाधिकद्वादशिका ३, शुद्धा-
धिकानधिकाधिकद्वादशिका ४ इति चत्वार एव भेदाः । तत्रायं
चतुर्थो भेदः । द्वितीयसूर्योदयसमाया एव तिथेऽर्थोतिथे प्र-
सिद्धेर्द्वित्रिपलान्तरेण समा तदधिकान्तरेण न्यूना चेत्युभयप-
एवानधिकत्वेन सङ्ग्रहात् ।

उपवासप्रपञ्चमिति । न चैकाधिकारिकमुपवासद्वयं कथं
विधीयते ? , एकनिमित्तकस्यावृत्तेरयुक्तत्वात् किन्त्वयं गृह्यति-
भेदेन विहितस्यानुवादोऽस्तु, तथा सति अविकार्यन्तरमपि न
कल्प्यमिति वाच्यम् । 'तिथी' इति द्वन्द्वसमासार्थकं रुपेणेतरे-
तरयोगमतीतेस्तदनुरेभिर्नाविकार्यन्तरादेरपि युक्तत्वात् । अत्र

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी, तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे *तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

इति शुद्धसिद्धोक्तेः ।

शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्ध-
समा वाऽधिकद्वादशिका चेत्सर्वेषां परैवेति ह्येवाग्रिः ।

*मदनरत्ने तु *शुद्धाधिका परा । *संपूर्णैकादशी यत्र'
इति पूर्वोक्तेः । *अन्या पूर्वा ।

लुप्यते इत्यस्योनेत्यर्थः ।

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

त्रयोदशी उपःकाले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति स्कान्दे 'त्रयोदशी उपःकाले' इत्युक्तेस्तदेकवाक्यत्वादित्या-
शयेनोद्वादशिकायामित्युक्तम् । इत्युक्तः समद्वादशिकायामपि वि-
ष्णुप्रीतिकामस्योपवासद्वयं युक्तम् । कोपो द्वितीयसूर्योदयास्पक्षित्वम-
पीति तस्या अपि संग्रहात् । 'त्रयोदशी उपःकाले' इति त्वतन्त्र-
मिति लक्षणाः ।

शुद्धन्यूनेत्यादित्रयेऽधिकद्वादशिकाऽन्वयः । एतच्च वैष्णवा-
भिप्रायम् । स्मार्त्तान् प्रति त्वादह- *मदनेति । *शुद्धाधिकेति ।
अधिकद्वादशिकेति शेषः । अयं च शुद्धाधिकाऽधिकद्वादशिका-
रूपस्तृतीयो भेदः । *संपूर्णैति ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवात्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यर्थः ।

पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि ॥

इत्यपि द्रष्टव्यम् । *अन्येति । शुद्धन्यूना शुद्धसमा वाऽधिकद्वा-

*शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाऽधिकोत्तरा ।
एकादशीमुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमपि ॥

इति स्कान्दात् । शुद्धा=एकादशी । उत्तरा=द्वादशी ।
'न चेदेकादशी विष्णौ' इति नारदोक्तेश्च । यत्तु—'अविद्धा-
ऽपि च विद्धा स्यात्' इति पाञ्च तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु—
'संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥
इत्यादि, *तद्वैष्णवपरम् । स्मार्तानां तु* पूर्व्वेतेत्युक्तम् ।

दशिकेत्यर्थः । अयं च शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकेति द्वितीयो भेदः ।
*शुद्धेति । एकादशी यदि शुद्धा सती समा द्वितीयसूर्योदयपर्यन्ता
ततो न्यूना वा, द्वादशी ततो न्यूना समाऽधिका वा तदा शुद्धामेवो-
पवसेत् न वैष्णवी=द्वादशीमित्यर्थः । एतेन शुद्धानधिकानधिकद्वाद-
शिकेति प्रथमभेदोऽपि संगृहीतः । तत्राविवादात्स ग्रन्थे नोद्विक्तः ।
*वैष्णवेति । वैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात् । *पूर्व्वेति । यत्तु—

उदयात्प्राग्यदा विमा मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रोपवसेद्गृही ॥

इति वचनाद् गृहिणा पूर्वा ।

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ।

इति चात्रयाद्यतीनां परेति; तत्र । प्रथमवाक्यस्य उक्तरीत्या
गृही सकामोऽवैष्णवः । तस्यारुणोदयविद्धायां काम्योपवासनिवर्त्त-
कत्वात् । तत्रैतेत्येवकारवशात्तद्विशेषे उपवासो नेत्यर्थात्, द्वितीय-
वाक्यस्य च गृहिणामेवोभयाविक्रयविषयत्वात् । तत्र पराया एव
"न गर्भे विशते जन्तुः" इत्यर्थवादसूचितगर्भावेशवशाद्दुःखविशेष-
निवर्त्तकत्वात् ।

विद्धाऽपि एकादशी नवयोक्ता । तस्या विद्धाऽनधिकाऽन-
धिकद्वादशिका १, विद्धाऽनधिकाऽधिकद्वादशिका २, विद्धाधिका-
ऽधिकद्वादशिका ३, विद्धाधिकाऽनधिकद्वादशिका चेति चत्वारो
भेदाः । तत्र विद्धन्यूना विद्धसमा वाऽधिकद्वादशिका चेत्स-
र्वेषां परा ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इत्युक्तेः । लुप्ता दिनद्वये सूर्योदयास्पर्शेन क्षयं गता । न चेदं सु-
सुक्ष्मपरं परमां गतिं=मुक्तिमिसर्थात्, अन्येषां तु पूर्वा “अविद्धा-
नि निषिद्धश्च” इत्युक्तेरिति वाच्यम् ।

एकादशी यदा विद्धा द्वादश्यां न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वैरेव न संशयः ।

इति नारदीये सर्वैरेवेत्युक्तेः । “न चेदेकादशी विष्णौ” इति तु
शुद्धापरम् । ‘अविद्धानि’ इत्यादीनि विद्धाग्रहवाक्यानि परत
एकादश्यभावे द्वादश्यवृद्धावेव प्रवर्तन्ते ।

एकादशी दिशा युक्ता परतोऽपि न वर्तते ।

गृहिभिर्यातिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥

इति वाक्यवत् “त्रयोदश्यां न लभ्येत” इत्यादिवाक्यादिति ।
तदुक्तं—‘विद्धन्यूना विद्धसमाऽधिकद्वादशिका सर्वेषां परा’ इति । अयं
विद्धानधिकाधिकद्वादशिकारूपो द्वितीयो भेदः । पारणपर्याप्तद्वा-
दश्यलाभे तामुल्लङ्घ्य पारणं भवतीत्युक्तम् । यश्च विद्धानधिकान-
धिकद्वादशिकारूपः प्रथमभेदः, स चतुर्धा । एकादशीन्यूनत्वे-
द्वादशीसाम्ये १, तन्न्यूनत्वे वा २ । एकादशीसाम्ये—द्वादशी-
साम्ये ३, तन्न्यूनत्वेन वा ४ । तत्राद्ये अहि—*विद्धेति । *सुसु-
क्ष्णामिति ।

*विद्वन्मूना समष्टादशिका तु *सुमुक्षूणां *पुत्रवतीं च परा । *अन्येषां *पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने । विद्वन्मूना न्यूनष्टादशिका च सर्व्वे *सर्व्वेः कार्य्येति हे-माद्रिः । सुमुक्षूणां पराऽन्येषांपूर्व्वेति मदनरत्ने । वि-

दिनक्षये तु शुद्धं द्वादशी गोसकाक्षिभिः ।

उपोष्या, दशमी विद्धा नोपोष्यैकादशी सदा ॥

इति सौमन्तधारा । अत्र दिनक्षयो न तिथित्रयस्पृक्त्यं, किं तु विद्यत्यादेकादश्याः सूर्योदयास्पर्शमात्रम् । *पुत्रवतामिति ।

एकादश्यां यदा वत्स दिनक्षपातिर्येभवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यान्नवोदश्यां तु पारणम् ॥

इति पितामहोक्तेः ।

दिनक्षये तु संमाप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशेषसंपुक्ता न कुर्वीत कदाचन ॥

इति कौर्मनिषेधाच्च । यद्यप्यत्रोभयत्र पुत्रवत्पदं न दृश्यते तथापि-

एकादशीषु नष्टासु रतिसंक्रमणे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् पृथी ॥

इति चान्येन

एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मयायां पिण्डदो यथा ॥

इत्यर्थावादेन च पूर्व्वोपवासनिषेधेऽपेक्षितपुत्रवदधिकारिलभा-त् । पिण्डद इति आदन्तात् पृष्ठ्येकवर्चने “आतो धातोः” (पा० ६-४-१४०) इत्यालोपः । *अन्येषां=पुत्रवद्विन्नष्टादश्याम् । *पूर्व्वे-ति । पुत्रवतः पूर्व्वोपवासनिषेधवशेनापुत्रस्य तदुपवाससिद्धेः । पुत्रव-तोऽपीत्यत्रावचिः उत्तरीत्यास्पष्टा । द्वितीये विद्वन्मूनेति तृतीयचतु-र्थयोर्विद्वसमेत्यादि । *सर्व्वैरिति ।

समसा समयादशिकोनयादशिका च सुसुक्ष्मिः परा-
5 न्वैः पूर्वा कार्या ।

दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते ।

शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

इति व्यासोक्तेः । मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैव ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भक्षणं वा सा वा यतो नित्यसुशोपणम् ॥

इति पाशोक्तेः । विद्याधिका समयादशिका सर्व-
पां पूर्वैव ।

एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः ॥

इति पाश्याम् । 'अत्र परतोऽपि न वर्द्धते' इत्यनेनैकादश्याः
साम्यमपि गृह्यते । क्षयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवति एका-
दश्याः सूर्योदयास्पर्शात् तथापि पृथक् क्षयशब्दानर्थक्यापत्तेः क्षयः
तन्न्यूनत्वरूपो ग्राह्यः । स च यत्यर्थम् । साम्ये शुभक्षूणाद्युत्तरत्रापवा-
सविधानात् । तथा च क्षये यतिभिर्गृहिभिश्च सैवोपोष्या, साम्ये तु
गृहिभिः सैवोपोष्येत्यन्वयः ।

लुप्यते=वृद्धिं न प्राप्नोति । "पूर्णा च द्वादशी परा"-
इति पाठान्तरात् । परा=परदिनगतैव न तु पूर्वाहोरात्रमन्त्रिष्टे-
त्युक्त्वा एकादश्याः सूर्योदयपर्यन्तत्वरामः । अन्यथा परशब्दवैय-
र्थ्यात् । एतत्पाठे यद्यपि द्वादश्या अनाधिक्यं न लभ्यते तथापि

दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेन्नयोद्दशी ॥

इति स्कान्दे,

यदि दैवास्तु संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुगतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

*पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयाऽपि चेत् ।

तदानीं दशमीविद्धाऽप्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

इति ऋष्यशृङ्गोक्तेः । *माधवमते तु अत्र गृहिणां
पूर्वा, यत्तेरुत्तरा । *विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपा-

इति नारदीये च तथैवाभिधानात् । विद्धायां तु

अविद्धानामलाभे तु पयोदधिकलानि तु ।

सकृदेवाग्नमश्नीयादुपवासस्तस्मां भवेत् ॥

इति भक्षपनियमो बोध्यः ।

अत्र विवेचनकाराः । “दिनक्षये तु सम्प्राप्ते” इति
कौर्मे दिनक्षयो दिनत्रयस्पृक्तं तेन तत्रैव पुत्रवद्गृहिणामुपवास-
निषेधः परत्रोपवासश्च; साम्ये तु तेषामपि पूर्वत्रैवोपवासः तत्र
निषेधाप्रवृत्तेः । “दिनक्षये तु युदैव” इति सुमन्तुवाक्ये च दिन-
क्षयो न प्रोक्तः किं तु विद्धत्वात्सूर्योदयास्पर्शित्वम् । तथा च एतत्
द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपसाम्यपरमेव । “न्यूनत्वविषये या तिथिर्गृ-
हिभिश्चैव” इति वचनविरोधात् गृहिभिन्नपरम् । तेषामेकादशीदिनक्षये
उपवासनिषेधोऽग्रे । तेन विद्धन्यूनानधिकद्वादशिकायां पुत्रवद्गृहि-
भिन्नानां सर्वेषां पूर्वत्रैवोपवासः, पुत्रवतामेव परेशुः । विद्धसमाऽनवि-
कद्वादशिकायां सर्वेषां गृहिणां पूर्वशुः, यतीनां उत्तरेशुरिति प्राहुः ।

विद्धाधिका-सप्तद्वादशिका ऽधिकद्वादशिका च सर्वेषां परै-
वेति पाठः । पूर्वैवेत्यपपाठः । अधिकत्वात् । अधिकद्वादशिकामधिक-
त्याह- *पारणाहे इति । पारणाहे द्वादशीलाभे तु विद्धा नोपापो-
ष्येत्यत्र तात्पर्यम् । *माधवमते त्विति । तुनाऽरुचिः । सा च
दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

इत्यादिना पुत्रवतः परत्वमूचनात् । अयं च विद्धाधिकाधि-
कद्वादशिकारूपसूतीयां भेदः । *विद्धेति । विद्धाधिकानधिकद्वाद-

पक्षपविष्णुमीतिकानैः परा कार्या । गृहस्थेन तु नक्तं
कार्यम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

इति कौर्म्ये दिनक्षये उपवासानिषेधात् ।

दशस्यैकादशी त्रिंशः द्वादशी च क्षयं गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतम् ॥

इति बृद्धजालातपोक्तेश्च नृगृहिणः पूर्वत्रोपवासः । नृ-
कादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यून-
समत्वयोरेकादश्यालुपवासः । यानि तु-

दशम्यनुगता हन्ति द्वादशं द्वादशीफलम् ।

धर्मापत्यधनार्थं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति कौर्म्यादीनि दशम्येष्वत्रयोदशीपारणयोर्निषे-
धकानि तानि विहितमिह पराणि । अत्र मूलवचनानि
तद्व्यवस्था चाऽऽकरे ज्ञेया ।

यसु कालहेमाद्रौ—

बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा प्राज्ञा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति सार्कण्डेयोक्तेः,

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं सप्तुपोषयेत् ।

तथा—

विषादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां सप्तुपोषणम् ।

पारणं च त्रयोदश्याप्राज्ञेयं धाम्नी जुने ॥

शिकारूपश्चतुर्थभेदोऽयम् । नक्तं=नक्तभोजनम् । नृगृहिणः पूर्व-
त्रोपवास इति । नक्तकाले किञ्चिन्नक्षणेनेति शेषः, “उपवास-
निषेधे तु” इति वचनात् । नृकादश्या इति । शुद्धत्वेनासंदेहात् ।

इति पादोक्तेश्च घेधसन्देशे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ
वा परा कार्येत्युक्तम्, तद् *वैष्णवविषयमित्यलं बहुना ।

अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकाद-
शीयोगे *दशमीमध्ये एव भोजनं कार्यम् । 'एकाद-
श्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्व-
शुक्लैकभक्तविधानादिधिस्पृष्टे च निषेधानयकाशास्र
काम्यव्रताद्रे भोजननिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येऽपि
पूर्वदिने भोजनमित्याहुः* ।

अत्राधिकारी माघमीये कात्यायनेनोक्ता—

*वैष्णवेति । मदेहे स्मार्त्तोपलक्षणम् ।

*दशमिमध्ये एवेति । एकभक्तविधौ चानृतवदनादिनि-
वृत्तिवद्वाङ्गतया द्वितीयभोजननिवृत्तिरेव विधीयते व्याघवात्, न तु
तद्विशेष्यं भोजनमपि गौरवात् । तेन शुद्धाधिकद्वादश्यामुपवासद्वयं
भवति । *एकभक्तेति ।

दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति ।

इत्युक्तेः । कामितं चेत्यतः काम्य इव नित्येऽप्येकभक्तं कार्यम् ।
“शक्तिमांस्तु पुनः कृपाद्” इत्युक्तेः । *आह्वारित्वरुचिः । तद्वीजं
तु एकभक्ते विशेष्यं भोजनं नार्थः ।

सायमाग्रन्तयोरहोः सायंप्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं मेष्पुर्जशाङ्गकचतुष्टयम् ॥

इति जह्यादित्येवाभिधानात् । निषेधस्य सर्वैः पाल्यत्वाच्चेति ।
विष्णुऽधिकायां निषेधपालकस्य मातर्माध्यादिकापकर्षविध्यभावात्त-

*अष्टवर्षाधिको मर्त्यो लुप्तिर्न्यूनवत्सरः ।

एकादश्यामुपवासोत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ इति ।

अविष्ये—

ब्रह्मचारी च *नारी च शुक्लामेव सदा गृही । इति ।

यत्तु विष्णुः—

पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

इति, तद्भर्जननुज्ञाविषयमिति प्रागुक्तम् ।

उपवासासामर्थ्ये तु भार्कण्डेयकौर्मयोः—

दपर्याप्तदक्षमीस्थले कथं भोजनमिति विभावनीयम् । *अष्ट-
वर्षेति । उपनयनोपलक्षणम् । “अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्र-
वर्त्तेरन्” इति न्यायात् । न चैवमष्टवर्षग्रहणं व्यर्थं, किं च तदंशे न्या-
यप्राप्तानुवादित्वम्, अन्यांशे चाप्राप्तविधायकत्वमिति वैरूप्यमिति
वाच्यम् । “जातपुत्रः कृष्णकेश” इतिवदिहापि पदद्वयेनोपवासयो-
ग्यावस्थाविशेषलक्षणयाऽशीतेरूर्ध्वमपि अष्टवर्षात्प्रागपि समर्थस्यो-
पवासं वदतस्तवाप्युक्तवैरूप्यस्य दुर्वारत्वात् । तेनैव रूपेणाष्टानष्ट-
साधारणस्योपवासस्य विधानान्न वैरूप्यमिति चेत् तर्हि उपनीतत्व-
मात्रेणैव तद्विधाने वैरूप्यासम्भवात्, लाघवाच्च, तवापि च तादृशस्य
समर्थस्याकृतोपनयनस्याप्यधिकारप्रसङ्गेन तद्रूपस्योपनयघटितत्वा-
वश्यकत्वाच्च । यम त्वनष्टवर्षायादेरुपनीतस्याशक्तस्यानुकल्पेनापि
व्रतसिद्ध्याऽधिकारनिवार्हात् । यद्वक्ष्यति शक्तिमांस्त्विति । *नारी
चेति । नारी सधवा । तस्याः शुक्लायामेवोपवासः ।

एकादश्या विना रण्डा यतिश्च सुमहामते ।

पच्यते ह्यन्धतामिस्ते यावदाभूतसंप्रवम् ॥

इति नारदीये रण्डापदात् । नित्योपवासासामर्थ्येऽनुकल्पः ।

तत्र प्रथमं क्रियाऽनुकल्पः, पश्चात्कर्त्रनुकल्प इति क्रियानुकल्प-

॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवावाचितेन च ।

उपवासेन ॥ दानेन न निर्द्वादक्षिको भवेत् ॥

अत्र—

एकभक्तेन यो मर्त्य उपवास्तवतं धरेत् ।

इत्येकभक्तादिपुष्पवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थः । तेन तत्प्रयुक्ताः सर्वे धर्माः तत्स्थानापक्षेऽपि भवन्ति । सं-
कल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदेनोहः कार्य इति मदनरणे ।

माह—॥ एकभक्तेनेति । “नक्तं इविष्यान्नम्” इति नक्तमुक्तं,
तदसंभवे अवाचितमेकभक्तं वा कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र च
एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धादुरः क्षिपेत् ।

पयोमूषकैर्वाऽपि न निर्द्वादक्षिको भवेत् ॥

इत्यादौ च सल्लेकपोतन्यायेनैव एकभक्तादेरुक्तिः, न तु क्रमः ।
“यश्चस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च” इत्येव तदुक्तेः । क्रमवाक्ये च फलग्रहणं
मूलादेः, स्तरग्रहणं च दध्यादेरुपलक्षणम् । उपवासेनेति च तत्तुल्य-
त्वार्थम् । ॥ दानेनेति । “तावद्धनादि वा दद्यात्” इत्याद्युक्तम् ।
॥ तद्धर्मेति । एषां चैकभक्तनक्तावाचितदानानामुपवास्तमतिनिधि-
तया नक्षियावसुष्ठानं निर्णीतम् । गानि त्विमानि स्वतन्त्राणि तत्र
दशमीभिर्द्वा स्याज्या । दशमीवेधश्च पञ्चदशनाडीरूपः “विक्र-
पञ्चदशभिस्तथा” इति वचनात् ।

पूर्णाभिर्द्वा दिनाद्येन नन्दा पूर्णमपि त्यजेत् ।

एकभक्तं च नक्तं च दानं चावाचितं च न ॥

नन्दायां पूर्णभिर्द्वायां कुर्याद्वैश्वर्यमीहितः ।

इत्यभियुक्तोक्तेश्च । तद्धर्मो मुख्योपवासधर्मः । एवम् ‘उपवासा-
समर्थश्च’ इत्यादावुपवासशब्दः एकभक्तादेशेऽर्थार्थः । तेन यथा—
‘स्वयं तस्य द्यपुत्रस्य’ इत्यादेर्गौणपुत्रस्य दत्तकादेरभावे पुत्रानुकल्प-
विधिवद् गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्तुमसामर्थ्ये कर्त्रनुकल्प

*तथाऽस्मान्मर्थे प्रतिनिधिना कारयेदिति प्राशुक्तम् ।
व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्यायनः—

अर्के पर्वद्वये राज्ञौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा *चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

अथ काम्यव्रतविधिः लघुनारदीये—

*दशम्यादि महर्षिपाल त्रिदिनं परिवर्जयेत् ।

गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंभोगं महायशाः ॥

तत्र दशम्यां विधिः कौर्म्ये—

*कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराणं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥

इत्याह—*तथेति । *चान्द्रायणमिति । एतच्च तत्स्थानिकस्य
वक्ष्यमाणद्वादश्युपवासस्याकरणे बोध्यम् । तत्र प्रमादादिनाऽकरणे
यवमध्यं, नास्तिक्यादिना तु पिपीलिकामध्यं, प्रतिनिधित्तं नैमि-
त्तिकावृत्तिश्च । अशक्तस्याकामतश्चार्द्धं कल्प्यम् । दक्षिणा तु शक्तस्य
कामतो वा त्यागेऽष्टगावः, अशक्तादेश्चतस्रः । न च रविवारादिसा-
दृश्याल्लिषेधातिक्रम एवेदम् । व्रतातिक्रमस्यापि 'भुक्त्वा' इत्यनेन
वाच्यत्वात् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थतया नैमित्तिकस्यापि
तथात्वात् । *दशम्यादीति । सामान्यतः । *कांस्यमिति ।
मधु=क्षौद्रम् । तेषां क्षौद्रादीनां पुरुषार्थो निषेधोऽस्ति तेषां
क्रत्वर्थोऽयं बोध्यः ।

कांस्यं मांसं मसूरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वपं च मैथुनम् ॥

अयाज्जनमिति वा पाठः ।

तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यादि विवर्जयेत् ॥

इति मात्स्यं च द्रष्टव्यम् । उपवसान्निति वर्तमानसामीप्ये । ते-
नानन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः । *अत्यम्बुपानामिति । अशनं

तथा—

शाकं मांसं ममूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने ।

घ्नून्मत्स्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥
मदनरत्ने नारदीये—

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिपेविणः ।

अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगमपरिजिताः ॥

व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवलः—

असकृजलपानाद्य सकृत्ताम्बूलचर्यणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाद्य ऋमैथुनात् ॥

च बोध्यम् । कैमुतिकन्यापात् ।

पुनर्भोजनमत्पाशं दशम्यां परिवर्जयेत् ।

इत्युक्तेष्व । अक्षारलवणा इति पाठेऽक्षाराश्चलवणाश्चेति वि-
ग्रहः । अक्षारलवणा इति पाठेऽपि क्षाराश्च लवणानि चेति समा-
सानन्तरं नञ्समासः । समान एवार्थः । क्षारलवण खारीति प्र-
सिद्धम् । तन्निपेधोऽयमिति केचित् । तन्न, क्षारलवणपदयोः एक-
वैयर्थ्यात् । सकृत्पानं=पात्रं भूषावनाधाय पानम् ।

पानीयादि पिवेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तम ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद् भूमौ न निक्षिपेत् ।

इति शातातपवचनान् । यत्तु शातातपेन —

पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ।

इत्युक्तं, तत्प्रात्पाहिकजलपानपरम् । तथा च तादृशं जलपानमुप-
वासदिने सकृत् अन्यदा त्वसकृदित्यर्थः । ऋमैथुनादिति ।

अयं पुंश्चल्लीपु

स्मरणं कीर्तनं केलिः मेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकरपोध्यवसायश्च क्रियानिर्वाचिरेव च ॥

अशक्तौ तु मदनरत्ने देवलः—

अत्यये चास्त्रुपानेन जोषवासः प्रणश्यति ।

अत्यये=कष्टे ।

विष्णुरहस्ये—

गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम् ॥

एषु प्रायश्चित्तलुक्तं निर्णयामृतने संग्रहे—

स्तेनाहिंस्रकथोः स्वरूपं कृत्वा स्तैन्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

इत्यष्टाङ्गस्यापि निषेधः, न तु सतीषु । “प्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायाम्” इति गौतमेन शङ्कोक्त्या तासु तदभावात् । स्वदारेषु तु क्रियानिर्वृत्तिमात्रस्य ।

स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि ।

त्रिपद्यते ब्रह्मचर्यं स्वदारेषु तु संगमात् ॥

इति देवल्लोक्तेः । न दारेष्वेतुसंगमादिति वा पाठः । *अन्य-
जेति । पुरुषार्थनिषिद्धस्य सर्वस्याप्ययं क्रत्वर्थो निषेधः । यच्चान्य-
द्वलरागकृदिति वा पाठः । स्तैन्यं तुपादेरपि । हिंसनं कीटादेरपि ।
नाम्नां=विष्णुनाम्नां शतत्रयं न त्वेकमेव नाम शतत्रयवारम् ।
संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशात् ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद् भुजिवर्जनम् ।

इति । व्रतलोप इति पूर्वान्वयः । तत्र भुजिवर्जनम्=उपवासं न
कुर्यात्, किं तु कृष्णावद्=किञ्चिद्व्रक्षणमित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तं—

व्रतलोपो भवेत्कुर्यादिष्टाक्षरमनोर्जपम् ।

इति पाठे बोध्यम् । संभोगः स्वदारेषु, परदारेषु तु स्मार्त्तप्राय-
श्चितेन सप्तचयः । एतत्प्रायश्चित्तं भक्ष्यमांसे । अभक्ष्यमांसभक्षणे-

मिथ्यायावे दिवास्थाने षष्ठ्योऽम्बुनिपेवणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य नमो नारायणः पदम् ।

चतुर्थ्यन्तं पदेत्पश्चान्मनुरष्टाक्षरो मतः ॥

तत्रैव पैठीनसिः--

ताम्बूलचर्मणे स्त्रीसंभोगे मांसनिपेवणे ।

व्रतलोपो न चेत्कुर्यात्कृष्णावद्भुजियर्जनम् ॥ इति ।

कृष्णौकादशीवद्भोजननिपेधमात्रपरिपालने तु ता-
म्बूलचर्मणादावपि न दोष इत्यर्थः । संभोगे ऋतुकाला-
दन्यत्र

ऋतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।

इति कात्यायनोक्तः ।

ऐसाद्रौ यसिष्ठः--

ऋष्यासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तर्धामनम् ।

ऽहिंस्यहिंसने च स्वार्थमायथिचेन ममुद्ययः । ऋत इति । रेतःसे
कात्मसंभोगऋतुकाळः । तयो=व्रतभ्रंशः । 'रेतःसंक्रमणाद्भोगाद्भोगे'
इति पाठे रेतसः संक्रमण=गर्भकोशे तद्योग्यं गमनं ऋतुकाळगमन-
मेव तदात्मकात् स्त्रीसंभोगादन्यत्र स्त्रीसंभोगे इति स एवार्थः ।
ऋतुगमनाभ्यनुज्ञाऽपि मागसन्निहितस्य पाण्डयामेव रात्रौ सन्निहि-
तस्यानन्यगतिकत्वात् भावे तदनुज्ञावत् । अत्रानुक्तमायथिचेषु
कायिकेषु ऋतुसंभोगस्य न प्रवेशः । तेन--

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति उत्तरार्द्धोक्तं विकल्पितमायथितं कायिकसामान्ये सिध्यति ।

जपे संख्या त्वष्टशत्येव पूर्वोक्ता । ऋष्यासे इति । अत्र

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

स्मरणं कात्यायनः

संक्रयोध्यवसायश्च क्रियानिर्गतिरेव च ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्याससमं कुलम् ॥

*काष्ठग्रहणान्मृ*ल्लोष्टाद्यानिषेध इति हेमाद्रिः ।

विष्णुरहस्ये—

आद्धोपवासदिवसे स्वादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥

निर्णयामृतं व्यासः—

*वर्जयेत्पारणे मांसं ब्रताहेऽप्यौषधं सदा । इति ॥

रात्रिं नयेत्ततः पश्चात् प्रातः स्नात्वा समाहितः ।

उपवासं तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिवेत् ॥

इति वाक्येन पूर्वेशुरेकभक्तानन्तरं काष्ठेन दन्तधावनमुक्तं स्मर्त्त-

व्यम् । *काष्ठेति । “अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्”

इत्यादौ विधेरिव निषेधस्यापि विशेषपरत्वे वाक्यशेष एव बीजम् ।

तथा च न कुर्यात्काष्ठेन दन्तधावनमित्यर्थ इति विशेषनिषेधः

शेषाभ्यनुज्ञाफलक इति भावः । *ल्लोष्टादीनि । आदिना

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने ।

पर्णादिना विशुध्येत जिह्वोल्लेखः सदैव हि ॥

इति पैठीनस्युक्तम् । दन्तपदोपादानात्काष्ठेन जिह्वोल्लेखो दर्शितः ।

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

इति व्यासेन यदुक्तं, तत् मृदादिसहितमसहितं वा द्रष्टव्यम् ।

“तृणपर्णोदकेनाङ्गुल्या वा दन्तान् धावेत् मदेशिनीवर्जम्” इति

पैठीनस्युक्तेः,

पश्चाद् द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् ।

स्मृत्योङ्कारं च गायत्रीं निबन्धीयाच्छिखां ततः ॥

इति शौनकोक्तेश्च । मांसनिषेधेने इति यदुक्तं, तदुपवासदिने

तद्भक्षणप्रसक्त्यभावात्कथमित्यत्राह—*वर्जयेदिति । पारणदिनमपि

*एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायन आह—
उपवासो यदा ऋनित्यः श्राद्ध नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

प्रताहः । “पारणान्नं व्रतं ज्ञेयम्” इत्युक्तेः । तथा च तत्र मांसभक्षणे
व्रतलोप इति तदर्थः । औपधरूप च “अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि”
इत्यभ्यनुज्ञातमपि मांसं मुख्यव्रतादपि वर्जयेदित्यर्थः । मांसतु-
ल्यानां वसाराधिरादीनां तद्वदेव वर्जनं “बहूनामेकवर्माणाम्” इति
न्यायात् । *एकादश्यामिति ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।

हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति वाक्येन सामान्यतः

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद् गृही ॥

इत्यादिना विशेषतश्च श्राद्धशेषभोजनं विहितम् । तत्र पुरुषार्थस्यो-
पवासस्य कर्तव्येन श्राद्धशेषभोजनेन बाधः स्यादित्यर्थः । ऋनित्य
इति नैमित्तिकोपलक्षणम् । काम्योपवासे तु शेषभोजनं, तत्स्थान-
नापन्नं तदाघ्राणं वा न कार्यम् । काम्यस्य नित्यबाधकत्वात् ।
तद्विधिः स्कान्दे—

पश्मिन् दिने पितुः श्राद्धं मातुर्वाऽयं भवेद् गृह ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतम् ॥

अन्यद्वाऽपि व्रतं स्कन्द तदा कार्यं तु तच्छृणु ।

तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषं तु यज्जवेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाऽन्नं शिखिध्वजः ।

अवजिघ्रेदनेनाय तेन श्राद्धं शिखिध्वजः ॥

पितॄणां वृत्तिदं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते । इति ।

एतच्च मुख्योपवासपरम् । कन्दमूलाद्यनुकल्पे तु देवपितृपात्रे
तत्परिवेषणेन शेषभक्षणं कार्यम् । सर्वजातीयशेषभोजनं विनाऽपि

सकल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिर्वाचिरेव च ॥

*मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोत्पितृसेवितम् ॥ इति ।

हेमाद्र्यादिसर्वनिबन्धेष्वप्येवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्यामिति वदन्तः परास्ताः । किंच महालये—

स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रति ।

इति श्रुतं(१) षोडशत्वं, पौर्णमासीकादश्यां च मन्वादिश्राद्धं, क्षयाहापरिज्ञाने च तत्पक्षैकादश्यां विहितं श्राद्धं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिष्वन्विकास्थं पठन्ति—

अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेव वा ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ॥ इति ।

तस्यापि(२) रागप्राप्नुजिगोचरस्य वैधं श्राद्धं गोचरयतां महत्साहस्रमित्थलम्* । योऽपि—

अकृतश्राद्धनिचया जलपिण्डं विना कृताः ।

इति लघुनारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नाविषयः । पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात् । यद्वा-

श्राद्धवैगुण्यस्याग्रे स्पष्टत्वात् । *मातापित्रोरिति आत्राद्युपलक्षणम् । मातापितृभिन्नेत्यस्य मातापितृभ्रात्रादिभिन्नेत्यर्थः । श्राद्धं नैमित्तिकमित्यस्याऽऽवश्यकमित्यर्थात् ।

सूतके सूतके श्राद्धं सूतकान्ते विधीयते ।

तथैवैकादशीश्राद्धं द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

इति तु प्रलाप एवेत्याह—*अलमिति ।

(१) तस्मिन् पक्षे प्रतिपदारभ्य त्वरात्रप्रतिपदन्तं प्रतितिथि श्राद्धस्य विधानादिति भावः ।

(२) निषेधस्येत्यर्थः । रात्रिसत्रन्यायेन निन्दाऽर्थवादान्निषेधकल्पनमिति तात्पर्यम् ।

आह्वनिचयः=आह्वे प्रतिग्रहः(१) ॥

अव्रतघ्नान्याह मदनरत्ने देवलः—

सर्वभूतभय व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतघ्नानि पश्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

इहान्देऽपि—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

सविर्भाक्षणकाम्पा च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

*इदं ध्यातिसङ्कटविषयम् । नारदीये—

अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां चरवर्णिनि ।

मूलं फलं पयस्नोयमुपभोग्यं भवेच्छुभे ॥

नत्वेव भोजनं कैश्चिदेकादश्यां बुधैः स्मृतम् ॥ इति ।

अस्यापवादः—

शयने च मद्रुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

*सर्वेति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः सकाशाद् व्रतकर्तृभ्यम् । मदनर-
त्ने तु भूतमयेभ्यः सर्पादिभ्यो भयम् । तेन सर्पादिभयाद् व्रताङ्गवै-
कल्येऽपि न व्रतहानिरित्युक्तम् । *सकृदिति । असकृत् 'कामात्
क्रोधात्' इत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तम् । *इदं चेति । यथा हेमाद्रौ—

व्रतस्थं व्याधितं दृष्ट्वा सुमूर्धु च तपोधनम् ।

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात् सम्पगनुग्रहम् ॥

अमृतं पायसं क्षीरमिच्छमाने सकृन्निशि ।

यथेह न विद्युज्येत माणैः क्षुत्पीडितो व्रती ॥

पाययित्वाऽशूनं क्षीरं रसेदत्वा फलानि च ।

एवं मासोपवासस्यमाहृदमाणसंशमम् ॥

इति मासोपवासव्रतपरं संकटविषयं, तद्वत् 'अष्टौ तानि' इति

(१) तेन आह्वप्रतिग्रहीतुरयं तद्दिने निषेधो न तु आह्वकर्तुरिति भावः ।

सकल्पाव्यवसायश्च क्रियानुशास्त्रश्च ॥

*नरो मूलफलाहारी हृदि शल्यं ममार्पयेत् ॥

इदं चातिसंकष्टविषयम्(१) ।

एतं चाविरोधिनो निर्णयाः सर्वव्रतेषु ज्ञेयाः ।

तत्रैकादश्यां *सङ्कल्पः—

गृहीत्वौकुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासं तु गृहीत्वाद्यद्वा वार्येव धारयेत् ॥

इति माधवीये वाराहोक्तेः ।

मन्त्रस्तु विष्णुः—

एकादश्यां *निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवान्युत ॥ इति ।

शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे—

सावित्र्याऽप्यथ वा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

*शिवादिगायत्र्यो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । वाराहे—

सर्वव्रतपरमपि सङ्कष्टविषयमित्यर्थः । *नरो मूलेति । 'पयोमूल'

इति युक्तः पाठः । पयःपदं दध्यादेरुपलक्षणम् । *सङ्कल्प

इति । प्रातः सङ्कल्पश्च प्रातः सन्ध्योत्तरं कार्यः ।

प्रातःसन्ध्यां बुधः कृत्वा सङ्कल्पं तत आचरेत् ।

इति वचनात् । सायमादिसङ्कल्पा अपि सायमादिसन्ध्या-

ऽनन्तरमेव ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति वचनात् । *निराहार इति । फलाहार इत्याद्यूहो

बोधयः । देवाकालौ संकीर्त्य विष्णुब्रह्मया एकादशीव्रतमहं करिष्ये

इति पठित्वेमं श्लोकं पठेत् । "भोक्ष्यामि"इत्यत्र चाहंपदमनुवर्त्तते

अध्याहार्यं वा । सर्वथाऽहंपदाभावे पाणिनिस्मृत्या कथंचित्

प्रयोगसम्भवेऽपि क्रतुवैगुण्यात्(२) । *शिवादीति । "तत्पुरुषाय

(१) इयं पङ्क्तिर्मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) वस्तुतस्तु अहंपदानुत्तरेष्व्याहारस्य वा नामापेक्षा । 'एका-

*इत्युच्चार्य ततो विद्यान् पुष्पाञ्जलिमधार्पयेत् ।

*ततस्तज्जलं पियेत् ।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजंसेनाभिमन्त्रितम् ।

*उपवासफलं प्रेप्सुः पियेत्पात्रगतं जलम् ॥

इति फात्पायनोक्तेः । मध्यरात्रे उदये वा दशमीधेधे रात्रौ सकृत्प इति भावः ।

विघ्ने महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्"इति शिखापत्री ।
अन्या विस्तरमयाश्रोच्यन्ते(१) । श्लोकमन्त्रस्तु तासां सम्भवेऽसम्भवे
च । श्लोकमन्त्रासम्भवेऽपि सकल्पा भवत्येव । संकल्पानन्तरकृत्य-
माह-#इत्युच्चार्येति । #तत इति । पात्रे हस्ते वा सकल्पवाक्यो-
च्चारणसहितं वारिणो धारणं सकृत्पः । तत्र पात्रस्थं जलं पियेत्,
हस्तस्थं तु भूमौ त्यजेत् । *उपवासफलमिति । प्रतनामान्यं

दृष्ट्या निराहारं स्थित्याऽपरेऽहनि बह मांक्ष्यामि'इत्यन्ययेन गताधे-
त्वात् । निराहारस्थितिकर्तव्यमहमर्घ्यस्य समानकर्तृकतायां विहितं न
क्लामत्ययेनैव लभ्यमिति चिन्त्यम् ।

(१) तावत् तैत्तिरीयशाखायां नारायणोपनिषद्भुक्ता- 'ॐ पुरुष-
स्य विघ्ने सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचो-
दयात् ॥ १ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विघ्ने महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः
प्रचोदयात् ॥ २ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विघ्ने वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो वृन्तिः
प्रचोदयात् ॥ ३ ॥ ॐ तत्पुरुषाय विघ्ने महासेनाय धीमहि । तन्न
पण्मुखाः प्रचोदयात् ॥ ४ ॥ ॐ नारायणाय विघ्ने यासुदेवाय धी-
महि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ५ ॥ ॐ यज्जनन्नाय विघ्ने तीक्ष्ण
दंष्ट्राय धीमहि । तन्नो नारसिंहः प्रचोदयात् ॥ ६ ॥ ॐ भास्कराय
विघ्ने महद्युतिकराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् ॥ ७ ॥
ॐ वैश्वानराय विघ्ने लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥
ॐ कात्यायनाय विघ्ने कन्याकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोद-
यात् ॥ ९ ॥ इति क्रमेण परमपुरुष-शिव-गणपति-पञ्चानन-विष्णु-
वृत्तिह-भास्कर-अग्नि-दुर्गाणां श्रेयाः ।

सकल्पाप्यपसापथश्रुपानशापरव च ॥

*दशम्याः सङ्कदोषेण अर्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान्सङ्कल्पार्चनयोः सदा ॥

*विद्धोपवासेऽनभंस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पं च तदाऽऽचरेत् ॥

इति नारदाद्योक्तेः । तत्रैव पूजामभिधाय—

देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती ।

द्रष्टव्यम् । *दशम्या इति विद्धोपवासे इति च—

प्रातः सम्पूजयेद् विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

इत्यस्यापवादः । पूजामकारश्च ब्राह्मे—

एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।

नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं मण्डपं शुभम् ॥

कृत्वेति शेषः ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः ।

सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः ॥

पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ।

उपचारैर्बहुविधैर्जपहंमैः प्रदक्षिणैः ॥

स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः ।

दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ॥

एवं सम्पूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरम् ।

याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ।

निराहार इति फलाहारादेरुपलक्षणम् ।

सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् ।

साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

इत्यनेनैकधर्मिणामेव विभागात् । इयं च पूजा नित्यपूजातः

पृथक्, अशक्तावपृथक्कार्या, अत्यशक्तौ नित्यपूजाज्ञानां द्रव्यमन्त्रा-
दीनां लोपः । सोपवासः=कृतोपवाससङ्कल्पः । विशेषो नारदाद्ये—

पञ्चामृतेन संस्नाप्य एकादश्यां जनार्दनम् ।

द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ॥

एतेन द्वादश्यां स्नानोपचारो नेत्यग्रिमं परास्नम् । एकादशी-
विशेषपूजा च भविष्ये—

पृथक् जलं पृथक् पुष्पं मासे मामे पृथक् पृथक् ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे हरेरेकादशी मिया ॥

जयन्ती नाम विरूपाक्षा सर्वपापमणाशिनी ।

केशवं स्थापयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥

पूजयेन्मालतीपुष्पैर्नैवेद्य मोदका मताः ।

नारद्रेण ददेदर्घ्यं सप्तधान्यं प्रदीयते ॥

मोक्षा एकादशी । शेषं पूर्ववदित्यन्यत्र । अर्घ्यमन्त्रः—

स्मृतां हरसि पापानि सत्यमेतज्जनार्दन ॥

दुःस्वप्नं दुर्मतं चैव मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

नारकं च भयं देव भयं दुर्गतिसम्भवम् ॥

भयमेतत् सुरेशान ऐहिकं पारलौकिकम् ।

तेन सत्येन मे नमि शृङ्गाण्यर्घ्यं जनार्दन ॥ इति ॥ १ ॥

कृष्णपक्षे च विरूपाक्षा विमलैकादशी शुभा ।

न्यसेत् संकूर्पणं देवं सहितं च मुनन्दया ॥

पूजयेद्विमलैः पुष्पैः शृणु राजन्नगस्त्यक्तैः ।

रम्भाफलेन चैवार्घ्यं नैवेद्यं गणकाः स्मृताः ॥

सुवर्णं दीयते दानं द्विजेभ्यो नृपसत्तम ।

अन्यत्र फला एकादशी, पक्वान्नं नैवेद्यम् ॥ २ ॥

पौषस्यैकादशी शुक्ला मा नन्दा नाम सूपते ।

पुत्रदेत्यन्यत्र ।

न्यमेन्नारायणं देवं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥

पूजयेत्पद्मपुष्पैश्च दाढिमं चार्घ्यमुत्तमम् ।

चूर्णमुक्तं तु नैवेद्यं रूप्यपात्रं प्रदीयते ॥

चूर्णं=चूर्मा इति गुर्जरभाषा । रूप्यपात्रं घृतपूर्णमिति स-

म्पदायः ॥ ३ ॥

कल्याणी कृष्णपक्षे तु न्यसेद्देवं हरिं शुभम् ।

षट्तिलेत्यन्यत्र ।

सहितं श्रीसुमियया कलारेण प्रपूजयेत् ।

ददेदर्घ्यं शुभां द्राक्षां नैवेद्यं घृतं वर ॥

घृतरं=घेवरमिति भाषा, घृतपूरमिति केचित् ।

दानानि दीयते दुग्धं द्विजेभ्यो नृपपुङ्गव ॥ ४ ॥

माघे कामप्रदा चैव शुक्ले माधवदेवता ।

जयाभिधेत्यन्यत्र ।

रुक्मिण्या सहितो देवः पूजयेत्कुन्दकैः शुभैः ॥

कुब्जकौरित्यन्यत्र ।

बीजपूरं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं मण्डकास्तथा ।

द्विजाय तिलधेनोश्च कथितं दानमुत्तमम् ॥

शुद्धतिलपिष्टयुता धेनुः, तद्युतैस्तान्निष्क्रयो वा देय इति सम्प्रदायः ॥ ५ ॥

एकादशी जया कृष्णे अच्युतं पूजयेत् सुरम् ।

धात्र्या च सहितं देव्या पूजयेत् तुलसीदलैः ॥

सोमालिका च नैवेद्यं जम्बीरेणार्घ्यमुत्तमम् ।

उपानदीयते दानं द्विजाय विष्णुवत्सलैः ॥

विजया एकादशी, खर्जूरीफलं नैवेद्यं, पक्वान्नहोम इत्यन्यत्र ॥ ६ ॥

फाल्गुनैकादशी शुक्ला सा धात्री नाम भूपते ।

गोविन्दं पूजयेद्देवं चन्द्रकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्चम्पकैः पुष्पैरक्रोटेनार्घ्यमुत्तमम् ।

कंसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते ॥ ७ ॥

सौम्या चैकादशी कृष्णे अनिरुद्धं प्रपूजयेत् ।

सहितं मित्रविन्दाया कुमुदैर्मुकुन्दकैः ॥

अर्घ्यं चैवोन्नती दद्यान्नैवेद्यं शिवकां शुभाम् ।

तिलघेनुः पदातव्या द्विजाय कृष्णरूपिणे ॥

खर्जुरी अर्घ्यं, वटकं नैवेद्यमन्यत्र ॥ ८ ॥

चैत्रे च दमना नाम विरुपाक्षैकादशी शुभा ।

विष्णुं संपूजयेद्देवं विशालाक्ष्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्चूतपुष्पैश्च चिर्मेटनार्घ्यमुत्तमम् ।

नैवेद्यं सक्तुकं चैव कर्पूरागुरुचन्दनम् ॥

कामदा एकादशी एलाऽर्घ्यं ऐश्वर्यो रसो दण्डो वा नैवेद्यम् ॥ ९ ॥

पहुला कृष्णपक्षे च वासुदेवं सुरं नृप ।

शैवपया सहितं देव्या मरुपुष्पैश्च पूजयेत् ॥

अर्घ्यं जातफिलं चैव नैवेद्यं वटकानि च ।

दीयते वस्त्रयुग्मं च द्विजाय विष्णुरूपिणे ॥

वरुधिनी एकादशी, सक्तु नैवेद्यम् ॥ १० ॥

एकादशी नरेश्वरु चैशाखे मधुसूदन ।

मधुसूदनदेवं च माषाख्या च समन्वितम् ॥

पूजयेद्दमनैः पुष्पैरर्घ्यं तु पनसं स्मृतम् ।

उपानेद्युगलं दानं पायसं शर्करान्वितम् ॥

मोहिनी एकादशी, राजनीरुफलाऽर्घ्यं, गुलावशक्ती नैवेद्यं दुग्ध-
दानम् ॥ ११ ॥

सिद्धा चैकादशी, कृष्णे मधुम्नं देवमर्चयेत् ।

कालिन्ध्या सहितं देव्या अर्घ्यं चूतफलं नृप ॥

नैवेद्यं कथितं दुग्धं गोदानं द्विजमूनवे ।

अपाराजमनाय एकादशीः वृकलं पद्म, कर्कटो अर्घ्यं रजोपात्रदानम् ॥ १२ ॥

वपेष्टे त्रिविक्रमा शुके देवं चैव त्रिविक्रमम् ।

पूजयेत्पूषिकापुष्पैः पद्माख्या या तयाऽन्वितम् ॥

करणेन ददेदर्घ्यं नैवेद्यं घृतशालिजम् ।

दानं च दीयते छत्रं द्विजापानन्तरूपिणे ॥

निर्मला एकादशी, दध्मोदनं नैवेद्यं, जलघटदानं परमात्म-

माज्यं च ॥ १३ ॥

एकादशी कृष्णपक्षे विख्याता पापनाशिनी ।

नृसिंहं स्थापयेद्देवं क्षेमकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेद् भृङ्गराजेन अर्घ्यमात्रफलं स्मृतम् ।

करम्बकैश्च नैवेद्यं जलधेनुर्द्विजाय च ॥

योगिनी एकादशी, क्षेमकरी देवी, पकान्नं नैवेद्यं, यष्टिकाच-
न्दनदानम् ॥ १४ ॥

एकादशी शुक्लपक्षे आपाठे सुगतिप्रदा ।

पूजयेद्दामनं देवं देव्या कमलयाऽन्वितम् ॥

नारिकेलं ददेदर्थमपामार्गेण पूजयेत् ।

खण्डमीकां च नैवेद्यं भूमिं छत्रं च दीयते ॥

पद्मा एकादशी, मधुमती देवी, पक्वान्नं नैवेद्यम्, इक्षुदानम् ॥ १५ ॥

एकादशी च विख्याता ह्यसिते चारिनाशिनी ।

युक्तं विजयया देव्या पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥

सुगन्धैर्वहुलैः पुष्पैरर्घ्यं विल्वफलं स्मृतम् ।

नैवेद्यं पूषकैः कार्यं नवनीतं प्रदीयते ॥

कामिका एकादशी, मलिका पुष्पं, मालपुष्पा नैवेद्यं, कांस्यपात्र-
दानं नवनीतदानं मिष्टान्नभोजनम् ॥ १६ ॥

श्रावणस्य सिते पक्षे ललितैकादशी नृप ।

श्रीधरं स्थापयेद्देवं कान्तिमत्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्छतपत्रैश्च अर्घ्यं पनसकं वरम् ।

नैवेद्यं पोलिका श्रेष्ठा पुस्तकं दीयतेऽनघ ॥

पुत्रदा एकादशी, पकान्नं नैवेद्यं, छत्रताम्बूलदानम् ॥ १७ ॥

धर्मप्रदाभिधा कृष्णेऽधोक्षजं पूजयेत् सुरम् ।

रुक्मिण्या सहिते भूप पुष्पैः पाटलजैर्वरैः ॥

अर्घ्यं पूगीफलं चैव नैवेद्यं पूरिका मता ।

दीयते घृतपात्रं तु विप्राय विष्णुरूपिणे ॥

अजा एकादशी, शैवमाजिलक्ष्मी नैवेद्यं तिलपिष्टरूप्यपात्रदानम् १८ ॥

एकादशी भाद्रपदे शुक्ले च हरिवल्लभा ।

स्थापयेद्य हृषीकेशमपराजिताया सह ॥

पूजयेत्काशपुष्पैश्च कूष्माण्डेनार्घ्यमुत्तमम् ।

तिलक्षोद्रं च नैवेद्यं दानं ब्रह्मपुरी मता ॥

कामिका एकादशी, रतिकरी देवी, कुशपुष्पं पुष्पं, राजा नैवेद्यं, कृतपात्रदानम् ॥ १९ ॥

रौद्रा चैकादशी कृष्णे पूजयेद्य जनार्दनम् ।

देवं सुभगया सार्धं दर्शङ्कुरवरैः शुभैः ॥

शिवाफलं ददेदर्थं नैवेद्यं सण्डमण्डकाः ।

विधिवद्दीपते कन्या सजातीयवराय च ॥

इन्दिरा एकादशी, सुमभा देवी धात्रीफलाढ्यं, पकाशं नैवेद्यं गोदानं, सरतुदानम् ॥ २० ॥

एकादशी विशोका च आश्विने मथिता सिता ।

स्थापयेत्पद्मनाभं तु पद्मावत्या समन्वितम् ॥

पूजयेद्य शमीपुष्पैरर्घ्यं, मदनजं फलम् ।

शालिपिष्टेन नैवेद्यं शर्करासहितेन वै ॥

दीयन्ते मोदका, भूप गुह्येन सर्पिषाऽन्यिताः ॥

पापाङ्कुशा एकादशी, कमलफलार्घ्यं, कदलीफलं नैवेद्यं, लङ्गुल-
दानम् ॥ २१ ॥

एकादशी च विख्याता असिते सुखवर्धिनी ।

कृष्णं संपूजयेद्देवं मुदेव्या मत्पया सह ॥

मुचुकुन्दैर्वरैः पुष्पैरर्घ्यं रम्भाफल वरम् ।

नैवेद्यं गुह्यसर्पिर्भ्यां सुवर्णं दीयतेऽनघम् ॥

रमा एकादशी, नार्गकसारमुचुकुन्दौ पुष्पम्, अयाताफलाढ्यं, मुहलङ्गुलं नैवेद्यं, गुह्यैरुदानम् ॥ २२ ॥

एकादशी च विख्याता ज्ञानदा शुक्लार्तिके ।

द्वादश्यां निवेदनमन्त्र उक्तः कात्यायनेन—

*अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

न्यसेदामोदरं देवं सहितं राधया वरम् ॥

पूजयेत्कुम्भिकापुष्पैरर्घ्यं तु पद्मिनी फलम् ।

मुद्गचूर्णं तु नैवेद्यं सुखशय्या च दीयते ॥

प्रवोधिनी एकादशी, होमो दीपाश्च कार्याः, घेवरपेढा नैवेद्यं,
दाडिमीफलार्घ्यं, गुडधेनुदानम् ॥ २३ ॥

अभया चासिते पक्षे उपेन्द्रं पूजयेत्सुधीः ।

सुगन्धया च सहितं तिलपुष्पैश्च पाण्डव ॥

इक्षुदण्डं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं गुणसर्पिणी ।

भूमिदानं च विधिवद्विधिश्च कथितो मया ॥

उत्पत्तिका एकादशी, सत्या देवी, मोदका नैवेद्यम् ॥ २४ ॥

एवं द्वादशवर्षाणि कृत्वा सवत्सरं तु वा ।

पश्चादुद्यापनं कुर्यात् सुव्रती व्रतसिद्धये ॥

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे भीष्मतिथौ तु वा ।

फाल्गुनैकादशी चैत्रे वैशाखे मधुसूदनी ॥

कर्त्तव्यं तत्र वा राजन्नेकादश्यां विसर्जनम् ॥ इति ।

उद्यापनप्रकारोऽन्यत्र बोध्यः । एकादशीव्रतोद्यापनाकरणे दो-
षो विष्णुरहस्ये—

समादाय त्रिधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

व्रतभङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

परिशृङ्खलं व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते यस्तु तस्य पापीयसी गतिः ॥

व्रतभङ्गे प्रायश्चित्तार्थनन्तरं तदभङ्गे च केवलमुद्यापनमित्यर्थः ।

*अज्ञानेति ।

प्रसीद-सुसुखो नाथ ज्ञानदृष्टिपदो भव ॥ इति ।
नारदीये—

*ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्वा दद्याद् दक्षिणां ततः ।
स्कान्दे—

कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नानि द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥

द्वादश्यां च वज्र्यान्वाहं घृहस्पतिः—

दिवा निद्रां पराञ्ज(?) च पुनर्भोजनमयुने ।

मातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

इति पूर्वम् । *ब्राह्मणानिति ।

ततः स्वदन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ।

कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इत्युत्तरार्द्धोक्तं पारणं कार्यम् । तत्र वज्र्यानि ब्रह्माण्डे—

कांस्य मांसं सुरां सौद्रं लोभं वित्तपापणम् ।

व्यापामं च मन्त्रांसं च दिवास्वापमयाजनम् ॥

तिलपिष्टं ममूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

कांस्यं मांसं सुरां घृतं व्यापामं क्रोधमयुने ।

हिंसामत्यन्तलौल्यं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥

द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिर्वर्जयेत् ।

द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥

उपोदकी=पौड इति महाराष्ट्रमसिद्धा ।

कांस्यं मांसं ममूरं च चणकं कोरदपकाः ॥

(१) अत्र—‘द्वयशुराभं गुरोरक्ष मातुलाञ्जं तथैव च । पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां पराञ्जं नैव दोषकृत् ॥’ इत्यापि नोपयुज्यते । तस्य व्रतादिभिन्न-
दिनपराञ्जग्रहणविषयत्वात् ।

क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे—

पुनर्भोजनमध्याह्नो भार आयासमैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी ॥

स्कान्दे—

परान्नं कांस्यताम्बूले लोभं वितथभाषणम् ।

वर्जयेदिति शेषः । विष्णुधर्मे—

*असम्भाष्यान्हि संभाष्य तुलस्यतासिकादलम् ।

शाकं मधु परान्नं च हन्युरष्टात्रिमे फलम् ।

*असंभाष्यानिति । असम्भाष्याश्च—

बाहिर्ग्रायाऽन्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥

इत्यादिनोक्ताः । हारीतोऽपि—“पतितपाषण्डिनास्तिकादिसं-
म्भाषणानृतात्मश्लाघादि उपवासादिषु वर्जयेत्” इति । अस्यापवादः—

स्त्रीषु नर्म विवाहे च वृत्त्यर्थे माणसङ्कटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

स्त्रीष्वनृतं नर्मेत्याद्यन्वयः । हिंसायां=गोब्राह्मणहिंसायां भसक्ता-
यां गोब्राह्मणजीवनार्थे, यद्वा गोब्राह्मणार्थे=तज्जीवनार्थे । हिंसायां=
हिंसासामान्ये वा ।

अथ वाऽन्यदेव प्रायश्चित्तं-कार्यं शास्त्रान्तरात् । तथा हि—

सम्भाष्येतान् शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

इदं चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

शारीरमन्तःकरणोपघातं

वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ॥

शयं नयत्वस्तु ममेह शर्म

यायादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धो धर्मपयोऽच्युतः ।

स करोतु मर्मतास्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

वाह्योपघाताननघान् यौद्धांश्च भगवानजः ।

शमं नयत्वन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥

एतत्संभाष्य जप्तव्यं पापण्डिगिरूपोषितः । इति ॥

पापण्डिभिरिति बहुवचनोक्तसदृशानां ग्रहः । यद्यपीदं सर्वो-
पघाते प्रतीयते तथापि संभाषण एव । "एतत्संभाष्य जप्तव्य-
म्" इत्युपसंहारात् । द्दारीतः—

चण्डालः सह संभाष्य द्विजसंभाषणान्शुचिः ।

गायत्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अनेन सामान्यमायश्चित्तेन समुच्चयः । चण्डालादिदर्शने तु
विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् मतिमात्ररः ।

इति सूर्यावलोकनं च शुचिपदपाठोत्तरं कार्यम् ॥

नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्यते दीक्षितः ।

इति विष्णुधर्मात् । दीक्षितः—कृतनियमः । रात्रिस्पर्शे तु
पराशरः—

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्निग्धम् ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

जातवेदः सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च ।

ब्राह्मणानुगतिश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥

रात्रिस्नानीयं तोयमाह देवलः—

दिवाऽऽहृतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्निमित्ततः ।

प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निभाप्य च पावकम् ॥

सुमन्तुः—

साक्षात् स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तद्विद्वान्तरितेऽपि च ।

दिवास्पर्शे तु तत्रैव—

आमलक्याः फलं वाऽपि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

बृहन्नारदीये—

रजस्वलां च चण्डालं महापातकिनं तथा ।

सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥

व्रतादिमध्ये शृणुष्याद्येषां ध्वनिसुत्तमम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्देवेदमातरम्* ॥

एतद्व्रतं सूतकेऽपि कार्यम् ।

सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।

इति विष्णुक्तेः । तत्र त्यक्तं दानादि सूतकान्ते कार्यम् ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

*दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

इति मातस्योक्तेः । रजोदर्शनेऽपि कार्यम् ।

संस्पर्शे च नरः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥ इति ।

मौनलोपे योगियाज्ञवल्क्यः—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथं च न ।

‘स्नानदानादिकर्मसु’ इति वा पाठः ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

इत्यादि । मानसे तु—

मानसे नियमे लुप्ते स्मरेद्विष्णुमनामयम् ॥

इति यमोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं व्रताधिकारे—

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ।

निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

इति सुमन्तूक्तौ,

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति प्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुचितं बोध्यम् ।

*वेदमाता=गायत्री । *दानमिति । ब्राह्मणभोजनमपि

॥एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्पि ।

इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणर्क्षे तदा शुद्धामष्येकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः ।

शुक्ला या यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाऽन्विता ।

तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । एतं च नियमाः काम्यव्रते नियमाः* । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः ।

शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं साविशेषणम् ।

इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माघर्षये ब्रह्मवैवर्ते-

इति विज्ञाप कुर्यातावश्यमेकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्र भुजिर्वर्जितः ॥ इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादश्यः । तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा । द्वादश्येव शुद्धाधिका चर्चते चेत्सा वज्जुली२। वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३। अग्रे पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धिनी४। पुष्यर्क्षयुता जया५। श्रवणयुता धिजया६। पुनर्वसुयुता जयन्ती७। रोहिण्युता पापनाशिनी८ । अथ *मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । *एताः

प्राक्षमन्नदानत्वात् । *एकादश्यां न भुञ्जीतेति ।

संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्

इति यतमपि द्रष्टव्यम् । *नियता इति । "सायमाद्यन्तयो-
रहोः" इत्यादौ "पुनर्भोजनम्" इत्यादौ च फलपदोक्तेः ।

*मूलमिति । ब्रह्मवैवर्ते-

उन्मीलिनी वज्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्दिनी ।

जया च धिजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादश्याऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विजाः ।

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रथापरास्तथा ॥

नक्षत्रयोगात्मवलं पापं प्रशमयन्ति ताः ।

एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥

तद्युता द्वादशीत्यर्थः ।

उन्मीलिनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी १ ॥

द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणम् ।

वज्जुली नाम सा प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी ॥ २ ॥

अरुणोदय आद्या स्याद्वादशी सकलं दिनम् ।

अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा प्रकीर्तिता ॥

आद्या=एकादशी । अरुणोदये=सूर्योदये ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । ग्रहस्पृक्
तद्दोरात्रम्” इति पाद्मेऽहोरात्रे तिथित्रययोगोक्तेः ॥ ३ ॥

कुहू राके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।

विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ ४ ॥

पुण्यश्रवणपुण्याघरोहिण्यां संयुतास्तथा ।

पुण्याघः=पुनर्वसुः ।

उपोषिताः समफला द्वादशयोऽष्टौ पृथक् पृथक् ॥ इति ।

समफला इति आसां काम्यत्वं, न तु नित्यत्वम् ।

न करिष्यन्ति ये लोके द्वादशयोऽष्टौ ममाऽऽज्ञया ।

तेषां यमपुरे वासो यावदाभूतसंयुतम् ॥

इत्यकरणे दोषस्मरणं त्वनाकरमित्याशयेनाऽऽह—*एता इति ।
मुक्त्याद्यर्थस्य स्वर्गाद्यर्थत्वं पुराणादौ निरूढमेव । अत्र तिथियुक्तासु
न संदेहः । यत्तु—

विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति, तदुपवासद्वयासमर्थं प्रति, श्रवणद्वादशीवत् । नक्षत्रयोग-
युक्तासु श्रवणद्वादशी निर्णेष्यते । तादृशीष्वितरद्वादशीषु परेऽह्नि
अल्पनक्षत्रयोगेऽपि तत्पयुक्तमुपवासादि कार्यम् । “तिथिनक्षत्रयो-
योगे” इत्याग्निमवचनात् । यत्तु कचिच्छ्रवणरोहिण्योरभिधानं तद-

पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत् । *एकादशीद्वादशयोरेकत्वे
तन्त्रेणोपवासः । *पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासव्ययम् ।

वयुत्याऽनुवाद इति प्राञ्चः । नव्यास्तु-सूर्योदयादारभ्य द्विती-
यसूर्योदयपर्यन्तमस्तमयपर्यन्तं वा श्रवणान्पञ्चमयोगोऽपेक्षितः ।
उपवासस्यादोरात्रसाध्यत्वेन

भातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ॥

इति संकल्पस्य सूर्योदयानन्तरकालत्वेन—

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्योऽभिमतः सा तु कार्या नोपक्रमाज्झिता ॥

इति वचनात् ॥

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

दिवारात्रिव्रतं यत्र एवमेव तिथौ गतम् ॥

इत्यादिवचनेभ्यश्च

कृत्तिकादिमरण्यन्तं तारा वा वारसप्तकम् ।

नैते संयोगमात्रेण पुनन्ति सकला तिथिम् ॥

इति शाङ्करगीतानिषेधवाक्याद्यश्च श्रवणरोहिणीयोगवदल्पस्या-
पि ग्राह्यत्वं मानाभावात् “तिथिनक्षत्रयोर्योगः” इति श्रवणद्वादशीप्रक-
रणभेदत्वेन सामान्यवचनत्वाभावाच्चेति प्राहुः । *एकादशीति ।
“द्वादशी त्वेकादशीयुता” इति वक्ष्यति । तत्र खण्डतिथित्वादेकादशी-
द्वादश्युपवासयोरुपक्रममभूति तन्त्रमित्यर्थः । *पार्थक्ये तिथिति ।
प्रक्रान्तद्वादश्युपवासस्य प्रक्षानभूतद्वादश्युपवासानुरोधेनैकादश्युपवा-
साङ्गपारणवाच्य इत्यर्थः । अनुपक्रान्तद्वादश्युपवासेन तत्र द्वादश्युप-
वासोऽनुपक्रमितव्यः । “आपो वाऽक्षितमनक्षितं च” इति श्रुतेरभा-
सानस्याक्षितत्वेन पूर्वोपवासमप्राप्तिरनक्षितरूपत्वेनोत्तरोपवासावि-
धात इति, तत्र जलधारणं कृत्वोपक्रान्तोऽनुपक्रान्तो वा द्वादश्युप-
वासः कार्य इति तु साध्यः । अन्यतिथिपूषवासाद्वयस्य नैरन्तर्ये-

एकादशीसुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ।
 एवमेकादशीं *भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 इति तत्रैवोक्तेः । *यदा त्वल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये—
 यदा भवति अल्पाऽपि द्वादशी पारणादिने ।
 उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥
 नारदीयेऽपि—

अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये* ।
 स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ इति ।
 *संकटे तु माधवीये देवलः—
 संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।
 अङ्घ्रिस्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥ इति ।
 संकटे=अयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ* ।

ण प्राप्तावयमेव निर्णयः । *भुक्त्वेति फलाहारपरम् । त्यक्त्वेति
 पाठेऽपि तत्परमेव । एकादशीपारणायां माधवीये स्मृत्यन्तरे—
 कलाद्वयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् ।
 पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥
 इति । तत्राऽऽह्निकापर्कषमाह—*यदा त्विति । *अरुणोदये
 इति तदधिककालसाध्यत्वावश्यकं सन्ध्यादि संकोचेनापि कार्यम् ।
 महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
 करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वती ॥
 इति द्वादशीलङ्घने दोषोक्तेः । अस्नातेति स्नातमग्रेत्यधिकरणेऽर्श-
 आद्यच्च । *संकटे=कथं चित्पारणाया असंभवे । *अयोदशी-
 श्राद्धं=मृततिथि-गजच्छाया-वारुण्याद्यलभ्ययोगनिमित्तकम् ।
 प्रदोषादाविति । आदिना स्नानदानादिकमन्यद्वा किञ्चिद्वा

अत्र केचिदाहुः- *अपकर्षवाक्यानि अनाहिताग्नि-
विषयाणि । अग्निहोत्रादीनां *श्रौतत्वेनापकर्षायोगात्'
इति । द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यम् ।

म् । सकलधार्मिकग्रन्थेषु जलपारणां कृत्वा श्राद्धाद्यनुष्ठानलिख-
नाश्च तल्लोपो युक्तः, नापि श्राद्धापकर्ष इति भावः । सर्वथा द्वादश्य-
भावे भारदीये-

त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् ।

द्यतयज्ञाधिकं वाऽपि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

तद्य प्रातरवेति द्रष्टव्यम् । यत्तु भोजनापकर्षे तत्पूर्वभाविने-
संगिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षः ।

क्रमवत्तु च कृत्येषु यद्ययमपकृत्यते ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा क्रमवाधनान् ॥

इति कात्तीयवाक्यादिति मत, तदसत् । वैश्वदेवादेरत्र संस्का-
रत्वेन भोजनार्थत्वात् अतथात्वेऽपि वा दर्शपूर्णमाससोमयागवद्वाच-
निकर्षावापर्षात्तदपकर्षे तदपकर्षो भवतु प्रातरीपासनदेवपूजादेस्तु-
अतथाभावात्कथं प्रोक्तन्यायादपकर्षः कालर्षावापर्षकृतस्यार्थि-
कर्षावापर्षस्यानुष्ठानानङ्गत्वेनानपकर्षेऽपि तल्लोपनिमित्तमकृतवैगु-
ण्याभावात्, प्रत्युतापकर्षे काललोपेन वैगुण्यापानाद्य । अन्यथा
पशूनां सहत्वे अग्नीषोमीयसवनीययोः प्रकृतौ र्षावापर्षेऽपि सवनी-
यस्यैव प्रथममुपाकरणं आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालानुरोधान् अग्नी-
षोमीयानुबन्धेयोरग्नीषोमीयमाद्यम्यं तु कस्याप्यवैगुण्यादिति
सिद्धान्तो भज्येत । तस्माद्वाचनिक एवायमपकर्षो वाक्यः । वचने
च- 'प्रातर्मध्याह्नकर्त्तव्ये नित्य एव' इति तत्रैवापकर्षो न सर्वत्र । अत
एव 'संकटे विषमे प्राप्ते' इति संकटपदसङ्गतिः । अन्यथा त्रयोदशी-
श्राद्धादेरप्यपकर्षं शक्यत्वेनासंकटादिति । *अपकर्षवाक्या-
नीति । होमादीसस्य सारूप्यादोमः औपासनहोमवैश्वदेवादिः
स्मार्तश्च ग्राह्यइत्यर्थः *श्रौतत्वेनेति । पौराणधर्माणां दौर्बल्यात् ।

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

*तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परैः ॥

इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र
केचित्सङ्गिरन्ते—‘यदा भूयसी द्वादशी तदाऽपि प्रातर्मु-
हूर्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति वचनात्’ इति ।

अस्मद्गुरवस्तु—‘बहूनां कर्मकालानां विना कारणं
बाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अल्पद्वादश्याभवापकर्षवि-
धानादपराह एव कार्यम् । प्रातःशब्दस्तु—

सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

इतिवदपराह्वाचित्वेऽप्युपपन्नः । नच वाक्यवैयर्थ्यं,
पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य;—इत्याहुः ।

प्रमादेन एकादश्यापवासातिक्रमे अपराकं धाराहे—

एकादशी विप्लुता चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तन्न यदीच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

कैश्चित्तु विष्णुना चेदिति पठितम् । अत्राविरोधिनो
निधमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः । अन्ये च नवरात्रे व-
क्ष्यन्ते इति दिक्षु ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते

निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ।

उदितादिहोमिनामिदम् । अनुदितहोमिनां तु उपसि माध्याह्निकाप-
र्षः ततो होम इति भवति । *तमतिक्रम्येति प्रातः पारणापवादः ।

(१) इति श्रीकृष्णभट्टकृतौ निर्णयसिन्धुव्याख्यायामेका-
दशी निर्णयः समाप्तः ॥

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानार्थं
 श्रीब्राह्मदेवोपाध्यायविरचितो धर्माधिस्थोदाहरण-
 सहितश्चैकादशीनिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनाथोपाध्यायैरेकादश्या विनिर्णयः ।
 कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥
 सलक्ष्योदाहृतेः सिद्धिं मंशोधय ग्रन्थपट्टयोः ।
 विभाव्यैक्यं च पट्टेऽस्मिन्स यथामति लिख्यते ॥ २ ॥
 श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्घ्यचृष्टजिह्वाग्रः ।
 स ब्रह्मवित्पिता मे जयतितरामेष जानकीजानिः ॥ ३ ॥
 नामस्मृत्या यस्य च विधोषितो धर्मशान्त्रदुर्योधम् ।
 निर्णयमेकादश्या निःसदिग्धं सुखेन विलिखामि ॥ ४ ॥
 अत्र समत्वं सूर्योदयायक्षणान्वयवहितपूर्वक्षणान्त-
 तिथिमन्त्रं पट्टिघटिकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिन्न्यू-
 नपट्टिघटिकावद्धि शुद्धाविद्धाभेदेषु तिथिक्षपवृद्धिभ्यां
 विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धैकादशीप्रथमभेदे दशमी-
 ५५५९, एकादशी-४९५९, द्वादशी-४३५९। एवं पर-
 मक्षये पलोनचतुश्चत्वारिंशद्वटीमितं न्यूनत्वम् । एवमेव
 स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वमूह्यम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रारुणोदयवेधरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा सा चो-
 दाहरणेषु प्रदर्श्यते—

	दशमी	एकाद.	द्वादशी	
शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	५० : ५० :	५० : ५० :	५० : ५० :	इयमनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्ण- वानां चैकादश्यामेवोपवासः । भेदः २।
धर्मोन्विधस्थमुदाहरणम् ।	५५ : ० :	५७ : ० :	५८ : ० :	
शुद्धन्यूना समद्वादशिका ।	५५ : ५९ :	५८ : ० :	६० : ० :	इयमप्यनुभयाऽधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोपवासः । भेदः २।
धर्मोन्विधस्थमुदाहरणम् ।	५५ : ० :	५७ : ० :	५८ : ० :	
शुद्धन्यूनाऽधिकद्वादशिका ।	५५ : ५९ :	५८ : ० :	६० : १ :	इयं द्वादशीमात्राऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामे- कादश्यां, वैष्णवानां द्वादश्यामेवोपवास इति माधव- मतं, सर्वेषां द्वादश्यामेवेति हेमाद्रिमतम् । भे० ३।
धर्मोन्विधस्थमुदाहरणम् ।	५५ : ० :	५८ : ० :	६० : १ :	
शुद्धसमा न्यूनद्वादशिका ।	५५ : ५९ :	६० : ० :	५९ : ५९ :	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्ण- वानां चैकादश्यामेवोपवासः । भे० ४।
धर्मोन्विधस्थमुदाहरणम् ।	५५ : ० :	५७ : ० :	५८ : ० :	
शुद्धसमा समद्वादशिका ।	५५ : ५९ :	६० : ० :	६० : ० :	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानां वैष्णवानां चैकादश्यामेवोपवासः । भे० ५।
धर्मोन्विधस्थमुदाहरणम् ।	५५ : ० :	५७ : ० :	५८ : ० :	
शुद्धसमाऽधिकद्वादशिका ।	५५ : ५९ :	६० : ० :	६० : ० :	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामे- कादश्यां, वैष्णवानां द्वादश्यामेवोपवास इति माधवम- मतं, सर्वेषां द्वादश्यामेवोपवास इति हेमाद्रिमतम् । भे० ६।
धर्मोन्विधस्थमुदाहरणम् ।	५५ : ० :	५८ : ० :	६० : १ :	

वैष्णवानां शुद्धैकादशीपटः ।

दशमी : घ० प० :
 दशमी : घ० प० :
 दशमी : घ० प० :

शुद्धाऽधिका न्यूनदाद-
 शिका ।

धर्माब्धिभ्यमुदाहरणम् ।

शुद्धाऽधिका ममदादशिका ।

धर्माब्धिभ्यमुदाहरणम् ।

शुद्धाऽधिकाऽधिकदाद-
 शिका ।

धर्माब्धिभ्यमुदाहरणम् ।

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :
 एकादशी : घ० प० :

इयमेकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तगृह-
 रथानां पूर्वैकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चोर्वैरतेका-
 दश्यामेवोपवास इति माधवमत, कामाक्षा अकामाक्षा
 वैष्णवो द्वयमुपयत्सेदिति हेमाद्रिमतम् । भे० ७ ।
 इदमुदाहरण विचार्यम् ।

इयमप्येकारशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मा-
 र्तगृहस्थानां पूर्वैकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चाव-
 शिष्टैकारस्यामेवोपवास इति माधवमत, कामाक्षा
 अकामाक्षा वैष्णवो द्वयमुपयत्सेदिति हेमाद्रिमतम् ।
 भे० ८ ।

इयमुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तवैष्णवौ परै-
 र्वैकादश्याप्युपयत्सुभयमतम् । भे० ९ ।

इति वैष्णवानां शुद्धैकादशीभेदाः ।

एते वैष्णवानां विद्वैकादशीभेदाः ।

अत्र विद्वत्पुरुषोदये दशमीसत्त्वम् । अरुणोदयस्तु सूर्योदयात्माक् चतुर्वटिकात्मकः ।

विद्वत्पुरुषोदये दशमीसत्त्वम् ।	दशमी	एकाद.	द्वादशी	इयमनुभयाधिस्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामेवोपवासो वैष्णवानां विद्वत्वाद् द्वादश्यामुप- भेदः १ ।
येऽन्युना न्यूनद्वादशिका ।	घ० ५०	घ० ५०	घ० ५०	
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५६ १	५८ ०	५९ ०	
विद्वत्पुरुषोदये दशमीसत्त्वम् ।	५६ १	५८ ०	५९ ०	
येऽन्युना समद्वादशिका ।	५६ १	५८ ०	५९ ०	
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५७ ०	५८ ०	५९ ०	
विद्वत्पुरुषोदये दशमीसत्त्वम् ।	५६ १	५८ ०	५९ ०	
येऽन्युना ऽधिकद्वादशिका ।	५६ १	५८ ०	५९ ०	
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५८ ०	५९ ०	६० १	
विद्वत्पुरुषोदये दशमीसत्त्वम् ।	५८ ०	५९ ०	६० १	
येऽन्युना न्यूनद्वादशिका ।	५८ ०	५९ ०	६० १	
धर्माब्धिस्थमुदाहरणम् ।	५९ ०	६० १	६१ ०	

शुद्धत्वं नाम सूर्योदये दशम्यसत्त्वम् । सा चतुर्विधा । सा चोदाहरणैः प्रदर्श्यते ।

	दशमी	एकाद.	द्वादशी	
शुक्लन्यूना न्यूनद्वादशिका ।	४० : ५० :	४० : ५० :	४० : ५० :	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्यां, वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् मे० १
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५९ : ० :	५९ : ० :	५९ : ० :	द्वादश्यामुपवासः ।
शुक्लन्यूना समद्वादशिका ।	५९ : ५९ :	५९ : ४५ :	६० : ० :	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् मे० २ ।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५७ : ० :	५८ : ० :	५९ : ० :	द्वादश्यामुपवासः ।
शुक्लन्यूनाऽधिकद्वादशिका ।	५९ : ५९ :	५९ : ५९ :	६० : ० :	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्यवती शुद्धा । अत्र शुद्धत्वात् स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्यामिति माधवमतम् ।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५८ : ० :	५९ : ० :	६० : ० :	हेमाद्रिमते तु सर्वैर्द्वादश्येवोपेक्ष्या । केचित्तु मुमुक्षुभिः स्मार्तैः परोपेत्येत्याहुः । मे० ३ ।
शुक्लसमा न्यूनद्वादशिका ।	५८ : ५९ :	६० : ० :	५९ : ५९ :	इयमनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् द्वादश्यामेवोपवासः । मे० ४ ।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५७ : ० :	५८ : ० :	५९ : ० :	मेवोपवासः ।
शुक्लसमा समद्वादशिका ।	५८ : ५९ :	६० : ० :	६० : ० :	इयमप्यनुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मार्तानामेकादश्यामेवोपवासो न द्वादश्याम् । वैष्णवानां तु विद्धत्वाद् मे० ५ ।
धर्माब्धिस्थसुदाहरणम् ।	५७ : ० :	५८ : ० :	५९ : ० :	द्वादश्यामेवोपवासः ।

अत्र विद्वत्वं सूर्योदये दशमीसत्त्वम् । सूर्योदयस्तु षष्ठिघटिकान्त्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणलवादिकालावच्छिन्नः । इयमपि विद्धा चतुर्विधा, सा चोदाहरणेषु प्रदर्श्यते—

विद्वन्मूना न्यूनद्वादशिका ।	दशमी घ० प०	एकाद. घ० प०	द्वादशी घ० प०	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकाद- श्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः १।
धर्माग्निधस्थमुदाहरणम् ।	२ ०	घ० प० ५७ ५९	घ० प० ५७ ५९	
विद्वन्मूना समद्वादशिका ।	२ ०	घ० प० ५७ ५९	घ० प० ५७ ५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्रापि स्मार्ताना- मेकादश्यामुपवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः २।
धर्माग्निधस्थमुदाहरणम् ।	२ ०	घ० प० ५७ ५९	घ० प० ५७ ५९	
विद्वन्मूनाधिकद्वादशिका ।	१ ०	घ० प० ५८ ५९	घ० प० ५८ ५९	इयं द्वादशीमात्राधिक्यवती विद्धा । अत्रैकादश्या विद्वत्वाद् द्वादश्यामेव स्मार्तानामुपवासः । तत्र किमु वक्तव्यं वै- ष्णवानामिति । एवं चोभयाधिक्ये द्वादशीमात्राधिक्ये च स्मार्तानां विद्यायास्त्यागो नान्यत्र । भेदः ३।
धर्माग्निधस्थमुदाहरणम् ।	१ ०	घ० प० ५८ ५९	घ० प० ५८ ५९	
विद्वत्समा न्यूनद्वादशिका ।	२ ०	घ० प० ५८ ५९	घ० प० ५८ ५९	इयमनुभयाधिक्यवती विद्धा । अत्र स्मार्तानामेकादश्यामु- पवासः । वैष्णवानां द्वादश्यामुपवासः । भेदः ४।
धर्माग्निधस्थमुदाहरणम् ।	२ ०	घ० प० ५८ ५९	घ० प० ५८ ५९	

द्वादशी तु पूर्व्वेव *युग्मवाक्यात् —

द्वादशी तु कर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो ।
इति स्कान्दाच्च ॥

त्रयोदशी तु *सर्व्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा ।

*युग्मेनि । रुद्रेण द्वादशीयुक्तेत्यादिः । सर्व्वकार्यपरमिदम् ।
उपवासे तु विशिष्यापि ।

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥

इति गार्ग्येण पूर्व्वविद्वादिधानात् ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्व्वोत्तरे त्रिथी ।

इति वासिष्ठेन तत्रोत्तरविद्धानिषेधाच्च । *सर्व्वमते इति ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी” इति सामान्यत उत्तरा विहिता । ‘द्वितीया
पञ्चमी वेधात्’ इति निषिद्धा च । एवं च—

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्व्वयुतास्तथा ॥

इति निगमवचनात्कृष्णपक्षे परा, शुक्लपक्षत्रयोदशी तु पूर्वा
इति । सामान्यविशेषन्यायात् । एवं च—

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसाहिता मृने ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते सामान्यवचनाच्छुक्लत्रयोदश्यामेव प्रवर्त्तते । या
तु पूर्वा सा त्वपराहिकी ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या या भवेदापराहिकी ॥

इति स्कान्दात् ।

या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराहिकी ॥

‘त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः *पश्चात्’ इति दीपिकोक्तेः ।

शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा, परा कृष्णा त्रयोदशी ।
इति माधवाद्य ।

इति माधवाद्य । *पश्चादिति । परदिने लाभे तु पूर्व्वेव
“एकादशी तृतीया च” इति वचनात् । “यदि न स्यात्परेऽहनि”
इति दर्शनात् । अत्र प्रदोषग्रतं द्रष्टव्योत्तरखण्डे-

पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्वा ।

परीक्षयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः ।

कृतसंभ्याजपविधिः शिवपूजां समाचरेत् ॥

इति व्रतमभिधाय

एवमारामयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

इति दिनेऽनाहारकर्तृकं शिवपूजाप्रधानकं व्रतं स्मर्यते । अत्र प्रदो-
षव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजाविधानात् । प्रदोषस्त्रिगुह्यमित्य-
भिप्रायः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा ।

त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशीसहिता मुने ।

इति सुमन्तूक्तेरिति मयूखकृतः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ तदव्या-
प्तौ साम्येन तदेकदेशस्पर्शो वा उत्तरा । संकल्पकाले सत्त्वात् । वैष-
म्येणैकदेशस्पर्शो तदाधिव्यवर्ती ग्राह्येति विवेचनानुसारिणः । अ-
धिकमुक्तं नक्तव्यते । इदं च मन्दवारे कृष्णपक्षेऽतिप्रशस्तम् ।

मन्दवारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् ।

तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समागतः ॥

इति तत्रैवोक्तेः । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः—

यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।

चतुर्दशी तु सर्वमते *कृष्णा पूर्वा,*शुक्लोत्तरा ।
*उपवासे तु *द्वयपि परोति मदनरत्ने ।

आरभेत्तद् व्रतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥

इति तत्रैवोक्तेः । पृथक्शानिप्रदोषव्रते तु एतदेवमिति प्रकाशः ।

*कृष्णोति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ॥

इत्यापस्तम्बवाक्यात् । *शुक्लेति । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति
युग्मवाक्यात् ।

सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

इति भविष्याच्च । *उपवासे त्विति । रुद्रोपवासभिन्ने इति
शेषः । *द्वयपीति ।

एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति चासिष्ठात् । रुद्रोपवासे तु पक्षद्वयगताऽप्यापराह्णिकी
चेत् पूर्वा ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता प्रभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्णिकी ॥

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥

इति स्कान्दे “मम भक्तैः” इतीश्वरोक्तिलिङ्गेन रुद्रव्रताविषयत्वप्रती-
तेः । आपराह्णिक्या अलाभे तु परा । “ता उपोष्याः परान्विताः”

इति दर्शितवासिष्ठात् । यदि कृष्णा पूर्वा न लभ्यते तदा परा ।

अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्त्तव्या परसंयुता ॥

पौर्णमास्यामावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे मास्ये ।

ऋभूताविद्धे न कर्तव्ये दर्शपूर्णं कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अमायां योगविज्ञेयमाहाऽपरा-
र्कं ज्ञातातपः—

अमावास्यां भवेद्द्वारो यदा भूमिस्तुतस्य वै ।

जाह्नवीस्नानमात्रेण गोमहस्रफलं लभेत् ॥

अमा वा सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृश फलम् ॥

तत्रैव व्यासः—

सिनीवाली कुहूषापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं चेन्मौनिना कृतम् ॥

हेमाद्रौ बृहन्मनुः—

श्रवणादिवधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतम्=आश्लेषा, मस्तको=मृगशिरःप्रथमपा-
द इत्यन्ये । स च सर्वेषाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । ऋभूताविद्धे इति । तथा च “चतु-
दश्या च पूर्णिमा” इति युग्मयाग्यम्—

दर्शं च पूर्णमासं च पितुः सात्सत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति पूर्वविद्धाविधानं—

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति परविद्धानिषेधश्च सावित्रीव्रतविषयः ।

एकादश्यष्टमी पक्षी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अष्टिकालः । गोभिलः—‘पक्षान्ता उपयस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः’ इति । उपवासोऽन्वाधानम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरं—

षष्ठ्यष्टमं तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति पाद्मं—

नागविद्धा च या पष्ठी सप्तम्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

इति प्राचेतसं च तत्सावित्रीव्रतेतरव्रतविषयमिति भावः ।

अन्वाधानं यत्र क्रियमाणे यागदेवता यजमानसन्निधौ तिष्ठन्ति सदग्नीधमादिसंपादनरूपप्रयोगप्रारम्भः । “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति, उत्तरमहर्ह्यजति” इति, “पूर्वेद्युरिधमावर्हिः करोति, यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसति” इति श्रुतेः उपवासं क्रत्वङ्गयमनियमः । इत्थं च “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्या यजेत” इति श्रुतिरूपक्रमपरा । अथ वा संधिपाश्व-
द्वयवर्तिपर्वप्रतिपत्समुदायलक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायि-
नी । “संधौ यजेत” इत्यादावपि लक्षणैव । अन्यथा संधेर्दुर्ल-
क्ष्यत्वेन तत्र एकस्याप्यनुष्ठानमशक्यत्वात् “संधिमभितो यजेत”
इत्याद्येकवाक्यत्वाच्च । तदुक्तं बौधायनेन—

सूक्ष्मत्वासंधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्वा परेण च ॥ इति ।

तत्राखण्डपर्वणि पर्वप्रतिपदोरुदयास्तमयस्पृक्त्वे पर्वण एवास्तादूर्ध्वं समाप्तौ वा न कोऽपि विचारः । “त्रीनंशानौपवस्तस्य” इत्यादिवक्ष्यमाणयागान्वाधानकालयोरवाधात् । खण्डपर्वणि

अथ मध्याह्ने तत्पूर्वं वा पर्वप्रतिपत्सन्धौ तद्दिने यागः ।

। पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वेषुस्तदहर्भाग इष्यते ॥

इति लौगाक्षियचनात् । अथ च द्वेधा विभागः-

आयर्तनात् पूर्वाह्णोऽथ पराहस्ततः परः ।

मध्याह्नुस्तु तयोः सन्धिर्गदावर्तनमुच्यते ॥

तु आह—अतश्चेति । पर्वण आद्यमंशत्रयमन्वाधानस्य कालः ।

तच्चतुर्थांशसहित प्रतिपदोऽशत्रय मातरवच्छिन्नं तु यागस्य ।

ग्रीनंशानांपरस्वस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वांशावृत्त्येजदन्त्या यागे च व्रतकर्मणि ।

इति लौगाक्ष्युक्तेः । न ह्ययं स्वतन्त्रो यागविधिः । वाक्यभेदापत्तेः ॥

। पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

। यागकालः स विज्ञेयः मातरुक्तो मनीषिभिः ॥

इति वचनान्तरवशादशान्तरे प्रसक्त्यभावाच्च, किं तु पूर्वान्त्य-

चतुर्थांशभिन्नास्त्रीनिति पर्युदासविषया पूर्वशेषः । एवं प्रतिपदन्त्य-

चतुर्थांशभिन्नाश्चतुर इत्यर्थः ।

। न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागः प्रतिपदः कश्चित् ।

। रक्षांसि तद्विलम्पन्ति श्रुतिरेवा सनातनी ॥

इति कात्तीयं तु पर्युदाससिद्धार्थानुवादः । 'आद्याः प्रतिपदस्त्रयः'

इत्येतावन्मात्रोक्तेः । न चाद्याः प्रतिपदस्त्रय इत्येव पर्युदाससिद्धार्थानु-

वादः, प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यत्रयांशमातः कालरूपानेका-

र्थविधायकत्वात्सम्भवादिति वाच्यम् । "अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं वहिर्वेदि

मिनोति" इति न्यायेन एकस्य सन्धिपार्श्वद्वयवर्तिस्यूलकालविशेषस्य

विधानात् । न हि पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभागत्रययोः विशिष्य-

विधेयत्वम् । तथा सति एकवाक्योपादानात् कालद्वयसमुच्चये सति

"सायं च मातश्च जुहोति" इति "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नावास्यायां

इति मदनरत्ने वचनात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ *मा-
धवमते परेऽहि यागः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नेहनि श्वोभूते याग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिणोक्तेः । *हेमाद्रिस्त्वपराह्णसन्धाव-
पि* परदिने प्रतिपच्चतुर्थीशे चन्द्रोदये च सति द्विती-
यादिष्वत्यन्तक्षये सति पूर्ववृत्त्यागः ।

पर्वणोऽंशे द्वितीये तु यष्ट्यं तु द्विजातिभिः ।

द्वितीयासाहितं यस्माद् दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

द्वितीये त्विति कैमुतिकन्यायेन तुर्याशपरम् । तु-
रीये त्विति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—

भूता पञ्चदशो पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिकी क्रिया ॥

इति धायायनवचनाच्चत्यूचिवान् । मदनरत्नेऽपि—

पौर्णमास्यां च”इतिवदश्रुतकर्मावस्थापतेः । प्रातरिति तु वाक्य-
भेदनं, पौरुषेयवाक्यं तस्यादोषत्वात् अवच्छेदकं वा प्रातरवच्छिन्नं
इत्यर्थात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *माधवमते इति ।
एतन्मतेऽमायां द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यादि दर्शयिष्यति । तत्र
हेमाद्रिमते दर्शयति—*हेमाद्रिस्त्विति । *अपराह्णसन्धाव-
पानि । “द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्”इत्यादीन्यावर्त्तनसन्निकृष्टापराह्णे-
ऽमाप्रतिपत्सन्धिपराणीति तन्मतम् । *परदिने इति । अय-
मर्थः—द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेदित्यग्रिमवाक्याद् द्वितीयैव यागनिवर्त्तिका
न चन्द्रदर्शनं, मेवादिना व्यभिचारात् । “परतः सोमदर्शनात्”
इति हेतुक्तिस्तु चन्द्रोदयो लभ्यते । स च प्रतिपदष्टमांशे भवती-
ति चन्द्रदर्शनयोग्यतारक्षणायात्यन्तक्षयानुधावनम् । *तृतीये
त्विति । तृतीयांशस्यापूर्वविधिः । द्वितीये त्विति पाठे तु कैमु-

चतुर्दशी चतुर्थांसा अमावास्या न दृश्यते ।

अथोमते प्रतिपद्येत्स्यात्* पूर्वा तथैव कारयेत् ॥ इति ।

तिकन्यायेन तृतीयांशे तात्पर्यम् । द्वितीयायाः क्षणित्वं कौत्सामित्यत्रा-
ह-भूतामिति । भूतस्य पूर्णत्वं नियतं, न पञ्चदश्या इत्याह-
चतुर्दशीति । अमावास्या चतुर्थांसा न दृश्यते इत्यन्वयः । *पूर्वामिति
अयं च प्रधानकालः । तदनुरोधेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कार्यम् । 'भूतं
कल्पादिको' इत्यादेपदात् । अत्रेदमरुचिबीजं-हेमाद्रमते प्रातिपद्या-
पराह्णिकेत्यपराह्णशब्दस्य द्वेधाविभक्तदिनान्त्यदलवाचित्वाच्चत्र च
सूर्यास्तात्माक् त्रिमुहूर्त्ताद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शने सति पर्वमातिपदो
रात्रिसन्धावपि परदिने यागानिपथापत्तिः । न चापराह्णसन्धिशास्त्रेणैव
कैमुतिकन्यायेन रात्रिसन्धावपि परदिने यागमिद्धौ "अपराह्णस्य
वा रात्रौ" इति रात्रिशास्त्रे व्यर्थं स्यादतश्चन्द्रदर्शननिषेधबाधकत-
यैव रात्रिसन्धिशास्त्रे सार्थकमिति वाच्यम् । अपराह्णशब्देन योगेना-
हर्वर्त्यावर्त्तनोत्तरदलाभिधाने कैमुतिकन्यायेन तच्छास्त्रमवृत्तेरिति
त्रिमुहूर्तशास्त्रे पञ्चधाभक्तदिनचतुर्यभागरूपापराह्णव्यापिद्वितीयावि-
पयम् । एवं च सोमदर्शनादिति हेतुक्तिः सद्गच्छते, न तु मायाहे त्रिमु-
हूर्तमात्रसत्त्वे । तत्र चन्द्रदर्शनस्य व्यभिचारात् । एतच्च दिवासन्धावे-
व प्रवर्त्तते न रात्रिसन्धौ । परेशुस्तावतः सयस्यासम्भवात् । यत्तु
तत्रापराह्णो दिनद्वितीयभाग इति, तत्र । यौगिकपारिभाषिकयोः
परिभाषासार्थकवाय पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात् । सन्धिनिर्णये
तु द्वेधाविभक्तदिनभागार्थतया पूर्वाह्णापराह्णशब्दौ मध्याह्णशब्दश्च
यौगिका एव ।

आवर्तने यदा सन्धिः पर्वमातिपदोर्भवेत् ।

तदहर्भाग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्वमातिपदोः सन्धिरर्थागावर्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि पृष्ठव्यं पूर्वशुस्तदुपक्रमः ॥

यत्तु माधवः—

यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात्पुरा ।

*न क्वाप्यन्वाहितिः, किं तु सदा सन्धिदिने हि सा ॥
इत्याह ।

*यच्च कालादर्जोऽप्युक्तम्—

आवर्तनादधः सन्धिर्गद्यन्वाधाय तद्धिने ।

परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।

यच्च मदनरत्ने—

मध्यान्दिनात्स्यादहनीह यस्मिन्

प्राक्पर्वणः सन्धिरियं तृतीया* ।

सा खर्विका वाजसनेयिमत्या

तस्यास्तुपोण्याऽथ परेद्युरिष्टिः ॥ इति ।

एतत्पौर्णमासीपरमिति तत्रैव । *आवर्तनोर्ध्वसर्वा-
गस्ताद्रात्रौ वा समाप्तौ द्वे मध्याह्नादर्वाक् समाप्तौ तृती-

आवर्तनात्परः सन्धिर्धदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः ॥

इति गोभिलवचने 'अर्वागावर्तनात्' 'आवर्तनात्पर' इति श-
ब्दस्वरसात् 'आवर्तनात्तु पूर्वाह्ण' इति ग्रन्थस्थवाक्यमपि यौगि-
कार्यानुवादो, न तु परिभाषा । येन तद्वलात्तत्रापराह्णो द्वेधावि-
भक्तदिनापरभागो भवेत् । तस्माद् दिनसन्धौ परदिने पञ्चधावि-
भक्तदिनचतुर्थभागरूपसकलापराह्णव्यापिद्वितीयासत्त्वे चतुर्दश्याम-
न्वाधानं, सन्धिदिने याग इति । 'पर्वणोऽंशे तृतीये तु' इत्यादिवचन-
त्रयं चात्रानुक्कलेमेव । *न क्वापीति । तस्य पर्वद्वयेऽपि चतुर्दश्याम-
न्वाधानकालत्ववाध इत्यभिमानः । *यच्चेति । चन्द्रदर्शननिषेधवा-
धापत्तिरित्यभिमानः । तृतीयेति पूरणप्रत्ययसङ्गत्यर्थमाह—*आवर्त्त-
नोर्ध्वमिति । पौर्णमास्यामेव वाजसनेयिनामेव एतद्वाक्येन

पेत्यर्थः । *तत्कर्कभाष्य-देवजानी-श्रीअनन्तभाष्यादि-
सकलतच्छास्त्रीयग्रन्थविरोधाद् *वृक्षानादराद्योपेक्षम् ।

पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः—

*सन्धिश्चेत्सङ्ख्यादूर्ध्वं प्राक्पर्वायर्ननाग्र्यः ।

सा पौर्णमासी विशेषा सद्यस्कालविधौ नरैः ॥

अमायां विशेषमाह घौषायनः—

पूर्वाह्नसन्धिशास्त्रं सद्यस्कालत्वं चापीयते परेषुः प्रतिपत्तृतीयांशरूप-
यागकाललाभादिति भावः । माधवादिमतं दूषयति-तदिति ।
वाजसनेयिनामपि पौर्णमास्यां तद्याज्ञिकग्रन्थेषु आवर्तनात्प्राक्
सन्धी तद्दिन एव यागोक्तेरिति भावः । कर्कभाष्येत्यादिसकल-
वाजसनेयियाज्ञिकग्रन्थोपादानं माधवादिवचसां निर्मूलत्वव्यञ्जकम् ।
समूलत्वेऽप्याह-वृद्धेति । इदानीतिनाचारस्तु अनादेय इति
भावः । विवेचनकृतस्तु “मय्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन्” इति
भाष्यार्थसंग्रहवाक्यम् आवर्तनादूर्ध्वमस्तात्पूर्वं समाप्ता पौर्णमासी
प्रथमा खर्विका, मूर्यास्तोत्तरं समाप्ता द्वितीया, आवर्तनात्पूर्वं समाप्ता
तृतीया । सर्वाऽपि अल्पत्वात् खर्विकेत्युच्यते । अयं च वाजसने-
यिनां संधिशस्त्रप्राप्तनिर्णयस्य सद्यस्कालत्वस्य चापवादः ।
तृतीयखर्विकायां वाजसनेयिभिन्नानां यागः । वाजसनेयिनां तु
पूर्वेद्युरन्वाधानं, परेषुर्यागः । स च परेषुस्तृतीयांशलाभे, न तु
चतुर्थांशलाभे; तस्यापराहसंधात्रेव यागकालत्वात् इति समर्थ-
यन्ते । *संधिक्षेदेति । एतच्च वैकल्पिकम्—

अन्वाहितित्थास्तरणोपवासौ पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्तनात्प्राक् यदि पूर्वमंधिः सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तम् ॥

इति संग्रहवचनादिति विवेचने । सद्यस्तदेवेति पाठान्न विकल्प-
इति मयूखाद्याशयः । *परत इति ।

द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां *परतः सोमदर्शनात् ॥

कात्यायनश्च—

*यजनीयेऽहि सोमश्चेष्टारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद् द्विजातये॥इति ।

एतच्च *वौधायनवाजसनेयिविषयम् ।

*तैत्तिरीयश्रुतौ तु चन्द्रदर्शनेऽपि याग उक्तः—

‘एषा वै सुधनानामेष्टिर्यमयेजानं पश्चाच्चन्द्रमा

अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इति तत्र यागनिषेधात् । द्वितीया च त्रिमुहूर्ता वाक्यान्तरात् ।

यतो विश्वेदेवाः पराङ्मुखा अतस्तत्र यागं न कुर्वीतेत्यर्थः ।

तर्हि तत्र क्व याग इत्यत्राह—परत इति । तत्र यागनिषेधादित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा ॥

अस्तमिते=अस्तमयप्रत्यासन्ने । अतिपत्तिः=अननुष्ठानम् । चन्द्र-

दर्शनेने यागकरणे प्रायश्चित्तमाह—*यजनीये इति । वारुणीसो-

मदर्शनवदहश्चेत् यजनीयं=यागसम्बन्धि मोहाच्चेत् तत्र यजेतेति

यावत् । अत्र चेच्छब्दोपजनितं निमित्तत्वं विशेषणं यागे एव

‘हविरार्त्तिमाच्छेत्’इत्यत्र हविश्चेदार्त्तिमाप्तिमत् स्यादित्यत्रार्त्तावित्र ।

एतेन दर्शनस्य चेच्छब्देन न निमित्तत्वप्रायाति तस्यानिषिद्धत्वात् ।

निर्निमित्तकस्य व्याहृतिहोमादेर्यागाङ्गतापस्या तत्र यागो दुर्वार इत्य-

पास्तम् । तस्य यागनिमित्तकतया तद्वैगुण्यपरिहारार्थतया यागाङ्गत्वा-

भावात् । *वौधायनेति । वौधायनवाक्यात् कात्यायनवाक्याच्चेति

शेषः । तैत्तिरीयाश्वलायनयोश्चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं ध्वनयन्नाह—

अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुक्तं भवति' इति । *श्रुत्य-
न्तरेऽपि—'यदहः पश्चाद्यन्त्रमा अभ्युदेति तदहर्गजाग्नि-
माल्लोकानभ्युदेति' इति । इदं यद्ब्रूयापस्तम्बविषयम् ।
मदनरलेऽप्येवम् । *आपस्तम्बभाष्यार्थसङ्ग्रहेऽप्येवम् ।
*अतः पक्षद्वयस्य स्वस्वमूलादयथस्येति तत्त्वम् । *दूष-
यन्तपाश्वलायनाः' इति तु *पूर्वाह्नसन्धिषिष्यमिति
साधनम् ।

*तैत्तिरीयेति । *श्रुत्यन्तरे=एतरेष्वग्राह्ये । *आपस्त-
म्बेति । तत्र च कारिकाः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र रात्रौ स्यात् सा पूर्णात्सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्याऽनुमतिस्तत्र सा अःपुरितलक्षणा ॥

अपराह्णे क्षयायां वा यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे पर्वमन्यिर्यदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली श्यो न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

पौर्णमासीवदेवाभावास्यानिर्णयकरणादेतन्मते चन्द्रदर्शनेऽपि
अमायाम्यायां न निषेध इति ज्ञायते । *अत इति । तैत्तिरीय-
शास्त्राणादेर्विधित्वेऽप्यमाचन्द्रदर्शनदिने यागनिषेध आश्वलायनाप-
स्तम्बमिश्रविषय इति भावः । नन्वग्राधानेऽपि "यदहस्तेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत" इति चन्द्रदर्शनस्य पर्यु-
दस्तत्वात्कथं तत्र तदनुष्ठानम् । सत्यम् । द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं
दिनमपेक्षितम् । अखण्डपर्वणि पूर्णायां प्रतिपदि च तत्संभवति । यदा
त्येकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनं तदा द्वयोः स्वकालत्वासम्भवाद-
ङ्गुणविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागः, पूर्वस्मिच्चन्द्रदर्शनदिने

शेषपर्वणीष्टौ विशेषमाह माधवीये गार्ग्यः—

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्पते ।

पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः *कर्त्तव्या यागवित्तसैः ॥

*गृह्याग्नेर्नायं नियम इति मदनपारिजातः । *एवं

चान्वाधानं कार्यम् । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गोभिलोक्तेः । “तद्वैके दृष्टोपवसन्ति” इति श्रुनेश्च । एके दृष्टोपवसन्ति तदयुक्तमिति तदर्थः । “एके” इति न पाक्षिकाभिप्रायं, किं तु परदिने यागानुष्ठानाभिप्रायम् । तस्मात् “यदैवैनं न पुरस्तात् पश्चात्पश्येत्तर्ह्येवोपवसेत्” इति श्रुतिश्च पर्वप्रतिपदोः पूर्णताविषयिकेति ।

नवीनास्तु तैत्तिरीयादिश्रुतिश्चन्द्रदर्शने प्रत्यक्षतो न यागं विधत्ते किं तु स्तौति । स्तुत्या तु न विधिः कल्पयितुं शक्यते । चन्द्रादर्शने यागविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । स्तुतिश्च तादृशप्रत्यक्षविधिशेषतयैव अतिप्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिनं चन्द्रादर्शनदिनाद् हीनमेवेति पयोविधिशेषतया जर्तिलगवेधुकस्तुतिवत् । अस्तु वा विधिः, परं तु रात्रिसन्धौ श्वोभूते चन्द्रदर्शनदिने याग इति तद्विषयक इत्याहुः ।

• प्रकृतमनुसरासः—ननु चन्द्रदर्शनेऽपि यागानुष्ठाने ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दूपयन्त्याश्वालायनाः ॥

इत्यसङ्गतं, स्यादित्यत्राह—*दूषयन्तीति । *पूर्वाह्णेति । आवर्त्तने तत्पूर्वसन्ध्योस्तौ विहाय परेद्युः पूर्वचतुर्थांशे यागे इदमित्यर्थः । न त्वपराण्हसन्धौ परेद्युर्भागे दोष इति भावः । इष्टौ समाप्तायां विशेषं प्रायश्चित्तं—प्रणीय अग्निम् । *कर्त्तव्येति । एतद्भयेन ब्राह्मणभोजनादिः कश्चन पदार्थः प्रतिपदि कार्य इति रहस्यमनुसन्धेयम् । ततो माध्याह्निकाद्युपक्रम इति स्मर्त्तव्यम् । *गृह्याग्नेरिति । इष्टिपदस्वारस्यात् । अत्रेयमरुचिः—

पर्वान्त्यांशः प्रतिपदश्च त्रयोऽंशा यागकाल उक्तः ।

*कचित्प्रतिपत्तुर्यांशेऽपि यागः ।

सन्धिर्न्यपराह्णे स्याथाग प्रातः परेऽहनि ।

कुर्याणः प्रतिपद्भागो चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इति घृहशातानयोक्तेः । *एतत् पूर्णिमापर-
सिति मदनरद्वे । पर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य घृद्धेत्थार्थं
प्रक्षिप्य सन्धिर्ज्ञेयः । तदाह माधवः-

घृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदर्थं पर्वणि क्षिपेत् ।

पक्षादेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

इति परिशिष्टे पक्षादिप्रतीक्षाविरोधात् । विद्धे=दर्शयिद्धे ।

*एयमित्यादि । एतेनैतदुक्तं भवति-पूर्णिमाऽमावास्ययोर्मध्याह्ने
तत्पूर्वं वा सन्ध्यां सन्धिशस्त्रमेव निर्णायकं, दिनद्वये प्रातर्नियम-
विषययागकालमन्वेन तच्छास्त्रस्योदासीन्यात् । एवमावर्त्तनविप्रकृ-
ष्टापरारहसन्ध्यावपि तदेव निर्णायकम् । द्वितीयादिनेऽपि प्रातर्नियमवि-
षयप्रतिपत्तृतीयांशरूपयागकालमन्वेन तच्छास्त्रस्योदासीन्यादिति ।
नन्वेवमावर्त्तनसन्निकृष्टापरारहसन्ध्यां परेद्युर्द्वयभावेन न प्रतिपत्तृती-
यांशः किं तु तच्चतुर्थांशस्तत्र कथं सन्धिशस्त्रं भवर्त्तेत ? । परेद्यु-
र्नियमविषयप्रातःकालाभावात्,

न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागः प्रतिपदि कचित् ।

इति निषेधाच्च । न च तत्र पूर्वद्युरेवास्तु यागः तस्य नियमवि-
षयत्वाद् दर्शितनिषेधागोचरत्वाच्चेति वाच्यम् । सन्धिशस्त्रविरोधात्;
इत्यग्राह-कचिदिति । न यष्टव्यमिति न निषेधो विकल्पापत्तेः ।
किं तु “अयाह्निया वै मापाधनकावरकाः कोद्रवाः” इति प्र-
तिनिधिवर्जनवद् “द्वावंशावुत्सृजेदन्त्या” इत्युक्तपर्वदासानुवादः ।
नन्वेवं यत्र परदिने चन्द्रदर्शनं तत्र परदिने यागापत्तिः

क्षयस्पर्धं तथा क्षिप्त्वा संधिनिर्णीयतां सदा ॥ इति ।
कात्यायनोऽपि-

* परेऽहि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

तदर्धकल्पया पूर्वस्मिन् ह्रासवृद्धौ प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि ज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थाली-
पाक्षाद्याधानगृहप्रवेशनीयहोमानन्तरभाविन्यां पौर्णमा-
स्यां प्रारम्भणीयौ न तु दर्शौ । यद्यारम्भे मलमासपौष-
मासगुरुशुक्रास्तादि भवति तदाप्यारम्भः कार्यः ।

यानि तु-

उपरागोऽधिनासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।

तथा मालिस्तु चे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥

इति संग्रहवचनानि, तानि आलस्यादिनाऽतिक्रान्त-
शुद्धकालप्रारम्भविषयाणि ।

न दुष्येतीत्युक्तेरत आह- * एतदिति । अपराहसंधौ वृद्ध्यादिना
परादिने चन्द्रदर्शनासत्त्वे तु अमायामपि प्रतिपच्चतुर्थीशे याग इति
स्मर्त्तव्यम् । * परेऽहीति । विवृतं चैतत् “वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति”
इति साधनेन । यत्र चतुर्दशी दशदण्डा, पर्व पञ्चदशदण्डं, प्रतिपत्तु
एकोनविंशतिदण्डा, तत्र प्रतिपद्द्वेरेर्द्धं दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेत् ।
ततश्च सप्तदशदण्डा संधिः । एवं यत्र चतुर्दशी पञ्चविंशतिदण्डा, पर्व
एकोनविंशतिदण्डं, प्रतिपच्चतुर्दशदण्डा तत्र प्रतिपद्भ्रासार्धं सार्ध-
दण्डद्वयं पर्वणि क्षिपेदित्यर्थः । अत्र लौगाक्षिः—

तिथेः परस्ताद् घटिकास्तु या स्यु-

न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासाम् ।

अर्द्धे वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं

ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत् ॥

नामकर्म च दर्शयति यथाकालं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तपोः प्रशस्ते मासि पुण्यमे ॥

इत्यपराकं गर्भयचनादिति प्रयोगपरिजाते । उक्तं
चैतत् प्रयोगरत्ने भट्टैः । कालादर्शं तु-‘नामकर्म च जाते-
ष्टिम्’ इति पाठः ।

*याज्ञिकास्तु—

आधानानन्तरा पौर्णमासी चेन्मलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादीन् कुर्वीत कदाचन ॥

इति-त्रिकाण्डमण्डनयचनाच्छुद्धकाल एव विभ्रष्टेष्टिं
कृत्वाऽऽरम्भं कुर्यादित्याहुः । कालादर्शं स्मृतिसंग्रहेऽपि —

आरम्भ दर्शपूर्णैष्टयोरग्निहोत्रस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माद्या मलमासे विवर्जयेत् ॥ इति ।

अत्र चतुर्दशीतो यावत्पः पर्यष्टिकाः प्रतिपदस्ततो न्यूनत्वे
आधिक्ये वा हासदृद्धी इति रीत्या ते अवधिसापेक्षे, न तु निरपेक्षे ।
घटिकाऽन्युनाधिकभावे हासदृद्धयोरसंभवात् । तथा च प्रथमो-
दाहरणे हासां, द्वितीयोदाहरणे तु दृद्धिरिति । यत्तु—

षोडशेऽहन्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि ।

इति आपस्तम्बचाक्यं, तन्न प्रधानयागपरम् । पूर्वेष्टिदिनमारभ्य
गणनार्था दृद्धौ कदाचित् सप्तदशे दिनेऽपि यागस्य प्राप्त्यस्तत्र तान्नि-
पेधानौचित्यात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *याज्ञिकास्तिवत्यरु-
चिः-पुरुषापरायकृतविहितकालातिक्रमरूपनिमित्ताभावेन विभ्रष्टे-
ष्टेरनौचित्यात् । यदीत्यादिरित्येवकालगतमेकत्वं विवक्षितम् ।
तेनैकस्यां पौर्णमास्यामेकस्यामवास्यायां वा साङ्गप्रयोगसिद्धेः
सद्यस्कालीनत्वं लभ्यते । वाशब्दोपादानात् । पौर्णमासी-
कालीनोपांशुयाजाग्नीषोमीयाविकाराणां पौर्णमास्यामेवावामा-

अथ विकृतीष्टिः । तत्रापस्तम्बः—‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च’ इति । *अत्र प्रकृतितः काले सिद्धेऽपि सद्यः स्कालता विधेया । तृतीयया साङ्गत्वेनोक्तेः । अत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणो गृह्यते । तेन तदत्यहोरात्र इत्यर्थमाह रामाण्डारः । आश्वयोऽपि—

इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः । इति ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डशण्डनः, कात्यायनश्च—

आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः, परतो यदि स्यात्

*तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥ इति ।

धूर्तस्वाम्यादयोऽप्येवमाहुः । *‘यदीष्ट्या’ इति साङ्गाया विकृतेः पर्वकालत्वादाः *वर्तनात् प्राक् सन्धौ ‘स-
वास्याकालीनसाम्नाय्यादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति नाव्य-
वस्थाप्रसङ्गः । न च वाक्यभेदः इष्टिपशुसोमेष्वनुगतस्य यागस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरनुगतस्य पर्वस्यस्य
विधेयतावच्छेदकत्वात् । *अत्रेति । तथा च पर्वान्त्यक्षणवदहोरात्र
इत्यर्थात् ‘आवर्तनात् प्राक्’ इति वचनमनावश्यकमित्यभिमानः ।
वस्तुतस्तु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवाचिनोर्न लक्षणा
युक्ता । ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति न्यायात् । *तस्मि-
न्निति । प्रातःकालस्यातिदेशात् प्राप्तेस्तत्र विकृतिः, ततः प्रकृते-
रुपक्रमः, तस्यां चाङ्गत्वात्प्रातःकालबाधः । आवर्तनादिति वाक्यस्य
याज्ञिकसंप्रदायेनार्थः । सूचयित्वा मीमांसकसंप्रदायेनार्थमाह—
*यदीष्ट्येति । *आवर्तनात्प्राक् सन्धाविति । अयं भावः—
आवर्तनात्प्राक् सन्धेः प्रकृत्यधिकरणतया पर्वणो विकृत्यधिकर-

न्धिमभिनो यजेत'इति*प्रकृतेः प्रतिपदि समाप्तिनिय-
मात् । प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वेषु-
विकृतिरित्युक्तं तन्मन्त्रे पार्थसारथिना । यद्यपि
*प्रकृतेः पूर्वत्वात्पूर्वमन्ते स्यात्'इत्यापस्तम्बेनोक्तम्,

णत्वश्रुतेः,

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

इति स्मृतेश्च प्रकृतिविकृतिपर्याप्तपर्वसत्त्वेन तद्दिन एवोभयोः
कर्त्तव्यत्वसिद्धौ क्रमाकाङ्क्षायां पूर्वार्द्धेन क्रमो विधीयते, न त्वेत-
त्प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वसत्त्वे प्रवर्त्तते; श्रुतपर्याधिकरणत्वभाषापत्तेः ।
किं तु तन्नार्त्तनप्राक्सन्धावपि पूर्वदिन एव विकृतिः, सन्निधिने तु
प्रकृतिमात्रमिति । *प्रकृतेरिति । न च प्रयोगद्वयाव्यापिपर्वण्यपि
“कृत्या तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः” इति प्रकृतिसमाप्त्यनन्तरं
विकृतेः कर्त्तव्यत्वावगमात् प्रतिपदधिकरणकप्रकृत्यन्त्यपदार्थोत्तरं
विकृतिरस्तु, न तु ततः प्रागिति वाच्यम् । श्रुतपर्याधिकरणत्वभा-
षापत्तेः । तदुक्तं—‘प्रतिपदि विकृत्ययोगात्’इति । वस्तुतस्तत्त्वन्त्यप-
दार्थव्यतिरिक्ताया एव प्रकृतेः पर्याधिकरणकत्वेन विकृत्येककाल-
त्वात्तादृश्या एव क्रमविधिराकाङ्क्षितः । न च प्रकृतेः प्रतिपदि
समाप्तिनियमात्तन्मध्ये ‘कथं विकृतिः ?’, ‘न कर्मणि कर्मारम्भः’इ-
त्युक्तेरिति वाच्यम् । न हि न कर्मण्यन्त्यत्र श्रुतिर्मूलं, किं तु प्रयोग-
प्राशुभावमङ्गप्रसङ्गः । स चात्र प्रतिपत्पत्नीसया विकृत्यननुष्ठाने-
ऽप्यावश्यकः । अन्यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य
मध्येऽपि होत्रस्यानुष्ठानं न स्यात्, न स्याच्चान्ततः पर्वद्वयसाध्यतन्म-
हाप्रयोगमध्ये काम्यादीनामन्येषामपि कर्मणाम् । तस्मात्प्रयोगद्वय-
व्यापिपर्वणि तादृशप्रकृतिविकृत्योरेवायं क्रमविधिर्नान्यत्रेति भावः ।
*प्रकृतेरिति । तथा चावर्त्तनपूर्वसन्धावपि प्रकृत्यनन्तरं वि-

तथाऽपि हेतुषादेन श्रुतिसूलत्वाभावादङ्गं वा सम-
भिन्व्याहारादिति वदप्रामाण्यमिति तदाशयः । आग्र-
यणे तु विशेषं वक्ष्यामः । 'अन्वारम्भणीया तु चतुर्दश्यां
कार्या' इति हिरण्यकेशिवृत्तौ मातृदत्तीये । *अन्येषां
पर्वण्येव ।

पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह बाँधायनः—'अ-
मावास्येन वा हविषेष्ठा नक्षत्रे वा' इति । शुक्लपक्षे कृत्ति-
कादिविशाखावन्तेषु देवनक्षत्रेष्विति केशवस्वामी
व्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपि *द्वादशाहपथाप्रयोगपक्ष-
योर्नक्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसांवत्सरप्रयोगयोस्तु
कालगुण्यां चैत्र्यां वाऽऽरम्भः । पशौ तु विशेषमाह-
कान्तायनः—

अर्धादहो भवति नियतं पर्वसन्धिः परस्तात्
कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रव्यं वा ।

कृत्यनुष्ठानमित्याभिमानः । *अङ्गं वेति । "पितृयज्ञः स्वकालविधा-
नादनङ्गं स्यात्" (जै० सू० ४ । ४ । १९) इति सिद्धान्तसूत्रात् ।
*अन्येषामिति । नित्यकृतत्वर्थत्वेन प्रधानपरतन्त्रत्वात् । तदवि-
रोधेन पर्वपेक्षणात् । गृहदाहेष्व्यादीनां तु निमित्तानन्तरमनुष्ठाने च
न पर्वपेक्षा । तदसम्भवे तु जातेष्टिवत् । जातेष्टिश्च शेषिविरोधेन नि-
मित्तानन्तरमसम्भवादुचितकालप्रतीक्षायां पितुर्मातुश्च दशविंश-
तिरात्रातिक्रमे पर्वणि अनुष्ठेया । हविर्दोषादिनिमित्तककृत्यर्थ-
ष्टयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राङ् निमित्तस्मृतौ तन्त्र-
मुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानीमेव, समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्मरणे
तु तत्प्रयोगं समाप्येति । *द्वादशाहेति । आद्येऽहि वैश्वदेवं
पर्वं, चतुर्थे वरुणप्रघातम्, अष्टमनवमयोः साकमेधं, द्वादशे शुना-

अस्याऽथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसन्धिः पुरस्तात्
 कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥
 'अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन यो समा-
 नतन्त्रः कार्यः' इति त्रिकाण्डशण्डनः ।

सोमे त्वाहाऽऽपस्तम्बः- 'अमावास्यायां दीक्षापज-
 नीये- वाऽमावास्यायां ऋयजनीये वा सुत्यमहः, पौर्णि-
 मास्यां दीक्षापजनीये वा पौर्णिमास्यां यजनीये वा
 सुत्यमहः' इति । लाट्यायनसूत्रेऽपि- 'पूर्वपक्षस्य प्रथ-
 मेऽहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम् (?)' इति । 'पूर्व-
 पक्षः = शुक्लपक्षः । नक्षत्रयोगे चेति । अयमर्थः- चैत्रादिपू-
 र्णिमायाश्चित्रादिनक्षत्रयोगं दीक्षेतेति । आधानं तु पर्वणि
 नक्षत्रेषु चोक्तम् । तत्र पर्व 'नक्त गार्हपत्यमादधाति' इ-
 त्यादिकर्मकालव्यापि ग्राह्यम् । दिनद्वये तस्ये परं
 ग्राह्यम् । सङ्कल्पस्य पर्वणि लाभात् । पूर्वनक्षत्रयोगे
 तदेव ग्राह्यम् । 'यत्र त्रीणि सन्निपतितान्यृतुर्नक्षत्र

सीरीयमित्येकः पक्षः । क्रमेण पर्यचतुष्टयमिति द्वितीयः । फाल्गुन्यां
 पौर्णिमास्यामारभ्य चतुर्षु मासेषु क्रमेणैकं पर्वत्येवं यावज्जीवमिति
 तृतीयः । 'एकपर्वं तथा कृत्वा सत्रनेष्टिपशुमोमान्यतमेन यजेदिति
 तुरीयः । एकाहचातुर्मास्यप्रयोगोऽपि शाङ्खायनेनोक्तः- 'अपि
 वाऽप्येकपर्वणि' इति । ऋयजनीये चेति । यदीष्येत्यादियान्य-
 गतामावास्यादिपदस्य संविमदहोरात्रवाचित्वमिति - याज्ञिकमते
 आवर्त्तनतत्पूर्वसंध्योस्तत्रैव । तथा च त्रिकाण्डशण्डनः-

खण्डपर्वणि सोमश्चेत्पतिपन्मिश्रपर्वणि ।
 सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौपीतकी श्रुतिः ॥ इति ।
 'भीमासरुमते तु पूर्वेषु तिथेरवाहत्वेन विधानात्तस्याश्चोक्त-

पर्व च, तत्समृद्धं, विप्रतिषेधे ऋतुर्नक्षत्रं च बलीयः' इति हिरण्यकेशिमंत्रात् । ऋतुः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीमादधीत' इत्यादिः । रेणुककारिकायां तु-

माधादिपञ्चमासेषु श्रावणे चाश्विने तथा ।

मौगशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेत् ॥

इत्युक्तम् । अत्र मूलं सूर्यम् । आधाननक्षत्राणि त्वापस्तम्बसूत्रे 'कृत्तिका-रोहिणी-मृगशीर्ष-पुनर्वसु-पूर्वात्तरा फाल्गुनी-हस्त-चित्रा-विशाखा-ऽनुराधा-श्रवणो-त्तराभाद्रपदा' इति । सोमपूर्वाधाने विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—'सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तून्सूक्ष्मेन नक्षत्रम्' इति । अत्र प्रकरणादाऽऽधानकालबाधः । *तेन सोमस्य वसन्तकालता न बाध्यते' इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्तम् । *तन्त्ररत्ने चार्तिके च—'ते वा एते उभये अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता । यदैवैनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इत्यत्रोत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं च पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखान्तरेऽपि 'नर्तून् सूक्ष्मेन' इत्यत्र सोमकालबाध एव । आधानकालबाध-

संधिपूर्वेद्युरेवं भूयः प्रयोगैकदेशव्याप्तेरिति । *आधानकालः=पर्वनक्षत्रादिः । ननु ऋतुनियमो रुद्रदत्तादिभिराश्रित इत्यत्राह—*तेने-ति । मीमांसकानामपि ऋत्वनियमः सम्मत इत्याह—*तन्त्ररत्ने चेति । तत्र हि 'ते वा एते अपहतपाप्मानो ऋतवः । एष वा उद्यन्नादित्य एषां पाप्मनोऽपहन्ता, यदैवैनं कदाचन यज्ञ उपनमेदथादधीत' इति शतपथे उत्तरायणरूपं दैवं, दक्षिणायनरूपं पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयमपहतपाप्मत्वं परीक्षयाज्ञतया सोमाधाने विहितम् । तदेकवाक्यतया शाखा-

स्य 'यदैवैनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीत' इति तस्यां शाखायां
वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तम् ।
धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि 'न सूक्ष्मेत्' इति
लिखनावुभयकालबाधं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु काला-

न्तरेऽपि 'न ऋतुः सूक्ष्मेत्' इत्यादौ सोमकालबाधः । 'यदैवैनं श्रद्धो-
पनमेदधादधीत' इति तच्छाखास्यवाक्यान्तरेणाधानकालबाधस्य
सिद्धत्वादेतस्य सोमकालबाधार्थत्वमिति । दिगर्थस्तु उदगयनादेः
प्राशस्त्यमात्रम् । न चाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।

सोमं च पशुमन्धं च सर्वाश्च विकृतीरपि ॥

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥

इतिवचनादुदगयननियम इति वाच्यम् । तद्यथा पशौ काम्यपरम्,
अन्यथा 'पशुः प्रत्ययनं तथा' इत्यनेन विरोधात्; तथा सोमांशेऽपि
तत्तद्व्याख्यात् । अत एवाग्निहोत्रादिकमपि काम्यमेव, न तु नित्यमपि ।
ब्राह्मणाधिकारिकस्य तस्य नित्यमाप्तत्वात्, वैश्याधिकारिकस्य च
यावज्जीवश्रुत्याऽनन्तरसामङ्कालादावेव मात्सेर्वात् । उपक्रम्येति तु
द्वितीयादिप्रयोगेऽनियमार्थम् । केचित्तु आधानानन्तर्यमनपेक्षयापि
सर्वसोमानुष्ठाने कालबाधमाहुः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति
सूत्रोत्तरं 'कृत्तिकास्वादधीत' इति सूत्रम् । तथा च विकल्पः, न तु समु-
च्चयः । तथा सति 'वसन्ते कृत्तिकास्वादधीत' इत्येव सूत्रयेत् । एवं सो-
मेऽपि ऋतुनक्षत्रयोर्विकल्प इति श्रीकुमारः । 'सोमेन यक्ष्यमाणो
'नर्तुनं सूक्ष्मेन नक्षत्रमिति, तदेतस्मार्तस्यातिवेलं वा श्रद्धायुक्तस्य' इति
सूत्रम्, तदार्तस्येव विशिष्टश्रद्धालोरप्यधिकारार्थं वाशब्दात् । तत्र
केवलाधानेऽपि ऋतोर्नादरः 'यदहरेव विरजेत्' इतिवत् 'यदैवैनं
श्रद्धोपनमेदधादधीत' इति श्रुतौ यदैवैनमित्युक्तेः श्रद्धायाः सामान्य-
तोऽङ्गत्वेऽपि इहाधिकारितावच्छेदेकत्वं 'यदेव श्रद्धया करोति' इत्यादा-

न्तरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षद्वयमुक्तवान् ।
तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथा, आधाने वसन्ता-
द्यवाधेन विधानम्, तथा 'सोमेऽप्युदगयनपूर्वपक्षपु-
ण्याहसन्निधाने यज्ञकालो नादेशः' इति च्छन्दोगमूत्रो-
क्तोदगयनावाधेन सोमाभिसन्धिरूपकालान्तरविधानादु-
दगयनं त्वपेक्ष्यत इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'यदैवैनं
यज्ञ उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वा-
जमूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठइतिवद्वयो-
रप्रयोगात् सर्वकालबाध इति । नेन दक्षिणायनेऽपि
भवतीत्युक्तम् । षड्गुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तन्त्ररत्ने
च षट्सुवपि क्रतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

आद्धे त्वमावास्या त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांशे यो-
ऽपराहभागस्तद्व्यापिनी *साग्निकैर्ग्राह्या ।

विव । आर्तस्येति तु सद्यस्कालाधानपक्षपरम् । 'तदहर्विदधीत
पौर्णमास्यां सद्यस्कालम्' इति कर्मान्तसूत्रात् ।

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति वैश्वानरी-तु प्रत्याम्नायत्वात्तत्तत्कर्मकाल एव । संस्था-
वाजपेयस्य तु वसन्तः कालः । आश्रयकाल एव गुणानां प्रवृत्तेः ।
अन्यस्य तु तस्य शरदादिरित्यन्यत्र विस्तरः । *साग्निकैरिति ।
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञश्राद्धान्येकदिने अनुष्ठानृभिरिति शेषः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

इति वचनात् । एतेषामन्वाधानादित्रयस्यैकदिनकर्त्तव्यत्वार्थं

॥ *पिण्डान्वाहार्यकं आह *क्षीणे राजानि शस्यते ।

दीर्घपराह्णपेक्षणात् । एवं च तृतीयंशे योऽपराह्णभाग इत्यस्य सतिसप्तमीवशात्तृतीयांशापराह्णभागयोरैक्ये तात्पर्यं, पञ्चवाभाग-स्याप्रवेशात् । *पिण्डान्वाहार्यकं=पिण्डापितृयज्ञोत्तरक्रियमाणं दात्रीम् । तच्च तत्परुषन्यायेन कर्मनामधेयम् ।

पितृयज्ञ तु निर्वर्त्य त्रिमथन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आह कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मानवेन तथैव मातः । मामानुसासिकं=मासे मासे भवं वीप्सापर्यायत्वात् । तेनावयवकर्तव्यतसिद्धिः । यज्ञ-

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणारूपं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्द्रक्षये सदा ॥

इति मात्स्यं, तद्वलिदानरूपपितृयज्ञासमर्थस्यानुकल्पेन तर्पण-रूपतत्परम् । न चेह—

एकमप्याशयेद्विप्र पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिये ।

इत्युक्तं ग्राह्यभोजनमेव पितृयज्ञोऽस्तिरिति वाच्यम् । तस्य दाशेन प्रसन्नमिदं पृथगमत्वात् । न च-पिण्डाः=पितरः

तत आरभ्य पितरः पिण्डस्वरूपा तु लोभरे ।

इति मात्स्यात् । तेषामन्वाहार्यं=तत्सम्वन्धिपिण्डभक्षणमिति कुतो नार्थ इति वाच्यम् । सर्वस्मृतिषु पिण्डैकदेशभक्षणेविध्यदर्श-नात् । अत एव—

यस्मादन्वाहता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रमक्षये ॥

इति मात्स्यम् ।

पिण्डेभ्यस्त्वरूपिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥

इति मनुक्तप्रकारविशेषानुप्रावपरमित्युक्तमाकरे । *क्षीण इति ।

वासरस्य तृतीयांशे *नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

*दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति ज्ञानातपोक्तेश्च । *दिनद्वये तत्र सत्त्वे सर्वा-
पराह्णव्यापी दर्शो ग्राह्यः । 'यद्युस्येयुरेव विहितः सर्वा-
ऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तेः ।

चन्द्रस्यकालः प्रशस्तः । क्षयोऽग्रे । *नातीति ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

इति निषेधात् । ततश्चैकादशद्वादशमुहूर्तयोरिव पिण्डान्वाहार्यं तीव्र-
प्रयत्ने पितृयज्ञं कृत्वा श्राद्धोपक्रमात् । शिथिलप्रकृतेस्तु तत्पूर्वभावि-
दशममुहूर्तेऽपि तदुपक्रम इत्याशयेनाह—*दर्शेति । अपराह्णः पञ्चधा-
विभक्तदिनचतुर्थो भागः । वस्तुतस्तु पितृयज्ञादित्रयानुष्ठानार्थं
दिवसतृतीयभागरूपापराह्णोऽपेक्षितः । तत्रास्त्यमुहूर्त एव नाती-
त्यनेन पर्युदस्यते । सायाह्न इति वाक्यं त्वीदृशविषये हेय-
मेव । एवं च दशममुहूर्तादिरपराह्ण इत्यसंगतमिति दिक् ।
अत्रोक्तदीर्घापराह्णे न षट्पक्षाः त्रिमुहूर्ताधिकक्षयवृद्धयोरभावेन
कृत्स्नकालव्याप्तिरदस्पर्शक्षयोरसंभवात्, किं तु चत्वार एव ।
तत्रैकास्मिन् दिने कात्स्न्येन व्याप्तिर्द्विविधा—तद्विरादिनेऽपराह्ण-
स्पर्शेन तदस्पर्शेन च । उभयपि द्विधा—पूर्वेयुरेव कृत्स्न-
व्याप्तेः, परेयुरेव वा । तत्र या पूर्वेयुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी
उत्तरदिने तदेकदेशमपि न स्पृशति सा पूर्वेवासंदेशात् । या च
पूर्वेयुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी उत्तरदिने तदेकदेशं स्पृशति, सा
द्वेधा—परदिने चन्द्रस्य दर्शनात्, तददर्शनाद्वा । तत्राग्रामभिप्रेत्याह—
*दिनद्वये इति । अन्त्यायां तु परदिने चन्द्रदर्शनात् प्रातिपद्येव

*यत्तु 'कार्पणीजिनिः—' तत्राग्राह्यं तत्राग्राह्यं

भूतविद्वाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आह्वकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीतये ॥ इति ।

तदपराह्णः * चतुर्दशीवेधपरमिति आह्वहेमादिः ।

*अपराह्णव्याप्तिपरमिति माश्रयः । *दिनद्वयेऽपराह्णव्या-

यागस्तदाऽन्वाधानानुरोधेन आह्वमप्येकदेशव्याप्तिदिन एव कार्यम् ।
त्रयाणामेककालत्वनियमात् । तथा हि—'पक्षान्ता उपवस्तव्याः' इ-
त्याद्युपक्रमकं "यदहस्त्वेव चद्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वति"
गताध्वा भवति" इति सूत्रद्वयम् ।

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् । ति ति
स्वर्णिकांती विदुः केचिद् गताध्वामिति चापरे ॥
इति गताध्वालक्षणम् । तत्राग्राह्यस्य दर्शाद्भूतोपवासपरत्वे-तदधि-
कारिकआह्वनिपयत्वमिति गोभिलगृह्यभाष्यकारादयः । या तु
उत्तरेद्युरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी पूर्वद्युस्तदस्पर्शिनी सात्तर्यः उ-
त्तरस्यां कालव्याप्तिलाभात् । पूर्वद्युरेकदेशस्पर्शस्याप्यभावात्, अहि
दर्शप्रवेशाभावाच्च । या तु तादृशी पूर्वद्युरेकदेशस्पर्शिनी तामप्युत्तरां
छलतो दर्शयति—*यन्निवति । *अपराह्णे इति । एतेन पूर्वद्युरेक-
देशस्पर्श उक्तः । एवं च तत्रोत्तरा कार्या उत्तरदिने प्रतिपत्प्रवे-
शाभावेन यागासंभवात् । अन्वाधानादेरेव तत्रानुष्ठातुमुचितत्वात् ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहानि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति परिशिष्टाच्च । *अपराह्णव्याप्तिरिति । तन्मतं पेश्या-
विभक्तौ दिनचतुर्थो भागोऽपराह्णः । तज्याप्त्या च निर्णयः । तत्र
पूर्वद्युरेव तज्याप्तौ सैव ग्राह्या । कर्मकालशास्त्रात् । तस्याश्च
निषेद्धुमशक्यत्वात् । अतस्त्वदभावपरमित्यर्थः । अपराह्णव्याप्ती-

पत्यभावेऽशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये पूर्वेति हेमाद्रिः ।

*यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या *क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

चतुर्दश्याश्चतुर्थं यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी
यामत्रयं स्यादित्यर्थः । *क्षीयमाणा=परदिनेऽ*पराह-
व्यापिनी नेत्यर्थः । व्यतिरेकमाह-

ति पाठे परेद्युरिति शेषः । तदा पूर्वद्युर्निन्दाया औचित्या-
त् । *दिनद्वयेऽपराहव्याप्त्यभावे इति । अत्र व्याप्ति-
पदोपसंज्ञानात् या पूर्वद्युरेवैकदेशं स्पृशति सा पूर्वैत्यर्थः । कुत
इत्यत आह-***यदेति** । चतुर्दशीदिनस्य चतुर्थं याममावास्या-
ऽनुपूरयेत्=तत्र प्रविशेदित्यर्थः । *क्षीयमाणा=यागदिने चन्द्र-
दर्शनप्रयोजकक्षयवती । अंशतो व्याप्तौ च तिथिक्षये इति ।
दिनद्वयेऽपि क्षयेण समैकदेशव्याप्तौ च पूर्वैत्यर्थः । चन्द्रदर्श-
नप्रयोजकक्षयसत्त्वात् । नन्वत्र पूर्वस्यां श्राद्धानुष्ठानेऽन्वाधा-
नमपि तत्रैव कर्तव्यं, तदनुपपन्नम् । पूर्वस्यां चन्द्रदर्शनाव-
श्यम्भावात् तत्सत्त्वे च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताम-
मावास्यां कुर्वीत'इति वचनविरोध इति; सत्यम् । तस्य चन्द्र-
क्षयपरत्वात् । यदुक्तं 'यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः' तद्
क्षयापेक्षया ज्ञेयं, 'क्षीणे राजानि चेत्यपि'इति वचनात् । या तूत्त-
रेद्युरेवैकदेशव्यापिनी सोत्तरैव, पूर्वद्युर्दर्शप्रवेशाभावात् । वैषम्ये-
णैकदेशव्याप्तौ त्वाधिक्यवती ग्राह्या । तत्र पूर्वस्यास्तथात्वे पूर्वैवेत्यत्र
वचनं योजयति-***क्षीयमाणोति** । ***अपराहव्यापिनी नेति** ।
आधिक्येनापराहव्यापिनी नेत्यर्थः । पूर्वद्युरेवाधिक्येनापराहस्पृ-
गिति यावत् । तदाधिक्यवती पूर्वैत्यर्थः । इतरथोत्तरामवतारयति-

वर्धमानासमावास्यां लक्ष्येदपरऽहनि ।

यामांस्त्रिानधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

ततः श्राद्धं च । *दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौ *तिथिदृष्टौ च हारीतः—

*त्रिमुहूर्ता च कर्मव्या पूर्वा खर्वा च बहुवृचैः ।

*कुहरध्वर्युभिः कार्या *यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

*त्रिमुहूर्ताभावे तु *पूर्वा नेत्यर्थः ॥

*दिनद्वये इति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशेनावराह्णव्याप्तौ इत्यर्थः ।

*तिथिदृष्टौ इति । पूर्वधुरिति शेषः । इदं च पूर्व-

शुस्तदाधिययमुत्तरत्र यागादिनगतचन्द्रादर्शनप्रयोजकं ग्राह्यम् ।

तदेव वर्द्धमानावाक्यादुपवासानुरोधाच्चोत्तराया ग्राह्यत्वात् ।

*त्रिमुहूर्ता चेति । यद्यपि पञ्चरात्रविभागपक्षेणैवं प्रतीयते,

तथाऽपि त्रेधाविभागपक्षेऽपि सुयोजम् । या दशमैकादशद्वादश-

मुहूर्ततया त्रिमुहूर्ता सा त्रेधाविभागपक्षे पूर्वैव । या खर्वा रा

विका च, (खर्विकालक्षणमुक्तम्) माऽपि पूर्वैव । कुहूः परा । 'बह्वृ-

रध्वर्युभिः' इत्याद्युपादानं पूजार्थम् । चन्द्रदर्शने पूर्वा तद्दर्शने तु

परेति यावत् । अत एवाह—*यथेष्टमिति । अत्रैवाभिप्रायान्तरं

सूचयति—त्रिमुहूर्ताभावे इति । दिनद्वये वैषम्येण एकदेशव्याप्तौ,

उत्तरस्या आश्रये इति यावत् । *पूर्वा नेति । उत्तरेत्यर्थः ।

यद्युत्तरदिने चन्द्रदर्शनं न भवतीति शेषः । उत्तरदिने चन्द्र-

दर्शने तु पूर्वैवेत्यर्थः । तिथिदृष्टौ चेति चकारात् साम्य-

समुच्चयः । तेन तिथेः साम्येनापि कालकदेशस्य वैषम्ये-

ण व्याप्तौ चन्द्रदर्शनप्रयुक्तोऽविकाराग्रहणस्यापवादो धोष्यः ।

एतेन या दिनद्वयेऽपि साम्येन एकदेशव्यापिनी, सा—यदि क्षयेण

तदा पूर्वा, क्षीयमाणावाक्यात्; यदि वृद्ध्या तदा परा; वर्द्धमाना

वाक्यात् । तत्रापि चन्द्रादर्शनतद्दर्शनप्रयुक्तस्तथोरपवादः प्राग्वत् ।
यदि साम्येन, तदा यागदिने चन्द्रादर्शने परा; तद्दर्शने पूर्व्वेति
सूचितं भवेति । एवं क्रमेणान्वाधानादिव्रयस्यैकदिनकर्तव्यता-
वतः प्रतिनिर्णयमनुसृत्यायं ग्रन्थो योजितः ।

तन्नियमराहिताश्चाङ्गवलायनापस्तम्बास्तैः कदाचिद्यागदिने
ऽपि पितृयज्ञकरणात् सौत्रस्यामावास्यापदस्य सन्धिपदहोरात्रपरत्वेन
तद्भाष्यकारादिभिर्व्याख्यानात्तान् प्रत्ययं ग्रन्थो योज्यते-त्रेधावि-
भक्तेति । संपूर्णदर्शोऽयमेवेत्यभिप्रायः । तत्रान्वाधानादिव्रयं सु-
लभमित्यग्रे स्पष्टम् । वस्तुतस्तु पञ्चधायुक्तदिनचतुर्थभाग एव
तान् प्रत्यपराहः श्राद्धकालः प्रशस्त इत्याह-दर्शश्राद्धं त्विति ।
एवं चामावास्या तद्याप्त्यैव निर्णया । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वचनात् । एवं च पूर्व्वेवापराह्व्यापिनी सा पूर्व्वेव ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । या चोत्तरैवापराह्व्यापिनी सौत्तरैव कर्म-
कालशास्त्रात् ।

अपराह्णः पितृणां तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

इति हारीताच्च । एतदेव हेमाद्रिसंवादेन द्रव्यति-दिनद्वये
इति । माधवसंवादेनाप्याह-अपराह्णव्याप्तीति । उत्तरस्या
एवेत्यादिः । अपराह्णव्याप्त्यभावे=अपराह्णोऽस्पर्शिन्यामिति
यावत् । अत्र सामान्यनग्निभेदेन व्यवस्था ।

अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिसंज्ञे ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता ॥

इति जाबालिवचनात् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति । लौगाक्षिवचनाच्च । सिनीवालीकुट्टोः स्वरूप
मये । एतन्मते यः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णमाश्रित्या-
दित आरभ्य सान्तो निर्णयः-स एव निरग्निकान् स्त्रीशुद्धादींश्च मति
बोधयः । तथापि स्वयं साग्निकैरित्युपक्रमात्तदनुसारेणाह-क्षयेषू-
चेति । सिनीवालीत्यर्थः । यामं तुरीयमनु इति तुरीयभागोत्तरमि-
त्यर्थः । अपराह्णव्यापिनी=अपराह्णस्पृष्ट नेत्यर्थः । तेन दिनद्वया-
पराह्णस्पर्शित्वलाभः । अंशतो व्याप्ताविति । दिनद्वये साम्ये-
नैकदेशव्याप्तौ ग्राह्यतिथेः क्षयसाम्यव्याप्तिसम्भवात् क्षये पूर्वो,
साम्यवृद्धयोः परेत्यर्थः । खरादिवाक्यात् । तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुट्टोः स्मृता-
साम्येऽपि च कुट्टोऽपि वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इत्युक्तेश्च । दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादाविति । दिनद्वये
अपराह्णव्याप्तौ उत्तरतिथेः क्षये-पूर्वो, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा ।

क्षये, पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इति शिवरायवसंवादात् । अत्र च सप्तादिर्न ग्राह्यतिथिगतः ।
तस्याः क्षयेऽपराह्णद्वयव्याप्तेरसम्भवात् । एकदेशपदानुपादाने स्वरसत-
स्तथा मतीतेः । तथा च तिथिवृद्धौ इत्यस्य उत्तरतिथेर्वृद्धौ साम्ये
चेत्यर्थः । एवं च त्रिमुहूर्त्ता चेति वाक्यमेतदनुमारेण कुशलमिति
मियोज्यम् । दिनद्वये वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ अधिकतयापिनी ग्राह्या
अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या-यदा भवेत् ।

अल्पत्वमहत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इति वचनात् अविक्रा ग्राह्येत्यर्थः । स्वरसतः सम्पूर्णपराह्ण-
मत्ययेऽपि अल्पत्वाद्युत्पत्त्या एकदेशलाभः । एतच्च सम्पूर्णोऽपराह्णः
श्राद्धकाल इति विवेचनमतेन अपराह्णेऽप्येकादशद्वादशमुहूर्त्तौ
पार्ष्णे मुख्यः काल इति मयूखमतेन व्याख्यायते-त्रेधावि-
भक्तेति । अपराह्णभागः, एकादशद्वादशमुहूर्त्तरूपः ।

सायाहन्तिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ॥

इति सायाहानिपेधार्थः । एतच्च पार्वणे । एकोद्दिष्टे तु कुतपा-
ख्ये अष्टमे आरम्भः, नवमे रौहिणे समाप्तिः ।

कुतपं प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमात् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

इति व्यासोक्तेः ।

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इति गौतमोक्तेश्च । यत्तु नारदः—

मध्येहस्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इति नारदेन कुतपो मुहूर्तत्रयात्मक उक्तस्तत्र मुहूर्तत्रया-
त्मकमध्याह्नस्यैकोद्दिष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयोस्तत्का-
लतया विनियोगेऽवाशिष्टस्य दशमस्य गौणकालताविधानार्थम् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति तु एकोद्दिष्टपार्वणयोः क्रोढीकाराभिप्रायम् । साभि-

कैरिति । एतन्मते निरग्निकस्त्रीशूद्रोपलक्षणमेतत् । ग्रन्थकुन्मते तु

न तदुपलक्षणं कुतपव्यापिन्या वाच्यत्वात् । पार्वणे एकादश-

द्वादशमुहूर्तयोरेव मुख्यकालत्वं दर्शितम् । तत्र वैपम्ये-

णैकदेशव्याप्तावधिका ग्राह्या अपराह्णद्वयव्यापिनी इत्युक्तवचनात् ।

एकदेशसमव्याप्ताबुभयापराह्णव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धिसाम्ययोः

परा अमावास्या तु या हि स्यात् इति शिवराघवसंवादात् ।

क्षयादिश्वाद्येतत्तिथिगतः, अन्त्ये परतिथिगतः । दिनद्वये काला-

स्पर्शे तु आदित्वाग्नेः, सिनीवाली, निरग्न्यादेः कुहः । अपरा-

ह्णद्वयव्यापिनी इति जाबालिवचनात् । सिनीवाली द्विजैः

कार्या इति लौगाक्षिवचनेन स्त्रीशूद्रनिरग्निकानामपि ग्रहादिति

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्पायनैर्वागदिनात्पूर्वेषुः कार्यः ।
 'पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सूत्रात् । व्या-
 ख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः- 'पूर्व एव दर्शात् पिण्डपि-
 तृयज्ञो न पश्चात् । कुनः *अङ्गत्वात् । *तथा च श्रुतिः-
 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्दद्यान्यजन्ते'
 इति 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञ निवृणीय प्रातिद्वेभ्यः प्र-
 तनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासी । तदुक्तम्- 'अ-
 ङ्गं वा समभिध्यादारात्' इति । तेन कर्कमते *चतुर्द-
 शीयुक्तदर्शं पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु
 *परेद्युरित्युक्तम् । अत्र ठेघाऽप्याचारो दृश्यते ।

आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शसत्त्वे तत्रैव
 पितृयज्ञः । *तदाह आपस्तम्बः- 'अमावास्यायां यदहश्च-
 न्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अस्य
 रुद्रदत्तीया व्याख्या- 'पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः=पिण्डपितृय-
 ज्ञः । स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा चक्षयति- 'पितृ-
 यज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात्' इति । तं च यदहश्चन्द्रम-
 सं न पश्यति पञ्चदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदह-

ग्रन्यस्तु योजितः । *अङ्गत्वात्-दर्शयोगं प्रतीति शेषः । अमायु-
 क्तापराह्णनियमं निराकर्तुमाह- *तथा चेति । अमावास्यायाम-
 पराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्यमावास्यापदं च कर्मपरमिति तदभिप्रायः ।
 *चतुर्दशीयुक्तेति । चतुर्दशीयोगेन गतोऽध्वा यस्याः सा गताध्वे-
 ति व्युत्पत्तेः । अध्वा=स्थानम् । चन्द्रक्षयपराह्णः । *परेद्युरिति ।
 अमावास्यायामपराह्ण इत्यमावास्यापदं पूर्वसंधिपदहोरात्रपरम् ।
 तस्मात्पूर्वेद्युरित्यादिश्रुतिस्तु काचित्काभिप्रायेति तदाशयः । न-
 न्वेवम् । 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरति' इति
 श्रुतिविरोध इत्यत्राह- *तदाहेति ।

स्तयोः सन्धिस्तदहारित्यर्थः इति । श्रीरामाण्डारोऽप्या-
ह-‘पिण्डपितृयज्ञस्तु पर्वसन्धिमदहोरात्रापराह्णे’इति ।
अतः पर्वसन्धिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि--
“यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद् ददृशेऽथ पितृभ्यो ददा-
ति” इति । पर्वसन्धिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न
दृश्यत एवेत्यर्थः । सत्याषाढोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य-‘दृ-
श्यमाने तूपोऽथ श्वोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रि-
स्तु-‘अमावास्याशब्दस्थितिवचन एव । पूर्वोक्तापस्त-
म्बसूत्रे यदुक्तं ‘न पश्यति’इति, तत्र क्षयोऽभिप्रेतः ।
अतश्चतुर्दश्यां चन्द्रस्य क्षीणत्वात्तद्युक्तदर्शं पितृयज्ञः ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

इति मनूक्तेः । यदुक्तं ‘यदहस्त्वेव दर्शनं नैति च-
न्द्रमाः-’ तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षीणे राजनि चेत्यपि’
इति, ‘यदुक्तं दृश्यमानेऽपि, तच्चतुर्दश्यपेक्षया’ इति च
कात्यानोक्तेः । ‘दृश्यमानेऽप्येके’ इति गोभिलोक्तेश्च ।

यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे क्षयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवम् ॥

इति हारीतोक्तेश्च । चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन-

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽंशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तेन पूर्वद्युरेव पितृयज्ञ इत्युचिवाञ् । कर्काचार्यैर-
पि-‘अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्’
इति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मि-
न्क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतस्तन्मते चतुर्दशीयुक्त-
दर्शं पितृयज्ञे सति परादिने यागोऽर्थात्सिद्धः । तदेतत्
*सर्वोत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तम्बैरन-
*सर्वोत्कृष्टमिति । अमावास्याशब्दस्य तिथिवाचित्वाच्च-

भ्युपगमात्कातीययौघायनादिधिपयम् ।

*आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः ।
तथा च सूत्रम्-‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृय-
ज्ञः’ इति ।

अत्र नारायणघृत्तिः-‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्चद-
शयोः- सधिवचनोऽप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्व्यहो-
रात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽह्नाश्रुतुर्थं भागे पिण्डपितृयज्ञः-
कार्यः । औपयसध्ये यजनीये वाऽह्नि । यदा त्वहोरात्र-
संघौ तिथिसंधिः स्यात्तदौपयसध्ये एवाह्नि क्रियते’
इति । अत एव

सुहृत्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तद्वत्तमक्षयं पर्व ज्ञेयं शेष तु पर्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ यचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिन्युक्तं
प्रयोगपारिजाते । अयं च स्मार्ताग्निमता संपूर्णं
दर्शे *आद्धव्यतिपङ्केण कार्यः । व्यतिपद्मो नामोभयोः
सहानुष्ठानम् । *एतच्च ‘स्थालीपाकेन सह पिण्डार्घ्यमु-
दूयत्य’ इति सूत्रे घृत्तिकृतोक्तम् ।

खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वेऽहि पिण्डपि-

तणाविरहाच्च । *आश्वलायनानामिति । शाङ्खायनानां
त्वन्वाधानानन्तरं पितृयज्ञः । तथैव तत्सूत्रात् । *आद्धव्यति-
पङ्केणेति । पितृयज्ञाधीनं परमापूर्वमेकं, आद्धं पिण्डदानाधीनं
च तदपरमुभयमपि अग्नौकरणरूपाद्वाधीनम् । अतः खण्ड-
पर्वणि प्रधानयोर्भिन्नकालत्वात्तादृशमङ्गं भिद्यते, अखण्डपर्वणि तु
स्थालीपाकश्रुतशेषाभ्यामेकस्मादेव पिण्डदानात्तादृशपरमापूर्वद्वयं
जायते तत्रोभयत्राप्येकमेवाग्नौकरणमङ्गं न तु स्वेच्छया पितृयज्ञ-
आद्धयोः पृथगनुष्ठानं कार्यं सूत्रनिरोधादित्याह-
*एतच्छेति ।

तृयज्ञव्यतिषङ्गेण आहं कृत्वा परेऽहि केवलः पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृता तु—

आन्वष्टक्यं च पूर्वद्युर्मासि मास्यथ पार्वणम् ।

काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमम् ॥

इत्युदाहृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ करणमित्युक्तेर्दर्शआह्ने स्थालीपाको नियत इति गम्यते । स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिषङ्गः सिद्धः । प्रयोगपारिजाते तु *वार्षिकआह्नादेरपि व्यतिषङ्ग उक्तः, किञ्चुत दर्शआह्नस्य ।

न्यायाविदस्त्वाहुः—*सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शविषयत्वात् खण्डपर्वणि *पूर्वदिन केवलं आहं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः । अत एवोक्तं वृत्तिकृता—*‘नात्रापूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते, सर्वआह्नेषु प्रसङ्गात्’ इति । प्रयो-

*वार्षिकेति । “यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य” इति सूत्रं सहोद्धरणे स्थालीपाकोऽङ्गं करणतृतीयावलात्, उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात् । ततश्च स्थालीपाकः पिण्डार्थः, वार्षिके च पार्वणविकृतित्वात्तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायः । *सूत्रस्येत्यादि । “सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति वत्सहार्थे तृतीया । सां चोद्धरणे एव कर्मत्वेनान्नसाहित्यबोधिका, अतो न पिण्डार्थत्वसम्भवः । पिण्डदाने चोपभुक्तजातीयस्यैवान्नस्य करणत्वान्न चरुश्रपणापेक्षेति भावः । *पूर्वदिने इति । कालभेदेन तन्वन्यायाप्रवृत्तेः । *नात्रेति । सिद्धस्थालीपाकानुवाद इति न “उपपदविभक्तेः” इति न्यायप्रसङ्गः, नापि खण्डपर्वणि पूर्वद्युः स्थालीपाकप्राप्तिः । न च—

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति वचनात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तस्य एकदिनीयेष्वाका-

न पारिजातोक्तिरप्येकतद्विषयैव । पूर्वदिने च आह्वेऽग्नौ-
करणमेव, न पाणिहोमः ।

चतुर्ध्वयेषु साग्नीनां धर्मा होमो विधीयते ।

विध्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्वये ॥

इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाग्नौ पकस्य
कथं गृह्याग्नौ होमः । 'नान्याग्नौ पकमन्याग्नौ जुहुयात्'
इति निषेधात् । मैत्रम् । आह्वस्य गृह्यत्वेन स्मार्ताग्नौ
अपचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं
आह्वं, न व्यतिपन्नम् । *इदमेव च युक्तम् । आहिनाग्निना

द्वितकमविधाय कर्त्तव्यापपत्तेरनाकाङ्क्षितभिन्नदिनीयापूर्वविधायकत्वे
मानामावात् । *एनाष्टिपया=आयिकृष्यालीपाकविषया । अग्रे
विस्तरः । *अपचनाग्नाविति । लौकिकाग्नौ आह्वानुष्ठाने
च पाणिहोम एव । आश्वलायनमित्रानां तु अखण्डपर्वण्य-
पि न व्यतिपन्नः तस्मिन्ननुक्तेः । तैत्तिरीयाणां पृथक् आह्वेऽपि
न पाणिहोम इति स्मर्तव्यम् । अधिकप्रगे । *इदमेव चेति ।
तथा च वृत्तिः-येन स्थालीपाको विहितः तत्र तेन भुक्तशे-
पेन च पिण्डनिपरणम् । यत्र स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र केरलेन
भुक्तशेपेन च पिण्डनिपरणम् । आचार्येणाष्टौ आह्वान्युक्तानि-
“आन्वपृथ्वं च पूर्वेषुः” इत्यादि । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका-
दन्नमुद्धृत्याग्नीकरणम्, अग्निसमीपे भुक्तशेपेन स्थालीपाकेन च
पिण्डनिपरणं पिण्डपितृयज्ञरूपस्य तेषु नियमान्त्वात् । उत्तरेषु
चतुर्षु भोजनाय दिन्नमुद्धृत्य घृताक्त कृत्वा पाणिहोमः, ब्राह्मणसमीपे
भुक्तशेपमात्रेण पिण्डनिपरणं तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्, पिण्ड-
पितृयज्ञरूपमाप्त्यभावाच्चेति । स्थालीपाकेनेति करणवृत्तीया-
वादिनामुत्तरेषु चतुर्ध्वये स्थालीपाकप्राप्त्यापत्तेः । किं च सर्व-
आह्वेषु अतिमण्यनादिपितृयज्ञेति कर्त्तव्यता न प्राप्नोति । “आन्व-
पृथ्वं च पूर्वेषुः” इत्याद्युक्त्वा आचार्येण-

तु सर्वाधानिनाऽर्धाधानिना* वा संपूर्णे खण्डे वा दर्शे
*श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्य-
तिषङ्गेणेति विस्तरभीतविरमामः । संपूर्णे दर्शे च वि-
शेषमाह लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्म=अन्वाधानम् । अन्वाहार्यकं=दर्शश्राद्ध-
म् । अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो
ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन “होमान्तमनारम्भो वा”
इत्याम्नानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे *प्रायश्चित्तमाह
पराशरमाध्वीये कात्यायनः—

पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।

भोजने पतितान्नस्य चरुवैश्वानरो भवेत् ॥

इत्यलम् ।

चतुर्ष्वधेषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते ।

इति पितृयज्ञातिदेशप्रसज्यमानाग्नेः श्राद्धान्तरे परिसंख्यानात् ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ।

इति त्वनुवादकं त्रिधाने वाक्यभेदादित्याद्यन्यत्र विस्तरः । दर्शश्राद्धे
तु पाणिहोमः । *अर्द्धाधानिना वेति । अत्र मयूखः—“पर्व=
अमावास्या तत्र भवं पार्वणम् । तद् आहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
करोति । अनाहिताग्निस्तु तद् इतरेण व्यतिषज्य” इति परिशि-
ष्टम् । तत्राहिताग्निः=सर्वाधानी, अनाहिताग्निस्तु अर्द्धाधानी,
केवलस्मार्त्ताग्निमांश्च । अर्धाधानेऽपि व्यतिषद्भानुरोधादिति । ग्रन्थ-
कारस्तु *श्रौताग्नौ दक्षिणाग्नौ । निर्भरान्तरग्रस्तोऽनुपदमग्ने
साग्निकादीन् दर्शयिष्यति । तदनुसारेणानुष्ठाने संप्रदायविरोधः ।
*प्रायश्चित्तमिति । अथ वा श्रौतग्रन्थोक्तं प्रायश्चित्तान्तरं सप्तहो-
तृहोमो बोध्यः । साग्निकान् प्रत्यमावास्या निर्णीता । अन्वाधाना-

• प्रकृतमनुसरामः । *निरग्निकादिभिस्त्यसावास्याऽ-
पराह्व्याप्त्यलामे कुतुपकालव्यापिनी-ग्राह्या ।

भूतविद्धाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पित्रे कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकी ॥

इति हारीतोक्तेः । इदं च निरग्निकादिष्वप्यम् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाक्षिवचनात् । अत्र *साग्निरौपासना-
ग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् । *कुतुपश्चा*पराह्व-
व्याप्त्यलामेऽनुकल्पः ।

अपराह्व्याव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता ॥

इति जावालाना विधानात् । तेन साग्न्यानां नि-
रग्न्यानां चापराह्व्यापिन्येष मुख्यः* । *तिथिसाम्य-
वृद्धिक्षयैः *समव्याप्तौ खर्वादिना निर्णयः । वैषम्ये-

दित्रयस्यैककाश्यनियमनद्रहितान्प्रति यथामतं ग्रन्थोऽपि योजितः ।
तत्प्रस्तावे च निरग्निकादीन् प्रति माधवमतं दर्शितम् । इदानीं
हेमाद्रिमतमनुख्याह-
*निरग्निकादिभिरिति । आदिना स्त्री-
शूद्रग्रहः । *साग्निरिति ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्मा औपासनिकस्य तु ।

इति वचनात् । हेमाद्रिमाधवयोर्विशेषं सूचयितुं माध-
वमतं स्मारयति-
*कुतुपश्चेति । *अपराह्वेति । दिनद्वये
अपराह्वस्पर्शाभावे इति यावन् । *मुख्येति । पूर्वद्युरेवापराह्व्याप्तौ
पूर्वा । उत्तरेद्युरेव तद्व्याप्तौ उत्तरा, कर्मकालशास्त्रात् । “यस्यां
संव्यागृतः” इत्यादिविशिष्यापि वाच्यद्वयं पूर्वमुक्तम् । *तिथि-
ति । प्रकृततिथीत्यर्थः । *समव्याप्ताविति । एतेन “तिथिक्षये
सिनीवाली” इत्यग्रिमम्, --

अधिका * । दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शं कुतुपव्यापिनीति सा-
धयः । *इदमेव च युक्तम् । *हेमाद्रिमतं कुतुपव्यापि-
न्येव निरग्न्यादेर्मुख्या । सिनीवाली=दृष्टचन्द्रा । तथा
च व्यासः-

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता । इति ।
पूर्वदिने परदिन एव वा तद्व्यापित्वे सैव ग्राह्या ।
अंशव्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वयेऽंशतः सम्प्रव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये
च परा ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुहूर्ज्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्रचेतोवचनात् । दिनद्वये संपूर्णकुतुपव्याप्तिस्तु
तिथिवृद्धावेव भवनीत्यनन्तरवचनात् परैवेति ।

कुतुपस्तु-

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वये समा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तं च स्मर्तव्यम् । *अधिकेति । “अपराह्णद्वयव्यापि” इति
शिवरायसंवादात् । ननु कुतपस्य मुख्यकालत्वं युक्तम् ।
अन्यथा-

सिनीवाली कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

स्यातां ते यदि मध्याहे श्राद्धादि स्यात्कथं तदा ॥

इत्युपक्रम्य “तिथिक्षये सिनीवाली” इति प्रचेतोवाक्यस्य निर्वि-
पयत्वं स्यात्; इत्यज्ञाह- *इदमेव चेति । “स्यातां ते यदि मध्या-
ह्नात्” इति प्रामाणिकपाठाच्च कुतपो मुख्य इति भावः । प्रकृतं हे-
माद्रिमतमनुसृत्याह- *हेमाद्रिमतं इति । तद्व्यापिनी=कुत-
पव्यापिनी । तिथिवृद्धीति । वृद्धविनाभावादित्यर्थः । अत्र

अहो मुहूर्ता विज्ञेया ऋदश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतुपः स्मृतः ॥

इति मात्स्योक्तेः । तुलादानपितृदेवप्रतिपत्थोपवासादौ
तु ऋपरा ग्राह्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥

दर्शं च मासिकवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौ कालादर्शं
विशेष उक्तः—

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥

मन्थीनाः—यत् माधवेन हेमाद्रिणा वा दिनद्वये संपूर्णा-
पराह्वयाप्तौ संपूर्णकुतपव्याप्तौ वा परेऽप्युक्तं तदुक्तम्; खर्वा-
दिवास्ये “तियिज्ञये मिनोवाले” इति वाक्ये च क्षयादीनां ग्राह्य-
तिथिगतत्वाद् दिनद्वयगणनमैकदेशव्याप्तिविषयकत्वेनेहाप्रवृत्तेः ।

किं तत्तरतिथेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तृतरा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्वयेऽपि वा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इत्युक्तेः । न चेदं दिनद्वयगतसमैकदेशव्याप्तिपरं, स्वरसतो-
ऽपराह्वयाग्रेव प्रतीतेः । एवं कुतपव्याप्तिनादिनामपीति वदन्ति ।

ऋदशेति ।

रौद्रः श्वेतस्तथा मैत्रस्तथा सारभटः स्मृतः ।

सावित्री वैद्यदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवो निर्ऋतिर्जयः ।

शम्भरो विजयश्च भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

तत्रासंभवे तु—

कुतपाद्यान् मुहूर्तास्त्रीन् यदाचरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

इत्युक्तो गौणः कुतपो ग्राह्यः । ऋपरेति । दानादिकर्मकालपर्याप्ता,

इत्युक्त्वा

संपाते देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

निमित्ता नियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ॥ इति ।

निर्णयदीपेऽपि—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाहादिवसो भवेत् ।

वैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः ॥

अमाश्राद्धं चानुपनीतोऽपि कुर्यात् । श्राद्धशूल-
पाणौ—

अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।

इत्युपक्रम्य

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकर्मफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मात्स्योक्तेः । अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायश्चित्तमु-
क्तमृग्विधाने—

न्यूषुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेति तत् ॥

अत्र पूर्वोक्तसाग्निपदेनाऽऽहिताग्निः स्मार्ताग्निमां-
श्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निरग्निः । तथा च
हेमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे—

साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावधाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥

इति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य 'यस्त्वस्वीकृतौपासनत-
या समुच्छिन्नाग्निता भार्याविधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्य
द्विजपाणौ जलादौ वा होमः' इति व्याचक्षेः । मदन-

पारिजातेऽप्येवम् । इदमेव साग्निकान्निकस्वरूपं *सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

। अथ ग्रहण निर्णयिते । तत्र चन्द्रग्रहणे यस्मिन्ग्रहणे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नावनीयात्पूर्वं ग्रामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु ग्रामांस्त्रीन्वालवृद्धातुरैर्विना ॥

इति माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः ।

*ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि ग्रामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । अधि=ऊर्ध्वम् । ननु चन्द्रग्रहे ग्रामचतुष्टयनिषेध उचितो ननु सूर्यग्रहे, सूर्योदयास्मागतोोजनाप्राप्तेः । मैवम् । वचनस्य प्रथमग्रामे सूर्यग्रहे सति पूर्वेषुः पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात् । चन्द्रग्रहे विशेषमाह माधवीये वृद्धवसिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहभोजनमाचरेत् । इति ।

दयोर्ग्रस्तास्ते तु माधवीये व्यासः—

अमुक्तयोरस्तग्रयोरद्याद् दृष्ट्वा परेऽहनि । इति ।

विष्णुधर्मोऽपि—

मुहूर्तमात्राऽपीति भावः । *सर्वत्रेति । साग्निकान्निकभेदेन व्यवस्थापेक्षायां मतान्तरं तु प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् ॥ ग्रामत्रयादौ ग्रहणग्रामोऽवधिर्न ग्रहणमित्याह—*ग्रहणं त्विति । प्रथमाद्यामतोऽधि=रात्रिद्वितीयप्रहरे ग्रहणं चेन्मव्याहात् पूर्वं भुञ्जीत, रात्रिप्रथमग्रामे चेत्तदा प्रथमादधः=प्रथमग्राममध्ये ।

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

*अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दद्यात् तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

*अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । मदनरत्ने*गार्ग्यः—
संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करो ।

इति च द्रष्टव्यम् । *अहोरात्रमिति । इदमर्थाद् ग्रस्तास्तपरं,
मुक्तिस्नानं च तत्र परेद्युरित्यर्थः । ब्रह्माण्डेऽपि—

नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद् भुञ्ज्यात्स्ववेश्मनि ॥

इति पराङ्गनिषेधः । मुक्तावपि भोजनं महानिशातः प्रागेव ।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

इति शातातपोक्तेः । महानिशा च घटीद्वयम् ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रिमध्यमयामयोः ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः । घटिकाचतुष्टयं तु युक्तं, तथा कल्प-
तरुक्तेः । चन्द्रग्रस्तास्ते यावत्तदुदयमभोजनेन स्यात्तुमशक्तानां
शास्त्रावगतमुक्तिकालभूताहर्भागानन्तरं भागद्वयमेकभागं वा हित्वा
भोजनं भवतीत्युक्तं विवेचने । ग्रहणकाले च स्वापादि निषिद्धम् ।

सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

इत्युक्तेः ।

निद्रायां जायते रोगो मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृमियोनिः स्यान्मैथुने ग्रामसूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत्कुष्ठी भोजने स्यादधोगतिः ।

वचने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

इति निन्दोक्तेश्च । अहोरात्रम्=अहः पूर्वा रात्रिरित्याशयेनाह—
अहोरात्रमिति । वस्तुतोऽहश्च रात्रिश्चेत्यर्थः, तेन चन्द्रग्रस्तास्तस्यापि
लाभः, तदाह—*गार्ग्य इति । *स्नानेति । स्नानं च नित्यं मोक्ष-

तदहर्नैव भोक्तव्यं- रात्रावपि कदाचन ॥

सायसंध्यायां सूर्यग्रस्तास्ते पूर्वेऽहि रात्रौ च न भोक्तव्यम् । प्रातःसंध्यायां चन्द्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रौवुत्तरेऽहि च न भोक्तव्यमित्यर्थः । चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने संध्याहोमादौ न दोषः । तदाहोशनाः-

ग्रस्ते चास्तंगते त्विन्दौ ज्ञात्वा मुक्त्यधधारणम् ।

*स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दूदये पुनः ॥

एतदनाहिताग्निविषयम् । 'अपराहे व्रतोपायनीयमश्रीत' इति कात्यायनोक्तव्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वेन च प्रयत्नत्वात् । अद्भिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः । रात्रि-प्रातर्भोजने कालनियमोऽयम् । तेन उषरादाविव्रतं न भोजनमिति कर्कालुसारिणः । बालवृद्धातुराणां तु ग्रहणयामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः ।

*सायाहे ग्रहणं चेत्स्यादपराहे न भोजनम् ।

अपराहे न मध्याहे, मध्याहे न तु सङ्गवे ॥

भुञ्जीति सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । इदं च *वालादिविषयम् ।

स्नानस्यौदधिकत्वात् । मोक्षस्नानानन्तरं च भोजनम्, उक्तव्रत्याण्डान् । संचत्सरदीपे तु स्नानपाकादिकमिति पाठः । तत्र 'शास्त्रावगतमुक्त्युत्तरमुदयात्पूर्वमपि पाकादि कार्यं, भोजनं तूदयोत्तरमित्यर्थः' इत्युक्तम् । शिष्टास्तूदयोत्तरमेव सर्वं कुर्वन्तीति विवेचने । *सायाहे इति स्पष्टं भागपञ्चकं, तच्च रात्रावपि उपलक्षणम् । तेन चन्द्रसूर्यग्रहलाभः । एवं चावतारिकायां यामपदद्वयं भागार्थकम् । यद्वाऽवतारिकारूपधामिकव्याख्यादर्शनात्सायाहोदिपदमेव यामार्थकं चतुर्थयामे ग्रहणं चेत् तृतीययामे न भोजनमित्यादिरर्थः । तत्र सङ्गवे चेदिति दृष्टान्तः । *वालादीति । असमर्थेत्यर्थः ।

लवृद्धातुरैर्विना इति पूर्वोक्तेः । वेधकाले अहणे वा पक्क-
मन्नं त्याज्यम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां *सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् । शृतमिति तदन्त-
रितस्योपलक्षणम् ।

नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्युषितं च यत् ।

इति मिताक्षरायां वचनात् । भार्गवार्चनदीपिकायां
ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः—

*आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् ।

मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके ॥

मन्वर्थमुक्तावल्याम्—

अन्नं पक्कमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति ॥

जले त्वदोषो गाङ्गविषयः—

ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकुच्छं समाचरेत् ।

इति तत्रैव चतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्य दोषोक्तेः ।

*सूतकमिति । तद्विहितेतरकर्मानधिकारार्थम् । *आरनाल-
मिति प्रतिप्रसवः । अन्यश्च स स्मृत्यन्तरे—

आरनालं तथा क्षीरं किलाटं दधिसक्तवः ।

स्नेहपक्कं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति ॥

अत्र विशेषः ।

आरनालं च तक्रं च ह्यादेयं घृतपाचितम् ।

उदकं च कुशच्छन्नं न दुष्येद्राहुसूतके ॥

स्मृत्यन्तरे—

जले घृते तथा तैले सन्धाने गोरसेषु च ।

वेधकाले ग्रहणे भोजने । प्रायश्चित्तमुक्तं माधेवीये का-
त्याघनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ इति ।

ग्रहणे च *त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोऽर्थिना कार्यः ।

एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

इति हेमाद्रौ - लैङ्गोक्तेः । इदं च पुण्यतिरिक्त-
विषयम् ।

आदित्येहानि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं *चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनिवचनात् । *यदा रवेर्ग्रस्तास्तस्तदा पु-

कुशान्तरायं कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

आरनालं=काञ्जिकं, घृतपाचनं=द्रोणादकादिमितं कठिनतरं

वा बद्धपक्वान्मिति वाक्यात् । प्राजापत्यं=पशुपयासतुर्यं, तदर्धः

त्रिरात्रोपवासः । ग्रस्तास्तोत्तरनिषिद्धकालभोजनेऽपि स एव

कार्यः । “तस्मिन्नेव दिने” इत्यादिशेषोक्तेः । “स्त्रीवालवृद्धानां

तत्तदर्धम्” इति विवेचने । *त्रिरात्रमित्यादि । एकरात्रो-

पवासो ग्रहणवत्यहोरात्र एव । तथैव प्रतीतेः शिष्टाचाराच्च ।

क्त्वापत्ययः समानकर्तृकत्वे मुखं व्यादाय स्वपिति” इति

वत् । त्रिरात्रोपवासेऽपि तृतीयमहोरात्रं ग्रहणवदेव । यद्वोपवास-

द्वयमपि क्त्वापत्ययवशात्पूर्वादिने एव, ग्रहणे पारणानिषे-

धात् । *पारणं चेति । पुत्रिणः ग्रहणे पारणोपवासयो-

निषेधात् तदन्यस्य ग्रहणदिने तत्पूर्वादिने चोपवास इति गम्य-

ते । *यदा त्वित्यादि । मार्कण्डेये एकप्रहरवर्जनं सायान्हे

त्रिणः *प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवद्भोजनं, न तूपवासः ।
'सायाहे ग्रहणं चेत्स्यात्' इति, पूर्वोक्तमार्कण्डेयचिन्तात् ।

सायाहे सङ्गवेऽनीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याहे परतोऽहनीयान्नोपवासो रविग्रहे ॥

इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः । शारदोऽपराह्णः । माधव-
मते तु पुत्रिणोऽपि तन्नोपवास एव । 'अहोरात्रं न
भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीय-
त्वात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः कृष्णैका-
दशीनिषेधवदिति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *इदमेव च
युक्तम् । वर्धमानस्तु 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति
ज्ञातातपीयाग्रे ।

सूर्याचन्द्रमसोलोकानक्षयान्याति मानवः ।

इति फलश्रुतमुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः *न त्वयं
निषेध इत्याह । तन्न । अत्र व्रतत्वेऽपि *प्रागुक्तविष्णुधर्मे
निषेधावश्यंभावात् । तथा च व्यासः—

रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

सङ्गवे' इत्यत्र प्रहरद्वयवर्जनं, तत्र बालादीनां प्रहरद्वयवर्जनं मुख्य-
म्, एकप्रहरवर्जनं त्वनुकल्पः । *पुत्रिण इति । पुत्री बाला-
दिवत् "नोपवासो रविग्रहे" "न कुर्यात्पुत्रवान् गृही" इत्यनयोरेक-
विषयत्वलाभात् । समर्थे च पुत्रिणि नैकप्रहरवर्जनं, किं त्वसम-
र्थे तत्रेत्यर्थः । *इदमेव चेति । बालादिभिस्तु सर्वं दिनं नक्तं वा
भोजनं विना स्थातुमशक्यत्वान्निषेधो न पालनीयः, किं तूक्तकल्पा-
नुकल्पौ कार्याविति भावः । *न त्वयमिति । न हि निन्दान्या-
यादिति भावः । *प्रागुक्तेति । तथा च काम्य इव नित्योऽप्युप-

। तत्तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥

। अत्र यथिन्तयोः स्नानं कुर्यात् ।

*ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते ह्येव विधीयते ।

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ॥

इति हेमाद्रौ वचनात्,

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये ह्येव सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्ताच्च ।

सर्वेषामेव वर्णानां मृतकं राहुदर्शने ।

सर्वैलं तु भवेत्स्नानं स्तुतकान्नं च वर्जयेत् ॥

घसितो भवत्येवेति भावः । *ग्रस्यमाने इति । एतच्च स्नानादि
रात्रावपि ।

तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ।

इत्युक्तेः,

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्युक्तेः । दानं चात्यावश्यकम् ।

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत्

पदशीतिमुत्ते चैव विमोक्षे चन्द्रमूर्ययोः ॥

इति ज्ञातातपोक्तसदाशब्दात् । अत एव मलमासेऽपि
कार्यमित्युक्तम् । दानं चापात्रायापि ।

अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा पात्रं वाऽपात्रमेव वा ।

विप्रबुधो वाऽपि विप्रो ग्रहणे दानमर्हति ॥

इति बौधायनोक्तेः । श्रोत्रियः=संस्कारवेदाध्ययनोभय-
युक्तः । अश्रोत्रियः=तदन्यतरहीनः । पात्रं—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं विद्यातपोक्तम् । विप्रबुधः=युसंस्कृतोऽप्य-

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । *सचैलत्वं मुक्तिस्नानपरमिति
मदनरत्ने उक्तम् । आर्ग्वार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते-

*मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहणसूतके ।

स सूतकी भवेत्तावद्यावत्स्यादपरो ग्रहः ॥

इदं च स्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरक्षावल्याम् ।
तत्र तीर्थविशेषो भारते-

गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

महानदीषु वाऽन्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

महानदीष्वपि मासविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः ।

प्रयागं देविका रेवा सन्निहत्या च वारणम् ।

सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥

सिन्धुर्गण्डाकिका चैव शरयूः कार्तिकादितः ॥

*मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । व्यासः-

ध्ययनादिरहितः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणव्रुवः ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । सूतकान्नं=ग्रहणकाले ततः प्राग्वा
पक्रमन्नम् । *सचैलत्वमिति ।

ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् ।

तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डे स्पर्शे मोक्षे च सपिण्डमृतसूतिवदशुचित्वो-
क्त्या तयोरिव अनयोरपि सचैलमेव स्नानं कार्यं, तदुत्तरं च क-
र्माधिकारः । एवं—

यत्र पुंसः सचैलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटी-तथा ॥

इत्यपि न प्रवर्त्तते शावाद्यभिधानाद् इत्यभिप्रायः । मुक्ति-
स्नानं चावश्यकमित्याह-
*मुक्ताविति । *अमन्त्रकमिति ।
मन्त्राणामविधानाद् विकृतेरभावेनातिदेशाश्रयत्वेन । *मूल-

मिति । हेमाद्रौ-

हृन्दोलक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
गङ्गातोये तु सप्राप्ते हृन्दोः कोटी रवेर्दश ॥
गवां कोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं लभते मर्त्यो ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

*असम्भवे तु माधवीयं शङ्खः-

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ।
नद्यां नदे देवखाते सरसीपूदुधताम्बुनि ॥
उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अथ तारतम्यमाह मार्कण्डेयः-

शतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।
भूमिष्ठमुदुधतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥
ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यंस्ततोऽम्बुधिः ॥ इति ।

कार्तिके ग्रहण श्रेष्ठं गङ्गायमुननङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं श्रेष्ठं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने वरणा पुण्या चित्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रमागा सरिद्रा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आपादे तापिका नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ।

आश्विने शरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा ॥

इति देवीपुराणम् । *असम्भवे त्विति ।

सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

*उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा-

शोदाचरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-

गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही ।

संप्रदाय कुरुक्षेत्रे यत्फलं लभते नरैः ॥

तदिन्दुग्रहणेऽम्भोधौ स्नानाद्भवति षड्गुणम् ॥

तत्रैव सौरपुराणेऽम्बुविस्नानमुपक्रम्य-

दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ।

तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे-

गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागे पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

स्नानासंभवे स्मरणं कार्यम् ।

स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्वाधनाशनम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणेर्लभेत् ॥

इत्यत्र समशब्दोपादानात् ।

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायाद्गुणवारिणा ॥

इत्यत्राह- *उष्णोदकमिति ॥

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।

अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युण्वारिणा ॥

इति व्याघोक्तेः । अपिनाऽस्पृश्यस्पर्शनादीनां । ग्रहः उष्णो-

दकायोग्यरोगिणस्तु-

आतुरे स्नान उत्पद्ये दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ।

रविचन्द्रोपरामे च अघने चोत्तरे तथा ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । अत्र*आहमाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

भारते—

*सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्ति कथा*पङ्के गौरिव सीदति ॥

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इदं चामात्रेण हेम्ना वा कार्यं, न त्वघ्नेन ।

आपघनग्री तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

इत्यादि अग्निमन्त्रेण स्नातव्यं, गोरजःस्नानादिकमपि वा कार्यम् । *श्राद्धमिति । श्राद्धं तर्पणं च स्पर्शं कार्यम्-॥

त्रिदशाः स्पर्शसमये कृष्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

इति वासिष्ठात् । *सर्वस्वेनापीति-। यदि मङ्गलेणापि सामग्रीमम्पादने सर्वस्य व्ययो भवति तदाऽपीत्यर्थः ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणे ऽघने ॥

जन्मक्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ।

इत्यत्र इच्छया चेति “श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव” इत्येतत्समानार्थम् । अतश्चाकरणे प्रत्यवायमाह-पङ्के इत्यादि । *घृत-स्येति । घृतस्य प्राचुर्यं बोध्यम् । तेन न पाकानुपपत्तिः । तथा च अन्ननिवेदनवाक्ये ‘इदमन्नम्’ इत्यत्र पिण्डदानवाक्ये च ‘अयं पिण्डः’ इत्यत्र ‘इदं घृतम्’ इति प्रयोग इत्यर्थः । ‘शृद्दीते राहुणा श्राद्धभोजनम्’ इति ग्रहणकालीन-श्राद्धतर-भोजन-

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वा ॥

इति शातातपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवादयः ।

*अपरार्कस्तु एतद्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं ती-
र्थश्राद्धवत् ।

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः ।

सैहिकयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

*घृतेन भोजयेद्विप्रान्घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेश्चेत्याह । विज्ञानेश्वरोऽप्याह-‘ग्रहणे
श्राद्धे *भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदयः’इति ।

सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः *श्रा-
द्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र *ग्रहणानिमित्तक-

व्युदासार्थम् । तत्र गजच्छायायां श्राद्धभोजने यत्प्रायश्चित्तं
तत्कार्यं “न भूयः पुरुषो भवेत्”इति दोषसाम्यात् । *अपरार्क-
स्त्विति । तुनाऽरुचिः । सा चाऽऽमश्राद्धमेव कार्यं विधानात् ।
पाकाभावे इत्यस्य यत्र पाकसम्भवस्तत्राऽऽमश्राद्धमिति नार्थः,
किन्तु यत्र पाको विहितोऽपि केनचिद्धेतुना न सम्भवति
तत्र श्राद्धं न त्याज्यं, किं तु आमश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । ग्रहणे तु
पाको न विहित इति न पाकश्राद्धप्राप्तिः । *घृतेनेति । आम-
श्राद्धे बहुघृतस्य हेमश्राद्धे च तद्द्रव्यस्य दानार्थं, घृतमिति तु
आमहेमश्राद्धयोः प्रचुरघृतद्रव्यकपिण्डदानार्थम् । *भोक्तु-
रिति । विज्ञानेश्वरोऽपि ब्राह्मणात्प्रतिगृह्य भोजनार्थकः क्षत्रि-
यादेः प्रतिगृह्य यथेष्टविनियोगोपलक्षणम् । *श्राद्धभोक्तुरिति ।

आद्वेनैवामासंक्रान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः । 'दा-
र्शिकालभ्ययोरपि' इति कालादर्शोक्तेः ।

अत्राशौचमध्येऽपि स्नानश्राद्धादि कार्यमेव ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

*तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

इति माधवीये घृह्यवसिष्ठोक्तेः ।

*स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्रपादोक्तेश्च । कालादर्शे आङ्गिराः-

सर्वे वर्णाः सूतकेऽपि मृतके राहुदर्शने ।

स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दानं शाख्यविवर्जितम् ॥

मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन

स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितम् ।

इति *निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः । इयं च शु-

अस्य श्राद्धाय प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तस्यैव "न भूयः पुरुषो भवेत्"
इति दोष इति । *ग्रहणेति । देशकालाद्यविशेषे, न तु तद्विशेषे ।
*तावदेवेति । ग्रहणविहितसकलकर्मसु इति शेषः । स्नानमात्रे
तद्वैयर्थ्यात् । अत एवानुपदमियं चेत्यादि । *स्मार्त्तेति । सूतके=
आशौचे राहोस्तदुपरागादन्यत्र तेदन्यनिमित्तकानां स्मार्त्तकर्मणां
परित्यागो न तु तन्निमित्तकानामित्यर्थः । जननमरणनिमित्तकाशौ-
चप्रयुक्तानाधिकारः अविशेषेण ग्रहणनिमित्तककर्मसामान्ये ना-
स्तीति यावत् ।

चन्द्रमूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतके तथा ।

इत्यादिविशेषविधिस्तु स्नानाकरणेऽनिष्टविशेषबोधनार्थं इति हे
माद्रिः । एतन्मते स्मार्त्तः सायंहोमादिः नवघटिकादिर्गौणकाले ग्र-
हणानन्तरं कार्यः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुते
एव स्वर्गं "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इति तदतिरिक्तविष-

द्विरविशेषान्मन्त्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविष-
या । मदनरत्नेऽप्येवम् । रजस्वलायास्तु भार्गवार्चनदीपि-
कायां सूर्योदयनिबन्धे—

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे हांसजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नायादुदक्यापि तीर्थाद्दुधृत्य वारिणा ॥ इति ।

अत्र—

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः ।

तथा ग्रहणे रात्रावपि श्राद्धादि कार्यम् ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिपात्रार्तिप्रसवेषु च ।

*दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्कं व्यासोक्तेः,

चन्द्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलोक्तेश्च । यदा तु ज्योतिःशास्त्रगम्ये दिने

चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्यग्रहस्तदा दानस्नानादि न कार्यम् ।

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

वदयं स्नानान्यविषयक इत्यन्ये । सूतके यः स्मार्तकर्मत्यागः स
राहुसूतकादन्यत्र । अत्र तु तत्कालप्राप्तानां तेषां न त्याग इत्यर्थ इति ।
इदानीन्तनास्ते तु ग्रहणमध्येऽपि तमनुतिष्ठन्ति ।

*निर्मूलमिति । परासहेतुगर्भम् । नैमित्तिके इत्य-
नेन—सोमयागप्रारम्भानन्तरं रजस्वलाया न स्नानं, किं तु
तद्वस्त्रत्यागयोनिशोधनादिकमेवेति श्रौतग्रन्थसंमतं लभ्यते, व्रतं
रजस्वलाया विधिः । स्य विना ।

इति पदत्रिंशन्मतात् । ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ
तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥ इति ।

अत्र रविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्याय-
साम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादिवार्षिकमन्त्रा-
दिना तद्दिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्या-
ख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन यानि—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत माससंवत्सरादृते ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्वेम्ना वामेन न कश्चित् ॥

इति मरीचिलौगाध्यादिवचनानि, तानि ग्रहणदि-
नातिरिक्तविषयाणि । निर्णयामृतप्येवम् । यानि तु—

ग्रहणात् द्वितीयेऽहि रजोदोषात् पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दे समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात्प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।

तथा—

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्येव सर्वदा ॥

चन्द्रसूर्योपरान्ते च तथा श्राद्धं परेऽहनि ।

इत्यादि वचनानि, तानि महाविषयेषु काप्यनु-
पलम्भान्निर्मूलानि, प्रत्युत पूर्वोक्तविषयेषु तद्दिन एव
श्राद्धसुक्तमित्यलम् ।

दानत्वात् सद्ग्रहः । श्राद्धं च दिवाभोजनमकृत्वा कार्यं न
तु भोजनं कृत्वा । श्राद्धात्प्राक् तद्दिनभोजननिषेधस्येहापि नि-
ष्पत्त्युहं प्रवृत्तेः । तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कथं चिन्नित्यतर्पणवदिति
सम्प्रदायः ।

ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाद्याममदीक्षास्ता
शिवाचनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—

*मन्त्राचारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ग्रहणाद्वाऽपि देवेशि कालः सप्तदिनावधि ॥ इति ।
रत्नसागरे—

* (१) सत्तीर्थेऽर्कचिधुग्रासे *तन्तुदामनपर्वणि ।

*मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥

*मन्त्रादीति । आदिना, पुरश्चर्यादिग्रहः *सत्तीर्थे इ-
त्यादि । अङ्गत्वे सप्तमी न तु निमित्तत्वे । तेन तेषु तदकरणेऽपि
न दोषः । एवं तुलादिमहादानादावपि ग्रहणस्याङ्गत्वमेव न निमि-
त्तत्वमित्यूह्यम् । *तन्तिवति । पवित्रारोपणदमनारोपणकालयोः ।

*मन्त्रदीक्षा=मन्त्रोपदेशः ।

महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तथा परः ।

युगे युगे च कर्तव्य उपदेशः कलौ युगे ॥

इत्युक्तः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥

इत्युपदेशस्वरूपम् । गुर्वलाभे तु मन्त्रशास्त्रे—

गुरोरभावे विप्रेन्द्र मन्त्रग्रहणमुच्यते ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

ताडपत्रे (२) मनुं लिख्य स्थापयति तदग्रतः ।

क्षीरखण्डादि नैवेद्यं स्थापयति ततः शिवे ॥

ताडपत्रं समालोच्य पठेदष्टोत्तरं शतम् ।

एवं गृहीतो मन्त्रश्चेद्गुरोरपि विशिष्यते ॥

(१) 'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे महापर्वदिके तथा' इति क्वचित्पाठः ।

(२) मनुं=प्राह्यमन्त्रम् ।

अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यम् ।

सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत् ।

सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥

न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ।

इति तत्रैव कालोत्तरवचनात् ।

*चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम् ।

वनस्यस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु ॥

इति तत्रैव पौर्णिमीतन्त्रे निषेधाच्च ॥

ग्रहणं च जन्मराश्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं ज्योतिषे-

त्रिषदशोऽऽपोपगतं नराणां

शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः ।

द्विसप्तनन्देषु मध्यमं स्या-

च्छेषेष्वनिष्टं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

आयः=एकादश, नन्दाः=नव, ह्रपुः=पञ्च । म-
दनरत्ने गर्गः-

जन्मसप्ताष्टरिः फाङ्गदशमस्थे *निशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्चे निधनेऽपि च ॥

रिः फं=द्वादश, अङ्काः=नव, निधनं=सप्तमतीरा ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे-

यत्नश्चक्रगतो राहुर्ग्रसते शशिभास्करो ।

तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

गुरौ संभाविता दोषाः प्रायेण तु क्लृप्ता युगे ।

एवं गृहीते मन्त्रस्य सिद्धिर्भवति पार्वति ॥ इति ।

*मुख्यमिति । सूर्यग्रहदीक्षायाः मासस्त्यार्थमिदम् । अन्यथा
ज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैयर्थ्यात् । *चन्द्रग्रहे त्विति । निन्दाऽपि
स्तुत्यर्थेति दृष्टव्यम् । *निशाकरे इति । दिवाकरोऽपि ग्राहः ।

तत्रैव पुराणान्तरे—

सूर्यस्य संक्रमो वाऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

*यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथ वा मृतिः ।

*तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥

स्वर्णेन वाऽथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

ब्राह्मणाग्र ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥

जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते ।

जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति केचित् । सर्पस्य=न-
दाकारस्य राहोरित्यर्थः । अद्भूतसागरे भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरूपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रम्=अभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्या-
ख्यातम् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे—

*सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ पलार्धतः ।

तदर्धेन तदर्धेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्णे विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य विम्वं दद्यात्सदक्षिणम् ।

*यस्येति । होरायां ग्रहणे तु—

होरायां गृह्यते यस्य स वा मरणमृच्छति ।

इति द्रष्टव्यम् । *तस्य दानं चेति । विभवे दानहोमौ, तदभावे
एकैकं; चकारद्वयात् । होमदेवार्चनजपेषु विशेषस्तत्रैव ।

मण्डलाधिपदैवत्यैर्मन्त्रैर्मृत्युञ्जयादिभिः ।

होमं कुर्यात्प्रयत्नेन तत्तन्मन्त्रान् जपेत्सुधीः ॥ इति ।

मण्डलानि=तत्तन्नक्षत्रगणात्मकानि, तदधिपाः=अग्निवरुणवाय्वि-
न्द्राः । नागमा ॥ ९ ॥ शक्तस्य त्वाह—*सौवर्णमिति ।

नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ॥

*तुरङ्गरथगोभूमितिलसर्पिश्च काञ्चनम् ॥

कालाविवेकेऽपि—

सुवर्णानिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ।

मदक्षिणं सयस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

सौवर्णं राजतं चाऽपि विम्बं कृत्वा स्वशक्तितः ।

उपरागभवक्लेशच्छिदे विप्राय कल्पयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्दन ।

हेमताराप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥

विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दनाच्युत ।

दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्गयात् ॥ इति ।

अत्र शान्तिरप्युक्ता हेमाद्रौ मात्स्ये-

यस्य राशिं समामास्य भवेद्ब्रह्मणसम्भवः ।

स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौपधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

मपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीर्यापथादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानव्रणान्सलिलान्वितान् ॥

गजाश्चरथ्यावलमीकसङ्गमाद् हुदगांकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥

*तुरङ्गेति । गजादेर्दानमामान्यस्य चोपलक्षणम् । राज्याभिषेक-
कनक्षत्रोपरागे च दानहोमादिवचुरङ्गादिदानमप्यत्यावश्यकं,
शान्तिश्च कार्या । पुरश्चरणचन्द्रिकायां—

अथान्येन प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।

ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ॥ इति ।

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्तिस्फटिकतीर्थाम्बुसितसर्षपगुग्गुलान् ।
 मधुकं देवदारुं च विष्णुकान्तां शतावरीम् ॥
 वलां च सहदेवीं च निशादितयमेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोत्तरिचन्दनम् ॥
 एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववावाहयेत्सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितस्तोर्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितश्रुतिः ॥
 चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलाञ्जनसमप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ।
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागकलुषं धनदोऽत्र व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्द्रधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णवर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ।

एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रैरोभिश्च वोरुणैः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे धिलेखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथ वाऽऽलिरुप नववस्त्रे तथैव च ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपममन्वितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गूढं भद्रपीठोपरि स्थितम् ।
 पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च यजमान द्विजोत्तमाः ॥
 अभिषेकं ततः कुर्यान्मन्त्रैर्वाहणसूक्तकैः ।
 आचार्यमर्चयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 आचार्यदक्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ।
 होम वाऽपि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
 दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कीर्तयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—

सधैः पटस्थितं वीक्ष्य खस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।
 ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥
 तथा मङ्गलकृत्येषु विधिविशेषो हेमाद्रौ—
 त्रयोदश्यादितो चतुर्थं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
 माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—

द्वादश्यादितुर्नियान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
 एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
 इदं च पूर्णमासे । *ग्रहं खण्डग्रहे तयोः इति त-
 *ग्रहमिति । तदुक्तं दीपिकायां—“खण्डग्रहे त्वेतयोः प्राक् प-

त्रैवोक्तेः । इदं च *ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन
ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्नि-
बन्धे न्यवनः—

ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु कतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा सुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अन्यानि आग्नेयादिमण्डलानि तत्फलं वर्णविकारा-
दिफलं च दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

*चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ।

*स्पर्शादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

श्चात्र दिनं तथा ग्रहणदिनं निन्द्यम्' इति *ग्रस्तास्ते इति । 'ग्रस्तो-
दये तूत्तरं त्रिदिनम्' इति केचित् । आग्नेयादीनि=आग्नेयवारुणवा-
यव्येन्द्राणि । अत्राथर्ववेदोक्ताः शान्तयो राजभिः कारणीयाः ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।

वायवीं च तथा कुर्यान्प्राहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः । एवं राजभिस्तदितरैश्च नाडीदोषवारणाय
स्नानादि कार्यम् ।

ग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात्फलिनीचन्दनोशीरैः ॥

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।

भास्करग्रहणे दद्यान्न.डीदोषोपशान्तये ॥

घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।

नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥

इत्यादिवाक्यात् । *चन्द्रसूर्योपरागे चेति ।

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ।

इति पाठान्तरात् पूर्वोपवासानन्तरं नाभिमात्रोदके स्थितः इत्यनु-
वर्तते । *स्पर्शादीनि । अतश्च ग्रस्तोदये ग्रस्तास्ते च न पुरश्चरणम् ।

जपादशांशतो होमस्तथा होमात्तुःशतर्पणम् ।
 तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथिनं किल ॥
 तत्रैव देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य च ।
 नमोन्तं *मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ॥
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाभ्यनेन तु ।
 तोयैरञ्जलिना शुद्धैरभिषिञ्चेत्स्वमूर्धनि ॥
 मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।
 जपोऽर्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम् ॥
 भुदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्कियाः ॥

तथा—

होमाशक्तौ जपं कुर्याद्धोमसंख्या*चतुर्गुणम् ।
 एवं कृते तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
 ग्रहणप्रसङ्गात्कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुच्यते ।
 तत्रारुणस्मृतौ—

काम्यपुरश्चरणेन च नैमित्तिकस्य बाधः वैश्यकर्तृकप्रयोगे साप्तदश्यस्य
 काम्यैकविंशतिसंख्यया बाधवत् । अतः स्नानदानादि न
 कार्यमिति केचित् । संख्याकार्यं सामिधेनीपरिच्छेदस्तस्य सं-
 ख्योत्तरेण सिद्धेर्युक्तस्तत्र बाधः, न तत्र । काम्येन नै-
 मित्तिकस्नानादिकार्यस्य प्रत्यवायपरिहारस्यासिद्धेः । अतः पुर-
 श्चरणोत्तरमतिक्रान्तं नैमित्तिकं, कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु तदेव
 भार्यादिप्रतिनिधिर्नैव कार्यम्, एवमक्तनक्तादिवत् गौणकालविध्य-
 भावात् 'यावदर्शनगोचरः' इत्युक्तेश्चानिक्रान्तस्य दुष्करत्वादिति ।
 श्रुतर्पणमिति । तत्प्रकारश्च—

मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।

द्वितीयान्तामहं *पश्चात्तर्पयामि नमोन्तक ॥

इति बोध्यः । *मन्त्रं=मूलमन्त्रम् । *चतुर्गुणमिति विप्रपरम् ।

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथाऽपि मनसः शुद्ध्यै प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्यादैन्दवेन समन्वितम् ।
सत्रेण वा यजेनाथ जपेद्वा लक्षलसकम् ॥
वापीकूपतडागादिखननैर्विस्तृजेद्धनम् ॥ इति ।

*एतच्च—

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥
इति मनूक्तेरुत्सर्गोत्तरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य द्वैगुण्यं भवतीति शिष्टाः ।
पठन्ति च ब्रह्मवैवर्ते—

अन्येषां तु—

पद्गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ।
तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव समो जपः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य कीर्तितः ।
इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
यद्यदङ्गं विहीयेत तस्य स्याद् द्विगुणो जपः ।
इति मन्त्रशास्त्रं तु अशक्तपरम् । तप्तकृच्छ्रं=तप्तत्याम्नायः
प्राजापत्यत्रयम् । ऐन्दवं=चान्द्रायणं, प्राजापत्याष्टकम् ।
यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेत्तान्न संशयः ॥
इति वचनात् । तदुभयोत्तरं सत्रं कार्यम्, अथ वा तदुभयोत्तरं स-
प्तलक्षगायत्रीजपः ।

मज्ज्य भोजयेद्विप्रान् शतं साग्रमतन्द्रितः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । वाप्याद्यकरणे तु विप्रेभ्यो देयमित्याह—*एतच्चे-
ति । ग्रहणभोजनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तम् “न भूयः पुरुषो भ-

दातव्यमिति नो काश्चां वक्तव्यं कुत्रचित्कुचित् ।

अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विशुभं भवेत् ॥

दशोत्तरं पर्वसु स्याच्छतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।

सूर्यग्रहे सहस्रं तन्मरणेऽनन्तरं स्मृतम् ॥ इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ अत्र केचिद्वैदुल्या आहुः-“ग्रह-
णस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिः-
शास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि-

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तरं राहुदर्शने ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरे ॥

इति जायाल्यादिवचनेषु *दृशिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञान-
स्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा दृशौ लक्षणा
स्यात् । *तेन मेघाच्छादनेऽन्धादीनां जन्मसंसाष्टेत्यादिनि-
षिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकारः” इति । कल्प-
तरुण्याह-‘दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते, न ज्ञानमा-
त्रम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वासंभवात् निमित्तत्वमहिम्नैव
ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चाक्षुषभीयोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेषच्चाक्षुषज्ञानप्रति-
षन्धकराहित्यम् । *तेन मेघच्छन्ने यांरपताऽभायात्र स्ना-
नादि’ इति । निर्णयामृतेऽप्येवम् । तदेतच्छुच्छम् । यदि
चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा-

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं न च क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्स्य-
वेत्” इत्युक्तेः । *दृशीति । राहुदर्शन इत्यस्य कृदभिहितन्या-
येन दृश्यमाने राहादित्यर्थः । *तेनेति । “दृष्ट्वा स्नायात्” “मुक्तिं
दृष्ट्वा तु शुद्धीत” इत्यादौ च स्नानादिकर्तृगतस्यैव दर्शनस्य धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितत्वाप्रत्ययादिशेषणत्वप्रतीक्षा स्नानादावप्य-

भावात् । तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं * अस्तास्तपरम् ।
रथिचन्द्रयोरस्नानन्तरं रात्रिदिवाग्रहणत्वादिति वाच्य-
म् । तत्रपदस्य अहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगाग्निसित्तपरत्वे
च तद्ग्रहनिमित्तकस्नानदानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः ।
अथतत्रेति रात्रिदिने उच्येते * सा वैश्वदेवीति बहुणभूते
अपि । तन्न । * तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वे
ऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च । * किं च
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न चारिस्थं न मध्यं न भस्मो गतम् ॥

इति मनुयचनं बाध्येत*, 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुः' इत्या-
दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युद-
सनीयताऽपि न युक्तेति वाच्यम् । दर्शनस्य निमित्तत्वा-
नुवादेन * विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ।

न्वयः । अन्यथा दर्शनापगमादौ स्नानापत्तेरिति भावः । दर्शनो-
पधाननिवेशे एकस्यापि कर्मणस्तत्काले कर्तुमशक्यत्वाद्योग्यतानिवे-
शः । * इदमिति । तावताऽपि तद्वैयर्थ्यपरिहारात् । * सेति ।
“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेवी” इति श्रुतौ गुणीभूतं
पयस्तच्छब्दार्थः । * तादृशेति । वैश्वदेवीशब्दार्थान्वयेन
मान्त्रवर्णिकदेवतासंबन्धिनि यागे विनियोगलाभात्पयालाभः, न
त्विह तथा किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु अन्यनिमित्तकस्नानादि
भविष्यति तन्निमित्तकन्यायादित्यत आह—* किं चेति । * बाध्ये-
तेति । उपरक्तेक्षणस्यासिद्धेः । * विधेयत्वेति । येन “मा
हिंस्यात्” इत्यस्याग्नीषोमीयादिविधिनेव प्रकृते दर्शनाविधिना निषेधस्य
रागप्राप्तगोचरत्वं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः । ननु—

एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽक्षयं नरः ।

पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानश्राद्धे विधानतः ॥

अतश्चे वा दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानविधौ च अवि-
रुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । अस्तु असकृदर्शनविधानेन संकोच
इति चेन्न । 'सुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायात्' इति मुक्तिस्नानेऽपि
चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तु किं न शिखरमिति
चेत् । न, ग्रस्तास्ते

तयोः परेष्टुरुदये दृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इति दर्शनोत्तरं भोजनविधानादन्यस्य पूर्ववेधकाल
इव यावदर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येऽन्धीभूतस्य
सुतरां यावच्चक्षुःप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च । अथात्रलोलुप-
तया तत्र ज्ञानमात्र विवक्ष्यते । तत्तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन

इति वाक्येन उपवासदर्शनोभयपूर्वकस्नानश्राद्धे विधाय तत्रास्यपु-
ण्यफलसंबन्धो बोधनीयः, न तूपवासदर्शनयोस्तादृशफलसंबन्धः ।
बहुषु वचनेषु स्नानश्राद्धयोरेव फलसंबन्धश्रवणात् । दर्शनोपवासयो-
स्त्वफलत्वादङ्गतया विधिरस्त्वत आह-अतश्चे चेति । अवरुद्धेति ।
दर्शनस्य विधौ तत्र स्नानादिविधौ च दर्शनस्य उपादेयत्वविधेयत्व-
गुणत्वानि त्रीणि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानि त्रीणि इति विरुद्धे-
त्यर्थः । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन
यागं कुर्यात्, यागेन स्वाराज्यं संपादयेदित्यर्थमाशङ्क्य यजेरुपादे-
यत्वविधेयत्वगुणत्वानि उद्देश्यत्वानुवादत्वमुख्यत्वानीति विरुद्ध-
त्रिकद्वयमापादितम् । तदुक्तं माघवेन—

उपादेयविधेयत्वगुणत्वारूपं त्रिकं यजेः ।

उद्देश्यानुक्तिमुख्यत्वं त्रिकं तस्य गुणं मति ॥ इति ।

असकृदिति । सर्वनैमित्तिकार्थं तन्त्रेण सकृदर्शनं विधेयम् ।
तत्र न विरुद्धत्रिकद्वयम्, अनुवादत्वानुपगमात्, "दृष्टोऽरिष्टमद" इति
"नोपरक्तम्" इत्यादि च रागमाप्तेक्षणनिषेधपरम् । न च नोपरक्त-
मित्येतदशक्तं तथा, "अरिष्टमदः" इति तु वैषविषयमिति वा-

स्वीक्रियताम्* । एतेन यत्केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्ति-
स्नानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्य-
येन समानकर्तृकत्वावगतोरिति, तन्निरस्तम् । का तर्हि

क्षमम् । चन्द्रांशे सार्थक्यात् । अङ्गन्वमते च उपरागनिमि-
त्तकाशौचस्यापि दर्शनेोत्तरकालत्वेन “नाशुची राहुभारकाः”
इति निषेधोऽपि प्रवर्त्तते, ऐहिकानिष्टविशेषार्थो वा स्यात् ।
यत्तु—“जन्मादिस्थोपरागकान्यः ‘दृष्ट्वा स्नायात्’ इतिदर्शनवि-
धिशेषोऽयं विशेषतः पुरुषगतानिष्टविशेषमङ्गीर्त्तनरूपानिन्दोक्तीतः पर्यु-
दासः, तादृशोपरागकाणां च वैधदर्शनाभावाच्च सर्वथा स्नानादीति,
तत्तुच्छम् । तेषामपि प्रमादादितः स्नानजन्माभ्युदयलाभेन वाऽनि-
ष्टमङ्गीकृत्यापि दर्शने इष्टं स्नानादि न स्यात् । पर्युदस्तकर्तृकदर्शन-
स्यावैधत्वेनाधिकारासम्पादकत्वात्, अवैधाध्ययनवत् । किं च वैध-
दर्शनशेषपर्युदामातिक्रमे तत्कार्यासम्पात्तिमात्रं न तु द्रष्टृणां कश्चि-
दनर्थ इति शान्तिविशेषविध्यनुपपत्तेश्च । न च नायं शान्तिविधिः
पर्युदासातिक्रमविषयः, किं तु यः सामान्यरूपो रागप्राप्तदर्शन-
निषेधस्तदोक्तविषयः । यथा ऋतुगमननियमविधौ पर्ववर्जमिति प-
र्वपर्युदासेऽपि रागप्राप्तगमनसामान्यगोचरपर्वनिषेधातिक्रममायश्चि-
त्तविधिस्तद्वदिति वाच्यम् । सामान्यतो दर्शननिषेधस्येहासन्निधानात् ।
तस्मादयं राशिविशेषगतोपरागे रागप्राप्तदर्शननिषेध एव, अस्तु
वा पर्युदासः । ऋतुगताद्यनिशाचतुष्टयगमनादिषु नञ्ज्युक्तस्नातकव्रता-
तिक्रमे च शतशः पर्युदासविषयेषु च प्रायश्चित्तविधिदर्शनाद्वर्जनप्र-
तीत्यविशेषाच्च तदतिक्रमेऽपि प्रायश्चित्तमपेक्षणीयमेव । तत्र निषेधव-
त्कत्वर्थपर्युदासातिक्रमे ऋतुवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन कत्वर्थं, पुरुषार्थ-
तदतिक्रमे च पुरुषगतानिष्टपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थम् । तस्माद्राशिवि-
शेषोपरागवतामपि प्रमादादिना दर्शने स्नानादि भवत्येवेति भावः ।
*स्वीक्रियतामिति । तथा च ‘यावदर्शनगोचरे’ इति वाक्येऽन्धा-

तस्य गतिः ? । दृशेद्भेदव्यतिशेषणत्वाद् ग्रहैकत्ववद-
 *द्विवक्षयाऽर्पितः । रिद्धि*ज्ञानमात्रानुवादत्वं सर्वं सु-
 स्थम् । अहुल्यायनादेद्वयग्रहव्यापृत्या वा दर्शनस्यार्थ-
 वत्त्वम् । *न चोक्तयोग्यताऽपि साध्या, दर्शनोत्तरं
 मेघच्छन्ने योग्यताऽभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः । *तेन
 तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्राधिक्यत्वमेव योग्यता ।
 किं च—

रजसो दर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः ।

दिमाधारणार्थं व्यधिकरणस्यापि दर्शनस्य निमित्तावच्छेदकत्वेना-
 न्वयाच्चन्द्रमूर्धोपरागः यस्मिन् देशे यावत्कर्मपर्याप्तश्चाक्षुषज्ञानयोग्यः
 स तद्देशे तावत्कर्णमु निमित्तमिति निष्कर्षः । देशलामश्च “सूर्यग्रहो
 यदा रात्रौ” इत्यादिद्वीपान्तरस्य पर्युदामात्, द्वीपान्तरस्थान् प्रति तयो-
 र्द्वन्द्वं योग्यत्वात् । अतिमूर्क्षमप्याऽनादेयं तु न निमित्तमयोग्यत्वात् ।

रात्रौ सूर्यग्रहः स्याद्येदिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

नादेश्यमुपय रात्रौ यत्र मूर्क्षमतमं भवेत् ॥

इति गणकैः पाठाच्च । तस्य च शास्त्रतो ज्ञानमेवानुष्ठानमयो-
 जकं, तत्कालश्च तादृशः न तु संक्रान्ताविवे पूर्वोपरकालः । तथा च
 चाक्षुषज्ञानयोग्येऽल्पकालीनेऽपि ग्रहणे स्नानदानादि स्नानमेव वा
 यावत्कर्तुं शक्यं तावत्कर्णवत् । वर्तमानमेव हि ग्रहणं निमित्तं न
 त्यतीतं भावि वेति वक्तुं यावत्पदमिति निष्कर्षः । *उद्देश्यं=
 ग्रहणम् । *अद्विवक्षया चाक्षुषत्वस्येत्यादिः । *ज्ञानमात्रेति ।
 तदुक्तं—चाक्षुषज्ञानयोग्य इति शास्त्रतो ज्ञानमात्रेति वाऽर्थः । इदानीं
 प्रयत्नानपनेपचाक्षुषज्ञानमतिवन्धकरादित्यरूपा तद्योग्यतां दूषयति—
 *न चेति । स्वयं योग्यतामाह—*तेनेति ।
 *आशौचाभावेति । तत्रापि रजोदर्शनस्याशौचाङ्गतापत्त्या
 तदङ्गासम्भवात् । यदि तु भावलक्षणसप्तमी तर्हीहापि तुल्यैव मति-

यत्तु धर्ममानेनोक्तम्—*ज्ञानोत्तरं ह्यधिकारो *न
ज्ञानकाले । स्नानकाले *ज्ञानाभावात् । एवं *दर्शनो-
त्तरं मुक्तिपर्यन्तमस्त्येव योग्यतेति, तदपि *प्रतिज्ञामा-
त्रम् । *किञ्च अस्तास्ते

तयोः परेश्वरुदये दृष्टाऽभ्यवहरेच्छुचिः ।

इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथानुपप-
त्यैवाथादिदये स्नानसिद्धेः । ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रयि-
द्धस्यैवेक्षणत्वात् । तथा च श्रौतोऽपि विधिसम्बन्धो विहन्यते ।
तदा 'दृष्टे स्नायात्' इत्यत्रापि तद्विधानएव । 'दृष्ट्वा स्नायात्'
इत्यादौ तु कैमुतिकन्यायेनैव, तत्र तस्य चाकपीयत्वादिति भावः ।

ज्ञानोत्तरं=चाक्षुषज्ञानोत्तरम् । *न ज्ञानकाले=न
चाक्षुषज्ञानकाले । चाक्षुषज्ञानरूपस्याङ्गस्याधिकारसम्पादकत्वा-
दिति भावः । *ज्ञानाभावात्=ज्ञानरूपाङ्गाभावान्नान्धा-
देरधिकारः *दर्शनोत्तरमिति । योग्यतावशाज्जातस्य सकृ-
दर्शनस्यैव दानादिमयोजकत्वोपगमादित्याशयः । *प्रतिज्ञामात्र-
मिति । ज्ञानमात्रस्य प्राप्तत्वादृशितं नियम्यते, न त्वपूर्वं विधी-
यते, अवघातवत् । तथा चान्धादीनामशक्यत्वेन तदङ्गासम्भवेऽपि
यथाशक्त्युपबन्धेनैव नैमित्तिकेऽधिकारो दुर्वारः । नन्वशक्याङ्गहा-
नेऽप्यधिकारे तत्सम्पादकाग्निविद्याद्यभावेऽपि अधिकारः स्यात् ।
न स्यात् । कर्मप्रयोगविध्यप्रयोज्ये हि न यथाशक्तिन्यायविषय-
ताम् । यथा स्वतः सिद्धतया कर्मानुरोधेन कर्तुमशक्येषु देशकालकर्त्रे-
कत्वब्राह्मणत्वरारजत्वादिषु यथा वा विध्यन्तरसिद्धतया तादृशेषु आ-
धानविधिसिद्धेष्वग्निषु, अध्ययनविधिसिद्धायां विद्यायां च न ह्येतादृशो
दर्शननियम इति भवति यथाशक्त्युपबन्धविषयः । तस्मादन्धादेस्तद-
ङ्गाभावेऽपि स्नानं दुर्वारमिति भावः । एतच्च दर्शनस्य स्नानेऽङ्गत्वमुपेत्य
दूषणमुक्तम् । इदानीं वस्तुतस्तस्याङ्गत्वमेव न सम्भवतीत्याह—*किं
चेति ।

मेव ज्ञानं निमित्तं न चाधुपम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विजाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति घृङ्गगौतमेन विजायेति ज्ञानमात्रोक्तः । यत्तु—

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ।

इति तदपि ज्ञानमात्रपरम् ।

*मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इति गौडनिबन्धे यचनात् । मैवम् । अज्ञानस्य

*निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवै-

यर्थ्यात्, यस्तास्तेऽपि तदापत्तेश्च । किञ्च दर्शनं पुंसो *वि-

शेषण*उपलक्षणं वा ? । नाद्यः । दर्शनावच्छिन्ने काले

स्नानतुलादानादेर्वाधात् । दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्ना-

नादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात् । नान्त्यः । 'यावद्दर्श-

नगोचरे' इति *यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । *दृष्टग्रह-

दर्शनं मुक्तिस्नानाधिकारसम्पादकमिति निरस्यति—*मेघेति । तं

कालमित्यस्य मुक्तिकालमित्यर्थः ।

यदैवास्तङ्गश्चन्द्रो राहोराननगोचरः ।

आकलय्य तु तं कालं क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥

इत्यादिवचनेष्वेव तं कालमित्यस्य चन्द्रोदयकालमित्य-

र्थः । अत्यथा 'तयोः परेदुस्तदये'इत्यनेन विरोधात् ।

*निमित्तत्वाभावेन=अनुष्ठानद्वेतुत्वरूपतदसम्पत्तेन । *वि-

शेषणं=विग्रमानं मट् व्यापत्तिकम् । *उपलक्षणम्=अविद्यमानं

सत्तादृशम् । *यावदिति । संक्रान्ती पूर्वोत्तरकालयोः पुण्यत्वात्तद्वै-

पम्यलाभार्थमिदं यावत्पदम् । उपलक्षणत्वे त्विहापि तत्कालयोः माप्ते-

स्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भाविग्रहणमादाय स्नानवारणाय तदित्य-

णोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च । ज्ञानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य
इति चेत् पूर्वोऽसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत,
ततस्तस्यान्वयो विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैष-
म्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ? । 'संक्रान्तौ स्नायात्'
इतिवद*अर्थदित्यवेहि । अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेष-
णविवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि । *अस्तु तर्हि दृष्टं ग्रह-
णं निमित्तमिति चेत् । अस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नानापत्तेः
विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदाच्च । तवाप्येतत्तुल्यमिति चे-
त् 'यावद्दर्शनगोचरे' इति वचनेन *तन्निषेधात् । तव
त्वन्यग्रह इव अस्तास्तेऽपि स्यात् ।

ग्राह-*दृष्टे इति*अर्थदिति । ननु संक्रान्तौ ज्ञानस्यार्थिकत्वं युक्तं
न तु 'दृष्टे राहौ' इत्यादौ, दृष्टे इति श्रवणादिति चेत् । अत्राहुः-दृष्टे
इति । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २-३-३७) इति
सूत्रेण सप्तमी । स्नानरूपभावलक्षणभूतराहुविषयकभावान्तरापेक्षायां
तस्य निमित्तत्वेन लक्षणत्वात् । तत्स्वभावलब्धो ज्ञानरूपो
भावो दर्शनेन लक्ष्यः । यथा "यस्य हविर्निरुप्तं पश्चात् चन्द्रमा
अभ्युदेति" इत्यादौ निरुप्तशब्देन प्रवृत्तिमात्रम् । अप्रवृत्तस्य हविषो-
ऽभिषब्दोक्तचन्द्रोदयलक्षणत्वायोगात् । न चैवं लक्षणा । प्रधानभूत-
सप्तम्यर्थान्वयानुरोधेन गुणभूते प्रातिपदिके तस्या अदोषत्वात् ।
प्रातिपदिकार्थानुरोधेन सप्तम्या एवार्थत्यागे तु तस्या एवासाधुता-
पत्तेः । वस्तुतः शास्त्रीयज्ञानं दशेरभिधेयमेव । "पश्यार्थैश्चानालोचने"
"षड् दर्शनानि" इति प्रयोगात् । तथा च क्व लक्षणाऽपि ।

इयान् परं भेदः- "संक्रान्तौ स्नायात्" इत्यादौ निमित्तमहिम्ना
"दृष्टे राहौ स्नायात्" इत्यादौ तु लक्षणमहिम्नेति । दर्शनविशेषण-
तया निमित्तान्तर्भावं शङ्कने- *अस्तिवति । *तन्निषेधादिति ।
योग्यतामुखेन निमित्तावच्छेदकत्वस्यावेदितत्वात् ।

किञ्च दर्शनस्य विधिरनुवादो वा ? । आद्ये ग्रहणो-
द्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिरुत स्ना-
नोद्देशेन दर्शनविधिः ? । नाद्यः । ग्रहोद्देशेन स्नानवि-
धाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । *एतेन द्वितीयो-
ऽपि परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्य
निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा सोमवमनादौ
प्रसज्जनविधिः केन वार्येत । अथ *नानावाक्येषु कचि-
द्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः, कचिच्च प्राप्तं दर्शन नि-
मित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न । *स्नानस्य प्रधान-
स्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति
स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति त-
न्निमित्तकस्नानविधिः । सति च प्रधानस्नानविधौ त-
दङ्गदर्शनविधिः । एव*मधिकारे प्रयोजकत्वे च यो-

*एतेन=विशेषणविशेष्योभयस्मिन् विधेयत्वप्राप्त्या वाक्य-
भेदेन । *नानावाक्येष्वप्यति निर्धारणसप्तमी । कचित्
“दृष्ट्वा स्नायात्” इत्यादौ दर्शनस्य प्राप्तत्वमालम्ब्य दूषयति-
*स्नानस्येति । नन्वस्तु ‘दृष्ट्वा स्नायात्’ इत्यादौ दर्शनविशि-
ष्टस्नानविधिः “एतस्यैव वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा” इति
विशिष्टविधिवदिति चेन्न । “वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा”
इत्यादौ सर्वथैवामाप्तेस्तमकृत्वा तदुत्तरक्रियाकर्षणाशक्यतयैव वि-
शिष्टविधिः, इह तु कथंचिदपि माप्ते लाघवाय न तद्विधिः । कस्यो
हि न विधायकत्वं, स्नात्वादेः परस्य लिङादेस्तदर्थविधान एव
च व्यापृतत्वमिति विशेषात् । *अधिकार इत्यादि । स्नानाद्यधि-
कारिणः मिद्धस्य दर्शनाधिकारसिद्धिः तस्य स्नाद्याद्यङ्गत्वात्, अङ्गा-
नां च प्रधानाधिकारिकत्वाद्, दर्शनाधिकारिणश्च स्नानाद्यधि-
कारिणः तस्य दर्शननिमित्तकत्वात् । एवं ज्ञानं दर्शने प्रयोजकं

ज्यम् । *कृत्यार्थपूर्वकालत्वविधौ चास्त्येव चाकथमेदः ।
अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः ।

प्रधानत्वात्, दर्शनं च स्नाने निमित्तज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु सन्त्रेते
दर्शनस्य निमित्तान्तर्भावे पुम्प्रवृत्तिविधिप्रवृत्त्यधिकारप्रयुक्तिविरो-
धाः, शुद्धमेवोपरागं निमित्तीकृत्य स्नानं विधाय पश्चात्तदङ्गतया
दर्शनं विधीयतां, दोषाभावात् । तथा हि—निमित्तमेव शास्त्रीयं
प्रयोजकं तदुपाधौ नैमित्तिकानां विधानात् । ज्ञानं त्वर्थतस्तथा ।
तथा च ज्योतिःशास्त्रादर्शनयोग्यं ग्रहणं निश्चित्य धर्मशास्त्राच्च
तन्निमित्तकं महाभ्युदयसाधनं स्नानाद्यवगत्य तत्प्रयुक्त्या दर्शन-
प्रयुक्तिरिति न प्रयुक्तोर्विरोधः, नापि पुं प्रवृत्तेः । शास्त्रीयायास्तस्याः
शास्त्रावगतनिमित्तकत्वादर्थनस्य निमित्तेऽनन्तर्भावात् । अत एव
न विधिप्रवृत्तेः, नाप्याधिकारस्य । अधिकारो हि कर्तृत्वंपूर्वकं
फलस्वाभ्यं विधेययोरङ्गप्रधानयोरैकप्रयोजकत्वेन तदङ्गाक्षिप्तायाः
कर्तृशक्तेरैक्यात् न त्वविधेयस्य दर्शनस्येत्यत्राह—*कृत्यार्थे-
ति । निरूपितमेतत् । ननु दृश्यविशेषानालिङ्गितस्य दर्शनस्या-
शक्यनिरूपणत्वेनानुवादत्वायोगात् ग्रहणदर्शनं स्नानादिकं प्रति
निमित्तमस्तु ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

इति वचनात्, तदेव चाशौचं प्रत्यपि तथाऽस्तु । अन्यथा “ना-
शुची राहुतारकाः” इति निषेधात् निषेधपालकानां शिष्टानां
स्नानाद्यनापत्तेः, अस्तु वास्तु एव निषेधात् सपिण्डजननादिना
निमित्तान्तरेणाशुचेर्दर्शनाभावात्स्नानादेरभावः, अस्तु च नि-
षेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायपरिहारस्योपायापेक्षत्वेन तदर्थतया—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतके तथा ।

इति स्नानादिविधानं सुरापानादिनिमित्तकप्रापयित्तवि-

तत्रापि *दर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः । दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गाद्दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरार्तिघ-
द्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यातैरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभ-
ङ्गाद् युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम् । *इह तु ग्रहणमात्रस्य नि-
मित्तत्वे न काचित्क्षतिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां अस्ता-
स्तथिपयत्वाद्*नादेश्यग्रहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः
प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मेवाध्याच्छादनेऽन्धादेश्च
स्नानादि भवत्वेवेत्यलं* वेदयाज्ञैः संस्थापेन । इति
ग्रहणनिर्णयः ॥

अथ समुद्रस्नानम् । आश्वत्थानः-

समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ।

पापैर्पिमुच्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरन् ॥

भृगौ भौमदिने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ।

भारते-

धानवदित्यत्राह-***दर्शनेति**

*इह त्र्यति । दशिरहितवाक्येषु तत्पदाध्याहारा-
करणेन लाघवात् । प्रसङ्गे च विशिष्टोद्देश्यत्वे तु विशेषणावृत्तौ
स्नानाद्यावृत्तिप्रसङ्गः, उपधातादिविशिष्टाग्निं निमित्तीकृत्य श्रुता-
नामुपधाताद्यावृत्तिवदिति भावः । *अनादेश्येति उक्ता-
भिप्रायम् । ननु—

मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रसक्तते सति ।

लोकदृष्टीः प्रतिपन्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥

इति दर्शनादमीमांसकाभिभवमात्रमेतत् । दर्शनं विना स्ना-
नादि तु दुष्करमेत्यत्राह-***अलमित्यादि** । दर्शनस्य निमित्ता-

अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन ।

अश्वत्थं मन्दचारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पुनाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः ।

कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि ॥

अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासखण्डे-

पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ।

सेतुबन्धे तथा सिन्धौ तीर्थेष्वन्येषु संयुते ॥

*एवमादिषु सर्वेषु मेध्योऽन्ये तु स्वकर्मणि-

तथा-

विना मन्त्रं विना पर्व *क्षुरकर्म विना नरैः ।

कुशाग्रेणापि देवेशि न स्पृष्टव्यो महोदधिः ॥

न्तर्भावे नैमित्तिकेषु निमित्तवत् एवाधिकारादधिकारिणश्च तदकरणे प्रत्यवायाद्दर्शने सति स्नानाद्यकरणे प्रत्यवायः 'तदभावे च तदभाव' इति प्रत्यवायकष्टकर्मानुष्ठानान्यतरप्रयोजकं दर्शनं बुद्धिपूर्वकारी कोऽपि न कुर्यादिति तन्नियोज्यकः स्नानादिविधिर्दुःस्थितः स्यात् । न चैवमाधानाध्ययनाभ्यामग्निविद्याऽर्जनमपि न कोऽपि कुर्यात् । तस्मिन् सति अग्निहोत्रादिकर्माकरणे प्रत्यवायस्य तत्परिहारार्थं कष्टकर्मकरणस्य चापत्तेः, सिद्धाग्निविद्यस्यैव कर्माधिकारोपगमात् तयोः कर्मविध्यप्रयोज्यत्वात्, इति वाच्यम् । नित्यतया तयोः पुरुषार्थत्वेनोपगमात्, प्रात्यक्षाऽनाहिताग्नितयोरुपपातकपाठादपि विद्यावत्त्वरूपकर्माधिकारस्यासंपादने प्रत्यवायकल्पनाद्वेति । *एवमादिष्विति । एवमादिषु देशकालेषु सर्वेषु कर्मसु मेध्यः, अन्ये देशादौ तु स्वकर्मणि तत्तीरवासिनां नियमिते कर्मणि मेध्य इत्यन्वयः । *क्षुरकर्म=समुद्रलक्षणतीर्थप्रयुक्तम् ।

तथा-

न कालनियमः सेतौ समुद्रस्नानकर्मणि ।

तद्विधिश्च तत्रैव-

पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयङ्करे ।

पाषाणस्ते मया दत्त आहारार्थे प्रकल्प्यताम् ॥

इति पाषाणं प्रक्षिप्य-

विश्ववाची च घृताची च विश्वयोने त्रिशां पते ।

सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो अपांपते ।

नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥

समस्तजगदाधार शङ्खचक्रगदाधर ।

देव देहि ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥

त्रितरवान्तकमीशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥

अग्निश्च योनिरनिलश्च देहो

रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीोक्तमन्त्रान्पठित्वा विधिवत्स्नात्वा-

सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो धतः ।

सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाढ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् । यथोक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे-

पिप्पलादं विकण्वं च कृतान्तं जीविकेश्वरम् ।

वसिष्ठं धामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्खिल्यांस्तथैव च ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥

जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 सैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्विद्वान् जलमध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छतु ॥ इति ॥

इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृ-
 ष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभ-
 ट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परि-
 च्छेदः समाप्तः ॥

गुणरसेभभनाथमिताब्दका-
 धिकनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।
 सुरगुरावलिखल्लघुमूलजि-
 त्प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिप्पणम् ॥ १ ॥
 हुतभुगृत्विभचन्द्रसमागता-
 धिकेनभस्य सितेऽष्टमिकातिथौ ।
 प्रथमनिर्णयसिन्धुपरिच्छिदा
 विवरणं व्यलिखल्लघुमूलजित् ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य वृत्तिः ॥





सव्यारख्ये निर्णयसिन्धौ

द्वितीयः परिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ संवत्सरप्रतिपदमारम्भ—

*तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

इति ब्राह्मं *प्रायशोऽनुसृत्य तिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते । तत्र मीनसंक्रान्तौ पश्चात्षोडश घटिकाः पुण्यकालः । रात्रौ तु निशीथात्प्राक्परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनार्धे(१) पुण्यं, निशीथे तु दिनद्वयं पुण्यामिति सामान्यनिर्णयादवसेयम् ॥

अथ तिथिनिर्णयः । तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि *वत्सरा रम्भः । तत्रौदयिकी ग्राह्या ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

*तिथि कृत्ये चेति । यद्यप्यग्रे शुक्लादिमासेन तिथिनिर्णयकरणाद्विरोधो भाति, तथाऽपि 'व्रते शुक्लादिना' इत्युक्तेर्न दोषः । तत्र तिथिकृत्यानि दीपावल्यादीनि कृष्णादिमासेनैव । शुक्लादिमासावलम्बनं च चैत्रादिविशेषवन्मासानां तत्र मुख्यत्वात् । वस्तुतः 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादौ श्रावणः शुक्लादिः । 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । 'मासि भाद्रपदे' इत्यादौ तु नेत्येतदर्थं *प्रायश इति । *वत्सरारम्भ इति । तत्र शकादिश्रावणमपि कार्यम् ।

(१) रात्रावर्धरात्रात्प्राक् संक्रमे पूर्वदिनस्य पश्चार्धं परतश्च संक्रमे उत्तरदिनस्य पूर्वार्धं पुण्यमित्यर्थः ।

नैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुरुपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ*

वा पूर्वेषु । तदुक्तं ज्योतिर्निघन्धे—

शक्रवत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वरमेवपतीनाम् ।

श्रवणात्पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सह श्रिया ॥

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या वा प्रतिपत्परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशृणुयात्तिथिम् ॥

तत्र (१) यष्टीप्रवेशः कार्यः । उपरिचरवस्तुकथायाम्—

यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिपूदनः ।

इष्टमदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम् ॥

ततः शक्रस्य पूजार्थं भूपौ भूमिपतिस्तदा ।

प्रवेशं कारयामास गते सैवत्सरे तदा ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः ।

प्रवेशः क्रियते राजन् यथा तेन प्रवर्तितः ॥

अपरेशुस्ततस्तस्याः क्रियते तूच्छपो नृपैः ।

अलङ्घ्यतायाः पिटर्कैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूपणैः ॥

माल्यदामपरिक्षिप्ता विधियत् क्रियतऽपि च ।

इति भारतात् । पिटर्कः=काष्ठादिरचितपात्रभेदः ।

*अव्याप्ताविति । तत्राऽमात्रास्यासत्त्वेऽपि संकल्पः प्रातरिव ।

‘मातः संकल्पयेत्’ इति वाक्यात्, संकल्पपरचनाच्च प्रतिपत्संकीर्तनम् । आपाद्यसाकल्यस्य प्रयोगाविषयत्वे संकल्पविषयत्वात् ।

केचित्तु ततोऽप्युपः कालः प्रशस्तः ‘तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात्’ इति श्रुतिव्याख्यानं चेद्भाष्ये सूर्योदयात्प्रागारम्भस्य सतामपि शास्त्रोक्तदोषाणामुपशमकत्वोक्तेः, मीमांसकैः ‘पुरावाचः

(१) ‘तत्र च गूढीकार्या’ इति कचित् पुस्तके पाठः ।

चैत्रे सितप्रतिपदि

यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।

उदयद्वितये पूर्णे

नोदययुगुलेऽपि पूर्वः स्यात्(१) ॥

यस्माच्चैत्रसितादेरुदयाद्धानोः प्रवृत्तिरब्दादेः ॥ इति ॥

वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वषिद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ॥

इति षुद्धवसिष्ठोक्तेः ।

चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् ।

तदहि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनम् ॥

संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति तदा दैवकार्यस्य तत्र *निषिद्धत्वाच्छुद्धे मासि संवत्सरारम्भः कार्य इति केचिदाहुः । निष्कर्षस्तु—

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरः ।

इत्यादिवचनादग्रिमवर्षान्तःपातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविव मलमास एव कार्य इति वयं प्रतीमः ।

ननु शुक्रास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्याभावाद्युक्तं तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्त-

प्रवदितो निर्वपेत्'इत्यस्य नियमविधित्वार्थमुपःकालस्यापि प्रातःशब्दवाच्यत्वोपगमाच्च । 'अश्लीलसंज्ञस्तु भागः परं निषिद्धो न श्रीयस्येति'स्वरूपात्'इत्याहुः । *निषिद्धत्वादिति ।

(१) यदा दिनद्वये उदयकाले चैत्रशुक्लप्रतिपत् तदा पूर्वस्मिन् दिने यो वारः स वर्षेशः । यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले प्रतिपन्नाऽस्ति तदाऽपि पूर्वस्मिन्नेव वारो वर्षेश इत्यर्थः ।

रस्य सम्भवात् शुद्ध एव वत्सरारम्भो युक्त इति चेत्,
 भ्रान्तोऽसि* । न हि प्रतिपदन्तरसत्त्वं प्रयोजकं, छिःक-
 रणापत्तेः वर्षेशब्द(१)पापत्तेश्च । अपि तु वत्सरारम्भः
 स तु मलमासेऽपीत्युक्तं प्राक् । न हि वैत्रशुक्लादि-
 मलमासः पूर्ववर्षेऽन्तर्भवतीति ब्रह्मणाऽपि सुवचम् ।
 अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः ।

वत्सरादौ वसन्तादौ बलि राज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति घासिष्टोक्तेः ।

अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—
 शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी* । इति ।
 तत्र परयुतैव ग्राह्या ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्तिताः ॥

तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवाशु कुर्यादात्मविनाशनम् ॥

—इत्यादिना । *भ्रान्तोऽसित्यादि ।

नव्यास्तु प्रतिपदः प्राधान्याच्छुद्धातदितरसमवाये शुद्धैव
 ग्राह्या । किञ्च यादृशेन स्थूलोपाधिना शुद्धा भवति तादृशस्तत्स-
 जातीयः स मलमासो न तु स एव, उत्तरमासशेषत्वविरोधात् । अत
 एव न तत्तत्तिथिकृष्टः । एवं च 'उत्तरेऽब्दे च कार्याणि' इत्युक्तेरुत्त-
 रमेव वत्सरारम्भः, तत्रैवाभ्यङ्गस्नानादिष्वेति प्राहुः ।

*या च वार्षिकीति । वर्षाशब्दो वर्षादिपरः । वर्षे वर्षे
 भवेति व्युत्पत्त्या प्रतिवर्षादिकर्त्तव्यत्वं, याचेति चकारेण तत्स-
 मुचयः ।

(१) वर्षद्वयापत्तेः वर्षशब्दस्यापत्तेश्चेति प्राचीनपुस्तके पाठः ।

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपञ्चाण्डिकाऽर्चने ।
सुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥
इति देवीपुराणान् ।

तिर्त्तो ह्यंताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रे मासि च भारत ॥
इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । पराः=परयुताः ।

*अत्र विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनवरात्रे वक्ष्यते ।
अत्र प्रपादानमुक्तमपरार्के भविष्ये—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
पुण्येऽहि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥

इत्युपक्रम्य—

ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ।

‘प्रपेयं सर्वसामान्या *भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥

अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः’ ।

अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा—

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ।

प्रत्यहं धर्मघटको बस्त्रसंवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः’ ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकृष्णं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

*अत्रेति । चण्डिकाऽर्चनविषयकसफलविधिनिषेधाना-
मिहापि प्रवृत्तिरिति भावः । *भूतेभ्य इति । पश्वादिसाधारण्य-

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरसंयुतां संपूज्य दोलो-
त्सयं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृतने देशीपुराणे—

तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्विताम् ।

कुङ्कुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥

स्त्रगन्धधूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आन्दोलयत्ततो वत्स शिवो मातुष्टयं सदा ॥ इति ।

अथ चतुर्थीयुता ग्राह्या ।

मुहूर्तमात्रसन्ध्येऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

इतिमाधयोक्तेः । अथ सौभाग्यशयनव्रतमुक्तं मातस्ये-

वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिये ।

सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः ॥ इति ।

*तत्रापि परयुतैव ।

इयं च मन्वादिरपि । अत्रैव प्रसङ्गात्सर्वमन्वादिनिर्-
णयिते(१) । ताश्चोक्ता दीपिकायाम्—

‘तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्याशे कृष्णेभोऽनलो ग्रहः ।

तिथ्यर्को न शिवोऽथ्योऽमातिथी मन्वादयो मधोः’ ॥

इति ।

तिथिः=पूर्णिमा । अग्निः=तृतीया । नेति । वैशाखे ना-
स्तीत्यर्थः । आशा=दशमी । कृष्णेभः=कृष्णाष्टमी ।

अनलः=तृतीया । ग्रहो=नवमी । अर्को=द्वादशी । नेति ।

मार्गशीर्षे नेत्यर्थः । शिवः=एकादशी । अथः=सप्तमी ।

मधोश्चैत्रादारभ्यैता मन्वादय इत्यर्थः । अथ *मूलच-

लाभः । *नत्रापीति । गौरीव्रतत्वात् । *मूलेति ।

आश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

(१) मुद्रापुरीस्यमुद्रितपुस्तके ‘मन्वादिनिर्णय उच्यते’ इति पाठः ।

नानि हेमाद्र्यादेर्ज्ञेयानि । एताश्च मन्वादयो हेमाद्रिमते
शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिकाः, कृष्णपक्षस्था अपराहिका
ग्राह्याः ।

पूर्वाह्णे तु सदा ग्राह्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराहिकाः ॥

इति गारुडवचनात् ।

‘अथो मन्वादियुगादिकर्मतिथयः

पूर्वाह्निकाः स्युः सिते

विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुलं’

इति दीपिकोक्तेश्च । कालादर्शं त्वपराह्न्यापित्वं मन्वा-
दिषूक्तं तच्च अयुक्तमिति युगादिनिर्णये वक्ष्यामः । अत्र
च आह्निकं मात्स्ये—

कृते आह्नं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि द्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥ इति ।

मन्वादिआह्नं च मलमासं सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैत्तिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । अत्र पिण्डरहितं आह्नं
(कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शं—

विषुवायनसंक्रान्तिमन्वादिषु युगादिषु ।

विहाय पिण्डनिर्वापं सर्वं आह्नं(?) समाचरेत् ॥ इति ।

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याऽक्षयकारकाः ॥ इति ॥

चैत्रे तु शुक्लपञ्चम्यां भगवान्मीनरूपधृक्* ।
ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः* ॥
चैत्रेऽकृष्णे नवम्यां तु हरिर्वाराहररूपधृक्* ।

तृतीया । *धृगिति । ततः—

वेदस्योद्धरणार्थाय मध्याऽह्ने समुपस्थिते ॥
मध्याह्नव्यापिनी यत्र पञ्चमी मूलसंयुता ।
तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
पञ्चमी गणसंयुक्ता नोपोष्या हि प्रयत्नतः ।
वेदस्योद्धरणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥
परित्राणाय साधूनां जातो मत्स्यः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं जनन्या सहितो हरे ॥
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य अनन्तं फलमश्नुते ।
यत्किञ्चिदत्तं यद्दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

*हरिरिति ।

कृत्तिकाक्षसंयोगे सायाह्ने च विभूदये ।
द्वादश्यां पूर्वविद्धायामुपवासव्रतं चरेत् ॥
जगन्निर्वहणार्थाय विश्वसंस्थापनाय च ।
परित्राणाय साधूनां जातः कूर्मः स्वयं हरिः ॥
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गिरिणा सहितो हरे ।
स्नानं दानं प्रकुर्वीत पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
वित्तशास्त्रं न कर्तव्यं विष्णुसायुज्यमिच्छता ।
जयन्ती व्रतमाहात्म्यं श्रोतव्यं च विशेषतः ॥ इति ।

*धृगिति ।

शुक्लपक्षे विशेषेण प्रधाते समुपस्थिते ।
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दशाविद्धा प्रशस्यते ।

नरसिंहश्चतुर्दश्यां वैशान्वे शुक्लपक्षके ॥
 मामि भाद्रपदे शुक्लष्टादश्यां वामनो हरिः ॥

दृष्टमातिविनाशाय भूगारोत्तारणाय च ॥
 परित्राणाय साधूना हरिर्वाराहरूपधृक् ।
 गृहाणाध्वं मया कृतं धरण्या सहितो हरे ॥
 तत्रोपवासं कुर्वीत पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 यदेव दीयते किञ्चित्तद्दानं मेरुणा समम् ॥ इति ।

*पक्षके इति ।

स्वातीयोगे च संध्यायां मन्दवासरसंयुते ।
 संध्याकाले समुत्पन्नो रक्षोदमनकारणात् ॥
 स्तम्भात्मह समालोक्य श्रेतायामादिपुरुषः ।
 जयायुक्ता न कर्त्तव्या परविद्धा प्रशस्यते ॥
 हिरण्यस्य वधार्थाय महादवरदाय च ।
 दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥
 परित्राणाय साधूनां जातो नरहरिः स्वयम् ।
 गृहाणाध्वं मया कृतं श्रीलक्ष्म्या सहितो हरे ॥
 स्नानं दानं च कर्त्तव्यं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
 वित्तशाल्यं न कुर्वीत विष्णुलोके महीयते ॥

*हरिरिति ।

सङ्ग्रेवे श्रवणे चैव पुण्यकाले प्रशस्यते ।
 द्वादशी श्रवणोपेता मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ॥
 तत्रोपवसते कामी विष्णुसन्निव्यहेतवे ।
 सङ्गमे सरितः स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥
 जातो बलिविनाशाय धर्मसंस्थापनाय च ।
 दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥
 परित्राणाय साधूनां वामनश्च स्वयं हरिः ।

राधशुद्धतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्* ॥

चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामो दशरथात्मजः* ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तमदित्या सहितो हरे ॥

स्नानं दानमित्यादि प्राप्नुवतु ॥

*धृगिति ।

तृतीया माधवे शुक्ला रोहिण्यामरुणोदये ।

जमदग्निकुलादित्यो जातो भृगुपतिः स्वयम् ॥

द्वितीयाशेषसंयुक्तां यः कुर्यात्स नराधमः ।

तृतीया गणसंयुक्ता सर्वकार्यफलप्रदा ॥

जातः क्षत्रवधार्थाय भूमारोत्तारणाय च ।

वृत्तिपालकधर्मज्ञद्विजसंस्थापनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो भृगुपतिः स्वयम् ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रेणुकासहितो हरे ॥

उपवांसव्रतं तत्र श्राद्धशेषं नरोत्तमैः ।

यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् ॥

*दशरथात्मज इति ।

चैत्रशुक्लनवम्यां च जातो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वस्तुक्षसंयोगे सा तिथिः सर्वकामदा ॥

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ।

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ॥

तन्नोपवासं कुर्यात् विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

दशाननवधार्थाय भूमारोत्तारणाय च ॥

दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।

स्नानं दानं प्रकुर्वन्ति पितृनुदिज्य तर्पणम् ॥

नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रोऽभवद्हरिः* ॥

श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां कृष्णोऽभूत्लोक*रक्षकः ।

*उपेष्टशुक्लद्वितीयायां बौद्धः कल्की भविष्यति ॥

यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् । इति ।

*हरिरिति । बलभद्रकृष्णयोर्मतभेदेन गणनायां भेदः ।

बलभद्र एवावतार इति स्वाभिप्रायः ।

*रक्षक इति ।

अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां सा तिथिः सर्वकामदा ॥

अर्द्धरात्रेऽष्टमी पुण्या पूर्वा वा यदि वा परा ।

रोहिणीसहिता स्तोका मुक्तिदा सर्वजन्तुषु ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत नात्र कार्या विचारणा ।

उपोषणं जागरणं विशेषेण प्रशस्यते ॥

स्नानं दानाभित्यादिश्लोकः ।

जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥

दानवानां वधार्थाय दैत्यानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां जातः कृष्णः स्वयं हरिः ॥

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ।

*उपेष्ट इति ॥ भाद्रे बौद्धः, उपेष्टे कल्कीत्याहुः ।

भाद्रशुक्लद्वितीया च हस्तनक्षत्रसंयुता ॥

चन्द्रोदये समुत्पन्ने बौद्धरूपोऽभवद्हरिः ।

नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या द्वितीया विष्णुतत्परैः ॥

कामान्मोहात्प्रकुर्वीत दुष्टानां विजयो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गौरायुक्ता प्रशस्यते ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुमायुष्यमाप्नुयात् ।

जातः कारुण्यमायाय दुष्टानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो बौद्धः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं श्रीदेव्या सहितो हरे ॥

इति । कोङ्कणास्तु चाराहपुराणस्थत्वेन वाक्यानि पठन्ति—

‘आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यसुपोषणम् ॥
नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूपधृक् ।
नभस्यशुक्लपञ्चम्यां वराहस्य जयान्तिका ॥
वैशाखे तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ।
मासि भाद्रपदे शुक्लैकादश्यां वामनो हरिः ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुद्वहः ।
चैत्रे नवम्यां रामोऽभूत्कौशल्यायां परः पुमान् ॥
श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां वालुदेवो जनार्दनः ।
पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद् बौद्धस्य पूजनम् ॥
माघशुक्लतृतीयायां कल्किनः पूजनं हरेः ।
प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुकर्मणि ॥

इति । तदत्र समूलत्वनिर्णये सति कल्पभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एताश्च तदुपासकानां नित्याः, अन्येषां तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः ॥

स्नानं दानमित्यादि ।

ज्येष्ठे शुक्लद्वितीया च पुनर्वसुसमन्विता ॥

सूर्योदये समुत्पन्ने कल्की विष्णुस्तदाऽभवत् ।
द्वितीया गौरिसंयुक्ता उपपन्ना व्रतादिषु ॥

नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या विष्णुसायुज्यमिच्छता
स्नानं दानं च यत्किञ्चित्तदस्यष्टदाहृतम् ॥

जातो म्लेच्छवधार्थाय दुष्टानां निधनाय च ।

परित्राणाय साधूनां धर्मसंस्थापनाय च ॥

*चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्त हेमाद्रौ मातस्ये—
 ब्रह्मणो या दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या काल्गुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या* तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य*सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं कृपाचार्येण हे हरे । इति ।

*चैत्रशुक्लेति । ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रेमासि शुभानना ।

श्रीब्रह्मलोकाग्न्यानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति । इति ॥

*अन्त्या=अमावास्या ॥ *सप्तैति । त्रिंशदमी कल्पादयः

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः शुभाः ॥

यासु श्राद्धे कृते वृत्तिः पितॄणामक्षया भवेत् ।

चैत्रशुक्लप्रतिपदि श्वेतकल्पः पुराऽभवेत् ॥

तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ।

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ॥

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पत ।

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ॥

चतुर्दश्यां तु शुक्लायां संजातो गारुडाभिधः ।

समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ॥

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ।

ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य संभवः ॥

पौर्णमास्यां तु तत्रैव कूर्मः प्रपद्यते नृप ।

कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ॥
 पञ्चदश्यां तु कृष्णायां पितृकल्पः समागमत् ।
 शुक्लां चतुर्थीमापादे प्राप्य नारायणोऽभवत् ॥
 चतुर्थ्यां तस्य कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ।
 श्रावणे शुक्लपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ॥
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपद्यत ।
 षष्ठीं प्रौष्ठपदे शुक्लां प्राप्य प्राणाभिधोऽभवत् ॥
 सिनेतरायां षष्ठ्यां तु तस्य तत्पुरुषाह्वयः ।
 बृहत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायामाश्विनस्य च ॥
 कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेश विशांपते ।
 कार्तिकस्य सितपृष्ठ्यां कल्पः कन्दर्पसंज्ञकः ॥
 असितायां पुनर्जज्ञे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ।
 मार्गशुक्लनवम्यां तु कल्पसत्योऽभववर्त्तत ॥
 असितायां च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ।
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीशानः प्रादुरासह ॥
 असितायामधोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ।
 एकादश्यां तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रजङ्गिवान् ॥
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः प्राप भूपते ।
 सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य ह ॥
 कृष्णायामपि वै राज्ञो विरराज महामनाः ।
 इति त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः ॥
 आरम्भतिथयस्तासु शुक्लाः पुण्यतमा मताः ।
 आसु श्राद्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्यापि कल्पते ॥ इति ॥

दीपिकाऽपि—

'स्युः पक्षद्वयगाः क्रमात्प्रतिपदाद्याश्चैत्रमासक्रमात्
 भूतौ माघश्रवणौ मघौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी ।

अत्र सर्वोऽपि निर्णयो ऋगन्वादिवज्जेयः । हेमाद्रौ
ब्राह्मे—

शुक्लायामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानना ।

श्रीव्रह्मलोकान्मातुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्मिन् लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमीयुता
ग्राह्या ।

अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । अत्र भवानीयाद्योक्ता काशी-
खण्डे—

भवानीं यस्तु पश्येत् शुक्लाष्टम्यां मघौ नरः ।

न जातु शोकं लभने सदानन्दमगो भवेत् ॥ इति ।

अग्नेवाशोककलिकाप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—

अशोककलिकाञ्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

प्राशनमन्त्रस्तु—

त्वामशोकं नराभीष्टं मधुमाससशुद्धवम् ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥ इति ।

अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—

श्राद्धे त्रिंशदमी शुभाः शुभतराः कल्पादयः शुक्रगाः ॥ इति ।

ऋगन्वादिवदिति । आरम्भतिथित्वोक्त्वा युगमन्वारम्भति
पिसाद्वग्लामादिति भावः । युगान्ताश्च ब्राह्मे—

सूर्यस्य सिद्धसंक्रान्तावन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृथिकसंक्रान्तावन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

ज्ञेयस्तु दृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्तावन्तः कलियुगस्य तु ॥ इति ।

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।

प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ।

तिथितत्त्वे कालिकापुराणे—

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।

स्नायाल्लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

चैत्रं तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।

लौहित्यतोयं यः स्नायात्स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥

*लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः । मन्त्रस्तु—

‘ब्रह्मपुत्र महाभाग शन्तनाः कुलसम्भव ।

अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर ॥’

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहिता-
याम्—

‘चैत्रे नवम्यां *प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ ।

*उदये *गुरुगौरांशे स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके ॥

सर्पे पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।

आविरामीत्स कलया कौसल्यायां परः पुमान् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यसुपवासव्रतं सदा ।

तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो भुवि* ॥ इति ।

इयं च मध्याह्नयोगिनी ग्राह्या ।

चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

*लौहित्य इति ।

लौहितात्सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽर्थवत् ।

इति कालीपुराणान् ।

*प्राक्पक्षे=शुक्लपक्षे । *उदये=लग्ने । पुण्ये इत्यन्वयः ।

*गुरुगौरांशे=गुरुनवांशे । गौरांशोरिति पाठे गौरांशुश्चन्द्रः । *भु-

इति तत्रैवोक्तेः । तथा-

चैश्वर्यासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः ।

॥ पुनर्वसुक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिभूम्यग्रहाधिका ।

तथा-

॥ केचलापि सदोषोप्या नवमीशब्दमंग्रहात् ।

तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं च नवमीव्रतम् ॥

पुर्वेद्युरेव मध्याह्नयोगे ॥ कर्मकालव्याप्तेः सैव ग्राह्या ।
दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा पूर्वदिने पुनर्वसु-
क्षयुक्तामपि त्यक्त्वा परं च कार्यं । तदुक्तं माधवीयेऽग-
स्तिसंहितायाम्-

नवमी चाष्टमीविद्धा त्वाज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषण नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥ इति ।

वीति । खट्वादिव्यावृत्तिः । ॥ पुनर्वसुस्मिति प्राशस्त्यार्थम् ।

। तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति न नक्षत्रं तिथिं विना ॥

इति यावयात् ॥

॥ केचलाऽपीति । तिथेरेव निर्णायकत्वान्न ऋक्षापेक्षा ।

॥ कर्मकालेति । कर्मकालशास्त्रापेक्षयाऽष्टमीविद्धानिषेधानां
दौर्बल्यात् ।

नवीनास्तु दिनद्वये मध्याह्नव्याप्ताव्याप्तावेकदेशस्पर्शित्वे
वा एकदिने पुनर्वसुमती “पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगे-
न” इत्युक्तः । दिनद्वये पुनर्वसुयुता वा तादृशी सा मध्याह्ने त-
द्युतव । तारतम्यानुरोधेन ततस्तथैव प्रतीतेः । यदि च दिनद्वये म-
ध्याह्ने पुनर्वसुमती तद्रहिता वा मध्याह्नव्यापिनी तदेकदेशसृष्ट्वा
तदैव परा ‘नवमी चाष्टमीविद्धा’ इति वाक्यादिति ब्राह्मः ॥

अष्टमीविद्धा सक्तक्षाऽपि नोपोष्येति साधवः ।

रामार्चनचन्द्रिकायामपि—

विद्धैव चेष्टक्षयुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत् ।

विद्धानिषेधश्रवणाश्रवमी चेति वाक्यतः ॥

वैष्णवानां विशेषात्तु तत्र विष्णुपरैरपि ।

दशम्यादिषु वृद्धिश्चेद्धिद्धा त्याज्यैव वैष्णवैः ॥

तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥ इति ।

अत्र 'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत्' इति 'तदन्येषाम्' इति वचनात् (१) यदा प्रातस्त्रिसुहृता नवमी, दशमी च क्षय-
वशात्सूर्योदयात्प्रागेव समाप्यते, तदा स्मार्तानां तत्रैव
एकादशीनिमित्तोपवासात् नवमीव्रताङ्गपारणालोपः
स्यात् । अतोऽष्टमीविद्धैव स्मार्तैः कार्या । वैष्णवानां
त्वरुणोदयविद्धैकादश्या हेयत्वान्न पारणालोपप्रसङ्गः
इति द्वितीयैव तैः कार्येति *सूचयति । दशमवृत्त्यभा-
वेऽष्टमीविद्धाया एव मध्याह्नव्यापित्वे क्षये च वैष्णवैर-
पि विद्धैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् । इदं च व्रतं *संयोगपृथ-

*सूचयतीति । इदं तु चिन्त्यम् । विष्णुपरायणैः साङ्गि-
रिदं व्रतं कार्यमित्युपदेशमात्रेणैवोपपत्तेरवैष्णवानामष्टमीविद्धाग्राह्य-
त्वापादककर्तृविशेषणत्वानङ्गीकारात् ।

पारणं तु पूर्वविद्धोपवासे नवमीमतिक्रम्यैव । "दशम्यामेव
पारणम्" इत्युक्तेः । *संयोगेति । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
क्त्वम्" (जै० सू० ४-३-५) इति सूत्रम् । अत्र काम्यत्वमनित्य-
त्वम् । अकामे हेयत्वात् । एककर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैरूप्ये नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यत्रैकस्येति । "खादिरो यूपो

(१) 'तदन्येषाम्' इति च वदन' इति मुम्बापुरीस्थमुद्रितपुस्तके
पाठः ॥

कृत्यन्यायेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्रावंगस्ति-
संहितायाम्—

उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
सर्वेषामप्ययं धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ।
अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वैदं व्रतमुत्तमम् ॥
पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः ।
यस्तु रामनवम्या तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधीः ॥
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥
तथा—

भवति"इति क्रत्वर्थो नित्यः स्वादिरो विधीयते । "स्वादिरं वी-
र्यकामस्य यूपं कुर्वीत"इति काम्यः ।

तत्र प्रमाणद्वयसत्त्वाद् द्वैरूप्यं, तद्वदुपयासेऽपि द्वैरूप्यमङ्गीकार्यम् ।
यदि तु स्वादिरस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं पुरुषार्थतया काम्यत्वम्,
इह तु पुरुषार्थतयोभयमिति वैषम्यं मन्यते, तदा 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहोति' "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यादौ पुरुषार्थ-
स्यैव द्वैरूप्यं न त्वेतत्क्रत्वर्थमियुदाहरणं बोध्यम् । सूत्रकृताऽपि
प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यमाधकत्वमुक्तम्—एकस्य तुभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमिति ।

नन्वस्त्वग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यं प्रमाणभेदात् । न च काम्याग्नि-
होत्रे कालाकाङ्क्षाया यावज्जीववाक्येन तत्समर्पणाद् गुणविधिमा-
त्रं न तु नित्यं तदस्तीति वाच्यम् । यावज्जीवशब्दस्य माणधार-
णमात्रवाचित्वं न तु कालवाचित्वमिति तस्य पुरुषधर्मत्वान्निमित्त-
त्वम् । ततश्च शब्दान्तगदीनां कर्मभेदेहेतूनामसत्त्वेऽपि अग्निहोत्रस्य
जीवननिमित्तकप्रयोगात्कामनानिमित्तकप्रयोगो भिद्यते । प्रकृते
तु तदभावात्कथं भेद इति चेत् । यथा "तमेतं वेदानुचनेन

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभागमवेत् ॥

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अत्र कोचित्तदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं; *न त्वन्ये
ब्राह्मणाः विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"इत्यादौ
गृहस्थाद्याश्रमधर्माणां नित्यानां यज्ञादीनाम् आत्मविविदिषायां
विधानात्प्रयोजनभेदाद् भेदः, तद्वदुपवासेऽपीति । तत्र काम्यप्रयो-
गेण प्रसङ्गतो नित्यसिद्धिः ।

काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसङ्गेनोभयात्मिका ।

इति स्मृत्यैः । श्राद्धे निमन्त्रितब्राह्मणस्यैकस्मादेव भोजना-
दन्यकर्तृकश्राद्धसिद्धिः प्रसङ्गाच्च स्वतृप्तिरिति वत् ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठि-
तेन यज्ञादिना नित्यतत्सिद्धिवच्च । एतेन काम्यं परित्यज्य केवलं
निसमनुष्ठातुं शक्यं न तु—नित्यं परित्यज्य काम्यमिति कथं प्रयोग-
भेद इत्यपाकृतम् । नन्वेवमपि सकृदनुष्ठानेन कथमनेकार्थसिद्धिः ।
दर्शपूर्णमासयोः पण्णां प्रधानानां मध्ये त्रींस्त्रीन्प्रति सकृत्प्रयाजादि-
नाऽङ्गेनोपकारवन्नित्यं काम्यं चोपवासं प्रति सकृत्सकृदङ्गानुष्ठानस्य
न्याय्यत्वादिति चेन्न । प्रसङ्गस्वीकारात् । यथा पश्वर्धमनुष्ठितेन प्रया-
जादिना तत्प्रयोगमध्यपातिपशुपुरोडाशोपकारवदिति भावः ।

*न त्वन्येषामिति । विष्णुपरायणैरित्यत्र विष्णुशब्दस्य
प्रकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात् तत्परायणाः तन्मन्त्रदीक्षिताः तैः,
निसव्रतं तेषामेव,

तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

इति नित्यप्रयोगविधौ सदाशब्देन तदन्वयात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैर्मुहुर्मुहुः ।

तत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

इति काम्यप्रयोगश्च सर्वेषाम् । न च तद्विधौ विष्णुपरायणैरि-

पामित्याहुः । अन्ये तु अकरणेऽदोपश्रवणात्
तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतम् ।
इति पूर्वोक्तवचनाच्च जन्माष्टम्यादिवदिदमपि सर्वे-
षां नित्यम् । अन्यथा जन्माष्टम्यादावपि तदुपासकाना-
मेव नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्याहुः ।

अत्र विशेषो हेमाद्रावगस्त्यसहितायाम्—

आचार्यं चैवमंपूज्य वृणुयात्प्रार्थयेन्निति* ।
श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येऽहं द्विजोत्तम ॥
भक्त्याचार्यो भव प्रीति श्रीरामोऽस्ति त्वमेव च ।

तथा—

स्वगृहे चोत्तरे देशे दानस्योर्ज्ज्वलमण्डपम् ।
शङ्खचक्रहनुमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् ॥
गुरुमच्छार्ङ्ग्याणैश्च दक्षिणे समलंकृतम् ।
गदाखड्गगाल्दैर्धैव पश्चिमे सुविभूषितम् ॥
पद्मस्यस्तिकनीलैश्च कांयरे समलंकृतम् ।
मध्ये हस्तचतुष्काढ्यं वेदिकायुक्तमापतम् ॥
ततः संकल्पयेद्देवं राममेव स्मरन्मुने ।
अस्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः ॥
उपोष्याष्टसु ग्रामेषु पूजयित्वा यथाविधि ।
इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः ॥

त्यस्यान्वयः । सामान्यप्रयोगस्य खण्डित्यौ निषेधेन नित्यप्रयोगविधि-
मात्रशेषतये तदन्तर्गततत्पदम्यापि तच्छेषत्वाचिसात् । * दोषेति ।
तद्वाक्ये मर्त्यसामान्यश्रवणात्सर्वेषामेतदन्वयात् शिष्टाचारानुगृही-
तत्वात्कल्पनाया इति । वैष्णवानामेव निन्येऽधिकारः । सामान्य-
शब्दोऽपि वैष्णवपर इत्यपि वदन्ति । * निशिन्पूर्वरात्रौ । ताव-

श्रीरामप्रतिपे दास्ये रामभक्ताय धीमते ।
 प्रीतो रामो हरत्वाशु पापानि स्रुवृहनि मे ॥
 अनेकजन्मसंखिन्नान्यभ्यस्तानि महान्ति च ।
 ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः ॥
 निर्मितां द्विभुजां दिव्यां वामाङ्गस्थितजानकीम् ।
 विभ्रतीं दक्षिणकरे ज्ञानमुद्रां महामुने ॥
 वामेनाधःकरेणाराङ्गंभीमालिङ्ग्य संस्थिताम् ।
 सिंहासने राजतेऽत्र पलद्वयाविनिर्मिते ॥

तथा—

अशक्तो यो महाभागः स तु वित्तानुसारतः ।
 (१)पलेनाथ तदर्धेन तदर्धार्धेन वा मुने ॥
 सौवर्णं राजतं वापि कारयेद्रघुनन्दनम् ।
 पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ धृतच्छत्रकरावुभौ ॥
 चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणं चापि कारयेत् ।
 दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥
 मातुरङ्कुशतं राममिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
 पञ्चामृतस्नानपूर्वं *संपूज्य विधिवत्ततः ॥

त्पर्यन्तं च यजमानाचार्ययोरभोजनं हविष्यादिभक्षणं वेत्याद्यन्य-
 तोऽवसातव्यम् । ज्ञानमुद्रालक्षणं तु—

तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् ।
 वामहस्ताम्बुजं वामजानोर्मूर्द्धनि विन्यसेत् ।
 ज्ञानमुद्रा भवेदेषा श्रीरामस्य सदाप्रिया ॥ इति ।

*संपूज्येति । पूजादीक्षावतां मूलमन्त्रेण अन्येषां तु पुरुषसू-
 कविष्ण्वादिसूक्तैः नाममन्त्रेण वा । स्त्रीशूद्राणां तु नाममन्त्र एव ।

(१) 'पलेनार्धतदर्धार्धतदर्धार्धेन वा मुने'इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

कौसल्यामन्त्रस्तु—

रामस्य जननी चासि रामरूपामिदं जगत् ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥

नमो दशरथायेति पूजयेत्पितर ततः ॥

अथ * दशावरणपञ्चावरणादिपूजा अन्यत्र ज्ञेया ।

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां त्रिषां

लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पृषाणि ।

निर्दग्ध निरिखलाः पलाशसमिधो मध्यादयोऽध्याग्ने-

राविर्भूतमभूदपूर्वविभव यत्किञ्चिदेक महत् ॥

इति जन्मभायना कुर्वन्वाद्यानि वादयेत् ।

इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनलः ।

कुबेर ईशो ब्रह्मादिदिक्पालाः स्तापयन्तु ते ॥

इति स्नानमन्त्रः । * दशावरणेत्यादि ।

अथ प्रयोगः । आदौ प्रणवः सर्वत्र स्त्रीशूद्रवर्जम् । तत्र षट्-
कोणे पूर्वादितः—रौ हृदयाय नमः, रीं शिरसे स्वाहा, रँ शिखायै
वषट्, रँ रुक्माय हुँ, रौं नेत्रत्रयाय वौषट्, रः अस्त्राय फट् ॥

दयान्ते ग्राहि ससारसर्पान्मां शरणागतम् ।

भक्त्या समर्पयेन्वाऽहं प्रथमावरणार्चनम् ॥

इति पठेत् । द्वितीयावरणार्चनानन्तरं पाठे 'द्वितीयावरणार्चन-
म्' इत्यादिः । इति प्रथमावरणम् । अथाऽष्टाब्जमूले—ओं आत्मने
नमः, (प्रणामानन्तरं 'सर्वविद्याक्षरे' सर्वत्रापेक्षिते) निवृत्त्यै अन्तरा-
त्मने, प्रतिष्ठत्यै परमात्मने, विद्यायै ज्ञानायै शान्त्यै इति छितीयम् ।
अथ तत्पत्रे वासुदेवाय श्रियै, संकृपणाय शान्त्यै, प्रद्युम्नाय प्रीत्यै,
आदिरुद्धाय रत्यै इति तृतीयम् । पत्राग्रे हनुमते सुग्रीवाय, भरताय
विभीषणाय, लक्ष्मणाय अङ्गदाय, शत्रुघ्नाय जाम्बवते इति चतुर्थम् ।
अथ छितीयाष्टपत्रपत्रेषु सृष्टये जयन्ताय, विजयाय सौराष्ट्रवर्द्ध-

नाय सौराष्ट्राय अकोषाय धर्मराजाय सुमन्ताय इति पञ्चमम् ॥ अथ
द्वादशपत्रपत्रेषु वसिष्ठाय वामदेवाय जाबालये गौतमाय भरद्वाजाय
कौशिकाय वाल्मीकाय नारदाय सनकाय सनन्दनाय सनातनाय
सनत्कुमाराय इति षष्ठम् । अथ षोडशपत्रपत्रेषु नीलाय न-
लाय सुषेणाय मैन्दाय शरभाय द्विविदाय वन्दनाय गवाक्षाय कि-
रीटाय कुण्डलाय श्रीवत्साय कौस्तुभाय शङ्खाय चक्राय गदायै
पद्माय इति सप्तमम् । अथ द्वात्रिंशत्पत्रपत्रेषु ध्रुवाय धराय सो-
माय अद्भ्यः अनिलाय अनलाय मत्स्यपाय प्रभासाय वीरभद्राय
शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्बुध्न्याय पिनाकिने भुवनाधीश्व-
राय कपालिने दिक्षुपतये स्थाणवे भगवाय वरुणाय सूर्याय वेदान्ताय
भानवे इन्द्राय रवये गभस्तिने यमाय हिरण्यरेतसे दिवाकराय मि-
त्राय विष्णवे धात्रे इत्यष्टमम् । अथ भूपूरे ॐ लँ इन्द्राय सुरा-
धिपतये सायुधाय सबाहनाय सपरिवाराय सशक्तिकाय नमः ॥
ॐ रँ अग्नये तेजोऽधिपतये इत्यादि पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । यँ यमाय
मेताधिपतये । झँ निर्ऋतये रक्षोऽधिपतये । वँ वरुणाय जलाधिपत-
ये । शँ वायवे प्राणाधिपतये । सँ सोमाय नक्षत्राधिपतये । ईँ ईशानाय
विद्याधिपतये । आँ ब्रह्मणे लोकाधिपतये पूर्वैशानयोर्मध्ये । ह्रीँ वि-
ष्णवे भूताधिपतये निर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये इति नवमं तद्गहिः ।
वज्राय शक्त्यै दण्डाय खड्गाय पाशाय ध्वजाय गदायै शूलाय अम्बु-
जाय चक्राय इति दशमम् । तदुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

‘पदकोणे प्रथमावृत्तिः स्याद्ब्रह्महृदयादिभिः ।

द्वितीयाऽऽत्मादिभिर्देवैरष्टावजस्य तु मूलके ॥

तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्था वायुपुत्राद्यैः पत्राग्रे पूर्वतः क्रमात् ॥

सुष्ठ्याद्यैः पञ्चमावृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी द्वादशपत्रे तु वसिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ॥

*अशोककृसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः ।
 दशाननप्रधार्याय धर्मसंस्थापनाय च ॥
 राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ।
 परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥
 गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ॥
 दिव्यं विधिवत्कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंघ्यादिकाः क्रियाः ॥
 समाप्य विधिवद्भामं पूजयोज्ज्वलधिवन्मुने ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 पुर्योक्तपद्मकुण्डे वा स्थण्डिले वा समाहितः ।
 लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥

सप्तमी षोडशाब्जे इयाञ्जीलाघैः कपिपुङ्गवैः ।
 ध्रुवाद्यैरष्टमी श्रेया द्वात्रिंशदलपत्रके ॥
 इन्द्राद्यैर्भृगुहै वाक्षे नवमावरणं भवेत् ।
 तदस्रैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं भवेत् ॥' इति ।
 अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये माची ।
 'देवा ये स्वस्य चाप्यग्रे माची प्रोक्ता विचक्षणैः ।
 प्राच्येय माची नोद्दिष्टा मुक्त्वा देवस्य पूजनम् ॥
 इति रामार्चनचन्द्रिकायचनात् । तत्राशक्तस्य पञ्चावरणपूजा
 भवति । सापि तत्रैव ।
 पूर्वपदकोणकोणेषु हृदयादीनि पङ्कमात् ।
 दले इन्मूषमुखान् सृष्ट्यादीन् दलमध्यतः ॥
 दलाग्रे लोकपालांश्च तदस्त्राणि ततो वहिः । इति ।
 अथो रामार्चनचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । *अशोकैति* ।
 'दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पूर्वं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

साज्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः ।

ततो भक्त्या सुसन्तोष्य आचार्यं पूजयेन्नुने ॥

ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयन् ।

‘इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृताम् ॥

चित्रवस्त्रयुगच्छत्रां रामोऽहं राघवाय ते ।

श्रीरामप्रतिपे दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥’

इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दक्षिणां भुवम्* ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ।

इयं मलमासे न कार्या ।

‘सुजसमप्यजसं स्यान्नोपवासः कुतो भवेत्’ । इति,

‘न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।’

इति च माधवीये सङ्ग्रहवचनात् । ननु रामनवमीव्रतस्य
निरयत्वादेकादशीवन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति
चेत्, अत्र ब्रूमः—

फलपुष्पाम्बुसंपूर्णं युक्तं च तुलसीदलैः ॥’

इत्यादि ॥

भुवमिति ।

विप्रान्संभोज्य विधिवत् साचार्यः पारयेद्व्रतम् ।

इति बोध्यम् । अथ दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्यव्रतं हेमाद्रौ । तच्च—

आदित्यवारयुक्तायामेव शुक्लदशम्यां कार्यम् ।

‘रविवारेण युक्तायां दशम्यां पूजयेद्दशाः ।’

इत्युक्तेः । तिथिश्च मध्याह्न्यापिनी । दिनद्वये तत्संख्येऽसत्त्वे

च परा, एकदेशव्याप्तौ तु महत्त्वाल्पत्वाभ्यां निर्णयः । विधिश्च

रविवारे तादृशतिथियोगे । तत्प्रयोगः—तिथिवारकीर्त्तनान्ते

‘मम दुर्दशानिष्टतिपूर्वकमुदशाप्राप्त्यर्थं दशादित्यव्रतमहं करिष्ये’ इति

सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणपतिपूजापुण्याहवाचनवृद्धिश्राद्धान्तं कृत्वा

नैकादशयुपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किन्तु

‘एतादृश्यां न भुञ्जीत पक्षपोरुभयोरपि ।’

इत्यादिनिषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वात् कृ-
ष्णैकादश्यां पुत्रवद्गृहिण इवार्थादुपवासः प्रमज्ज्यते ।
न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाच्या । सा च निषिद्धे-
त्यमसङ्गः ।

स्पष्टमामविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ।

इति निषेधाच्च । एवं जन्माष्टम्यादावपि पोद्धव्यम् ।

इति रामनवमी ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे-

‘चैत्रमामस्य शुक्लायामैकादश्यां तु वैष्णवैः ।

आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥’ इति ।

चैत्रशुक्लादश्यां दमनोत्सवः ।

‘दादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

वौषागनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

सूर्यं पञ्चोपचारैः सम्पूज्य मारुमुखो बहिर्देशे गोपयोपलिप्ते
इङ्गाललिखितां दशदुर्दशापुत्रिकाः पूजयेत् । तत्र—

‘दुर्मुखा दीनवदना मलिनाऽसत्यवादिनी ।

दुर्वृद्धिदायिनी हिंसा कुष्टा मित्रविरोधिनी ॥

उच्चाटनकरी नाम बहुचिन्ताप्रदायिनी ।’

एताश्चतुर्ध्वन्तनामभिः एकैकपुत्रिकायामावाह्य पोद्धशोपचारैः

पूज्याः, फलानि दश, दश वरादिका दक्षिणेति । ततः—

‘नित्यं पापवर्ते पापे देवद्विजाविरोधिनि ।

गच्छतां दुर्देशे देवि नीतिशास्त्रविरोधिनि ॥’

इति प्रत्येकं विसर्जयेत् । ततः शीतोदकेन स्नायात् । अक्ष-

*ऊर्जे व्रतं सधौ दोला आवणे तन्तुपूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोपयकुर्वाणो व्रजत्यधः ॥'

इति तत्रैव पाद्वचनान्न ।

शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् ।

'तत्र स्यात्स्वयित्तिथिषु चहयादेर्दमनार्पणम् ।'

इति तत्रैवोक्तेः । (ज्योतिःप्रकाशेऽपि—

स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा ।

पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥)(१)

तिथयस्तु—

बह्निर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः

क्तौ हस्तौ पादौ च प्रक्षालयेत् ॥ ततः शुचि शुभ्रं वस्त्रं परिधाय
गृहं प्रविशेत् । ततो भित्तौ काष्ठफलकेन अष्टदलं लिखित्वा तत्र
सुगन्धिचन्दनादिना दशपुत्रिका लिखेत् । ताश्च—

सद्बुद्धिदा सुखकरी सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।

इष्टभोगप्रदा लक्ष्मीः कीर्त्तिदा सुखदायिनी ॥

पुत्रप्रदा च विजया दशमी धर्मदायिनी । इति ॥

लिखितसुदशापुत्रिकाणां पुरः दशग्रन्थियुतं पट्टदोरकं सूत्रदो-
रकं वा प्रतिष्ठाप्य तत्र रविं पूजयेत् । षोडशोपचारैः पूजां कृत्वा
'अशेषसम्पदां दात्रे भर्त्रे त्रिजगतां सदा ।

जगतः कामदात्रे च जगत्पूज्याय ते नमः ॥'

इति विसर्जयेत् । ततश्चतुर्थ्यन्तनामभिर्दश सुदशाः तासु पु-
त्रिकामु पूजयेत्, दश मधुरफलानि ढबुकादिदक्षिणा, नात्र विस-
र्जनम् । दशभिर्मोदकैर्वीजनं, भुञ्जीयात्तैलवर्जितम् । इति संक्षिप्तो
दशादित्यव्रतप्रयोगः ॥

*ऊर्जे इति नित्यत्वम् ।

३५० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

फणी विशाखो दिनकृन्महेशः ।

दुर्गाऽन्तको विश्वहरिः स्मरश्च

शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः ॥

इत्युक्ताः ।

अथागमोक्तदीक्षावतो दमनारोपणविधी रामार्चनचन्द्रिकायाम् । तथैकादश्यां —

‘क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ।

न मे विघ्नो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि ॥

सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ।

उपवासेन त्वां देव तोषयामि जगत्पते ॥

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्नतघातकाः ।

अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ॥

तावद्वक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ।

इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य चारिणा प्रक्षाल्याशोकमूले देवाग्रे वा—

‘अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।

शोकार्ति हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥

इत्यशोकम्,

‘श्रुत्यादिकालपर्यन्तः कालरूपो महाबलः ।

कलते चैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥’

इति कालम्,

‘वसन्ताय नमस्तुभ्यं घृक्षगुल्मलताश्रय ।

सहस्रमुखसंवास कामरूप नमोऽस्तु ते ॥’

इति वसन्तम्,

‘कामभस्मसमुद्भूत रतिपाप्मपरिप्लुत ।

अपिगन्धर्वदेवादिविमोहक नमोऽस्तु ते ॥

इति दमनं च संपूज्य—

‘नमोऽस्तु पञ्चवाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति दमनसुपस्थाय ‘ॐ कामाय नमः’ इति संपूज्य निशायां देवताग्रे पञ्चवर्णैः चन्दनेन वा अष्टदलं कृत्वा बहिश्चतुरस्रं तद्वहिर्वर्तुलत्रयं तद्वहिर्वृत्तं चतुरस्रं च कृत्वा तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि वस्त्रेऽष्टदले दमनं पूजयित्वा—

‘पूजार्थं देवदेवस्य विष्णो लक्ष्मीपते प्रभो-

दमन त्वमिहागच्छ सांनिध्यं कुरु ते नमः ॥’

‘ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः’ ‘ॐ ह्रीं रत्यै नमः’ इत्यावाह्य दिक्षु पूर्वार्धितः—ह्रीं कामायनमः (बीजादिनमोऽन्तं सर्वत्र) भस्मशरीराय० अनङ्गाय० मन्मथाय० वसन्तसखाय० स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्राय० इति पूजयित्वा—
‘ॐ तत्स्वरूपाय विद्महे कामदेवाय धमिहि । तन्नोऽनङ्गः प्रचोदयात् ॥’ इत्यष्टोत्तरशतं संमन्त्र्य पूजयित्वा ‘ह्रीं नमः’ इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा—

‘नमोऽस्तु पुष्पवाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥’

इति नत्वा—

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव ।

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।

सर्वदा सर्वथा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसिदि मे ॥’

इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रमन्त्रेण वा रक्षां कुर्यात् । ततः प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य गन्धदूर्वाक्षतयुक्तं दमनमादाय मूलमन्त्रं

पठित्वा—

‘देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ।

हृदिस्थान्पूरयेः कामान्मम कामेश्वरीप्रिय ॥

इदं दमनक देव गृहाण मदनुग्रहात् ।

हमां साम्बत्सरीं पूजां भगवन्परिपूरय ॥’

इति मन्त्रान्ते पुनर्मूलमन्त्रेण देवे समर्पयेत् । ततोऽङ्गदेवताभ्यः स्वस्वमन्त्रेण दत्त्वा प्रार्थयेत्—

‘मणिविदुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥

यनमालां यथा विष्णो कौस्तुभं सतत हृदि ।

तच्छ्रदामनकीं मालां पूजां च हृदये धृह ॥

जानताऽजानता वाऽपि न कृतं यत्तवार्चनम् ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाद्गमापते ॥

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विद्मवभावन ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥’

‘मन्त्रहीनम्—’ इति च संप्रार्थय पञ्चोपचारैः पुनः संपूज्य नरिराज्य पारयेदिति । दीक्षारहितानां तु नास्त्रैव समर्पणम् । अथ च द्वादशीमन्त्रहीनकृत्य पारणाहो ग्राह्यम् ।

‘पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् ।

तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे’ ॥

इति तत्रैवोक्तं । गौणोऽपि काल उक्तस्तत्रैव—

‘*हरौ न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्ननो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वाऽपि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥’

‘आवणावधि शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ।’
 इति पाठान्तरम् । इदं च मलमासे न कार्यम् ।
 ‘उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’
 इति कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् ।
 ‘उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पूर्वोत्सवं तथा ।
 उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्कलं भवेत् ॥
 इति माधवीये प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्नादौ तु
 कार्यमेव । पूर्वोक्तवचनात् ।

‘उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।
 ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।
 कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्माँल्येऽपीति विनिश्चयः ॥
 इति ज्योतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यवचनाच्च ।
 इति दमनारोपः ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गव्रतं (हेमाद्रौ भविष्ये—

‘चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविनोदं
 कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् ।

‘पत्न्या सहार्यं पुरुषप्रवरोऽथ योपित्
 सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात् ॥’ (१)
 तत्र सा *पूर्वा ग्राह्या ।

*पूर्वेति ।

‘कृष्णाष्टमी वृहत्तया सावित्री वटपौत्रिकी ।

‘कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥’

इति वचनात् ।

‘त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेद्या चापराण्हिकी ।’

इति स्कान्दन्तु शुक्लत्रयोदशी पौर्वाण्हिकी उत्तरविद्धा न

‘त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितः’ इति दीपिकोक्तेः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी *पूर्वा ग्राह्या ।

‘मघोः आश्वणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।
सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥’
इति हेमाद्रौ यथाश्रितोक्तेः ।

*‘परा पूर्वाह्णगामिनी’ इति वा पाठः । अत्र केचि-
द्यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति ।

‘निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।
अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तात् । हेमाद्रिमायवादिलिखनमप्येवम् ।
संप्रदायविदस्त्वाहुः—

‘चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

इति स्कान्दसुत्सर्गः । तदपवादश्च—

‘तृतीयैकादशी पष्ठौ शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥’

इति नारदीयचनं, तदपवादश्च—‘मघोः आश्वणमासस्य’
इति, तत्र ‘अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः’ ।
इति न्यायेन *पूर्वविद्धैव ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्म
वैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति । तेन पूर्व-

ग्राह्या किन्तु आपराह्णिकी पूर्वविद्धेत्यर्थ इति केचित् ।
परे तु सायाह्णव्यापिनी आपराह्णिकी चेदिति सामान्यतो निर्ण-
यः । अनङ्गत्रयोदशी तु अनापराह्णव्यापिनी सायाह्णव्यापिनीति
वाक्यद्वयं सार्थकमित्याहुः ॥ *पूर्वति* । दमनपवित्रारोपादौ
इति शेषः । *परा=मासान्तरवर्तिनी शुक्ला पूर्वाह्णगामिनी उच्य-
तेति शेषः । *पूर्वविद्धैवेति* । पूर्वविद्धात्वस्य रात्रिव्यापित्व-

दिने सुहृत्त्रयवेधे पूर्वा अन्यथोत्तरेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यानिर्णयात्परैव । अत्र विशेषो निर्णयाभ्युते विष्णुस्मृतौ—‘चैत्री चित्रायुता चैत्स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति’ इति । तथा ब्राह्मे—

‘मन्दे वाऽर्के गुरौ वाऽपि वारेऽप्येतेषु चैत्रिका ।

तन्नाश्वमेधजं पुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेत् ॥’ इति ।

अत्र सर्वदेवानां दमनकपूजोक्ता तत्रैव धायवीये—

संवत्सरकृतार्चायाः साफलयायाखिलान् सुरान् ।

दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥ इति ।

अत्र स्वतिथ्या ससुच्य इति केचित् । *स्वीयति-
थ्यामकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविष-
यत्वेन व्यवस्थेत्यपरे । इयं मन्वादिरपि । सा च
पूर्वमुक्ता ॥

*चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणिसंज्ञो योगो गौ-

व्याप्यत्वात्तथोक्तम् । एतेन ‘पूर्वाह्नव्यापित्वस्यापि विधाने वाक्य-
भेदः । मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्नानां ग्रहणस्या-
भाप्तेरनुवादकत्वासंभवात्’ इत्यपास्तम् । *स्वीयेति ॥ ‘तत्र
स्यात्स्वीयतिथिषु’ इत्युक्तेः ॥

*चैत्रकृष्णोति । तिथिकृतत्वात्कृष्णादिर्मासो न तु शुक्ला-
दिः । चित्रातः शतभिष एकादशत्वेन पक्षहासेऽपि चैत्रोत्तरप्रयो-
दश्या असम्भवात् । गङ्गास्नानं च रात्र्यादावपि कार्यम् ।

‘दिवा रात्रौ च संध्यायां गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।

(प्रसङ्गतश्चेत्यन्वयः ।)

स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धततज्जलैः ॥’

इति ब्रह्माण्डात् । एवं महानिशायामपि ।

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

हेषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पतिकृतौ शूलपाणौ च स्कान्दे—

‘वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥’

तत्रैव ज्योतिषे—

‘चैत्रासिते चारुणऋक्षयुक्ता ।

त्रयोदशी सूर्यसुतस्य वारे ।

योगे शुभे सा महती महत्या

गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटितुल्या ॥’ इति ।

त्रिस्थलीसेतौ ब्रह्माण्डपुराणे—

‘वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति ।

कल्पतरु श्राव्ये—

‘मघौ कृष्णत्रयोदश्यां शनौ शतभिषायुता ।

वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता ॥

‘तत्र स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमिचिकाद्वये ॥’

इति देवलोक्तेः । यत्तु—

‘त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविद्वक्षत्रिषाः स्नानं नाचरेयुः कथं च न ॥’

‘स्नानं कुर्वन्ति या नार्थश्चन्द्रे शतभिषाद्वये ।

सप्त जन्म भवेद्युस्ता दुर्मगा विषवा ध्रुवम् ॥’

इति निषेधद्वयन्तु भोगार्थस्नानपरम् ।

*चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये ।
पुलस्त्यः—

‘चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः’ ॥ इति ।
अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् । गौडैस्त्वेतदेव
शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देवलीयत्वेन पठितम् ॥
इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसत्तनुकमलाकरभट्टकृते का-
लनिर्णयसिन्धौ चैत्रमासः ॥

मेघसंक्रमे प्रागपरा दश दश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ तु प्रागुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीच-
न्द्रोदये पाद्ये—

‘तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।
दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥
माधवे मासि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’
अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
स्मृतिपादयोः—

‘तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥
इति सौरमास उक्तः । अन्यत्पक्षद्वयमुक्तं तत्रैव पाद्ये—

‘भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥’
इत्युक्तेः । संकल्पे च वारुण्यादिशब्दैस्तन्मासतिथ्यादिग्रहेऽपि
मासादीनामधिकरणत्वेनोल्लेखः । मासादिशब्दैश्च वारुण्यादियोगग्र-
हेऽपि निमित्तत्वेन तत्तद्योगानाम् । दशहरादिष्वप्ययमेव ।

*चैत्रकृष्णोति । पूर्णिमान्तमानेन तिथिकृत्यत्वात् ॥
इति चैत्रः ॥

‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।
 पञ्चदश्यां च भो वीर मेघसंक्रमणे तु वा ॥
 वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
 मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम्’ ॥

तत्र मन्त्रः—

‘वैशाख सकलं मासं मेघसंक्रमणे रथेः ।
 प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥
 मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।
 निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥
 माधवे मेघगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।
 प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन्’ ॥ इति ।

तीर्थविशेषोऽपि तत्रैवोक्तः—

‘मेघसंक्रमणे भानोर्माधवे मासि यत्नतः ।
 महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥
 देवन्वातेऽथवा स्नायाद्यथा प्राप्ते जलाशये ।
 दीर्घिकाकूपवापीषु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥’ इति ।
 सङ्कल्पे च *तत्तत्तीर्थनाम ग्राह्यम् । अज्ञाने तु
 विष्णुतीर्थमिति चदेत् ।

‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः ।
 तत्रेत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥
 तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।’

*तत्तत्तीर्थनामेति । अपिः पूरणीयः । तेन विष्णुतीर्थसमु-
 दयात्तत्तीर्थनाम विष्णुतीर्थमिति चेत्यर्थः । ‘तीर्थस्य देवता
 विष्णुः सर्वत्रापि’ इति सर्वत्रपदात् । एवं ‘नद्यां नद्यन्तरस्मृतिः’ इति
 निषेधो गङ्गास्मरणे न प्रवर्तते ।

तथाऽन्योऽपि विशेषस्तत्रैव पादौ—

‘तुलसी कृष्णगौरारूपा तथाऽभ्यर्च्य मधुद्विषम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
साधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः’ ॥

तथा—

‘प्रातः स्नात्वा विधानेन साधवे साधवप्रियम् ।
योऽश्वत्थमूलमासिश्चेत्तोयेन बहुना सदा ॥
क्षुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः ।
पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्सचराचरम् ॥
योऽश्वत्थमर्चयेदेवशुदकेन समन्ततः ।
कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥
कण्डूय पृष्ठतो गां तु स्नात्वा *पिप्पलतर्पणम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयात्’ ॥

तथा—

‘एकभक्तमथो नक्तमयाचितमतन्द्रितः ।
साधवे मासि यः क्षुर्याल्लभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विधिना स्नानं देयनव्यादिके बहिः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

‘स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु कीर्यते जान्हवी जलैः ।

विना विष्णुपदीमन्यत्समर्थं नावशोधने ॥’

इति स्कान्देनान्यतीर्थे भागीरथीस्मरणकार्यतायोधनात् । के-
चित्तु गंगायमुनाशतद्रुसरस्वतीनां स्मरणे न दोषः । ‘इमे
मे गङ्गे यमुने सरस्वती’ इति मन्त्रेणाद्यमर्पणोक्तेरिति प्राहुः । भा-
गीरथ्यामन्यतीर्थस्मरणं न कार्यम् । प्रयागादिमणिकर्णिका-
देः स्मरणं कुर्वन्ति । *पिप्पलतर्पणम्—अश्वत्थसेवनम् ।

व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।

आप जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥

मदनरत्ने स्कान्दे—

‘प्रया कार्थी च वैशाखे देवे देया *मलनिका ।

उपानद्वयजनच्छत्रसूक्ष्मवासांसि चन्दनम् ॥

जलपात्राणि देयानि तथा पुष्पगृहाणि च ।

पानकानि च चित्राणि द्वाक्षारम्भाफलान्यपि ॥

तिथितत्त्वे—

‘ददानि यो हि मेपादौ सकृन्मृगघटान्वितान् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥ इति ।

तथा—

‘वैशाखे यो घट पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने ।

ददानि सुरराजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥’

एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ गृहं वा स्नायात् । तदुक्त त-
त्रैव पादौ—

त्रयोदश्या चतुर्दश्यां वैशाखां वा दिनत्रयम् ।

अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

प्रातःस्नानः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यदा तु वैशाखो मलमासो भवति तदा काम्यानां
तत्र समाप्तिनिषेधात्*मासद्वयं स्नानं तन्नियमाश्च कर्त्त-
व्याः । मासोपवासचान्द्रायाणादि तु मलमासे एव
समापयेत् । तदुक्त दीपिकायाम्—

‘नियतत्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत्
मालिने मासोपवासव्रतम्’ इति ।

*मलनिका=सन्नतपतद्भारमुदकपात्रम्(१) । *निषेधादिति ।

(१) ‘मलिजराः म्यान्मणिक कर्कर्यालुर्गलनिका’ । इत्यमरात् ।

अत्र दानविशेष उक्तोऽपरार्के वामनपुराणे—

‘गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥’

एवं स्नाने कृते तस्योद्यापनं कार्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

मासमेवं वहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले ।

एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ॥

उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः ।

मण्डलं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥

निष्केण वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥

लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः ।

भूषणैश्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥

एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ जागरणं चरेत् ।

श्वोभूते कृतः *मैत्रोऽथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत् ॥

होमे कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः ।

तिलाज्येन यवैर्वाऽपि सर्वैर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।

प्रतद्विष्णु(१)रनेनैव इदंविष्णुरनेन वा ॥

आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्तु कार्यम्यालिम्लुचे ।

इत्यनुवृत्तिवचनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । *मैत्रं=मित्रदेवताकं स-
न्ध्यादि । सर्वभूतसौहार्दमिति केचित् ।

(१) स तु मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये—‘प्र-
तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो व भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु
विक्रमणेष्वभिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा’ ॥ इति । अस्यार्थः—‘स महा-
नुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्त-
वते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगो व=

व्रतसंपूर्तिमिद्वयं धेनुमेकां पयस्विनीम् ।

पादुकोपानहौ छत्रं गुरवे व्यजनं तथा ॥

शय्यां सोपसकरां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्विशसेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

कलशाञ्जलसम्पूर्णांस्तेभ्यो दद्याच्च वांस्तथा ।

एवं कृते माधवस्य चोद्यापनविधौ शुभे ॥

फलमाप्नोति सकलं विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥

एतावत्पशक्तौ तत्रैवोक्तम्—

‘वैशाख्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश ।

कृसर सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ॥

वैशाखशुक्लतृतीया अक्षय्यतृतीयोच्यते । सा*पूर्वा-

*पूर्वाह्णव्यापिनी=परविद्धा । गौरीव्रते तु द्वितीयावेधः

फलाकाष्ठादिरूपोऽपि त्याज्यः ।

तत्र स्वल्याऽपि परा । यदा परा न लभ्यते तदा द्वितीया-

विद्धापि ग्राह्या उक्तवासिष्ठात् । तदलाभे पूर्वा ।

सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो=भीतिजनकः कुचरः=कुत्सितहिंसाविकर्ता, कुगेमप्रवेशगन्ता वा । गिरिष्ठा=पर्वता-
शुशनप्रवेशस्थायी सर्वं स्तूयते, तद्वदयमपि मृग=अन्वेषा शत्रूणां, भीम=भयानकः, सर्वपां भीत्यपादानभूत । परमेश्वराङ्गीति-‘भीया-
ऽस्माद्वात पवते’ इत्यादिभुतिषु प्रसिद्धा । किञ्च कुचरः=शत्रुवधादिकु-
त्सितकर्मकर्ता, कुपु सर्वासु भूमिषु लोकत्रयेषु संचारी वा । तथा गिरि-
ष्ठा=गिरिवहुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा गिरि=मन्त्रादिरूपायां वाचि
सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमाहिम्ना स्तूयते । किञ्च यस्य विष्णोरु-
त्पु=विस्तीर्णेषु त्रिषु=त्रिसङ्ख्याकेषु विक्रमणेषु=पादप्रक्षेपेषु विष्ट्वा=
सर्वाणि भुवनानि=भूतजानानि अधिश्चिनन्ति=आश्रित्य निवसन्ति,
संविष्णु स्तूयते’ । इति धीसायणाचार्यैर्भाष्ये उक्तः । इममर्थं मनसि
निधाय कर्मानुष्ठेयं धृद्बालुमिरिति तद्वोधनार्थमेवायमर्थो निवेदित
इति शेषम् ।

लव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयेऽपि तद्व्यासौ परैव । तदुक्तं
निर्णयामृते नारदीये—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।

दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता तथा ॥

रोहिणीबुधयुक्तापि*पूर्वविद्धा विवर्जिता ।

भक्त्या कृताऽपि मांवातः पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥

गौरी विनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता ।

विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदा सदा’ ॥ इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—

‘माघे पञ्चदशी*कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।

तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः’ ॥ इति ।

पक्षे गौडाः—

‘माघस्य पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ।’

इति ब्राह्मोक्तेः,

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया

नभस्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

अयोदशी, पञ्चदशी च माघे ॥’

इति शिष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेऽपि पूर्वा-
नुरोधात्पौर्णमास्येव ज्ञेया । ‘वे शुक्ले’ इत्यादिकं तु नि-
र्भूलमित्याहुः । तत्र ।

‘एकादशी तृतीया च पृष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥’

इत्युक्तवासिष्ठात् । *पूर्वविद्धेति । द्वितीयावेधस्त्रिमुहूर्तः ।
परदिने च त्रिमुहूर्तैव ग्राह्या ।

*कृष्णेति । काकाक्षिन्यायेनोभयान्वयि । एवं शुक्लेत्यत्रापि ।

‘दर्शं तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।’

इति *भविष्यचिरोधात् ।

एतेन ब्राह्मणानुसारात्पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं व-
दन् शूलपाणिः परास्तः । *तेन कल्पभेदानुगभेदाद्या
व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन—

‘कार्तिके नचमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।’

इति बृहन्नारदीय व्याख्यातम् । *निर्मूलत्वोक्तिर्नार-
दीयाज्ञानकृता । अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये—

‘कृत श्राद्ध विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥’ इति ।

भारतेऽपि—

‘या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्नात्या हुत्वा च दत्त्वा च जप्त्वाऽनन्तफलं लभेत् ॥’

इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्निका ॥’

इति पाद्मोक्तेः ।

‘दे शुक्ले दे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥’

*भविष्येति ।

‘नमस्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निर्गात्कृतम् ।

त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत ॥’

इति पूर्वेण—

‘‘कलिः कृष्णत्रयोदश्या नमस्ये मासि निर्गतः ॥’

इत्युत्तरेण च वचनेन संश्लिष्टकालत्वादिति भावः । दर्श-
पूर्णिमायां वा युगादित्वं व्यवस्थापयति—*तेनेति । *निर्मूल-

इति हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकाऽपि—

‘कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्निकाश्च बहुले’ इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि मन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या, कृष्णपक्षेऽपराह्नव्यापिनी’ इति ।

दिषोदासीये गोभिलः—

‘वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्वां करोति वै ।

हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥’ इति ॥

गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी । दिनद्वये तत्त्वे*परैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमाद्र्यादयः । अनन्तभट्टस्तु—

‘सवैधृतिव्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥’

इत्याह । दानादाविति *श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्तवग्रे वक्ष्यते । हेमाद्रावप्येवम् । साधवस्तु व्यतीपातः श्राद्धेऽपराह्नव्यापी ग्राह्य इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कुतुपकालयोगीत्युक्तम् । यत्तु मार्कण्डेयः—

‘शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने हि रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥’

रोहिणो=नवमो मूर्ध्वर्तः,

*अत्र शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं *पूर्वाह्ने कार्यमिति शूल-

त्वोक्तिरिति । ब्राह्मस्येत्यादि । *परैवेति । कर्मकालशास्त्रं बाधित्वेत्यादि । *श्राद्धेति । पौर्वाह्निकत्वेऽप्यपराह्णवच्छेदेन कार्यमिति भावः । सिद्धान्तमाह—*अत्रेति । *पूर्वाह्न इति । “शुक्लपक्षस्य” इति मार्कण्डेयवाक्येन कृष्णपक्षे श्राद्धारम्भ इव शुक्लपक्षश्राद्धसमाप्तौ रोहिणस्यैवोक्तेः ॥

दिगर्थस्तु कालापाणिः । निर्णयामृतादयस्तु कालादर्श-
ऽमापराह्लिकमुक्त्वा-‘एष मन्थन्तरादीनां विनिर्णयः’
इत्युक्तत्वात् ‘द्वे शुक्ले’ इत्यादिवचनं विष्णुपूजनविष-
यम् । आह त्वापराह्लिकमेवेति व्यवस्थां जगद्गुः ।
स्यं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् ‘पूर्वाह्निं दैविकं कुर्यात्’
इत्यादिवचनादेव सिद्धे वचनवैयर्थ्याच्च स्वाच्छन्द-
यिलसितमात्रमित्युपेक्षणोपा । किञ्च कालादर्शोक्ति-
न्यायिमूला वचोमूला वा ? । नायः । युगादि-
आहस्यामाआहविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्न्यामाय-
पि वचनेन तस्य याघात् । नान्त्यः । अतिदेशादे-
वापराह्न्यमासेर्वचनवैयर्थ्यात् । ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्’
इति न्यायात् । तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथञ्चिच्छब्दा-
जाज्येन समाधित्सा, तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादि-
विषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्* ।

पूर्वाह्नस्तत्र द्वेषामस्तदिनपूर्वार्धः ।

‘द्वेषामस्तदिनांशकोऽग्र गदितः प्राह्णापराह्नौ’ इति
दीपिकोक्तेः । माघयादयोऽप्येवम् ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये-

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां नयैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

तस्यां कार्थोऽर्घ्यहोमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यवान्दद्याद् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान्॥’ इति ।

अत्र दानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य-

दिगर्थस्तु दर्शोऽश्रद्धेय एव । ‘द्वे शुक्ले’ इति वाक्ये युगादिशब्दे
प्रसरन्ती वृत्तिर्युगादिकार्यत्वेनैव प्रसरन्तीति आहस्यापि क्रोडी-
कारात् । सर्वग्रन्थेषु अपासयाहादिपार्यवयेन युगादिश्राद्धातिथि-
निर्णयादमातिथ्यतिदेशे मानाभावादित्यप्याहुः ।

‘उदकुम्भान्सकनकान्सान्नान्सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान्सक्तुदध्पोदनं तथा ॥

त्रैष्मिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते ॥’ इति ।

देवीपुराणेऽपि—

‘तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यृक्षे प्रपूज्य तु ।

उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥’

मन्त्रस्तु—

‘एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानानुत्पन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मिश्रं साधं कुम्भं फलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥’ इति ।

अत्र च पिण्डराहितं आहुं कुर्यात् ।

‘अयनद्वितये आहुं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डानिर्वपणादृते ॥’

इति हेमाद्रौ पुलस्त्यवचनात् । अत्र रात्रिभोजने

प्रायश्चित्समृत्तिवधाने—

‘रात्रौ श्रुक्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

(१)अभिस्ववृष्टिं मन्त्रं च जपेद्दश न पातकम् ॥’ इति ।

(१)—“अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रघणे स-
स्रुतयः । इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसाऽभिनन्दलस्य परिधीरिव
त्रितः ॥” इति । ऋ० अ० १ अ० ४ । अस्य व्याख्या—‘ऊतयो मरुतः मदे =
लोमपातेन हर्षे सति अस्य = इन्द्रस्य युध्यतो = वृत्रेण सह युध्यमानस्य
पुरतः स्ववृष्टिं = स्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रम्, अभि = आभिमुख्येन सस्रुः = ज-
ग्मुः । [कथंभूताः] रध्वीरिव प्रघणे । यथा गमनस्वभावा आपः निम्नदेशे
गच्छन्ति । यद = यदा अन्धसा = लोमलक्षणेनाग्नेन पीतेन धृषमाणः =
प्रगल्भः सन्न वज्री = वज्रवानिन्द्रः वलस्य = संवृण्वतः एतत्संज्ञमसुरम्
अभिनन्तु व्यदारयत्, अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—त्रितः परिधीनिव ।
देवानां हविलेपनिघर्पणाय अग्नेः सकाशादप्सु एकतो द्वितीस्त्रित इति त्रयः

अपराकं यमः—

‘कृतोपवासाः मालिलं ये युगादिदिनेषु च ।

दास्पन्त्यन्नादिमहितं तेषां लोका महोदयाः ॥’ इति ।

ये शाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्या । तथा-

च हेमाद्रौ कण्ठशृङ्गः—

‘दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे ह्येतादिष्टं वृषादितः ॥’ इति ।

एतद्दशहरादिक वृषादिमंक्रमे इष्टम् । ‘कन्याचन्द्रे वृषे रवौ’ इत्यादिना सौरमासोक्तेरित्यर्थः । कालादर्शोऽपि—

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु* ।

इति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च । महालयशब्देन मघाश्रयोदशयुच्यत इति माधवः । स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् ।

ननु ज्येष्ठवैशाखादिशब्दाश्चान्द्रा एव मुख्याः तत्कथमनुत्कर्षोक्तिरित्यत्राह—एतदिति । यद्यपि ‘वृषे रवौ’ इति सौरमुपजीव्यैव दशहरा न तु युगादिस्तथाऽपि ‘एतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धशब्देतुनिर्देशादेव युगादिवाक्येऽपि सौर एव मासो ग्राह्य इति भावः । *युगादिष्विति मन्वाद्युपलक्षणम् । युगादिकार्यं च युगादितिमिष्ये एव कार्यम् ।

पुरुषा जश्निरे । तथा च तैत्तिरीये समान्नातम्—‘मो’ हरेणाय अभ्यपातयत्, तत् एकतोऽजायत, स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत, इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परिष्कारं कुर्यादपक्तां क्षुण्णयाञ्ज्जदक्तां स्थापितां । तान्यथा सोऽग्निं च्छत् ।’ इति श्रीमत्सायणाचार्याणाम् । अत्र यद्य यत्र मन्वास्तेषामर्थान् निर्दिष्टाः, तत्र मन्त्रनिर्देशप्रयोजनं स्फुटमेव । विशयतोऽर्थनिर्देशप्रयोजनं च उपकाले तत्तन्मन्त्रार्थज्ञानं तावदवश्यमपेक्षितम् । अन्यथा जपस्य न सम्यक् फलनिष्पत्तिरिति न जपस्तदर्थमायनम्’ इति श्रीमन्मज्झिमनिकायसंनिपादवगम्यत इति श्रेयम् ।

‘यौगादिकं सासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

‘मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥’

इति स्कान्दात् । भाष्ये इत्यरुचिः । महालयश्राद्धं कन्याप्रयु-
क्तमेव । तत्रैव—

‘हंसे कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥’

इति विधानात् ।

‘सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपेक्ष्यति ॥’

इत्यादिनिषेधाच्च । तथा च यदा सिंहेपक्रमः कन्यासमाप्यः प्रथमः
पक्षः, कन्योपक्रमस्तुलासमाप्यश्चरमस्तदा पूर्वत्र पञ्चम्यादिपक्षेण
परत्र वा सकृत्पक्षेण कन्याभागे श्राद्धम् । यदा तु दर्शान्त्यभाग एव
कन्यासंक्रमः तदनन्तरदर्शान्तिक्रमेण प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्या-
यामाश्रमास्तदा दर्शश्राद्धवेलां यानत्सिंहव्याप्तेश्विक्रमात् एव
कन्यायां येन केनापि पक्षेण श्राद्धम् । “रोगे चालभ्ययोगेऽपि”
इति वचनात् । तथा च महालयशब्दस्य तत्परत्वसम्भवेऽलं मया-
त्रयोदशीपरत्वेन । यत्तु—

‘मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यादि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥’

इति वचनं, तज्ज्ञोत्कर्षं विधत्ते मानाभावात् । किन्तु पित्र्यमिति
सामान्यतः श्रवणात् त्रीह्रिपाकादिश्राद्धविषयम् । तस्य शरदि वि-
धानेनाश्विनेऽप्राप्तेरिति । महालयपदं तीर्थविशेषपरमिति के-
चित् । महालयविधायाश्विनादिशब्दानां चान्द्रपरत्वात्तत्पदं चिन्त्य-
मेवेत्यन्ये ॥

मन्वादिकं तैर्यिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥' इति ।

अपरपक्षः कृष्णपक्षो न तु महालयः । तस्य तत्र निषेधात् । मदनरत्नेऽपि मरीचिः—

‘प्रतिमासं गृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि ॥’ इति ।

प्रतिवत्सर क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव व्याचख्यौ ।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने—

(१) ‘नयस्प्रथावामन्त्र च शतवारं तदा जपेत् ।

युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ॥’ इति ।

अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये सारपुराणे—

‘मासद्वयेऽपीति । फलविशेषार्थितया मले, तत्कालाव-
च्छिन्नजीवनरूपनिमित्तवशाच्च शुद्धे इत्यर्थः । उपवासोऽप्युक्तः ।

‘कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु तु ।

दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लोका महोदयाः ॥’

इति यमोक्तेः । सान्नम् = सलिलपूर्णकुम्भादिदानम् । श्राद्धा-

(१) “न यस्य द्यावापृथिवी अनु द्यव्यौ न मिन्धवो रजसो अन्तमान-
शु । नोत स्ववृष्टिं मदे यस्य युध्यत एको अन्यश्चरूपे विश्वमानुषक ॥”
इति । अ० अ० १ अ० ४ । ‘यस्येन्द्रस्य द्यव्यो व्यापन द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ गान्धानशाने प्राप्तुमसमर्थं बभूवतु, तथा रजसोऽन्तरि-
क्षलोकस्य उपरि मिन्धवः स्यन्दनशीला ओष’ । यस्येन्द्रस्य तेजसोऽ-
न्तमप्रसानं गानशु. न प्रापु । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति
स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादि युध्यत युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य यलस्यान्तं
वृत्रादयो न प्रापु । अत हे इन्द्र एकस्त्वम अन्यत् स्पृश्यतिरिक्तं विश्व
सर्वं भूतजातम् आनुषकं अनुपकं चरूपे । सकलमपि भूतजातं त्वदघो-
नमभूदिति भाष’ इति । अनेन य एवमपरिमितशक्तिरीश्वरस्त्व-
मस्माकं विहितकर्मोत्तरणरूपं दोषं परिहर्तुमपि समर्थोऽस्येति
भावोऽप्यस्य ।

‘युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ ।

गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् ॥

तत्फलं लभ्यते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवम् ॥’ इति ।

अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः ॥ इति युगादि-
निर्णयः ॥

इयमेव तृतीया परशुरामजयन्ती । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे रामाख्यः समये हरिः ॥

स्वोच्चगैः षड्ग्रहैर्युक्तं मिथुने राहुसंस्थिते ।

रेणुकायास्तु यो गर्भादवतीर्णो हरिः स्वयम् ॥’ इति ।

दिनद्वये तद्यासाव्यसातः समव्याप्तौ च परा, अन्य-
था पूर्वव । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—

‘शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोषोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तराऽन्यत्र पूर्विका ॥’ इति ।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दये ब्राह्मे—

‘वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्नवी पुरा ।

क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।

अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये
तद्यासावव्यासावेकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा । युगमवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिः-
शास्त्रे—

करणे-तर्पणं ब्राह्मणभोजनं चार्घ्यः । पृथक्वचनान्यन्यत्र । उपवा-

‘पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेमे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन्स्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्र-

दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥’ इति ।

पञ्चाननः=सिंहः, पाशाभिधाना तिथिः=द्वादशी

करमः=हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । साऽप्रदोष-
व्यापिनी आद्या । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखं शुरुपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं, पापप्रणाशनम् ॥’

वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ॥’ इति ।

। दिनद्वयेऽपि, तद्व्याप्तावंशतः समव्याप्तौ च पराः । वि-
पमव्याप्तौ त्वधिकव्याप्तिमती । दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ पराः ।
परदिनेऽगौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात् ।
यत्तु—

से तु पूर्वा ।

सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनात् । *प्रदोषेति ।

‘अगारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ।’

इति स्काब्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूजार्पकर्मका-
लत्वात् । *परेति । संकल्पकाले सत्त्वात् । *गौणकालेति ।

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘परिधाय ततो वासो व्रतकर्म समारभेत्’ ।

इति तत्रैवोक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न त्वेतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति अमितव्यम् । पूर्वोक्तवचनविरोधात् ।

‘वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलक्षके ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः’ ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । “कूर्मः सिंहो चौडकल्की च सायम्” इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति केचित् । तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात्, हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे तु महत्तमम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिबिनाशनम् ॥

एतदन्यतरे योगे महिर्न पापनाशनम् ।

केवलेऽपि प्रकर्तव्यं महिने व्रतशुत्तमम् ॥

अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रादिवाकरो ॥’

इत्युक्त्वा—

यस्तु नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां विवस्वति ।

अस्तंगामिनि सर्वेषां पुरस्तात्स्तम्भमध्यतः ॥

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्चाप्रदानेन सुफलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

इत्याचार्याय दत्त्वा—

‘महेशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति चापरे ॥’

तांस्त्वमुद्धर देवेश कुस्तराद्भवसागरात् ।

पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुवारिभिः ।

तत्रैव परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥

करावलम्बन देहि शेषशाधिन् जगत्पते ।

श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयभाशन ॥

क्षीराम्बुनिबिद्यासिंस्त्य चक्रपाणे जगार्दन ।

व्रतेनानेन देवेश सुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥’

राकार्पम् ।

‘व्रतस्येन न कर्त्तव्या सगतिः पापिभिः सह ।’

इति वचनात् । संकल्पमन्त्र—

‘श्रीनृसिंह महोग्रस्त्वं दयां कृत्वा ममोपरि ।

अद्याहं च विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नता नय ॥’ इति ।

ततो मध्याह्ने, नद्यादौ, मृद्धोपयतिलामलकैः स्नात्वा नित्यकृत्यं कृत्वा गृहमागच्छेत्-।

मध्याह्ने संकल्पलिखनं चानुकलयः । अन्यथा ‘नियमं च प्रकुर्वीत’ इत्यादिना संकल्पमभिप्राय व्रतस्येनेत्यादिना मिथ्यालापादि-
व्रजेन च मदर्थं ततो मध्याह्नेलायामित्पाद्यभिधानविरोधात् । ‘नि-
त्यकर्म ममाचरेत्’ इति पाठे निर्व्यं=मध्याह्नसध्यादि । ततो गोमयेनो
पलिप्तेऽष्टदल कृत्वा तत्र कलशं संस्थाप्य प्रतिमा हर्षां पलतदर्थतद-
र्द्धार्धमितां संस्थाप्य नृतनायामग्न्युत्तारणप्राणप्रतिष्ठे कृत्वा मूल-
मन्त्रेण वैदिकेन नाम्ना वाऽऽवाहनादि कृत्वा पञ्चामृतेन शुद्धो-
दकेन च संस्थाप्य यज्ञोपवीतवस्त्रे दत्त्वा आचमनं दद्यात् ।

‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।’

इत्युक्तेः ।

‘चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुङ्कुममिश्रितम् ।

ददामि तव तुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वर ॥’

चन्दनम् ।

‘कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।

पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥’

पुष्पम् ।

‘कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवल्लभम् ।

करोमि ते महाविष्णो सर्वकामसमृद्धये ॥’

धूपम् ।

‘दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमोराशिबिनाशनः ।

दीपेन लभ्यते तेजस्तस्मादीपं ददामि ते ॥’

दीपम् ।

‘नैवेद्यं सुखदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।

ददामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥’

नैवेद्यम् । ततः फलं ताम्बूलं दक्षिणां च दद्यात् । ततोऽर्घ्यम् ।

तत्र मन्त्रः—

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

ततो नीराज्य पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा स्तोत्रादिन्ना स्तुत्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

‘पीताम्बर महाबाहो प्रल्हादभयनाशकृत् ।

यथाभूतेनार्चनेन यथोक्तफलदो भव ॥’

ततो रात्रौ गीतवाद्यपुराणश्रवणादिभिर्जागरणं कृत्वा पुन
प्रातः संपूज्य ब्राह्मणान्तदुद्दिश्य भोजयित्वा मूर्तिं ब्राह्मणा
दद्यात् । मन्त्रः—नृसिंहाच्युतेति ग्रन्थे । गोभूतिलहिरण्यशय्यादि

१। 'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।
'चाराहेऽपि—

'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ।

१। 'अवतीर्णा यतः स्वर्गात् हस्तक्षे च सरिद्धरा ॥

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।

स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः ।

१। 'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

व्यतीपातेऽगरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

— 'दशयोगे-नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥ इति ।

*अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयं च

यद्यैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या । योगाधिक्ये फलाधि-
क्यात् । ज्येष्ठे मलमासे सति तथैव दशहरा कार्या न तु
शुद्धे* ।

*ज्येष्ठे इति । ज्येष्ठश्चान्द्रमानेन न तु सौरमानेन । 'वृषे रवौ'
इत्यनेन पौनरुक्त्यापातात् । 'वृषे रवौ' इति पुण्यतमत्वार्थम् । नन्वेवं
'दशहरासु' इत्यनुत्कर्षवाक्यस्य का गतिः ? दशहरास्वरूपस्य सौराच-
रितत्वादिति चेन्न । अधिमासे दशहरासु तत्तन्मन्त्रयोगस्यैव वृषस्य-
रवेरपि लाभात्तत्रापि सा कार्येत्यर्थात् । अत एव दशहरास्विति
अनेकसमुदावाभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथा तद्गतदशम्या एकत्वात्त-
दनुपपत्तेः । एतच्च राशिविशेषस्थरवियोगघटितालभ्ययोगस्य महाप-
ष्टीपदं तदितरालभ्ययोगस्य युगादिपदं च मन्त्रादीनामुपलक्षणम् ।
न च बुधहस्तयोग एवानन्द इति कथं पृथक्तदुक्तम्, एवं हस्तस्य
दिननक्षत्रस्य कन्याचन्द्राग्निनाभाव एवेति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदेन तद्भेदात् । बुधनक्षत्रयोः प्रवृत्तिनिमित्तमेकैकमात्रवृत्ति आन-
न्दपदन्तुभययोगि । एवं हस्तस्य शुक्लपक्षाविनाभावेऽपि । *गरं कर-
णभेदः । 'कुजेऽहनि' इत्युक्तेराह- *अत्रेति । *न तु शुद्धे इति ।

‘दशहरास्तु नोत्कर्षश्चतुर्विधं युगादिषु’ ।

इति हेमाद्रौ कृष्णशृङ्गेः । तथा स्कान्दे—

‘यां*काञ्चित्सारितं प्राप्य दद्यादधर्मं तिलोकदम् ।

सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोऽयम्’ ॥

अत्र विशेषः काशीखण्डे—

‘ज्येष्ठे मासि सिने पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नात्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥

एवं सर्वास्तु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।

आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माद्यमुत्सृजेत् ॥’

तथा—

‘लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।

दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः—

‘निशायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः ।

पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥

तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्वितः ।

स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः ॥

दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान्सर्पिश्च वै जले ।

सक्तुपिण्डान् शुडपिण्डान्दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥

ततो गङ्गानदे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।

गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥

संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदाऽपि च ।

अथ तत्राप्यशक्तश्चेल्लिखोत्पिष्टेन वै भुवि ॥

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः ।

‘शुद्धेऽपि’ इति तु कृत्यरत्नावली । *यां काञ्चिदिति । श्रीगङ्गा-
या असत्त्वे ।

नारायण महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥

भगीरथं च शृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥

दशप्रस्थान्स्त्रिलान्दद्याद्दशविप्रैश्च एव च ।

दशप्रस्थान्ययान्दद्याद्दशसङ्घं यागधीस्तथा ॥

प्रस्थः=दोडशपलानि । पलं तु 'मुष्टिमात्रं पलं स्मृतम्'
इति महार्णवे उक्तम् ।

'मत्स्यकृच्छ्रपमण्डूकमकरादिजलेचरान् ।

हसकारण्डववकचक्रटिडिमसारसान् ॥

कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजनेन वा ।

तदलाभे पिष्टमयानम्यर्च्यं कुसुमादिभिः ॥

गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ।

पुष्पाद्यैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तिः ॥

'अनमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥

इति मन्त्रं तु यो मर्त्यो दिने तस्मिन्दिषानिशम् ।

जपेत्पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं लभेत्' ॥

काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः—

'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।

दशहरायै पद्ममिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥

स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विशाक्षरो मनुः ।

पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतम्' इति ।

अत्र गङ्गास्तोत्र(१)पाठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं

१—तद्य स्तोत्र तत्पाठविधिश्च उक्तो धर्मसिन्धौ । यथा—'ब्रह्मोयान्न
नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमो नमः' । नमस्ते रुद्ररूपिण्यै
शाङ्कर्यै ते नमो नमः ॥ नमस्ते विद्वरूपिण्यै महामूर्त्यै
नमो नमः । सर्वदेवरूपिण्यै नमो भेषजमूर्त्यै ॥ सर्वस्य सर्वदया
धीनां मिषवर्षेष्ट्यै नमोऽस्तु ते । स्थाणुजङ्घमसम्भूतविषहन्त्यै नमो

अविष्ये-

‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।

यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वाऽपि चाक्षमः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥’ इति ।

नमः । आंगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः । मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु
स्वर्गदायै नमः सदा ॥ नमस्त्रैलोक्यभूषायै जगद्धात्र्यै नमो नमः । नम-
स्त्रिशुक्लसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥ तन्दायै लिङ्गधारिण्यै नाराय-
ण्यै नमो नमः । नमस्ते विष्वमुख्यायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥ बृहत्यै ते
नमस्तेऽस्तु लोकधात्र्यै नमो नमः । नमस्ते विश्वामित्रायै नन्दिन्यै ते नमो
नमः ॥ पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः । शान्तायै च व-
रिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥ उज्जायै सुखदोग्ध्यै च सञ्जीविन्यै नमो
नमः । ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रभञ्जिन्यै
जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते । सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ शरणा-
गतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे । सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
निर्लेषायै दुर्गहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः । परात्परतरे तुभ्यं नमस्ते
मोक्षदे सदा ॥ गङ्गे ममाग्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे-
पाद्व-
योरेहि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥ आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्व-
त्वं गां गते
शिवे । त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च
शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । य इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोऽपि यः ॥ शृणु-
यात् श्रद्धया युक्तः कायत्राक्चित्तसम्भवैः । दशधा संस्थितैर्दायैः
सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते । उपेष्टे
मासि सिने पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं ग-
ङ्गाजले स्थितः । यः पठेद्दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ॥ सोऽपि
तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । अदत्तानामुपादानं हिंसा चै-
वाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यम-
मृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥ असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-
लुविधम् । परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवे-
शश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश पापानि हरत्वं मम जा-
ह्नवि ॥ दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता । अग्रस्त्रिशच्छतं पूर्वान्
पितृन्थ पितामहान् ॥ उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥ नमो
भगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै दक्षायै गङ्ग-

स्तोत्रं च प्रणिपदादिदशमर्पयन्तं दिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्वोऽपि विस्तरः स्तो-
त्रादि च भट्टकृतात्रिस्थलीसंतोरवधेयः । विस्तरमतिस्तु
न लिख्यते । एवं कुर्वतः कलमुक्तं काशखिण्डे—

‘एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः ।

उपचासी चक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥

सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वाद्विशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये—

‘उपेष्टे मासे निते पक्षे दशम्यां बुधवृत्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।

इति दशहरा ॥

उपेष्टशुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य
विप्रेभ्यो जलकुम्भान्दद्यादिति निर्णयामृते उक्तम् । म-
दनरत्ने स्कान्दे—

‘उपेष्टे मासि नृपश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा ।

निर्जलं समुपोष्याथ जलकुम्भान्सशर्करान् ॥

प्रदाय विप्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ।’

तापे विद्वद्रूपिण्य नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥ सितमकरनिषण्णां शुभ्रव-
र्णां त्रिनेत्रां करधृतकलशोद्यत्सोत्पलामयमोष्ठाम् । विधिहरिहररूपां
सेन्दुकोटोद्गुह्यां कलिर्तासितदुफूला जाह्नवीं तां नमामि ॥ आदाद्यादि-
वितामहस्य निगमव्यापारगान्धे जलं पश्चात्पद्मगशाचिनो भगवतः पौ-
र्वादेकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाधिभूषणमार्जज्जहोमहर्षेरियं देवी कल्म-
षनाशिनी भगवती भागोरथी दृश्यते ॥ गङ्गा गङ्गाते यो घृयाद्योजनानां
शतैरापे । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति ॥’ इति ॥

उद्येष्टपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्द-
विष्णयोः—

‘उद्येष्टे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे ।’

इत्युपक्रम्य—

‘व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारान्नि स्थिरा भवेत् ।’

इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

‘उद्येष्टे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् ।

चूर्णिं पुरा महाभक्त्वा कथिनं ते मया नृप ॥’ इति ।

दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियन्ते । एतच्चाभावास्यायाम-

प्युक्तं निर्णयामृतं भविष्ये—

‘अमायां च तथा उद्येष्टे वटसूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥’

मदनरत्ने त्विदं वाक्यम्—‘पञ्चदश्यां तथा उद्येष्टे’ इति
पठित्वा उद्येष्टपौर्णमास्यामुक्तम् ।

‘अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अधार्चितं चतुर्दश्याममायां सशुपोषणम् ॥’ इति ।

तत्तु पाश्चात्या आद्रियन्ते । हेमाद्रिसमयोदयोतादि-
षु तु आद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तत्तु नेदानीं प्रचरति ।

गौडास्तु—

‘येषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।

उद्येष्टशुक्लचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ॥

वटसूले सोपदासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः ॥

इति परागरोक्तेश्चतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिलहये त-
द्व्याप्तौ परैवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र पूर्णिमासावास्थे
पूर्वदिष्टे ग्राह्ये ।

‘भूतविद्या न कर्तव्या अमावास्यां च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । स्कान्देऽपि—

‘भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।
वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन ॥’ इति ।
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

‘प्रतिपदपञ्चमी भूतसावित्री *वटपूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसयुताः ॥’ इति ।
यदा त्यष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा ग्राह्या ।
‘पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रतं पञ्चदशी तिथिः ।
नाष्ट्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चेत्तच्च परेऽहनि ॥
इति माधवः । *वस्तुतस्तु—

‘भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् ।’
इत्यस्य व्रतान्तरे साधकाशत्वाद्विशेषप्रवृत्तपूर्वविद्धा-

*सावित्री=तद्व्रतसंबन्धमावास्या । *वटपूर्णिमा=त-
द्व्रतसंबन्धिपूर्णिमा ॥ नन्वेवं पण्मुहूर्तपरिमितपञ्चमीवेधव-
त्यां पष्ठ्यां स्कन्दव्रतमपि न स्यात् । ‘नागो द्वादशनाडीभिः’
इति वाक्येन पण्मुहूर्तमितपञ्चम्पादपकत्वात् । किंच स्कन्दव्रते
तिथिसंख्ये पूर्वतिमाधवादिग्रन्थोऽसंगतः । त्रिमुहूर्त्तोऽधिकसयाभा-
वेनोत्तरदिने तादृशविद्धायास्त्रिमुहूर्त्तसप्तोवश्यम्भावेन

एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति चासिष्ठवचनाविषयत्वादित्यग्राह-
‘नागो द्वादश’ इत्यादेर्दूषकताऽनुवादेन नाडीविशेषाविधायकत्वं लाघ-
वात् । वेधविशिष्टदूषकताविधाने गौरवात् । तथा च यत्र व्रते
पञ्चमीविद्धा पष्ठी निषिद्धा ताद्विषयकमेतत् । स्कन्दव्रते पञ्चमीवि-

विधायकवचनेन तस्य बाधादष्टादशनाडीवैधेऽपि पूर्ववै-
त्ययं पन्थाः साधुः । *अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रि-
रात्रसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादि ग्राह्यम् । तस्याः
प्रधानत्वान्* । अयं निर्णयोऽमायामपि ज्ञेयः । पारणं तु
द्धाया ग्राह्यत्वात् तत्र पञ्चमीवैधस्यादूपकत्वात् । पण्डुहूर्त्तपञ्चमी-
युतायामपि तत्कर्त्तव्यमेव तद्वत् । यत्र व्रते चतुर्दशीविद्धा निषिद्धा
तद्विषयकतया सावित्रीव्रते च—

बृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इति पूर्वाविद्धाविधानेन तस्या ग्राह्यत्वात्तत्र चतुर्दशीवैधो न दूपक
इत्यर्थः ॥ उक्तवासिष्ठं च परेऽहि एकभक्तादिकाले मध्याह्नादौ
पष्ठ्याद्यभावे सामान्यतो निषिद्धाया नागविद्धायाः प्रतिप्रसवार्थ-
मिति स्मर्त्तव्यम् । ननु केचन सोपपदाः त्रिरात्रादिशब्दाः । यथा
सावित्रीत्रिरात्र—विल्वत्रिरात्र—गेत्रिरात्र—दुर्गानवरात्रादिमध्यगाः ।
तानि कर्मनामधेयान्येव तत्तद्देवतातत्तत्कालसंबन्धयोः प्रमाणान्तर-
गोचरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात् । ननु निरुपपदास्त्रिरात्रनवरात्रादि-
शब्दाः । बहुव्रीहौ समासान्ताऽसंभवेनावश्यकसमाहारत्वेन 'न त्रिरा-
त्रमुपवसेत् नवरात्रे विशेषतः' इत्यादौ अत्यन्तसंयोगार्थकाद्वितीयया
सप्तम्या वा गुणविधौ संभवति लक्षणया नामधेयत्वानौचित्यात्,
त्रयोदश्यादिवाक्यानि च प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः
गुणविधित एव त्रिरात्रादिशब्दे रात्रिशब्दस्तिथिपरः ।
एवं च यत्र चरमतिथिकृत्यमेव प्रधानं तिथ्यन्तरकृत्यं
त्वङ्गं तत्र साङ्गप्रधानप्रयोगः । तावत्कालिक इति प्रधान-
तिथ्यनुरोधेनेतरतिथिग्रहोऽयुक्तः । पूर्वापरतिथिकृत्याङ्गकैकादशी-
व्रतादौ तु त्रिरात्रादिव्यवहारविरहस्त्वंनादेस्तस्यापर्यनुष्यत्वा-
त् । प्रकृते तु तिथित्रयकृत्यं प्रधानमतः कथमित्यत्राह—*अत्रेति ।
*प्रधानत्वादिति । यद्यपि तिथित्रयकृत्यं प्रधानं तथाऽपि वट-

पूर्णिमान्ते कार्यम् ॥

अत्र स्त्रीव्रतेषु विशेषः परिभाषायामुक्तः । अत्र विशेषो भविष्ये—

‘गृहीत्वा चालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिरं ।
ततोऽध्वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन-वेष्टितं ॥’

सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णां वापि मृन्मयीम् ।

सार्धं सत्पवता साध्वीं फलनैवेद्यदीपकैः ॥

रजन्या कण्ठसूत्रैश्च शुभैः कुङ्कुमकेशरैः ॥’

पूजयोदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठसूत्र=सौ-
भाग्यतन्तुः ।

‘सावित्र्याख्यानकं वापि वाचयति द्विजोत्तमैः ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते विमले ततः ॥

तामपि ब्रह्मणे दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥’

मन्त्रस्तु—

‘सावित्रीयं मया दत्ता सहिरण्या महासूती ।

ब्रह्मणः प्रीणनार्थाय ब्राह्मण प्रतिगृह्यताम् ॥

व्रतेनानेन राजेन्द्र वैधव्यं नाप्नुयात्कचिन् ॥’ इति ॥

‘ज्येष्ठपौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणे—

‘ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्या विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति न संशयः ॥’

‘विष्णुरपि—

पूर्णिमा वटपतृकीत्यादिसमारयव त्रयोदशीचतुर्दश्योरुपवासानु-
रूपविधानं च पूर्णिमादेर्निर्णयोपजीव्यत्वरूपं प्राधान्यं द्योतयति ।

तथा निर्णीतपूर्णिमादेरव्यवहितपूर्वतिथ्योरनुकूल्यवाक्ये त्रयोदश्या-
दिशब्देन ग्रह इत्यर्थः । अथंशमये पात्रे । पात्रं च सप्तधान्यपूर्णं

कार्यम् । ‘सप्तधान्यमृतं कार्यम्’ इति कयायामुक्तेः ॥

‘ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेतस्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन
नरो नराधिपत्यमाप्नोति’ इति ।

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

‘ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

इयं मन्वादिरपि । सा पौर्वाहिकी ग्राह्या । विशेषस्तु
चैत्रे उक्तः । तथाऽपरार्के वामनपुराणे—

‘उदङ्गुल्माद्बुदानं च *तालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासे तु ॥’ इति ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः ॥

मिश्रुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुण्यकालः ।
रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् । आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्स-
वः । तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कान्दे—

‘आषाढस्य स्थिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं वै *भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेत् द्विजान्वद्वन् ॥’

तथा—

‘ऋक्षाभावे तिथौ कार्या यात्राऽसा प्रीयते मम ॥’

‘इहामुत्रातपत्राणां कुरु मे केशव प्रभो ।

छत्रं त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया सह ॥’

छत्रमन्त्रः ।

‘उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।

सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥’

उपानहमन्त्रः ।

*तालवृन्तं=तालव्यजनः ॥

इति ज्येष्ठः ॥

आपादशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च
पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्येति प्रागुक्तम् । आपादशुक्लदादश्या-
मनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्ये—

‘आभाक्रासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती* ।

सङ्गमे न हि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥’

‘आपादमात्रपदक्रान्तिकशुक्लदादशीष्वनुराधाश्रव-
णरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति । अत्र ग्रहण्येतावदेवो-
क्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपाद एव वर्ज्यः । तदुक्तं विष्णुधर्मे—

‘मैत्राश्रपादे स्वापितीह विष्णुः,

पौष्णान्त्रपादे प्रतियोधमेति ।

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुप्तिप्रयोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥’ इति ।

*वस्तुतस्तु*पूर्ववचनमिदं च निर्मूलमेव ॥

अत्रैव विष्णुश्रयनोत्सव उक्तां हेमाद्रौ ग्राह्ये—

*एकादश्यां तु शुक्लायामापादे भगवान्हरिः ।

*भद्रा=सुभद्रा ॥ *आभाकोति । गद्यं ‘सजवे’ इति पाठं वदताम् ।
रेवतीति छतपष्टीकम् । संगवे न भोक्तव्यं, मातर्मध्याह्नयोस्तु तद्भव-
त्येवेति तदर्थः । यत्र दिनं व्याप्यानुराधा द्वादशी च तत्र मातरेव
पारणं ‘सर्वेषामुपवासानाम्’ इत्युक्तेः ॥ *वस्तुतस्तित्विति । महा-
निबन्धेष्वदर्शनात् । *एकादश्यामिति । शयनादीनि निशादि-
वेलायां कार्याणीति ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त्तनम्’ ।

इत्युक्तेः । तत्तत्समयोगस्तु नापेक्षितः तदुक्तेः । स्वापवि-
धिर्भविष्ये—

‘महापूजां ततः कुर्यादेवदेवस्य चक्रिणः ।

जार्त्तिकसुमपालामिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

सुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥' इति ।
कल्पतरौ यमः—

*क्षीराब्धौ*शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्भरिः ।
निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः सम्पूजयेत्सदा ॥
ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं व्यपोहति ।
हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ॥
प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ।

टोडरानन्देऽपि स्कान्दे—

आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहोत्सवम् ।
अयं द्वादश्यामप्युक्तः
'आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

'सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।
विवुद्धे च विबुद्ध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥' इति ।
भाद्रशुक्लैकादश्यां विष्णोः परिवर्त्तनमुक्तं भविष्ये—
'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥'
कटिदानम्=अङ्गपरिवर्त्तनम् । तत्र महापूजां कृत्वा परि-
वर्त्तनं प्रार्थयेत्
'परिवर्त्तस्व देवेश केशवाच्युत भो प्रभो ।
त्वयैषैकादशी देव हितार्थं निर्मिता पुरा ॥' इति ।
कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोस्तथापनं पाद्मे—
'एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥' इति ।
*क्षीराब्धाविति । कल्पतरुश्रुतामयमाशयः । 'नक्षत्रेण युक्तः
कालः' इति प्रत्ययः । पूर्णिमायामेवेति न नियमः, कालमात्रग्रह-

निशि स्वापो दिवोत्थानं मन्ध्यायां परिवर्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव-कारयेत् ॥

आभाकायेषु मासेषुऋमिथुने मार्घवश्यं च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्तनोत्सवाः ॥

इति भविष्योक्तः ।

णात् पूर्णिमायां तत्तन्मन्त्रयोगस्य प्रायिकत्वाच्च । न च तदत्य-
न्तायोगव्यावृत्त्या योगः मानाभावात् । तस्मादिह कथंचिच्छ्रवणया
एकादश्यपि ग्राह्या इति । अत्राहुः-अस्तु तथा मार्घी सप्तमी
मौष्ठपदी अष्टकेत्यादौ मघायुक्तः कालो=मार्घी यत्र मासे स माघः ।
माघस्येयं मार्घी सप्तम्यन्वयानुरोधात् । प्रथमती नक्षत्राण् ततो
मासाण् तत शेषिकाण् कर्त्तव्यः । एवं मौष्ठपदीत्यत्रापि अष्टका-
न्वयाऽनुरोधात् । पठन्ति च ।

‘नक्षत्राण च मासाण कृत्वा मौष्ठपदीपदम् ।

विशेष्यं चाष्टकारूपं शेषिकाणां प्रबोधयेत् ॥’ इति ।

इह तु आपादौ कार्तिकी च अत्यन्तायोगव्यावृत्त्याऽऽपादा-
दियुक्तं नक्षत्राणैव अनुरोधविशेषविरहात् । पूर्णमासीलाभस्तु
‘आपादगुरुपक्षान्ते भगवान्मधुमदनः ।

भोगिभोगे निजा मायां योगनिद्रा समाप्नुयात् ॥’

इत्युक्तेः । ऋमिथुने इति ॥ आपादमात्रान्वयि । अन्यत्र
वाधात् । यद्वादश्यां शयनायुक्तं तन्मिथुनार्क-एवेत्यर्थ इति
मयूखः । उत्सवा=जागरः ।

‘आपादगुरुद्वादश्या सर्वशान्तिकरं शुभम् ।

य दूतेन विमानेन ज्ञात्वा वै कर्म कारयेत् ॥

स पुमान्न प्रणश्येन ससारेषु युगे युगे ॥’

तथा—

‘इयं च द्वादशी देवमवोधार्थं तु निर्मिता ।

त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ इति ॥

परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्यैव ग्राह्या । एतासां रात्रिदिनसन्ध्यादिषु
अनुराधाश्रवणरेवतीनां क्रमेणादिमध्यान्तभागे प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः ॥’

इति भविष्यात्,

‘मैत्राग्रपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥’

इति नारदीया च ।

‘निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।’

इत्युक्तेः निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ग्राह्यः ।

‘पादयोगो यदा न स्यात् ऋक्षेणापि तदा भवेत् ।’

इति चाराढ्यात् ।

‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । द्वादश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभा-

वे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा तद्वक्षभाग एव निशादिवेलानादरेणैव
प्रस्वापादि कार्यम् ।

‘अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥’

इति जीश्रुतवाहनोदाहृतवचनात् । उत्थानशयने इति परि-
वर्त्तनोपलक्षणम्; अहोरात्रमिति संध्यादिवेलायाः । एवं च द्वादश्यां
निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे च नियते सति यदा
द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तद्वक्षभागयोगः अन्यतिथौ च तदि-

द्वादश्यां*सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥

इति वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाऽहो-
मात्रं विवक्षितम् ।

*पारणाऽहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वादयन्मुहुः ।

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तं । *अत्रैकादशीद्वादशयो-
र्देशभेदेन व्यवस्था ।

तरनक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु सव्यायां प्रस्वापादि कार्य-
मित्याह—*द्वादश्यामिति । निशादौ तन्मन्त्रयोगाभावे सति
शयनावर्तनप्रसोधाः संधिसमये=संध्यासमय एव, न तु तत्र
नक्षत्रभागयोगे ।

‘रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥’

इति वचनात् । रेवत्यन्तविवोधग्रहणं चोपलक्षणम् । न चैतस्य
श्रीरामविषयत्वमस्तु तत्र तत्र विष्णुरिति श्रवणात् । अत्र मन्त्राद्यपादे
इति नानावाक्येषु चतुर्थभागोऽर्थरूपादशब्दात् अनुराधारेवत्यौ
चतुर्धा विभज्याऽऽद्यान्त्यपादेयोरिव स्वापप्रसोधा कार्यौ श्रवणं तु
त्रेधा विभज्य तन्मध्यभागे परिवर्त्तनं कार्यम् । श्रुतश्च मध्ये परि-
वर्त्तमेतीति मध्यपदात् । *पारणाहे इति । विष्णवेः पारणाहे एवं
प्रस्वापादि क्रियते इत्यपरः पक्षः । अत्र द्वादशीपदमस्त्वैकादशी-
परमित्यत्राह—*अत्रेति । “धनदश्च रमा गौरी” इत्यादिपवि-
त्रारोपणप्रकरणस्य वाक्यान्तरम्

‘यस्य यस्य च देवस्य यन्मन्त्रं तिथिस्तथा ।

तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति वाक्यात्पवित्रारोपणदेवप्रस्वापादेर्द्वादश्यामर्प्याचित्यादतो
व्यवस्थेत्यर्थः । आपाद्वैकार्चिकपौर्णमास्योरपि स्वापप्रसोधा दर्शितौ

इदं च मलमासे न कार्यम् ।

ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ।

इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि—

‘एकादश्यां तु गृह्णीयात्संक्रान्तौ *कर्कटस्य वा ।

आपाढ्यां चानरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥’

इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते, तदपि मलमासेऽसति द्रष्टव्यम् ।

*मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।

द्विरापाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥’

इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के” इत्यादि । एकादशीमारम्भं पञ्चाहमपि प्रस्वा-
पादि पुराणान्तरे तद्विस्तरः । *कर्कटस्येति । प्रस्वापवत्तदुत्तर-
कर्कटव्यस्य चातुर्मास्यव्रतस्य मिथुन एव न्याय्यत्वात्कथमेतदित्य-
भिमानः । मलमासे मिथुनेऽधिकमासे न । तथा च हरिशयने
मिथुने द्वादशीस्थाने कर्के द्वादशी लभ्यते तदुत्तरकर्कटव्यचातुर्मास्य-
व्रते सैव संक्रान्तौ कर्कटस्येत्यनेन धर्तव्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु
चातुर्मास्यव्रतारम्भे चत्वारः पक्षाः । आपाढे—शुक्लैकादशी—तद्वा-
दशी—तत्पौर्णमासी—कर्कसक्रान्तिभेदात् । “एकादश्यान्तु शुक्लाया-
म्” इति वाक्यात् ।

‘आपाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथाऽपि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे ॥’

इति चाराहात् । *मिथुनस्थ इति ।

‘माधवाद्येषु यद्येकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विरापाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽच्युतः ॥’

इति द्विरापाढकथनं तु व्यवस्थार्थम् ।

‘मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥’

*अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—

‘आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥’ इति ।

अस्य नित्यत्व तत्रैवोक्तम्—

‘वार्षिकांश्चतुर्गो मासान्वाहयेत्केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदामोति किल्बिषं वत्सरोद्भवम् ॥

असम्भवे तुलार्केऽपि कर्तव्यं तत्प्रपन्नतः ॥’ इति ।

तेनाषाढशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां पौर्णमास्यां चाऽऽर-
म्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव । तदुक्तं
हेमाद्रौ भारते—

‘चतुर्धा गृह्य वै चर्णिं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥’ इति

अथारम्भः शुक्रास्तादावपि कार्यः ।

‘न शैशव न मौढ्यं च शुक्रगुर्वेन वा तिथेः ।

खण्डत्वं चिन्तयेदादौ* चातुर्मास्याविधौ नरः ॥’

इति हेमाद्रौ घृह्यगार्योक्तेः । *इदं च द्वितीयाधारं
सम्भविष्यम् । प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचम
ध्येऽपि द्वितीयाधारम्भो भवति ।

‘अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

कर्कटादित्रिके वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥’

इति स्पष्टमुक्तेः । *अत्रैवेति । आषाढशुक्लद्वादश्यामित्यादिवा-

राहाद्यत्वारः पक्षा अनुपदमुक्ताः । एकादश्या सूतकादिना प्रति-
वन्धे द्वादश्यादयः सर्वत्रापि प्रतिवन्धे त्वनारम्भ एव । ‘आरब्धे सूतकं
न स्यात्’ इति बाधयात् । *आदौ=आरम्भे । *इदं चेति । निपि-
च्छास्तादेरसामान्यतः प्रतिपसवे गौरवात् द्वितीयाारम्भपरत्वमित्य-

व्रतमेतन्नरः कृत्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥'

इति भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दोक्तेः ।

'आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ।'

इति विष्णुवचनाच्च ।

यत्तु—

'*असंक्रान्तं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

*मलमासमशौचं च वर्जयेन्मतिमात्ररः ॥'

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे अविष्यवचनं,
तत्तु *पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदसम्बद्धं मध्ये पठितमिति
ज्ञेयम् । *अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेश्च चा-
तुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । *प्रकरणनिवेशेऽपि वा प्रथ-
मारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रत-
प्रयोगाणां भिन्नत्वादांशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो
न भवत्येवेत्याहुः । तन्न ।

'*प्रतिवर्षं च यः कुर्यादैवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्तेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ॥

र्थः । वस्तुतस्तु वर्षभेदेऽपि व्रतैक्ये मानाभावात्सर्वेऽपि प्रथमार-
म्भा एवेति । अत एव बहुषु पुस्तकेष्विदं चेत्यादिपाठो न दृश्यते ।
*असंक्रान्तम्=अधिकम् । *मलमासं=क्षयमासम् । *पूषेति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पूष्णोहं देव प्रजया पशुभिश्च जनिपीय' इति
पुषानुमन्त्रणमन्त्रः पठितोऽपि स तत्र न विनियुज्यते । तत्र
तद्देवताविरहेण प्रकरणस्य दौर्बल्यात् विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्य-
मनपेक्ष्य विनियोगाभावात् । अतः स पूषयागे नेतव्य इत्यर्थः ॥
प्रकरणदौर्बल्यमाह—*अन्यथेति । दैवविवाहादि चातुर्मास्यव्रते
दैवमिति मत्वाह—*प्रकरणेति । *प्रतिवर्षं चेति । वस्तुतस्त्विदं
फलविशेषार्थाद्वृत्तिबोधकं प्रयोगैक्यपक्षे मानाभावात् । चातुर्मास्यव्र-

मोदते विष्णुलोकेऽसौ ग्रावदाभृतसंलुप्तम् ॥

इति हेमार्द्रा भविष्यवचनादित्यास्ता विस्तरः ।

इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

‘शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।

कृत्वा व्रतस्य नियमं यथोक्तफलभागभवेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तान् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमार्द्रा भविष्ये—

‘महापूजां ततः कुर्याद्देवस्य चक्रिणः ।

जातीकुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्त भवेदिदम् ।

विबुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥

एव तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभापेताग्रतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥’

चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥

इदं व्रतं मयादेवगृहीतं पुरतस्तत्र ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यश्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णं मृतो ह्यहम् ।

तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥’ इति ।

तत्र भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपरिचर्यायां

च भविष्ये—

‘श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

‘दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥’ इति ।

स्कान्देऽपि चातुर्मास्यकल्पे—

तारम्भः शयनोत्सवं कृत्वा कार्य इति सूचयितुं—महापूजा इति ।

‘चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्णिनाम् ।

प्रथमे मासि कर्तव्यं नित्यं *शाकव्रतं नरैः ॥

द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिब्रतमनुत्तमम् ।

पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशाम्य ॥

द्विदलं बहुबीजं च वृन्ताकं च विवर्जयेत् ।

नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥

जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।

कूष्माण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद् बुधः ॥’

तथा—

‘विशेषाद्गदरीं धात्रीं कूष्माण्डं तिनित्णीं त्यजेत् ।

जीर्णधात्रीफलं ग्राह्यं कथञ्चित्कायशोधनम् ॥’ इति ।

तीर्थसौख्ये स्कान्दे—

‘वार्षिकांश्चतुरो मासान्प्रसुप्ते वै जनार्दने ।

मञ्चखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमात्ररः ॥

अवृत्तां वर्जयेद्धार्या मांसं मधु परौदनम् ।

पटोलं मूलकं चैव वृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥

अमक्ष्यं वर्जयेद् दूरान्मसुरं सितसर्षपम् ।

राजमाषान्कुलित्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ॥

शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादिषु सन्त्यजेत् ॥’

अत्र त्यजेदिति वर्जनसङ्कल्परूपः पर्यु(१)दासो ज्ञेयः

व्रतोपक्रमात् । अत्र केचित्—

‘शाकाख्यं पत्रपुष्पादि’ इत्यमरकोशस्य ‘शक्यतेऽ

*शाकव्रतं=शाकवर्जनसंकल्पः । बहुबीजव्रतं च मासचतुष्टये ।

राजमाषाः=चवल्या इति महाराष्ट्राः । मधु=मौद्रम् । पटो-

लं द्वयमपि । आशुधान्यम्=‘आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्’ इति

शितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्यामिना व्याख्यानात्
व्यञ्जनमात्रस्य निषेधमाचक्षते । अन्ये तु शाकशब्दस्य
पत्रादिदशविधशाके योगरूढत्वात् योगाच्च *रूढेवली-
यस्त्वात् श्वरादीनामपि त्यागापत्तेश्च तत्प्रत्याचक्षते । तेन
'*मूलपत्रकरारोग्यफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'
इति क्षीरस्यामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अधि-
रूढकाः=अङ्कुराः । वस्तुनस्तु

*तत्तत्कालोद्भवाः शाका वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।

। पटुबीजमयीज च विकारि च विवर्जयेत् ॥

इति भविष्यधचनात्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशा-
कानां निषेधः । तत्र *तत्कालो(१)द्भवजातीयत्वं विधाक्षि-
तम् । तेनातपादिशोपितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषे-

कोशात्तुच्छधान्यम् । *योगाच्चेति । केवलयोगिकत्वेन मते ।
*मूलेति । मूलं कन्दोऽपि बोध्यः । करीरं=वशाङ्कुरः । अग्रं=पल-
वः । काण्डो=दण्डः । कवचं=छत्राकमहशम् । अङ्कुर इति सेत्रो-
द्भिन्नफलमूलादेः, स्तेदोद्भिन्नोऽङ्कुर इति केचित् । अत्र फलपत्रे-
त्यादेः सर्वस्य न निषेधः किंतु फलमूलादेरेव । तेषां व्यञ्जनत्वेन
भूयो लोकव्यवहारादिति केचित् । तत्रान्यत्रापि तुल्यवहारभूय-
स्त्वादित्यपरे । *तत्तदिति । 'यत्र काले धृतं तस्य तदन्यस्य च'
इत्येवं वर्षाकाललाभात् । एतेन तत्तत्कालेनि संवत्सरलाभे तत्का-
लोत्पन्नानामित्यग्निमग्न्यन्धविरोधः । इतरथा वीप्सादिभ्यर्थ्यमिति समा-
हितम् । *तत्कालेति तत्तत्कालेत्यभिधातव्ये द्वितीयतच्छब्दप्रभृत्य-
नुवादः । एतच्च वर्षाकालोद्भवशाकवृत्तमित्यभिप्रायेण । शाकसामा-

(१) क्वचित् 'तत्तत्कालोद्भवजातिविषक्षिता' इति पाठः ।

धः । *अत्र तत्कालोद्भवा इति वीष्णावशात्स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां निषेध इति निष्कर्षः । बहुबीजमित्यनेकबीजमिति केचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवा यत्र वहवस्तदित्यन्ये । अबीजं कदलादि* । वस्तुतस्तु इदं महानिवन्धेष्वभावाद्भिर्मूलमेव । आचारप्रदीपे—

‘घृन्ताकं च कलिङ्गं च बिल्वौदुम्बरमिःसटाः ।

उदरे यस्य जीर्यन्ति तस्य दूरतरो हरिः ॥’

तथाऽपरार्के देवलः—

‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषाणि चोक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पादौ—

‘प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयज्ञशिष्टमाषादि यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥’

दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ।

रुच्यं तत्तद्देशलभ्यं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥’

पादौ कार्तिकमाहात्म्ये—

‘गोच्छागीमहिषीदुग्धादन्यद् दुग्धादि चामिषम् ।

धान्यं मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥

द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।

न्यव्रतमित्याशयेनाह—*अत्रेति । *कदलमिति । अनुदरा कन्येतिवत् अत्यल्पबीजमित्यर्थादाप्रकलमिति । मिःसटा=दग्धान्नम् । भीःसटेति पाठे ‘भीःसटं श्लेष्मान्तकम्’ इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥ प्राण्यङ्गं=मौक्तिकशुक्त्वादि । रुच्यं=रुचिकादि । धान्यं=कुस्तुम्बुरुः । अन्नं पर्युषितम्—

‘अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥’

*'ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पत्रवलसस्थितम् ।

*आत्मार्थं पाचित चान्नमामिषं तत् स्मृतं बुधैः ॥'

तथा—

*'निष्पावान् राजमापांश्च मन्त्रसंधितानि च ।

घृन्ताकं च कलिङ्गं च सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥'

सधितानि=लवणशाकादीनि ।

तत्रैव विष्णुधर्म—

'चतुर्वर्षीह मासेषु हविष्याशी न पापभाक् ।'

हविष्याणि तु पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये-

*'हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः ।

कलायकहुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

पष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।

कन्दः सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥

इत्याहुक्तम् । आरनालादि च द्विजात्क्रीताः । *ताम्रेति ।

'यज्ञपात्रे तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

स्नानतर्पणदानेषु ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥'

इत्युक्तम् । *आत्मार्थमिति । 'परपाकरतश्च यः, तावुमौ

पापकर्माणौ' इति निषेधेऽपि दोषाधिक्यार्थं विप्रभोजनवैश्वदेवार्थ-

पाकहीनः परपाकनिवृत्तः । *निष्पावा पावदे इति महाराष्ट्राः ।

'यद्योत्कोचादिना प्राप्तं पतिताश्चदुपार्जितम् ।

कन्याविक्रयतो लब्धं सुप्ते देवे विवर्जयेत् ॥'

इत्यादीनि त्वनिर्दोषार्थानि । *हैमन्तिकं=हैमन्तोद्भवम् । सितं

श्वेतमस्त्रिन्नम्=अनूपकं किञ्चिदग्निपाकेन जातं स्पेदं स्त्रिन्नं तद्विन्नं तेन

पृथुक्तादिनिषेधः । धान्यं=तण्डुलाः । कलायः=सतीनकः, मटरी इति

प्रसिद्धम् । वास्तुकं ययुवा इति प्रसिद्धः शाकः । हिलमोचिका=गौड-

देशः । कालशाकम्=तण्डुलः । मूलकं स्वार्थे कः मूलानि न तु मूलशाकः

*पयोऽनुद्धृतसारं च *पनसाञ्जरीतकी ।

पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तित्तिणी ॥

कदलीलवलीधार्त्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ।

*अतैलपकं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥' इति ।

सितास्विन्नम् = अनूष्मपक्कम् । धान्यं = तण्डुलादि* ।

केमुकं केमुताहति प्राच्येषु प्रसिद्धः कन्दः 'कलायस्तु-
सतीनकः' इत्यमरः 'बडुरी' इति प्रसिद्धं धान्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । अगस्त्यसंहितायां हैमन्ताद्युक्त्वा—

'नारिकेलफलं चैव कदली लवली तथा ।

आञ्जमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥

व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥'

अन्यान्यपि वृतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

'स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मार्थं सुदृढवृत्तः ।

गृहीयान्नियमानेतान्दन्तधावनपूर्वकान् ॥

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ।

मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुणवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनाद्राजन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयान् ।

तस्य वृत्ते मदिरोपमत्वात् । केमुकेतरत् = केमुकं केमुता इति प्राच्ये-
षु प्रसिद्धं मूलं तद्विन्नम् इतोऽपि च न मूलशकः अव्यावर्त-
कत्वेन एतदन्वयात् । कन्दः यद्यपि 'अर्शोन्नः सूरणः कन्दः' इत्युक्त-
स्तथापि तस्य निषिद्धत्वात्तदन्यो ग्राह्यः ॥ *अनुद्धृतसारमि-
ति । दध्न्यपि बोध्यम् । *पनसेत्यादि । 'फले लुक् । नार-
ङ्गं = नारिङ्गम् । नागरमिति पाठे शुण्ठी । *अतैलपकमिति
कथितहविष्याणामेव विशेषणम् ।

तामूलवर्जनाङ्गो रक्तरुणश्च जायते ॥
 घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वस्तिग्धतनुर्भवेत् ।
 शाकपत्राशनाङ्गो अपक्वादोऽमलो भवेत् ॥
 भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् ।
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 धारणान्नपरोष्णां च गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽऽखलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान्धर्म्यान्विशेषतः ॥
 पञ्चाक्षकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति ।
 पर्णेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 शुद्धवर्जो नरो दद्यात्तद्भूतं ताम्रभाजनम् ।
 सहिरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ॥
 सुप्ते देवे तु यो विष्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् ।
 पञ्चवर्णस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पञ्चकस्तथा ॥
 स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

अथैषां समाप्तौ कार्तिक्या दानानि । 'एकभक्तवृत्तेः*
 दम्पती संपूज्य भेतुर्देवा, नक्तो बस्त्रयुगं, एकान्तरोपवासे
 गौः, शूरावने शय्या, पञ्चकालभोजने गौः, ब्रीहिगोधूमा-
 दित्यागे ह्यमरीचादि, कूच्छे गोयुग्मं, शाकाशने गौः

*एकभक्तवृत्ते इति । विहितदानानन्तरं

“चतुरो वार्षिकान् मासान्नियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्यस्तं दद्याद्भक्त्या सदसिणाम् ॥

दत्त्वा विसर्जयेद्दिग्भास्ततो भुङ्क्षीत वाग्यनः ।”

पयोवृत्ते च, दधिमधुघृतवृत्तेषु वासो गौश्च, ब्रह्मचर्ये स्व-
र्णमूर्तिः, ताम्बूलवृत्ते वासोयुगं, मौने घृतकुम्भो वस्त्रयुगं
घण्टा च, देवाग्रे रङ्गमालिकाकरणे धेनुर्हेमशङ्खं च, दीपि-
कावृत्ते दीपिका वासोयुगं च, भूमिभोजने पर्णभोजने च
कांस्यपात्रं गौश्च, चतुष्पथदीपे गोघ्रासे च गोवृषौ, प्र-
दक्षिणाशने वस्त्रम्, *अनुक्तेषु स्वर्णं गौश्च' इत्यादि
हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्मे-
'शयनीबोधिनीमध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः ।

भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयित कदाचन ।'

हेमाद्रौ पाद्मे—

'आषाढादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

समाप्तौ च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥

आषाढादिचतुर्मासं वर्जयेन्नखकृन्तनम् ।

वृन्ताकं गृञ्जनं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

'अन्यान्यापि (१) केशकर्तनादिवर्जनसंकल्पातुरूपाणि
पृथ्वीचन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोडरानन्दे स्कान्दे—

'एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्यान्मासोपवासकम् ।

अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा ॥'

अत्रैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां भ-
विष्ये—

इत्युक्तेव्रतसमापनं कार्यम् । *वस्त्रमिति । सन्ध्याकाले दीपदाने
सुवर्णयुतां दीपिकां दद्यात् । *अनुक्तोऽपि । चातुर्मास्यव्रतं
कृत्वा 'व्रतान्ते गोवृषप्रदः' इति वाक्याद्धेनुं वा दद्यात् । व्यासः—

‘शयन्यां चैव बोधिन्यां चकतीर्थे तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन बहिष्कृतो भवेन्नरः ॥’ इति ।

(१) ‘अतस्तनूर्न तदामो अश्नुते’ इति ऋग्वेदात्, ‘स होवाच याज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् । सुश्लोकमौलैर्वर्माण्यङ्गेष्वग्निना संदधते’ इति शतपथ-
श्रुतेः, ‘प्रतद्विष्णो अञ्जचक्रे सुतप्ते जन्माम्भेर्धिः*तर्तवे
चर्पणीन्द्रा’ । मूले बाहोर्दधन्ते ये पुराणा लिङ्गान्यङ्गे
तावकार्यार्पयन्ति’ इति सामवेदात् ।

‘योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

चतुरो वार्षिकान् मासान् सर्वपापात्ममुच्यते ॥

तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।

कृष्णप्रोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ॥

श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ।

सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृते ॥’ इति ।

नियमाः ब्रह्मचर्यहविष्याशनभूशयपादयः । एवं सङ्कल्प-
पूर्वकं श्रुत्वा समाप्तौ सति सामर्थ्ये पर्वसमाप्तौ वाचकं पायसेन भो-
जयेत्तस्मै रत्नकाञ्चनगोभृष्टृहवस्त्रादि दद्यात् ततो द्विजान् भोजयि-
त्वा तेभ्यो दक्षिणा दद्यादेवं सर्वपुराणश्रवणविधिरिति । *तर्त्त-
ये=तरितुम् । *चर्पणीन्द्राः=ज्ञानपूर्णाः ।

(१) इयं श्रुतिर्वैष्णवी. स्वमतपरतया व्याख्याता । अस्या वास्त-
वार्थस्तु—‘तत् पवित्रं अतस्तनू पयोमतादिना असन्तप्तगात्र. आमः
अपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति’ इति श्रीमत्सायणाचार्यैः ऋक्संहिता-
भाष्ये उक्तं । एवमन्यान्यपि श्रुतिवाक्यानि घस्तुतो मित्रार्थानि यत्नादा-
कृत्य व्याख्यातानि सन्ति । सार्धजनीन तु ग्रन्थकृदप्यग्रे वक्ष्यति—‘यस्तु
संवत्सरश्चादि’ इति ।

‘अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तसमुद्रादिधारणम् ॥’

इति पद्मपुराणाच्चेति ।

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः ।

शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः ॥

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥’

इति काशीखण्डात् । तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रि-
कातो ज्ञेयः ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादयस्तु —

‘यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वयाननाभोगी चण्डालो जन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥’

इति बृहन्नारदीयोक्तेः ।

शङ्खचक्रायङ्गुलं च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।

स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥’

तथा—

‘शिवकेशवयोरङ्गाञ्जूलचक्रादिकान्द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान्वैदिके वर्तमाने स्थितः ॥’

इति विष्णुवाङ्मलायनादिवचनात् ऋग्वेदादिश्रुतीनाम-
*न्यार्थत्वादन्यश्रुतीनां चासत्त्वाच्चक्रादिधारणं शूद्र-

*अन्यार्थत्वात्=तप्तादिपदस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात् ।

विषयमित्यूचुः । 'नृत्यं चोदरार्थं निषिद्धम्' इति श्री-
धरस्वामी ।

यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिमापेक्षत्वाद्धिं विना च त-
दयोगादुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ करानि' इति व-
द्विकल्पो युक्तस्तथापि 'एकजानेरयं धर्मः' इत्यनेन (१)
सामान्यवाक्यानामुपमहाराद्विजातिनिषेधो नित्यानुवाद
इति तदाशयः । अत्र शिष्टाचार एव संकटपाशानि-
सरणसरणिरिति संक्षेपः । आपादपौर्णमास्यां कोकि-
लाव्रतमुक्त हेमाद्रौ भविष्ये—

'आपादपौर्णमास्यां तु मन्ध्याकाले क्षुपस्थिते ।

सकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं ह्यहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्यं स्थिता सती ।

भोक्ष्यामि नक्तं भुञ्ज्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥'

इति ।

अस्य नक्तव्रतत्वात् *सायाह्व्यापिनी (२) ग्राह्या ।

अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ वामनपुराणे—

'पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपने चर्ममंस्तरे ।

वैयाघ्रे च जटाभारे ममुद्रव्याहिर्यर्पणा ॥'

*आपाद्वेति । अधिकापादपौर्णमास्यामारम्भः ।

'आपादो द्वौ यदा स्यातां कोकिलाव्रतमाचरेत् ।'

इत्युक्तेः । अधिकापादपौर्णमासीविरहं तु तत्प्रतिनिधिभूत

श्रावणमभिव्याप्य शुद्धे कार्यम् । *सायाह्व्यापिनीति=म-

(१) मुद्रनपुस्तक 'वाधवाक्यानाम्' इति पाठः ।

(२) आपादो द्वौ यदा स्यातां कोकिलायास्तदार्चनम् । तथा या
कुरुते नारी न सा वधयमाप्नुयात् ॥ शृणु देवि मयस्यामि मन्त्रे पौरा-
णिकैर्युतम् । मलमासे त्वतिक्रान्ते शुद्धायाडे समागते ॥' इतिवतरा-
जवराहोक्तिस्तु मलमासे प्राप्ते सति शुद्धमास एव व्रतनिर्णयपरः ।
न तु आपादेऽधिमासे सत्येव तद्व्रतकरणेनियमपनेति बोध्यम् ।

मदनरत्नेऽप्येवम् । इयं च *प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्ता चेत् परैवेति(१) संन्यासपद्धतौ ।

‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्व क्षौरप्रणामयोः ।’

इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आषाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रान्तौ पूर्वं त्रिंशदण्डाः पुण्यकालः । सूर्यो-

न्ध्याकाल व्यापिनीति मयूखे । *प्रदोषेति । स्वापस्य प्रदोष-
कालीनत्वात् । आषाढपूर्णिमायां किञ्चिद्देयम् ।

‘आषाढी कार्तिकीमाघीतिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥’

इति भरतशपथेषूक्तेः ।

‘आषाढीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीव पावनाः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः प्राण्डुनन्दन ॥’ इति,

‘आकाभावे त्वनन्तकम्’ इति च वाक्यात् ।

इत्याषाढः ॥

(१) संन्यासिनां चातुर्मास्याऽऽश्विनसंकलपाङ्गत्वेन क्षौरव्यासपूजादिकं विहितम् । तत्रादौ क्षौरं विधाय द्वादश मृत्तिकास्नानानि प्राणायामादिविधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजान्तं ‘असति-प्रतिबन्धे चतुरो वार्षिकान्मासानिह वसामि’ इति मनसा संकल्प्य-‘अहं तावन्नित्यस्यामि सर्वभूतहिताय वै । प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥ अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षान्वै श्रुतिसंश्रयान् । स्थास्यामश्चतुरो मासान-
त्रैवासति बाधकं ॥’ इति वाचिकसंकल्पं कुर्यात् । ततो गृहस्थाः प्रतिघ्नयुः—‘निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् । यथाशक्ति च शुश्रूषां करिष्यामो वयं मुदा ॥’ इति । अन्योऽपि सविस्तरविधि-
धर्मसिन्धुतोऽवगन्तव्यः ।

दयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यम् । रात्रौ तु निशी-
धात्प्राक् परतश्च संक्रमेऽपरार्कहेमाद्व्यनन्तभट्टादिमते
पूर्वोत्तरदिनयोः पञ्च नाड्यः पुण्यकालः ।

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पित्र्यं च कर्मणि ॥’

इति स्कान्दोक्तेः । ‘पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्क-
भिन्नसंक्रान्तिपरम् । वक्ष्यमाणवच्चोविरोधान्’ इत्युक्तं
मदनरत्ने । तेनायमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकर उदये पञ्च
नाड्यः पुण्यकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च
नाड्यः पुण्यकालः । विपुवतोस्तु पूर्वदिने पञ्चापरदिने
च पञ्चेति वाक्यान्तरानुरोधान् । तेन हेमाद्रिमायवयो
सर्ववचनानां चाविरोधः । माघवमते तु—

‘अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्य यावन्नोदयते रविः ॥’

इति वृद्धगार्ग्योक्तेः ।

‘मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्घटि स्यादशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’

इति भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दक्षिणा-
त्यास्त्येतदेवाद्विपन्ते । अत्र रात्रावपि स्नानादि भवती-
त्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा
कर्क *केशादिकर्तनं* निषिद्धम् ।

‘कुम्भे कर्कटके चापि कन्यायां कार्मुके रवौ ।

*कशादीति । ‘नखानामनुक्तत्वात्तत्खण्डने न दोषः’
इत्याहुः । *कर्तनमिति । वपनस्यापि न ग्रहः ‘रोमखण्डम्’ इति

रोमखण्डं *गृहस्थस्य पितृन्प्राशयते यमः ॥'

इति सुमन्तुवचनादित्युक्तं जीवत्पितृकानिर्णये गुरुभिः ॥

अथ नदीनां रजोदोषः । हेमाद्रावत्रिः—

*'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

न स्नानादीनि* कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥'

इदं च क्षुद्रनदीषु ।

'सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥'

इति व्याघ्रोक्तेः । मात्स्ये त्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् ।

'यावन्नोदेति भगवान्दाक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रजो महानद्यः कर्तोयाः प्रकीर्तिताः ॥'

कर्तोयाः=अल्पतोयाः । तथा कात्यायनः—

'याः शोपमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।

तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ॥'

इदं चापदि । स्मृतिसङ्ग्रहे—

'धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।

नता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥'

महानदीषु तु भविष्ये उक्तम्—

सामान्येनोक्तेः । *गृहस्थस्येति वर्ण्यादिव्युदासः । जीवत्पितृ-
कस्यापि व्युदास इति केचित् । उपरते लक्षणापत्त्या तस्य
न व्युदास इत्यन्ये ।

'धनुःकुम्भौ द्विधा कृत्वा पूर्वभागं परित्यजेत् ।

कर्कटस्यान्तिमं भागं वन्यां तु सकलां त्यजेत् ॥'

इत्यपि केचित् । नद्यो द्विविधाः—अल्पाः, महत्यश्च । तद-
न्या गर्तास्तत्राद्यायामाह—*सिंहेति । *स्नानादीनीति । आ-
दिना तर्पणादिग्रहः । तदुक्तम्—

‘आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनं च चतुर्थेऽहि शुद्धाः स्युर्जाह्नवीऽथवा ॥

महानद्यश्च ब्राह्मे—

‘गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पर्योष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

आगीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च त्रिहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसास्थिताः ।

द्वादशैता महानद्यो देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ॥’

मदनरत्ने पुराणान्तरे—

‘महानद्यो देविका च कावेरी वज्ररा तथा ।

रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ ज्येष्ठं नृप ॥’

कात्यायनः—

‘कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥’

इदं गङ्गायतिरिक्तविषयम् ।

‘रजोदुष्टेऽम्भासि स्नानं वर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः ।

कदर्थितं रजस्तेषां सन्ध्योपास्तिश्च तर्पणम् ॥ इति ।

कदर्थितं=निन्दितम् । एतच्चादृष्टार्थकर्मसामान्यपरम् । “ग्राम-
भोगो न दुष्यति” इति वचनात् । *जाह्नवीति । यथा जाह्नवी
सर्वकाले शुद्धा, तथा तदग्रा । त्रिदिनानन्तरमित्यर्थः । अत्र
प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘काले नभस्यशुद्धं स्यात् त्रिरात्रं तु नवोदकम् ।

अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥’ इति

स्नानपानोपयकरणे तु त्रिरात्रं कुच्छो वा बोध्यः ।

‘गङ्गा च यमुना चैव *प्लक्षजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभृयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥
शोणामिन्धुहिरण्याख्याः कांकलोहितघर्घराः ।
शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः* परिकीर्तिताः ॥’
इति देवलोक्तेः । यत्तु—

‘प्रथमं कर्कटे देवि ग्रहं गङ्गा रजस्वला ।’
इत्यादि वचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगङ्गान्तरपर-
मिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गतरजोविषयम् ।
‘गङ्गा धर्मद्रवः पुण्या यमुना च सरस्वती ।
अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थास्तु चामलाः ॥’
इति निगमोक्तेः । तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति ।
‘न तु तत्तीरवासिनाम्’ इति निगमोक्तेः । रजोदुष्टमपि
जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् ।

‘गङ्गाम्भसा समायोगाद् दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः । नूतनकूपादौ तु योगियाज्ञवल्क्यः—
‘अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
भूमेर्नवोदकं*चैव दशरात्रेण शुध्यति ॥’ इति ।
कचित्त्वदोषमाह व्याघ्रपादः—
‘अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥’
गौडास्तु—‘अन्येनापि समुद्धृते’ इति द्वितीयपादे पाठः ।

*प्लक्षजाता=कुक्षेत्रस्था । *पावना-इति । रजोदोषहीनत्वं
नदत्वमित्याशयः । ‘नदाः कृष्णा च वेणिका’ इति विवेचने
चतुर्थपादः ।

*नवोदकं=नवस्नानितकूपाद्युदकम् । एतच्च प्रसङ्गादुपायम् ।

तेनोद्धृते न दोषः । तथा च 'तासु स्नानं नेति प्रागुक्तम्'
इत्याहुः । वसिष्ठोऽपि—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥’ इत्यलं
विस्तरेण ॥

श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूत्राख्या गुर्जरेषु प्रसिद्धा ।
*सा परयुता ग्राह्येति दिवोदासः । श्रावणशुक्लचतुर्थी
पूर्वयुता* । ‘मातृविद्धो गणेश्वरः’ इत्यादिवचनात् । श्रावण-
शुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् ।
चमत्कारचिन्तामणौ—

‘पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसमन्विता ।

तस्यां तु तुपिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥’ इति ।

‘श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥’

इति मदनरत्नेऽभिधानाच्च । तेन परैवेति । अत्र विशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये—

‘श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विपोलवणाः ॥

पूजयेद्विविधरीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये यस्यां पूजयन्तीह नागान् भाक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥’ इति ।

*सेति ‘अस्या मधुसूत्रावणिका’ इत्यग्रिमवचनात् । ‘रम्भा-
ख्यां वर्जयित्वा’ इत्युक्तेश्च । *पूर्वयुतेति । मध्याह्न्यापिनी-
ति नव्याः ।

आचणशुक्लद्वादश्यां(१) दधिघृतं प्रागुक्तम् । तक्रा-
दीनां त्वनिषेधः । तत्र दधिव्यवहाराभावादिति व-
क्ष्यते(२) ।

अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये-

आचणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥

द्वादश्यां आचणे मासि पञ्चम्यामथ वा द्विज ।

आलुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥' इति ।

शिवे तु तत्रैव कालोत्तरे—

'आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोः समम् ॥' इति ।

अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधिवासनं दीपिकायाम्—

'गोदोहान्तारिते काले पूर्वेष्वर्वाऽधिवासनम् ।' इति ।

गौणकालो रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

'पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि ।

कार्तिक्यवधि*शुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ॥

हैमरौप्यताम्रक्षौमैः सूत्रैः कौशेयपद्मजैः ।

*शुक्रास्ते=शुक्रास्तेऽपि । 'शुक्रार्के'इति पाठे शुक्लद्वादश्या-

(१) चातुर्मास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे 'द्वितीये मासि कर्तव्यं' द-
धिघृतम्—'इत्यादिनेत्यर्थः । अस्यामेव द्वादश्यां मासं कृतस्य शाकव-
र्जनघृतस्य साङ्गतार्थं 'ब्राह्मणाय शाकदानं करिष्ये' इति संकल्प्य ब्रा-
ह्मणं संपूज्य—'उपायनामिदं देव घृतसंपूर्तिहेतवे । शाकं तु द्विजवर्या-
य सहिरण्यं ददाम्यहम् ॥' इत्यादिमन्त्रेण पक्वमामं वा शाकं दद्यात् ।
ततो—'दधि भाद्रपदे मासि वर्जयिष्ये सदा हरे ।' इत्येतच्च संकल्प-
येत् । इति धर्मसिन्धुः ।

(२) भाद्रपदमासनिर्णये शुक्लद्वादश्यां दुग्धघृतविचारे 'एवं दधिघृते
न तक्रादीनां निषेधः' इत्यादिनेत्यर्थः ।

कुशः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्या कर्तितैः शुभैः* ॥
 कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणकृत्य शोधयेत्* ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पृथ्वा सह शतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्या सहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशीतिना शतेनैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥
 साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु* शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्पदत्रिंशद्ग्रन्थिशोभनम् ।
 पदत्रिंशच्च चतुर्विंशद्वादशेति च केचन ॥
 चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्यंके मुनयो विदुः ॥
 हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये त्वन्यथोक्तम्—

‘अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशतिरेवाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्दूरमात्रं द्वितीयकम् ।
 प्रलम्बतो जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥’
 शिवपवित्रं तु तत्रैव शैवागमे—
 ‘एकाशित्यथवा त्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यग्रन्थ्यन्तरालकम् ॥

मित्यर्थः । *शुभैरिति ।

कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पुंश्चल्यादिभिः कृतम् ।

इति पाठः । *शोधयेदिति । पृथक्पृथक् पञ्चगव्यादकादिना ।

‘पृथक्पृथक्पञ्चगव्यरद्भिः प्रक्षालयेत्ततः ।

मूलेनाष्टोत्तरशतं गायत्र्या रामसञ्ज्ञया ॥

शङ्खोदकेनाभिग्रन्थं पवित्राणि विनिर्ममेत् ।’

इत्युक्तेः । *शतग्रन्थीति । ग्रन्थिमपार्णं तत्रैव-

‘अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तु कुर्याद्ग्रन्थिमयोत्तमे ।

द्वादशाङ्गुलमानानि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ।

लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि च ॥' इति ।

हेमाद्रौ कालोत्तरे युगधर्मे—

'कृते मणिमयं कार्यं त्रेतायां हेमसम्भवम् ।

पट्टजं द्वापरे प्रोक्तं कार्पासं तु कलौ स्मृतम् ॥'

आधिकारिणोऽपि तत्रैव विष्णुरहस्ये—

'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकम् ॥'

तथा—

'अतोदेवेति मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।

शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा पूजयेद्धरिम् ॥'

एतच्च नित्यम् ।

'न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥

तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥'

इति तत्रैवोक्तेः । देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

'धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः ।

भास्करश्चण्डिकाऽम्बा च वासुकिश्च तथर्षयः ॥

चक्रपाणिर्ह्यनङ्गश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ॥

यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥' इति ।

तथा हेमाद्रौ कालोत्तरे—

चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणं तु तत् । इति ।

तत्प्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकायां यथा—

‘*ततस्तानि पवित्राणि वैणवे पटले शुभे ।

संस्थाप्य शुचिवस्त्रेण पित्राय पुरतो न्यसेत् ॥

अरत्निसंमितां वेणीं कुर्यात्पद्मत्रिशता कुशैः ।

क्रियालोपविघातार्थं यत्त्रया विहितं प्रभो ॥

मयैतत्क्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ।

न मे विघ्नो भवेद्देव कुरु नाय दयां मयि ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्व परमा गतिः ॥

उपवासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ।

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ॥

अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ।

तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥’

इति देवं संप्राप्य कुम्भं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे-

‘ॐ सांघत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भो ।

विष्णुलोकात्पवित्राद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥’

अनेन मूलेन चायाह्योत्तममध्यमरुनिष्ठेषु विष्णु-
ब्रह्मरुद्रान्, सत्त्वरजस्तमांसि, *देवत्रयं, वनमालायां

तदर्धेन तदर्धेन मध्यमे च कनिष्ठिके ॥’ इति ।

*तत इति । पवित्रेषु कुङ्कुमगोरीचनादिनाऽञ्जनमुत्तम-म-
ध्यमा-ऽग्रमाना तेषां क्रमेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिद्विःसकृदभिमन्त्रणं
चोक्तं, तत इत्यर्थः । *देवत्रयं=ब्रह्मा-विष्णु-रुद्रान् । वनमा-
लालक्षणं तत्रैव-

‘आरभ्य मुकुटं यावत्सूत्रैर्विरचिता शुभा ।

आपादलाम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥’ इति (१) ।

(१) अन्यथा-तुलसीकुन्दमन्दारपारिजाताम्बुजैस्तु या । पञ्चमि-
श्रिता माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

प्रकृतिं चावाह्य त्रिसृज्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान् ग्रन्थिषु-क्रि-
या, पौरुषी, वीरा, विजया, ईशा, अपराजिता, मनो-
न्मनी, जया, भद्रा, सुक्तिश्चेत्यावाह्य सम्पूज्य ।

‘ॐ संवत्सरकृतार्चायाः संपूर्णफलदोऽपि यत् ।

पवित्रारोपणायैतत्कुरु कन्धर ते नमः ॥

विष्णुनेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।

सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलसूत्रं बद्धा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्-

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥

क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकम् ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा रात्रौ जागरणं कुर्यादिति अं-
धिवासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतयुतं
पवित्रमादाय—

‘ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।

पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥

पवित्रकं कुरुष्ववाय यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

शुद्धो भवाम्यहं देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥’

मूलसंपुटितेनानेन दत्त्वाऽङ्गदेवताभ्यो नाम्ना समर्प्य
महानैवेद्यं दत्त्वा नीराज्य-‘मणिविद्रुममालाभिः’ इत्या-
दिभिर्दमनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च
दत्त्वा स्वर्घं धारयेत् । तथा—

‘मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

- देवे तं सूत्रसंदर्भं देशकालविवक्षया ॥'

अकरणे तु तत्रैव—

‘पवित्रारोपणं काले न करोति कथंचन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहित ॥’

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या । अत्र वक्तव्यो विशेषश्चतुर्दश्यामुक्तः । अथोपाकर्म* । तत्र ब्रह्मचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—

‘अथातः श्रावणे मासे श्रावणर्क्षयुते दिने ।

श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिवसे विदधातैतदुपाकर्म यथोदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनबहिना ॥’

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरति हेमाद्रि* । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकाऽपि—

‘तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ।’ इति ।

*उपाकर्मणि कर्मनामधेयम् । अध्यायोपाकरणमित्यादेस्तु अधीयते यः सोऽध्यायो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः । *हेमाद्रिरित्यख्येः । श्रावण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वे शौनकोक्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तद्ब्रह्मचानां पौर्णमासीं विधत्ते इत्येव वाच्यम् । पूर्वर्द्धे च श्रावणं निर्णायकम् । ‘पर्वण्यौदयिके’ इत्युपक्रम्य ‘ब्रह्मचाः श्रावणे कुर्युः’ इत्युक्तेः । तदलापे शुक्लपञ्चम्याम् । तस्माच्छ्रावणयुक्ते दिने तद्युक्ताया पौर्णिमायामित्यनयोः पक्षयोराचाराद्व्यवस्थेति प्रतीयन्ति । तन्मासे इति वृत्तिकृन्मतम् । एतन्मते ये यजुषामपि यत्सूत्रे हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्तप-

*केवलपञ्चम्यां *हस्तयुतेऽन्यास्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु—

‘कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते ।’

इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्पते । तत्र ‘अप्य*ध्याप्यैरन्वारब्धः’ इति सूत्रात् सशिष्यस्य कर्तृत्वे तदधिकारिकस्याचार्यस्याग्नौ नान्यस्याश्रावन्यो जुहुयादिति निषेधाल्लौकिकं एव । तदभावे तु स्मार्ते* इति निर्गर्वः । यद्यपि दीपिकायां—

अम्पेव बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपदी ग्राह्येत्यग्रे । *केवलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इत्यग्निमवचनात् । *हस्तयुते इति । ‘प्रौष्ठपदी हस्तेनोपाकर्म’ इति गोभिलीये केवलहस्तस्याप्युपादानात्तद्विशिष्टपञ्चमीलक्षणायां मानाभावात् ।

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।’

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

इति याज्ञवल्क्येन श्रावणीविकल्पितश्रवणयोरिव व्यवधानेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेश्च । *अध्याप्यैरिति । चतुःपञ्चावत्तादिभेदेन भिन्नकल्पानामपि तेषामधिकारः । ‘अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्व्य कुर्यात्’ इति सत्याषाढोक्तेः । ‘दातृपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ इति विहितकुलाययागवत् । तत्र तुल्यकल्पानामेवाधिकार इत्यस्य अपवादाधिकरणे वसिष्ठशुनकाऽत्रिवध्यश्वराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषां नाराशंसाद्वितीयप्रयाजवद्वाङ्मनः तनूनपादद्वितीयप्रयाजवत्पुरोहितस्य चोभयोरधिकार इति शबरस्वामिनोक्तेः । *स्मार्ते

ए. 'वेदोपाकृतिरोपधिप्रजनने' पक्षे 'सिते' 'आवणे'

इति शुरुपक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः
 *वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान्प्रति विहितस्या-
 विरोधिनः सर्वान्प्रति प्रवृत्तिश्च । तथापि आवणमास-
 संस्वन्धस्य *सूत्रोक्तत्वात्कृष्णपक्षेऽपि कार्यमिति वृद्धाः ।
 तथाच सूत्रम्—'अथातोऽध्यायोपाकरणमोपधीनां प्रादु-
 र्भावे श्रवणेन श्रवणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा' । अत्र आव-
 णो मुख्याऽन्ये गौणाः*तस्य प्राथम्यात् । तस्याहर्द-
 ययोगे हेमाद्रौ व्यासः—

॥ 'धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सकलं जेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तरापादसंयुतम् ।

इति । शिष्याभावेऽपि स्मार्तासत्त्वे लौकिको बोध्यः । *वक्ष्यमा-
 णगार्ग्यवचनेनेति । कातीयवचनेनेति त्वपपाठः । 'तथा का-
 तीयस्याग्रेदर्शनात् । *सूत्रोक्तत्वादिति । सूत्रानुक्तशुक्लत्वस्य
 नान्वय इत्याशयः । पञ्चम्यामिवेदापि सूत्रानुक्तावपि शुक्लत्वान्वय
 इत्यन्ये । *अन्ये गौणा इति । स च श्रावणशुरुपश्चमीहस्त-
 युक्तं दिनं भाद्रशुरुश्रवणः । तद्गतशुरुपश्चमी एवमादि । येषां श्राव-
 णपश्चमी हस्तयुक्ता, तेषां भाद्रपश्चमी तादृशीति केचित् । एवमेव
 यजुर्दिनां । श्रावणेहस्तपश्चम्यौ, भाद्रपदपौर्णमासीतद्गतहस्तपश्च-
 म्यौ वा ॥ अत्र—'पूर्वशुरुत्तरापादयोगे, परेशुः श्रवणाभावे यद्वि-
 काद्वयेन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्यं, न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवमात्रे ।
 अपवादोभावात् । किञ्च परेशुः सङ्गवास्पर्शं निषिद्धपूर्वग्रहणे किं
 पानम् । सङ्गववाच्यं श्रवणवाच्यं चेति चेत्तर्हि त्रीहिवाक्यादश्व-
 शोफवाक्याच्च मापमित्राणामप्युपादानं स्यात् । निषेधानुमेवशास्त्रे-

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि—

‘उदयव्यापिनी त्वेव विष्णवर्क्षे घटिकाद्वयम् ।

तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं त्वनन्तकम् ॥’ इति ।

पूर्वेद्युरुत्तराषाढयोगे परेषुः श्रावणाभावे घटिकाद्वय-
न्यूनं वा पञ्चम्यादौ कार्यम्, न तु पूर्वाविद्यायां संगवमा-
त्रे । अपवादाभावात् । किञ्च परेषुः संगवास्पर्शो निषि-
द्धपूर्वाग्रहणे किं मानम् ? । संगववाक्यं श्रावणवाक्यं
चेति चेन्— तर्हि— ब्रीहिवाक्यादश्वशफवाक्याञ्च
माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्पाण्डित्यम् ।
निषेधानुप्रवेशान्नैरपेक्ष्यवाधानेति चेदिहापि तुल्यम् ।
एतेन पर्वाण्यौदायिकं व्याख्यातम् । निषेधानुप्रवेशस्यो-
भयत्र तुल्यत्वात् ॥

रपेक्ष्यवाधानेति चेदिहापि तुल्यम् ॥ एतेन पर्वाण्यौदायिकं व्या-
ख्यातम् । “निषेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात्” इति पाठः । स च-
सुगम एव । परं तु श्रावणेन श्रावणस्येति कार्त्स्न्येन श्रावणसम्बन्धः
प्रतीयते । स चान्तिमक्षणसम्बन्धः । तद्वत्त्वं च पौर्णमास्यां दिनान्तरे
वा । तदुक्तम्—‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादि । तेन यत्रोदया-
त्पूर्वं प्रवृत्तः श्रावणः परेऽहि उदयोत्तरं किञ्चिद्वर्तते । तत्र परेऽहि
धनिष्ठायोगात् ग्राह्यत्वे प्रसक्तेऽपि तत्र कर्मकालव्याप्तिर्नास्ति ।
पूर्वेद्युश्चान्त्यक्षणेऽभावेर्नाग्राह्यत्वात् पञ्चम्यादि ग्राह्यम् । यत्र तूत्तरा-
षाढसंयुक्तश्रावणः क्षयवशान्न परेषुः, तदा धनिष्ठायुक्तश्रावणस्य
मुख्यकालस्वासत्त्वादुत्तराषाढयुक्तेऽपि तद्दिन एव कार्यम् । उ-
त्तराषाढयोगनिन्दावाक्यं तु न हि निन्दान्यायग्रस्तम् । स्वतो
निषिद्धत्वाभावादेव न निषिद्धमापग्रहणापत्तिविभीषिकाऽपि । द्विती-

। श्रवणयुतादिने संक्रान्त्यादौ तु—

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामगर्गजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

। इति हेमाद्रौ निषेधात् । पञ्चम्यादयो ग्राह्याः ।

मदनरत्नेऽपि—

। यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।

। स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

स्मृतिमहार्णवे—

। 'संक्रान्तिर्ग्रहणं वाऽपि यदि पर्वणि जायते ।

। तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥'

यदिने च कर्मकालपर्याप्तश्रवणलाभे तदिने, अन्यथा तु पञ्चम्यादाविति । यत्तु श्रवणे आदौ घटीचतुष्टयमभिजिन्नक्षत्रांशः स त्पाज्य इति स्मृत्यर्थसारं उक्तं, तत्क्षपस्थले इति प्राहुः । अधिकमग्रे ।

। 'संक्रान्त्यादाविति । सम्भावितसूतकार्यपि द्रष्टव्यम् ।

। 'सक्रान्तौ ग्रहणे वाऽपि सूतके मृतकेऽथ वा ।

। गणस्तानत्र कुर्वीत, नारदस्य वचोऽयथा ॥'

इत्युक्तेः । न च सूतकादौ प्राप्त्यभावात्कथं निषेध इति वा-

च्यम् । श्रद्धाभिः श्रौतत्वात् उपाकर्मणश्च वैतानत्वात् । अयदीति ।

याजुषान्मति 'परतश्चेन्न दोषकृत्' इति, 'परतश्चेत्परेऽहनि' इति पाठे

परेऽहनि न कुर्वीतित्यर्थः । श्रावण्यामिति पञ्चम्यादेरुपलक्षणम् ।

अत्र परेश्रवणमतयोरैव ग्रहणसङ्क्रान्त्योर्निषेधः ।

। 'ग्रहसङ्क्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ।' इति ॥

। तत्सामानाधिकरण्यात् 'ने तिष्ठन्तरनक्षत्रान्तरगतयोरपि ।

। तेन प्रतिपदि घनिष्ठादौ वा ग्रहणसङ्क्रमयोः पर्वणि श्रवणेचोपा-

कर्म कार्यम् । अन्ये तु ग्रहसङ्क्रान्तिदिने येषामुपाकर्म प्राप्तं, तैस्तत्र

तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ—

‘*अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिग्रहणं यदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥’ इति ।

मदनरत्ने गार्ग्योऽपि—

‘यद्यर्धरात्रादर्वाक्तु ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रावणेऽपि वा ॥’

एतेन ग्रहसंक्रान्तिकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो ना-
र्वागिति सूखशङ्का परास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्राव-
णपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युतोपाकर्मनिषेधे च विशि-
ष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावा-
पत्तेश्च । तेनार्धरात्रात्पूर्वं ग्रहसंक्रमसत्त्वे एवोपाकर्मनि-
षेधो न तद्योगे एव । हेमाद्रौ निगमः—

‘ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी ।

तयोर्हन्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ॥’

यत्तु—

‘प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते ।

श्रावणे श्रावणं कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’

इति प्रतिपन्मिश्रानिषेधकं वचनं, तन्निसूत्रम् ।

अत्र च—

‘*वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

न कार्यमित्यर्थः । अन्यथा ग्रहादिविशिष्टपर्व्याद्युद्देशेनोपाकर्म-
निषेधे विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः । *अर्धरात्रा-
दिति । यदिने उपाकर्म तदिनार्धरात्रात्पूर्वमेव ग्रहसङ्क्रान्तियोगो
दूषको, नोत्तरतइत्यर्थः ।

*वेदेति । चैत्रादेर्मीनादिरूपत्वात्तत्कमण श्रावणः कर्कः ।

उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके ॥'

इति वचनं *देशान्तरविषयम् ।

'नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥'

इति बृहस्पतिवचनादिति प्रयोगपारिजातेनोक्तम् ।
पराशरमाधवीयेऽप्येवम् । सामगानां हि सिंहस्थरथावु-
क्तैस्तद्विषय इदं *पुरोडाशचतुर्धाकरणवदुपसंहियते ।

तत्र चाधिक एवोपाकर्मप्राप्तौ सिंहश्रावणविधानम् । *देशान्त-
रेति । नेदं सामगविषयम् । तेषां कर्कमात्प्यभावेन व्यवस्थाया
अनुपपत्तेः । किन्तु तदितरविषयम् । तेषां च श्रावणशब्देनोपा-
कर्मकालोविहितः । श्रावणश्च सौरः ।

‘उपाकर्ममहापृथोर्तेतदिष्टं दृषादितः ।’

इत्युक्तेः । सच ‘मीनोपयोर्मेषपृथयोर्वा वसन्तः’ इति क्रमेण चै-
त्रादिरिव द्वेधेति कर्कसिंहयोरप्यव्यवस्थाप्राप्तौ व्यवस्थाविधि-
रर्थवान् । नच चैत्रादेर्मौनादिरूपयत्वात्तत्क्रमेण श्रावणः कर्क एवेति
वाच्यम् । न्यायस्य मान्थर्यात्प्रागेव व्यवस्थापनात् । अन्यथा न्यायेन
सुसदृशानुपेक्ष्य विसदृशपूतीकानियमविधानानुपपत्तेः । कथं तर्हि न-
र्मदोत्तरभागस्यानामार्यावर्तनिवासिनां शिष्टानामृग्यजुर्वेदिना कर्कट-
स्थेऽपि रथावुपाकर्मानुष्ठानम् ? । प्राच्यनिबन्धादावेतद्वाक्यस्यालि-
खितत्वेनानाम्भासात् । *पुरोडाशेति । यथा ‘पुरोडाश चतुर्धा
करोति’ इत्यस्य ‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’ इत्यनेनोपसंहारः ।

‘सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः’ ।

इत्युक्तेः । तथा ‘वेदोपाकरणे’ इत्यस्य ‘मिहे रवौ’ इत्यग्नि-
मेणोपसंहार इत्यर्थः । ‘नर्मदोत्तरभागे’ इति देशभेदेन कर्क-
सिंहव्यवस्थाऽपि सामगान् मत्तेव । अयं हि तदर्थः—यत्सिंहे कार्यं
तन्नर्मदोत्तरभागे इति । तर्हि सामगैर्दक्षिणभागे कदा कार्यमित्यपे-

तेषामेव देशव्यवस्था न तु बह्वृचादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः । सौरे पञ्चम्ययोगात् इति तु वयं प-
श्यामः सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधयोगाच्च । यत्तु
कालादर्शो—

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्को भवेद्यदि ॥

*सहस्तशुक्लपञ्चम्यां वा तद्ग्रहणसंक्रमे ।

असिंहार्के प्रौष्ठपद्यां श्रावणेन व्यवस्थया ॥’ इति ।

क्षयां कर्कटे इति विधिः । एककोटिसिंहमात्रप्राप्तावपि काव्य-
न्तरकर्कटाप्राप्त्यव्यवस्थाविधिः सङ्गच्छत एव । पाठतो द्विती-
यस्याने तनूनपादप्रयाजस्य प्राप्तौ नाराशंसस्य चाप्राप्तौ
वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः, तनूनपादन्येषाम्
इतिवत् । बह्वृचादीन्पति तु नेदं प्रवर्तते, अप्राप्तसिंहादिविधौ
गौरवात् । ‘श्रावणेन श्रावणस्य’ इति सूत्रे हि चान्द्र एव श्रावण
उक्तः । नतु सौरः पञ्चम्यनन्वयापत्तेः । न चोभयपरता । वृत्ति-
द्वयविरोधात् लक्षणापत्तेश्च । न च बह्वृचसूत्रेण श्रावणश्रावणे विहि-
तमपि सिंहार्कविरहे भाद्रश्रावणे उत्कृष्यते इत्येव किं न स्या-
दिति वाच्यम् । ऋग्यजुःसामवेदिविशेषाश्रावणेन बह्वृचान्मतीत्येव
स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानमृत्रबोध्यचान्द्रश्रावणश्रावणादेः कर्काके
सम्भवे परित्यागायोगात् । किञ्चमूलेति । बह्वृचान्मतीत्यादिः ।
वेदोपाकरणे इत्यादेः सामगपरत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु काला-
दर्शो नासङ्गतः । ‘भवेद्यदि’ इति यदि पदस्य पाक्षिकाभिप्रायत्वा-
त् । तदभावेऽपि श्रावणस्यैव लाभात् । तत्र ग्रहणादौ त्वाहः—
*सहस्तोति । प्रौष्ठपद्यां=पञ्चम्याम् । *श्रावणे=भाद्रश्रावणे
इत्यर्थः ।

तत् ॥ मूलालेखनाच्चिन्त्यम् । सूत्रे हि श्रवणेन श्रावणस्येति चान्द्रमास एवोक्तो न सौरः तस्य पञ्चम्य-
भावात् । श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधा-
च्च । तेन सिंहस्थोऽर्को भार्या यदि तदा कर्कऽपि ग्रहण-
संक्रमे सति अर्निहार्कं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणे वा बह्वचाः
शौष्ठव्यां तैत्तिरीया इति व्याख्येयम् । तेषां सौरमा-
साभावात् । श्रावणे सस्यानुद्गमादौ तु बह्वचपरिशिष्टे-

‘अवृष्ट्यापधयस्तस्मिन्मामे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥’ इति ।
तत्राप्यनुद्गमे तु—

*‘कुर्यादेव तद्वार्षिकमित्याचक्षते’ इति सूत्रात् । वर्ष-
तौ भवं वार्षिकम् । एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

‘उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।’

इति दमनारोपे लिखितवचनान् ।

‘नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति प्रयोगपरिजाते संग्रहोक्तेः । पर्वणि ग्रहणे सति
पूर्वे चिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदम् । तेन पर्वणि ग्रहणे-
ऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः । अस्ते प्रथ-
मारम्भस्तु न भवन्ति ।

‘शुरुभार्गवयोमौह्ये बाल्ये वा वार्धकेऽपि वा ।

*अवृष्ट्येति । ग्रहणमहकान्तिमूनकादिवशाच्छ्रवणाद्यतिक्र-
मोऽपि द्रष्टव्यः । *कुर्यादेवेति । भाद्रश्रवणे तच्छुक्लपञ्चम्यादौ वा ।
तत्रापि प्रतिषन्ने तु उपाकर्म लुप्यत एव अशक्तवत् । यजुर्वेदिनां
तूक्तम् । ‘शुक्रास्तादावपि’ इत्यादिना ग्रहवेधग्रहः । अधिमाससंसर्प-
रूपौ मलमासौ । नतु मलमासः क्षयः तस्य कार्तिकादित्रयनैय-

तथाधिमाससंस्पर्गमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृत् ॥'

इति तत्रैव कश्यपोक्तेः । अत्र प्रथमारम्भे *वृद्धि-
श्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासे न
कार्यम् ।

‘उपाकर्मतथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥’

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

‘उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥’

इति कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु—

‘उपाकर्माणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं वृषादितः ।’ इति क-

त्याय तत्रोपाकर्माप्रसक्तेः । आदिना सिंहस्थगुरुवक्रार्गाचारा-
दिग्रहः ।

‘गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितम् ।’

इत्याह भगवानत्रिः ‘श्रावणे तु विशेषतः ।’ इत्यपि प्रथमो-
पाकर्म परमेव ।

‘यज्ञोपवीतं धर्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौढ्येपि वार्धके वाऽल्पे नित्यवत्कर्मचोदितम् ॥’

इति स्मृतिसारे । तदनुष्ठानस्यापि तत्रोक्तेः । यज्ञोपवीतधारणं
चोपाकर्म । तत्र यज्ञोपवीतधारणस्याग्रे स्पष्टत्वात् अधिमासादि-
ग्रहणं च प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थम् । वचनान्तरेण सर्वसाधार-
ण्येन निषेधस्य सिद्धत्वात् । श्रावणश्रवणस्य गुरुशुक्रास्तवाल्या-
द्याक्रान्तत्वे च तत्र प्रथमोपाकृत्यभावाद्यथासम्भवं श्रावणपञ्चम्यां
भाद्रश्रवणपञ्चम्योर्वा कार्यम् । *वृद्धिश्राद्धमिति ।

‘नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्म किंचित्समारभेत्’ ।

४३० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

प्यशृङ्गवचनं तत्सामगविषयम् । *तेषां सिंहाकै एवो-
क्तैः । एतच्चापराह्णे कार्यम् ।

‘उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव तु ।’ इति ।

‘अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णिके ।

इत्युक्तेः । तच्च यद्यध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तम् । तदा सं-
स्कारस्याचार्यनिष्ठत्वादाचार्यः स्वपित्रादिभ्यो नान्दीश्राद्धं दद्यात् ।
यदि त्वध्ययनं विधेयं तत्स्त्रीकारार्थमुपाकरणं तदा माणवकस्य
तत्संस्कारार्थं जीवन् पिता स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् । मृतश्चेत्तदा षडु-
रेव स्वपित्रादिभ्यो दद्यात् ।

‘स्वपितृभ्यः पितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥’

इति वचनात् । तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्=पितृक्रमादित्यर्थः ।
तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमात् इत्यर्थे तु आचार्य एव
तत्पित्रादिभ्यो दद्यात् ।

नान्दीश्राद्धान्ते च निर्वीतिना ऋषयः पूजनीयाः । ‘नव्य-
ग्रन्थे चोत्सृष्टानामुपाकर्म’ इति ‘उपाकृतानामुत्सर्ग’ इति मतद्वयं
लिखितम् । प्रसवाहोत्सर्वा=जातेष्व्यादिः । वर्धापनं वा न तु जात-
कर्म तस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात् । परे=उत्तरे मासि । कालवृद्धा-
चित्ति । संसर्पे च नैतत्प्रवर्तते कालवृध्यभावात् । उपाकर्माणि भाद्र-
श्रावणौ विना कालाभावाच्च । प्रथमस्य तु तत्र वचनान्निषेधः ।
‘आभिषेकादिदृष्टीनामिति’ । उत्कर्ष इति वर्तते ।’

‘वर्षद्वेध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिकेन तु ।

इत्युक्तेः । ‘नूत्कर्षो युगादिषु’ इतिच्छेदः, युगादेरुभयत्र
प्राप्तत्वात् । उपाकर्ममहापण्ड्योरिति ।

‘दशहरामु नोत्कर्षश्चतुर्विंशति युगादिषु ।’

इति पूर्वार्थम् । *तेषामिति । अयमर्थः युगादिविधिषु

‘पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदाविदो विदुः ॥’

इति च हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु—

‘भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां-पूर्वाह्ण एव तु ।’

इति प्रचेतसो वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयम् ।
तेषाम्*अपराह्ण एवोक्तोरित्यनुपदं वक्ष्यते । दीपिकापि—
‘अस्य तु विधेः पूर्वाह्णकालः स्मृतः’ इति । *याजुषास्तु
पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्बैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्त
पूर्ववत् ।

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥’

इति गार्ग्योक्तेः ।

‘संप्राप्तवाञ्छ्रुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतदिने तस्मिन्नापाकरणमिष्यते ॥’

इति कालिकापुराणाच्च ।

‘अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥’

उपाकर्मविधौ च मासानां सौरत्वं सममेव । इयांस्तु विशेषः-युगा-
दयः सर्वान् प्रति विधीयन्ते । उपाकर्म तु छन्दोगान्मत्थेव तद्वि-
षयकतयैवोपपत्तेः । सर्वान् प्रति श्रावणादिपदस्य सौरपरत्वद्यो-
तनेऽसामर्थ्यात् । ‘हेतदिष्टं वृषादितः’ इति सिद्धस्यैव हेतुभावात्,
सामर्थ्येऽपि क्षयाच्च । अत एव तेषामेवाधिमासे तत्र प्रथमोपाकर्म-
निषेधः सार्थकः । अन्येषां चान्द्रश्रावणादेरेवोपादानादुत्कर्षण तत्रा-
प्राप्तेरिति तेषां तत्र लोपः । आशौचाशक्त्यादिना प्रतिबन्धो
द्वितीयप्रयोगस्येवेति । *‘अपराह्ण इति’ । द्वेधा विभागेन ।
तद्वाक्ये पूर्वाह्णपरान्हयोर्द्वयोरेव ग्रहणात् । मुख्यानुकल्पभावेन तु
पञ्चधा चतुर्था त्रेधा द्वेधा वा*याजुषास्त्विति । मैत्रायणीयानां

इति मदनरत्नहेमाद्र्यादौ गार्ग्येण दोषोक्तेः । अत्र शिङ्गामष्टीये विशेपः—

‘श्रवणः श्रावणं पर्व सङ्गवस्पृश्यदा भवेत् ।

तदैवौदयिकं कार्य नान्यदौदयिकं भवेत् ॥’

पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः—

‘श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।

तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् ॥’

कर्मकालमाह—कालादर्शो निगमः—

‘श्रावण्या प्रौष्ठपत्या वा प्रतिपत्पण्णमुहूर्तकैः ।

विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मात्सर्जनं भवेत् ॥’

अत्र पौर्णमासीश्रवणहस्तयोरुपलक्षणम् । *तेन तावपि सङ्गवस्पृशौ ।

‘उदये संगवस्पर्शे श्रुतौ पर्वणि चार्कभे ।

कुर्युर्नभस्युपाकर्म कस्यजुः सामगाः क्रमात् ॥’

इति पृथ्वीचन्द्रः । *तेनोदयसङ्गवोभयव्यापिनी

गृहे श्रवणस्पेवांक्तेस्तदन्ये याजुषा ग्राह्याः । *पूर्वमिति । का-

त्यायनादीनां त्वित्यादिनाऽग्रे स्पष्टम् । अत्रोदयव्यापित्वं घटिका-

द्वयव्यापित्वमुदयसङ्गवोभयस्पर्शित्वम्, प्रातःसङ्गवोभयात्मक-

पण्णमुहूर्तव्यापित्वं चेति मतत्रयम् । तत्रार्थं ग्रन्थकृन्मतम् । तत्र

सङ्गवस्पर्शित्वादिवक्तव्यानि, घटिकाद्वयमुपोद्वलयन्ति । द्वितीयं

पृथ्वीचन्द्रोदयमतम् । तत्र घटिकाद्वयवाक्यमवयुत्याऽनुवादः ।

सङ्गवात्परतः पण्णमुहूर्तकैरिति तु मुख्यत्वार्थम् । तृतीयं हेमाद्र्या-

देर्मयूखविवेचनकृतौश्च मतम् । सङ्गवात्परतो यदिपण्णमुहूर्तकै-

रित्येतद्यथाश्रुतलभ्यम् सङ्गवस्पर्शित्वादिरूपानुवादः । सुदर्शन-

भाष्ये त्वेतद्विशेषः *तत्राय मतं प्रपञ्चितम्, तृतीयं तु न विवृतम् ।

द्वितीयं मतमाह—*तेनेति । इत्थंश्रवणयोरपि ग्रहेणेत्यर्थः । *तेन=

सङ्गवस्पर्शश्रवणेन । *मुख्येति । अन्यथा 'सङ्गवात्परतः'
इत्यादेर्वैयर्थ्यात् । केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्णुहूर्तरूपः,
येषां तावत्साध्यमुपाकर्म तत्पराणि 'सङ्गवात्परतः' इत्यादीनि ।
सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवावच्छेदेन विवक्षित इति तद्वाक्यमपि तत्पर-
मेव । एवं सङ्गवस्पर्श एकदेशावच्छेदेनेति यथाश्रुतार्थोऽपि विव-
क्षितः । येषां न्यूनकालसाध्यमुपाकर्म तत्परं च । तेन घटिकाद्वय-
वाक्यं तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्तावकम् । ईदृशरीत्या
सर्ववाक्यानामर्थसम्भवादनुवादत्वे मानाभावः । नाप्यष्टदोषग्रस्तो
विकल्प इति भाष्यानुसारेणाहुः । सामगानां त्वपराहः कर्म-
काल इत्यपराहोपाकर्मिणामुदये सङ्गवस्पर्शे इत्यादिवचनात्तत्काल-
व्यापिनमपि पूर्वहस्तं बाधित्वोत्तरादिन एव तदनुष्ठानम् । न च
दिनद्वयेऽपराह्व्याप्तौ तदस्पर्शे वा परग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । सङ्ग-
वस्पर्शित्वमात्रेण ग्राह्यताविधानानुपपत्तेः । केचित्तु येषां सामगाना-
मौदयिकः कर्मकालः, तत्परं वचनमित्याहुः । तादृशः सामगो
नास्त्येवेत्यप्याहुः । (१) (केचित्तु कर्मकालः प्रातःसङ्गवरूपपण्णुह-
र्तात्मकः । तद्व्यापित्वं हेमाद्र्यादिभिर्मयूखविंवचनादिकृद्भि-
श्चावृतम् । तत्राद्यं प्रपञ्चितम् । एतन्मने 'सङ्गवस्पृक्' 'सङ्गवात्परतः'
इति चानुवादकम् । द्वितीयमभिप्रेत्याह—*तेनेति । हस्तश्रवणयोरपि
ग्रहेणेत्यर्थः । पण्णुहूर्तव्याप्यत्वं मर्त्यः । सङ्गवस्पर्शः सर्वावयवाव-
च्छेदेनेति प्रातःसङ्गवोभयस्य पण्णुहूर्तकैरिति पण्णुहूर्तस्पृक्तेर्लाभावः ।
एतच्च येषामुपाकर्म पण्णुहूर्तसाध्यं तत्परम् । एवं संगवस्पर्शः एक-
देशावच्छेदेन । एतच्च येषामुपाकर्म जनकालसाध्यं तत्परं 'विष्णवर्क्षे
घटिकाद्वयम्' इति तु सङ्गवात्पूर्वावयवप्रशंसाद्वारा सङ्गवस्ताव-
कम् । ईदृशरीत्या सर्ववाक्यानामर्थसम्भवे एकदेशानुवादत्वे मा-
नाभावः, नाप्यष्टदोषग्रस्तो विकल्प इत्याहुः । सामगानामपराहः

मुख्या* । *परेद्युः *सङ्गवाभावे *पूर्वेद्युरुदयाभावे चै-
कैकसत्त्वे पूर्वेद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्*सामान्यवाक्यादौ-
दयिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या, न पूर्वा । *सङ्गवनिमित्त-
पूर्वविद्धापवादाभावात् । 'नान्यदौदयिकी' इत्यस्य पूर्व-
विद्धापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यान्न

कर्मकालः । तादृशे साम(१) तेन=सङ्गवस्पर्शश्रवणेन । *मुख्येति ।
यथा न विवृतं सङ्गवात्परतः पण्मुहूर्तकैरित्येतल्लभ्यम् । एतन्मते
'विष्ण्वर्क्षे घटिकाद्वय' 'सङ्गवस्पृक्' इति चानुवादः । अपराह्णोपाकर्मिणां
वचनात्तत्कालव्यापिनमपि पूर्वद्वस्त बाधित्वोत्तरदिन एव तदनु-
ष्ठानम् ।) अत्र 'परेद्युः सङ्गवाभावे पूर्वेद्युरुदयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्वे-
द्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या, न
पूर्वा । सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । नान्यदौदयिकीत्यस्य
पूर्वविद्धापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरे स्यान्न तु निषिद्धे ।
न हि व्रीह्यलाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् । अत एव परेद्युः स-
ङ्गवव्याप्ता पूर्वविद्धानिषेधः, तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाऽप्य-
युक्ता । विधिवैपम्यात्, मापनिषेधेऽपि तथाऽऽपत्तेश्च । पूर्वविद्धाव-
चनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न, 'विष्ण्वर्क्षे
घटिकाद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदम्' इति
कचित्पाठः । सुदर्शनभाष्यमतं प्रपञ्चयति- *परेद्युरिति ।
*सङ्गवाभावे=सङ्गवास्पर्शे । *पूर्वेद्युरुदयाभावे=उदयसङ्गवोभ-
याभावे चैकैकसत्त्वे इति यावत् । एतेन पूर्वेद्युरुदयसङ्गवोभयसत्त्वे
पूर्वेति व्याजितम् । तत्रापि न पूर्वा, प्रतिपद्योगाभावादिति मतान्तर
प्रायुक्तम् । *सामान्यवाक्यादिति । सुदर्शनभाष्यकृतां
सङ्गववाक्यस्यानुवादकत्वात् । (२) (*सङ्गवेति । सङ्गवव्यापित्वनि-

(१) इदमसंयद्ध प्रतिभाति । तत् सुधीभिर्विचार्यम् ।

(२) 'कसान्तर्गत. पाठोऽत्र कचित्पुस्तके दृश्यते ।

तु निषिद्धे । न हि ब्रीह्यलाभे निषिद्धमाषग्रहणं युक्तम् ।
अत एव परेद्युः सङ्गवव्याप्तौ पूर्वविद्धानिषेधः । तदभावे
तु नेति सूर्खव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिवैषम्यात् । माष-
निषेधेऽपि तथापत्तेश्च । *पूर्वविद्धावचनसत्त्वे हि सा
युज्यते । एवं श्रावणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न । 'विष्णवर्क्षे घटि-
काद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यस्माच्च-
परामेदम् । तत्त्वं तु एतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्नि-
होत्रादौ सायंप्रातःकालवाधे सामान्ये जीवनाव-
च्छिन्नकाले *दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा ब्रीह्यश्वश-
फाद्यभावे यागाक्षिसनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
वाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे
वाऽनुष्ठानं न तु कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे

मित्तको यस्तदपवादः पूर्वविद्धाग्राह्यत्ववादः, तस्याभावादित्यर्थः ।)
विधिवैषम्यं विवृणोति- *पूर्वविद्धावचनेति । इदं तु चिन्त्यम् ।

‘अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।’

इति न निषेधः । हेतुपूर्वमेव ‘नेष्यते’ इत्यभिधानात् ।

तस्मात्सङ्गवव्याप्तौ परा, अन्यथा पूर्वेति मतं सम्यक् । अत्र
“तत्त्वं त्वेतच्छ्रुद्धाधिकपरम् । तेन यथाऽग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकाल-
वाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा
ब्रीह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिसनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्गवा-
भावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वाऽनुष्ठानं, न तु
कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः” इति क्वचित्
पाठः । ‘एतत्कर्मपर्याप्तं चेत् परमेव’ इति सुदर्शनभाष्यम् । ए-
तन्मते सङ्गवो न नियामक इत्याशयः । अत्रापि ‘अतो भूतदिने’
इत्यस्य न निषेधत्वमिति स्मर्तव्यम् । ‘तैत्तिरीया’ इति पदोपादान-
फलं स्पष्टयति- *दर्शादाविति । यदि सामान्यकालेऽपि प्रतिबन्ध-

उत्सर्गस्यैव प्राप्ते । *कात्यायनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्न-
व्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्ववति हेमाद्रिः । यदपि—

‘आवणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तम्, तद्ब्रह्मविद्यश्रवणाकर्मादिदैव-
कर्मविषयमिति हेमाद्रिः । अत एव वचनात्कूलधर्मव्र-
तादावपि पूर्वैव । मदनरत्नेऽप्येवम् । मदनपारिजाने-पूर्व-
विद्वायां आवण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मैत्युक्तम् ।

मदनरत्ने तु—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्यु आवणं तैत्तिरीयकाः ।’

इति बह्वृचपरिशिष्टे बह्वृचान्प्राति कर्मविधानार्थं
प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगान् पूर्वोक्तकालिका-
पुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृ-
चानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकूपदमनुवादत्वात् तस्य
च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजु-
र्वेद्युपलक्षणार्थम्, अ(१)वयुत्पानुवादो वा, न तु विधा-
यकम् । *येन विशेषविधिनोपसंहारः स्थान् । अनुवा-
दत्वाल्लक्षणा न दोषः । अन्यथा त्वौदयिकपर्वविशिष्टो-

ः कदा कालान्तरमेवेत्यत्र दृष्टान्तः । *कात्यायनादीनां त्विति ।
सर्व वाक्यमेवानुवादः तैत्तिरीयकूपदमात्रं वा ? आद्ये कालिका-
पुराणादिति । अन्त्ये कुर्युरिति । कालिकापुराणादौ प्रत्यक्षतो
स्विधिप्रत्ययाश्रवणेन यावद्विधिः कल्प्येत तावत्ततः प्रागेव कुर्युरिति
प्रत्यक्षविधिना तैत्तिरीयान् प्रत्येव तद्विधिरूपेयते, उपस्थितिलाघ-
वादिति भावः ।

*येनेति । तैत्तिरीयकसम्बन्धिधर्मविधानार्थं प्रवृत्तेन गृह्येन

(१) अययुत्य = पृथक्कृत्य अनुवादो वा ॥

पाकर्मोद्देशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टे वा औदयिकपर्व-
विधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविव-
क्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वत्युक्तम् । तन्न । न
तावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येव विधिः ।

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रक्षसमन्वितम् ।’

इत्यादितदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां
दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणाद्बह्वृचादी-
नामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवा-
दत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये
तद्विधिरस्ति, येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः ।
तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन
*हविरार्तिवत्, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ इतिवच्चानु-
त्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । *अन्यथोत्तरार्धे बह्वृचपद-
स्याप्यविवक्षापत्त्या श्रवणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः ।
*तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शि-
ष्यानध्यापयत आवसथ्येऽग्नौ, अनध्यापयतो नाधिकार
इति कर्कः । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां कातीयभिन्नैः

तल्लाभे पुनस्तदुपादानमिति शेषः । *हविरिति । हविरार्त्यादे-
रुद्देश्यस्वरूपानन्तःप्रवेश उद्देश्यत्वस्यायोगात् । ‘तैत्तिरीयकमात्रस्य’
इत्यत्राष्टवर्षमिति दृष्टान्तः । ब्राह्मणमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् । ‘कर्म-
मात्रस्य’ इत्यत्र हविरिति दृष्टान्तः । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् ।

नन्वेवं वाक्यभेदपरिहारेऽपि तुल्यकक्षाणामेव समभिव्याहा-
राद्याजुषसामान्यं लभ्यते । न हि क्षत्रियैरिदं कर्म कर्तव्यं वैश्यै-
रिदं कठेरिदमिति भवति, भवति तु ब्राह्मणैरिदमितीत्यत्राह-
*अन्यथेति । समभिव्याहारस्य तैत्तिरीयकपदधर्मत्वेन तस्यैवा-
विवक्षायां बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्तिरिति भावः । *तस्मादि-

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संकान्तिग्रहणं चाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमा-
द्रिः॥(१)(इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्वद्बृच्चपरमपि । सा-
ङ्ख्यधायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराधर्वणैश्च प्रौष्ठप-
द्याम् ।) यत्तु बौधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्या
उपाकृत्य’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाढ्यां
कार्यमित्येवमर्थः, *तच्छाखीयविषयं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपर-
त्वादिति भावः । द्विगर्थस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीयक-
परमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमतं त्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्या-
मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां गृहे श्राव-
णसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यायुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यस-
म्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्गतहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां गृहे ते
नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बह्वृचानां पञ्च
म्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां
पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च वैत्रायणीया-
नां पौर्णमास्येव न । तद्गृहे श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *त-
च्छाखीयेति । बौधायनैर्वार्षिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपाढी ग्राह्ये-
त्यर्थः । एवं च—

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रवौ तु पुष्यर्चे पूर्वाह्णे*ऽविवरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तमर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

*शुक्लपक्षे तु *हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविवरे=ग्रहादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । (१)(पुष्यर्चे*पूर्वाह्णे उत्सर्गः । अपराह्निकमुपाकर्मेत्यन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘षणमासानधीयीत’ इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धाश्चतुरः पञ्च षड् वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्यवस्थया स्मृतिसिद्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीयीरन्, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षेऽप्येव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि बौधायनपरमेवेति भावः । *अविवरे=सङ्क्रान्त्यादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । *शुक्लपक्षे त्विति । सिंहे रवाविति वर्तते । *हस्तेनेति । ‘प्रौष्ठपदीं हस्तेन’ इत्यादौ सौरप्रौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्यां हस्तयुक्तां कां च न तिथिं प्राप्येति सम एवार्थः । *पुष्यर्क्षे इति । एतेन हस्ता-

अत ऊर्ध्वं तु छन्दासि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥' इति ।

अन्यस्तु *विशेषः पूर्वमेवाक्तः । प्रयोगवारिजाते गोभिलः—

‘*उपाकर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते ।

*धारणाध्ययनाद्भत्वाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥

उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

त्पूर्वः पुण्यो लभ्यते ।

*विशेषः=मलमासे सामगाना प्रथमोपाकर्मनिषेध इत्यादिः ।

‘उपाकृत्याधीयीत’ इति सूत्रादुपाकरण ग्रहणाध्ययनाद्भम् । तदधिकारिणश्च ब्रह्मचारिणः व्रतमात्रस्नातका गृहिणोऽपि । ‘तेषां समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन’ इत्याद्यल्लापनेन

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा तुभयमेव वा ।’

इति व्रतमात्रानुष्ठानेन स्नानं वदता योगीश्वरेण च ग्रहणाध्ययन-वननात् । अतो धारणाध्ययनार्थत्वमप्याह—*उपाकर्मेति । ग्रहणधारणब्रह्मयज्ञपारायणादिकरणहेतुकर्मविशेषः=उपाकर्म । तस्यागहेतुकर्मविशेषः=उत्सर्जनम् । हेत्वन्त च परिचायकम् । तत्रोपाकर्मानन्तरं यावदुत्सर्जनं स्मृतिसिद्धान्तनध्यायान्तिना पक्षद्वये वेदोऽवेतव्यः, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनानन्तरं तु शुक्लपक्ष एव वेदः ।

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्तमं छन्दमा बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दासि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥’

इति मनुवाक्यात् । एतच्च धारणाध्ययनं न तु ग्रहणाध्ययनम् । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्युक्तेः । उत्तरायणे आरण्यकाध्ययनं तूपाकर्मदिनस्योत्सर्जनकालत्वमादायोपपात्रम् । *धारणेति ।

अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥

सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । 'वेदोदितानां नित्यानाम्' इति मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गोऽपि ।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्यम् ।

'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामध्यापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्याद्भुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥'

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । *श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वोषा-
कृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि माघशुक्लप्रतिपदि वा का-

'अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्धः' इति । अध्येष्यमाणः=अध्या-
पयिष्यमाणः । अध्याप्यपदसमभिव्याहारात् । अध्यापनम्=धा-
रणाध्ययनरूपमिति तेनैव रूपेण लटोपाकर्षं प्रति शेषित्वप्र-
तीतिः । वेदजप्येनेत्यपि धारणाध्ययनाङ्गत्वमुच्यते । एवं च
तत्समर्थस्याध्याप्यैर्विनाऽप्युपाकर्मादि आवश्यकम् । उपाकृतानां
चोत्सर्गः । ततश्चानयोर्नित्यत्वात्तल्लोपे प्रायश्चित्तं सर्वथा इति
कृच्छ्रः । पाकयज्ञलोपे कृच्छ्रविधानात् ।

'वेदोदितानां नित्यानां कर्षणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तपभोजनम् ॥' इति ।

*अथापि वेति ।

'जलान्ते छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।'

इत्युत्तरार्धे ग्रामाद्बहिरित्यर्थः । *श्रावण्यामिति ।

'पुण्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य सम्प्राप्ते पूर्वाण्हे प्रथमेऽहनि ॥'

इति मानवान् । पुण्ये=पौषे मासि । शुक्लपक्षादेरप्यन्वयः ।

यदा श्रावण्यामुपाकर्षं तदा पौषशुक्लप्रतिपदि, यदा भाष्यां तदा-

र्थम् । 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इति तेनैवांक्ते ।
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारीतः-अ-
 र्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत्, पञ्चा*र्धपष्ठान्वा'
 इति; तदापादयुपाकर्मविषयम् । पौष्पायनास्तु पौष्पां
 माघ्यां वा कुर्युः । 'पौष्पां माघ्यां चोत्सृजेत्' इति तत्सू-
 त्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । 'तैष्यां पौर्णमास्यां
 रोहिण्यां वा विरमेत' इति तत्सूत्रान् । बह्वृचैस्तु माघ्यां
 कार्यम् ।

'अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते' ।
 इति कारिकांक्तेः । कार्त्तनीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ।'

इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहाके पुण्यं कुर्युः ।
 तथा च 'सिंहे रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

माघयुक्तमतिपदीत्यर्थः । *अर्धेति । अर्धः पञ्चमो येषु इति
 विग्रहः । सार्धाश्चत्वार इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तउन्दास्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥'

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पक्षाणां यथा परिग्रहं व्यवस्था ।
 विज्ञानेश्वरस्तु पौषे पूर्वाण्डमात्रान्वयः, न तु मथमाहयुक्तपक्षयोः ।
 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इत्यादौ अर्धपदं खण्डपरं न समांश-
 परं चन्द्रार्धमालिरित्यादिवत् । वाकारस्तु व्यवस्थितविकल्पार्थं
 इत्याह—*अर्धपष्ठानिति । अर्थः पष्ठो येषां तादृशाः
 पञ्चेत्यर्थः ।

*सर्वैरिति । अत्रापि खण्डत्वे आदयिका एव सङ्गवस्पर्-
 शिनः कालाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्नकालत्वात् । ननु सिंहे रवावि-

‘पुण्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति हेमाद्रौ खादिरगृह्योक्तेः ।

*यदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
त्प्राक् पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुण्ये उत्सर्गं
कृत्वा तदुत्तरहस्तं उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुण्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वावपि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ* । तेषां सौरस्यैवोक्तेः ।

अत्र *विशेषमाह कार्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुण्ययोः सिंहस्थत्वमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुण्यस्य यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—*यदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
प्रोक्तवचनाच्च । आपाठ्यामुपाकृत्य माघशुक्लप्रतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
पष्टाध्ययनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुण्ये तु तत्रैवेत्यर्थः । *ज्ञेयाविति । अन्यथा येन
चान्द्रप्रौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुण्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । *विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋक्शाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।

प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशाखोक्तमृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशाखाविधानेन बह्वृचैर्यदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥' इति ।

'उपाकर्मण्युत्तमर्गे च त्रिरात्रं पश्चिणीमहोरात्रं वा-
ऽनध्यायः' इति मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजो-
दोषो नास्ति ।

'उपाकर्मणि चोत्तमर्गे रजोदोषो न विद्यते ।'

इति गार्ग्योक्तेः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये

(१) ('संप्राप्ते श्रावणस्थान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ।

स्नानं कुर्यात् सतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते ।)

उपाकर्मणि कर्तव्यमृषीणां चैव पूजनम् ॥

ततोऽपराहसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्तैः मिद्धार्पणमभ्युषितैः ॥' इति ।

अत्रोपाकर्मनिन्तर्यस्य पूर्णातिशायार्थिकस्यानुवादो
न तु विधिः । गौरीयान् प्रयोगविधिभेदेन क्रमाद्योगा-
च्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेशुरुपाकरणेऽपि पूर्वैशुरप-
राह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् ।

'भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

ऋषशाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाखिनाम् ।

न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतम् ॥' इति ।

ननु—

'उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।'

इत्याद्युपक्रम्य 'ततोऽपराहसमये' इत्यादि उक्तम् । ततश्च व-
क्ष्यमाणदोषो दुर्गार इत्यत्राह—अत्रेति । अपराहः कर्मकालः ।

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

इति संग्रहोक्तः । *तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्वा-
दिति निर्णयामृते । (१) इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् ।

‘नन्दाया दर्शने रक्षा बालदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥’

इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् । भविष्ये—

‘उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत्कुम्भम् ।

पीठे तत्तोपविशेद्राजाऽमात्यैर्युतश्च सुमुहूर्ते ॥

तदनु पुरोधा नृपतं रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ॥’

इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वाद्ब्रह्मवैवर्तग्रहणदिनेऽपि
कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् ।

‘सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतं राहुदर्शने ।’

इति तत्कालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा
होलिकायां का गतिः । अत एव—

‘नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥’

इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणि
तद्दिनभिन्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—

*‘येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥

दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा ‘श्रावणी दुर्गनवमी’ इति वाक्यात् । *तत्स-
त्त्वे त्विति । भद्रां विना चेदपराण्हे तदा परा । तत्सत्त्वे तुं
रात्रावपीत्यर्थः । *येन=रक्षाबन्धनाभावेन हेतुना । तेनेत्यस्यापि

(१) तत्कालमात्रनिषेधाच्च ‘त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं
ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’ इति यो निषेधः
सोऽप्यनित्य इति विशेषः कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।

कर्तव्यां रक्षिताचारो द्विजान्मंपूज्य शक्तितः ॥'इति

अत्रैव हयग्रीवोत्पत्तिः । नदुक्तं कल्पतरौ —

'श्रावण्यां श्रवणे जातः पूर्वं हयशिरा हरिः ।

जगाद सामवेदं तु सर्वकल्मषनाशनम् ॥

स्नात्वा संपूजयेत्तु तु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥'

अत्राश्वलायनेन श्रवणाकर्मोक्तम् । श्रावण्यां पौर्ण-
मास्यां श्रवणाकर्म' इति । तत्राऽऽस्तमययोगिनी ग्राह्या ।
'अस्तमिते स्थालीपाक श्रपयित्वा' इति सूत्रात् । अतः
एव निशीष्टेर्दर्शप्रयोगान्तःपातनियमात्तदङ्गैः प्रसङ्गमि-
द्विरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेषुः प्राप्ताः कः प्रसङ्गः प्रस-
ङ्गस्य । *केचित्तु पौर्णिमादर्शशब्दयोः पर्वान्त्यक्षणव-
दहोरात्रवाचित्वात्तत्रैव कर्म कालव्याप्तिर्ग्राह्येति विकृति-
त्वाल्लेपपर्वेच्छन्ति ।

स एवार्थः । तत्कार्ये तत्कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । *अस्तमये-
ति । कर्मकालशास्त्रात् । दिनद्वये तज्ज्ञाप्तावव्याप्तौ वा परा विकृ-
तित्वात् । एवं सर्पपलाशपि । *केचिन्विति याज्ञिकमतम् ।
दर्शशब्दवत् पौर्णिमासीशब्दस्यापि तदन्त्यक्षणवदहोरात्रवाचि-
त्वात् पर्वसन्निदिनेऽस्तमितलाभः ।

अत्रेदमरुचिवीजम् । द्वादशे निशीष्टेर्दर्शप्रयोगान्तःपाति-
त्वात्तदङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिरिति मिद्धान्तितम्, तद्भङ्गापत्तिः । भव-
न्मते तस्या विकृतित्वेन शेषपर्वण्येव न्याय्यत्वेनान्तःपाताभावा-
दिति । श्रवणाकर्मसर्पपल्लोरकरणे प्रायश्चित्तमाह प्रजापतिः—

'हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य' लुप्तमप्येकमादितः ।

प्राजाप-येन श्रुयेत पाकसंस्यासु चैव हि ॥' इति ।

भाद्रपदे सिंहे गवादिप्रसवशान्तिनिरूपणम् । ४४९

श्रावणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्य-
शयनव्रतम् । तत्र *चन्द्रोदयव्यापिनी, दिनद्वये तत्त्वे
*परेति निर्णयामृते ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णय-
सिन्धौ श्रावणमासः ॥

*सिंहे पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत्पूर्व-
वत् । अत्र गोप्रसवेऽद्भुतसागरे नारदः—

‘भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्वपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥
[न्याहृतिभिश्चायं होमः ॥]

एतच्च श्रवणाकर्मसर्ववल्पाश्वयुजीकर्मग्रयणप्रत्यवरोहणेषु प्रव-
र्तते । तत्र प्रायश्चित्तान्तरादर्शनात् । *चन्द्रोदयेति ।

‘एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयव्रते ।

तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥’

इति स्मृतिसङ्ग्रहात् । इदं च चन्द्रोदयव्रतम् ।

‘चन्द्राय वाऽर्घ्यो दातव्यो दध्यक्षतविभूषितः ।’

इति चन्द्रोदये चन्द्रार्घ्यदानविधानात् । *परेति ।

‘चतुर्ष्वसितपक्षेषु मासेषु श्रावणादिषु ।

अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जायया तु फलाधिकम् ॥’

इत्युक्तेः । अत एव दिनद्वये तदभावेऽपि परा ।

मासश्च पूर्णिमान्तः । हेमाद्रिणा तथा व्याख्यानात् ।

इति श्रावणः ॥

*सिंहे परा इति । पूर्वा इत्यपपाठः ।

सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।' इति ।

तथा—

‘सिंहराशौ गते सूर्ये गोपमृनिर्गदा भवेत् ।

पांषे च महिषी सृतं दिवैवाश्वतरी तथा ॥

तदाऽनिष्टं भवत्किञ्चित्तज्जान्त्यै शान्तिकं चरेत् ।

अस्यवामेति सूक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥

जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टांतराधिकम् ।

मृत्युजयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ॥

श्रीसूक्तेन ततः स्नायाच्छान्तिसूक्तेन वा पुनः ।

मध्यरात्रे निशीथे वा यदा गौः क्रन्दन्तं सदा ॥

ग्रामे वा समृद्धे चापि शान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥’

एव आवणे बडवाप्रसवो दिने निषिद्धः । तदुक्तम-
पर्ववेदिना गार्ग्यपरिशिष्टे—

‘माघे बुधे च महिषी आवणे बडवा दिवा ।

सिंहे गावः प्रसूयन्ते स्वामिनो मृत्युदायका ॥’ इति ।

अत्र *तदुक्तामृतारुषा शान्तिः कार्या ।

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीमंजा । सा परा ग्राह्येति
दिवोदासीये उक्तम् । *वचनं तु हरितालिकाप्रकरणे
वक्ष्यामः । *भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलारुषा मध्यदंशं

*तदुक्ता=अथर्वोक्ता । कज्जलीव्रत पूर्णिमान्तआवण-
कृष्णतृतीयाया कार्यमिति मतं निरसितुमाह—*वचनन्त्विति ।
'चतुर्थीमिश्रिता' इत्युपक्रम्य 'भाद्रस्य कज्जली कृष्णा' इत्युक्तं ।

*भाद्रकृष्णेति । अमान्तमानेन आवणकृष्णोपादानं प्रमा-
दात् । पूर्णिमान्तमानेन आवणकृष्णे द्रष्टव्यम् । भाद्रपदकृष्ण-
चतुर्थ्यां सङ्कष्टचतुर्थीव्रत स्कान्दे—

‘आवणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां तु विधुदये ।

प्रसिद्धा । सा *सायाह्न्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे
पूर्वा ग्राह्या ॥

*'गौर्याश्चतुर्थी *वटधेनुपूजा *दुर्गाचर्नं दुर्भरहोलिके च ।

*वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता भ्रान्ति नृपं
सराष्टम् ॥'

इति दिवोदासीये वचनात् । 'अत्र वत्सपूजायाः
पृथगुपादानात् धेनुपूजाशब्देन बहुलाख्या गृह्यते' इति
स एव व्याचख्यौ । मदनरत्नेऽप्येवम् । अत्र गोपूजा-
यवान्नाशनं च तत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णषष्ठी हलषष्ठी ।
सा सप्तमीयुतेति दिवोदासः । भाद्रकृष्णसप्तम्यां शी-
तलाव्रतम् । तत्र *पूर्वा ग्राह्यंति हेमाद्रौ ।

अथ जन्माष्टमी । सा च *कृष्णादिमासेन भाद्रप-

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रार्घ्यं दीयते ॥' इति ।

श्रावणोऽमान्तः 'व्रते शुक्लादिमेव च' इत्युक्तेः । इयं चन्द्रो-
दययोगिनी ग्राह्या । तत्काले चन्द्रार्घ्यदानात्त्या चन्द्रोदय-
व्रतत्वात् ।

'चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये चन्द्रोदये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वं निरूपितोप-
तत्सामान्यनिर्णये । *सायाह्नेति । गोधूलिकाले गोपूजाशुक्तेः ।
*गौर्याः=गौरीव्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

*वटेति । वटसम्बन्धिनी पञ्चदशी । *दुर्गाचर्नं=दुर्गानवमी ।
दुर्भरः+ ॥ *वत्सस्य पूजा=वत्सद्वादशी । *पूर्वेति । नव्यास्तु
हलषष्ठ्यां शीतलाव्रते च मध्याह्न्यापिनी ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिनी तिथिः ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा युग्मवाक्यादित्याहुः ॥

*कृष्णादीति । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादिकं तु शुक्ला-

दकृष्णाष्टमी ।

‘तथा भाद्रपदे मासि *कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णाऽसौ देशकीसुतः ॥’

इति कल्पतरौ ब्राह्मोक्ते । अत्रेदं माधवमतम् । अ-
ष्टमी द्वेधा—जन्माष्टमी जयन्ती चेति । तत्राद्या केव-
लाष्टमी ।

‘ये न कुर्यन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भयान्ति नराः प्राज्ञ व्याला व्याघ्राश्च कानने ॥’

इति स्कान्दात्,

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’

इति पुराणान्तरात्,

‘श्रावणे षष्ठ्युले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥’

इति भविष्योक्तेश्च केवलाष्टम्या एवोपोष्यत्वावगते ।
सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

*‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नः ॥’

इति बह्मपुराणात् ।

‘अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीश्रक्षसंयुता ।

भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥’

इति बिष्णुरहस्यादिवचनाच्च । *ज्योतिरादिवत्सं-

दिमासेनेत्युभाभ्यामेकैव तिथिर्लभ्यते । अन्यथा तिथिभेदापस्या
मूलश्रुतिभेदापत्तेः । *कृष्णाष्टम्याम्=कृष्णपक्षाष्टम्याम् । कृष्णा-
ष्टम्याम्=कृष्णजन्माष्टम्याम् । *ज्योतिरादिवदिति । यथा
‘अथैव ज्योतिरथैव विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेन सदस्रद-

ज्ञया कर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशी-
धमात्रे मध्यमः, दिवसादावधमः ।

‘*अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इति वसिष्ठसंहितोक्तेः ।

‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये सति ।

नियतात्मा शुचिः स्नानः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

‘वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासे सैवोपोष्या मनीषिभिः ॥’

इति पुराणान्तराख्य । विशेषेणेति श्रुते*भाद्रपदेऽ-

पीदम् । ‘श्रावणे वा नभस्ये वा’ इति वक्ष्यमाणात् । गौडा-

स्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जयन्ती *नान्यथेत्याहुः ।

तत्र । *‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधान् । *योगवि-

क्षिणेन यजेत” इत्यत्र प्रकृतविच्छेदकेनाथशब्देन एतच्छब्दाभ्यां

प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादासम्भवात्तत्र गुणविधित्वं न सम्भवतीति

ज्योतिष्टोमादिसंज्ञाभिन्नया ज्योतिरादिसंज्ञया कर्मभेदः । तथा

जन्माष्टमीसंज्ञाभिन्नया जयन्तीसंज्ञयाऽपीत्यर्थः ।

*अहोरात्रमिति । अहोरात्रयोगं प्रत्याय्यैव व्यतिरंकोक्तेः ।

*भाद्रपदेऽपीति । शुक्लादिमासमभिप्रेत्य । *नान्यथेति ।

अहोरात्रयोगे निशीथयोगः सम्भवति । मुहूर्तपदं च निशीथा-

ख्यमुहूर्तपरम् । *वासरे वेति । न चेदं स्तावकं, निशीथेना-

त्यन्तविप्रकर्षात् । केषांचिन्मतमास्कन्दयति-*योगेति । अय-

माशयः-रोहिणीयोगस्य जयन्तीति संज्ञा सा नित्यां जन्माष्टमी-

माश्रित्य

‘रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

४५२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

शेषाहुणात्फलमित्यन्ये । तेऽप्यङ्ककरणे दोषश्रुतेरुपेक्षयाः ।
तत्र जन्माष्टमीव्रतं नित्यं, पूर्वोक्तवचनेषु अकरणे
निन्दाश्रुतेः ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

इत्यादिवचनैः फलाय विधीयते । 'दग्नेन्द्रियकामस्य' इत्य-
नेन नैत्यकाशिहोत्रे फलार्थं दधिवत् । यथा न नैत्यकाशिहोत्रान्य
इन्द्रियार्थदधिहोमस्तथा न जन्माष्टमीभिन्ना जयन्तीति । न च
रोहिण्याः कालविशेषत्वेनानुपादेयत्वात्कथं विधिः ?, 'वसन्ते
ज्योतिषा यमेत' इतिवदनुष्ठानाद्भस्वेन तत्प्रतीक्षणात् । अन्यथा
कालविधिलोपः स्यात् । ५ अकरणे इति । जयन्त्यकरणे इत्यर्थः ।
तथा च जयन्त्या अपि नित्यत्वेन स्वतन्त्रव्रतत्वमेव, न तु रोहि-
ण्या जयन्तीति नामेत्यर्थः । किं च जयन्त्यां शवहस्तस्थभोजने
'तत्पापं लभते कुन्ति' इत्युक्तावपि नोपवासमार्गं व्रतशरीरं, किं
तु 'जयन्तीविमुखो नरः' इत्येवोक्तेः पूजाजागरणादिरपि ।
'पूजां तत्र प्रवर्तयेत्' इत्युक्तेः ।

'मासि भाद्रपदेऽष्टम्या निशीथे कृष्णपक्षके ।

शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मापजीजनत् ।

तस्यान्मा पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ॥

ग्राहणान् भोजयेत्पश्चात्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।

हिरण्यं वेदिनीं गावो चासांसि कुसुमानि च ॥

यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिनि ।'

इति भविष्यात् ।

'उपोष्य जन्मचिन्हानि कुर्याज्जागरणं तु यः ।

अर्द्धगव्ययुताष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥'

‘वर्षे वर्षे तु या नारी* कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥’

इति स्कान्दे *वीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’
इति पूर्वमुक्तेरत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् ।

इति नारदीयाञ्च । जन्माष्टम्यां तूपवासमात्रं व्रतशरीरं
नाधिकम् ।

‘गृध्रमांसं खां पोतं श्वेनं च मुनिपुङ्गव ।

मांसं च द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं न संशयः ॥’

इति तदकरणे दोषस्मरणात् । तथा च यथा ‘तप्ते पयासि
दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र
प्रकृत एव विश्वेदेवदेवताके वाजोऽन्नमामिक्षारूपं येषां विश्वेषां दे-
वानामिति व्युत्पत्त्याऽपि समुच्चयेन विकल्पेन वा न वाजिनरूपगु-
णाविधिः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षारूपगुणावरुद्धतया गुणान्तरानपेक्ष-
णात्, किंतु कर्मभेदः, तथा उपवासरूपतादृशे गुणावरुद्धे जन्मा-
ष्टमीव्रते न पूजादिरूपगुणाविधिः, किं तु कर्मभेदः । अधिकमन्य-
तोऽवगन्तव्यम् ।

*नारीति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । ‘न करोति नरः’ इति दर्शनात् ।

*वीप्सेति । न चास्या अकरणे निन्दायामन्तर्भाव इति वा-
च्यम् । ‘वर्षे वर्षे जन्माष्टमी व्रतं कुर्यात्’ इति विधौ तात्पर्यात् ।
कृष्णजन्मव्रताऽकरणे प्रायश्चित्तं च

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’

इत्यादिकम् । विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । प्रतिनिधिरपि ‘उप-

मदनरत्ने स्कान्दे त्वत्र *फलमप्युक्तम् ।

‘जन्माष्टमीव्रत ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।

कारयन्त्यथवा लांकाँल्लक्ष्मीस्तेषां मदा स्थिरा ॥

सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते ॥’इति ।

जयन्तीव्रतं तु नित्यं काम्यं च ।

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ॥

ददाति वाञ्छितानर्थान्ये चान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥’

इति स्कान्दादौ फलश्रुतेः ।

‘शूद्रानेन तु यत्पाप शवहस्तस्थभोजने ।

तत्पाप लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

न करांति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्न सहने नारकी व्यथाम् ॥’

इत्यकरणे निन्दाश्रुतेश्च । *पदा च *पूर्वेद्युः परेद्युर्वा
राहिणी, योगस्तदा जन्माष्टमी जयन्त्यामन्तर्भूता ज्ञेया

वासासपर्यथदेकं विभं तु भोजेत्’इत्यादिर्द्रष्टव्यः । *फलम-
पीति । एतच्च ‘जन्माष्टमी नित्यत्वान्छुद्धा, जयन्ती तु नित्यका-
म्यत्वाभ्यां मित्रा’इति साधवोक्तिखण्डनार्थम् । वस्तुस्तु स्का-
न्दात् तत्र फलं न प्रतीयत एव तस्य मुहूर्त्समितत्वात् । तस्मात्
‘केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने यम ।

सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति वाक्यात्पापक्षयः फलमिति नञ्वाः । नन्वेवं यत्र पूर्वे-
द्युर्जन्माष्टमी परेद्युश्च जयन्ती तत्र पारणाया अहत्वाद्भोजनोपवा-
सरूपविरुद्धधर्मद्वयसंगतम् इत्यत्र साधवाचार्याणां समाधि-
माह-‘*येदा चेति । *पूर्वेद्युरिति दृष्टान्तार्थम् । नन्वेवं तद्व्रतयो-

*न तु जन्माष्टमीव्रतं पृथक्कार्यं विष्णुशृङ्खलवत् । तदुक्तं
माधवेनैव —

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगः प्रशस्तिताः ॥’ इति
मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमनेऽप्येवम् । *हेमा-

द्रिस्तु -

‘रोहिणीसंयुतोपोष्या सर्वाघाघविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥’

इत्यग्निपुराणाद*अर्धरात्र एव रोहिणीयोगस्य प्राश-
स्त्यात् *‘मुहूर्तमपि लभ्येत’ इत्यादीनां चा*अर्धरात्र-

रैक्यापत्तिरित्यत्राह—*न त्विति । यद्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति
तद्वर्षे जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव, ऐक्ये तु जयन्त्यभावे तन्न स्यादिति
भावः । अत्रोपक्रान्तजयन्तीव्रतस्य जन्माष्टमीव्रतं भवत्येव पारणा-
लोपभयाभावस्याग्रे स्फुटीकरणादित्यस्यैव । *हेमाद्रिस्त्विति ।
इत्युचित्रानित्यनेनान्वयः । *अर्धरात्र एवेति । “अर्धरात्रं तु
योगोऽयम्” इतिवाक्योक्तस्येत्यादिः । “पूजां तत्र प्रवर्तयेत्” इति
तु “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इतिवज्जन्माष्टमीव्रतस्य
प्रकारभेदमात्रमिति भावः । ननु—

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेत् ॥’

इतिवचनेऽहोरात्रे तदन्तर्गतया किञ्चिन्मुहूर्तं प्रतीयते ।

‘मुहूर्तमप्यहोरात्रे यास्पिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीमृक्षं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥’

इतिविष्णुरहस्यादिति कथं प्रकारभेद इत्यत्राह—*मुहूर्त-
मपीति । आदिना “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका” इत्यादिवाक्ये

योगेऽप्युपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम्* । तत्त्वं तु हेमाद्रि-
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य
तेन जयन्तीपरत्वोक्तेः । *किञ्च—

'रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥'

इति विष्णुधर्मोक्तेः,

'समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथाशक्तानुरूपतः॥'

इति धक्षिपुराणाञ्चार्धरात्रस्य *कर्मकालत्वमवसी-
यते । अतः 'कर्मणो यस्य यः कालः' इत्यादिवचनात्पूर्व-
त्रैव प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोज-

कलादिपदग्रहः । *अर्धरात्रेति । मुहूर्तादिपद निशीथमुहूर्तकला-
दिपरम् । वस्तुतः नक्षत्रयोगस्तावकमिदम् । अपिशब्दवशेन स्वायं
तात्पर्याभावात् । *म जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन श्रा-
वणकृष्णाष्टमीमाश्रित्य जन्माष्टमीजयन्त्योरुक्तेराश्रयाश्रयिभावो
प्रतैक्यभ्रमहेतुरिति माधवोक्तं प्रत्युक्तम् । वस्तुतो व्रताभेदादिति
सूचितम् । ननु गुणविकृतित्वादस्तु कर्मभेदः, उपवाससाम्येऽपि ज-
यन्त्यां पूजादिरूपाधिकगुणसत्त्वात् द्वादशस्तोत्रकाञ्च्येतिष्टोमादु-
पस्थादावभिरुक्तोत्रप्रयवदिति । अतः पृथक् जयन्त्या गुणप्रयो-
जकत्वं निराकरोति—*किं चेति । *कर्मकालत्वं=पूजादिरूप-
कर्मकालत्वम् । तत्र चोपवासस्याङ्गत्वान्न गुणविकृतित्वमित्याशयः ।
ननु "ये न कुर्वन्ति" इत्याद्युक्तेरुपवासः प्रधानं पूजाऽपि । स्वात-
व्येण फलसम्पन्नात् । न चैवं प्रयोगभेदापत्तिः । चित्रोद्भिद्
विरपेक्षेति कर्तव्यतायां एवान्वयादिनि वाच्यम् । तत्तद्वाक्यानां

केवलं फलसंवन्धवोधकत्वं स्वीकृत्य 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
कालविधिषु कृष्णजन्माष्टम्यादिपदेनोभयोपादानवशादर्शपूर्णमास-
राजसूयादिवत् प्रयोगैक्य एव लाघवात् । एवं च

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापोपशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥’

इति संकल्पवाक्ये उपवासपदं पूजोपलक्षणम् । अन्यथोपवासे
उद्देश्यानपेक्षणेन 'वासुदेवं समुद्दिश्य' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च
वासुदेवपदे तत्प्रीतौ लक्षणया तदन्वयः । जघन्यतयोपवासपदे एव
तस्या न्याय्यत्वात् "सोपवासो हरेः पूजाम्" इत्यादौ उपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनाच्च । ततश्चापर्यायप्रकृतिकारुयातरूपाच्छब्दा-
न्तरादपि कर्मभेदो दुर्वार इति चेन्न । एकपदोपादानस्य "य इष्ट्या
पशुना सोमेन" इत्यादिवदप्युपपादयितुं शक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रयो-
गविधिभेदो दुरुद्धरः स्यादित्यतः फलिसंस्कार एवोपवासः स्वी-
कार्यः । "मासि भाद्रपदे" इत्यादौ 'शुचिः सम्यगुपोषितः' इति
गुणत्वप्रतीतिः न तु प्रधानम् । पाराध्यातूपवासवाक्ये फलोल्लेखः
पूर्णतादिवदर्थवादः । संकल्पवाक्ये उपवासस्य कार्यत्वेनोल्लेखश्च
मन्त्रस्य क्रियासंवन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेन करणत्वात् । क्रियां
क्रियासंवन्धिनं वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते इति न्यायात् ।
उत्तरार्धे चोपवासेनेति उपलक्षणे तृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
त् । पूजैव नित्या । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इति तस्या एव निन्दार्थ-
वादात् तत्र व्रतशब्देन पूजाग्रहणात् । एतेन रूपभेदोऽप्यपाकृतः ।
उत्पत्तिशिष्टगुणस्य वाक्यान्तरेऽश्रवणात् । धात्वर्थभेदस्तु न रूप-
भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः । *न प्रयो-
जकत्वमिति । तथा च कथं स कर्म भेदयेत् । एतेन-निमित्तभेदात्

कत्वम्* । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः* । *किञ्च
जयन्तीशब्दो रात्रिनिशेषवचनः ।

‘*अभिजिज्ञाम नक्षत्र जयन्ती नाम शर्वरी ।

सुहृर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥’

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । तेन तद्योगिरोहिण्यां *गौ-
णत्वाच्च व्रतभेदः । यत्तु ‘वासरे वा निशायां वा’ इति,
तत्कैमुतिक्रियायेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिने-
ऽर्धरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थमित्याहुः । अन्ये तु*यथापि-

कर्मभेदः । जयन्त्या योगनिमित्तकत्वात् जन्माष्टम्या अतथात्वात् ।
जन्माष्टम्या तु योगो न निमित्त जन्मन्यष्टम्या एव प्रधानप्रयोज-
कत्वात् जन्माष्टमीसमाख्यानात् । न तत्र कलामात्रोऽपि रोहिणी-
योगो मृग्यः । क्वचित्संभवस्तु बुधवारादिवदप्रयोजकः । जन्मरोहिणी-
जन्मयोग इत्याद्यसमाख्यानादित्यपास्तम् । जयन्तीव्रतस्यैवालीक-
त्वात् । *तत्त्वापत्तेरिति । यत्तु बुधवारस्य न रोहिणीस्तुत्यत्वं
‘दिवा वा’ इत्यादि हि रोहिणीप्रापकं दृश्यते न तु बुधप्रापकं किञ्चित्
‘किं पुनर्बुधवारेण’ इति तु स्पष्टमेव प्राशस्त्यद्योतकमिति, तत्तुच्छम् ।
वचनान्तरप्राप्त्यैव तौल्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । भवदाभिमतस्य
नवमीयोगनिर्णयकत्वस्य भङ्गापत्तेः । तथा च सरोहिणीमप्यष्टमीं
हित्वा बुधनवमीयुताया एव ग्रहापत्तेरिति भावः । अथ नाम्ना कर्म-
भेदमाशङ्क्य जयन्तीति न व्रतनामेति ध्वनयन्नाह- *किं च्यति ।
अष्टमीरात्रिरेव जयन्तीपदार्थः । रामायचतारमादुर्भावतिथिष्वपि
जयन्तीपदप्रयोगादिति न संज्ञाभेदः । अत्र मानमाह- *अभि-
जिदिति । *गौणत्वात्=गुणवत्तायाः प्राशस्त्यार्थत्वात् । एवं च
कृष्णाष्टम्यां भवेदित्यादौ रोहिण्या न नामभेदकत्वमिति भावः ।
यत्कर्मकालशास्त्रप्राबल्यं तत् रोहिणीयोगाभावे एवेति शङ्कते- *य-
थापीति । “ दिवा वा ” इति दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा

‘दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां *प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥’

इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्यासेर्ग्राह्यतोक्ता,
तथापि यस्मिन्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेऽपि जयन्तीव्रतं कार्यमित्ये-
वंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि ‘सत्रायागूर्य वि-
श्वजिता यजेत”

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

इति चेद्रोहिणीयोगाभावे विधानात्तत्कार्यापत्तिः स्प-
ष्टवै । अत एवोक्तं—‘जयन्ती नाम शर्वरी’ इति । यच्च
स्कान्दे—

कलामात्राऽपि चेद्रोहिणी नास्ति तदा रात्रियुक्तां परामिति या-
वत् । *प्रकुर्वीतांति । दिनद्वये निशीथे अष्टम्यभावे यत्किंचिद्दिने
तत्सत्त्वे इन्दुसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीं विशेषेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः । ज-
यन्तीयोगो माधवाभिमतः । जयन्तीव्रतलोपे प्राप्ते अष्टम्या जय-
न्तीत्वेऽपि रोहिणीयोगनिवन्धत्वभ्रमेण पूजादिप्रधानलोपप्रसङ्ग-
वारणाय अनेन वचनेन पूजादेरष्टमीनिवन्धनत्वबोधनादिति भावः ।

केचित्तु इन्दुः=सोमवारः “सोमेनापि विशेषतः” इत्येकमूल-
कल्पनालाघवात् । तथा च सोमवारयुक्तां विशेषेणाधिक्येन रात्रि-
युक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । तेन दिनद्वये निशीथास्पर्शे सोमवाराधिक-
व्याप्तेर्निर्णायकत्वलाभात्कर्मकालशास्त्रावाधेनोपपत्तौ तद्वाधो न
कल्प्यते इत्याहुः । परे तु रात्रिपदमधिकरात्रिपरम् । रोहिणीयो-
गाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्या । तद्योगे तु तद्युक्तनिशीथगा
कार्येत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु रोहिणीयोगाभावेऽधिकनिशीथव्या-
पिनी ग्राह्या । तद्योगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीं विहाय स्वल्पनिशीथगा
ग्राह्येत्याहुः—रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति । नन्वेवं कर्मकालशास्त्र-

‘उदये चाष्टमी किञ्चित्त्वमी सकला यदि ।

भवते युधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥

अपि धर्षयन्तेनापि लभ्यते वाऽथवा न वा॥’ इति ।

यद्य पाद्ये—

‘प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशिनं तु तैः ।

धैः कृता आचणे मामि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकाट्यास्तु मुक्तिदा ॥’

इति, तद्दानादिविषयम् । उपवासाश्रवणादित्यन-
न्तभट्टः*, *जयन्तीपरमिति हेमाद्रिः । *उदये=चन्द्रो-

वाधं विनाऽगतिमसद् इति चेन्न । बाधो घनन्यगतिका गतिः ।
यावद्बाधं विना न गतिस्तावदेव बाधते इति न्यायात् । अन्यथा
ग्रीहियवशास्त्रयोरन्योन्यं सार्वत्रिक एव बाधो भवेदित्याहुः ।

अन्ये तु विशेषः=आधिवयं, वैशिष्ट्ये तृतीया तस्येन्दावन्व-
यः । तथा चाधिकनिशीथगां रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । एतेन
शब्दतो रोहिणीयोगाभावलाभेऽपि शब्दतो दिनद्वये वैषम्येण नि-
शीथस्पर्शालाभाच्चैतद्वाक्यस्य तत्परत्वमिति प्रत्युक्तम् । रात्रियुक्ता-
मिति त्वनुवादः । यत्त्वनुवादत्वपरिजिहीर्षया विशेषपदस्य रात्रि-
पदेनान्वयं मत्वा रोहिणीयोगाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्येति
सार्वक्यकल्पनं, तन्न । यत्र पूर्वद्युः सार्धमहरोत्तरं प्रवृत्त्या परेद्युर्नि-
शीथान्तमनुवर्तते तत्र पूर्वद्युरधिरुन्वात्प्राग्द्विषेऽपसिद्धान्तादित्या-
हुः । *अनन्तभट्ट इति । अनन्तभट्टेनैवरीत्या समर्थयते इत्य-
र्थः । एवमग्रेऽपि । *जयन्तीति । जयन्ती=रात्रिस्तत्परमित्यर्थः ।
उदये अष्टमी=उदयमारभ्य प्रवृत्ताऽष्टमी । सकला=निशीथमार-
भ्य निशीथान्ता । प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता=रोहिणीयुक्ता उभयेद्युर-
पि निशीथेऽष्टमीरोहिणीभ्यां युक्तेति यावत् । सा च किञ्चित्त्व-

दय इति केचित् । तत्र । चन्द्रोयसत्त्वेऽसंदेहात्रवमी*स-
कलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमीवेधे पर-
दिने सूर्योदये घटिकाऽपि ग्राह्या । पूर्वविद्धाऽष्टमीति पा-
दुप्रोक्तेः । इति युक्तम् । अतो न व्रतभेदो नाप्यन्तर्भा-
व इत्युचिवान् ।

गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं वचनम् 'नवमी सकला
यदि' इति विशिष्यांक्तः । *एतत्पूर्वदिने जयन्त्यभाव-

मीति परैव जयन्ती । "अपि वर्षशतेनापि" इत्यर्थवादाजस्यादि-
त्यर्थात् । न त्वत्र जयन्तीव्रतं हेमाद्रेर्भिन्नमस्तीति भ्रमः कार्यः ।
*उदये इति । "नाशयत्युदये तथा" इति नाक्यान्तरसंवा-
दात् । यत्त्वेवं सति नवमी सकलेखनन्वयः । निशीथोत्तरनवम्याः
साकल्यासम्भवादिति, तदुच्छम् । न हि षष्ठिदण्डव्यापित्वं सा-
कल्यं सूर्योदये कलाकाष्ठादशमीसत्त्वे तद्वाधात् । उदयमार-
भ्यापरोदयपर्यन्ताया एव सकलत्वात् । किं तु एकाहोरात्रे सूर्योद-
येऽष्टम्याः सत्त्वे तदुत्तरकालव्याप्तत्वं साकल्यम् । तच्च चन्द्रोदये
निशीथे अष्टम्यां तदुत्तरनवम्या अप्यक्षतमिति । तथा च दिनद्वये
वैषम्येण निशीथस्पर्शे पूर्वाऽधिकनिशीथगाऽपि न जयन्ती रात्रिः,
किं तु रोहिणीसत्त्वे स्वल्पनिशीथगा परैवैति जयन्तीरात्रिनिर्वचन-
मित्यर्थः । उदये सूर्योदये इति तु नोक्तम् । किञ्चित्सकलपदयो-
र्वैयर्थ्यापत्तेः । *सकलेति । सूर्योदयान्तरास्पर्शित्वरूपसाक-
ल्येनाष्टमीविद्धाया नवम्याः क्षयलाभादिति भावः ।

*एतदिति ।

'सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।

राज्यधर्षपूर्वापरगा जयन्ती कल्याऽपि च ॥'

इत्यादिवचनादर्धरात्र एव रोहिणीयोगे अष्टमी जयन्तीत्युक्तम् ।
तत्र 'जयन्ती शिवरात्रिश्च' इति 'जयन्त्यां पूर्वविद्धायाम्' इत्या-

परमित्याहुः । *जयन्त्यादिसर्वापवादोऽयमित्याचार्य-
चूडामण्यदयः । वयं तु *सत्यं व्रतभेदः । लांकास्तु
*जन्माष्टमीमेवानुतिष्ठन्ति । *न हि—

‘आवणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥
आवणे न भवेद्यांगो नभस्ये तु भवेद् ध्रुवम् ॥’

इति माधवीये वसिष्ठसंहितोक्ताऽपि भाद्रे जयन्ती
केनापि न क्रियते । (अतः पूर्वैशुरवोग्दासः) । यद्वा

दिना पूर्वा न त्वष्टम्या एव पूर्वदिने निशीथे मस्ये तदुत्तर च
रोहिण्यादियोगे तत्र जयन्त्यभावात् । किं तु तत्र परा नवम्यां
सूर्योदयान्तराननुष्टचिक्वमाकल्यसत्त्वात् । एतन्मते स्रहर्वेष एव
वेधः । या तु न विद्धा नापि जयन्ती सा कर्मकालशास्त्रादेव
ग्राह्येति भावः । अत्राष्टम्या यदा कदाचिद्रोहिणीयोगेऽपि जयन्ती-
त्वसाधनादरुचिः । *जयन्त्यादीति । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्धा-
याम्’ इत्यादिविरोधोऽरुचिः । *सत्यमिति । उपलभ्यमानस्मृत्या-
देरसन्निध्यनुपलम्भेऽपि ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र’ इत्यादेभिश्चवाक्य-
त्वमेव प्रकरणान्तरत्वसम्पादकं ‘‘स्योन ते सदनं कृणोमि’’
इत्यादिरदित्यभिप्रायः । *जन्माष्टमीमेवेति । एवकारो जय-
न्तीव्रतव्यावृत्त्यर्थः । तेन जन्माष्टम्या उपवासमात्रेण सिद्धेरभावेन
वक्ष्यमाणपूजादि तत्र भवत्येव शिष्टाचारात् । ‘शुचिः सम्य-
गुपोषितः’ ‘पूजां तत्र प्रवर्तयेत्’ इति वचनाद्वा न त्वेता-
वता तत्र जयन्तीमन्वन्धित्वभ्रमः कार्यः । जयन्तीव्रतं तु म-
त्स्यादिजयन्तीसाधारण्येनानुष्ठातुरेवेत्याभिप्रायः । अस्तु केवलकृ-
ष्णजयन्तीव्रतमपि परं तु तदापि न तदा क्रियते इत्याह—
*न हीति । जयन्तीव्रतस्य कदाचिद्विषय इत्येतन्निराकरणाय

*शुणात्फलम् । 'सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममुपनयेत्' इतिवदित्यन्ये । तन्न । *नित्यत्वानुपपत्तेः । अत्र गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक एव *मास इत्यन्ये । तन्न । एकवाक्ये उभयनिर्देशे *वाशब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीव्रतस्यापि नित्यत्वादुपवासद्वयं कार्यमिति ब्रूमः । अत एव हेमाद्रिमदनरत्नादौ जन्माष्टमीव्रतं *जयन्तीव्रतं च भिन्नमुक्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदन्नर्भावो नेति सिद्धम् । यद्यपि पूर्वा परा वात्पाऽपि रोहिणीयुनैव कार्येति ग्रन्थानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं च काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तद्दूषणं हेमाद्रौ श्रेयम् । नित्यं काम्यमिति तु बहवः ।

ननु यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशी*वामनजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा वैकादशी स्वल्पापि परा, तथा

'कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥'

इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्या-

*शुणादिति । यथा नित्योपनये फलविशेषार्थः सप्तमवर्षादिरूपकालविधिः, तथा नित्योपवासे जयन्तीविधिरित्यर्थः । *नित्यत्वेति । दृष्टान्ते केवलकाम्यत्वेन नित्यत्वाभावः, दार्ष्टान्तिके तु जयन्त्यपूजित्या जन्माष्टम्या आश्रयत्वाभाव इत्यर्थः । *मास इति । तथा च भाद्रे जयन्त्यां प्रमाणाभाव इति भावः । *वाशब्देति । समुच्चयार्थत्वे तु पौनरुक्त्यं स्यात् । 'श्रावणे न भवेत्' इति शेषविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । *जयन्तीव्रतं चेति । हेमाद्रिमते दशजयन्तीव्रतान्तरमस्तीति तदभिप्रायेण ।

*वामनेति । वामनजयन्तीव्रतं प्रकारभेद इत्याशयेन ।

त्परैव जन्माष्टमी युक्तेन चेत् धार्ममात्थ । न हितत्रव्रत-
भेदो द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणं दोषो वा श्रुतः । इह त्वे-
*तैस्त्रिभिर्हेतुभिः *संज्ञाभेदाद्धर्मभेदात्कालभेदाच्चो-
पवासभेदः स्पष्ट एव । एकदैवतत्याच्छ्रवणद्वयादशीवन्न
पारणालोपदोषोऽपि । *तेन व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयो-
रपि नित्यत्वात्* । केचित्तु—

‘त्रितायां द्वापरे चैव राजन्कृतयुगे तथा ।

रोहिणीसहिता चेयं विद्याङ्गिः समुपोषिता ॥

अतः परं महीपाल संप्राप्ते *नामसे कलौ ।

*एतैरिति । जन्माष्टमीव्रतं श्रावणमात्रकालकं, योगव्रतं यो-
गवशेन श्रावणभाद्रपदान्यतरकालकमिति व्रतभेदः । नित्यत्वं=नि-
यतत्वम् । माधवोक्तानन्यानपि हेतूनाह—*संज्ञेति । धर्मभेदा-
त्=माधवमते जन्माष्टम्यामुपवासः प्रशन्नं, जयन्त्यां पूजादि ।
ग्रन्थकृन्मते च तत्र पूजयोरेव भेदः जन्माष्टम्यां पापनाशमात्रं
जयन्त्या तु ।

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।’

इत्यादिनोक्तफलभेदः । न चैतदुभयत्रापि नित्यकाम्यतया
संयोगपृथक्त्वन्यायेन वाच्यं, तच्च न संभवति काम्यत्वे कादाचि-
त्कत्वं नित्यत्वे तदभाव इति विरोधादिति वाच्यम् । कामनाप्रयुक्ता-
त्तदनुष्ठानात्फलसिद्धिरित्येव कामसंयोगफलमित्याविरोधात् । *ते-
नेति । रामादिजयन्त्यां क्वचित्तद्व्रतमुपक्रम्य जन्माष्टमीव्रतोत्तरदि-
ने तदाचरणमित्यभिप्रायः । *नित्यत्वात्=अवश्यकर्तव्यत्वात् ।
*तामसे इति । तथा च जयन्तीव्रतानिषेधाविधिकल्पनं न संभ-
वतीत्यर्थः ।

“श्रावणे वा ‘नभस्ये वा’ इतिवचने जयन्तीपरमिति प्रपञ्चि-

‘जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् ॥’

इति हेमाद्रौ बहिपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव न जयन्तव्रतमित्याहुः । तत्र । ‘तामसे कलौ’ इत्युक्तेः परमश्रेयोहेतोरस्य कलौ पापिनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन कलौ तामसा न करिष्यन्ति किन्तु धन्यास्त एवेत्यर्थः । अन्यथा

‘शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगे कलौ ।’

इत्यादी विधिकल्पनापत्तेः ॥

तमुद्दानीं जन्माष्टमीपरमिति दर्शयति—तत्त्वं त्विति । दिनद्वये रोहिणीयोगे तु परैवेति स्मर्तव्यम् । इदं च=जयन्तीव्रतं च । काम्यमेवेति । शूद्रान्नेनेत्यादिपापक्षयरूपफलश्रवणात् । न च तन्मात्रेण नित्यत्वं त्रियुनादियागानामपि तत्त्वापत्तेः । तदूद्धरणमिति । अवश्यापेक्षितफलसाधनत्वं=नित्यत्वम् । तच्च पापक्षयस्यावश्यत्वादक्षतम् । अन्यथा नित्यकर्मणामपि काम्यत्वापत्तेरिति । नित्येति । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं=नित्यत्वम् । तच्च शूद्रान्नेनेत्यादिना दर्शितम् । महाजयार्थमिति स्वतन्त्रफलश्रवणात्काम्यत्वम् । वस्तुतस्तु तत्र—

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्देविन्द त्रियोनिजम्’ ।

इतिपापक्षयकामश्रवणात्काम्यत्वमेव । कामनोपाधौ चादित्वात्, न तु केवलनैमित्तिकत्वं, कामनोपाधावविहितानां प्रायश्चित्तादीनामेव तथात्वात् । नापि केवलकाम्यत्वम् । यत्र न निमित्तोपाधौ विधानं तत्र केवलकाम्यत्वमिति हि मर्मांसकाः । यथा त्रियुनादियागेषु । प्रकृते च न तथा ।

‘प्राजापत्यृक्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥’

इति नैमित्तिकत्वेन नित्यत्वावेदकवीप्साश्रवणात्, एतच्च जय-

थाऽपि चतुर्था । *पूर्वेद्युरेव निशीथयोगिनी परेद्युरेवो-
भयेद्युरनुभयेद्युश्चेति । तन्नाथयोरसन्देह एव कर्मकाल-
व्याप्तेः ।

‘जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

*पूर्वविद्वैव कर्मव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

इति भृगूक्तेश्च । *अस्मात्केवलरोहिण्युपवासोऽपि
सिद्धः । अन्त्ययो परैव । प्रातःसङ्कल्पकालव्याप्तेरा-
धिक्यात्* ।

‘*वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।’

इति ब्रह्मवैवर्तच । एवमंशतः समव्याप्तावपि ।

विषमव्याप्तौ त्वाधिक्येन*निर्णयः ।

रोहिणीयुतापि चतुर्था । *पूर्वेद्युरेव निशीथे रोहि-

*पूर्वेद्युरेवेति । इयं शुद्धा विद्धा चेति देवा । परं तु तत्र
न विशेषः । परेद्युः कर्मकालेऽसत्त्वात् ।

*पूर्वविद्वैवेति । दिनवेष एव, न रात्रिवेषे । केचित्तु रो-
हिणीपदं जयन्तीपरं जन्माष्टमीरोहिणीभ्यां जयन्तीलाभो वेत्या-
हुः । तत्र -द्वितीयपक्षे केवलाष्टमीपरत्वं नास्तीति तन्निरस्य-
ति-*अस्मादिति । ‘ऋते वै रोहिणीव्रतात्’ इत्यादेरुपलक्षण-
म् । *आधिक्यादिति । आद्ये विशेषेणन्दुसंयुतामिति मुख्य-
कालव्याप्तेः । अन्त्ये ‘रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत’ इति गौणकालव्याप्तेः ।
*वर्जनीयेति ।

‘विना ऋक्षं न कर्तव्या सप्तमीसंयुताऽष्टमी ।’

इति वचनमपि द्रष्टव्यम् । *आधिक्येन=निशीथेऽष्टम्या
अधिकव्याप्या ।

*पूर्वेद्युरेवेति । इयं च विना निशीथं प्रवृत्तया सप्तम्या
शुद्धाशुद्धाधिक्या चेति देवा, न तु विद्वानधिका शुद्धानधि-

णयिता परेशुरेवोभयेदुरनुभयेदुश्च । अत्राप्याद्यथोऽर-
सन्देहः ।

‘कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।’

इति पाद्मोक्तेः

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

इति गारुडाच्च ।

‘सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे* रोहिणी यदि ।

भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥’

इति बह्मपुराणाच्च । द्वितीयेऽसन्देह एव । तृतीय-
पक्षे परैव ।

का वा परेशुरष्टम्यभावेनासन्देहात् । *आद्ययोरिति । योग-
वत्या एव ग्राह्यत्वात् ।

‘माजापत्यृक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला ॥’

इति वाक्यात् । अत्र वर्जनीया प्रयत्नेनेति निषेधात् प्रतिप्र-
सवमाह—*सप्तमीति । *निशीथे इति । एतेन दिनद्वये रो-
हिणीयोगे यदि पूर्वेषुर्निशीथे रोहिणी तदा पूर्वैवेति ध्वनितम् ।
द्वितीये तु—

‘अविद्धायां तु सप्तम्यां जातो देवकि नन्दन ।’

इति बोध्यम् । तत्र जन्मश्रवणादर्धरात्रे ऋक्षसादित्यप्रत्ययात् ।
*वर्जनीयेति । इदं च परदिने निशीथे रोहिणीसत्त्वे एव ।
अन्यथा—

‘जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥’

इति विष्णुधर्मविरोधात् ।

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।’

भृगवायैः *पूर्वविद्धाष्टम्यामपि तिथ्यन्ते पारणोक्तेः । *तेन
'कला काष्ठा' इति *वाक्यान्तरवशाज्जयन्तीपरमेतत्* ।

*तत्त्वं तु अष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेः

'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्राहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण-द्रुमंयुताम् ॥'

इति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावे*ग्राह्यत्वो-
क्तेर्वचनात्कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा पूर्वा परा वाऽल्पा-
पि रोहिणीयुता ग्राह्या । माध्यमदनरत्ननिर्णयामृतान-
न्तमदृगीडमधिलग्रन्यादिष्वप्येवमिति । *युक्तं तु उ-
पवासद्वयं कार्यं द्रव्योर्नित्यत्वादिनि तु चयम् । अन्त्ययोः
परैव ।

'सप्तमीसयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

*पूर्वविद्धाष्टम्यां=पूर्वविद्धाष्टम्युपवासे । *तेन=जयन्तीत्रतपा-
र्थक्यस्थापनेन । *वाक्यान्तरवशात्=तादृशोत्तरेवाक्यवशात् ।
*एतत्=पात्रवाक्यम् । तत्र 'सप्तमीसयुतां न हि' इति दर्श-
नात् । पारिशेष्याज्जयन्त्युपवासे पूर्वदिनहेयत्वबोधनात् । दूषणा-
न्तरमाह-तत्त्वं त्विति । *ग्राह्यत्वोक्तेरिति । तत्र उदयः
कर्मकाल इति न सिद्ध्यतीत्याशयः । अत्रैवान्तर्भावो न श्रद्धेय
इति स्मारयति-युक्तं त्विति । यद्वा-उक्तस्थलेऽन्तर्भावं निर-
सितुं पूर्ववेति निर्धारितम्, इदानीं प्राचीनबहुग्रन्थमतमाह-
तत्त्वं त्विति । त्यक्त्वा परेति अन्वयः । तत्र पूर्ववेति दृष्टान्तः ।
अथवा यत्र पूर्वा रोहिणीयुतो परदिने च रोहिणी नास्ति निशी-
थोत्तराष्टमिका तत्परं पूर्वापदम् । अत्र दिवावेत्यनेन केवला-
ष्टमी प्रतिपादिता तां रात्रियुक्ता निशीथव्यापिनीं प्रकुर्वीत एव-
मेव समव्याप्तौ वचनान्तरानुग्रहात्परेति सिद्धौ विषमव्याप्तौ विशेषे-
णेत्यादिनाऽधिकनिशीथव्यापिनीं पूर्वा परा वा इति कर्मकाल-

प्राजापत्यं द्वितीयेऽहि *मुहूर्तार्धं भवेद्यदि ।
तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥
इति स्कान्दात् ।

‘मुहूर्तेनापि*संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोद्यास्तु मुक्तिदा ॥’
इति पाद्माचेति दिक् । निम्बादित्योपासकास्तु जन्मा-
ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादौ पूर्वेऽहि कर्मकालीनां तिथि-
त्यक्त्वा *द्वित्रिमुहूर्ता परैव तिथिर्ग्राह्या ।

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।
निम्बाको भगवान्येषां वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥’
इति (१)हेमाद्रौ सात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीवृत्ते भवि-
ष्योक्तेरित्याहुः । तत्र ।

‘यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्ष
तिथ्योर्युतिः स्यान्न तदोपवासः ।
पूर्वं प्रक्षुर्यादिवसे द्वितीये ।
दिनेशभक्तोऽथ तदा व्रताद्यम् ॥’
इति सात्स्यवाक्येन तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन
मानाभावात् । ऋक्षतिथ्योः=हस्तसप्तम्योः । अन्यथा

शास्त्रावाधेनोपपत्तेर्न तद्राधो युक्तः । एवं च यत्र पूर्वेऽद्वि निशीथे
ऽष्टमी तत्रापि पूर्वेव युक्ता न परेत्यरुचिः । *मुहूर्तार्धमिति ।
तत्र वाचानिकं संपूर्णत्वमित्याशयः । *संयुक्ता=रोहिण्या ।
दिगर्थस्तु योगस्त्रिविध उक्तः । तेन शुद्धाधिकाऽपि त्रिविधा रो-
हिण्याः साम्येन, निशीथात् प्रागारभ्य प्रवृत्त्या, तदुत्तरं प्रवृत्त्या
च । तत्र सर्वत्रापि पूर्वेव । आद्ययोर्निशीथे जयन्तीयोगात् अन्त्ये
प्रधानीभूताष्टम्याः कर्मकालव्यापित्वादिति । *द्वित्रीति । उदिते

ऋषिपञ्चम्यादौ तदापत्तिः । *शिष्टाचाराच्चेति चेत्, न ।
*तस्य न्यायवचोविरोधेन हेयत्वात् । *इदानीं क्वापि
निम्बाकौपासनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥

*पारणं तु—

‘तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

दैवतं भानावित्येकवाक्यतयेति केचित् । उदयव्यापिनीत्येव
दर्शनात्तदविवक्षितार्थमिति परे । *शिष्टेति । जन्माष्टम्यादौ तु
तदाचारोऽस्तीति भावः । *तस्य=जन्माष्टम्यादौ तदाचारस्य ।
तुल्यत्विति न्यायेन तदेकवाक्यतामुपेत्याभ्याह—*इदानीमिति ।
तद्वैश्यानां तदनुपासकानां तदनाचार एव युक्त इत्याशयः । अत्र
‘सर्वेष्वेवोपवासेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्थं धर्ममेवोपसर्पति ॥’

इति देवलेन पारणं स्मर्यते । तद्योपवासे व्रतसामान्ये-
षाऽङ्गम् । पारणान्तव्रतं द्वेपमित्यत्र हि व्रतशब्दस्योपवास एव
नियम एव वाऽर्थः ।

‘तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥’

इत्यत्राऽऽदिशब्देनैकभक्तनक्तयोरपि ग्रहात् । यस्यां तिथावेतानि
कृतानि परेद्युस्तत्तिथ्यन्ते भोजनस्य पारणत्वात् । न चैवं तथा-
विधकर्मसमाप्तिक्षणपारणस्य ‘भोक्ष्येऽहम्’ इत्यादिलिङ्गाद्भोजन-
नियमात्मकोपवाससमाप्तेश्च भोजनेनैव भावाद्भोजनरूपत्वे च राग-
मातृतदनुवादेन पूर्वाह्णे विधीयतां किमङ्गत्वेनेति वाच्यम् । उद्या-
पनादिवच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तेः शास्त्रीयत्वावश्यंभावात् । भोजन-
नियमाङ्गीकारे उपवासादौ अङ्गिस्तु पारणं कुर्यादित्यादिप्रति-
निधिविध्यनुपपत्तेश्चेति । तत्कालं निरूपयति—*पारणं त्विति ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् ,

‘*तिथ्यृक्षयोर्गदा छेदो*नक्षत्रान्तम*थापि वा ।

तिथिभान्ते चेति तिथेर्भस्यान्तो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वृद्धश्रन्तर-
सामेत्यादिवात्तिथिभयोर्विन्वेतरेतरयोगद्वन्द्वं तिथ्युपवासे-तिथ्यन्तः
नक्षत्रोपवासे नक्षत्रान्तश्च लभ्यते इति जन्माष्टम्युपवासे केवल-
रोहिण्युपवासे च स्वस्वान्तसिद्धिः । दर्शितं च जन्माष्टमी रोहिणो
चेति स्वतन्त्रं भार्गवम् । एतेन

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभङ्गमवाप्नुयात् ॥’

इति व्याख्यानात् ।

‘पूर्वाविद्धास्तु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम् ॥’

इति तिथीनामेव सर्वासामित्याद्यसमासनिर्देशाच्च तावतैव
सरोहिण्यष्टम्युपवासे उभयानुवृत्तावुभयान्त एव लभ्यते । जयन्ती
शिवरात्रिश्चेति जयन्तीपदं च जन्माष्टमीपरम् । तथैव तिथ्यन्त-
पारणसंपत्तेः । एतेन जन्माष्टमीव्रतमानानुष्ठानृणां परेशुरष्टमीमध्ये
नक्षत्रान्तपारणं चिन्त्यम् । ननु यत्रार्धरात्र एवोभयान्तः तत्र
कथं पारणम् ? भोजननिषेधात् ।

‘अन्यातिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वेस्तामसीं गतिमश्नुते ॥’

इति दोषश्रवणाच्चेत्यत्राह-‘*तिथ्यृक्षयोरिति । *नक्षत्रान्तम्=
तिथ्यृक्षयोरेकतरान्तम् ।

‘रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिता ।

वियोगे पारणं चकुर्मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥’

इत्युक्तेः ।

‘सांयोगिके व्रते भास्ते यद्येकोऽपि वियुज्यते ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥'

इति हेमाद्रौ वचनाच्चाधर्धरात्रेऽप्युभयान्तेऽन्यतरान्ते
वेति मुख्यः पक्षः ।

'सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।'

इति ब्रह्मचैवर्ते त्वन्यविषयम् । दिने*मुख्यकाला-
लाभेऽन्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । *गौडास्तु—

'न रात्रौ पारणं कुर्यादहते वै रोहिणीव्रतात्* ।

तत्र निश्चयि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणाद्वात्रौ सार्धप्रहरमध्ये कार्यम् ।

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।'

तथा—

'मध्यमप्रहरे रात्रेर्विज्ञेया तु महानिशा ।'

इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । काम-
धेनौ गर्गस्तु—

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।'

इत्याह । घृष्टशातातपस्तु—

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥'

इति सामान्यत उक्तेश्च । *अथेति । प्रतिपदाद्युपवासेत्यर्थः ।
अन्यतिथ्यागम इत्येपि द्रष्टव्यम् । *मुख्येति । उक्तदिवापारणवि-
धिरात्रिनिषेधयोरेकवाक्यतया दिवान्यतरान्तलाभे तत्रैव अनु-
कल्पत्वेनानुज्ञातस्य मुख्यतयैवोपादानात् न तूभयान्तप्रतीक्षया रा-
त्रावपीति मदनरत्नादयः । एवमेव दिवान्यतरान्तस्यालाभे
महानिशातः प्राक्तल्लाभे तत्रैव, इतरथा महानिशायामपीति द्रष्टव्य-
म् । तिथ्युक्तयोरित्यस्य—

'अर्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ।'

इत्युत्तरार्धं वदता मतमाह—*गौडास्त्विति । *रोहिणी-

‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’

इत्याह । वेदपाठपरमेऽतदित्यन्ये । *महानिशाया-
मन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरंऽहनि’ इति पा-
रणोत्तरदिनपरत्वात् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । *तत्त्वं
तु महानिशातोऽर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशानिषेधः
महानिशायामेव लाभेऽतत्रैव पारणमिति ।

दिवौदासस्तु—

‘रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मता ।

पारणं तावदेवेष्टं प्रमादान्न भवेद्यदि ॥’

इति स्कान्दादूर्ध्वं निषेधमाह । तन्निर्मूलम् ।

अशक्तौ तु वह्निपुराणे—

‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।’ इति ।

गारुडं विष्णुधर्मे च—

‘जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

व्रतादिति । तद्युक्ताष्टमीव्रतादित्यर्थः । *एतदिति । सुबुद्धिदुर्बुद्धि-
भेदेन वाक्यद्वयमित्यर्थः । स्वापादिपरमस्तु, प्रकृते तु नैतद्द्वयं प्रवर्तते ।

‘मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।’

इत्यादिवदिति भावः । *महानिशायामिति । वर्जयि-
त्वा महानिशामिति तत्र भोजननिषेधात् । अत्र तादृशपाठ-
कल्पने वर्जयित्वा महानिशामित्येतदेव बीजम् । अर्धरात्रेऽथ-
वेति पाठे विरोधात् । तच्चायुक्तं तृतीयदिनपारणेऽनौ-
चित्यात् । महानिशातोऽव्यवहितप्राक्क्षणे सन्देहतादवस्थ्याच्च महा-
निशोत्तरमन्यतरान्ते तत्रैव पारणं तदुत्तरनिषेधस्य रागप्राप्त-
गोचरत्वेन वैधेऽप्रवृत्तेः, महानिशायां तु परेद्युरित्यनौचित्याच्चे-
त्यरुचिः । स्वयं विरोधं परिहरति—*तत्त्वं त्विति । *तत्रैवेति ।

अर्धरात्रेऽथवेत्युक्तेः । तथा च न द्वयोर्विरोध इति भावः । न रात्रौ पारणं कुर्यादिति निर्मूलमेव । दाक्षिणात्यनिबन्धे ऽदर्शनात् । अस्तु वा समूलं, तथापि तिथ्यृक्षयोरिति वाक्यार्थो न तद्विरुद्धः ।

‘आततायिनमायान्तमपि वेदान्तग रणे ।’

इत्यादावपिशब्दवत् । अथवापदस्यापि स्वार्थत्यागेनान्यार्थ-
तात्पर्यावगमात् । व्रतनिषिद्धरात्रिपारणप्रतिप्रसवार्थत्वेनार्धरात्रेऽपि
पारणं सुकर किमुत ततः प्रागरात्राधिति व्याख्येयम् । यदि तु
रोहिणीव्रतं नक्षत्रमात्रव्रतं तदाऽपि रात्रौ मुख्यगणैपक्षाश्रयेण पा-
रणं कैमुतिकन्यायव्याख्यानात् । महानिशातः प्रागन्यतरान्ता-
लाभे तु रात्रिपारणनिषेधातिक्रमस्य निर्वाजत्वात् ‘तिथ्यन्ते चो-
त्सवान्ते च’ इति वाक्याज्जागरान्ते दिव्वेति न द्वयोर्विरोध इति तु
केचित् । वस्तुतस्तु रात्रिपारणनिषेधस्याध्याविरोधेनैव व्याख्यान
सम्भवात् । अर्धरात्रे यदा तिथ्यृक्षयोश्छेदस्तदाऽपरेऽहनि पारण-
मिति ह्यन्वयः । अर्धरात्रेऽपरेऽहनीति तु नान्वयः । एकं पदमेकत्रा-
न्वितं विना वलवदनुपपत्तिमन्यत्र नान्वेतीति न्यायात् । “एकैक
मन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयेति अर्थतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव
लिप्सन्ते” इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयवारणाय तन्वया-
यस्य तृतीये व्युत्पादितत्वात् । तत्र निश्चयीत्यपिश्च स्वार्थस्यागे-
नान्यार्थपरत्वात्कैमुतिकन्यायाद् दिवैव पारणार्थः । वस्तुतो रोहि-
णीनक्षत्रमात्रव्रत एव तेन रात्रिपारणा बोध्यते ।

‘सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।’

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते धातृसपारणात् ॥’

इति वचनात् । धारणपारणमिति पाठ आहारं विना शरीर-
स्य धारणम्=उपवासः, तदुत्तरादिने चतुर्थकालभोजनविधिना
विहितं भोजनं=पारणम् । व्रतविशेष इत्यर्थ इति तु केचित् । ग्रन्थ-
स्त्वित्यं योज्यः—परदिने अष्टम्यादिषट्ये पारणमाप्तौ ‘अतोऽन्य-

अशक्तौ तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।
यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

स एवोत्सवान्तः—

*‘तिथ्यन्ते वो*त्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।’
इति कालादर्शोक्तेश्चेति सङ्क्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

‘*ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।

था पारणायाम्’ इत्यादिदर्शनादन्तापेक्षायामुभयान्तो मुख्यः ।
तिथिरष्टगुणमिति वचनात् । अन्यतरान्तस्तु गौणः । ‘भान्ते कुर्या-
त्तिथेर्वापि’ इति वचनात् अथ वा यदि वोभयान्तोऽन्यतरान्तो वा
रात्रौ तदाऽप्यपरेऽहन्येव दिवैव तिथ्यृक्षयोरिति वचनात् । तत्रार्थ-
रात्रशब्दस्य रात्र्यर्थकत्वात् । तत्रापि यत्रार्थरात्रात्प्रागुभयान्त-
स्तत्रार्थरात्रवारणाय तथैव व्याख्येयत्वात् । सर्वेष्विति प्रतीक-
धारणं तेनान्यविषयमित्यस्य दर्शितश्लोकान्तर्गतम् ‘ऋते धातृक्ष-
पारणम्’ इत्येतन्नैतदुपवास विषयं किन्तु केवलरोहिण्युपवास-
विषयमित्यर्थः । मुख्येति यत्रान्यतरान्ते गौणकाले दिवा उभयान्तो
मुख्यकालस्तु रात्रौ तत्रान्यतरान्ते गौणकाले एकवाक्यताद्वारा
मुख्यत्वप्रत्ययार्थमित्यर्थः । तत्त्वं त्वित्यादि तु मतान्तरमिति
*तिथ्यन्ते=अन्यतरान्ते । *उत्सवान्ते=जागरान्ते । एकतरा-
विगमेऽपि शेषिविरोधापत्तिवारणाय । एतदेव

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति गीयते माधवाचार्यैः । उत्सवान्तस्यैव प्रातस्त्वात् या-
मत्रयेत्यशक्तोर्विवरणाच्च । एतन्निर्मूलमेवेति तु विवेचने ।

*तत इति पूर्वेषुर्नियमाश्च

सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः *सूतिकाग्रहम् ॥
तन्मध्ये *प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ।

‘सप्तर्षां लघुभुक्कुपार्द्धन्तपात्रनपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियम रात्रौ कृत्वा जितेन्द्रियः ॥’

इत्यादयः । परेषुः कृतनित्यक्रियः

‘सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः ।

पवनो दिक्षपतिर्भूमिराकाशं त्वचरा नगाः ॥

ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम् ॥’

इति पठेत् । एतदेव सूर्यादिदेवताभ्यो व्रतनिवेदनं गीयते ।
तत आचम्य प्राणानायम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दर्भपाणिः
फलपुष्पाक्षतं वारिपूर्णं ताम्रपात्रमादाय मासाद्युष्टिरुय श्रीकृष्ण-
मीतये पापक्षयार्थं वा जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति मङ्गलपयेत् ।
सङ्कल्पेऽधिकरणतिथेरुल्लेखः । ततः श्लोकचतुष्टयं पठेत् -

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवामं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रमरोहिणीम् ।

अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एनसौ मोक्षकाशोऽस्मि यद्गोविन्दत्रियोनिजम् ।

तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥

आजन्म मरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥’ इति ।

ततः पात्रस्थ जलं क्षिपेत् । तत आह-‘ततोऽष्टम्यामिति ।
तिलस्नानं मध्यान्हे प्रातःस्नानस्य वृत्तत्वात् । *सूतिकाग्रहम् =
पञ्च्या देव्या अधिष्ठितं गृहम् । *प्रातिमेति । प्रतिमायामग्न्यु-
च्चारणसंस्कारं कुर्यात् । स च ऋग्वेदे-‘आग्निः सतिं वाजम्भरं
ददाति’ इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा अग्निपदसहितं पठनः स-

काञ्चनी राजनी ताम्री पैत्तली सृन्मयी तथा ॥

वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिताऽथवा ।

सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृते ॥

देवकीं तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूनिकागृहे ।

न्ततां जलधारां पातयेदिति । प्रतिमापूजनं चाकृतप्राणप्रतिष्ठाया-
स्तस्याः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा कार्यम् ।

‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।

प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरैः ॥

अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।

यथापूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न देवता ॥

अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वापि पार्थिव ।

प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥

वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।

तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।

अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः क्षरन्तु च ॥

अस्मै देवत्वसङ्गचार्यै स्वाहेति यजुरीरयेत् ।

अङ्गमन्त्रैराङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ॥

प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ।’

बीजेन—मूलमन्त्रेण ।

‘प्रणवादिनमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम ।

देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥’

इति तल्लक्षणम् । यदा स्वहृदये पूजा क्रियते तदा हृदयेऽङ्गुष्ठं द-
त्त्वा मन्त्राः पठनीयाः । प्राणिमायां तु कपोलौ स्पृष्ट्वेति विशेषः ।
एतच्च श्रीकृष्णमभिप्रेष्य देवक्यादिप्रातिमासु अग्न्युत्तारणान्तरं
तत्तन्मूलमन्त्रान् वैदिकमन्त्रांश्च पठेत् । अस्मै इत्यस्य स्थाने चतु-

*प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मञ्चकोपरि ॥
 *मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 यशोदां तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ॥
 तद्वच्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ।
 कश्यपो वसुदेवोऽयमदितिश्चैव देवकी ॥
 शोषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरेन्वभूत् ।
 नन्दः प्रजापतिर्देशो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ॥
 *गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शम्भ्रपाणयः ।
 लेखनीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाह्वदे ॥
 *इत्येवमादि यत्किञ्चिच्छक्यते चरितं मम ।
 लेखयित्वा प्रयत्नेन *पूजयेद्भक्तितत्परः ॥
 मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ।

अर्पन्तं तत्तदेवतानामयुक्तं स्वाहान्त मन्त्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
 प्रसूतां=देवकीम् । *प्रसूतां=संजातक्षीराम् । *मां तत्रेति ।
 ध्याने उपयोगः ।

*गौरिति । एते च मोहितास्तत्र लेख्याः ।

‘तत्र कंसनियुक्ताश्च मोहिना योगनिद्रया ।’

इति यावदशेषात् । गोपादयस्त्वत्रामोहिता लेख्या इत्यर्थः ।

लेखश्च काश्चन्यादिप्रतिमाभिर्विकल्पते प्रतिमात्वात् । पूर्वोक्तस्यासा
 वश्यकत्वमाह-
 *इत्येवामिति । *पूजयेदिति । पूजा च प्राणप्र
 तिष्ठात्तरं कार्या । ताम्बूलदक्षिणा च पूजासाधुण्याय त्रिनोद्गमन
 सुपचारादिवेदयेत् । उद्गमनं तु परेऽह्नि कार्यम् । तत्र देवकीं वसु-
 देवं यशोदां नन्दं सुप्तश्रीकृष्णं बलदेवं चाण्डिकां च पृथक्कृत्याम
 मन्त्रेण पर्यङ्कादेः प्रतिमादेश्वाशक्तौ फलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा पूजयेत्

‘कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापापनुत्तये ।

देवयै वसुदेवाय बामुदेवाय चैव हि ॥’

*गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणानिनादैः
शृङ्गारादर्शकुम्भप्रवरवृत्तकरैः किंकरैः सेव्यमाना ।
पर्यङ्के स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते,
सा देवी देवमाता जयति सुतनया देवकी कान्तरूपा ॥
पादौ संचाहयन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति ॥

वलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक् ॥'

इति भविष्योत्तरात् । श्रियं च 'नमो देव्यै श्रियै' इति मन्त्रेण ।
अन्येषां तु विशिष्यमन्त्रानुक्तावपि 'गर्गाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः'
इति मन्त्रेणापि । *गायद्भिरिति ध्यानम् । भविष्ये एकवच-
नमन्त्रा दर्शिताः ।

'विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदत्रैव सूरयः' ।

इत्युक्त्वा

'योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो ।

योगोद्भवाय निखाय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति स्नाने,

'यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोद्भवाय च ।

यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति धूपादौ,

'विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति नैवेद्ये, गारुडे तु 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भे-

वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यर्घ्ये 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये

धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इति स्वाहान्तस्तिलहोमे,

'सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय नमो नमः' इति चन्द्र-

*अर्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद् गुडसर्पिषा ।

*नाडीवर्धपनं पष्टी नामादेः करणं मम ॥

*ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायाध्यै समाहितः ।

शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् ॥

जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायाध्यै निवेदयेत् ॥

क्षीरोदार्यवसंभूत अत्रिगात्रसमुद्भव ।

गृहाणाध्यै शशङ्केद रोहिण्या सहितो मम ॥

ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते ।

नमस्ते रोहिणीकान्त अर्धे नः प्रतिगृह्यताम् ॥

यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्वृति परा ।

तामेव निर्वृतिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥'

इति देवकगर्ध्वः ।

'ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।

प्रभाति ब्राह्मणान् शक्त्या भोजयेद्भक्तिमान्नरः ॥'

'ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणाहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥'

इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तं मदनरत्ने बह्विपुराणे

शेषां मन्त्रा उक्ताः । *अर्धरात्रे इति । ततो गव्यघृतेना-

ग्नौ सर्पिषां कुर्यात् । क्वचिद्गुडसर्पिषेति पाठः । *नाडीति ।

ज, केमनालच्छेदनपट्टीपूजानामकर्मादीनि संक्षेपेण । *तत इति ।

चन्द्रोदये प्रतिमादौ रोहिणीसहितं चन्द्रं सम्पूज्य 'जानुभ्यां धर-

णीं गत्वा' शङ्खे तोयमित्यादिचन्द्राध्योत्तरं च

'ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुवाचास नमोऽस्तु ते ॥

नमो मण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत्, देवक्यर्घ्योत्तरं देवकीं च प्रणमेत् ।
देवक्यर्घ्यो नावश्यक इति केचित् । ततः—

‘अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनघं चापराजितम् ।

अधोक्षजं जगद्धीजं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ॥

अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।

नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।

श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥

प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।

प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रैः स्वनामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य

ब्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ।

ब्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥

सर्वलोकेश्वर ब्राहि पतितं मां भवार्णवे ।

देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥

ब्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे ।

दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥

सोऽहं देवातिदुष्टं ब्राहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥

ब्राहि मां देव देवेश त्वत्तो नाऽन्योऽस्ति रक्षिता ।

यद्भालये यच्च कौमारे यौवने यच्च वार्धके ।

तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पाप हर हलायुध ॥

इति प्रार्थ्य रात्रिशेषं स्तोत्रपुराणश्रवणादिभिरतिवाहयेत् ।
ततः परदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं कृत्वा पुनः सपरिवारं
श्रीकृष्णं यथाविभव संपूज्य यथाविभवं चण्डिकाप्रहोत्सव कृत्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान्संपूज्य भोजयित्वा तेष्वः सुवर्णमेदिनीधेनुव-
न्नादि यथादिष्टं तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा मा प्रति

य देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् विसृज्य इष्टैः सह
स्वयं पारण कुर्यादित्यर्थः । सुजन्म वासुदेवायेति पाटान्तरम् ।
अङ्गदेवताविसर्जन कार्यम् । श्रीकृष्णप्रतिमादिदानं तु विसर्जनम-
कृत्वेव । एवं श्रीकृष्णप्रतिमाया अघार्यत्वे 'ॐ कृष्णाय नमः' इति
मन्त्रेण 'ॐ वासुदेवाय' इति मन्त्रेण वा तद्विसर्जनमपि । उद्यापनं
तु नैतस्यानुक्तत्वात् ।

‘यदि बोधायन नोक्त व्रतानुगुणतश्चरेत् ।’

इत्यादिमागुक्तत्वादुद्यापनमावश्यकमिति स्मार्ताः । व्रतभङ्गे-
तुक्तप्रथवा सम्पूर्णनानुष्ठानं कार्यम् । युधिष्ठिर उवाच—

सम्पूर्णतानुष्ठानं व्रतानां च जनार्दन ।

कुरुप्रसादं गुह्यार्थमेतन्मे वस्तुमर्हसि ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

साधु साधु महाबाहो कुरुराज युधिष्ठिर ।

रहस्यानां रहस्यं ते कथयामि व्रते तव ॥

किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद् व्रतं व्रतिनां व्रतम् ।

तत्संपूर्णं भवेत्सर्वं कृतेनानेन पाण्डव ॥

काञ्चनं रूप्यकं चाऽथ शिल्पिना तु घटापयेत् ।

भयव्रतस्य यो देवस्तत्स्वरूपं विनिर्मितम् ॥

द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम् ।

द्विभुजमितिचतुर्भुजादेरुपलक्षणम् ॥

निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः ।

तन्मासे तु पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे ॥

स्नापयेत्पयसा दध्ना घृतक्षौद्ररसाम्बुभिः ।

गन्धचन्दनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहितः ॥

पूजा चाग्न्युत्तारणमाणप्रतिष्ठानन्तरं कार्येत्युक्तम् ।

अर्घ्यं प्रदद्यात्तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।

शरणं वः प्रपन्नोऽस्मि कुरुष्वद्य दयां पुनः ॥

प्रसन्नो भवभीतस्य भिन्नचर्यव्रतस्य च ।

कुरु प्रसादं सम्पूर्णं व्रतं संजायतां मम ॥

तपश्छिद्रं जपश्छिद्रं यश्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

तत्सर्वं त्वत्प्रसादेन संपूर्णं जायतां मम ॥

पूर्वदक्षिणपश्चात्सु उत्तरे च वलिं हरेत् ।

उपर्यधस्तात्सर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेभ्यस्तेभ्यो नमो नमः ।

पादौ च जानुनी चैव कटिं शीर्षं च वक्षसि ॥

कुक्षिं तु हृदयं पृष्ठं वाक्क्षुश्च शिरोरुहान् ।

पूजयित्वाऽस्य देवस्य ततः पश्चात् क्षमापयेत् ॥

पूजितस्त्वं यथाशक्त्या नमस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।

ऐहिकामुष्मिकीं देव कार्यासिद्धिं दिशस्व मे ॥

एवं क्षमापयित्वा तु देवं साष्टाङ्गमानमेत् ।

तन्मूर्तिं चापि विप्राय विधिवत् प्रतिपादयेत् ॥

स्थित्वा पूर्वमुखो विप्रो गृहीयादर्धपाणिना ।

दर्भयुक्तेन पाणिनेत्यर्थः ।

*प्रतिमामं च ते पूजामष्टम्यां यः करिष्यति ।

विमहस्ते प्रयच्छेत् दाता चैवोत्तरामुखः ॥

मन्त्रेणानेन कौन्तेय सौमवासः प्रयत्नतः ।

इदं व्रतं यया खण्ड कृतमासीत्पुरा द्विज ॥

तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु तत्र मूर्तिप्रदानतः ।

वाक्यं पूर्णमतो वृथाद् व्रतेनानेन ते पुरा ॥

सम्पूर्णं स्यान्प्रसादेन तत्र पूर्णा मनोरथा ।

ब्राह्मणा यत्प्रभापन्ते तन्मन्यन्ते दिवांसः ॥

सर्वदेवमया विभ्रा न तद्वचनमन्यथा ।

जलधिः सारता नीतः पावकः सर्वभक्षताम् ॥

सहस्रनेत्रः शक्रोऽपि कृतो विषैर्महात्मभिः ।

ब्राह्मणानां तु वचनाद् ब्रह्महत्या विनश्यति ॥

अश्वमेधफलं साग्रं लभन्ते नात्र मंशय ।

व्यामवाल्मीकिवचनात्परागरवासिष्ठयोः ॥

गर्गगीतमर्धस्यात्रिकश्याद्विरमस्तथा ।

वचनाद्भारदादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतम् ॥

एवं विधिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणो व्रजेत् ।

दाता तत्प्रपयेत्सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं स्वयम् ॥

ततः पञ्चगढायज्ञानिर्वपेद्भोजनादिकम् ।

एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नरोत्तम ॥

तस्य सम्पूर्णतां याति तद्वनं यत्पुरा कृतम् ।

खण्ड सम्पूर्णतां याति प्रसन्ने व्रतदेवते ॥

भग्नानि यानि मदमोहवशाद् गृहीत्वा

जन्मान्तरेष्वपि नरेण समत्सरेण ।

सम्पूर्णपूजनपरस्य पुरो भवन्ति

सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि ॥' इति ।

*प्रतिमामं चेति । चण्डिकां प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् । आर-

मम चैवाखिलान्कामान्स संप्राप्स्यत्यसंशयम् ॥'

तथा—

‘अनेन विधिना यस्तु प्रतिमासं नरेश्वर ।

करोति वत्सरं पूर्णं यावदागमनं हरेः ॥

दद्याच्छ्रद्धयां सुसंपूर्णां गोभी रत्नैरलंकृताम् ॥’

इति जन्माष्टमीव्रतम् ॥

भाद्रामावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेन-

‘*मासे नभस्यमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

म्भस्त्वस्य रोहिणीयुताष्टम्याम् । अत्रोत्पन्नावस्थितचतुर्भुजबालस्व-
रूपश्रीकृष्णाया देवक्याः प्रतिमा, तत्र श्रीकृष्णपूजादि, देवक्यर्घ्यः,
प्रतिमादानादि ।

‘ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।’ इति ।

सुवासिनीनामपि एतद्व्रते अधिकारः । अयं विशेषः—उक्तपूजो-
त्तरमरुणोदये रक्तवस्त्रं परिधाय स्वां स्वां प्रतिमां गृहीत्वा नदीतीरं,
महत्सरो वा गत्वा तत्र स्वयं स्नात्वा प्रतिमां स्नापयित्वा किञ्चि-
द्विहस्य सह प्रतिमया स्वं स्वं गृहमागत्य मध्वाज्यमरिचेक्षुविकार-
संस्कृतं यवान्नं बन्धुभिः सह भुञ्जीरन्निति । पञ्चमृत्तिकापूजायां
जन्माष्टम्यां मृत्तिकागोकुलपूजा कार्या । इति जन्माष्टमी ।

*मासे इति । यत्तु शङ्कः—

‘अमायां चैव न ज्झिन्यात्कुशांश्च’ समिधस्तथा ।’

इति, तत्तत्कालकर्मातिरिक्तपरम् ।

‘कुशान् काशांश्च दूर्वाद्यान् गवार्थं च तृणादिकम् ।

निषिद्धे चापि गृहीयादमावास्याहनि द्विजं ॥’

इति जाबाल्युक्तेः । वनस्पतिसंज्ञकमुहूर्ते च निषेधः ‘वन-
स्पतिगते सोमे’ इति वक्ष्यमाणवचनात् । मरीचिः—

‘आर्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ च लुनीयाद्वापि सन्ध्ययोः ।’

*अयातयामासने दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥'
नभः=आवणः । तेन दर्जान्तमासे जन्माष्टम्यनन्तरं
दर्शो लभ्यते । *मदनरत्ने तु-

‘मासं नभस्येऽमावास्या, तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।’
इति मरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्यो=भाद्रपदः । तेन
महालयान्तर्गतदर्शो लभ्यते । गौणमुख्यचान्द्राभ्यामेक
एव दर्श इत्यन्ये ॥

भाद्रपदशुक्लतृतीयाया हरितालि(१)काव्रतम् । तत्र
परा ग्राह्या ।

‘मुहूर्तेमात्रमस्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामप्येव गणयोगप्रशंसनात् ॥’

पाद्ये—

‘न दर्भानुद्धरेच्छुद्रो न पिबेत्कापिलं पयः ।’

*अयातयामाः=उपयुक्ताः अपि अपवादं विहायान्यत्र
प्रयोज्याः ।

समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः प्रहरो मतः ।

इत्युक्तेस्तद्यापिनी अपा ग्राह्या, अधिकप्रमे । *मदनरत्ने विव-
ति तु नाऽरुचिः । शुक्रादिकृष्णादिमासभेदेन एकस्यैव चान्द्रस्य
ग्रहीतुं शक्यत्वात् ।

भाद्रशुक्लप्रतिपदि रुद्रव्रतं, तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

‘रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या सम्मुखी तिथिः ।

(१) हरितालिकेति । एतदन्वर्थकं नाम ‘आलिभिर्हरिता यस्मात्त-
स्मात्सा हरितालिका ।’ इति यचनात् । अत्र च भवानीशिवयो पूजा, मन्त्र
‘मन्दारमालाङ्गुलितालकायै कपालमालाङ्गुलिशेखराय । दिव्याम्बरायै
च दिगम्बराय नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥’ इति तत्कथायामुक्त ।

इति साधवोक्तेः । चतुर्थीयुक्तायां फलाधिक्यम् ।

साधवीये आपस्तम्बः—

‘चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥’

द्वितीयायोगं प्रत्यवायमाह स एव—

‘द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

‘आद्या मधुस्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिर्दिवानक्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ला मधुस्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा, शुक्ला च हरितालिका ॥’

इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च ॥

*भाद्रशुक्लचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तेः । मदनरत्नेऽप्येव—

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टमुपावसेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । आद्या=परेद्युरौदयिकी, मधुस्रावणिकेत्यत्र

दन्त्यः सकारो न तु तालव्यः शकारः । मधुस्रावण्येत्युक्तेः ।

*दिवानक्ते=अहोरात्रसाध्ये व्रते । *भाद्रस्येति ‘नभसः कज्ज-

ली कृष्णा’ इति दिवोदासपाठाच्छ्रावणकृष्णतृतीया कज्जली-

ति कृत्यरत्नावली ।

वरदेति ।

‘सुरासुरानामुवतो गणेशं बुद्धिपूर्वकम् ।

तस्यां प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका ॥’

इति पुराणान्तरे तद्विवरणात् ।

*अंशेनेति । परेद्युरधिकव्याप्तौ परेद्युराधिक्यादिति के-

म् । परदिने एवांगन*साकल्येन वा मध्याह्न्या-
प्त्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वाग्राह्या । तथा च बृहस्पतिः—

‘चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्न्यापिनी चत्स्यात्परतश्चत्परेऽहनि ॥’ इति ।

‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनाथके ।

मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते ॥’

इति माधवीये स्मृत्यन्तराद्य । तत्र गणेशरूप स्कान्दे—

‘एकदन्तं शूर्पकर्णं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

पाशाङ्कुशधरं देव ध्यायेत्सिद्धिबि(१)नायकम् ॥’ इति ।

इयं रविभौमयोरतिप्रशस्ता ।

‘भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनाकेण वा युता ।

महती माऽत्र विघ्नेशमर्चित्वेष्ट लभेन्नरः ॥’

इति निर्णयामृते वाराहोक्तः ।

अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथा चापराके मार्कण्डेयः—

‘*सिंहादित्ये शुक्लपक्षे *चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

चित् । या तु पूर्वेषुः किञ्चिन्मध्याह्नं व्याप्य परेषुः कृत्स्नं म-
ध्याह्नं व्याप्नोति सा परा; संपूर्णकर्मकालव्याप्तेः । संदिग्धे हि ‘मा-
तृविद्धा प्रशस्यते’ ‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्’ इत्यादीनि प्रवर्तन्ते ।

*सिंहादित्ये इति । कन्यादित्यसिंहादित्यशब्दयोः चान्द्रो
भाद्रपद इत्यर्थः । *चतुर्थ्यामिति । अत एव कृत्यरत्नाव-

(१) अत्र ‘सूत्रमयादिमूर्ती प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकं षोडशोप-
चारैः संपूर्णकर्मोदकेन नैवेद्यं दत्त्वा सगन्ध्या एकविंशतिदूर्वा गृही-
त्वा—‘गणविपाथोमापुत्रायाघनाशनाय विनायकायेशपुत्राय सर्वसि-
द्धिदायैकदन्तायैमवफत्राय मूपकवाहनाय कुमारगुरवे’ इति दशनाम-
भिर्द्वयोर्द्वय द्वय सम्पर्णावशिष्टाग्रेका दूर्वामुक्तदशनामभिः समर्पयेत् ।
दश मोदकान् विप्राय दत्त्वा दश स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपतः पू-
जाविधिर्धर्मसिन्धासुक्तः । विस्तरस्तु यतराजादिप्रत्येभ्योऽप्यगन्तव्यः ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

चतुर्थ्या न पश्येदित्यन्वयः । प्रधानक्रियान्वयला-
भात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः ।
गौडा अप्येवमाहुः । पराशरोऽपि—

‘कन्यादित्ये चतुर्थ्या तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनामिति वै पठेत्’ । इति ।

श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

‘सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येषः स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी=ऋषिपञ्चमी । सा मध्याह्न्या-
पिनी ग्राह्या ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये हारीतोक्तः । दिनद्वये तत्त्वे *हेमा-
द्रिमते परा । ‘सिता परयुता स्यात्पञ्चमी’ इति दीपि-

त्याम्—

‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’

इति तिथितत्त्ववाक्ये चतुर्थ्या नेक्षितव्य इति सम्बन्ध इति
व्याख्यातम् । दिवादर्शने च न दोषः । सकृत्पाठेऽपि तन्निवृत्तिः ।
पाठश्च प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वा कार्यः । तथा च पुराणान्तरम्—

‘ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां तं प्रमादाद्रीक्ष्य मानवः ।’

पठत्पौराणिकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥’ इति ।

सिंहः प्रसेनमिति मन्त्रेणामन्त्रितं जलं पिबेत्, स्यमन्तको-
पाख्यानं च श्रोतव्यमाचारादिति स्मार्ताः ।

*हेमाद्रीति । तत्त्वं तु सामान्यनिर्णये दर्शितम् । वस्तुत-

कोक्तः । माघव्रमते पूर्वा । 'सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा' इत्युक्ते ।
युग्मवाक्यान्निर्णयस्तु युक्तः । ऋषिपञ्चमी पष्टीयुतैवेति
द्वयोदासः । *अत्र ऋषीन्प्रतिमासु पूजयित्वाऽकृष्टभू-

स्तु मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

'पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।'

इतिवचनात् मनुष्यदैवत्यत्वाच्च । मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे
तु पूर्वगिद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । *अत्रेति ।

'नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।

नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च ॥

विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन् ।

(द्वारवती=अभिहोत्रशाला घुमनिर्गमनद्वारैर्बहुभिर्द्वैतत्वात् ।)

स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः ॥

चन्दनागरुर्पूरैर्घ्निष्य च सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्विधयैः पुष्पैर्मन्त्रधूपादिदीपकैः ॥

समाच्छाद्य तथा वस्त्रैः सोपवीतैर्यथाविधि ।

ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्यान्लुभैः फलैः ॥

कश्यपोऽत्रिभरद्वाजो भिन्नामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥

शुद्धीतायै मया दत्तं तुष्टा भवत सर्वदा ।' इति ।

'अकृष्टपृथिवीजातशाकाहारं प्रकल्पयेत् ।

शयीत ब्रह्मचर्येण ऋषीन् ध्यात्वा समाहितः ॥

अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतमाचरेत् ॥'

इति च ब्राह्म्यात् । अत्र ब्राह्मण्यादीनां सर्वासामधिकारः ।

'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि प्रानने' ।

इति ब्राह्म्यात् ।

भाद्रशुक्लपष्टी=सूर्यपष्टी । सा परयुता, युग्मवाक्यात् ।

मिजशाकेन वर्तनम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु
प्रतिमाः सम्पूज्य परेऽहि तत्तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तिला-
न्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति निर्णयामृते ॥

भाद्रशुक्लषष्ठी=सूर्यषष्ठी । सा सप्तमीयुतैवेति दि-
वोदासः ।

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधिकम् ॥’

इति वचनात् । कल्पतरौ भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्ष ॥’

‘शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम्
प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधशताधिकम्
भविष्ये—

‘येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्ष ।
योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणं वासिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते संशयः ।’

गाङ्गेयं=स्वामिकार्तिकम् ।

इयमेव भौमवारे विशाखावैधृतियुगे वम्पाषष्ठी । तदुक्तं स्कान्दे—

‘षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधूर्तेन समन्वितोत्तरा-
विशाखाभौमवाराभ्यां सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥

पञ्चम्यामेकभक्ताशीर्षिपाषण्ड्यामुपोषितः ।

रथे दलद्वादशके पूजयेत्सूर्यदेवताम् ॥

आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् भानुरर्यमा ।

विश्वचक्रोऽशुमान् देवः सहस्रांशुर्विनायकः ॥

सूरः सूर्यः स्वर्गः कर्ण्यमादित्यः प्राग् दलादिषु ।

तपनादींश्च संपूज्य सप्तम्यां जुहुयात्तिलान् ॥’ इति ।

देव इति विशेषणम् । रोगनिवृत्त्यर्थमिदं व्रतमिति प्रतीमः ।

योऽस्यां पश्यति गाङ्गेयं दक्षिणापथवासिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

गाङ्गेयः=स्वामिकातिरेकः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां=मुक्ताभरणव्रतम् । तत्र सप्तमी पूर्वयुता ग्राह्या । 'पण्मुन्यो' इति शुग्मवाक्यात् ।

भाद्रपदशुक्लाष्टमी=दूर्वाष्टमी । सा पूर्वा ग्राह्या ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥

*पूर्वेति । तु कर्तव्या शिवरात्रिर्वर्षेर्दिनम् ॥

इति हेमाद्रिः । इत्युक्तम् ।

'शुक्लाष्टमी' तिथिर्गा तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।

दूर्वाष्टमी तिथिर्गा नोत्तरा सा विधीयते ॥

इति पुराणमनु । *यत्तु—

'सुहर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।

दूर्वाष्टमी तु सा गार्गा ज्येष्ठा मूल च वर्जयेत् ॥'

इति तत्रैवापरार्क उक्तः, तत् पूर्वदिने* ज्येष्ठादियोगे द्रष्टव्यम् ।

'दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलक्षसंयुता ।'

*पूर्वेति । शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव इत्यस्यापवादः । हुताशनी=

श्रावणी, बर्हिर्व्रततिथिर्वा; रम्भा तृतीयेऽप्यन्ये । दूर्वाव्रते भाद्रशुक्लाष्टमी

पूर्वा ग्राह्येत्युक्तं तत्रैव । भाद्रशुक्लाष्टमी ज्येष्ठामूलशुक्लरौहिणमुहूर्तव्यापिनी ग्राह्यति दर्शयति—*यत्तु सुहर्ते इति । विवेचन-

कृतस्तु दूर्वाव्रतं ज्येष्ठामूलयोगरहिताया सिद्धस्य मूर्धेऽगस्त्येऽनु-

दिते मन्वान्द्व्यापिन्यां कार्यमित्याहुः । *पूर्वदिने इति ।

*रौहिणे सुहर्ते इति शेषः । यत्र दिनद्वये रौहिणे सुहर्तेऽष्टमी पूर्व-

दिने च ज्येष्ठादियोगस्तत्रेति यावत् । दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठादि-

योगे पूर्व 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वचनात् । एवं परदिने

तथा—

‘ऐन्द्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा ।

भर्तुरायुर्हरा स्रूते तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’

इति तत्रैव तद्विषेयात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के च न कार्यम् ।

‘शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी ।

सिंहार्के एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिने मुनिसत्तम ॥’

कर्मकालस्पर्शाभावे ज्येष्ठादियोगेऽप्युक्तं पूर्वव । कर्मलशास्त्रादिति भावः । ‘कन्यार्के च’ इति निषेधो दूर्वाः । पूजना कन्यार्के कदाचन’ इति तु ‘नान्तरिक्षे न दिवि’ इति निषेधः । यत्र कन्यार्के न कदाचन तथा सिंहार्केऽपि अगस्त्योदये कर्तव्यं वाऽर्थः । लौगाक्षि-
स्त्वन्यत्राप्याह—

‘उद्यानिकाशिवपवित्रकमे-
दूर्वाष्टमीव्रतविरूढकजागरा नो-
स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि
कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि ज्येष्ठ्याः’ इति ।

अस्यार्थः—उद्यानिका=उद्याने स्वेष्टदेवतापूजादि, तत्प्री-
त्यर्थं ब्राह्मणभोजनादिरूपव्रतविशेषः । शिवपवित्रकम्=आपाह-
श्रावण-भाद्रपदान्यतमचतुर्दशीविहितं शिवपवित्रारोपणम् । मेषपूजा=
व्रतविशेषः । दूर्वाष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । व्रतविरूढकं=भाद्रशुक्लचतुर्द-
शीविहितं पालीसंज्ञं कदलीव्रतम् । जागरम्=आश्विनपूर्णिमाविहितं
कोजागरम्, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीविहितं जागरं वा । अत्रोभयत्रापि
अगस्त्योदयस्यावश्यतया विध्यनवकाशापत्तेर्विकल्पः । वार्षिका-
णि=वर्षासु भवन्ति, न तु वर्षासु भवानि इति । शरदादि-
ग्रीष्मान्तमगस्त्योदयानुवृत्तेस्तत्र स्त्रीव्रतानामनारम्भापत्तेर्विध्यन-

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तः ।

‘अगस्त्ये उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवाम् ।

वैधव्य पुत्रशोक च दश वर्षाणि पञ्च च ॥’

इति तत्रैव दोषोक्तेश्च । *भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्यो-
दये भावेति सति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेव कुर्यादिति हेमा-
द्रिः । दीपिकाऽप्येवम् । इदं च व्रत *स्त्रीणां नित्यम् ।

‘या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ।

त्रोणि जन्मानि वैश्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात्सम्पूजनीया गो प्रतिवर्ष यधूजनैः ॥’

इति पुराणसमुच्चयात् ज्येष्ठा ज्येष्ठादिक चिनाऽष्टमी
न लभ्यते तदा तत्रैवांशः -

‘कर्तव्या वैकभक्तेः *यत्तु पूजयदा भवेत् ।

दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या पूर्वा च दिवसं नयेत् ॥’ इति ।

अत्र विधिर्मदनरत्ने भर्त्या ज्येष्ठ-

‘शुचौ देशे प्रजातां तर्प्यां ब्राह्मणोत्तम ।

वक्राशनिबन्धनाष्टोपग्रस्तविंशतिपापक्षेर्वा वर्षाकालीनानामेव नि-
पेधौचित्यादिति । *यत्तु चेत्तु भाद्रकृष्णाष्टमी ग्रहोत्पत्त्याह- *भा-
द्रेति । *स्त्रीणामिति । स्त्रीणामेवाधिकार इति मयूखः ।
ज्येष्ठा मूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रोपलक्षणम् । तत्राप्यपेक्षासत्त्वात् ।
अत्र निषिद्धयोगाभावे स्त्रीभिः स्वयमेव पूजां कृत्वाऽनग्निप-
कादिभक्षणं कार्यम् । तद्योगे तु पूजा ब्राह्मणेन कार्या स्वयं त्वे-
कभक्तं कार्यमिति यस्मिन् कस्मिन् दिने यस्याः कस्यां चित्पूर्व-
स्वापरस्यां वाऽष्टम्याम् ।

‘कन्यास्यार्काऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठे महती स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठा तत्र प्रपूजयेत् ॥’

इति वाक्यात् । अत्र कन्यार्कयोगः स्तावकः ‘भाति भाद्रपदे’ इति

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥
दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्याद्विलोचने ।
दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छुद्धयाऽन्वितः ॥

मन्त्रस्तु—

‘त्वं दूर्वेऽमृतजन्मास वान्दतासि सुरासुरैः ।
सौभाग्यं मन्तसि देहि सर्वकार्यकरी भव ॥
यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृताऽमि महीतले ।
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥’ इति ।

अत्रानग्निपक्कं भक्षयेत् । (क)

‘अनग्निपक्कमश्नीयान्निदधि फलं तथा ।
अक्षारलवणं ब्रह्मणो अर्घ्येन्मधुनाऽन्वितम् ॥’

इति तत्रैव भविष्यो ^{श्रवण} द्रपदेऽधिमासे सति नि-
र्णयदीपे स्कान्दे—

‘अधिमासे तु सस्य ^{यज्ञेषु} मस्य उदये सुनेः ।
अर्वाग्दूर्वाव्रतं ^{कथं} तो नैव कुत्रचित् ॥’

अत्रैव ज्येष्ठापूर्जिता ^{हात्प} माधवीपे स्कान्दे—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।
रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

इयं ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या । *दिन-
द्वययोगे परा* । पूर्वोऽहि रात्रियोगे पूर्वैव* ।

‘नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ।
मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता ।
रात्रिर्यस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ।’

चान्द्रभाद्रपदग्रहणात् । *दिनद्वयेति दिवाद्वयाम्पर्शोपलक्षण-
म् । *परेति । अत्र प्रमाणं नवम्या सहेति । *पूर्वैवेति । अत्र

इति तत्रैवोक्तः । *अस्यापवादः—

‘यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ।

तस्मिन्हविष्यं पुजा च न्यूना चैत्पुर्व्ववासरे ॥’ इति ।

*इदं केवलतिथौ नक्षत्रे चोक्तम् । तत्राद्यं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्त्यं केवलक्षेत्रं । तदुक्तं मात्स्ये—

‘प्रत्याब्धिकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतव्रतम् ।

प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलोदुनि ॥

तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलक्षेत्रतः ॥’ इति ।

अत एव मदनरत्ने भविष्यो नक्षत्रमात्रे उक्तम्—

‘मासि भाद्रपदे पक्षे द्वाडेज्ज्येष्ठा यदा भवेत् ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा त्रैश्व पूजयेत् ॥’ इति ।

दाक्षिणात्यास्तृक्ष एव तु चूल हेमाद्रौ स्कान्देऽपि—

‘मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कास्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

ममाणं रात्रीति । सामान्यवाक्यात्— तस्य=रात्रियोगस्य ।

‘तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्ज्येष्ठसंयुते ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता बुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति तु स्तावकम् । एतच्च तिथिसापेक्षमेव व्रतं ज्येष्ठादिवशेन

पूर्वं परं वा भवतीति माधवः । स्वसम्मतं मतमाह—*इदमिति ।

*ज्येष्ठा यदेति । अष्टमीसम्बन्धव्युदासः । एवम्—

‘मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कास्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

‘कृतस्नानो नरः कुर्यात्तस्यामन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’

इति च । अत्र नाष्टमीसम्बन्धः । नक्षत्रमात्रापेक्षे ‘यस्मिन् कास्मिन्
दिने’ ‘तस्यामन्यत्र वा दिने’ इत्यस्य यस्यां कस्यां चित्तिथावित्य-

तथा—

‘*मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतशुत्तमम् ॥’ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘एह्येहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ।

ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव ॥

(इत्यावाह्य ‘तामश्रिवर्णाम्’ इति संप्रज्य)

ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ॥

शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शंकरायै ते नमो नमः ।

ज्येष्ठे श्रेष्ठे त्वात्सल्ये ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि ॥

एह्येहि त्वं निर्णयोगे अर्धं गृहं सरस्वति ॥’

इत्यर्धः ॥ श्रवणक्ष

भाद्रपदशुक्लान्ते एषां श्रवणयोगरहितायां पारणं
कुर्यात् । ‘अभोगे’ पक्षेषु’ इति दिवोदासोदाहृतव-
चनात् ।

‘उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणं श्रवणे यदि ।

र्यात् । तत्र नक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुक् तदन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

“तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥”

इति स्कान्दात् । नीलज्येष्ठेति नक्षत्रनामैव । न च ‘नीलज्येष्ठेति
सा’ इति गुणभूताष्टमीपरामर्शः, तस्या एवाधेयव्याप्यत्वेन प्राधान्या-
त्सा वैश्वदेवीतिवदिति वाच्यम् । तत्र देवताऽन्वयद्वारैव प्राधान्यं
न त्विह तथेति वैषम्यात् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वं
मनुवर्तमानं ग्राह्यम् । “यस्मिन्दिने भवेत् ज्येष्ठा” इति वचनादिति ।
*मैत्रेणोति । निर्णीतपूजादिनात् पूर्वशुरनुराधायामावाहनमुत्तरे-

करोति हन्ति तत्पुण्य द्वादशद्वादशीभयम् ॥'

इति तत्रैव स्कान्दाद्य । अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः ।
मार्कण्डेयः—

‘विशेषेण महीपाल श्रवण वर्धते यदि ।

*तिथिक्षये न भोक्तव्य *द्वादशीं लङ्घयेन्न हि ॥’ इति ।

*केचित्तु—

‘यदा त्वपरिहार्यो योगस्तदा श्रवणनक्षत्रे त्रेधावि-
भक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोग त्यक्त्वा पारणं का-
र्यम् । तदुक्तं *विष्णुधर्मे—

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति ॥’ इति ।

सुसिप्रबोधपरिवर्तनमेव वक्ष्ये पूजयेत् ।

केचिच्चतुर्था विभज्य मध्यपादद्वादशैर्धर्ममाहुः । अत्र
मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् पूजयायां विष्णु
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे—

‘ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तये द्वादशी तव ।

पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥’ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराक्तं गर्गेण—

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे मामि प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्वाजा विश्वश्रवणवासवे ॥’

पुनः मूले विसर्जनमित्यर्थः ।

*तिथिक्षये=एकादशीक्षये । अत्र हेतुमाह—

*द्वादशीमिति । विवेचनमतमाह—*केचित्त्विति ।
वस्तुतः ‘आभाकामित’ इति ‘मैत्राद्यपादे स्वपितीह’ इति च निर्मूलम् ।
तदाऽप्युपोष्यैकादशीमित्यादि बोध्यम् । *विष्णुधर्मे । “श्रुतेश्च
मध्ये परिवर्तमेति” इति “सन्ध्यायां परिवर्तनम्” इति चोक्तेः ।

इयमेव अवणद्वादशी* । तत्रैकादश्यां*द्वादशीश्रवण-
योगे सैवोपोष्या ।

‘एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । नारदीयेऽपि—

‘संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स ए वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसञ्ज्ञितः* ॥’

इति हेतुः । मात्स्यांक्तेश्च । *दिनद्वये द्वादशीश्रवण-
योगेऽपि । निर्णयामृते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम्—

‘द्वादशी श्रवणं च स्पृशेदेकादशीं यदि ।’ इति ।

तेन तत्तदमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि त-
द्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णया-

*श्रवणद्वादशीति । अस्यां चाल्पश्रवणयोगेऽपि तन्नि-
मित्तमुपवासादि कार्यम् ।

‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्वा पुण्यतमा तिथिः’ ।

इति मात्स्यात् । तत्र एकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिका
विद्धाधिका वा, तत्र न सन्देहः । *एकादश्यामित्यादि योगे
इत्यन्तम् । एकादशीदिन एव एकादशीद्वादशयोरुभयोः श्रवणयोगे
इत्यर्थः । *संज्ञित इति ।

‘उपोष्य तस्मिन्नहनि नरः संक्षीर्णकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥’ इति,

तत्र एकादशीद्वादशीप्रयुक्तोपवासद्वयं तन्त्रेण भवति । *दि-
नद्वय एवेति । विद्धाधिकाया दिनद्वये श्रवणयोगे एकादशी-
युता ग्राह्येति । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा’ इत्युक्तेरिति भावः । अत्रो-

मृतमते* तु- 'श्रवणस्पैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । *यदा निशीथानन्तरं सूर्योद-
यावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणं भवति तदाऽपि पूर्व-
व । तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—

‘तिथिनक्षत्रयोर्गोऽयोगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स जेषो ह्यष्टयामिकः ॥’ इति ।
योगः शिवरात्र्यादौ शिवयोग आदिः ।

*‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

*न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येष प्रशस्यते ॥’

इति मदनरत्ने मात्स्याच्च । दिवोदासीये तु—

‘रात्रेः प्रथमपादे चेच्छ्रवणं हरिवासरे ।

तदा पूर्वाशुपवनेत्प्रातर्भान्ते च पाण्ड्यम् ॥’

इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्ववचोविरोधाच्चोप-
क्षम् । इयं बुधवारोऽतिप्रशस्ता ।

‘बुधश्रवणमंयुक्ता सैव चेद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्तमहती सा स्पादत्तं भवेति चाक्षेपम् ॥’

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति—

भयत्र तन्त्रेणैकादशीद्वादशीमयुक्तमुपवासद्वयं वक्ष्यति । *मते
त्विति । तुनाऽरुचिः । सकलधार्मिकसंमतपाठपरित्यागात् ।
शुद्धाग्निकामधिकृत्याह—*यदा निशीथेति । *योगश्चेति ।
शिवयोगादेः=शिवचतुर्दश्यादेः पुण्यतमत्त्वप्रयोजको योगश्चैवत्यर्थः ।
अत्र यथा व्यतीपातादियोगो दानादिविषयस्तथाऽयमपि, उपवासे
तु अन्तत उदयास्तमयान्तत्वमपेक्षितमहोरात्रसाध्यत्वानुरोधादित्य-
त्राह—*द्वादशीति । *न त्विति ।

‘यावती तेन मंयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते’ ।

इति तु न । तेन तावत्यां यत्कर्तुं शक्यं स्नानादि तद्योगका-

‘उत्तराषाढसंयुक्ता श्रौणामध्याह्नाऽपि वा ।

आसुरी सैव तारा स्याद्वन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रौणा द्वादशिकायुता ।

विश्वर्चसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेऽसुभिः ॥’

इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादिवचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स्मृत्यर्थसारे ‘उदयव्यापिनी ग्राह्या’ इत्युक्तम्, यच्च बृहन्नारदीये—

‘उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।’ इति,

तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिन एवोदये श्रवणयोगः । पूर्वैहि च तद्विज्ञे काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे, पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव । श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभे एकादश्याश्च तद्युक्ताया लाभे तत्रैव कार्यम् ।

‘यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥’

इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैवर्चयुता तदा परा । तत्र शक्तनोपवासद्वयं कार्यम् ।

‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

लिकं तदेव स्यात् । इह तु श्रवणसंबन्धेन पूर्वोत्तरयोरपि कालत्वादुपवासादि सुकरमित्यर्थः । *उत्तराषाढेति । उक्तस्थले पूर्वैत्युक्तमसङ्गतम्, उत्तराया औचित्यादित्यभिमानः । *यदा नेति । श्रवणद्वादशीप्रयुक्तमुपवासादि सर्वमप्येकादश्यां कार्यमित्यर्थः । विद्धाधिकाया अपि परदिने श्रवणयोगाभावे श्रवणयोगवती विद्धाऽपि प्राप्ता(१) ।

न चात्र *विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥
इति भाविष्योक्तेः । यत्तु विष्णुधर्म-

‘पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद् व्रतान्तरम् ॥’

इति, तदेतद्विप्रपरम् । अत्र गौडाः—

‘शृणु राजन्परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम् ।’

इति स्थूलशीर्षवचनात्काम्यमेवेदम् । तेनाशक्तस्य
नित्यैकादशीव्रतमेवेति मन्यन्ते ।

‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप सर्वशः ।

चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्युत्तमं श्रियम् ॥’

इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेश्च । दाक्षिणात्यास्तु—

‘एकादश्यां नरो मुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृते पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’

इति वराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवे-

‘दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत् तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥’

इति वाङ्मिपुराणात्, तदापि एकादश्युपवासस्य, तेन सह
तन्त्रमेव । *विधिलोपः=एकादशीपारणाहानिप्रयुक्तः ।

*एतद्विप्रोति । भिन्नदेवत्यव्रतमित्येकोऽर्थः । वस्तुतस्तु चतुर्थी-
पञ्चम्यादौ स्वस्वपारणाकालमाहोच्य भिन्नदेवत्योपवासोपक्रमतः
कदाचित्क्रमेणोपवासद्वयं प्राप्तं तत्र शेषिलोपापच्या पारणाद्वा-
बाधवदिहापि तत्तिरिद्धेन चात्रेत्यर्थवादः किं तु कुर्यादित्यस्य प्रारम्भ-
दित्यर्थः । तेनानुवृत्तं व्रतं कार्यमिति सिध्यति । यत्रैकादशी शुद्धा
द्वादशी त्वधिका परोदये श्रवणयोगवती च तत्र स्मार्तानामेका-
दशीपारणान्तरमौदधिकश्रवणद्वादश्यामुपवासः, वैष्णवानां तु
तथापि द्वादश्यामेवोपवास इति स्वस्वपारणाकालमाहोच्य एका-

त्याहुः । *भुक्तेति फलाद्याहारपरं न त्वन्नपरम् 'अन्ना-
श्रितानि पापानि' इति निषेधात् ।

'उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽहि फलाहारी निराहारो ऽपरेऽहनि ॥'

इति दिवादासीये भविष्योक्तेश्च । *अशक्तौ तु
*गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रति उक्तं मात्स्ये-

'द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां *पूजयेद्धरिम् ॥' इति ।

पूजयेन्न*तूपवसेदित्यर्थः । *अगृहीतैकादशीव्रतश्चे-
देकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् ।

*'एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥'

दशीश्रवणोपवासयोरुपक्रम एव न सम्भवतीत्याशयेन एतद्विज्ञे-
ति । श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्येवकारादरुचिः । एकादश्यां नरो भुक्त्वे-
त्यस्याशक्तौ गौणमुख्योपवासाभ्यामुपवासद्वयमर्थ इत्याह-
*भु-
क्त्वेति । *अशक्तौ=गौणमुख्योपवासद्वयेऽप्यशक्तौ । *गृही-
तैकादशीव्रतः=कृतैकादशीव्रतसंकल्पः । *पूजयेदिति । सं-
कल्पितमेकादश्यामुपवासं विधाय श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं विष्णुपूजादि
कुर्यादित्यर्थः । तेन एकादश्यामुपवासमहानौ संकल्पवाधापत्तिः ।
विष्णुपूजादेरकरणे शेषिविरोधश्च समाहितः । ननूपवासाद्गृह-
पूजायाः प्राप्तत्वादेव तद्विधिव्यर्थ इत्याह-
* ननूपवसेदिति ।
पूजयेदिति सावधारणमिति भावः । *अगृहीतेति । प्रागेवोप-
वासद्वयासामर्थ्यादसंकल्पितेत्यर्थः । उपक्रान्तश्रवणद्वादशीव्रतम-
यागे इति शेषः । यद्यप्यत्र काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायेन
एकादश्यामुपवासत्यागे दोषो नास्तीति सिद्धमेव तथापि सं स्पष्टी-
कर्तुमाह-
*एवमिति । एतच्च मयूखे न दृश्यते । उभयान्ते इति

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तूभयान्तेऽन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

‘तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।’

इति स्कान्दात् ।

‘तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥’

इति नारदीयादिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रा-
न्तेऽपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम्,
न त्वृक्षान्ते । तिथिमध्यंऽपि —

‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥’

इति विष्णुधर्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनियमात् । रो-
हिण्यां तु—‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि’ इति बह्विपुराणात् त-
दन्तेऽप्यस्तु, न त्वत्रैवमस्तीति न ऋक्षान्तोऽनुकल्प इति ।
मदनरत्ने असंभवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति ज्ञेयम् । यत्तु मदनरत्ने—‘द्वादशीवृद्धौ’ श्रवणवृ-
द्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

‘पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुद्धमंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥’

इति बह्विपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेव

मुख्य कल्पः । यत्तु पारणादिने तिथ्यपेक्षया ऋक्षस्याधिक्ये ति-
थ्यन्ते पारणे कृते द्वादश्यामनिवृत्त्या एकादश्युपवासासिद्धिरत-
स्तत्र द्वादशीमध्य एव पारणं कार्यम् । तन्निर्मासद्विनोर्विरोधे त-
न्निर्णयो वलीयस्त्वात् । दिनत्रयसाध्यमेकादशीव्रतं हि तन्निर्णय, तच्च-

श्रवणयुक्तैकादश्यां *विहितविजयैकादशीव्रतपरं * न तु
श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वाद-
शीपरमाहुः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे-

*‘तस्मिन्दिने तथा स्नानं यत्र कचन संगमे ।’

न्निमध्यपातिश्रवणद्वादशीव्रतं तु प्रासङ्गि पशुपुरोडाशवदिति, तत्तु
च्छम् । न्यायादपि वचनप्रावल्यात् । मदनरत्ने इत्यरुचिः । सा
च विना श्रवणरोहिणीमिति पर्युदासः रोहिणीनिमित्तके इव
श्रवणनिमित्तकेऽप्युपवासे उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वार्थः । एवं चो-
भयत्राप्यन्यतरपक्षो गौण इति सिद्ध्यति । अन्यथा रोहिण्यामृ-
क्षान्तपारणस्य सर्वथा निषेद्धुमशक्यतया वैरूप्यापत्तेरिति ।
अत्रासम्भवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगांमिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।’

इति पाठं कल्पयन्ति केचित् । उडुवृद्धाविति पाठः । वृद्धौ-
कुर्यादिति पाठे वृद्धावुडुवृद्धावित्येवार्थः । *विहितेति । ‘एकादशी
यदा सा स्यात्’ इत्यग्रिमवचनात् । *नत्विति । तत्र तिथ्यन्तपक्ष-
स्यापि सत्त्वात् । वस्तुतस्तु विजयैकादशीव्रतं भिन्नमिति प्रमादात्
‘द्वादश्यास्ते विधिः’ इत्यादिना पूजाप्रकारभेदस्य एषा व्युष्टिः इत्या-
दिना तत्प्रयुक्तफलभेदस्यैव चाभिधानात् । तस्मात् पारणातिथिवृद्धा-
वित्येतद्विष्णुश्रृङ्खलं पारणापरमिति । *तस्मिन्निति । भविष्ये-

‘मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफलः ॥

श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परव्युष्टिप्रदाः स्मृताः ।

विशेषा द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः ।

समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’

तथा—

‘दध्मोदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे ।

यन्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च ॥

न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्न्यां च चिन्दति ।’

मन्त्रस्तु भविष्ये घटे जनार्दनपूजामभिधाप-

‘नमो नमस्ते गोविन्द बुधश्रवणसंज्ञक ।

अर्घ्यसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रीयतां देवदेवेशो मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥

धामनावतारनिमित्तोपवासस्तु व्रतहेमाद्रौ भविष्ये-

‘द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

इत्युपक्रम्य—

‘अथ काले बहुतिथे गते सा गुर्विणी भवेत् ।

सुपुत्रे नवमे मासि पुत्रं सा धामनं हरिम् ॥’

इत्युक्त्वा—

‘एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर ।’

वरुणासङ्गमे स्नानमुक्तं लैङ्गे—

‘अतः परं तु ससेव्यं गङ्गावरुणसङ्गमम् ।’ इति ।

भविष्ये—

‘सर्वतां तुल्यवर्णां च शीलिनो गा पयोस्त्रिणाम् ।

चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥

अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्तिलैः ।

पादमूले तु दद्याद् मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

सीरोदार्षणवसम्भूते सुरासुरनमस्कृते ।’

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी अवणान्विता ॥'

इत्युपसंहारादेकादश्यामेव* । व्युष्टिः फलम् । भाग-
वतेऽष्टमस्कन्धे तु द्वादश्यां वामनोत्पत्तिरुक्ता—

‘श्रोणायां अवणद्वादश्यां सुहूर्नेऽभिजिति प्रभुः ।

ग्रहनक्षत्रताराद्याश्चकुस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥

द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यंदिनगतां नृप ।

विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥

श्रोणायां चन्द्रे, अभिजित्=अवणप्रथमोऽशः । गौडा
अप्येवम् । अत्र कल्पभेदाद्व्यवस्था । तद्विधिश्च हेमाद्रौ
बह्विपुराणे—

‘नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेदत्र वामनम् ।

सौवर्णवस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥’

सर्वदेवमये मातृगृहाणार्घ्यं नमो नमः ।

ततो माषादिसंसिद्धान वटकान्वितिवेदयेत् ॥

सुरभित्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ।

सर्वदेवमये ग्रासं मया दत्तमिमं ग्रस ॥’

ततः—

‘सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ।

मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥’

इति प्रार्थयेत् ।

‘तत्रैव तद्दिने तैलस्थालिपकं युधिष्ठिर ।

गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥’ इति ।

*एकादश्यामेवेति । अवणसाहित्यात् । अवणसाहित्यं तु

प्राशस्त्यार्थम् । ‘भृङ्गारः=कनकालुका ॥’

(ननो विधिषत्संपूज्य)

हिरण्यमेन पात्रेण दद्यादर्घ्यं प्रयत्नतः ।

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥

तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ।

नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्मलवाससे ॥

महाहरिवपुस्कन्धधृतस्कन्धाय चक्रिणे ।

नमः शार्ङ्गसीरबाणपाणये वामनाय च ॥

यज्ञसुक्फलदात्रे च वामनाय नमो नमः ।

देवेश्वराय देवाय देवसभृतिकारिणे ।

प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः ॥

एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्यामुदये रत्नेः ।

शृङ्गारसहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

वामनः प्रतिगृह्णाति वामनांऽहं ददामि ते ।

वामनं सर्वतांभट्टं छिजाय प्रतिपादयेत् ॥' इति ।

अनन्तभट्टोऽप्याह- 'अवणद्वादश्यां जनार्दननामा वि-
ष्णुः पूज्यते । अवणैकादश्यां वामनावतारः' इति । अ-
वणयुतशुद्धैकादश्यलाभे तु दशमीविद्याऽपि अवणर्क्षयु-
ता कार्या ।

'दशम्यैकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।

अवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदा ॥'

इति बह्विपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्या-
ह्ने कार्या । 'अहो मध्ये वामनो रामरामो' इति पूर्वो-
क्तवचनात् ॥

अत्रैव दुग्धघनं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—'दुग्धमाश्व-

दशमीति । विजयैकादशीव्रतस्य भित्तत्वप्रते परेषुः श्रव-
णयोगाभावे तन्त्रमेव न तु परोऽप्युपवास इति भावः । भागवतात्

युजे मासि' इति । अत्रेदं चिन्त्यने-दुग्धव्रते पायसादि
वर्ज्यं न वेति । नेति केचित् । न हि प्रकृतिवर्जने विकार-
वर्जनं युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न च
यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् । मांसवि-
कारस्यौष्ट्रदध्यादिश्चावर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिवन्पाय-
सादि भक्ष्यमिति । अत्र ब्रूमः-यत्र विकारे प्रकृतिरसोप-
लम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा वा तत्र विकारस्यापि निषेधः ।
अस्ति च मांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् ।
यत्तु-औष्ट्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति, तत्र । औष्ट्रमिति
विकारतद्वितेन निषेधात् । तथा च विज्ञानेश्वरः—

‘औष्ट्रमेकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाधिकम् ।’

इत्यत्र ‘औष्ट्रमिति विकारतद्विताच्छकृन्सूत्रादीना-
मपि निषेधः’ इत्याह । नन्वेवं

‘सन्धिन्यनिर्दशावत्सांगोपयः परिवर्जयेत् ।’

इति सन्धिन्यादिक्षीरनिषेधेऽपि दध्यादिग्रहणं स्यात् ।
सत्यं प्राप्तम् । वचनेन परं निषेधः । तदाहापराकं शङ्कः—

“क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥” इति ।

व्रतं=गोसूत्रयावकम् । तस्मात्पायसं दुग्धरसोपल-
म्भद्वर्जनम् । अत एवाऽमिक्षायां दधिसत्त्वेऽपि माधुर्यो-
पलम्भात्पर्यारूपत्वमुक्तं मीमांसकैः । तदुक्तम्—

‘पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते’ । इति ।

‘मध्यन्दिनगतोऽन्त्यः’ इतीत्यादि । अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनम् ।

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदेऽपि वा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासव ॥”

इति गर्गोक्तेः ।

‘दध्यादिषु तु तदभावादवर्जनम्’ इति ।

एवं=दध्यादिब्रते न तत्कादीनां निषेधः । उक्तोभय-
हेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशङ्खवचनात्सर्वविकार-
निषेध इति युक्तं प्रतीमः ॥ इति दुग्धव्रतम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र *त्रिमुहूर्ता-
प्यौदधिकी ग्राह्येति माधवः । तदुक्तम्—

‘उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्याऽनन्तव्रते तिथिः ।’ इति ।

*‘मध्याह्ने भोज्यवेलायाम्’ इति कथायां श्रवणात्
‘उपरि हि देवेश्यो धारयति’ इतिवद्विधिकल्पनात् ।

‘पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये वचनात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति तु
दिवोदासः । प्रतापमार्तण्डेऽप्येवम् । इदमेव च युक्तम् ।
निर्णयामृते तु घटिकामात्राऽप्यौदधिकीत्युक्तम् ।

‘तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तम ।

पौर्णमास्याः समाप्तौ व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥’

इति भविष्योक्ते ।

“मुहूर्तमपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्या पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥”

इति स्कान्दाच्चेति । *अत्र मूल चिन्त्यम् । *ह्यहेऽप्यौ-

*त्रिमुहूर्ताऽपीति । अपिस्त्याज्यः । पूजा तु तत्र
मध्याह्न एव । साकल्यवचनापादिततिथिसत्त्वात् । मतान्तर-
माह-‘मध्याह्ने इति ।’ ‘उपरि हि’ इत्याद्यर्थवादो विधिसा-
पेक्ष इति युक्तं तत्र विधिकल्पनम् । प्रकृते च साकल्यवच-
नानुगृहीततिथिमादाय पूजोपपत्तेर्न तदित्यरुचिः । *अत्र
मूल चिन्त्यामिति । योगमुहूर्तादिवचनानां त्रिमुहूर्तस्ताव-
कत्वेनोपपत्तेः स्वार्थमात्रे मानाभावात् । *ह्यहेऽप्यौदधिकत्वे

दधिकृत्वे पूर्णत्वात्पूर्वेति युक्तम् । (तत्त्वं तु विध्यर्थवा-
दयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यत्वायोगात् 'सन्दिग्धेषु एकवा-
क्यत्वात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येव
मुख्या । माधवस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त
एव । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभावाच्चिदन्धान्तरेष्व-
भावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥)

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—

“कन्यायामागते सूर्ये अर्वाग्वा सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्राप्तं ह्यर्घकालो निवर्तते ॥”

तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत् पाद्रे—

“आ सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण ।

यावत्समाः सप्तदशाऽथ वा स्युरथोर्ध्वमप्यत्र वदन्ति ॥

केचित् ॥”

यमस्य=अगस्त्यस्य । उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः—

“उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्रवे—

रेकाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ॥

स सप्तमेऽस्तं वृषसंक्रमाच्च

प्रयाति गर्गादिभिरभ्यभाणि ॥”

अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये—

“काशपुष्पमयीं रम्यां कृत्वा सूर्तिं तु चारुणेः ।

प्रदोषे विन्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलङ्कृताम् ॥

कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ।

दध्यक्षतवलिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात्प्रजागरम् ॥”

पूजा च वक्ष्यमाणार्घ्यमन्त्रेण कार्या—

“प्रभाते तां समादाय यायात्पुण्यं जलाशयम् ।

इति । यत्र परेऽहि न त्रिमुहूर्ता तत्र विद्धापि पूर्वा बोध्या ।

निशायसाने तां पश्यन् जलान्ने प्रतिमां मुनेः ॥
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः ।”

मात्स्ये तु—

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमस्त्यायतयाहृदण्डम्”
पूर्वं काशमयीत्वशक्तौ—

“चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि ।
सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद्विजपुङ्गवाय’
धेनुं बहुक्षीरवतीं च दद्यात्सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजाया’
भविष्ये—

“विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रे निधापितैः ।

सौवर्णरूप्यपात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ॥

मूर्ध्नि स्थितेन नम्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ।”

विष्णुरहस्ये—

*“अगस्त्यः खनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय, शूद्रे मन्त्रविधिस्त्वयम् ॥

काशपुष्पप्रतीकाश बहिमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोर्न नमोऽस्तु ते ॥

विन्ध्यवृद्धिक्षयकर मेघतोषविपापह ।

रत्नबल्लभ देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥

वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।

लोपासुद्रार्पतिः श्रीमान्योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥

येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति व्याधयः ।

तस्मै नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

राजपुत्रि महाभागे ऋषिपत्नि वरानने ॥

*अगस्त्य इति । “अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं-

लोपासुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ।

दत्तैवमर्घ्यं कौरव्यं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अर्चितस्त्वं यथाशक्त्या नमोऽगस्त्यमहर्षये ।

ऐहिकासुष्टिमकीं दत्त्वा कार्यासिद्धिं व्रजस्व मे ॥

विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।

अगस्त्यो मे मनस्थोऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन्घटे स्थितः ॥

अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ।”

दानमन्त्रः—

“अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ।

अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ॥”

प्रतिग्रहमन्त्रो विष्णुरहस्ये—

“त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसम् ।

होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम्* ॥”

होमश्चार्घ्यमन्त्रेणाज्येन । भविष्ये—

“दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।

ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिविपतिः ॥

बलमिच्छमानः । उभौ वर्णाष्टाविरुद्रः पुषोष सत्या देवेष्वशिषो ज-

गाम”इति मन्त्रः । (१)*वर्जयेन्मानवः फलमिति । अगस्त्या-

र्घ्यदानं कास्यं न कुर्यादित्यर्थः । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

१—अयं मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये । अ-
स्य व्याख्या च श्रीमत्सायणाचार्यकृता—‘अयमगस्त्यो मद्गुरुः खनि-
त्रैः=फलस्योत्पादसाधनैः यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः=फलमभिमतमुत्पा-
दयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं=कुलस्यापतनसाधनं पुत्रा-
दिकं बलं चेच्छमानः सन्, यद्वा प्रजां=भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋ-
षिः=अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः उग्रः=उद्गूणः संसारे संचरन्नप्यपापः
सन्नुभौ वर्णौ=वर्णनीयाकारौ कामं च तपश्च पुषोष । सत्या आशि-
षो देवेषु=देवेभ्यो जगाम=प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्
पार्तात्यर्थः इति ।

वैश्ये च धान्यनिष्पत्तिः शूद्रश्च धनवान्भवेत् ।

पावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥”

इत्यगस्त्याद्यैः ॥

*माद्रौर्णमास्यां प्रपितामहात्परांस्त्रीमुद्दिश्य आ-
र्द्धं कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मणमार्कण्डेययोः—

*“नान्दीमुखानां प्रत्यर्द्धं कन्याराशिगते रथौ ।

पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं गथा-॥”इति ।

नान्दीमुखत्वं बोक्तं ब्राह्मे—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजायन्तः सुखैषिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥”

एतच्च प्रत्यर्द्धमित्युक्तेः पक्षआद्यपक्षे सकृन्महाल-

*भाद्रंति । भाद्या कन्यार्कयोगाभावे तद्युक्तायामाश्वि-
न्यां पूर्णिमायां कार्यमिति तु रामचन्द्रः, तदसत् । वर्जयित्वा
शौष्ठ्यपदीमिति भाद्या एव पर्युदासात्कन्यार्कयोगः स्तावक इति ।
तदल्लभेऽपि भाद्या एवाग्राह्यत्वात् । शौष्ठ्यपदीन आद्यमिति शिष्ट-
व्यवहाराच्च । अत्र धूरिलोचने विश्वेदेवौ कन्यानिमित्तत्वात् ।
*नान्दीमुखानामिति । इयं च नान्दीमुखसंज्ञा विश्वेदेवव्यावृ-
त्ता । वृद्धिश्राद्धीयानां तु तत्साधारणी ऊर्ध्ववक्रपितृणामेव ।

‘ऊर्ध्ववक्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥’

इत्युक्तेः ।

“नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ।

पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चाऽप्रदक्षिणमिति स्थितिः ॥”

इति पराशराच्च । एषामेव प्रसन्नमुखसंज्ञाऽप्यधिका ।

‘प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते’ ।

यपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । *अत्र माता-
महा अपि कार्याः ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मानामहा अपि ।”

इति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे बहु-
वचनविरोधेन पितृभावापन्नपरत्वात् । वार्षिके तु वच-
नान्निवृत्तिः । नच जीवत्पितृकस्थान्वष्टकायां मातृश्राद्धे
तदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अत एव स उक्तश्राद्धेषु स्वमातृ-
मातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादशौ । एतच्च जी-
वत्पितृकश्राद्धे वक्ष्यामः । केचित्तु अजहल्लक्षणया पि-
त्रादयो यत्र तत्र मानामहास्तेनात्र नेत्याहुः । न चात्र
नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देव-
तापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पि-
तृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णय-
दीपे गार्ग्यः—

“पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।

वर्जयित्वा प्रौष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव सा ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

इति वचनात् वृद्धिश्राद्धस्य नान्दीमुखश्राद्धमिति नामधेयं
च । एतेनात्र नाम्ना नान्दीश्राद्धधर्मातिदेशः प्रत्युक्तः । वि-
ष्णवादिशब्दवदस्य देवतापरत्वेन कर्मनामत्वाभावाच्च । नापि
पित्रादेर्नान्दीमुखत्वम् । अश्रुमुखत्वात् । अन्यत्र पारिभाषि-
कत्वाच्च । ‘पूर्वतरा’ इति बहुवचनात् सपत्नीकत्वादिपार्वण-
विधानं च बोध्यम् । अविरोधात् । केषाञ्चिन्मतमाह—
*अत्रेति । दिगर्थस्तु पित्रापितृसमुदाये पितृशब्दलक्षणास्वीका-
रापत्तिमपेक्ष्य उक्तार्थस्यौचित्यमिति अत्रेदं दूषणम् । अतोऽत्र

मातामहा न कार्याः प्रापकाभावात् । न च 'पितरो यत्र पूज्यन्ते' इति वाक्यं प्रापकम् । तत्र हि पितृशब्दो न सपिण्डीकरणान्तश्चाद्धजन्यपितृभावापन्नपरः । तथा सति—

“कर्पूममन्वितं मुक्त्वा तत्रार्थं श्राद्धपोढशम् ।

प्रत्यान्दिक्तं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥”

इति परिशिष्टे पोढशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तेः । तत्र भवद्रीत्या मातामहाप्राप्तेः, किन्तु जनकादिममुदायपरः । लिङ्गसमवायन्यायात् । 'प्राणभृदुपदधाति' इति बहुवचनान्तप्राणभृच्छब्दस्य प्राणभृदप्राणभृत्समुदायार्थकत्ववत् । न चैव तत्रापि पोढशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तिः । पितृणामुद्देश्यत्वेन तद्वत्संख्याया अविवक्षितत्वात् । नापि चतुर्दश्यां मातामहाप्राप्तिः । 'श्राद्धं शस्त्रहृतस्यैव' इत्येवकारेण तथा वृत्तेः । न च 'पितरो यत्र' इत्यादिना तदप्राप्तावपि सर्वश्राद्धानां दर्शविकृतित्वात् 'मातामहानामप्येवम्' इति वाक्याद्वा तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । वैकृतदेवतान्तरविधिना प्राकृतदेवतावाधात् । यत्र हि सहक्रान्त्यादिश्राद्धे न देवतादेशस्तत्रैव प्राकृतदेवताप्राप्तिर्न तु प्रौष्ठपद्यादिश्राद्धे इति॥ एवम्—

“आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पुनः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥”

इति जीवत्पितरुस्यान्वष्टक्यश्राद्धे मातुः सपिण्डनान्तश्चाद्धजन्यपितृत्वेऽपि न मातामहाः कार्याः । पितरो यत्रेत्योदरप्रापकत्वस्यावेदितत्वादिति । विष्णुधर्म—

‘गादाने प्रौष्ठपद्यां च पौर्णमास्यां महाफलम् ।’

मदनरत्ने मात्स्ये—

“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्माविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तच्च यो दद्यादेमसिंहसमन्वितम् ।

कन्यासंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः, शेषं प्राग्वत् ।
अथ महालयः । तत्र पृथिवीचन्द्रोदये, वृद्धमनुः—
*“आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥”

पौर्णिमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ।” इति ॥

ननु ‘आश्विने श्राद्धं कुर्यात्’ इत्यादौ आश्विनः सौर एव ।

“कन्यागते सवितरि पितृराजानुशासनात् ।

भवेत् प्रेतपुरी शून्या यावद् दृष्टिकदर्शनम् ॥”

इति कन्यासम्बन्धेन श्राद्धाविधानात् । एवं नभस्योऽपि सौर
एव ‘मीनमेपयोर्मेपवृषयोर्वसन्तः’ इति सर्वमासानां द्वैविध्येन क-
न्यायां भाद्रत्वस्यापि सम्भवात् ।

“मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम् ॥”

इति वचनादनुकल्पत्वेन तुलोक्तेश्चेत्यत्राह—*आषाढीमिति ।
इदं पक्षपदम् ‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु’ इति पक्षपदं आश्विनादेश्वा-
न्द्रत्वे लिङ्गम् । ‘मासः कन्यागते भानौ’ इति तु न महालयपर-
मित्युक्तं प्राक् । महालयश्राद्धं च नित्यं काम्यं च ।

‘आषाढयाः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इति नागरखण्डात् ।

“शक्रध्वजनिपाताङ्को यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमं दत्त्वा श्राद्धकार्योस्तु शुक्लान् ॥”

इति काष्णार्जिन्युक्तेः ।

कन्यायोगे पुण्यतमत्वमाह शाठ्यायनिः—

“कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यमुच्यते।”
इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

“मध्ये वा यदि चाऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धपोडशकं प्रति ॥”

तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः—

“कन्यागते सवितरि*दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥”

मथा च तत्रैव पोडशदिनान्युक्तानि—

“कन्यागते सवितरि पान्यहानि तु पोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥”

अत्र हेमाद्रिः पोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ । तिथिवृ-

द्ध्या पक्षस्य पोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धवृद्ध्यर्थमेकः पक्षः,

*मध्ये वेति ।

“आषाढीपवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

इति आदित्यपुराणे । ‘सूर्यः पक्षोपक्रमे’ इति शेषात्सर्वस्य
पक्षस्य कन्यायोगो नापेक्षित इत्यर्थः । कन्यायोगनैयत्येन यथा-
श्रुतासङ्गतेः । *दिनानीति । दिनपदं चान्द्रदिनपरतया ति-
थिपरम् ।

‘तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।’

इति विष्णुधर्मात् । एवम् ‘अहानि’ इत्यत्राहः पदमपि ति-
थिपरमेव ।

‘आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।’

इति पक्षप्रक्रमेण दिनपदस्य तिथिपरतया तदेकवाक्यत्वात् ।

भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः । *अन्त्य एव तु युक्तः ।

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

*चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥”

इति देवलोक्तेः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे-

*“आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं *दिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ॥”

दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः,

‘भौजर्द्धी तिथिमारभ्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।’

इति वाक्यात् । अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः । त्रिभागमिति दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनमिति चतुर्दशीसहितप्रति-

अत्र तिथिवृद्ध्येति पक्षो न युक्तः षोडशत्वस्य नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । नापि पूर्णिमासाहस्येनेति पक्षः । अपरपक्षश्रुतिविरोधादत आह-
*प्रन्त्य एवेति । *चन्द्रेति । न दृश्यते चन्द्रोऽस्यामिति व्युत्पत्त्या धातोरचाक्षुपज्ञानार्थकतया तल्लभ्यदर्शत्वेन शुक्लप्रतिपदोऽप्येकीकारान्नापरपक्षत्वविरोध इत्यर्थः । पञ्चसु पक्षेषु षोडशतिथिपक्षः पञ्चदशतिथिपक्षश्चोक्तौ, शेषान् दर्शयितुमाह-
*आश्वयुगिति । दिनपदं तिथिपरमित्युक्तं न तु—

‘अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ।’

इति सावनदिनपरः पक्षोपक्रमात् । नन्वेवं पक्षस्य चतुर्दशसावनात्मकत्वे षोडशतदात्मकत्वे वा कथं पञ्चदशैव श्राद्धानीत्यत्राह-
*दिनेदिनेइति । हासं तिथिद्वयप्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्त्रं वृद्धौ च यद्यप्येकदिनच्छेद एव प्राप्नोति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् सकृत्करणादेव पञ्चदशश्राद्धसिद्धेः तथाऽपि ‘अन्नमप्यन्वहं जलम्’ इति वाक्यादविच्छेदेनानुष्ठानलाभायाचारादेकतिथिप्रयुक्तं श्राद्ध-

पदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । *अत्र दिन-
पदं तिथिपरं वीप्सया तत्पक्षीयतिथित्वं आह्वय्याप्य-
तावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशतिथिव्यापि आहं सिद्ध्यति ।
तेन चतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्णपक्षपर इति गौडाः । तन्न ।

‘आहं शम्भुदत्तस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इत्यादिविरोधात् । यच्च कश्चित्पूरणप्रत्ययलोपेन तृ-
तीयभागहीन पञ्चमादिपक्षं तृतीयभागमेकादश्यादि
तदर्थं त्रयोदश्यादि, *उत्तरोत्तरं लघुकालोक्तेरिति ।
तन्न । *गौतमादिवचनेन मूलकल्पनालाघवात् पक्ष-
मित्यनन्वयापत्तेश्च ।

भावर्तनीयम् । तत्रापि यस्यां तिथौ कर्मकालव्याप्तिर्दिनद्वये तत्प्रयु-
क्तस्य आहस्यावृत्तिः एवमग्निपक्षेऽपि पञ्चम्यादीति विभागस्तृ-
तीयो भागः पक्षस्य पञ्चदशतिथयस्तेन हीनमित्यर्थात् । एवमर्थ-
पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः पक्षस्यैव विशेषत्वादत्रापि तदन्वयात् । एवं
तृतीयो भागो दशम्यादिः । एषु पक्षेषु चतुर्दशी वर्ज्या । प्रतिपदा-
दिपक्षयोरेव तद्ग्रहणेनान्यत्र तद्वर्जनप्रतीतिः । ननु नन्दादिसङ्ख्या-
हानिप्रसङ्गात् दिने दिने इत्यस्य सकृत्पक्षाभिप्रायकत्वं वदतां
गौडानां मतमाह- *अत्रेति । *उत्तरोत्तरेति ।

“उत्तरादयनाद्वाजन् श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे ॥

प्राष्ठपद्याः पर पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वन्ततोऽप्यति ॥

मघाशुक्ता तु तत्रापि श्रेष्ठा राजन् त्रयोदशी ।”

इति नागरखण्डाद्येति शेषः । *गौतमादीति । अग्नि-
मेत्यादिः । एवं च विभागहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, विभागमिति
दशम्यादिः, अर्धमित्यष्टम्यादिरित्यर्थः । स्वयमधिकं पक्षद्वयमाह-

*‘पञ्चम्यूध्वं च तत्रापि दशम्यूध्वं ततोप्यति ।’
इति विष्णुधर्मोक्तेः । पञ्चाद्येकादश्यादिपक्षावपि
ज्ञेयाविनि तत्त्वम् । कालादर्शोऽपि—

“पक्षाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च ।

अष्टम्यादि यथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकम् ॥”

पक्षादिः=प्रतिपत्, दिक्=दशमी, दर्शान्तमिति
सर्वत्र । गौतमोऽपि—‘अथापरपक्षे आहं पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंश्च’इति ।
तथैकस्मिन्नपि दिने आहसुक्तं हेमाद्रौ नागरखण्डे—

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

यो वै आहं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो भुवम् ॥”इति ।

अत्र शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तत्र । तद्वा-
चकपदाभावात् । *त्रयोदश्यादिपक्ष एव नित्यः । तत्रैव
निन्दाश्रुतेः । ब्राह्मे एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायोग-
व्यवच्छेदोक्तिः इति गौडाः । तत्र । एकस्मिन्नपीति
*विरोधात् । तेन फलभूमार्थिनाऽन्यानि कार्याणीति
तत्त्वम् । तत्र चतुर्दशीआह्वाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादि-
पक्षौ । तत्सत्त्वे पञ्चाद्येकादश्यादिकौ । एवं चतुर्दश्य-
भावे द्वादश्यादिः । तत्सत्त्वे त्रयोदश्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधवायास्तु विशेषः । स्मृतिसंग्रहे—

*पञ्चम्यूध्वमिति । तथा च विष्णुधर्मगौतमाभ्यां स्पष्टमुक्ताः
प्रतिपत्पञ्चमीषष्ठीअष्टमीदशमीएकादशीमृति षट् पक्षाः, तदेकवा-
क्यतया वाक्यान्तरं योज्यमिति बोध्यम् । गौडमतमाह—*त्र-
योदश्यादीति । *एवकारेण=अर्धमेवेत्येवकारेण । *विरोधा-

*“चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृश्चशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥
ततो मानामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥”

तथा—

‘श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्तथैव च ।’ इति ।
अशक्तौ तु स्मृतिरक्षावल्याम्—

“स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ॥”

विधवा स्वयं संकल्प कृत्वाऽन्यद्राक्षणाद्वारा कारये-
दित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

इति । सकृन्पक्ष एव नित्यो नान्य इति भावः । *चत्वार इति ।
विधवायाः पार्वणचतुष्टयं पार्वणपदकं पार्वणद्वयमिति पक्षत्रयम् ।
पक्षत्रयेऽपि भ्रात्रायेकोदिष्टानि भवन्ति । पार्वण एव तन्नियमात् ।
अत्रेद बोध्यम् । विधवाया दर्शश्राद्धे पुत्राभावे तद्देवोधिकारः ।

‘अपुत्रा पुत्रवत्यन्त्री पुत्रकर्म समाचरेत् ।’

इति वचनात् पुत्रादिति वतिना प्रकरणात्तुरोभात् श्रा-
द्धक्रियातुल्यतोक्त्या पुत्रकर्तृकश्राद्धवदेव देयताः, उद्देश्यत्वं तु
पित्रादीनां भर्तृत्वादिना तन्मातामहानां च पितृत्वादिना । यं प्रति
येन रूपेण सम्प्रन्यिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । अत एव
स्मृतिदर्पणे ‘स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः’ इत्यादि । भर्तृपित्रोश्च यथायोग्यं
सपत्नीकत्वमपि । इदं पद्मेवत्यं दर्शश्राद्ध एव । स्वपितरि जीवति तु
द्वारलोपात्पार्वणलोपः । तीर्थमहालयादिश्राद्धे तु मृतश्वश्रादेः श्व-
श्रादिपार्वणमपीति नवदैवत्यम् । तच्च कृताकृतमित्येके । केचिन्मृत-
मातृकायाः स्वभ्रादिपार्वणमपीति द्वादशदैवत्यमाहुः । अपरे स्व-
मातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवत्यमाहुः । अन्ये स्वमातामह्यादिपार्वणेन
सहाष्टादशदैवत्यमाहुः । अत्र सर्वत्राप्याद्यजीवने द्वारलोपः । एवं

*सकृन्महालये च वर्ज्यतिथ्याद्युक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दयप्रयोगपारिजातादिषु । वसिष्ठः—

“नन्दायां भार्गवादिने *चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥”

*जन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि । वृद्धगार्ग्यः—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा ।

च चत्वारः पार्वणा इति । श्वश्रूणां विशेषेणेति च निर्मूलं प्राति-
भाति । एकोद्दिष्टानि च तीर्थमहालयादौ स्वसम्बन्धेनास्याः पुत्र-
वद्भवन्त्येव । यत्तु—

“भर्तुः श्राद्धे तु या नारी मौढ्यात्पार्वणमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता स्वयं च नरकं व्रजतु ॥” इति,

तत्क्षयाहे एकोद्दिष्टपक्षप्रशंसार्थं न तु सर्वथा पार्वणनिषेधा-
र्थमिति । *सकृन्महालये इति । कृष्णपक्षसामान्यनिमित्तक-
श्राद्धं हेमाद्रिमते आवृत्त्या, चित्रेचनकारादिमते तु सकृत् । तत्र
यद्यपि काम्ये श्राद्धे याज्ञवल्क्येन चतुर्दशी वर्जिता तथाऽपि नि-
त्येऽपि तत्र ‘नभस्यस्यापरे पक्षे’ इति काष्ण्णार्जिनिना भाद्रपदा-
परपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधादन्यत्र प्रतिपदादिपक्षे तद्वर्जनावग-
मात् । दशम्यादिपक्षे च—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥”

इति मनुवचनात् सुतरां च पञ्चम्यादिप्रतिपदादिपक्षयोस्त-
द्वर्जनावगमाच्च कृष्णपक्षसामान्य एव तद्वर्जनं नन्दादिकं च तद्व-
र्ज्यम् । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि सकृ-
त्करणपक्षे तदप्रवृत्तेर्निर्वर्जित्वात् । पक्षान्तरेषु तु न नन्दादि वर्ज्यं
संख्याहान्यापत्तेः, षोडशपञ्चदशपक्षयोस्तु न चतुर्दश्यपीत्यर्थः ।
*चतुर्दश्यामिति । त्रयोदश्यामिति विवेचने । *जन्मभमिति ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥”

प्राजापत्यं=रोहिणी, पौष्णं=रेवती, पिङ्गं=मघा ।

अन्यान्यपि प्रत्यरादीनि तत्रैव ज्ञेयानि । केचित्तु—

“नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।

गण्डे वैधृतिः*पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥”

इति सङ्ग्रहात् । नन्दाः=प्रतिपत्पण्येकादश्यः, अश्वः=म-
समी, कामः=त्रयोदशी, आरो=भौमः, भृगुः=शुक्रः,
अग्निभः=कृत्तिका, पितृभं=मघा, कालभं=भरणी, अत्र
पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र*मूलं मृग्यम् । एतच्च
सकृन्महालयविषयम् ।

“सकृन्महालये काम्यं पुनः श्राद्धेऽपिलेपु च ।

अतीतिविषये चैव सर्वमेतद्विचिन्तयेत् ॥”

इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदोक्तेः ।

अस्थापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च—

आत्मभार्यापुत्राणां जन्मभानीति । जन्मदशमैकोनविंशतिभानीति
रघुनाथः । एवञ्च—

“भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥”

इति स्मृत्यन्तरे पिण्डदानपदं श्राद्धोपलक्षण बोध्यम् । अन्ये
पिण्डदाने कालविशेषनिषेधास्तु येन कृत्यविषया इति विवेचने । प्रत्य-
रादीत्यादिना त्रिपादादयः । एतत्प्रेतकृत्यविषयमित्यन्ये । *पाते
इति । पानभरण्यादावपि सकृन्महालये पिण्डदानं कार्यम् । पा-
तादिनिमित्तकश्राद्ध एव तन्निषेधात् । ‘अमापाते भरण्यां च’ इत्य-
ग्निवचनादिति बोध्यम् । *मूलं मृग्यामिति । सप्तमीरविभौ-
मभरणीगण्डवैधृतिव्यतिपातेष्विति मयूखः । पुनःश्राद्धे=आहृत्या
क्रियमाणे श्राद्धे । *अपिलेपु=ग्रीहिपाकादिश्राद्धेषु । तत्र कालान्त-

‘अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।

तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥’

पराशरमाधवीये भदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्ण-
यदीपिकायां तु-‘पितृमृताहे निषिद्धदिनेऽपि सकृन्म-
हालयः कार्यः’ इत्युक्तम् ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्सन्तृप्ताः पितरो भुवम् ॥’

इति नागरखण्डोक्तेः ।

‘या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥’

इति कात्यायनोक्तेश्च । *अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तथा पक्षश्राद्धकरणेऽपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेधः

इत्याह पराशरमाधवीये काष्ण्णजिनिः—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥’ इति ।

अत्र श्राद्धमित्येकवचनाद् *दिने दिने इति वीप्साव-

रसम्भवात् । *पितृमृताह इति । शिष्टाचारसिद्धोऽयं पक्ष इति

रघुनाथः । नन्वेवं ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति चतुर्दशीग्रहणं वर्जयि-

त्वा चतुर्दशीमिति तन्निषेधश्चेति विकल्पः स्यादित्यत्राह—*अत्रे-

ति । एकेति । प्रकृत्यर्थानामिति व्युत्पत्त्या अत्यन्तसंयोगार्थक-

शाच सोमप्रागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अतः

द्वितीयातश्च एकत्वविशिष्टश्राद्धस्य भाद्रपदापरपक्षीयतिथित्वा नियमो
लभ्यते । ततश्चतुर्दशीलाभात्तद्वर्जनं पक्षान्तरम् । न च—

‘स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ।’

इति दर्शनात्संख्यया श्राद्धानां भेदो दुर्वारः । तत्र च काभ्यासः ? ।
‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति च चतुर्दशीग्रहणार्थमिति वाच्यम् । संख्या
या अनुत्पत्तिवाच्यगतत्वात् । वचनस्यैकदेशकन्यासम्बन्धमात्रेण स-
कलपक्षपूज्यत्वमात्रप्रतिपादकत्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । श्राद्ध-
पोडशकमिति द्वितीयानिमित्तमृतकर्मवचनीयप्रतियोगेन श्राद्धाना-
मुद्देश्यत्वं प्रतीतंश्च पक्षरूपकालविधौ तत्सम्बन्धित्वेनोपादेयानामपि
कर्मणामनुवाद्यत्वे वाच्यत्वाभावात् । ‘यदि ब्राह्मणो पूजेत’ इत्यादौ
हि स्वरूपेण यागस्योपादेयतयाऽनुवाद्यत्वं दृषितमतो न तद्विरोधः ।
तस्मात् ‘नभस्यस्यापरे पक्षे’ इति श्राद्धोत्पत्तिविधौ संख्यायुक्तति-
थिममुच्येन यावत्तिथिसिद्धानामभ्यासानां श्राद्धपोडशमिति संख्ये-
त्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वात् कृष्णपक्षसामान्ये-
ऽपि प्रतितिथि श्राद्धावृत्तिः प्राप्नोति न तु सकृत्करणम्, तथापि
तत्र पक्षस्याखण्डस्यैवायोगव्याख्याऽद्वैतम्, अयनर्तुमासादिविशे-
षवत्, न तु स्वरूपेण तिथीनाम् । अत एवेदं कर्मास्मिन्नयनेऽस्मिन्नृता-
चस्मिन्मासेऽस्मिन्पक्षे इति सम एव व्यपदेशः तस्य सकृत्करणेऽप्य-
व्याहतः । महालयपरपक्षे तु यावन्निध्यभ्यास इति विशेषे बीजमाह—
‘*दिने दिने इति ।’ *एकप्रयोगेति । यत्त्वत्र हेमाद्रेरन्त्यादिने
दक्षिणाक्षान् तद्वशान्च पञ्चदशमिति मतं, तदयुक्तम् । ‘निमन्त्रणा-
दिविसर्जनान् श्राद्धप्रयोगस्यैवावृत्तेः कालस्य, प्रयोगानुबन्धत्वेन
तत्समुच्चयवशात्प्रयोगावृत्तेरवौचित्यात् । किञ्च दक्षिणाक्षान्मात्र-
स्यैव कृतः सकृत्करण प्रधानमात्राभ्यासोपगमे सर्वेषामपि प्रधान-
पूर्वोत्तरभाविनामद्धानां पञ्चानत्यर्थानां चाभ्यासस्यैवौचित्यात् ।

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपक्ष-
विषयम् । ‘प्रतित्प्रभृतिषु’ इति विशिष्योक्तेः । निर्णय-

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्राद्धप्रयोगस्य भेदे यदि ब्राह्मणा-
लाभस्तदाऽस्तु तैरेव ब्राह्मणैः सः ।

‘कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥’

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् । वरणभरणरूपे तु
निमन्त्रणदक्षिणादाने प्रतिश्राद्धप्रयोगं भिन्ने एवानुष्ठेये । अत एव
पक्षश्राद्धार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेवापसंवादेऽपि तेषामाशौचेऽभ्या-
सान्तरे त्यागोऽन्येषामुपादानम् ।

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते कश्चित् ॥’

इति वाक्यस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाप्रवृत्तेः । प्रयोगसङ्घ-
स्य सम्भूयेकफलजनकत्वं सायंप्रातरग्निहोत्रवत् । ‘प्रतिपदि महा-
लयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’ ‘द्वितीयायां महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’
‘तृतीयायां महालयापरपक्षश्राद्धं करिष्ये’ इत्यादिप्रतितिथि सङ्क-
ल्पभेदाच्च पाकभेदाच्चान्तरा प्रतिवन्धानिश्रमेन केनचिदभ्यासपक्षे-
णारब्धे महालयश्राद्धे यद्यन्तरा श्राद्धकर्तुराशौचपातः, तदा ‘श्राद्धे
पाकपरिक्रिया’ इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्सङ्कल्पाभावाच्च ‘प्रारब्धे
सूतकं नास्ति’ इत्यस्याप्रवृत्तेरनाधिकारात्तत्र प्राप्ताः श्राद्धप्रयोगा-
नानुष्ठेयाः । न चैवं सायमग्निहोत्रपौर्णमासानन्तराशौचपाते प्रातर-
ग्निहोत्रदर्शयाराशौचमध्येऽनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र—

‘वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ।’

इत्यधिकारप्रतिप्रसवात्तदनुष्ठानोपपत्तेः । न च यथा कृष्णपक्षे
यजमानपरणसम्भावनायां दर्शेष्विपर्यन्ताग्निहोत्रहोमपूर्वकं तदानी-

दीपे मदनपारिजाते चैवम् । *अन्यकृष्णपक्षपरं याज्ञवल्कीयम् । एतत्परत्वे नैव निन्याचतुर्दशीविरोधान् इति गौडा । तत्र—

‘आद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति विरोधान् । तत्त्वं तु—

मेव दर्शानुष्ठानम् । तथा प्रकृते युद्धिपयेन्त आद्धप्रयोगाणामशीचपातात्पूर्वमेवानुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । *तत्रामिहोत्रहोमदर्शोष्टयोर्वाचनिकत्वादिह वचनाभावात् । आशीचमध्ये आद्धप्रयोगाणामकरणे च कृतानां प्रयोगाणां न फलम् । सहकार्यन्तराभावात् एकदेशादेव फलस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । पञ्चविधस्थले चाशीचापगोत्तरं सकृदादिपक्षेण यावद्दीपावलि पुनर्महालयश्चाद्ध कर्तव्यम् । प्रतिन्ययान्तरे तु तद्दशायां प्रतिनिधिना कार्यम् । सोमयागवदिति अभ्यासमात्रेण दृष्टान्तः । तत्र प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवतासमुच्चयवशात् प्रधानस्यैवावृत्तेः । प्रधानमात्रावृत्तिश्च देवतादिसमुच्चयकृता सोमयागग्रहयज्ञादिषु, उत्पन्नगतसंख्याकृता वा एकादशप्रयाजलक्षहोमकोटिहोमादिषु, प्रकृते तु तयोरेकविधाऽपि न सा, किन्तु कालवशात्प्रयोगावृत्तिरेव । सायंप्रातरमिहोत्रहोमदर्शपूर्णमासिकाग्रयादीनामिवेति विशेषः । याज्ञवल्कीयं पञ्चम्यादिपक्षत्रिंशयमिति पाठः । यद्यपि याज्ञवल्कीयं काम्यश्चाद्धपरमित्यग्रे स्पष्टम्, तथापि ‘नैव निन्याचतुर्दशी’ इति कार्त्तार्जुनिनिज्ञापितं तत्सदृशं सच्छब्देन ग्राह्यम् । तत्पञ्चम्यादिपक्षविषयमित्यर्थः । याज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरम्, न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । प्रतिपत्प्रभृतिष्विति विशिष्योक्तेरिति पाठान्तरम् । काम्यश्चाद्धप्रकरणस्य याज्ञवल्कीयं कृष्णपक्षश्चाद्धेभ्यः सकृत्कर्तव्यपरं न तु महालयस्य पञ्चम्यादिपक्षपरमिति तदर्थः । आश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति इति मतं निरस्यति—*अन्यकृष्णपक्षपरमिति । केचित्तु—

*‘तिथिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः ।

स आद्धे तन्निमित्ते स्थानानुपङ्गकृते ह्यसौ ॥’

इति दिवोदासीये वृद्धगात्र्योक्तं तन्निमित्ते *पक्षान्तरे

‘कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।’

इति मन्त्रोक्तेश्चतुर्दशीवर्जनं दशम्यादिपक्षे । अन्यथा महालयश्राद्धगता षोडशत्वसंख्या व्याहन्येत । अत एव ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इत्यस्यापि सङ्गतिरित्याहुः । वस्तुनस्तु—

‘शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ।’

इति इतरदेवतावाधेन शस्त्रहतानां देवतात्वविधानात्तदभावो लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टौ प्रकृतदेवतावाधादेवतान्तरविधानाच्चोपांशुयाजः । मानवकाष्णाजिनीये अपि शस्त्रहतपितृकं प्रत्येव सङ्गच्छेते । मानवे दशम्यादावित्यादिपदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् । जीवत्पितृकाजीवत्पितृकाऽमात्रास्यायां तन्निधिनदुत्तरप्रतिपदादिष्विव शस्त्राशस्त्रमृतपितृकरूपभिन्नाधिकारिकश्राद्धेष्वेव श्राद्धगता षोडशत्वसंख्योपपद्यते । अतो देवताविरहेण चतुर्दशीश्राद्धं लुप्यत एवेति युक्तमुत्पश्यन्ति । तत्त्वं त्विति क्वचित्पाठः । *तिथीति । तिथ्यादौ पिण्डदानादिनिषेधो ‘नन्दाश्वकामरव्यार’ इत्यादिकः । तन्निमित्ते=नन्दादिनिमित्तके । अनुपङ्गकृते=नन्दादिसम्बन्धेन कृते महालयादौ नैत्यन्वयः । यद्वा नन्दादेर्निषेध इत्येवार्थः । ‘नन्दायां भार्गवदिने’ इत्यादिपुत्रवद्गृहिणो निषेधो नन्दादिनिमित्तक एव न तु नन्दादौ पञ्चम्यादिपक्षेण क्रियमाणे महालये इत्यर्थः । *पक्षान्तरे इति । कृष्णपक्षान्तरे इत्यर्थः ।

‘न नन्दासु मृगोर्वारे रोहिण्यां च त्रिजन्मसु ।

रेवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम् ॥’

इति नारदसंहितावचनात् । एवञ्च नन्दाश्वकामेत्यपि आपरपक्षिकपरमेव एकवाक्यत्वात् । नन्वेवं सकृन्महालयेऽपि ‘नन्दादि-

च ज्ञेयः । *सकृन्महालये तु वचनाश्लेषः । अन्यत्र *न
कोऽपि निषेधः काष्ण्णजनिस्मृतेश्चेति । *अतो *न-
न्दादां सपिण्डरुश्राद्धे पुत्रवतोऽप्यधिकारः । अत्रिरपि-

‘महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत्पिण्डान् रविचारगदिकंप्रवपि ॥’

*पूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु *मृताहातिक्रमे सकृन्महा-
लये *पौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्ते च ज्ञेयः । यत्तु
स्मृत्यर्थसारे—

‘विवाहव्रतचूडासु वर्षमयं तर्धकर ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ इति ।

तस्यात्रापवादो दिवादानीये बृहस्पतिः—

‘तीर्थे संवत्सरे मेते पितृगणे महालये ।

निषेधो न स्यात्तस्य नन्दाग्रनिमित्तकत्वादत आह—*सकृदिति ।
*अन्यत्र=पञ्चम्यादिप्रभृतिपक्षेषु । *न कोपीति । पञ्चदशषोड-
शपक्षयोरेव चतुर्दशीग्रहात्तदन्यपक्षे तन्निषेधः स्मर्त्तव्यः । एतावता
प्रथममतमुपपादितम् । इदानीं निर्णयदीपमनुरुध्याह—*अन इति ।
*नन्दादाविति । पुत्रगृहिणो निषेधस्य नन्दादिनिमित्तश्राद्ध एव
प्राप्तेर्महालयनिमित्तके तदप्राम्परित्यर्थः । सकृन्महालयेऽपीति शेषः ।
एतेन ‘तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यः’ इति युक्तिर्दृढीकृता । महालये इति
सामान्यत उपादानात्सकृन्महालयेऽपि, प्रवृत्तेरिति भावः । एवं मति
सकृन्महालये इत्यस्य को विषय इत्यत्राह—*पूर्वोक्तोक्ति । *मृ-
ताहेति । केन चिद्धेतुना मृताहस्य सकृन्महालयकालस्पातिक्र-
मे इत्यर्थः । *पौर्णमास्यादीनि । पौर्णमास्यां मृतस्य महालये
तिथिर्नास्ति अतः तस्य सकृन्महालयः नन्दादिनिषिद्धकालं
विहाय कस्याश्चित्तिथौ कार्य इत्यर्थः । आदिना चतुर्दशीग्रहः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत*युगादिभरणीमवे ॥

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥' इति ।

निर्णयदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धविषयः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगैकत्वे तु प्रत्यहं पिण्डदानं कार्यमेवेत्युक्तम् । तदयमर्थः सम्पन्नः—षोडशाहव्यापिश्राद्धे न पिण्डनिषेधः । मृताहे सकृन्महालयेऽपि तथेति केचित् । तत्रापि निषेधस्तु युक्तः, प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र *मृताहातिक्रमे महालये च पिण्डनिषेध इति ।

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् ।

*'यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥'

इति पृथ्वीचन्द्रोदये सङ्ग्रहोक्तेः ।

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—

'हंसे कन्यासु वर्षास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरं दद्यादुभयोरपि पक्षयोः ॥'

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । *तत्राप्यसम्भवे अविष्ये—

तन्निमित्ते=महालयनिमित्ते । पितृयागे=पित्र्येष्ट्याम्*युगादीति ।

सति सप्तमी, मृताहे इत्यधिकरणसप्तमी, तथा च न पिण्डनिषेधः ।

'अमापाते' इत्युक्तेः । एवं च श्राद्धभेदे कदाचित्सपिण्डं कदाचिद-

पिण्डमित्यत्रेष्ट्यापत्तिर्विध्या । *अन्यत्र=अपरपक्षे पौर्णमास्यादि-

मृतश्राद्धे वा । *मृताहेति । सकृन्महालये इति शेषः । *यतीना-

ञ्चेति । सकृन्महालये नियमः । तेन तेषां पक्षान्तराण्यपि भवन्त्येव ।

*तत्राप्यसम्भवे इति । आश्विनशुक्लपञ्चम्यन्तं कस्मिंश्चिदिने

‘घेयं दीपान्विता राजन्ख्याला पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चन्दनं पितॄणां वै महालये ॥’

*तत्राप्यसम्भवे भारते—

श्राद्धस्याकरणे तुलासंक्रान्तिं यावत् कस्मिंश्चिद्दिने, तत्राप्यसम्भवे
वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् ।

“न ददाति नरः श्राद्धं पितॄणां चन्द्रमंक्षये ।

क्षयिताशाः परीताङ्गाः पितरस्तस्य दुषिताः ॥

मेतपक्ष मतीक्षन्ते गुरुवाञ्छासमन्विताः ।

कूपका जलदं यद्वहिवानक्तगतिन्द्रिताः ॥

मेतपक्षेऽप्यातिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।

तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥

ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववशजैर्देत क्षुत्पिपासामासमाकुलाः ॥

तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृश्चिके रात्रौ ।

निराशाः पितरा दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥

मामदूर्य मतीक्षन्ते गृहद्वार समाश्रिताः ।

वायुभृताः पिपासार्ताः क्षुक्षामाः पितरो-नृणाम् ।

यावत् कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीयते ॥

इति नागरखण्डे कन्यामपेक्ष्य तुलायाः स्फुटमनुकल्पत्वेनोक्तेः ।

तत्र दीपावली अतिप्रशस्तेत्यर्थः । पञ्चदशी=कार्तिकामावास्या ।

तत्र ‘दीपमाला च कर्तव्या’ इति बहुदीपदानप्रधानात्, न तु कार्तिरूपैर्णिमासी । तत्र दीपदानविधानेऽपि रूपातेत्युक्तेः अमात्रा-

स्याया एव दीपावलीत्वेन रूपातत्वात् पित्र्ये प्रशस्तेत्याच्च । तस्यां

च तत्प्रयुक्तश्राद्धप्राप्तावपि महालयमयुक्तमप्राप्तं विधीयते । तत्र

दर्शे सप्तमीकस्य पित्रादेर्देवतार्थं महालये सप्तमीकस्य तस्येति

विशेषः । *तत्रापि=कन्यायामपि, यद्वा दीपावल्यामपीत्यर्थः ।

‘यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्तेऽदिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वृश्चिकं यावदागतः ॥’

ब्राह्मे—

‘वृश्चिके *समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

यत्तु जातूकर्णः—

‘आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दानव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥’

इति, तत्फलातिशयहानिपरम् । ‘कन्यां गच्छतु वा न
वा’ इति तुरीयपादे वा पाठः । तेन कन्यायोगे प्राश-
स्त्यमात्रम् । अतः श्राद्धविवेकोक्तं श्राद्धद्वयं शेषम् । इदं
च श्राद्धमग्नेनैव कार्यं नाऽमात्रादिना ।

‘मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपन्नोऽपि न क्षुर्वीत श्राद्धमाग्नेन कर्हिचित् ॥’

इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तैः ।

अथात्र देवताः । संज्ञहे—

‘ताताम्बात्रितयं, सपत्नजननी, मातामहादित्रयं

सस्त्रि, स्त्रीतनयादि, नात-जननी-स्व-भ्रातरः सस्त्रियः ।

ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक्, जायापिता, सहकः,

तदुत्तरतुलादीनां तदनुकल्पत्वात् । *दिवाकर इति ।

‘तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ।’

इत्युत्तरार्द्धे ब्राह्मपाठानुसारेण रवेः कन्यातुलयोः क्रमावस्थाना-

त्क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः स्यादित्यर्थः । *समतिक्रान्ते—मासवृश्चिके

महालयश्राद्धं लुप्यते मोहादिना तत्करणेऽपि कर्तुः प्रसवाया-

नुद्गारात् इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शिष्याः पितरो महालयविधौ, तीर्थे, तथा ऋतर्पणे ॥

ऋतर्पणे इति । तर्पणस्य मध्याह्न एव मुख्यः कालः ।
कात्यायनादिस्तुत्रे माध्याह्निकादिकर्मसु तत्पाठात् ।

“स्नानं माध्याह्निकं कृत्वा सन्ध्याकर्म निरर्थं च ।

ब्रह्मयज्ञं विधायाथ गृहमेत्याचरेत्परान् ॥”

इति आत्रेयवाक्ये मध्याह्ने तदुक्तेः । ब्रह्मयज्ञात् च तर्पणम् ।

‘संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।’

इति वाक्यात् मध्याह्नसंध्यानन्तरं कार्यम् ।

“उपास्य विधिवत्संध्यामुपस्थाप्य च भास्करम् ।

गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन् ॥”

इति पृथ्वराशरोक्तेः, इति अन्यत्र विस्तरः ।

यत्तु तर्पणं प्रकृत्य—

“तस्मात्सदैव कर्मव्यमकुर्वन्महानसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विमर्त्ति च ॥” इति,

तत्र सदापदस्य मात्रज्जीवमित्यर्थः ।

“महराभ्यन्तरे पित्रोः पुत्रो दद्यात् जलाञ्जलीन् ।

द्वितीये तु पयो देयं तृतीये जलमेव च ॥”

इति त्वनुकल्पः ।

यत्तु ‘यत्रोपः स्नात्वोदयात् प्रागेव तर्पणं कृतं तत्र मध्याह्ने
स्नानाकरणेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहं कालिकतर्पणस्या-
वश्यकस्याकरणात् । उदयोत्तरं प्रातः स्नाने तु तर्पणे कृते
पुनस्तत्र कार्यम् । तेनैव सिद्धेः । मध्याह्नस्नानस्य वैधत्वमते तु
तदनन्तरं पुनः कार्यम्’ इति, तत्र । उदयात्पूर्वं तर्पणविध्य-
विधोर्भावात् । विधानाभावे चोदयात् प्रागेनुष्ठानायोगात् ।

अथाधिकारिणः । मनुः—

“चतुर्णामपि वर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा ।”

अस्यार्थः—तातत्रयी=पितृत्रयी । अम्बात्रयी च । स्मृत्यर्थसारेपि—‘महालये मातृश्राद्धं *पृथक् प्रशस्तम्’ इति । अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवः—

*‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धं चापरपक्षिके ।

अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’

जीवन्मातृकस्तु सापन्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्व-

वर्णानाभिति न कर्मपट्टी । सवर्णेभ्यो जलं देयम् । ‘सवर्णेभ्य एव च’ इति योग्याज्ञवल्क्यात् । एतच्च मातापितृव्यतिरेकेणेति प्राञ्चः । जीवत्पितृकस्यापि तर्पणं भवत्येव । ‘जीवत्पितृकोऽप्येतान्’ इति कात्यायनोक्तेः । एतान्=देवक्रुषिदिव्यपितृसनकादि-
मनुष्यान् । पितुर्जीवनेन तर्पणाधिकारात्

संन्यस्तपितृकादौ—

“येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्य एव प्रदापयेत् ।”

इति वचनात् तस्य । तीर्थेऽप्येतत् जीवत्पितृकश्राद्धवत् । मातृमरणेऽपि न तर्पणम्, उद्गाह इत्यादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् ‘स-
पितुः पितृकृत्येषु’ इति निषेधाच्च । *पृथगिति ।

“अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसम्ब्रत्सरन्तथा ।

महालये गवायां च सपिण्डीकरणात्पुरा ॥

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यादन्यत्र पतिना सह ।”

इति वाक्यात् ‘नवदैवतमन्त्रेष्टम्’ इति वचनाच्च । *अनेका-
मातर इति । सापन्नमातुर्मात्रा सहैकतन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवदित्य-
र्थः । इदमशुद्धम् । यत् इदं वचनमान्नष्टक्य एव प्रवर्तते न तु
तद्विन्ने महालयादावपि सङ्ग्रहे मातृत्रयानन्तरं सापन्नमातृकतेः ।
जीवद्जीवन्मातृकयोः प्रकारभेदानौचित्याच्च । अस्माकं तुभ्य-
त्रापि सापन्नमातुरेकोद्दिष्टमेवेति तदभेदात् । अधिकमन्यतोऽवगन्त-

णम् । आद्धदीपः कलिकायां तु पार्वणमुक्तम् ।

‘आन्वष्टक्यं च यन्मातुर्गयाआद्धं महालयम् ।

पितृपत्नीषु च आद्ध कार्यं पार्वणवद्भवेत् ॥’

इति बृहन्मनूक्तेः । सस्त्रीति मातामहानां सपत्नीकत्वे-
पि विभवे सति मातामहीनां पृथक्कार्यम् ।

‘महालये गयाआद्धे वृद्धौ चान्वष्टकास्तु च ।

ज्ञेय द्वादशदैवत्य तीर्थे प्राष्ठे मघासु च ॥’

इति निगमोक्तेः । हेमाद्रिमते त्वत्र नवदैवत्यमेव ।

‘महालये गयाआद्धे वृद्धौ चान्वष्टकास्तु च ।

नवदैवत्यमत्रेष्टं शेष पट्पौरुष्यविदुः ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः । तातभ्राता=पितृव्यः, जननीभ्राता=
मातुलः, तत्स्त्रियः=पितृव्यस्त्रीमातुलानीभ्रातृजायाः ।
पितृव्यसुमातृव्यसुस्वभगिन्योऽपत्यभर्तृयुक्ताः । तेन
सापत्यायै सधवायै इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतास्तु सर्ताषु
न तद्भर्त्रादेर्दानम् । ऋरलोपात् । जायापिता=श्वशुरः ।

व्यम् । *कलिकायां त्विति । तुनाऽरुचिः

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥”

इत्यनेन त्रिरंधात् । तस्मात् ‘पितृपत्नीषु च’ इत्यत्रान्वष्टक्यपादे-
नान्वयः किं तु आद्धमित्यस्याऽऽन्धिक आद्धमित्यर्थात् । तच्च ज्ये-
ष्ठापरम् । आधिक्यप्रकृत्य—

‘पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।’

इति यज्ज्ञात् । यद्वा कलिकामते सर्वासामेवाधिकं पार्वणमि-
ति । यश्चान्तु कलिकावचनं निर्मूलमिति । ‘प्राष्ठे’ इत्यादिसातिस-
म्प्यां तत्र द्वादशदैवत्यस्यैव भावात् ।

मते त्विति तुनारुचिः । विभवे द्वादशदैवत्यन्तदभावे तु

श्वश्रूरप्यत्रोपलक्ष्या । अत्र *मूलं स्मृतिचन्द्रिकायां ज्ञे-
यम् । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्यवस्थोक्ता हैमाद्रौ पुरा-
णान्तरे—

*उपाध्यायगुरुश्चश्रूपितृव्याचार्यमातुलाः ।

श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रपुत्रर्त्विक्शिश्यपोषकाः ॥

भगिनीस्वामिदुहितृजासातृभगिनीसुताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितृर्मातुश्च या स्वसा ॥

नवदैवतमिति व्यवस्थासम्भवात् । ‘सस्त्रियः’ इति पाठः ‘तस्त्रियः’
इति पाठो न युक्तः, पितृव्यादेः सपत्नीकत्वस्यैवौचित्यात् पितृष्व-
सादीनां सधवात्ववत् । सापत्यत्वं तु पूरणीयम् । सतीषु=विद्यमाना-
सु । *मूलमिति ।

“आदौ पिता ततो माता सापत्नजननी तथा ।

मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्नयः ।

दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिनः ।” इति ।

अस्यार्थः—सुतान्तानां क्रमो विवक्षितः । ततः तदनन्तरपद-
सत्त्वात् । ततो दुहितैव सापत्या सधवा । संवन्धासत्तेः दौहित्रभाव-
कयोस्तत्र विशेषणत्वम् । सुते पत्नीपुत्रयोरिव ।

‘सुतस्तत्पुत्रदुहितृदौहित्रा भावुकः स्नुषा ।’

इति वचनान्तरेऽपि तथैव । गयायां तु केचित् पृथगेषां कुर्वन्ति ।
पितृव्यमातुलयोरन्ते भ्राता पितृष्वसोरन्ते भगिनी सम्बन्धासत्ते-
रिति । *उपाध्यायन्ति । श्वशुरः सपत्नीकः, न तु पृथक् श्वश्रूः,
सापत्यश्च । नापि श्वशुरे जीवति सा । भ्राता सापत्यो न तु पृथ-
क् तत्पुत्रः, सपत्नीकश्च । भगिनीदुहितरौ सधवे सापत्ये न तु भ-
गिनीसुतः तत्स्वामी जामाता च पृथक् । ‘पितरौ पितृपत्नीनाम्’

सन्निद्रव्यदक्षिण्यायास्तीर्थं चैव महालये ।

*एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥' इति ।

इतरेषां पित्रादीनां पार्वणमर्थमिदम् । अत्र क्रमा-
न्यत्वेऽप्याचाराद्व्यवस्था । अशक्तौ तु पृथिवीचन्द्रादये
चतुर्विंशतिमते-

'एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् ।

*दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥'

एकोद्दिष्टस्वरूपं चाह याज्ञवल्क्यः-

'एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाग्रैरुपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥' इति ।

इति सापत्नमातामहौ । तत्राचारविसंयादे आचारपक्षे सापत्नभ्रा-
ता मपूर्वः पित्रादिस्वच्छोः सापत्यमववात्वं बोध्यम् 'शिष्यपोषकाः'
'शिष्याद्यपोषकाः' इति पाठो षोडशव्यदाववान्तरभेदमालम्ब्य
'शिष्यपोषकम्' इत्येकं वा, विद्याकुलाभेदेन शिष्यौ वा, पोष-
कादीनामत्रार्पावः । आद्यपदेन मतीर्थः । *एकोद्दिष्टेति ।

'तेन मदानं यत्र स्यात्सपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्वणवत् कुर्यादेकोद्दिष्टं त्यजेद् बुधः ॥'

इति गालवं बाध्यते इति सूचितम् । अत्र मत्येकोद्दिष्टं ब्रा-
ह्मणभेदः । *दशेति । पत्नीममृतिगुर्वन्ता दश आचार्यान्तास्तु-
द्वादशेत्यर्थः । वक्ष्यति च-

"सपिण्डीकरणाद्ध्वं यत्र यत्र मदीयते ।

आत्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

पित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥'

हेमाद्रौ-

"सपिण्डीकरणाद्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥' इति ।

अत्रैकपाको वैश्वदेवतन्त्रं पिण्डं वर्हिश्च एक-
मिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । अत्र पाणिहोमः पिण्ड-
श्चात्र द्विजान्तिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—

‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्व्वेषु करे होमः पिण्डश्चात्र द्विजान्तिके ॥’ इति ।

पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतन्त्रत्वे तु अग्निसमीप
एव । अत्र धुरिलोचनौ वैश्वदेवौ ।

पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रममाह मरीचिः—

“यद्येकत्र भवेत्स्थानमेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वृत्य एकोद्दिष्टं समारभेत् ॥” इति ।

एकपवित्रकम्=एका बालका । अधिकमग्र । *एकपाक इति ।

“महालये गयाश्राद्धे गतामूनां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥”

इति पौलस्त्यात् । *वैश्वदेवेति । ‘यद्येकत्र भवेत्स्थानम्’

इति वाक्यात्तादृशश्राद्धस्य पार्वणपूर्वकत्वादसंज्ञातविरोधितयो-

पक्रमप्रावल्यादेव वैश्वदेवसिद्धेः ‘देवहीनम्’ इति निषेधो न प्रव-

वर्तते । *एकमिति । ‘एकत्र भवेत् स्थानम्’ इत्यस्यान्यथा

ऽनुपपत्तेः । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिश्च तत्रैव यत्र तां विना न

प्रधानसिद्धिरिति । *पाणिहोम इति । पार्वणे इत्यादिः

न त्वेकोद्दिष्टे इत्यर्थः । *पिण्डश्चेति । पिण्डपितृयज्ञकल्पाभा-

वात् । पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतन्त्रत्वे त्वग्निसमीप एवेति पाठः ।

तत्र प्रामाण्ये यथाग्रहः तदाऽमावास्यायां महालयकरणे(१)

(कथं चिद्योज्यः । यद्वा बहुवचनगृह्यभाष्यकारैरेकोद्दिष्टे पाणिहो-

माङ्गीकारात्तत्र तन्मते तन्निषेधो न प्रवर्तते इत्याशयेन) *एको-

द्दिष्टमिति । आन्वष्टक्यातिदेशेन यस्यां कस्यां चित्तिथौ आ-

‘अपि. *कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ ।’

इति हेमाद्राद्यादित्यपुराणात् । *अत्र *प्रति दिनं
भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदो वा *प्रयोगैक्यादन्ते एव
वा दक्षिणेति हेमाद्रौ उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादिना
जीवात्पितृकेणापि कार्यम् ।

इदं पितृयज्ञकल्पसत्त्वाच्चतुर्थाद्येति वचनादग्नौ होमः अपिसमीपे
पिण्डदानमिति पाठान्तरं नेयम् । *कन्यागतं = कन्यागतसू-
र्यनिमित्तके भाद्रपदापरपक्षश्राद्धे इत्यर्थः । कन्यासंक्रान्तिनिमित्त-
के श्राद्धे इति वर्णयतां मते तु पुष्करवार्द्रवा, तच्चिन्त्यम् । धर्मिणः
सूर्यस्य शब्दनिमित्तत्वमुपेक्ष्य तद्धर्मस्य सक्रमणस्य अशब्दनि-
मित्तताया आश्रयणासम्भवात् । हेमाद्रिमतमाह-#अत्रेति ।
*प्रतिदिनमिति ।

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्या रविर्गजेत् ।

सपक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ॥”

इति काष्ण्णजिनिवाक्यात्कर्मभेदः “तिस्र आहुतीर्जुहोति”
इतिवत् । यदि वाक्यान्तरप्राप्तमकं श्राद्धमनूय त्रिधिसमुच्चयो त्रिधी-
येत तदा न भेदः स्यात् । प्रकृते तु न तथा । तेन ब्राह्मणभेद-
दक्षिणानां भेदेऽपि न दोषः । अमावास्यात्वेन प्रतिपद एका-
काराभिप्रायेण पक्षपदम् । तेन न पौडशत्वबाधः । *प्रयोगै-
क्यादिति ।

“नमस्यस्यापरं पक्षे त्रिधिसोडशकं तु यत् ।

कन्यासंक्रान्तिदिनः श्रेष्ठस्तु कालः श्राद्धकर्मणि ॥”

इति शास्त्राद्यनिवचनं । ‘मंथ्यायुक्तेषु समुच्चयः स्यात्’ इति
न्यायेन त्रिधीनां श्राद्धे समुच्चयावगमात् तस्य श्राद्धावृत्तिं विना
ऽनुपपत्तेरेकस्यैव श्राद्धस्य सायंप्रातरग्निहोत्रहोमस्यैवावृत्तिः । तत्राने-
कदिनसाध्य एक एव श्राद्धप्रयोगः । अनो ब्राह्मणदर्शदक्षिणाना-

‘वृद्धौ तीर्थे च *संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

यभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥’

इति कात्यायनोक्तेः । यत्तु कौण्डिन्यः—

‘दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति,

तत्संन्यस्तापित्राद्यातिरिक्तविषयम् *काम्यश्राद्धपरं
वा । *अत्र बहु वक्तव्यं श्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये
ज्ञेयम् । एतच्च जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् ।

*‘मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

मैक्यमिति । अत्रेदमरुचिवीजम् । शाठ्यायनिवाक्यस्योत्पत्तिपर-
तया कोत्पत्तिः क गुणविधिरिति विनिगमनाविरहात् समुच्चिता-
नेकतिथिविशिष्टश्राद्धविधौ ‘यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्यत्रेव समुच्चितानेककालविशिष्ट-
कर्मविधिकृतभेदवदिहाऽपि श्राद्धभेदस्यैवाचिन्त्यात् । *संन्यस्ते
इति । पितृयज्ञे होमान्तमनारम्भो वेति पक्षद्वयम् । आरम्भपक्षे
होमान्तः पित्रादिदेवतानां वा पिण्डदानमित्यग्रे स्पष्टम् । सर्व-
स्मिन्नपि पक्षे संन्यस्तादिपितृकस्यामावास्याश्राद्धं स्मृत्युक्तं भवति
स्मृतीनां सर्वसाधारण्यात् । *काम्येति । नित्यनिषेधवाधेन का-
म्यस्य प्रवृत्तेः॥ ननु वृद्धौ चेति सर्वश्राद्धप्रतिप्रसवस्यापरपक्षिक-
निषेधो बाधकोऽस्त्वित्यत आह—*अत्रेति । सामान्यतः—

‘सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।’

इति सामान्यतोऽपरपक्षे श्राद्धनिषेधे सिद्धे कौण्डिन्यनिषेधस्य
वैयर्थ्यवारणाय कृष्णपक्षान्तर्गतमप्यन्वष्टकाश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञ-
कल्पेन न कार्यमिति व्याख्येयम् । न चानेन तदुपसंहारः । तथा
सत्येतदन्यसर्वश्राद्धप्राप्ते जीवत्पितृकस्य प्रतिप्रसवान्तरवैयर्थ्यात् ।
*मुण्डनमिति । वस्तुतस्तु एतस्य निर्मूलत्वात्सपिण्डं भवत्येव ।

न जीवास्पितृकः कुर्याद् शुर्विणीपतिरेव च ॥

इति दक्षेण तस्य पिण्डनिषेधात् । अन्यष्टक्यमानु-
यार्पिकादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः । तथा छागलेयः-

‘पिण्डो यत्र नियतैत मघादिषु कथंचन ।

सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥’

सांकल्परूपं च वक्ष्यते ।

अत्र आह्नातर्पणं पक्षश्चाद्धे प्रतिदिनं आशोत्तर-
म् । सकृन्महालये तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदीये-

‘पक्षश्चाद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालये चैव परेहनि तिलोदकम् ॥’

गर्गोपि-

‘पक्षश्चाद्धे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥’ इति ।

तथा प्रयोगपारिजाते-गर्गः-

‘कृष्णे भाद्रपदे मासि आह्नं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ॥

सकृन्महालये इषः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ॥’

इदं निषिद्धदिनेषु कार्यम् ।

‘तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदा ।’

इति स्मृत्यर्थसारोक्तेः ।

‘तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’

इति स्मृतिरक्षावल्यां वचनाच्च ॥

एतच्च आह्नं मलमासे न कार्यम् । तदाह भृगुः-

‘वृद्धिश्चाह्नं तथा सोममग्न्यावेधं महालयम् ।

राजाभिवेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलक्षिते ॥’ इति ।

हेमाद्रौ नागरखण्डे—

*‘नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥’

एतच्च पित्रोर्धरणे प्रथमाब्दे *कृताकृतमिति त्रि-
स्थलीसेतौ भटाः ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

‘पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥’

इति(१) जावालयुक्तेः ।

‘वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥’

इति काष्णार्जिनिवचनाच्च । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मुक्तमृग्विधाने—

(२)‘दुरोअश्वस्य’ मन्त्रं च दशवारं द्विमासयोः ।

*नभोवेति । नन्वत्र यदाऽऽश्विनोऽधिकमासस्तदा तत्र कन्यार्क-
सत्त्वात् श्राद्धमसङ्गः । अत्र नव्याः—

‘यातुधानप्रियो मासः कन्यार्के जायते यदा ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥’

इति वचनात्तुलार्के कार्यमित्याहुः । *कृताकृतमिति । क-

(१) ‘याज्ञवल्क्ययुक्तेः’ इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) स मन्त्रो ऋग्वेदसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याये—‘दुरो
अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इन्द्रपतिः । शिक्षानरः
प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमासि ॥’ इति । अस्य
व्याख्या—‘हे इन्द्र, त्वम् अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा गोः पश्वादेर्दुरो
दाताऽसि, तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनः
निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः शिक्ष-
तिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेताऽसि । प्रदिवः=पुराणः प्रगता दिवो

महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तत् ॥' इति ।
द्विमासयोः कन्यातुलयोर्महालयश्चाद्यं यदा हीनमित्यर्थः ॥
अत्र भरण्यां श्राद्धमतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवी-
चन्द्रोदये मात्स्ये—

*'भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।
अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गपाश्राद्धकृद्भवेत् ॥'
पृथिवीचन्द्रोदये श्रीधरीये घृहस्पतिः—

'नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।
तृतीया वाग्निताराभिः साहिता प्रीतिदा पितुः ॥'
एतत्पक्षे पृथी योगविशेषेण कपिलासंज्ञा । तदुक्तं वा-
राहे—

'नभस्यकृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूसुतैः ।
युक्ता पृथी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥
व्रतोपवासानियमैर्भास्कर तत्र पूजयेत् ।
कपिलां च द्विजाग्न्याय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥'
पुराणसमुच्चये—

'भाद्रे मास्यसिने पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ।
पाते कुजे च रोहिण्यां सा पृथी कपिला भवेत् ॥'
अत्र दर्शान्तत्वेन महालयो भाद्रपदकृष्णपक्षो
तेऽभ्युदयः, अकृते तु न दोषः । द्विमासयोर्महालयं यदा न्यून-
मिति सम्बन्धः । *भरणीति । इदं च पिण्डरहितं कार्यम् ।

दिवसा यस्मिन् स तथोक्त । शकामकर्शन. कामान् कशयति नाशय-
तीति कामकर्शन. न कामकर्शनः अकामकर्शनः हविर्दत्तवता यज-
मानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिम्य. समाना-
ख्यनिम्य ऋत्विग्न्यः सखा सखिप्रदत्यन्तं प्रियः, एवंभूतो य इन्द्रस्तं
प्रति इदं स्तोत्रलक्षण यच्चः गृणामासे धूमहे ।' इति श्रीमत्सायणा-
चार्यणाम् ।

ज्ञेय इत्युक्तं निर्णयानृते, हेमाद्रौ च । *हस्तार्कस्तु फ-
लातिशयार्थः ।

‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’

इति तत्रैवोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

*‘देवदारुं तथोशिरं कुङ्कुमैलामनःशिलाम् ।

पत्रकं पद्मकं यष्टिं मधु गव्येन पेषयेत् ॥

क्षीरेणालोक्ष्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

आपस्त्वमासि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥

पापं नाशय मे देव वाङ्मनःकायकर्मजम् ।

पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चभङ्गैस्तु मार्जयेत् ॥’

पञ्चभङ्गैः=पञ्चपल्लवैः । तथा—

‘रत्नैर्नानाविधैर्युक्तं सौवर्णं कारयेद्रविम् ।

शक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्षतोपि वा ॥

सौवर्णमरुणं कुर्यान्नौकां चैव तथा रथम् ॥’

तथा—

‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिमं विधिम् ।’

प्रभासखण्डे—

‘स्थापयेद्व्रणं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ।

रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताञ्जपात्रेण संयुतम् ॥

“अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्द्वितये तथा ।

भरणीषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणं न हि ॥”

इति पुलस्त्यनिषेधात् । ‘युगादिभरणिमघे’ इति प्रोक्तं तु सति

सप्तम्या व्याख्यातम् । ‘तिथिनक्षत्रवारादि’ इति वचनात् । ननु

वाराहे योगचतुष्टयं पुराणसमुच्चये च तत्पञ्चकमिति कथं कपि-

लापञ्च्यैक्यमिसत्रह—*हस्तार्कस्त्विति । इयं च षष्ठी योग-

विशेषेण पूर्वा वा परा वा ग्राह्या । *देवदारुमिति ।

रथो रौक्मपलस्यैव एकचक्रः सुचित्रितः ।

सौवर्णपलमंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत् ॥

ततः सूर्यं कपिलां च षोडशोपचारैः सपूज्य दद्यात् ।

‘दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः ।

कपिलासाहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥

यस्मात्त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी ।

प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव ॥’ इति ।

विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिक् ॥

इयमेव चन्द्रपट्टी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या ।

उभयत्र तथात्वे पूर्वा । तदुक्तं भविष्ये—

‘तद्वद्भाद्रपदं मासि पष्ठया पक्षे मितेतरैः ।

चन्द्रपट्टीव्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते ॥

चन्द्रोदये यदा पट्टी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।

चन्द्रपष्ठयसिते पक्षे सैवोपोद्या प्रपन्नतः ॥’ इति ।

अष्टम्यामाश्वलायनेन भगवर्षसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् ॥

‘एतेन माघ्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे’ इति । *इदं

“पञ्चम्यामेकभक्तं तु कुर्यात्तत्र विचक्षणः ।

पठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वाऽऽदौ दन्तधावनम् ॥”

दन्तधावनमिति नित्यकर्मोपलक्षणम् । दन्तधावनं च काष्ठं वि-
नेति स्पर्तव्यम् ।

“जलपूर्णाञ्जलिं कृत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

निराहारोऽथ देवेशस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥

पूजयिष्याम्यहं भक्त्या शरणं भव भास्कर ।

अर्घ्यं दत्त्वाऽथ सङ्कलं कृत्वा स्नात्वा शुचिस्मितः ॥”

इत्यनन्तरमिदम् । गव्येन=क्षीरेण । कपिलां=गाम् । विशेषान्तर क-
पिलापट्टीव्रतान्तरम् । *इदमिति । अष्टका=अन्वष्टका, पूर्वदुःश्राद्धा-

सप्तस्यादिषु त्रिव्वहःसु कार्यम्' इति नारयणवृत्तिः ।
हरदत्तस्तु मघायुक्तवर्षासु भवं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्या-
चख्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

‘आपाह्याः पञ्चमे पक्षे गघा माघ्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

आश्विनकृष्णाष्टम्यां *महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्ण-
यामृते पुराणसमुच्चये—

‘श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमीं

प्रारभ्य *कन्यामगते च सूर्ये ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्

सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युवत्याः ॥’ इति ।

तत्रैव—

‘कन्यामगतेऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्व्रतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्रावृषि श्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करी तिथिः ॥,

तथा—

न्युक्ता एतेनेत्युक्तेः । माध्यावर्षमिति पठित्वा मध्ये वर्षासु भवमिति
केचिदाहुः । *महालक्ष्मीव्रतमिति । तदनुरोधेन पूर्वाणि पञ्च-
दश दिनानि ग्राह्याणीति भावः । अत्र भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विन-
कृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनेषु महालक्ष्मीयात्रा कार्या ।

((१)‘महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् ।

संपूजीतेह विधिवत् पद्मां स च न मुञ्चति ॥’

इति काशखण्डात् । महालक्ष्म्यष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र
ज्येष्ठापूजासत्त्वानां प्रारभ्य महालक्ष्म्यष्टमी=आश्विनकृष्णा-

‘पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्तिता ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रयौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमीदूषिता यदि ॥’

इति दोषचतुष्टयं तत्रैवोक्तम् ।

‘त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमीविद्धा स्वप्नी हस्तार्धगे रयौ ॥’ इति ।

त्रिदिनावमदिनलक्षणं च रत्नमालायाम्—

‘यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

वारश्चेदवमदिनं तदुक्तमर्थैः ।

यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य आह्वां

त्रिद्वयुस्पृक्षयितमिदं ह्ययं च नेष्टम् ॥’

एते च सर्वे निषेधाः प्रथमारम्भविषयाः । मध्ये तु

सति सम्भवे ज्ञेयाः । व्रतस्य षोडशाब्दसाध्यत्वेन मध्ये

त्यागायोगात् । *इयं चन्द्रोदयव्यापिनी आह्वा । तत्रैव

पूजाद्युक्तेः । परदिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्वे

परैव कार्या, अन्यथा*पूर्वैव ।

ष्टमी तां प्राप्य तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । *कन्यागते चेति ।

कन्यागते सिंहस्य सूर्ये मारम्मः । युवत्याः=कन्यायाः पूर्वार्धे

सूर्येऽवस्थिते सति समाप्तिरित्यर्थः । इदं च वार्षिकं, षोडशदिनानां

समप्राधान्येन व्रताङ्गत्वार्थम् ।

‘मासि भाद्रपदे शुरुपक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी ।

प्रारब्धव्यं व्रतं तत्र महालक्ष्मी यतात्मभिः ॥’

इति वचनाच्च । तत्र समाप्तिदिननिर्णयमाह—*इयमिति ।

पूजादीत्यादिना चन्द्रार्घ्यदानग्रहः ।

‘चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।’

इति स्मृतेः । *पूर्वैवेति ।)

‘पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा ।

त्रिसुहृताऽपि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥’

इति मदनरत्ने निर्णयासृतं च सङ्ग्रहोक्तेः ।

‘अर्धरात्रमतिक्रम्य वर्तने योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥’

इति वचनाच्चेति सङ्क्षेपः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥

अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कान्वायनः—

*‘अन्वष्टकास्तु नवभिः पिण्डैः श्राद्धसुदाहृतम् ।

पित्रादिमातृमध्यं च ततो सातामहान्तकम् ॥’

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे—

‘पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो सातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥’

श्राद्धहेमाद्रौ छागलेयः—

‘केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकास्तु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु सातराः ॥’

‘कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥’

इत्युक्तेः । अत्र अष्टम्याः श्राद्धं मघाश्राद्धसमफलम् ।

‘आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छायां गयातुल्या तु पैतृके ॥’

इत्युक्तेः । भाद्रकृष्णनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं मातृश्राद्धं च । तत्रा-

द्यमभिप्रेत्याह—*अन्वष्टकास्त्विति । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम्-

परपक्षाणामष्टमीष्वष्टका अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति चतस्रोऽन्वष्टकाः

भाद्रकृष्णाष्टम्युत्तरा चान्वष्टका पञ्चमी ‘पौष्टपद्युत्तराभूयः’ इति

वचनात् । अथवा आश्वलायनानां माध्यावर्षोत्तरनवम्यामन्वष्ट-

कासदृशं कर्मेति । तत्रायं देवताक्रमः । अयमेवोत्तरान्वष्टक्ये ग्राह्यः ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तम् । मा-
तृयजनं त्वन्वष्टकास्यादित इति हेमाद्रौ । ब्राह्मेऽपि—

*‘अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ।’ इति ।

अत्र *शाखाभेदेन व्यवस्थेति, पृथ्वीचन्द्रोदयः ।

*जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः । इदं च जीव-
त्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृते मैत्रायणी-
यपरिशिष्टे—

‘आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ मत्स्यां यच्च मृनेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यापि च जीवति ॥’ इति ।

*यद्यपि जीवत्पितृकस्य पञ्चाप्यन्वष्टका अवश्यं-
कर्तव्या, *तथाप्यशक्तस्येयमावश्यकौ ।

‘प्रौष्ठपञ्चष्टका भृगुः पितृलोके भविष्यति ।’

इति हेमाद्रौ पाशोक्तेः ।

*‘सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धयरा यतः ॥’

इति सूतेनावश्यकत्वात्तुक्तेश्च । अत्र *‘सर्वासाम्’
इत्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्यामपि सपत्नमातृभ्यो दद्या-
त् । तन्मरणे सति तस्यै ताभ्यश्च दद्यादित्युक्तं जीव-

*शाखेति । बह्वृचानां पितृपूर्वम् । तत्पूर्वे तयोक्तेः । अन्येषां मातृपू-
र्वम् । *जीवदिति । तस्य पितृर्तर्पणाभावात् । अत्र क्रमानुपपत्तेररु-

चिः । आन्वष्टक्यं=माद्रकुण्ठा । नवमी । श्राद्धमात्रमिसाशयेन शङ्कते—

*यद्यपीति । तदेवाहत्य समाधत्ते—*तथापीति । अन्वष्टकाश्रा-
द्धोत्तरश्राद्धमन्वष्टक्यम् । ‘अपरेद्युरन्वष्टक्यम्’ इत्युक्तेरिति अष्टकामा-

द्यम्य शङ्कोत्तरे कृते । द्वितीये जीवत्पितृकस्य मृतमातृकस्य तत्त्वमिति ।

*सर्वासामिति । अत्र ग्रन्थकुम्भतेऽपि मातामहा न कार्याः । श्रुत-
देवतयैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अत्र वृत्त्युक्तं विशेषमाह—*अत्रेति ।

त्पितृकनिर्णये गुरुभिः । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेनैको
ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामैक्ये तु *द्विवचनादिप्र-
योग इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं *तद्या-
गश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव, न सर्वासु* ।

‘अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्व-
मृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति केचिदाहुः । पठन्ति च—

‘श्राद्धं न चस्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तुरि लुप्यते ।’ इति ।

तदेतन्निर्मूलत्वान्मूर्खप्रतारणमात्रम् । श्राद्धदीपक-
लिकार्या ब्राह्मे—

*‘पितृमातृकुलोत्पन्ना याः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरा ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥’ इति ।

*अत्र देशाचाराद्यवस्था ।

आन्वष्टक्यमधिकृत्यैवेयं वृत्तिः मातृश्राद्धेऽप्यालम्बनीया बाधका-
भावात् । तत्र ब्राह्मणभेदेऽर्घ्यदानभेदवाक्यं व्यर्थमित्यत उक्तम्—

*एक इति । *अर्घ्य इति । अर्घ्यदानं तु पृथक् । ‘अनेका

मातरा यस्य’ इत्युक्तगालववाक्यात् । *द्विवचनादीति ।

एकशेषोत्तरमित्यादि । नामभेदे द्वन्द्वोत्तरम् । द्विवचनादेः

सत्त्वात् । एतच्च सधवाया एव मातुर्मरणे अविधवानवमीस-

माख्यानात् इत्येके । ‘अविशेषाद्विधवाया अपि’ इति मयूखः ।

तद्यागो=मातृयागः । न सर्वासु=न पूर्वपरयोः ‘स्त्रीशूद्रौ नाधीयाता-

म्’ इतिवद्विशेषतः प्राज्ञेतरनिषेधात् । *पित्रिति । प्रत्यासत्तिवि-

शेषपरिचयायेदम् । याः काश्चिदिति दर्शनात् । तेनापुत्रप्रत्यादेरपि

श्राद्धसिद्धिः । पितृष्वस्मादेः श्राद्धपरमिति वदतां मते त्वाह—

*अत्रेति । यस्तु जीवत्यां मातरि पितृष्वस्मादिभिः पालितः तद्ध-

नग्राही वा तत्परमिति तु प्रतीमः । अत्र भार्याविरहितः=अविवाहि-

इदं चानुपनीतेनापि कार्यम् । तदुक्त आह श्रु-
पाणौ मात्स्ये—

‘अमायास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।’

इत्यभिधाय—

‘एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

आह साधारण नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

— भार्याविरहितोप्येतत् *प्रवासस्थोपि नित्यशः ।

शूद्रोप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना युधः ॥’ इति ।

तेन* सामेरेवेदमिति *परास्तम् । *अन्वष्टकातः

पृथगेवेदं मातुः आहमित्यापि परास्तम् । *लाघवेन *मू-

लैक्यादष्टकापवादाविशेषाच्च । तेनान्यथान्वष्टकाआहस्य

तः, मृतभार्यश्च । *प्रवासस्थ इति । पत्न्यभावाभिप्रायम् । तेन=

भार्याविरहिताशुच्या । *सामेरेवेति । अन्वष्टकायां पिण्डपितृव-

हकल्पसत्त्वात् तस्य साम्निकमात्रविषयत्वात् । *परास्तमिति ।

निरग्न्यादेस्तु पाणिहोमः । आपस्तम्बीयानां तु लौकिकाग्नौ होम

इति स्मर्तव्यम् । नन्वत्र सर्वेषां सामान्यनग्निजीवदजीवत्पितृका-

णामधिकारे ‘मातुः आहं सुतः कुर्यात्’इति कुत इत्यत्र केपां चि-

त्समाधानमुत्थापयति—*अन्वष्टकात् इति । *लाघवेनेति ।

अन्वष्टकाआहं नवदैवत्यं च मृतापितृकं प्रत्येव सम्भवतीसतस्तदन्त-

र्गतमातृआहे एव जीवत्पितृकस्याधिकारो ‘मातुः आहं सुतः कुर्या-

त्’इत्यनेन बोध्यते । इतोऽपि च न मातामहवर्चाऽपि । तदेतदुक्तम्—

*मूलैक्यादिति । अपं भावः—भवद्गीत्या आहद्वये भिन्नैव श्रुतिः

कल्पा स्यात् । मम तु सर्वाधिकारिकं आहं मूलभूतश्रुत्या बो-

ध्यम् । तत्र मृतपितृकस्य प्रधानत्रयम् । जीवत्पितृकस्य त्वेकं प्रधा-

नमिति विशेषव्युत्पादकं ‘मातुः आहं सुतः कुर्यात्’इति वचनम् ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

*अङ्गस्याप्य*त्र प्रधानत्वं वचनात् । *(१)अवेष्टेरिव राज-
सूयान्तर्गताया 'एतयान्नाद्यकामं याजयेत्' इति फलार्थ-

इति बहुवचनवशेन पितृपदस्य जनकपरत्वादिह तदभावादपि-
न मातामहानां प्रसक्तिरिति भावः । *अङ्गस्येति । तावताऽपि
तदन्तर्गतमातृश्राद्धे स्वप्राधान्यमस्त्येवेत्यप्याहुः । वस्तुतस्तु 'अमा-
दास्याष्टका'इति विधिः साग्निकपर एव । अन्वष्टक्यस्य पितृयज्ञकल्प
नियतत्वात् । अनुपनीतादीनां च तत्कल्पासम्भवेनाप्राप्तमेव श्रा-
द्धमन्वष्टक्यातिदेशेन विधीयते इति मतमुत्थापयति—तेनेति ।
मूलैक्यादिति । यानि कल्पसूत्राणि पुराणानि च तेषां सर्वेषां एकैव
श्रुतिर्मूलत्वेन कल्प्यते । साग्निरग्निभेदेन पितृयज्ञभावाभावौ तु
प्रयोगविधेरेव भेदकौ नोत्पत्तिविधेरिति भावः । ननु कश्चन प्र-
योगः पितृयज्ञकल्पेन कश्चित्तु तं विनापीति कथमुत्पत्तिविधेर्न
भेद इत्यत्राह—अष्टकेति । न चायमभ्यासः । अन्यपरपुनःश्रवणं हि
अभ्यासः । न चान्यपरतेति भावः । मूलैक्येपि प्रयोगभेदं दृष्टान्त-
मुक्त्वा व्युत्पादयति—तेनेति । *अन्यत्र=साग्निप्रयोगे । *अत्र=
निरग्निप्रयोगे । वचनात्=एतच्चानुपनातोऽपीति वाक्यात् ।
वस्तुतस्तु

“अष्टकान्वष्टकास्तिस्रस्तथैव च नृपोत्तम ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति वाक्यभेदेन निर्देशादन्वष्टकाश्राद्धं स्वतन्त्रमेव न च क-
स्याप्यङ्गं न च बृहस्पतिसववदस्यापि प्रयोगवहिर्भूतगतत्वमस्तु
बृहस्पतिसवस्य पृथक् निर्देशाभावेन विशेषादिति ।

नन्वेवं कथं तस्येह प्राप्तिरित्यत्राह—*अवेष्टेरिवेति । राजाधि-

कारिकराजसूयान्तर्गताया अवेष्टेरप्राप्तौ “यदि ब्राह्मणो यजेत॥एन-
यान्नाद्यकामं याजयेत्”इति एतच्छब्देनोपादानं तद्वत् मृतपितृकाधि-
कारिकान्वष्टरयान्तर्गतस्य मातृश्राद्धस्याप्राप्तौ एनच्चेत्येतच्छब्देनो-
पादानमित्यर्थः । एवमवेष्टा विप्रो राजा चाधिकारिणो मातृश्राद्धे-
ऽपि जीवदजीवत्पितृकौ तथैव तुल्यमेवेत्युभयत्राप्युत्पत्तिविधेर्न भेदे
स इत्यपि बोध्यम् । ननु जीवत्पितृकस्य ‘सपितुः’ इतिनिषेधेनान-
धिकारे प्राप्ते

“मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ।”

इति तत्प्राप्तिफलकोऽयमपूर्वविधिरेव स्यात् । ब्राह्मणस्य
‘राजाधिकारिकराजसूयाप्राप्तौ ‘यदि ब्राह्मणो यजेत’इति विधि-
वत् ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रयजेत्’ इति ज्ञानार्थतया काम्ये स-
न्यासे सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारादतथाभूतस्यातुरस्याधिका-
राप्राप्तौ ‘यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यमेत्’ इति तत्प्राप्ति-
फलकविधिवदिति मैवम् । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्याद्यवेष्टि-
प्रयोगविधायकत्वात् तस्या राजसूयान्तर्गतत्वेनेतरसापेक्षतयै-
व साधनत्वावगमाद्राजसूयसाध्यत्वेनावगतस्य स्वाराज्यस्यावेष्टि-
साध्यत्वेनोपस्थानासम्भवाद्विश्वजिदादिन्यायेन फलापत्तिवारणाय
‘एतयान्नाद्यकामम्’ इत्येतेन फलं समप्येते आतुरवाक्ये तु यदहरेवे-
ति संन्यासस्य निरपेक्षमाधनत्वावगमात्प्रागेव तत्साध्यत्वेनाव-
गतस्य ज्ञानस्याप्रत्यूहमुपस्थित्या फलान्तरोपस्थापकापेक्षैव नास्ती-
ति प्रकृतज्ञानमेव फलमन्वेति तद्वदष्टकान्तर्गतस्य मातृश्राद्धस्येतर-
सापेक्षत्वेन साधनतया तत्साध्यत्वेनावगतस्य प्रत्ययापानुत्पाद-
स्यैव जीवत्पितृकाधिकारिकमातृश्राद्धेऽपि फलत्वं न तु स्व-
र्गस्यान्यस्य वा कस्यचित् । यथा यावज्जीवादिवाक्यस्य उपस्थित-
मपि स्वर्गं विहाय निष्कामं प्रति प्रयोगनिर्वाहार्थं पापक्षयार्थत्वं त-
द्वत् । न चाह्रत्वे फलसम्भवात्पर्यतादिवदिति माधान्यं नापि प्रत्यवा-

त्वम् । *अष्टाष्टका=अन्वष्टका *पूर्वानुरोधात् । तथा-
त्रिपुराणे-

‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥’

आपस्तम्बानां तु ‘अष्टकासु च वृद्धौ च’ इति भाष्यकारैः
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धम् *(१) छन्दोगैस्त्वत्र मातृ-
मातामहश्राद्धे न कार्यं किन्तु त्रिपुरुषमेव ।

‘न योपिद्ध्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

(२) कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ॥

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘अन्वष्टकासु तेषां कर्षू-
विधानात्’ इति श्रुलाणि । यत्तु—

‘*तमिस्रपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥’

इति, तद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीवत्पि-

यानुत्पादस्य फलत्वम् क्षेमत्वादिति विशेषणमभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकं
प्रधानत्वं, दृष्टान्ते च फलार्थत्वमित्येवोक्तम् । अन्यथा दार्ष्टान्तिके
फलार्थत्वं ब्रूयात् । एतावताऽयमधिकारविधिविशेषमात्रं नोत्पत्ति-
विधिभेद इति भावः । एवं यथाऽऽतुरस्य मनसा वाचा वेत्पुत्या कथं
चित्प्रधानमात्रेण फलसिद्धिः । तथा जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमात्रे-
णेति न कोऽपि दोषः । ननु अमावास्याष्टकेति अष्टकायामेवानुपनी-
तादेरधिकारः स्यादित्यत्राह—*अत्रेति । *पूर्वेति । प्रौष्ठपद्यष्ट-
केत्यर्थः । *छन्दोगैरिति । मृतमातृकैरपीत्यादि । *तमिस्रेति

(१) छन्दोगाः सामवेदिनः ।

(२) कर्षूप्रकारस्तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे द्रष्टव्यः ।

५६० सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

तृकेणापि सपिण्डं कार्यम् । हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अन्वष्टकासु च स्त्रीणां आद्र कार्यं नपैव च ।’

इत्युपक्रम्य—

‘पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यामपि नृसत्तम ।’

इति वचन आह्वविधिना पिण्डदाने प्राप्ते पुनस्तत्कीर्तनं
यस्य जीवत्पितृकर्मिणीपतित्वादिना पिण्डदानं निषि-
द्धं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रीतातचरणाः ।

अत्र सुवासिनीभांजनमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

‘मातुः आद्रे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ।

सुवामिन्यै प्रदानव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

* (१) भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाहेन वा मृता ।

तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सुवासिनीम् ॥’

तत्रैव मदालसावाक्यम्—

स्त्रीश्राद्धे पुत्र देयाः स्युरलङ्काराश्च योपिते ।

मर्जारमेवलादानकर्णिकाकङ्कणादयः ।’ इति ।

अत्राशक्तावनुकल्पमाहाइवलायनः—

‘अनङ्गहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदेया मे-
ऽष्टकेति न त्वेवानष्टकं स्यात्’ इति ।

हेमाद्रौ पितामहः—

‘अमायास्या व्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

निर्भूलमिति नव्याः । * भर्तुरिति । विधवाश्राद्धे सुवा-

(१) धर्मसिन्धौ तु—‘अत एवास्या अपिधवानवमोत्थप्रमिद्धि ।
अतः पन्था अपि नवमोश्राद्धं कार्यम् । अस्याविधवानवमोश्राद्धस्य म-
हालयधवावदाश्रिकदर्शनं गौणकालः’ इत्युक्तम् ।

विद्वान् श्राद्धसकुर्याणो नरकं प्रतिपद्यते॥'

अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तसृग्विधाने—

‘एभि(१)दुर्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥’ इति॥

एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये वायवीये—

‘संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥’ इति ।

सिन्यनावश्यकत्वार्थम् । एतदेव मातुराब्दिकादिसमस्तश्राद्धे सु-
वासिनीप्रापकम् । भोजनं=भोज्यमन्नम् । सहदाहेनेति । एतच्च-
सहदग्भाया मातुराब्दिकादाविव नवमीश्राद्धे सुवासिनीप्रापकं
नवमीश्राद्धमपि प्रापयति । यवसम्=आर्द्रतृणम्, कलं=शुष्कतृणम् ।
उपोषेत्=दहेत् । अयं च—

अग्निना वा दहेत्कलं श्राद्धकाले उपागते ।

तृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

इत्यग्रे वचनात्सर्वश्राद्धानुकल्पः । ‘अष्टकासु च’ इति चकारा-

दन्वष्टकाग्रहः । अस्यामेव नवम्यां त्रिलक्षाखायां देवीबोधनं
वक्ष्यति । *द्वादश्यामिति । सकृत्करणपक्षे वानप्रस्थादेरपि उक्तं

(१)—तत्र पूर्वं ममान्वष्टक्याकरणजनितप्रत्यघायपरिहारार्थं शत-
वारमेभिदुर्युभिः सुमना इति मन्त्रजपं करिष्ये इति संकल्प्य तज्जपे कुर्यात् । मन्त्रस्तु—‘एभिर्दुर्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमर्ति
गोभिरश्विना । इन्द्रेण दस्युं दस्यन्त इन्दुमिर्युतद्वेषसः समिषा रमे-
महि ॥’ इति । ऋ० सं० अ० १७० ४ । अस्य—‘हे इन्द्र, एभिरस्माभि-
र्दत्तैर्दुर्युभिर्दोसैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभ्यं
दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वं अस्माकममर्ति दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशु-
भिरश्विनाऽश्वयुक्तेन धनेन च निरुन्धानो निवर्तयन् सुमनाः शोमनम-
ना भव । वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण दस्युं उपक्षपि-
तारं शत्रुं दस्यन्तां हिंसन्तः अत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुना शूत्वा
इषा इन्द्रदत्तेनाग्नेन संरमेमहि संरन्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ।’ इति
श्रीमत्सायणाचार्यकृता व्याख्या ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चान्द्रिका—

*त्रयोदशी भाद्रपदी कृष्णा *सुरुषा पितृप्रिया ।

तृष्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः ।

तृष्यन्ति पितरस्तद्वर्षाणामयुतायुतम् ॥'

प्रयोगपारिजाते शङ्खः—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥’

एतन्नित्यमपि । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

मास । अत्र—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्र मदघातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

इति मानवे मघासु चेति पृथक् चकारात् त्रयोदशीश्रा-

द्धमवाश्राद्धयोर्भेदः । “यदाग्नेयोऽष्टारूपालोऽमावास्यायां पौ-

र्णमास्यां चान्युतां भवति” इत्यत्र चकारादाग्नेयभेदवत् । तेन

दिनान्तरमासु मघासु मघाश्राद्धं भवति । एवं च मघात्रयोदशयोर्यो-

गे फलाधिक्यं दर्शयति—*त्रयोदशीति । अत्र

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशीगजञ्छाया गयातुल्ये तु पैतृके ॥”

इत्यादितोऽपरपक्षनिमित्तकमेव सकृत्पक्षभिन्नेन पक्षेण

महालयत्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति मतीय-

ते । अतः महालयत्रयोदशीश्राद्धस्य अपरपक्षश्राद्धार्हेदं व्युत्पा-

दयति—त्रयोदशीति । *सुरुषा पितृप्रियेति । मघायुक्तां त्रयोद-

शीं प्राप्येति तथा कृष्णा त्रयोदशीति चोक्तेः अपरपक्षश्राद्धस्य

इत्युक्त्वा—

‘एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥’

इत्युक्तेः । एनच्चाऽविभक्तैरपि पृथक्कार्यम् । तथा च हे-
माद्रौ—

‘विभक्ता वाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥’ इति ।

अपराकं वायवीये—

*‘हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥’

*अत्र च—

भक्त्यभिज्ञानाच्च महालयत्रयोदशीश्राद्धमपरपक्षश्राद्धाद्भिन्नम् ।

अत एव तद्विशेषान्महालयश्राद्धादपि भिन्नम् । एतत्त्रयोदश्याः

कृष्णपक्षाविनाभूतत्वेऽपि न त्रयोदशीश्राद्धं कृष्णपक्षश्रा-

द्धाविनाभूतं सकृत्करणपक्षे त्रयोदश्यां तदभावात् । अस्य नि-

त्यत्वाच्च काम्यकृष्णपक्षश्राद्धादपि भेदः । युगादिश्राद्धात्तु त्र-

योदशीश्राद्धं न भिद्यते, त्रयोदशीविशेषस्य युगादित्वाविनाभा-

वात् । युगादिश्राद्धं विधाय त्रयोदशीश्राद्धविधानं तु अपनादि-

श्राद्धविधानवदावश्यकत्वार्थम्, फलातिशयार्थश्च । *हंसे इति ।

पारिभाषिकी गजच्छाया । उक्तवचनेषु क्वचिन्मघायोगः स्मर्य-

ते क्वचित्तु नेत्यतो विचारमारभते—*अत्र चेति । केवलमघावा-

क्यानां केवलत्रयोदशीवाक्यानां चार्थवादत्वोपरामादर्थवादानां वि-

धिशेषत्वेन तदनुरोधेन नेयत्वादिति भावः । अत्रेदमरुचिर्वीजम्—

लाघवमात्रेणैकविधिकल्पनास्वीकारे गजच्छायारूपयोगयुक्ता-

यामेव त्रयोदश्यां कुञ्जरमाकृष्टाये एव श्राद्धं स्यान्नान्यत्रेति ।

अत्र च केवलापि त्रयोदशी कालः तद्वाक्ये त्रयोदशीपदस्य यथा-

श्रुत्यार्थकत्वेनैवोपपत्तेर्मघायुक्ततत्परत्वे मानाभावात् ।

‘अपि नः स कुले भूपायो नो दद्यात्तयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥’

इति विष्णुमनुवचने केवलत्रयोदशीश्रुतेर्मघा शुण इ-
ति कल्पतरुः । शूलपाणिस्तु—‘केवलवाक्यानामर्धया-
दत्यादिघौ च मघायोगश्रुतेर्विधिलाघयाद्विशिष्टमेव(१)

“अपि जायेत सोस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

मावृद्धकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्या समाहितः ॥

मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्तिके सकलं चाऽपि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥”

इति मन्वादिस्मृतौ त्रयोदशीमात्रप्रशंसनाच्च । कार्तिकं स-
कलं चापीति च पृथगेव मंशसोत्तेया । सकलकार्तिकव्यापिनः मधु-
प्लुतपायसद्रव्यकस्य श्राद्धस्य विधिः । प्राक्छाये कुञ्जरस्य चेति च
पृथगेव आपराह्निकहोतृच्छायाकूपदेशाद्वस्य । अत एव म-
हाभारते—

“अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

अनेन सर्वलोकेन मघासु च यत्नतः ।

हस्तिछायासु च तथा कर्णव्यजनवीजिनम्” ॥ इति ।

“परमात्मं तु यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।

छायायां कुञ्जरेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखः ॥”

इति चित्रवामिप्रोक्तंश्च । एवं महालयपक्षदिनान्तरगता-
केवलमघापि पृथक्कालः । ‘मधुमांसैश्च’इतिवचने

यत् किञ्चिन् मधुना मिश्रं प्रदधातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यसत्यमेव स्यादर्पासु च मघासु च ॥”

इति भानवे च पृथक् मघासु चेति चकाराच्च । मधु च कली-

[१] विशिष्टशब्देन मघाविशिष्टं हेतुम् ।

निमित्तम्' इत्याह । *वस्तुतस्तु—

‘मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति श्राद्धं *वर्षासु च मघासु च ॥’

इति वासिष्ठवचने केवलमघाश्रुतेर्विनिगमकाभावा-
दुभयं भिन्नं निमित्तं, पूर्वोक्तवचनाच्च योगाधिक्ये फला-
धिक्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

‘तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।’ इति ।

त्रयोदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काम्यम् ।

*अत्र ‘त्रयोदश्यां *बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवन्ति’

वर्ज्यम्‘श्राद्धे मांसं तथा मधु’इति वाक्यात् इत्यभिप्रेत्याह—*व-
स्तुतस्त्विति । तस्य परस्परनिरपेक्षैकक्रियान्वयलक्षणसमुच्चयार्थ-
त्वात् । अत एव न गुणः । आश्रयीभूतायास्त्रयोदश्या अत्रा-
श्रवणाच्च । *वर्षास्त्विति । व्यर्तुसंवत्सराभिप्रायेण । मासचतु-
ष्कात्मकवर्षर्तुमभिप्रेत्य—

“चतुरो वार्षिकान्मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो वलम् ॥”

इत्यादित्यवहारात् । एतच्च त्रयोदशीविशेषणम् ।

“मातृदूकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्याम्” “तथा वर्षात्रयोदश्याम्”
इत्यादिवचनात् । योगाधिक्ये मघात्रयोदशुभययोगे—

“यो नो मघात्रयोदशयोः कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां सिंहे च शशिन्यर्के करे स्थितः ॥”

इति ब्राह्मे कुञ्जरच्छाययोगे माशस्त्यातिशयात् । अत्र सा-
मान्यकृष्णपक्षत्रयोदश्यां ज्ञातिश्रैष्ठ्यादिफलकं काम्यमेव श्राद्धम् ।

महालयापरपक्षत्रयोदश्यां तु पक्षश्राद्धाभ्यां भिन्नं युगादित्वानिमि-
त्तकमितरयुगादिश्राद्धापेक्षयाऽत्यावश्यकमिति स्थिते त-
न्निषेधं विचारयति—*अत्रेति । कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धप-
क्षेऽयं ग्रन्थः । त्रयोदश्यामित्येतावन्मात्रोक्तेः । हेमाद्रिप्रमखा-

इत्यापस्तम्बोक्तैर्युवमारित्वमपत्यदोषं महिष्णोरपत्य-
मात्रार्थिनः स्मृत्यन्तराक्तधनार्थिनो वाधिकार इति क-
ल्पतरुः । *अपत्यनिन्दया तदर्थिनोऽनधिकारात् फला-
न्तरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः । एतत्पिण्डरहितं
कार्यम् ।

‘मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

ससंतानो नैव कुर्यान्नित्य ते कवयो विदुः ॥’

इतिवृहत्पराशरोक्तेः । इदं मलमासेपि कार्यम् ।

‘मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्थान्मलम्लुचं ॥’

इत्याद्यग्रिमग्रन्यस्तु महालयत्रयोदशीश्राद्धपरः । तत्र निषेधोच्चा-
यकनिन्दामाह- *चाहिति । युवानः समनन्तरजनिष्यमाणापेक्षया
पूर्वोत्पन्ना इति यावत् । ते अग्र्यन्ते इति व्युत्पत्त्या पुत्रवद्दृष्टिणोऽ-
न्यबहुपुत्रलाभार्थं तच्छ्राद्धनिषेधोपम । अत एवैतत्सामान्यतोद-
ष्टमूलक एव शिष्टानामेकमात्रपुत्रातो बहुपुत्रकामनया पुत्रार्थविहित-
हरिवशश्रवणादिकर्मानाचारः सङ्गच्छन्ते । अत एव संतानरहित-
स्य तद्वतोऽपि वा तदतिरिक्तमोक्षादिकलाधिनः न त्रयोदशीसा-
मान्यश्राद्धनिषेधः ।

“यो बाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

असन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ॥”

इत्यादिस्कान्दात् । चकारः असन्तानस्याधिकारान्तरा-
र्थः । तदेवाह- *अपत्येति । तस्मादयमर्थः । सामान्यकृष्णत्र-
योदशीश्राद्धमेव पुत्रवता बहुपुत्रेच्छया न कर्तव्यम् । महालयत्रयोद-
शीश्राद्धं च पितृवर्गमात्रस्य न कर्तव्यं किन्तु मातामहवर्गस्या-
पि । तत्रापि पिण्डदानं न कर्तव्यं, किन्तु मधुघृतप्लुतपायमादि-
ना ब्राह्मणभोजनमात्रमिति । पूर्वोत्तरग्रन्यस्तु सुमतिमिर्लापनीयः ।
प्रतीत्यादिप्रतीकाभ्यां केवलमघाश्राद्धं केवलत्रयोदशीश्राद्धं च

इति काठकगृह्योक्तेः । यानि तु अङ्गिराः—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीया*ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’
वामनपुराणे—

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।’

इत्यादीनि वचनानि तानि*पुत्रवद्विषयाणि वा,
(१)* (महालयस्थभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा, *का-
म्यश्राद्धविषयाणि वा,) *सपिण्डकश्राद्धविषयाणि वे-
ति केचित् । हेमान्द्रिप्रमुखास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि ।

विशिष्टनिमित्तकत्वेन सगतिकत्वेन च शुद्धमास एव कार्यं न म-
ले इति सूचितम् । *ज्येष्ठपुत्रस्येति । समनन्तरजनिष्यमाणा-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नो ज्येष्ठ इति केचित् ।

“ऋक्ष पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” ॥

इति वत्सर्वज्येष्ठ एवेत्यन्ये । *पुत्रवदिति । पुत्रवत्पद-
श्रवणात् । *महालयेति । गजच्छायायाः श्राद्धकालत्वात् ।
*काम्येति । नित्यस्य निषेद्धमशक्यत्वात् । *सपिण्डकेति ।
उक्तवचने कृष्णपक्षत्रयोदशीमात्रप्रतीतावपि—

“ऋक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराभिधा ॥

श्राद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितॄणां तृप्तिकारिणी ।

अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥

करोति श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्येऽपि जनां भुवि ॥

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चक्रुर्मुदान्विताः ॥ इति ।

अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्दशसंशयः ॥

‘श्राद्धं नैकैकवर्गस्य त्रयोदशामुपक्रमेत् ।
न तृसास्तत्र ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥’
इति कौण्ण्जिनिस्मृतैः । यद्यपि

इति मध्ये महालयं त्रयोदशीपगमर्शादुपक्रमेत्पविरोधेन
तत्परत्वात्तत्रापि श्राद्धं प्रतीयते । तस्य बहुफलार्थितया
विहितस्यात्यन्तं निषेधायोगात् षोडशग्रहणवद्विकल्पासंभवेन
निषेधे कस्मिंश्चिद्विषये वाच्ये सपिण्डकत्वं विषय उपेयते ।

अतः श्राद्धं पिना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।

खड्गमांसं कालशाकं मांसं वार्ध्वाणसस्य तु ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नदनि विषेभ्यः पितृणां तुष्टये नृप ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविभिञ्जितम् ।

इति नागरखण्डात् । अत्र श्राद्धं पिण्डदानम् । अग्रे ब्राह्म-
णभोजनस्योक्तत्वेन तन्निषेधासंभवादिति भावः । न च—

“अयनद्वितये श्राद्धं विपुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥”

इति सामान्यतो युगादिश्राद्धत्वात् पिण्डदाननिषेधे सिद्धे वि-
शेषतस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । मायुक्तवचनैरेतत्त्रयोदशी-
श्राद्धस्यात्यायव्यकत्वात् क्षयपितृवृत्तिहेतुत्वात्स्वयोरवगमात् । पिण्ड-
दानस्य चात्यन्तवृत्तिहेतुत्वात्सत्यपि युगादिश्राद्धत्वे सामा-
न्यनिषेधवाधेन पिण्डदानं भविष्यतीति शङ्कानिरुच्यर्थत्वात् ।

असन्तानस्तु यः श्राद्धे तस्य प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य व्रतस्यो भवेत् ॥”

इत्यनेन असन्तानस्याधिकारो न बोध्यते किन्तु मयायुक्तत्रयो-
दश्यामित्याद्यं क्वायतया ससन्तानस्य पिण्डवर्जनम् । असन्तान
इत्यर्थं तु स्तावकम् । तस्मादिमानि सर्वाण्यपि पुत्रवद्वृत्तस्थस्य
सपिण्डकश्राद्धविषयाणीति मयूखः । एकवर्गस्य=पितृपितामह-

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।’

इति धौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि व्यासोहादिप्राप्तनिषेधोऽयमित्याहुः । वयं तु पश्यामः—पुत्रवद्विषयाप्येवेति ।

‘असंतानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥’

इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तः । पूर्ववाक्यमप्यसंता-

मात्रस्य । *आहुरिति । येषां सूत्रे मातामहा नाम्नातास्तान्प्रति सामान्यत एकपार्वणमेव प्राप्नोति

“यावत्किञ्चित्सवगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥”

इति वचनात्, तन्निषेधार्थत्वसम्भवाद्यामोहानुसरणं व्यर्थम् । यत्तु उभयवर्गप्राप्तनिषेधे वचोवैयर्थ्यापत्त्या जीवन्मातृमातामहवर्गकं प्रत्ययं निषेधस्तस्यैकवर्गप्राप्तेरिति, तत्र न तृप्ता इत्याद्यौत्तराधिकार्थवादासंगतेरिति । वस्तुतस्तु दर्शश्राद्ध एव मातामहानावश्यकत्वस्य पिताक्षरायां दर्शनात्त्रयोदश्यामेकवर्गश्राद्धप्रसक्तौ तन्निषेधो युज्यते । एवंवृद्धिश्राद्धादौ

पट्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेव ।

इति मातामहश्राद्धपुनर्वचनवादिति । मघेत्यादि (१) महालयश्राद्धकरणे तु तेन त्रयोदश्यादिश्राद्धानां प्रसङ्गसिद्धिः । बहुदेवत्वसपिण्डत्वादिभिर्विशेषग्रहणात् । तेन महालयश्राद्धस्य तन्त्रतोक्तिश्च नादेया । तत्राऽपत्नीकस्य पित्रादेः, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्य तस्येति देवताभेदे तु न प्रसङ्गसिद्धिरपीति ।

(१) पट्देवतामहालयकरणे तु महालये पितृव्यादेरेकोद्दिष्टस्यापि सत्त्वाद्बहुदेवत्वत्वं, द्वादशदेवताकमहालये तु अपत्नीकपित्रादेर्देवतात्वं, त्रयोदश्यादौ तु सपत्नीकस्येति भेदे न प्रसङ्गोऽपि तु पृथक् ।

नस्यैकवर्गनिषेधकमिति । अथ मघात्रयोदशीमहालय-
युगादिश्राद्धानां तन्त्रेण (?) प्रयोगे न तु प्रसङ्गसिद्धिरि-
त्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—

* 'वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विधुज्जलविषाग्निभिः ।

नाखिदंष्ट्रिविषज्ञा ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥'

ब्राह्मे—

* 'युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता ॥'

नागरखण्डे—

'अपमृत्युर्भवेयेषां शस्त्रमृत्युरथापि वा ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥'

एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निधिपोदकोदन्धनप्रपतनैश्चेच्छ

यद्यापि कन्या कन्यावेदिनश्चेति काम्यकृष्णपक्षश्राद्धे—

'प्रतिपत्तमृतिष्वेका वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तस्य प्रदीयते ॥'

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णपक्षचतुर्दशीमुक्तं, तथापि—

'श्राद्धं शास्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।'

इति कालादर्शान्महालयचतुर्दश्यामप्यावश्यकम् । तत्र शस्त्र-
हतपदं येषामुपलक्षणं, तानाह—*वृक्षेत्यादि । अपमृत्युः=अका-
लमृत्युः, तदाह—*युवान इति । अपमृत्युरूपसर्गमृत्युर्द्रष्टव्यः ।
सप्तर्गो ग्रहभूताद्यावेशस्तेन मृत्युः ।

[१] अङ्गानामिक्य प्रधानमात्रमेदस्तन्त्रम् । तेन विद्वेदेवपाकाद्यङ्गा-
नामैक्य विप्रार्थ्यपिण्डादेर्मेद एव । प्रसङ्गसिद्धिरित्यले तु प्रधानमपि न
मिच्यते इति । त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षत्वाद् धूरिलोचना विद्वेदेवाः श्रा-
द्धसारे उक्ता इति घर्मसिन्धुः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्
'सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसोक्तेश्च । तच्च कृतक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।

अरीचः—

'विषशस्त्रश्चापदाहितिर्गन्त्राह्यणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥'

अत्र *ब्राह्मणघाती तेन हतो न तु ब्रह्महा, तस्य प-
तितत्वादिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्यविशेषणस्याविच-
क्षितत्वात्स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं
(१)(न पार्वणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-
नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । यत्तु शा-
कटायनः—

'जलाग्निभ्यां विषशानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशमि ॥' इति,
तत्*प्रायश्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् ।

"उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥"

इति वाक्यात् । *ब्राह्मणेति । विषादिभिर्घातो येषामि-
ति विग्रहः । एतच्च प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनै-
श्चेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

"सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥"

इत्युशनसोक्तेः । इच्छपेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतत् ।

*प्रायश्चित्तेति । सर्पादेः साहचर्याज्जलाग्न्यादयोऽननुज्ञाता एव

अत एव वैधत्वात्सहगमनेऽपि न कार्यमिति हेमाद्रिः ।
एतच्च दैवयुक्तमेकोद्दिष्ट कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते—

‘प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत्पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्येव मनुरब्रवीत् ॥’

अधिष्येऽपि—

‘समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं महालये ॥

चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’इति ।

संवत्सरप्रदीपे हारीतः—

‘विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वा दितोऽमरान् ।

ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादतन्निद्रि १ ॥’

अत्रैकोद्दिष्टवचनानां निर्मूलत्वं, समूलत्वेऽपि पार्ष्णशक्तपराणि । *विष्णवादिधचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीयपार्ष्णावगतैरिति शूलपाणिः । तत्र । *वाक्येन प्र-

ग्राह्यः । अतः असाध्यव्याध्यादिपीडितानां जलाग्न्यादिप्रवेशेन मर्त्यमरणनिमित्तकाग्निप्रवेशेन च मृतानां नेदं श्राद्धमित्यर्थः । युद्धमृतौ मायोनाशके च वैधत्वेऽपि वचनाद्भवतीति बोध्यम् । एवं च—

“ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये वै शस्त्रहतारणे ॥”

इत्यादिकं त्ववैधमृनिविषयम् । पितरित्यादि पितृसुतपेदश्राद्धं देवता तदधिकारिणाम् । *विष्णवादीति । कृष्णपक्षप्रकरणे “संभूते पार्वर्णं कुर्यात्” इत्यादीत्यर्थः । *वाक्येनेति । श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदौर्घत्यर्थ-

करणस्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोदिष्टमिति गौडार्वाश्वः । तन्न, पितुरित्यनेन विरोधाद् *विशेषवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति कालादर्शाद् वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च । तेन महालये एव दिनान्तरे पार्वणं यातामहादितृप्त्यर्थं

विप्रकर्षादिति बलाबलाधिकरणसूत्रम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्’ इति सूक्तवाकनिगदे ‘इद्राग्नी इदं हविरजुपेतामवीष्टधेतां महोज्यायोऽक्राताम्, अग्नीषोमाविदं हविरजुपेतामवीष्टधेतां महोज्यायोऽक्राताम्’ इतिवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमास्याम् इद्राग्नी न देवते इति तत्पदमपनीयते असमवेतार्थत्वात् ।

एवं च येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेनैव सह तदप्यनयोचितात् वाक्येन ‘अवीष्टधेताम्’ इत्यादीन्यप्यपनेयानि । अथासमवेतार्थतया देवतापात्रापनयेऽपि ‘अवीष्टधेताम्’ इत्यादेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणाद् प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न, यतः प्रकरणस्य विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकत्वम् ।

अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितोऽपि ‘पूष्णोऽहं देवयज्यायै’ इति पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्तदेवताविरहिणोस्तयोर्न प्रवर्तते । एवं तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति एकाहसाध्यसोमयागरूपे साहे

द्वादशोपसत्तां न बोधयति सा पुनर्नानादिनसाध्यसोमयागरूपाहीनं नीयते तस्मात्प्रकरणेनाकाङ्क्षावशात् संवन्धं कल्पयित्वा ते

न क्रमेण कल्पिताभ्यां सामर्थ्यश्रुतिभ्यां चतुर्थकाले विनियोगो भवेत् । अतः प्रागेव च वाक्येन सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्येति तृतीयकाले विनियोग इति वलीयसा वाक्येन प्रकरणं

वाध्यते । एवं च लिङ्गेन यथा—‘इन्द्राग्निभागोऽपनीयते’ एतद्वा

कार्यमेव । पितामहोऽपि-शस्त्रहतश्चेदेकोहिष्टत्रयं कार्यम् ।
तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे-‘एकस्मिन्द्वयोर्वैकोहिष्टम्’ इति ।
त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणमेव कार्यम् ।

यत्तु देवस्यासिनोक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगे-
कोऽहिष्टत्रयं कार्यं न तु पार्वणमाहृत्यवचनाभावादिति,
तदयुक्तम् ।

‘पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्घातास्त्वनुक्रमान् ।

स भूते पार्वणं कुर्यादादिकानि पृथक् पृथक् ॥’

इति बृहत्पराशरोक्तेः

कथं तच्छेषभागः, तत्र पदानां संबन्धस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
प्रकृते च ‘समत्वमागतस्य’ इति वाक्यस्य झटिति प्रकृतस्तेन कृष्ण-
पक्षमकरणं वाच्यते इत्यर्थः । *विशेषेति ।

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोहिष्टं न पार्वणम् ॥’

इति पार्वणेत्यादिसामान्यवाक्यैरेव सिद्धेः समत्वमागतस्यापीत्यादि-
वाक्यानां वैयर्थ्येत्यर्थः ।

*एकोहिष्टत्रयमिति । ‘एकस्मिन् द्वयोः’ इत्येतद्व्याश्रुते
वाक्यभेदभयेन तस्योपलक्षणत्वात् शस्त्रहनने निमित्ते एकोहिष्ट-
विधिमात्रपरम् ‘एकस्मिन्, द्वयोः’ इति तु ‘एकं वृणीते, द्वौ वृणीते’
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एकोहिष्टद्वयादिकं तन्त्रेणेति बोध्यम् ।
*पित्रादय इति । ‘शस्त्रेण तु हता ये चै’ इति शस्त्रहतदेवता-
नियमवलादेकस्य द्वयोर्वा शस्त्रादिमरणेऽन्यथानुपपत्त्या प्राप्तमे-
कोहिष्टम् एकस्मिन् इत्यादिनाऽनुयते न तु विधीयते । एवमेव
विश्वेदेवस्यापि सिद्धेः ‘पितृपक्षे चतुर्दश्याम्’ इत्यादिरनुवादः ।
एवं नाप्यपराह्निकत्वभङ्गः । एकोहिष्टस्य विधाने हि तदङ्गतया
मध्याह्नोऽपेक्ष्येतापि, न त्विह तथा । एवं च त्रिषु मृतेषु ‘ऊर्ध्वं पा-

‘एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यात्रयाणां दर्शवद्भवेत् ॥’

इति स्मृत्यन्तराच्चेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अपराकं हेमाद्रौ चैवम् । यस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकमेव पार्वणमे*कोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्धद्वयं *प्रसङ्गसिद्धेरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र*श्राद्धाकरणेऽग्निमापरक्षे दिनान्तरे*पार्वणेनैव कार्यमिति तत्रैवोक्तम् । यद्यपि—

‘शस्त्रविप्रहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरिसृपैः ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न गारयेत् ॥’

वर्णवत्कुर्यात्’ इति सपिण्डनोत्तरभावित्वेन सामान्यवाक्यप्राप्त-
पार्वणस्यावाधात् पार्वणमेव भवति । तथा च प्रोक्तवाक्यानां नि-
र्मूलत्वं वदतामपि नैकोद्दिष्टसिद्धिरिति तु वस्तुमतिः । *एकोद्दि-
ष्टं वेति । यथाचारमिति शेषः । *प्रसङ्गसिद्धेरिति । चतुर्दशी-
श्राद्धं न भवतीति भावः । संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं तु चतुर्द-
श्यां पार्वणमेव । चतुर्दशीनिमित्तकं तु पृथक् कार्यं सपिण्ड-
कत्वरूपविरुद्धधर्मसत्त्वात् । *श्राद्धाकरणे इति । यदि महा-
लये चतुर्दशीश्राद्धं न कृतं तदा वृश्चिकदर्शनपर्यन्तं कस्मिंश्चि-
दिने कार्यमित्यर्थः । *पार्वणेनैवेति ।

‘संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः ॥’

इतिवाक्यस्य शस्त्रहतानां दिनान्तरे पार्वणप्रापकत्वादिति मयूख-
भावः । एकोद्दिष्टविधिनैव अन्तरितं कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौण-
कालविधानात् न तु पार्वणं देवताविरहादिति नव्याः । चतुर्दश्यां
पार्वणे प्राप्ते देवताभूतपित्रादिदुर्मरणनिमित्तक एकोद्दिष्टेति कर्तव्यता-
कः प्रयोगो विधीयते न त्विदं कर्मान्तरं पार्वणत्वादग्रे पार्वणं का-

इति छागलेयायैः शस्त्रादिहनानां श्राद्धं निषिद्धं तथापि प्रमादमृतानां श्राद्धार्हत्वात्कार्यं, घृष्टादिभिन्नबुद्धिपूर्वमृतानां तु न कार्यम् । यत्तु-

‘चतुर्विंशं तर्पणाया लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।’

इति ब्राह्मे, तद्वैष्णमिति श्रुत्वाणिः । *लक्षणायां मानात्तायात् ।

*‘पतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं*पतितस्य च ॥’

इति गयादिवशिषेपविधिवलात्पतितानामपि कार्यमिति नव्यगौडा । तत्त्वं तु*समत्वमागतस्येत्यादिवशात्कृताक्रियाणां कार्यं नान्यपामिति व्यप्रतीमः । यत्तु मनुः-

‘न पैतृषज्यो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्विधीयते ॥’ इति,

अत्र पूर्वार्धे *हेतुत्वेनोक्तम् । *तद्यथाश्रुतमेव मन्य-

र्यमित्यर्थ इत्यन्ये । *गौणमिति । श्राद्धं निषिद्धमप्यतस्तदभावात्तर्पणमेव कार्यमित्यर्थः । *लक्षणाग्रामिति । लुप्तपदस्य निषिद्धं इत्यादिः । यथाश्रुतार्थत्वे तु शस्त्रादिहनानां श्राद्धं मुख्यं तर्पणं मनुकल्प इति लभ्यते इत्यर्थः । *पतितेनापीति । अपतितस्येति शेषः । *पतितस्येति । अपतितेनापीति शेषः । *समत्वमिति । दुर्मरणमृतानां मूर्ध्वदेहिकं वर्षोर्ध्वं तत्कालं वा कार्यम् । तत्र पावर्धोर्ध्वदेहिकं न कृतं तावत्पर्यन्तमिदं न कार्यम् । कृतक्रियाणां तु कार्यं ‘समत्वमागतस्य’ इति विशेषणादित्यर्थः । दर्शितच्छागलेयवचनं तु दुर्मरणमृतानां प्रायश्चित्तं विना तत्कालमूर्ध्वदेहिकं न कार्यमित्येतदर्थकम् । *हेतुत्वेनेति । ‘न दर्शेन’ इति वाक्यं कृष्णपक्षश्राद्धविषयम् । आहिताग्नेना सर्वाग्निना श्राद्धरूपपितृयज्ञभूतो होमः ‘कर्ममात्रं विवाहाग्नौ’ इति विहित औपासने दुष्करः । लौकिके तु स न विधीयते । अग्रेः प्रतिनिध्य

भावात् । प्रत्युत

“साग्निरश्वनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥”

इति स्मृत्या तत्र निषेधः । नाप्यनग्निकविहिते पाण्यादौ सा-
ग्नित्वात् । तस्मात् परिशेषात्रेतायामेव कार्यः । तत्रापि दक्षि-
णाग्नावेव पितृयकर्मधिकरणत्वेन दृष्टत्वात्, “अयं पितृणामग्निः”
इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शन्यदिने न लभ्यते । यदि हि
श्राद्धीयहोमेऽपि स्वार्थतया तस्य विहरणमाहरणं वा प्रयुज्येत
ततस्तत्रापि स लभ्येत । स च तदा तत्प्रयुज्येत यदि कापि तत्प्र-
युक्तिं विना तन्न लभेत । शक्नोति तु दर्शे तां विनापि दर्शया-
गार्थं विहरणादेरेव तं लब्धुम् । तस्मात्सर्वाधान्याहिताग्निना दर्श
एव कृष्णपक्षश्राद्धं कार्यं नान्यदिने इति । अत्रेदमस्वरत्तबीजम् ।
साक्षाद्वचनं विना श्राद्धीयहोमः श्रौताग्नौ कर्तुमशक्यः । तथा हि
श्रौतानामग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षा स्मार्त्ते कर्मणि विनियोगः ।
असंयुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनिकैर्होमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षा-
शान्तेः । ‘हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत्’ इति च अग्निपदं न श्रौताग्निपरं
‘गृह्णाणि वक्ष्यामः’ इति प्रतिज्ञा नागृह्यगतस्याग्निपदस्य ‘कर्म स्मार्त्ते
विवाहाग्नौ’ इत्युक्तेः । स्मृतिगतस्य च तस्यौपासनाग्निपरत्वात् ।

नापि पितृयज्ञवदित्यतिदेशादक्षिणाग्निप्रगतिः । अग्निरुपदेश-
सिद्धत्वेनातिदेशस्य तद्विन्नधर्मविषयत्वात् । अन्यथा ‘अग्नौ’
इत्यस्य वैयर्थ्यात् । न च तस्य दक्षिणाग्निपरत्वं तथात्वेऽति-
देशादक्षिणाग्निरेव प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थं तस्यौपासनाग्निप-
रत्वात् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृह्णाग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधा-
निनं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं च कथं स्यात् ? तस्माद् गृह्येषु
स्मृतिषु चाग्निपदेन गृह्याग्नेरेव ग्रहणात्तदभावे निरग्नेरिव पाणा-
वेव श्राद्धीयो होम उचितः ।

*न्ते पृथ्वीचन्द्रोदयादयः। आहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञकल्पे-
न श्राद्धनिषेधार्थमिदं *न तु साकल्यादेरपीत्यस्मद्गुर-

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

इति मनुष्यचनात् । अत एव ‘होमस्याधिकरणाकाङ्क्षा दाक्षि-
णाग्निप्राप्तिरित्यपि न वाचनिकेन पाणिनैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः संभवात् ।
यदि च—

‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः’ ।

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनमेव सर्वाधानिनामाहिताग्नेः श्राद्धीयहोमे
दाक्षिणाग्निप्रापकमिति मन्यते तदा श्रौतेऽप्यादिभिरेव श्राद्धीयहोमे-
नापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिसंभवाद् दर्शन्यादिनेऽपि दाक्षिणाग्निः
सुलभ एव स्यात् । तस्मान्न दर्शनेत्यत्र न पैतृयक्षिय इत्यस्य
हेतुत्वेन व्याख्यानमसंगतमेवेति गुरुमतमाह—*न्ते इति ।
अयं भावः—द्वयोरप्याहिताग्न्योः ‘न दर्शेन विना श्राद्धम्’ इति-
वाचनिक एवार्थः । ‘न पैतृयक्षिय’ इति वाक्यं तु पृथगेव

“आरुह्य दाक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थे लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥”

इति पुराणोक्तलौकिकनिषेधार्थम् । निषिध्यते च ऋष्यन्तरो-
क्तमप्यन्तरेण यदुच्यते द्विजातीनामिति वत् । न च ‘घायुपुरा-
णे—‘अग्न्यर्थे दाक्षिणाग्निप्रकार्यार्थे लौकिकं गृह्यम्’ इत्युक्त्याऽग्नौ-
करणहोमे दाक्षिणाग्निर्मुख्यस्तदभावे गृह्याग्निरित्येवास्त्विति वाच्य-
म् । स्ववाक्यगतप्रकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव
वा दृष्टत्वात्सामान्यवाचिनाऽग्निशब्देन दाक्षिणाग्निपरामर्शानुप-
पत्तेरिति । *इदामिति । न दर्शेत्यस्य यथाश्रुतायो न ग्राह्यः,
तथा सति मृतेपितृकेऽप्यान्वष्टकयाद्यकरणप्रसङ्गात्, किंतु अ-
ग्निसाध्येषु दर्शे विना पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना साग्निको नाधि-
कारीत्यर्थः । अग्निसाध्येष्वित्यध्याहारफलमाह—*न त्विति ।

वः । *कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषु प्राप्तमाहिताग्नेर्दर्शो नियम्यत इति तु वयम् । *दर्शेन पार्वणेन विना श्राद्धं न । तेन कापि वार्षिकादावेकोदिष्टं नेति हरिहरः ॥

इति चतुर्दशी ॥

अमायां विशेषमाहापरार्कं यमः-

*“हंसे करस्थिते या तु अमावास्या *करान्विता ।

अत्र दर्शपदे लक्षणापत्तिरग्निसाध्यानापनग्निसाध्यानां च सर्वेषामनुवादत्वे पर्यवसानं चास्वरसः । सिद्धान्तमाह—*कृष्णपक्षेति । न दर्शेनेति वाक्यं नाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धातिरिक्तश्राद्धनिषेधार्थं प्रतिसावत्सरिकादेरकरणप्रसङ्गात्, दर्शपदे श्राद्धलक्षणापाताच्च, नियममात्रपरत्वे सम्भवति अपूर्वनिषेधपरत्वे गौरवाच्च, किन्तु कृष्णपक्षश्राद्धे यस्यां कस्यां चित्तिथौ कर्तव्ये दर्शकालनियमार्थम् । एवं महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृदपक्षे दर्शे एवाहिताग्नेर्भवति । प्राप्ते सामान्यतः सकृद्वे तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे लाघवेन तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः । पक्षान्तराण्यप्याहिताग्नेरपि संभवत्येव, यथा महालयश्राद्धस्य सकृत्करणपक्षे संन्यासिनः कस्यचित्तिथौ कर्तव्ये द्वादशीकालो नियम्यते तस्य महालये पक्षान्तराणि भवत्येव, तद्वदिति । एतेनाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव नियतं तेन विनाऽन्यच्छ्राद्धं तु न तस्य नियतामिति नियतपदाध्याहारेण भेदातिथिविधानं प्रत्युक्तं, वार्षिकादेरनियतप्रसङ्गात् । *दर्शेनेति । सप्तमात्रादेरेकोदिष्टविधिना वार्षिकाकरणापत्तिस्वरसः ।

*हंसे इति । करो हस्तः । रवीन्द्रोर्हस्तस्थयोरिति फलितार्थः । गजच्छाया द्विविधा-यौगिकी पारिभाषिकी च । तत्रेयमन्त्या

“यथेन्दुः पितृदैवत्यो हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिवैश्रवणीया च गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कान्दोक्तापि सैव । पितृदैवत्यं मघा, वैश्रवणीया तिथिः

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥
 *वनस्पतिगते सोमे छाया या प्रादमुखी भवेत् ।
 गजच्छाया तु सा प्रोक्ता*तस्यां आद्यं प्रकल्पयेत् ॥”

भारते-

*“अजेन सर्वलोहेन *वर्षासु निपतन्नः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवैजितम् ॥”
 आद्यं दद्यादिति शेषः ॥

आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामहश्राद्ध-
 मुक्तम् । हेमाद्रौ संग्रहे च-

*“जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।
 कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विनं सिते ॥” इति ।

त्रयोदशी । तथा च रवौ हस्तये द्वादश्यां मघासन्वे ग्रन्थोक्ता, त्रयो-
 दश्यां मघासन्वे चैवमिति फलितम् । इदं कालाङ्गकम् । यौगिकीमा-
 ह-“वनस्पतीति । अपराहोपलक्षणम् । हस्तिनइति शेषः । *त-
 स्यामिति । अपराह्णे गजच्छायायामित्यर्थः । इदं च देशाङ्गकमि-
 ति विशेषः । *अजेनेति । *वर्षास्त्विति त्रयोदशीश्राद्धपरम् ।
 मघास्त्विति पाठान्तरं प्रागुक्तम् । हस्तीति देशाङ्गत्वलाभः । कर्णोत्पुपा-
 दानात् कर्णो मुखवयवविशेषः । अथ वानस्पतिरश्वस्य सोमवारः
 तथा च सोमवासरयुक्तामावास्यायां प्रादमुख्यामश्वस्य छायायां
 श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । कर्णः पक्ष्म इति । आपराण्डिकं गजच्छायाकूप-
 देशाङ्गकं चेदत् । कर्णशब्दस्य यथाश्रुतार्थकत्वात् ।

*जातमात्र इति । जातमात्रोऽपीत्यविवाहितार्थम् । अपिपदो-
 पादानात् । एवं च

“गर्भच्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति ।

श्राद्धं मातामहादीनां पञ्चान्तादपरेऽहनि ॥” इति,

परन्तु गर्भच्युतोऽपीत्यस्तन्य एव । कस्यचित्कारिकायामपि—

इयं संगवव्यापिनी ग्राह्या इति निर्णयदीपे उक्तम् ।

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

आहं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यापि च मातुले ।

प्रातः संगवयोर्मध्ये *आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥”

इति वचनात् । अत्र *समूलत्वं विमृश्यम् । *इदं च मलमासे न कार्यम् ।

‘स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ।’

इति निषेधात् । इदं च *जीवत्पितृकणैव कार्यमिति

“पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रुर्यादणमोचनात् ।

पितरं नाब्दिकाचौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥”

इति वचनात्प्रथमवर्षचूडाया असत्त्वे यथा पितृश्राद्धेऽनधिकारस्तथा-
ऽस्मिन्मातामहश्राद्धेऽपीति प्रतिभाति । मयूखकृतस्तु जातमात्र इति
अधिकारी जात इत्येवार्थः । तस्मादुपनयनोत्तरमेवाधिकारो न त-
तः प्राक् इत्याहुः । *आर्यस्य=मातामहस्य । अत्र सपत्नीकाना-
मेव देवतात्वम् । अमाश्राद्धान्तर्गतमातामहपार्वण इवेहापि सत्य-
पि पितृपारणाविकृतित्वे सपत्नीकत्वगुणलम्भकप्रमाणस्य

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।’

इति वचसः प्रतिबन्धासम्भवात् । *समूलत्वमिति । सङ्गव-
व्यापिनीग्राह्यत्वाद्येकवचनस्य निर्मूलत्वात् पार्वणत्वादपराह्व्या-
पिनी ग्राह्येत्यर्थः । *इदञ्चेति । मातामहश्राद्धस्य कन्योपलक्षि-
तापरपक्षनिमित्तकत्वात्कन्यायामधिमासे तदुत्तरप्रतिपद्येव कन्या-
युक्तायामपरपक्षव्यवधानेनैव कार्यमिति भावः । तत्र कथंचिदन्त-
राये तु शुक्लपञ्चम्यादिगौणगौणोत्तरकाले कार्यम् । एवमेव जीव-
त्पितृकस्य मातृनवमीश्राद्धान्तरायेऽपीति । *जीवत्पितृकणैव-
ति । ननु सपितेत्युक्ते शिष्टा-इति किमेतद् ? श्रुणु ।

शिष्टाः । इदं च शिष्टाचारात्सपिण्डकं कार्यमिति कैचि-
त् । पिण्डरहितं तु युक्तम् । जीवत्पितृकस्य-

“मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च ॥”

इति दक्षेण पिण्डनिषेधात् । आन्वष्टव्यवविशेष-
पचनभावाच्चेति संक्षेपः ॥ इति श्रीकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ महालयनिर्णयः ॥

अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्निर्णयः ।
तत्र भार्गवाचिनदीपिकायां देवीपुराणे । सुमेधा उवाच-

“शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनकमम् ।

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या मेतपुरी तावत् यावद्बृधिकदर्शनम् ॥”

इत्यर्थवादेनैषां श्राद्धे ये अधिकारिणस्तेषां कन्योपलक्षिता-
परपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते । पितृसुतवदं श्राद्धे दे-
वतातदाधिकार्यर्थकम् ।

‘ततस्तुलागतेऽप्येके भूयं वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशजैर्देवं क्षुत्पिपासासमाकुला ॥”

इति सामान्येन नागरखण्डामिषानात् । तत्र मृतापितृक-
स्य पितृश्राद्धेन सहैव मातामहश्राद्धं, जीवत्पितृकस्य तु तेन विनैति,
प्रतिपदि तत्करणं तु केवलमाचारात् । कल्पितेनोक्तविधिना च

“दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कुर्यात् तर्पणम् ॥”

इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षकसामान्यानिषेधो बाध्यते, एवं मा-
तृनवमीश्राद्धेऽपि तद्वाच्य इति क्रमेण सपितेति सिद्धेरिति । ‘मुण्डन-
म्’ इति वाक्यस्य निर्मूलत्वं वदतां मते तु सपिण्डमिति ।

इति महालयनिर्णयः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सुशुभे दिने ॥”

इत्युपक्रम्योक्तम् ।

*“शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं*प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी ।

आद्यास्तु नाडिकास्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा ॥

अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इदं*चापराह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रति-
पदोऽभावे ज्ञेयम् । तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीवचः—

*“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

महूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

*आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनं तत्र ह्यरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—

“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्मिक्षं चोपजायते ॥

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥” इति ।

स्कान्देपि—

“प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ।

भाद्रपश्चदशी कृष्णा तथा युक्ता न शस्यते ॥

विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयावहा ॥” इति ।

*शुद्धे=अमास्पर्शरहिते । अमास्पर्शे त्वाह—*प्रतिपच्चोति ।

ऊर्ध्वगामिनी अमोर्ध्वगा । *इदञ्चेति । एतावताऽमायुतायाः क्षयवृ-

द्धिभ्यां क्रमेण ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वे दर्शिते, तदनुरोधेन स्फुटममायुक्तान्

निषेधांस्तद्विधींश्च व्यवस्थापयितुं तन्निषेधानाह—*अमायुक्तेति ।

*आद्या इति । परेशुः प्रतिपदः द्वौ एतदेव स्पष्टयति—

तथा-

“वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ।
द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत्सर्वकामदा ॥”

तथा देवीपुराणे-

“यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्विताम् ।
प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽश्रुते सुखमव्ययम् ॥

यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापने मम ।

तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेष करोम्यहम् ॥

आग्रहात्कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम ।

तस्य संपद्भिर्नाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपच्चण्डिकाचने ।

धनार्थिभिर्विशेषेण धंशहानिश्च जायते ॥

न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चण्डिकाचने

उदये द्विमुहूर्तापि ग्राह्या सोदयदायिनी ॥” इति ।

देवीपुराणे-

“या चाश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्द्रव्यान्विता ।

शुद्धा समार्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम् ॥”

रुद्रयामले-

“अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपत्तिन्दिता मता ।

तत्र चेत्स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ॥

प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ॥” इति ।

यद्यपि रुद्रयामलं डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिखन्ते । तिथितत्त्वे देवीपुराणेऽपि-

‘प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।’ इति ।

“*प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

तत्रैव—

*“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

सा कार्योदयगामिन्यां*न तत्र तिथि(१)युग्मता ॥”

तथा—

“कुहूकाष्ठोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् ।

राज्यनाशाय सा प्रोक्ता*निन्दिता चाश्वपूजने॥”इति ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात्तदेव प्रथमादिने नि-
विध्यते, न तूपवासादि । तस्य ‘प्रतिपद्यप्यमावास्या’इति
युग्मवाक्यात्, ‘शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः’ इति
दीपिकोक्तेः, ‘शुक्लपक्षे दर्शविद्धा’इति माधवोक्तंश्च पूर्वदिने
प्रासस्य बाधे ज्ञानाभावादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्त-
वाक्येषु चण्डिकाचर्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चा*ज्ञत्वात्

प्रतिपत्तद्वितीया चेत्तदावाहनकालात्तमाह—*प्रातरिति ।
यद्यपीदं पत्रपूजाविषयमेव तथापि देवीपूजायामपि योजितं बाध-
काभावात् । एवञ्च प्रातस्तदभावे पूजा न, किन्तु तल्लभ एवेत्यर्थ-
तोऽप्रायुक्ताव्यावृत्तिः । *शरत्काल इति । वार्षिकी वर्षादौ
संवत्सरादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदमुपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा विधीय-
ते । शरद्वसन्तयोस्तुल्य एव दुर्गात्सर्वः कार्य इत्यर्थः । *न तत्र
तिथियुग्मेति । युग्मवाक्यानुरोधेन दुर्गापूजायां न निर्णय इत्य-
र्थः । *निन्दिता चेति । लोहाभिसारिकाभिप्रायम् । यद्वा अश्वपू-
जनम् आश्विनमासीयदेवीपूजनं, रेवन्तनामा देवानामश्वः अश्व-
पीडाशान्त्यर्थक्रियमाणं तत्पूजनं वा । *अज्ञत्वादिति ।

‘आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ।

(१)युग्मवाक्यानुसरणमत्र नेष्टमित्यर्थः ।

प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः—

“व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।

सा तिथिस्तद्दिने पुज्या विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्त इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने
संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
योगाभावाच्च पूर्वैव । यानि च ऋद्धितीयायांगनिषेधकानि
वचनानि केचित्पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदोऽत्यन्तासन्धे तु दर्शयुताऽपि पूर्वैव
ग्राह्याः । तदाह लल्लः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु ‘अमायुक्ता प्रकर्तव्या’ इत्यादीनि नृसिंहप्रभादे
वचनानि तानि समूलत्वे सत्येताद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्व-
म्—पूर्वाक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन
निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयानुक्तेः सामान्यनिर्णयात्पूर्व-

सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वार्द्धे पूजयेच्छिवम् ॥

इति देवीपुराणे । गौडा इत्यरुचिः, अनुपद उद्ध्वीजं स्फुटम् ।
ऋद्धितीयेति ।

‘द्वितीयाशेषसंयुक्ता प्रतिपद्यष्टिकाचर्चने ।

गौडादयोपदेशाच्चैकुर्यात्पुत्रविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधीन्व्यवस्थापयति—‘या-
नि त्विति । अमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपद्यष्टिकाचर्चने ।

न ग्राह्या परसंयुक्ता शुद्धसन्ततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । सामान्यनिर्णयात् युग्मादिवाक्यात् ।

प्राप्तावपि गौडनिबन्धेषु *विशेषनिर्णयादौ दयिकी ग्राह्या ।
तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तुतित्वोक्तं द्विमुहूर्ता ग्रा-
ह्या । (१) 'उदिते दैवतं भानौ' इत्यत्र 'द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च'
इति औदयिक्या द्विमुहूर्तत्वनियमात् । तेन *उदये द्वि-
मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारोपि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवैयर्थ्यात् । के-
चित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

*विशेषनिर्णयात् 'सा कार्योदयगामिन्याम्' इति देवीपुरा-
णात् । *उदये इति ।

'उदये द्विमुहूर्ताऽपि ग्राह्या सोदयगामिनी ।
इत्यर्थः । *गौडा अपीति ।

'सुस्नातास्तिलतैलेन पूर्वाह्ने पूजयेच्छिवम्' ।
इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्णः कर्मकालः । कर्मकालशास्त्राच्च पूर्वाह्ण-
व्यापिनी प्रतिग्राह्या ।

'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्योदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापित्वं
पूर्वाह्णव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु द्विमुहूर्तव्यापित्वे ।
'प्रातरावाहयेद्देवीम्' इति प्रातःशब्दोऽपि पूर्वाह्णपर एव ।

'सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपचारास्तथा दातुं, पञ्चैतान्वितरेत्तदा ॥'

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु भक्तिः ॥'

इति संक्षेपपूजोपदर्शनात् विस्तारपूजायाः पूर्वाह्णं विना दु-

(१) एतद्वचनं तु-

'उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्देव्यकव्ययोः ॥' इति ।

*गौडा अप्येवम् । अत्र *देवीपूजैव प्रधानम्, उपवा-
सादि त्वङ्गम् ।

*‘अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशोको जायते नरः॥’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबन्धात्,

‘नवमीतिधिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।’

इति तत्रैव देवीपुराणात्,

‘शरत्काले महापूजा कियते या च वार्षिकी ।’

इति मार्कण्डेयपुराणाच्च । पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजैव
प्रधानमन्यत्सर्वमङ्गमिति गौडाः । एकाहपक्षोऽपि(१)
कालिकापुराणे—

‘करत्वादिति नव्यगौडास्तदनुयायिनो दाक्षिणात्याश्च । *देवी
पूजैवोति । एवकारेण ‘एवञ्च विन्ध्यवासिन्याम्’ इत्याद्यग्रिमवाक्ये-
नोपवासादिनानाकर्षाभिधानात्तेषां प्राधान्यमिति शङ्कानिरासः ।

*अष्टम्यामिति ।

“आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।

देवीं संपूजयित्वाऽग्रे अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥

क्रीडन्ति विविधैर्भोगैर्देवलोकेषु दुर्लभैः ।

नाथयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् ॥”

इति स्कान्दे नवरात्रपूजाया अपि फलसम्बन्धावगमादित्यपि
द्रष्टव्यम् । पक्षे कुलाचारभेदेनाष्टम्यां वा पूजयित्वा पूजां समाप्ये-
त्यर्थात् प्रकृतसङ्गतिः । नवमीत्यादि च न प्राधान्यबोधकं, किन्तु
पूजादिदृष्टिविधायकमिति तु वस्तुगतिः । गौडा इत्यरुचिः । एव-
ञ्च विन्ध्यवासिन्यामित्यादिना नवरात्रपूजाया एव मुख्यकल्प-
त्वावगमात्सप्तम्यादिरनुकल्पो वक्ष्यते । तदनुकल्पो वकल्पिकः ।

(१)‘देवीपुराणे’ इति पाठान्तरम् ।

‘यस्त्वेकस्यामथाऽष्टम्यां नवम्यामथ साधकः ।

पूजयेद्धरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।

*तत्त्वं तु राजसूयेऽन्ययागैः समप्रधानायाः सहिताया अप्यवेष्टेः “एतयान्नाद्यकामं याजयेत्” इत्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थो वहिःप्रयोगस्तथा नवरात्र-मध्यस्थाया अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयोगः ।

रूपनारायणधृतदेवीपुराणे —

‘महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ।

सर्वेषु चैव वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥

कृत्वामोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’

सा च काम्या नित्या च ।

‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ।

विभूतिमनुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥’ इति,

‘यो मोहादथवाऽऽलस्याद्देवीं दुर्गामहोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाऽप्यथ भैरवी ॥

क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ॥’

इति कालिकापुराणे फलनिन्दाश्रुतेः

‘वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।’

इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ।

*अष्टम्यां नवम्यामिति । पष्ठ्यादिपक्षस्तु पत्रपूजायामेव ।

*तत्त्वन्तिवति । इदन्तु चिन्त्यम् । एतयेति सर्वनाम्ना प्रकृतप-रामर्शाद्युक्तोऽवेष्टेरेव वहिः प्रयोगः, न त्विह तथा परामर्शकं किञ्चिदस्ति अष्टमीनवम्योः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तदेकवाक्यता सम्भवति ।

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी’ ।

इति मार्कण्डेयन्तु न नित्यत्वव्यञ्जकं वीप्साभावात् ।

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं च *विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवापाचितेन च ॥

- पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥

स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वृषैः ।

वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥' इति ।

यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये—

'एवं नानाम्लेच्छगणैः पुज्यते सर्वदस्युभिः ।'

इति, तत्तामसपूजापरम् ।

'विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु सम्मता ।'

इति तत्रैवोक्तेः । मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि—

*'कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी (१)वाधवाम्बुदः ॥

भूमौ शयीत चामन्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।

*विन्ध्यवासिन्यामिति सम्भवाभिप्रायम् । एकभक्तादयस्त्र-

योऽनुकृपा व्युत्क्रपेणोक्ताः । स्नातैरिति । पूजाधिकारिणः । स्थाने-

स्थाने ब्राह्मणैः, पुरे पुरे क्षत्रियैः नृपैः, गृहे गृहे वैश्यैः, ग्रामे ग्रामे शूद्रैः,

वने वने म्लेच्छैः । अथवा स्थानादीं सर्वत्र ब्राह्मणादिभिरित्यर्थः ।

अन्यैः प्रातिलोमानुलोपैः । *तामसपूजति । पूजा त्रिविधा भविष्ये-

[राजसी] सा धूपचारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ।

विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानान्तु सम्मता ।' इति ।

तत्र सात्त्विक्यां ब्राह्मणस्यैवाधिकारो राजस्यां क्षत्रियादेरि-

त्यधिकमग्रे । *किरातानानामिति । म्लेच्छाशुपलक्षणं सा-

म्पात् । पूजामाह—*कन्यासंस्थे रवाविति । सम्भवाभिप्रायम् ।

(१) 'अथ वाय्वदः' इति पाठान्तरम् ।

षष्तालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥

*बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।

*त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥' इति ।

नन्दिका प्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः, षष्ठीति गौडाः ।
तच्च पूजनं रात्रौ कार्यम् ।

'आश्विने मासि मेघान्ते सहिषीसुरमर्दिनीम् ।

निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् ॥'

इति देवीपुराणात् । संग्रहेऽपि—

'आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥

रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।

रात्रिव्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

रात्रिव्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यतेष्यते ॥

नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथा नरके गतिः ॥'

इत्यादिवचनाच्च । रात्रिव्रतमेवाभिप्रेत्य माधवेनोक्तम्—

नन्दिका प्रतिपत्प्रथमोपस्थितत्वात् । तथा च आश्विनशुक्लप्रतिप-
दमारभ्याग्रिमनवमीपर्यन्तं देवीपूजनं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—

महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ।'

इत्युत्तरसंदर्भात् । अयमेव मुख्यकल्पः । पष्ठ्यादिपूजाकल्पाना-
मग्रे वाच्यत्वात्

'मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।'

इसाग्रिमवाक्ये नवरात्रपूजाक्तेश्च । परन्तु तत्रैव तन्मते नक्तपदं
पाक्षिकोपवासादेरुपलक्षणम् । *बलिमिति । मांसादि ब्राह्मणा-
न्यपरम् । *त्रिकालमिति ।

'प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।'

‘तस्य नक्तव्रतत्वादिति, न तु *रात्रिभोजनात्’ इति । ननु

‘मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।

संपूज्य नवदुर्गा च नक्तं कुर्यात्तममाहितः ॥

नवरात्राभिष्य कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।

आरम्भे नवरात्रस्य’

इत्यादिस्कान्दात् माधवोक्तेश्च नक्तमेव प्रधानमिति चेत् । न, ‘नवरात्रोपवासतः’ इत्यादेरनुपपत्तेः । तेन *पाक्षिकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । न ह्यग्निहोत्रे दशमपक्षे प्राप्तस्य ‘दध्ना जुहोति’ (१) इत्यस्येन्द्रियकामहोमेऽनुवादो घटते, (२) नित्यवदनुवादायोगात् इत्युक्तं चार्तिके, तथात्रापि । तेनार्त्र तददेव गुणात्फलमिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिनी पूर्वैव प्रतिपत्प्राप्नुयात् । सैवम् । न्यायतः प्राप्तावपि पूर्वोक्तधर्मेनैवाधात् । यथा पूर्वेषुः कर्मकालव्यापिनीमपि त्यक्त्वा स्वल्पापि परैव रामनवमीति प्राशुक्तम्, यथा

इत्यत्र तु शिवश्च शिवा च शिवौ तयोः पूजक इत्यर्थः । तत्र हेमाद्रिपाषवादिमते इदं नक्तव्रतम् । तत्र रात्रिपूजैव मुख्यम् । प्रातर्पणपूजाद्वयमङ्गम् । *रात्रिभोजनादिति । तस्याद्भत्यात्पाक्षिकत्वाच्चेति भावः । नक्तं रात्रिभोजनम् । *पाक्षिकेति । यत्तु यथा दशमपक्षे मासस्य दध्ना ‘दध्नेन्द्रियकामस्य’ इति न नित्यवदनुवादस्तद्वत्प्रकृतेऽपि पाक्षिकत्वात्कथमनुवादः । किन्तु स यथा फलार्थं गुणविधिस्तथाऽयमपि स्यादिति । तन्न । दध्नः प्रधानत्वात्तस्याद्भत्वेनादोषात् । एवञ्च माधवमते पूजारूपमिदं नक्तकालत्वेन नवरात्रव्रते प्रदोषव्यापिनी प्रतिपद्भावात् ।

(१) ‘दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इति ।

(२) नित्यस्यानित्याऽनुवादो न भवतीति तदर्थः ।

वा निशीथे सनीमपि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणी-

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तवते सदा ।'

इति वाक्यात् 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति कर्मकालशास्त्राच्च । अतश्च तत्र पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ पूर्वा, अमायुक्ताविधानाद् द्वितीयायुक्तानिषेधाच्च । दिनद्वये तद्व्याप्तौ तत्स्पर्शो वा परा, द्वितीयायुताविधानादमायुक्तानिषेधाच्च । अत एव दिनद्वये तदव्याप्तावपि परैव

'अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्थीग्यतो हि सा ।' इति ।

"प्रदोषव्यापिनी न स्यादिवानक्तं विधीयते ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥"

इति च सायाह्नरूपगौणकालव्याप्तिसत्त्वात् । भोजनं तु रात्रावेव 'सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्' इतिवदिह विशेषवचनाभावेनावश्यकरात्रिसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । न चात्र पूर्वोक्तयुक्त्या 'स्वकालादुत्तरः कालः' इति रीत्या गौणकाललाभात् पूजाद्युपक्रमस्य तिथ्यस्पर्शोऽपि प्रदोषे 'तिथ्यादौ च भवेद्यावान्' इत्याद्यापादितसाकल्यस्याभावाच्चेति चेन्न । एवं विशेषस्य साधवादिग्रन्थेऽदर्शनेन सर्वस्यपि नक्तनिर्णयस्य तदनियतत्वात् द्वितीयायुताविधानादमायुक्तानिषेधाच्च । द्विमुहूर्तापीत्यपिशब्दे कैमुत्यन्यायोपवन्धात्कलादिशब्दा अप्यविरुद्धाः । न च—

'आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।'

इत्यादिषोडशादिनाडीत्यागानुपपत्तिः, प्रदोष एव पूजोपक्रमविधानादिति वाच्यम् । तस्य कुलाचारविशेषप्राप्तकलशस्थापनमात्रपरत्वात् ।

'आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।'

कलशस्थापनम्' इति वचनात्कलशस्थापनं चामायुक्तप्रतिपदि न कार्यम् ।

"अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपद्भिन्दिता तथा ।

युक्ता परैवेति माधवेनोक्तम्, तथाऽग्रापि । *वस्तुतस्तु
रात्रेः कर्मकालत्ववचसां हेमाद्राद्यलिखनात्समूलत्वं वि-
मृश्यमेव, 'त्रिकालं पूजयेत्' इत्यादिपूर्वविरोधाच्च । मा-
धवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वपक्षे-
षु परैव प्रतिपदिति सिद्धम् । अत्र केचित् *नवरात्र-
शब्दो नवाहोरात्रपरः ।

‘वृद्धौ समाप्तिरष्टम्यां हासे वा प्रतिपन्निशि ।

प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत् ॥’

इति देवीपुराणादित्याहुः । तत्र । *अतिहासवृद्धयो-

तत्र चेत्स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ॥

प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।’

इति रुद्रयामलात् । एवं पूर्वदिने चित्रार्चवृत्तिमात्रसत्त्वेऽपि
न दोषः । ‘त्वाष्ट्रवैवृत्तियुक्ता चेत्’ इति वार्ये ‘कलशारोपणं गृ-
हे’ इत्युक्तेः । एतच्च माधवाद्यनुसारेण । वस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
ग्राहत्वोक्तिस्तदनुसारेणाह- *वस्तुतस्तिवाति । पूर्वाह्नव्यापिनी-
ग्राहत्वमते तु या पूर्वदिने पूर्णा सती परेद्युर्द्व्या त्रिमुहूर्ता, सा
पूर्वैव ग्राह्या । सम्पूर्णत्वात् ।

‘आदित्योदयवेलायामारभ्य पष्टिनदिकाः ।

विधिस्तु सा हि शुद्धा स्यात्सार्धतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥”

इति वचनात् । खण्डा प्रतिपत्पूर्वाह्नव्यापिनी द्वितीयाविद्धैव ग्राह्या ।

‘या चाश्वयुजि मासे स्यात्सा प्रतिपदमान्विता ।’

इत्युक्तवाक्यात्पूर्वाविद्धानिपेधवाहुल्याच्च । एतन्मते ‘त्रिकालं
पूजयेद्देवीम्’ इत्युक्तावपि मातःपूजैव प्रधानं ‘मातरावाहयेद्देवीम्’
इति पूर्वोक्तवचनात् । पूजात्रयं प्रधानमिति तु युक्तम् । सा च त्रि-
कालं, प्रदोषे विशेषेण षोडशोपचारैः छत्रचामरादिनीराजनोपचारै-
श्च । *नवरात्रशब्दः नवरात्रोपवासत इत्यादौ । *अतिहासवृ-

न्यूननाधिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावाच्च । तेन तिथिवाच्ये-
वायम् । तदुक्तम्—

“तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रमपार्थकम् ।

*अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥”इति ।

स च नवरात्रशब्दः कचि*लक्षणया कर्मवाची । यथा
‘प्रारम्भो नवरात्रस्य’ इत्यत्रेति दिक् ॥

प्रतिपदि च वैधृत्यादिद्योगनिषेधो भार्गवार्चनदी-
पिकायां देवीपुराणे—

द्धयोरिति । अमावास्यारात्रौ प्रतिपत्प्रवेशाभावेऽपि प्रतिपत्प्र-
भृत्येवात्यन्तापचयेनाऽष्टरात्रमतिवृद्ध्याऽष्टम्यहोरात्रास्पर्शिनीं नवमीं
गृहीत्वा दशरात्रं तिथिवृद्धाविति शङ्कायामाह—*अष्टरात्रे
इति । रात्रिशब्दस्य तिथिवाचित्वादिति भावः । *लक्षणयेति ।
‘स्थन्तरसामा सोमः’ इत्यादौ सोमादिपदवत् । दिगर्थस्तु ‘नवरात्राभि-
र्थं कर्म’ इत्यादौ अभिधापदं न शक्त्यर्थकम् । ‘सुरा वै वाजिनं
सुरा सोमः’ इति नामातिदेशोक्तिवत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य शा-
स्त्रप्रमेयत्वाभावात् तद्व्यपदेशस्य सामानाधिकरण्यादेरभावस्योक्त-
प्रायत्वात्, किन्तु प्रतिपत्त्यर्थकमिति । अत्र एकमपि पूजाद्यात्म-
कं प्रधानमसम्भवात्समुच्चयकालत्वान्नानातिथिष्वार्वर्तते, दिनन्यूनता-
यां तन्त्रेण, तदाधिक्ये तु व्रतप्रयोगस्य सकलतिथिव्याप्त्यधेमावृ-
त्तिः । अत एव भविष्ये—

‘व्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा हासष्टाद्विवशात्तियेः ॥”

इत्युक्तम् । न चैवं हासे वृद्धौ वा उपवासादिकर्मणो नवत्व-
नियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । यथा एकदिने क्रियमाणे
षोडशप्रेतश्राद्धे प्रधानानामेकदेशकालकर्तृत्वादङ्गवत्तन्त्रेणानुष्ठाने
प्रसक्ते सम्बुद्धिभेदेनानुष्ठानं तथेह न, उवासादिकर्मगतनवत्व-

*"त्वाष्ट्रैधृतियुक्ता चेत्प्रतिपद्यपि ङ्काऽर्चने ।
तयोर्गन्ते विधातव्यं कलशारोपणं गृहे ॥" इति ।
चित्रावैधृतियुक्तापि द्वितीयायुता चेत्सैव ग्राह्येत्युक्तं-

दुर्गोत्सवे-

"भद्रान्विता चेत्प्रतिपत्तु लभ्यते

विरुद्धयोगैरपि संगता सती ।

सैवापराहं विबुधैर्विधेया

श्रीपुत्रराज्यादिविधृदिहेतुः ॥" इति ।

यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते तदोक्तं
तत्रैव कात्यायनेन-

'प्रतिपद्याश्विने मासि भवेद्वैधृतिचित्रयोः ।

आश्वपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकम् ॥" इति ।

अविधेऽपि-

"चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपद्येद्भवेन्नृप ।

स्याज्या ह्यंशास्त्रपस्त्वाद्यास्तुरीयांशे तु पूजनम् ॥" इति,

रुद्रयामलेऽपि-

"वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्मान्न स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपदेव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यंदिने रवौ ॥

अभिजित्तु मुहूर्ते यत्तत्र स्थापनमिष्यते ॥" इति ।

चित्रादिनिषेधे मूलं चिन्त्यम् । इदं कलशस्थापनं रा
त्रौ न कार्यम् ।

संख्यायश्रवणात् । 'नवरात्रोपवासतः' इत्यादेरेव तिथिगतनवत्वं
श्रवणादिति ।

*त्वाष्ट्रेति । देवीपूजनादौ कलशस्थापनमात्रे वा निषेध इ-

‘न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः ।

*“भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥”
इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—

*“स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।
शुद्धाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥
यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥” इति ॥
अथ पूजाविधिः—सा च जयन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण वा
कार्या । तदुक्तं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—

“कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृणादिभिः ।

(इत्युक्त्वा—)

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥
दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ।
अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ॥” इति ।
*‘ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा’ इति *नवाक्षरः ।

ति मतभेदः । *भास्करोदयमिति । पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वपक्षे
एतदप्यनुकूलम् । एतत्परिभाषावशात् ‘प्रातरावाहयेद्देवीम्’ इत्यादौ
प्रातःकालः पूर्वाह्नः । कलशस्थापनं च सति सम्भवे प्रातिपद आ-
द्यनाडीषोडशकं त्यक्त्वा कार्यम् । ‘आद्याः षोडशनाडीस्तु’ इति प्रा-
गुक्तवचनात् । *स्नानमिति । तच्च ‘सुन्नातस्तिलतैलेन’ इत्युक्ते-
स्तिलतैलेन कार्यम् ।

*दुर्गे दुर्गे इति द्विरुक्तं, प्रणवस्तु नवाक्षरानन्तर्गतइति बो-
ध्यम् । *नवाक्षर इति ।

‘सल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान्समाहितः’ ।

इत्याग्नेयात् । यथा-एतद्वाजपादुर्गालिङ्गक आगमक एवमादिः
तथैव वैदिकोऽपि ‘जातवेदसे सुनवाम सोमम्’ इत्यादिस्तादृशो
ग्राह्यः । प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं नाम वा ‘नाम्ना सर्वं समापयेत्’
इति वाक्यात् । पूजा च कुम्भस्थप्रतिमायां कार्या । ‘पूज्या
मण्डलकुम्भस्था’ इति वचनात् सर्वतोभद्रमण्डलदेवतावाहनमपि
कार्यम् । तत्र स्थापयितुमशक्या मृन्ममादिका तु प्रतिमा पश्चादासने
स्थाप्या । आचाराद्वैदिकोणेषु चत्वारः कलशा विधिना स्थाप्याः ।

“चतुरः कलशान् यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

चतुःसमुद्रजलयां स तु भुङ्क्ते वसुंधराम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । सर्वतोभद्रं स्कान्दे-

“प्रागुदीर्घा गता रेखाः कुर्यादिकोनविंशतिः ।

खण्डेन्दुस्त्रिपदः कोणः शृङ्खलाः पञ्चभिः पदैः ॥

एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः ।

चतुर्विंशत्पदा वाऽपि चतुर्विंशतिभिः पदैः ॥

मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पञ्चमष्टदलं स्मृतम् ।

श्वेतेन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥

भद्रारुणा सिता वापि परिधिः पीतवर्णकः ।

बाह्यान्तरदले श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका ॥

परिध्या वेष्टितं पद्म बाह्ये सत्त्वं रजस्तमः ।

तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरानिति ॥

आवाह्य मध्ये ब्रह्माणं लोकपालानुदग्ं यजेत् ।

सोम ईशान इन्द्रोऽथ वह्निर्धर्मश्च निर्ऋतिः ॥

वरुणश्चापि वायुश्च लोकपालाः क्रमान्मताः ।

वायुसौम्यान्तर्वसवो रुद्राः सोमेशमध्यमाः ॥

ईशेन्द्रान्तरथादित्या महेन्द्राग्न्यन्तराश्विनौ ।

सत्र प्रतिपदि *प्रातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य समेह

यमाग्न्यन्तः सपितृकान् विश्वान्देवान्यजेद्बुधः ॥

यमनिर्ऋतिमध्ये तु सप्तयक्षानथो यजेत् ।

रक्षोवरुणयोर्मध्ये भूतनाथानथो यजेत् ॥

गन्धर्वाप्सरसो देवान्मध्ये वरुणवातयोः ।

स्कन्दनन्दीश्वरौ शूलमहाकालौ च सोमतः ॥

ब्रह्मणः सप्तयक्षादीनीशानादिन्द्रतो यजेत् ।

(ब्रह्मसोममध्ये ईशानसोममध्ये इत्यादिरर्थः ।)

दुर्गाविष्णू स्वधामग्नेर्यमाद्वै मृत्युरागकान् ॥

निर्ऋतेः श्रीगणपतिं वरुणादय एव च ।

वायुतो मरुतश्चेष्टा ब्रह्मपादे धरां यजेत् ॥

कर्णिकाधश्च तत्रैव नदीर्गङ्गादिका यजेत् ।

तत्रैव सागरान्सप्त पूजयेद्वरुणालयात् ॥

(ब्रह्मपादमूले कर्णिकाधः पृथ्वीं नदीः सागरांश्च यजेदित्यर्थः ।)

एतदन्तो वैदिको वा नाममन्त्रो वा पूजाहोममन्त्रः ।)

तस्योपरि सुमेरुं च मण्डलाद्वाह्यतोऽभ्युदक् ।

(उदीचीक्रमेण सोमादि क्रमेणेति यावत् ।)

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः ॥

जमदग्निर्वसिष्ठोऽत्रिररुन्धत्या च नित्यशः ।

पूर्वादितश्च तद्ग्राहे ऐन्द्रीं कौमारिकामपि ॥

ब्राह्मीं तथा च वाराहीं चामुण्डां वैष्णवीं तथा ।

माहेश्वरीवैनायक्यावष्टशक्तीः समर्चयेत् ॥” इति ।

“सोमादेरायुधानीह क्रमेण स्थापयेद्बुधः ।

गदाशूले वज्रशक्ती दण्डखड्गे तथैव च ॥

पाशाङ्कुशौ च तद्ग्राहे क्रमेणाय यजेदपीन् ॥”

*प्रातरिति । प्रातःकालीनव्रतादिसंकल्पस्तु प्रातःसन्ध्यां

जन्मनि दुर्गाप्रीतिद्वारा सर्वापच्छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्विपु-
लधनपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकान्ति-
लाभशत्रुपराजयसदभीष्टसिद्ध्यर्थं शारदनवरात्रप्रतिप-
दि विहितकलशस्थापनदुर्गापूजाकुमारीपूजादि करिष्ये
इति *संकल्प्य 'मही द्याः' इति भूमिं स्पृष्ट्वा 'ओपधयः स-
म्' इति यवान्निक्षिप्य 'आकलशेषु' इति कुम्भं संस्थाप्य
'इमं मे गङ्गे' इति जलेनापूर्य 'गन्धधाराम्' इति गन्ध 'या
ओपधीः' इति *सर्वोपधीः, 'काण्डात् काण्डात्' इति दूर्वाः,
'अश्वत्थे च' इति *पञ्चपल्लवान् 'स्योना पृथिवी' इति *सप्तमृ-
दः 'याः फलिनीः' इति फलं 'स हि रत्नानि' इति *पञ्चरत्ना-
नि हिरण्यं क्षिप्त्वा 'युवा सुवासाः' इति वस्त्रेणावेष्टय
कृत्वा कार्यः ।

'प्रातःसन्ध्यां युषः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।'

इति वचनात् । *संकल्प्येति । कदलीस्तम्भवस्त्रादिमण्डितै
गृहे चतुर्हस्तैर्दिकोपरि सर्वतोभद्रदेवता आवाह्य गणेशकलशं सं-
स्थाप्य दुर्गाकलशं संस्थापयेदिति । तत्र दुर्गाकलशस्थापनमाह-
'मही द्याः' इत्यादिना । *सर्वोपधीः—

'कुण्डं मांभी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।

यचा चम्पकमुस्ता च सर्वोपधयो दत्त स्मृताः" ॥

इत्युक्ताः । *पञ्चपल्लवान्—

"अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मचूतन्यग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ॥"

इत्युक्ताः । सप्तमृदः—

'गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमद्गमोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय नितिपेव ॥"

इत्युक्ताः । *पञ्चरत्नानि आदित्यपुराणे—